

KERUEN

M.O. ÁÝEZOV
ATYNDAǴY ÁDEBIET
JÁNE ÓNER
INSTITÝTYNYŃ

M.O. AUEZOV INSTITUTE
OF LITERATURE AND ART

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА

№3, 92-том

2026

ISSN 2078-8134

М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

№3, 92-том
2026

ISSN 2078-8134

**ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА**

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

№3, том 92
2026

ISSN 2078-8134

M.O.AUEZOV INSTITUTE OF LITERATURE AND ART

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№3, 92 vol
2026

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005 жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және баспагері:
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Редакция мен баспагер мекен жайы:
Заңды мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Шевченко к-сі, 28, 050010,
Нақты мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29, 2-қабат, 050010,
Тел .: +7 (727) 272-74-11, +7 (727) 300-32-45.
Электрондық пошта: keruenjournal@mail.ru, info@litart.kz .

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы 24 наурызда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі, Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген. Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24 наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№3, 92-том, 2026

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:
ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редакторлар:
ҚҰРМАНБАЕВА Айжан Пердебекқызы, магистр, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
МҰХАМЕДИЯР Ақбота Қайратқызы, магистр, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005 года.

Учредитель и издатель:
Институт литературы и искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:
Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан, г. Алматы, ул. Курмангазы 29, 2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru, info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован 24 марта 2005 года в Комитете информации и архивов Министерства культуры, информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство о регистрации: 24 марта 2005 г. №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№3, том 92, 2026

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, академик НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:
КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственные редакторы:
КУРМАНБАЕВА Айжан Пердебеккызы, магистр, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).
МУХАМЕДИЯР Акбота Кайратовна, магистр, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Scientific journal

The journal has been published since 2005

Constitutor and publisher:
M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Address of the editorial and publishing office:
28, Shevchenko str., Almaty, 050010, Kazakhstan
Tel.: +7 (727) 272-74-11, +7 (727) 300-32-45.
E-mail: keruenjournal@mail.ru, info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

The journal was registered on March 24, 2005 in the Committee of Information and Archives of the Ministry of Culture, Information and Sports of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate: March 24, 2005 No. 5844-Zh.

«KERUEN»

№3, 92 vol, 2026

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich, Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director General of the Institute of Literature and Art named after MO Auezov (Almaty, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific Editor:
KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

Responsible Editors:
KURMANBAYEVA Aizhan Perdebekkyzy, Master's degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).
MUKHAMEDIYAR Akbota Kairatkyzy, Master's degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000

НҰРҒАЛИ Қадиша Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ислам ғылыми-зерттеу институтының директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт Жолдыбайқызы, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200

СҰЛТАН Ертай, PhD, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КеАҚ Басқарма мүшесі – Зерттеу қызметі және инновация жөніндегі проректоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қанапияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100

ДАУТОВА Гульназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100

ЭКИЧИ Метин, Эге университетінің профессоры, доктор, Түрік дүниесін зерттеу институты, Түрік фольклоры кафедрасының меңгерушісі (Измир, Түркия)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=38160955600

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300

CHAMORRO Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР, БУХАРЕСТ УНИВЕРСИТЕТІ (БУХАРЕСТ, РУМЫНИЯ)

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, **д**октор филологических наук, академик НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100

ОРДА Гульжахан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, директор Института исламских исследований (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393

ШАРИПОВА Диляра Сафаргалиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133

ОМАРОВА Аклима Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеновна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий главный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200

СУЛТАН Ертай, PhD, Член правления Проректор по исследовательской деятельности и инновациям НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая» (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450

ЖУНДИБАЕВА Арай Канапиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100

ЭКИЧИ Метин, профессор Эгейского университета, доктор, заведующий кафедрой тюркского фольклора Института исследований тюркского мира (Измир, Турция).
Профиль по ссылке: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=38160955600

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300

CHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния)

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США)

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955

KALIYEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Director of the Institute of Islamic Studies (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200

SULTAN Yertay, Ph.D., Member of the Board, Vice-Rector for Research and Innovation of the Non-Profit Joint Stock Company "Abai Kazakh National Pedagogical University" (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapievna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100

EKICI Metin, Dr., Prof. of Ege University, The Research Institute for Turkic world, Chairperson of the Department of Turkic Folklore (Izmir, Turkey)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=38160955600

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)

МАЗМҰНЫ

Бас редактордың алғы сөзі.....14

Әдебиеттану

Матыжанов К.С., Мұхамедияр А.К., Өздемір Н. Қазақ балалар ойындарының цифрлық трансформациясы.....17

Мүлік Д., Мәдібаева Қ.Қ., Мағазбек Н.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы постотарлық жарақаттың көркем бейнеленуі.....31

Үмбетаев Ш., Темірболат А.Б. Ш. Құдайбердіұлының экзистенциалдық психологизмі және Л. Бинсвангердің «Үш әлем» теориясы.....49

Медеубек С.М. А. Барманбекұлы жырларындағы ұлт-азаттық идея..... 64

Исаева А.А., Ананьева С.В. К. Паустовский прозасындағы Қазақстан даласының көркемдік бейнесі.....81

Нұрақбаева А.З., Мәмбетов Ж.О., Челик Я. М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтер.....93

Кәдірханова С.С., Әуесбаева П.Т., Күшкімбаева А.С. «Қисса Баһрам» дастанының сюжеттік-мотивтік құрылымы мен текстологиялық ерекшеліктері.....108

Қорғанбеков Б., Қожабаева Д., Қашқынбаева З. Ә. Ыбырайымұлының «Ұяластар» романындағы Желтоқсан шындығын игерудегі жазушы шеберлігі және басты бейнелеу компоненттері.....126

Рақыш Ж.С., Әкімова Т.Т. Атымтай Жомарт туралы дастандардың нұсқалық ерекшеліктері.....142

Қалиева А.Қ., Амралинова Б.Б. Қ.И. Сәтбаев еңбектеріндегі фольклорлық мұра мен академиялық әдебиеттану мәселелері.....158

Мұсабекова Р.М. Ю. Домбровскийдің XX ғасырдағы саяси өзгерістер туралы интеллектуалдық прозасы....178

Ақболатов А.А., Нәби А.Г., Түкешова Н.М. Б. Бабаштың махаббат лирикасы.....195

Болсынбаева А.Ж. М.О. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесінің архетиптік табиғатын әлем әдебиеті контексінде зерделеу.....215

Салтақова Ж., Мурсалимова Н., Кенбаева А. Түркі халықтары фольклорындағы жылан арбау мәтіндерінің құрылымдық-типологиялық ерекшеліктері.....231

Мұхан А.Ж., Абдуллина А.Б. Үйлену ғұрып фольклорының жанрлық парадигмасы мен поэтикасы (түркі халықтарының фольклоры негізінде).....244

Жылқыбаев Д., Дилек И. «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегіндегі ит бейнесінің тотемдік негіздері: мифологиялық реконструкция.....257

Тоқтар Г.М., Әбдиманұлы Ө., Тәтібекова А.И. Жүсіпбек Аймауытұлының «Дәмелі» аудармасындағы көркемдік ерекшеліктер.....272

Өнертану

Мұқан А.О., Тұрмағанбет Ж.Е. Қазіргі қазақ театрындағы Т. Жаманқұловтың актерлік феномені.....284

Келсінбек М., Кенджакулова А., Шарипова Д. Бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясында және визуалды зерттеулерде мәдени кодты зерделеу.....306

Омарова А.Қ., Қазтуганова А.Ж., Нұрбаева Д.А. Т. Бекхожинаның ғылыми мұрасындағы орындаушылық өнер.....329

Тұрмағамбетова Б.Ж., Үлкенбаева А.Н. Д. Нұрпейісованың өмірі мен шығармашылығына қатысты архивтік материалдардың игерілуі.....343

Жангужинова М.Е., Кашаганова Т.У., Алтынбекова А.Р. Генеративті костюм сценографиясында жасанды интеллектіні шығармашылық құрал ретінде қолдану.....359

Асқар А.Ұ., Молдашева А.К. Кинопрокат және кинокөрсетілім жүйесін арт-менеджмент контексінде басқару.....375

Тұрсынова Е. Қазақ кілемі: көркем мұра және мәдени жады.....391

Үдербаев А.Ж., Мұратқызы А. Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-публицистикалық мұрасы Қазақстан ғылымы, мәдениеті мен өнерінің дамуы контексінде.....402

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

Литературоведение

Матыжанов К.С., Мухамедияр А.К., Оздемир Н. Цифровая трансформация казахских детских игр.....17

Мулик Д., Мадибаева К.К., Магазбек Н.Ж. Художественная репрезентация постколониальной травмы в современной казахской прозе.....31

Умбетаев Ш., Темирболат А.Б. Экзистенциальный психологизм Ш. Кудайбердиева и теория Трёх миров Л. Бинсвангера.....49

Медеубек С.М. Идея национального освобождения в произведениях А. Барманбекулы..... ..64

Исаева А.А., Ананьева С.В. Художественный образ казахской степи в прозе К. Паустовского.....81

Нуракбаева А.З., Мамбетов Ж.О., Челик Я. Фольклорные мотивы в романе М. Магауина «Аласапыран»....93

Кадирханова С.С., Ауесбаева П.Т., Кушкимбаева А.С. Сюжетно-мотивная структура и текстологические особенности дастана «Кисса Бахрам».....108

Корганбеков Б., Кожабаева Д., Кашкынбаева З. Писательское мастерство и основные изобразительные компоненты в художественном осмыслении декабрьских событий в романе А.Ибраимулы «Уяластар».....126

Калиева А.К., Амралинова Б.Б. Фольклорное наследие и проблемы академического литературоведения в трудах К.И. Сатпаева.....142

Ракыш Ж.С., Акимова Т.Т. Вариантные особенности дастанов об Атымтай Жомарте.....158

Мусабекова Р.М. Интеллектуальная проза Ю. Домбровского о политических перипетиях XX века.....178

Акбулатов А.А., Наби А.Г., Тукешова Н.М. Любовная лирика Б. Бабаш.....195

Болсынбаева А.Ж. Изучение архетипической природы образа Бактыгула в повести М.О. Ауэзова «События на перевале Караш-Караш» в контексте мировой литературы.....215

Салтакова Ж., Мурсалимова Н., Кенбаева А. Структурно-типологические особенности текстов заклинаний змей в фольклоре тюркских народов.....231

Мухан А.Ж., Абдуллина А.Б. Жанровая парадигма и поэтика свадебного обрядового фольклора (на материале фольклора тюркских народов).....244

Жылкыбаев Д., Дилек И. Тотемические основы образа собаки в труде «Диван лугат ат-турк»: мифологическая реконструкция.....257

Токтар Г.М., Абдиманулы О., Татибекова А.И. Художественные особенности перевода «Дамели» Жусипбека Аймауытулы.....272

Искусствоведение

Мукан А.О., Турмаганбет Ж.Е. Актёрский феномен Т.Жаманкулова в современном казахском театре.....284

Келсинбек М., Кенджакулова А., Шарипова Д. Изучение культурного кода в истории и теории изобразительного искусства и визуальных исследованиях.....306

Омарова А.К., Каztуганова А.Ж., Нурбаева Д.А. Искусство исполнителей в научном наследии Т. Бекхожиной.....329

Турмагамбетова Б.Ж., Улкенбаева А.Н. Освоение архивных материалов, связанных с жизнью и творчеством Д.Нурпеисовой.....343

Жангужинова М.Е., Кашаганова Т.У., Алтынбекова А.Р. Использование искусственного интеллекта как творческого инструмента в генеративной костюмной сценографии.....359

Аскар А.У., Молдашева А.К. Управление в системе кинопроката и кинопоказа в контексте арт-менеджмента.....375

Турсунова Е. Казахский ковёр: художественное наследие и культурная память.....391

Удербаев А.Ж., Мураткызы А. Научно-публицистическое наследие К.И. Сатпаева в контексте развития науки, культуры и искусства Казахстана.....402

CONTENT

Editor-in-chief's address.....16

Literary studies

Matyzhanov K.S, Mukhamediyar A.K., Ozdemir N. Transformation of Kazakh Children's Games into Digital Format.....17

Mulik D., Madibayeva K.K., Magazbek N.Zh. Artistic Representation of Postcolonial Trauma in Contemporary Kazakh Prose.....31

Umbetayev Sh., Temirbolat A.B. Existential Psychologism of Sh.Kudayberdiuly and L. Binswanger's "Three Worlds" Theory.....49

Medeubek S.M. The Idea of National Liberation in the Poetry of A.Barmanbekuly.....64

Isaeva A.A., Ananyeva S.V. The Artistic Image of the Kazakh Steppe in K. Paustovsky's Prose.....81

Nurakbayeva A.Z., Mambetov Zh.O., Celik Y. Folklore motifs in M.Magauin's novel "Alasapyran".....93

Kadirkhanova S.S., Auesbayeva P.T., Kushkimbayeva A.S. The plot-motif structure and textological features of the dastan "Qissa Bahram".....108

Korganbekov B., Kozhabayeva D., Kashkynbayeva Z. The writer's craft and key components of artistic representation in portraying the December events in A.Ybyraiymuly's novel "Uyalastar".....126

Kaliyeva A.K., Amralinova B.B. Folklore heritage and issues of academic literary studies in the works of K.I. Satbayev.....142

Rakysh Zh.S., Akimova T.T. Variations in the dastans about Atymtai Zhomart.....158

Mussabekova R.M. Intellectual prose by Y. Dombrovsky on the political turnings of the 20th century.....178

Akbulatov A.A., Nabi A.G., Tukeshova N.M. Love lyrics by B.Babash.....195

Bolsynbayeva A.Zh. Exploring the Archetypal Nature of Baktygul's Character in M.O. Auezov's Novella "The Events at the Karash-Karash Pass" in the Context of World Literature.....215

Saltakova Zh., Mursalimova N., Kenbayeva A. Structural and typological features of snake-charming texts in the folklore of the Turkic peoples.....231

Mukhan A.Zh., Abdullina A.B. Genre paradigm and poetics of wedding ritual folklore (based on the folklore of Turkic peoples).....244

Zhylkybayev D., Dilek İ. The totemic foundations of the dog image in Divan Lugat at-Turk: A mythological reconstruction.....257

Toktar G.M., Abdimanuly O., Tatibekova A.I. Artistic features of Zhusipbek Aimauytuly's translation "Dameli".....272

Art studies

Mukan A.E., Turmaganbet Zh.E. T. Zhamankulov's Acting Phenomenon in Contemporary Kazakh Theatre.....284

Kelsinbek M., Kenjakulova A., Sharipova D. The study of cultural codes in the history and theory of fine arts and visual studies.....306

Omarova A.K., Kaztuganova A.Zh., Nurbayeva D.A. The Art of Performance in the Scholarly Legacy of T. Bekkhozhina.....329

Turmagambetova B.Zh., Ulkenbayeva A.N. Exploring Archival Materials on the Life and Work of D. Nurpeisova.....343

Zhanguzhinova M.Ye., Kashaganova T.U., Altynbekova A.R. Artificial Intelligence as a Creative Tool in Generative Costume Scenography.....359

Askar A.U., Moldasheva A.K. Management of Film Distribution and Exhibition in the Context of Arts Management.....375

Tursunova E. Kazakh Carpets: Artistic Heritage and Cultural Memory.....391

Uderbaev A.Zh., Muratkyzy A. The scientific and publicistic legacy of K.I. Satpayev in the context of the development of science, culture, and art in Kazakhstan.....402

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала **«Керуен»**.

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатом новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опираться на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

IRSTI 17.71.91 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-01

K.S. Matyzhanov[1], A.K. Mukhamediyar[2*], N. Ozdemir[3]
[1,2]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty
[3]Hacettepe University, Turkey, Ankara
E-mail: [1]kmatyzhanov@gmail.com, [2]akbota.yslambek@mail.com, [3]nozdemir@hacettepe.edu.tr
ORCID: [1]0000-0002-7016-0304, [2]0000-0003-0987-6247, [3]0000-0002-4881-5503

Transformation of Kazakh Children's Games into Digital Format

Abstract. Modern researchers talk a lot about the concept of "digital childhood". It is no secret that without clear boundaries between the virtual and real world, children are more interested in electronic games than in children's games in the traditional form that have developed in the era of electronic technology development. As always, established worlds undergo changes when any new technologies come into our lives. The order of playing the established Kazakh children's games and, in general, the gameplay of children has also changed. Considering that most of our national games have not switched to electronic format, and even more so do not correspond to this format, it should be noted that, first of all, this poses a serious threat to children's game folklore. For sciences such as psychology, sociology, pedagogy, ethnography, and not just folklore, this is a common problem. We say that although distancing children from traditional games is normal in the era of digitalization, it has a huge impact on the mental and physical development of the child. Therefore, the main purpose of this study is to identify the main features of Kazakh children's games in the conditions of electronic transformation, to identify the influence of electronic format on game folklore, to think over ways to preserve national games, as well as to consider new approaches to the analysis of children's games as a new socio-cultural phenomenon. To this end, this article analyzes the traditional and digital forms of both games on the example of traditional Kazakh games for children "togyzkumalak" and "asyk atu". A questionnaire survey was conducted among schoolchildren and parents, opinions were exchanged on the pros and cons of electronic games, and the reasons for children's enthusiasm for electronic games were revealed. Specific recommendations on popularization, popularization of Kazakh children's games are given.

Acknowledgement. This research was conducted within the framework of the project funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (BR27101897, "Digital Transformation of the Ecosystem of Literary, Folklore and Art Studies of Kazakhstan: Interdisciplinary Research").

Keywords: children's folklore, children's games, game folklore, parenting, electronic games.

К.С. Матыжанов[1], А.Қ. Мұхамедияр[2*], Н. Өздемір[3]
[1,2]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы
[3]Хаджеттепе университеті, Түркия, Анкара
E-mail: [1]kmatyzhanov@gmail.com, [2]akbota.yslambek@mail.com, [3]nozdemir@hacettepe.edu.tr
ORCID:[1]0000-0002-7016-0304, [2]0000-0003-0987-6247, [3]0000-0002-4881-5503

Қазақ балалар ойындарының цифрлық трансформациясы

Аңдатпа. Қазіргі ғылыми зерттеулерде «цифрлық балалық шақ» ұғымына ерекше назар аударылуда. Виртуалды және шынайы әлем арасындағы шекаралардың көмескіленуі жағдайында балалардың дәстүрлі ойындарға қарағанда электрондық ойындарға қызығушылығы артып келеді. Цифрлық технологиялардың күнделікті өмірге енуі қалыптасқан ойын тәжірибелерін өзгертіп, қазақтың

*** *Cite us correctly:***
K.S. Matyzhanov, A.K. Mukhamediyar, N. Ozdemir. Transformation of Kazakh Children's Games into Digital Format // "Keruen". - 2026. No. 3, (92 vol.). - B. 17-30. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-01.

дәстүрлі балалар ойындарының ойналу тәртібі мен баланың ойын әрекетіне ықпал етуде. Ұлттық ойындардың басым бөлігінің электрондық форматқа көшірілмеуі және олардың ерекшеліктерінің осы форматқа толық сәйкес келмеуі балалардың ойын фольклорын сақтау мәселесін өзекті ете түседі. Бұл мәселе фольклортанумен қатар психология, әлеуметтану, педагогика және этнография ғылымдарына да ортақ. Цифрландыру дәуірінде балалардың дәстүрлі ойындардан алшақтауы заңды құбылыс болғанымен, оның баланың психикалық және дене дамуына ықпалын зерделеу маңызды. Зерттеудің мақсаты – цифрлық трансформация жағдайындағы қазақ балалар ойындарының негізгі ерекшеліктерін айқындау, электрондық форматтың ойын фольклорына ықпалын анықтау, ұлттық ойындарды сақтау жолдарын қарастыру және балалар ойындарын жаңа әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде талдаудың тың тәсілдерін ұсыну. Осы мақсатта мақалада «Тоғызқұмалақ» пен «Асық ату» ойындарының дәстүрлі және цифрлық нұсқалары салыстырмалы түрде талданады. Мектеп оқушылары мен ата-аналар арасында сауалнама жүргізіліп, электрондық ойындардың артықшылықтары мен кемшіліктеріне қатысты пікірлер зерделенді және балалардың оларға қызығушылық таныту себептері анықталды. Дәстүрлі балалар ойындарын кеңінен танытуға және насихаттауға бағытталған нақты ұсыныстар берілді.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасын іске асыру аясында орындалды.

Кілт сөздер: балалар фольклоры, балалар ойындары, ойын фольклоры, бала тәрбиесі, электрондық ойындар.

К.С. Матыжанов[1], А.К. Мухамедияр[2*], Н. Оздемир[3]

[1,2]Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Казахстан Алматы,*
[3]Университет Хаджеттепе, Түрция, Анкара
E-mail: [1]kmatyzhanov@gmail.com, [2]akbota.yslambek@mail.com, [3]nozdemir@hacettepe.edu.tr
ORCID: [1]0000-0002-7016-0304, [2]0000-0003-0987-6247, [3]0000-0002-4881-5503

Цифровая трансформация казахских детских игр

Аннотация. В современных научных исследованиях особое внимание уделяется понятию «цифровое детство». В условиях размывания границ между виртуальным и реальным мирами дети всё чаще отдают предпочтение электронным играм перед традиционными. Внедрение цифровых технологий в повседневную жизнь трансформирует сложившиеся игровые практики, влияя на порядок проведения традиционных казахских детских игр и игровую деятельность детей в целом. Большинство национальных игр не переведено в электронный формат, а их особенности не всегда позволяют полноценно адаптировать их к цифровой среде, что актуализирует проблему сохранения детского игрового фольклора. Эта проблема имеет междисциплинарный характер и затрагивает не только фольклористику, но и психологию, социологию, педагогику и этнографию. Хотя отдаление детей от традиционных игр является закономерной тенденцией эпохи цифровизации, важно изучить его влияние на психическое и физическое развитие ребёнка. Цель исследования – выявить основные особенности казахских детских игр в условиях цифровой трансформации, определить влияние электронного формата на игровой фольклор, рассмотреть пути сохранения национальных игр и предложить новые подходы к анализу детских игр как нового социокультурного явления. Для достижения этой цели в статье проводится сравнительный анализ традиционных и цифровых версий игр «тогызкумалак» и «асык ату». Проведён анкетный опрос школьников и родителей, изучены их мнения о преимуществах и недостатках электронных игр, выявлены причины увлечённости детей этими играми. Предложены конкретные рекомендации по популяризации традиционных казахских детских игр.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования».

Ключевые слова: детский фольклор, детские игры, игровой фольклор, воспитание детей, электронные игры.

1. Introduction

In this research article, the topic "transformation of Kazakh children's games into an electronic format" was chosen as the main focus of the study. We are now in the 21st century – an age of rapid scientific and technological development. Today, life is directly connected with digitalization; this is the era of technology, nanotechnology, and robotics. Scientific and technological discoveries taking place around the world emerge every day, not every month. Today's innovation may become obsolete tomorrow, because there is one thing that makes everything move so fast: the Internet. It has become easier for people to quickly gain popularity and to learn science and knowledge. Today, computers, smartphones, and gadgets are used in everyday life. Electronic services such as messaging, document sharing, and bank payments have appeared. This trend has not spared children's games either. A child who cannot even speak yet can be seen browsing Internet pages before the age of 3. As a result, the upbringing of children who have been obsessed with phones since early childhood has changed, and they have become unable to give up electronic games. Thus, over the years, the number of children playing with toys or playing outside with neighboring children has been decreasing. Therefore, this is a very important and topical issue that requires further study.

Now the number of children obsessed with gadgets is growing all over the world. So, in the USA and Europe in recent years, a large number of digital tools for children have appeared (toys with an Internet connection, books and games with added realism) (Dyson, 2017), in Kazakhstan preschoolers, elementary school students most often use their parents' means-smartphones, tablets and computers. This, of course, allows parents to control what content the child sees.

2. Research Methods and Materials

2.1 Materials

In today's era of digitalization, researchers openly declare that gaming culture has undergone serious qualitative changes (Smirnova, 2013). On the one hand, today's children's games have become more complicated as children started using various digital gadgets and digital tools that paved the way for virtual reality (Marsh, 2014). On the other hand, modern children, as a consequence, do not play traditional games (often plot-role-playing) on a large scale. And this, according to psychologists, leads to the fact that the child's ability to play games decreases. And from the point of view of folklore, the displacement of traditional games by electronic ones leads to the fact that game texts are forgotten, and some types of games are preserved only on the pages of books. In recent years, children's programs called Virtual Play Worlds have become increasingly widespread. Such games can be built as a separate virtual platform or as an addition to existing toys (Barbie, LEGO) (Marsh, 2017). Such programs help the child create his own game world in a virtual space, invent his own characters, and create his own game plot. Toys that include a digital or electronic component, other than various gaming applications and programs, are becoming increasingly popular among children. Such toys can be controlled from a computer or smartphone. Such toys usually provide two-way communication.

That is, when a child is given a task and answers correctly, it gives him a compliment. In Kazakhstan, such digital toys have not received as much recognition as in the USA,

Europe, or Japan (Klopotova & Smirnova, 2022). We are talking about this because traditional games are much more often replaced by digital ones abroad. Current researchers (Lundtofte et al., 2019) have identified several directions in the study of this problem: 1) gaming activity using various technologies (gadgets, digital toys, computer programs); 2) conducting a comparative analysis of games using digital and traditional toys; 3) the influence of the frequency and nature of gadget use on the development of the child's cognitive processes. American researchers have conducted extensive research in this context. In the first direction, it was found that children react differently to different digital content. The American scientist H. Moore found that which gadget and which application the child used to play games also affects his interaction with children in the environment (Moore, 2014). In her research, she openly states that a child's relationship with the environment can become closed off due to electronic games. The child accustomed to traditional games develops imagination well and gameplay flows freely. The scientist describes the negative impact of the transition from established traditional games to a fully electronic format.

And Swedish scientists S. Kjallander and F. Moinian are of the opinion that children who use apps rather than various traditional games, on the contrary, move forward and develop their imagination (Kjallander & Moinian, 2014). In their study, scientists put forward the idea that an application in a gadget gives a child freedom, which is useful because they can change the names of characters or some storylines in the digital world. They were of the opinion that digital reality (realism) goes hand in hand with the current flow of children and revives traditional games in a new way, and not vice versa. Scientists demonstrate and support the positive aspects of the transformation of traditional games. The scientist S. Edwards has already coined the term converged play (Edwards, 2014), which arose on the way of the transition of ordinary games into a virtual form. It is a type of game in a traditional form, mixed with elements of the game in a new format. Other scientists use the term connected play when, in today's era of globalization, online and offline spaces connect and a gaming situation occurs. In addition, we see that there are different forms of character between the traditional and digital form of the game.

A researcher of children's game folklore, Tijana Jakovlevic, stated that "Folklore is not a set of cultural concepts, it is a process of communication and an active tradition that undergoes changes in communication not only for adults, but also for children due to their inherent style, form and cultural qualities" (Jakovljevic, 2009). Thus, the scientist noted that communication between children in itself is a separate folklore, but said that children's play itself can be an important model of communication. The scientist analyzed the semantic structure of children's games. However, it is no secret that in today's era of digitalization, the traditional form sometimes switches to electronic, and sometimes to mixed. The American scientist P.H. Kahn (Kahn, 2006) investigated the change of the traditional form of games to a mixed one. The scientist takes an ordinary plush toy – a puppy – and a robot AIBO as the main attributes of the child during the game. So they are compared.

In Kazakhstan, scientists B. Chirdaev, E. Sagyndykov, Sh. Ibraev, S. Kaskabasov, K. Slamzhanovich, and others grouped the types of Kazakh children's games in this area of research (Games of the Great Steppe, 2021). In their works, children's games were systematized and collected in accordance with the age and order of play. K. Slamzhanovich

investigated the semantic meaning of game texts (Slamzhanovich, 1995). In addition, the ethno-folklore aspects of Kazakh children's games were studied by scientists B. Chirdaev, E. Sagyndykov, and S. Kaskabasov (Kaskabasov et al., 2009).

2.2 Methods

To achieve this goal, we studied and analyzed the available opportunities using Kazakhstan as an example, from August 1, 2025 to October 1, 2025, in order to preserve children's game folklore and develop games for Kazakh children. This comprehensive study consists of three stages:

a. Stage 1: identification of the advantages and disadvantages of the transformation of Kazakh children's games from the traditional form to the electronic format (based on the survey of 10-12 years old school students and their parents);

b. Stage 2: identification of the reasons why electronic games have become more common among children in Kazakhstan than traditional ones (based on a questionnaire);

c. Stage 3: consideration of the main issues of preserving traditional Kazakh children's game texts, and the development and promotion of children's games.

The following methods were used in the course of the study:

1. Analysis of scientific literature on the topics of children's games, game folklore, and the influence of games on child psychology. The main qualitative criteria used when selecting these information resources (monographs, articles from scientific journals, materials from scientific conferences, and press articles) are the scientific interest of the authors, the subject of the publication, and the credibility of the source.

2. As a result of a survey of parents and children, the advantages and disadvantages of the transformation of Kazakh children's games from the traditional form into an electronic format were demonstrated, and the main reasons for children's increased interest in electronic games were identified.

3. In order to develop and preserve traditional games for children, a case method was used to analyze game texts. The questionnaire was conducted by e-mail with parents and students. Thirty students and thirty parents from Almaty – a total of sixty respondents – were asked the following two questions: "What are the advantages and disadvantages of the transformation of Kazakh children's games from the traditional form to the electronic format?" and "Why are electronic games more popular among children in Kazakhstan than traditional ones?" The respondents had to answer both questions in any form, with supporting reasoning, within three weeks. All respondents were informed of the purpose of the survey, and it was also noted that their answers would be used in the research.

In total, responses came from fifty-four people. We analyzed the answers relevant to the following themes: "advantages and disadvantages of the transformation of Kazakh children's games from traditional to electronic form" and "the main reasons for the popularity of electronic games among children in Kazakhstan rather than traditional games." The collected responses were then evaluated using the engagement coefficient via SPSS software.

3. Discussion

As part of the study, as a result of a survey of parents and children, the advantages and disadvantages of the transformation of Kazakh children's games from the traditional form to the electronic format (Table 1) were revealed. In the course of the study (Table 2), it was

found that the main reason for the popularity of electronic games among Kazakh children, rather than traditional games, is that in the era of new innovations, digital technologies are rapidly developing, and children are keeping up with the times. Indeed, gadgets and smartphones are becoming a part of our lives. It was also emphasized that electronic games give more freedom of imagination and action than games in the traditional form.

As an example of an advantage (Almat, a parent of 3 school-age children): "Electronic games contribute to the formation of analytical and critical thinking in the child, thereby positively influencing the child's mental development." Another parent (Gulnur, a parent of 5 school-age children) said: "Under the influence of electronic games, children's communication with each other decreases, and their communication abilities deteriorate. Plus, these games harms to their health." Thus, although, on the one hand, it was believed that the full implementation of modern electronic games in daily life will allow children to develop, and that in the future, children familiar with computers will come up with various electronic games, virtual consultations, and services themselves, becoming a source of income, on the other hand, in this way, children will forget national games and stop communicating with each other. In the course of the study, the opinions of parents and children were analyzed together, and the general answers were shown in the table. To preserve the traditional national character of the game, we recommend adhering to the 50/50 principle. Only then will the balance be maintained. The traditional form of the game will not disappear either.

Table 1: Advantages and disadvantages of the transformation of Kazakh children's games from a traditional form to an electronic format

	Explanation	%*	Rank
Advantages	A child who grows up closer to electronic games will be closer to science and technology, and this is a very popular ability in today's digital times.	88.9%	1
	Types of games in electronic form have a positive impact on the mental development of the child. For example, it teaches the formation of analytical and critical thinking.	77.8%	2
	The quality of education can be improved by using electronic games in the education system. The material presented in such a virtual game form is well perceived.	74.1%	3
Disadvantages	A child who grew up passionate about computers and gadgets may experience a lag in physical development. For example, in the absence of movement, the circulatory system is disrupted, the child's spine bends, and vision deteriorates. And in games of the traditional form, such complexity does not arise.	64.8%	1
	The thinking of a child playing games with a computer and a smartphone develops one-sidedly. And games of the traditional form will contribute to the development of the child's imagination and his free growth.	64.8%	2
	Electronic games impair the child's communication abilities. In particular, the child's character becomes withdrawn and becomes a soul that cannot freely express its thoughts. And since games of the traditional form include communication, exchange of opinions, they develop communicative abilities.	64.8%	3

Note: compiled on the basis of an parents and children survey; * – % of parents and children references; the concordance coefficient $W = 0.81$ ($p < 0.01$) which indicates strong consistency of parents and children opinions

The table below (Table 2) shows why electronic games are more popular among Kazakh children than traditional games.

Table 2: the main reasons for the popularity of electronic games among Kazakh children, and not traditional games

No	Cause	Explanation	%*	Rank
1	The process of time	In the era of new innovations, digital technologies are developing rapidly. That's why playing electronic games means keeping up with the times.	88.9%	1
2	Visual effect	Electronic games give something that a regular game cannot give in terms of visual effect. For example, 3D graphics immerse you in the virtual world and immerse you in yourself. An action that you can't do in real life can be implemented in the virtual world.	77.8%	2
3	Electronic games are available	A computer, gadget, smartphone have become a part of our life. Electronic games are becoming more and more accessible.	74.1%	3
4	Became fashionable in society	Children are more imitators. Electronic games are interesting to someone, compete with each other.	64.8%	4
5	The plot, the script is beautifully designed	The plots of the games make a person cry, laugh, give various emotions. There are many simulation games.	64.8%	5

Note: compiled on the basis of the parents and children survey; * – % of expert references; the concordance coefficient W = 0.85 ($p < 0.01$) which indicates strong consistency of parents and children opinions

3.1. Modern electronic Kazakh children's games: "togyzkumalak" and "asyk atu"

To reinforce the answers received during the survey within the framework of the study, it is worth noting that electronic games, including Kazakh children's national games, are generally popular among Kazakh children. Kazakh children's games have already been translated into electronic format. There are not many Kazakh national games that already have an analogue in digital format. This has its reasons. Firstly, Kazakh children's games are not very well promoted. In schools and kindergartens, national games have not been fully included either in everyday use or in the school curriculum. For this reason, the electronic form of the national games has also not received much recognition. National games are often formed depending on the socio-economic conditions and economic opportunities of each population. Most of the national games of the Kazakh people are based on playing with natural objects. Among such games today are applications for "togyzkumalak" and "asyk atu," which can be downloaded through the AppStore and PlayMarket for gadgets and smartphones. A comparative analysis of the traditional form and the electronic form of these two games was carried out.

Togyzkumalak is basically an intellectual table game. Historian K. Zabayuly noted that "togyzkumalak has 4 thousand years of history..." (History of Kazakhstan, 2022). In the

nineteenth century, the game "togyzkumalak" was played from childhood by Kazakh thinkers and educators Abai Kunanbayev, Shokan Ualikhanov, and Ibrai Altynsarin. However, the nomads put a great deal of effort into preparing for this game. Previously, children would look for barren, flat land. Two large, long pits – called kazan (cauldron) – were dug at each end of the board, along with nine holes on each side, for a total of eighteen holes called otau (meaning "house"). The togyzkumalak game is played between two people on a special board using 162 kumalak – small pellets resembling sheep manure, which is how the game got its name (kumalak means "pellet" or "dropping"). At the beginning of the game, each player owns one kazan and eighty-one kumalak, distributed nine to each of the nine otau on their side (Games of the Great Steppe, 2021). It is also worth noting that "choosing flat land," "collecting kumalak," and "digging the kazan" are physical activities. Consequently, wherever there is physical movement, healthy physical development follows.

We downloaded ToqyzQumalaq via the AppStore and tried to determine how close the game is to its traditional form. While this game is usually played by two people, the app also gives you the opportunity to play alone. It was noticed that the order of the game and all its elements are preserved. Both boards and the pits placed on them appear on screen. You can even play the game online with other players. Despite the fact that the game retains its intellectual character, the child cannot throw the kumalak while holding it in his hand, since everything is done by touching the touch screen. As a result, this cannot give the game a tactile character or a Kazakh flavor.

The game asyk is one of the national games of the Kazakh people. Children rush out to the field to play. A child who grows up playing this game becomes skilled, dexterous, intelligent, and patient. Asyks (astragal bones) are taken from sheep, argali, goats, and saigas. The game of Asyk sharpens the child's nervous system from an early age and helps the child to master in accuracy, restraint, and calm (Slamzhanovich, 1995).

We downloaded the electronic version of this Asyk atu game through the AppStore and explored its features. There are also opportunities for single-player or multiplayer games. Since this is an electronic game, you can choose the speed of the throw and then mark the throw radius on the screen. But, unfortunately, this cannot contribute to the physical development of the child, since no physical actions are involved in this electronic version.

Here, the child cannot simultaneously think, move quickly, and coordinate with the movements of the body. Thus, the game cannot reveal its character of endurance and agility training. It is obvious that, in general, the transition of our national games to such an electronic format will not fully contribute to their recognition among children, nor will it fully represent the traditional form of the game. Firstly, it should be recognized that it lags behind foreign video games in graphics and visual effects. For this reason, it cannot attract children to itself. Secondly, the character of the national game in its traditional form is clearly not disclosed. Analyzing all this, it can be understood that only traditional games can preserve the national mentality and values. The famous scientist J. Marsh gave an analysis of the application of traditional game theory to modern children's games (Marsh, 2017). In it, he argues that games in the traditional form are focused on the individual, so they help him explore the linguistic, social, or cognitive aspects of a child's behavior, and also contribute to the full development of the child.

4. Results

4.1. Transformation of children's games: global factors

The power of the Internet also affects children's games. Over the past 20 years, interest in electronic games has sharply increased around the world. As a result, the concepts of "virtual world," "virtual games," and "virtual communication" were formed. The COVID-19 pandemic, which began in 2020, increased the significance of the term "online" (Cuffaro et al., 2020). The global public was isolated due to the coronavirus epidemic. Humanity began to pay more and more attention to paying for necessary services – bank payments, money transfers, payments for electricity and water – without leaving home. But there was also a drawback. People, instead of seeing each other's faces, began to merely ask about each other's well-being rather than meeting face to face. As a result, relationships were broken off for several years. It was then that children became more interested in computer games. Outdoor play was limited during the pandemic. Previously, a child could freely play with other children in the yard, but this stopped, because it was believed that children would get infected with the coronavirus if they met, greeted each other, or hugged while playing. Therefore, children switched to virtual relationships. They also stopped going to school. Instead, they communicated with classmates online, attended lessons, and completed assignments remotely.

Children had to sit at the computer all day. Since they did not go outside, they played various electronic games with their friends. Let's look at how children choose these games. Among children around the world, popular games include Counter-Strike, Tekken 3, Grand Theft Auto: San Andreas, Clash of Clans, and others. Few people today are unfamiliar with these games. Imitating famous football stars like Lionel Messi or Cristiano Ronaldo no longer requires tiring oneself out on the football field – you can play as them on your computer instead (Coyne & Stockdale, 2021). Advances in technology have led to the creation of virtual likenesses of famous personalities. In addition, there are many Disney cartoons and various action movies, including games featuring characters from historical films. A child who is familiar with these characters will likely immediately choose electronic or video games released featuring them. There is also a marketing influence at play here. As a result, games in the traditional national form remain unnoticed by children.

Famous scientists M. Horkheimer and T. W. Adorno (Horkheimer & Adorno, 1997) in their research refer to the concept of privacy as another reason why children choose virtual games rather than traditional games. That is, children seem to choose virtual games in order to play individually and independently. Now that the value of privacy among children worldwide is growing, the virtual world plays a huge role. Scientists state that "the virtual world gives freedom of action, thereby providing a huge space for conducting various experiments with one's inner concept of 'I,'" arguing that in this way the child is unaware of how he has fallen into the trap (Tótenaev, 2013). The factor causing concern among parents throughout the world today is the safety of children in the virtual world – namely, cybersecurity. As we have already mentioned, privacy in virtual games in many ways prevents parents from tracking what content the child is watching, and how suitable the chosen game is for his age, psyche, and social development. This affects not only the child's safety, but also his psyche as a whole. In this regard, a 2018 study of the computer

and video games industry conducted by the Entertainment Software Association of the USA (2018) found that 64% of the 4,000 families surveyed said they have a family member who plays video games at home for more than three hours a week. Less than 30% of these family members were children under the age of 18. Most interestingly, two-thirds of the parents surveyed played digital games with their children every week, and even considered it beneficial. Despite these findings, there are very few studies on the positive and negative effects of digital games on children's development (Cover, 2004). In 2017, Common Sense Media conducted a study of children aged 0–8, which found that children aged 2–4 spend 21 minutes a day on interactive digital games, while children aged 5–8 spend 42 minutes (Chen & Adler, 2019). Here we see that modern children have been accustomed to games in digital form since birth. This is a global problem. It would not be an exaggeration to say that digital games, though originally intended as educational tools, have generally alienated children from the traditional form of games. Therefore, it is necessary to maintain a balance in this matter.

Utility: Every child improves their computer literacy. Faster than adults, they become aware of what is happening in the world. As a result of playing a large number of virtual games, a child will likely become inclined to explore new game formats, Internet services, and various available tools.

Harm: A child is a developing future personality. He needs to run, jump, chase a ball, and play with his friends. This helps him improve both physically and mentally. We argue that a child who establishes communicative relationships in real life will grow up more decisive and able to make decisions quickly.

4.2. Transformation of Kazakh children's games into electronic format: development opportunities

The global trend as a whole is moving toward the digital world. Therefore, it is quite possible that digital games could become a source of income, and not just entertainment. Returning to the situation in Kazakhstan, we found that children prefer electronic games to traditional forms. However, we recognize that electronic gaming is an area that has not yet been fully explored. Therefore, we first took into account the classification of game content for older children. The well-known folklore scholar S. Kaskabasov grouped game genres according to the following criteria (Kaskabasov, 2009):

a. Depending on the content of the game (puzzles, gambling, sports, etc.)

b. Depending on the child's ability to communicate during the game (action, strategy, etc.)

c. Depending on the presence of a certain plot and rules in the game (training games, games with rules, games with a plot).

The above grouping also applies to the classification of all games. However, we found that electronic games cannot fully reveal the nature of traditional games. Therefore, we decided to study the nature of these electronic games in our own way, taking as a basis several classifications that exist in science. We ourselves partially divided them into four groups, namely:

1. Shooting-oriented games;

2. Intellectual games;

3. Ideological games;
4. Games to pass the time.

There are basic reasons for such a separation, since at the heart of every game lie semantic ideas. The function each one performs is also different. This is directly related to the mentality, survival skills, culture, and lifestyle of the country that released the game. That's why we divided them into these groups. We will explain each group separately below.

Shooting-oriented games: this group includes types of games that involve military tactics, the siege of a well-known object, a fight between a soldier and a terrorist, murder, robbery, rape, and torture. The main attributes used here are a rifle, a machine gun, a tank, a sword, a dagger, and so on. There is no mercy in games of this kind – only principles such as cruelty, hatred, and the destruction of the enemy. Most often, children who are passionate or have particular temperaments are drawn to such games (A new format for concluding.., 2020).

Intellectual games: as the name suggests, these are games that improve a child's thinking. More precisely, we are referring to arithmetic, mathematics, and calculation-based games. In short, we can call them intellectual games. Studious, inquisitive, and quick-witted children are drawn to these games.

Ideological games are games related to the specific traditions of a particular nation. In particular, they are based on the representation of the culture, mentality, and customs of that people. Through this, a certain state seeks to promote its ideology among others. Such games are often played by devoted fans and by children who wish to develop into notable figures or demonstrate leadership qualities.

Games to pass the time: every time someone plays such a game, time simply passes. Everyone knows what they get out of it. Games in this category do not affect one's consciousness – they are easy to play, and no particular objective needs to be fulfilled. Children who are bored simply play these games to pass the time. We might also call this category by its alternative name: "boring games."

5. Conclusion

The transformation of Kazakh children's games into an electronic format is a topic that does not lose its relevance today. In addition, in the era of digitalization, children have moved away from traditional national games, and national games are being forgotten. In this regard, the factors hindering the recognition of national games among children were identified, new opportunities for the preservation and popularization of Kazakh children's games were proposed, and the nature of electronic games was analyzed. The research used methods of literature analysis, a questionnaire survey, the case method, and comparative analysis. As a result of the survey of parents and children, the advantages and disadvantages of the transformation of Kazakh children's games from a traditional form to an electronic format were demonstrated, and the main reasons why children are more interested in electronic games were revealed. A comparative analysis of the traditional and electronic forms of the Kazakh games "togyzkumalak" and "asyk atu" was carried out, with a description of the features of both. Examples from the works of earlier studies, foreign scientists, and domestic researchers were presented. We focused on the advantages

and disadvantages of electronic games today, and analyzed their features in educational and psychological terms.

References:

1. Babalar sözi: Jüztomdyq [Ancestor's word]. Hundred volum. (2011). Vol. 72. Astana: Foliant, 2011. P. 73-74. (In Kazakh)

2. Chen, W., & Adler, J. L. (2019). Assessment of screen exposure in young children, 1997 to 2014. JAMA pediatrics, 4(173), 391-393. (In English)

3. Cover, R. (2004). New media theory: Electronic games, democracy and reconfiguring the author–audience relationship. Social Semiotics, 14(2), 173-191. (In English)

4. Coyne, S.M., & Stockdale, L. (2021). Growing up with grand theft auto: A 10-year study of longitudinal growth of violent video game play in adolescents. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 1(24), 11-16. (In English)

5. Cuffaro, L., Di Lorenzo, F., Bonavita, S., Tedeschi, G., Leocani, L., & Lavorgna, L. (2020). Dementia care and COVID-19 pandemic: a necessary digital revolution. Neurological Sciences, 41(8), 1977-1979. (In English)

6. Dyson, J.P. C. (2017). Collecting, Preserving, and Interpreting the History of Electronic Games, American Journal of Play, 10(1), 68-77. (In English)

7. Edwards, S. (2014). Towards contemporary play: Sociocultural theory and the digital consumerist context. Journal of Early Childhood Research, 3(12), 219-233. doi:10.1177/1476718X14538596 (In English)

8. Entertainment Software Association. (2018). Essential facts about the computer and video game industry. URL: https://www.theesa.com/wp-content/uploads/2024/02/2018-EF-FINAL.pdf (accessed: 14.08.2026). (In English)

9. Gunner, M. (1938). Sbornik kazakhskikh natsionalnykh igr i razvlecheniy [Collection of Kazakh national games and entertainment]. Alma-Ata: Komsomol Publishing House. (In Russian)

10. Horkheimer,M. & Adorno, T.V. (1997). Dialectics of enlightenment. Philosophical fragments. Moscow: Medium, Juventa. (In English)

11. Jakovljevic T. (2009). URL: https://www.academia.edu/19773914/Games_for_Children_as_a_Model_of_Folklore_Communication. (accessed: 27.07.2026). (In English)

12. Kahn, P.H., Friedman, B., Perez-Granados, D.R. (2006). Robotic pets of in the lives of preschool children. Interaction Studies, 7(11), 405-436. doi:10.1145/985921.986087 (In English)

13. Kaskabasov, S. (2009). Oi öris [Horizon Thought]. Almaty: Jibek joly. (In Kazakh)

14. Kjällander, S. Moinian, F. (2014). Digital tablets and applications in preschool: Preschoolers' creative transformation of didactic design. Designs for Learning, 7(1), 10-33. doi:10.2478/dfl-2014-0009 (In English)

15. Klopotova, E.E. Smirnova, S.Y. (2022). Rebenok v epokhu tsifrovykh igrushek. Obzor zarubezhnykh issledovaniy [A child in the era of digital toys. Review of foreign studies]. Sovremennaıa zarýbejnaıa psıhologıia, 2(11), 50-58. doi:10.17759/ jmfp.2022110204. (In Russian)

16. Lundtofte, T.E., Odgaard, A.B. Skovbjerg, H.M. (2019). Absorbency and utensilency: A spectrum for analysing children's digital play practices. Global Studies of Childhood, 9, 335-347. doi:10.1177/2043610619881457 (In English)

17. Marsh, J. (2014). The Relationship between Online and Offline Play: Friendship and Exclusion // Children's Games in the New Media Age. Childlore, Media and the Playground. Farnham: Ashgate. P. 109-132. (In English)

18. Marsh, J. (2017). The internet of toys: a posthuman and multimodal analysis of connected play. Teachers College Record, 15(119), 1-32. DOI:10.1177/016146811711901206 (In English)

19. Moore, H. (2014). Young children's play using digital touch-screen tablets. USA: The University of Texas. (In English)

20. Novyy format zaklyucheniya sdelok i perekhod na distantsionnoe obrazovanie – kak proshli onlayn-obsuzhdeniya mirovoy ekonomiki v period pandemii [A new format for concluding deals and switching to distance education]. URL: https://www.primeminister.kz/ru/news/reviews/novyy-format-zaklyucheniya-sdelok-i-perehod-na-distancionnoe-obrazovanie-kak-proshli-onlayn-obsuzhdeniya-mirovoy-ekonomiki-v-period-pandemii-264918. (accessed: 22.07.2026). (In Russian)

21. Qazaqstan tarikhy. Toǵyz qumalaqtyń 4 myń jyldyq tarikhy [History of Kazakhstan. 4 thousand years of history of togyz kumalak]. URL: https://e-history.kz/index.php/kz/news/show/32700. (accessed: 21.06.2026). (In Kazakh)

22. Slámjanuly, K. (1995). Ruhani uyz [Spiritual nutrition]. Almaty: Ana tili. 56-57 p. (In Kazakh)

23. Smirnova, E.O. (2013). Igra v sovremennom doshkolnom obrazovanii [Game in modern preschool education]. Psychological science and education, 5, 92-98. (In Russian)

24. Tótenaev, B. (2013). Qazaqtyń ūlttyq oiyndary [National games of the Kazakh people]. Almaty: Balaýsa. (In Kazakh)

25. Ūly dala oiyndary [Games of the Great Steppe]. (2021). Almaty: Sevis Press. P. 56-57. (In Kazakh)

Әдебиеттер:

1. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2011. – 72-т.: Балалар фольклоры. – 73–74-бб. ISBN 978-601-271-076-2.

2. Гуннер М. Қазақтың ұлттық ойындары мен сауықтары жинағы. – Алма-Ата: Комсомол баспасы, 1938. – 15-б.

3. Клопотова Е.Е., Смирнова С.Ю. Цифрлық ойыншықтар дәуіріндегі бала: шетелдік зерттеулерге шолу [Электрондық ресурс] // Қазіргі шетел психологиясы. – 2022. – 11-том. – № 2. – 50–58-бб. DOI: 10.17759/jmfp.2022110204.

4. Қазақстан тарихы. Тоғыз құмалақтың 4 мың жылдық тарихы. https://e-history.kz/index.php/kz/news/show/32700 (қаралған күні: 21.06.2026)

5. Қасқабасов С. Ой өрісі. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 303 б. – 65–68-бб. ISBN 978-601-254-044.

6. Мәмілелер жасасудың жаңа форматы және қашықтан білім беруге көшу: пандемия кезеңінде әлемдік экономика бойынша онлайн-талқылаулар қалай өтті. https://www.primeminister.kz/ru/news/reviews/novyy-format-zaklyucheniya-sdelok-i-perehod-na-distancionnoe-obrazovanie-kak-proshli-onlayn-obsuzhdeniya-mirovoy-ekonomiki-v-period-pandemii-264918

7. Сләмжанұлы К. Рухани уыз. Көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 56–57-бб.

8. Смирнова Е.О. Қазіргі мектепке дейінгі білім берудегі ойын // Психологиялық ғылым және білім. – 2013. – № 5. – 92–98-бб.

9. Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Балауса, 2013. – 33–34-бб. ISBN 978-9965-672-86-6.

10. Ұлы дала ойындары. – Алматы: Sevis Press, 2021. – 56–57-бб. ISBN 978-601-354-034-4.

11. Хоркхаймер М., Адорно Т.В. Ағартушылық диалектикасы. Философиялық фрагменттер. – Мәскеу; Санкт-Петербург: Медиум, Ювента, 1997. – 149–209-бб.

12. Чен У., Адлер Дж.Л. (2019). Кішкентай балалардың экран алдында өткізетін уақытын бағалау: 1997–2014 жылдар // JAMA Pediatrics. – 173(4). – 391–393-бб.

13. Кавер Р. (2004). Жаңа медиа теориясы: электрондық ойындар, демократия және автор мен аудитория арасындағы қарым-қатынасты қайта құру // Social Semiotics. – 14(2). – 173–191-бб.

14. Койн С.М., Стокдейл Л. (2021). Grand Theft Auto-мен бірге өсу: жасөспірімдердің зорлық-зомбылық сипатындағы бейнеойындарды ойнау динамикасын 10 жыл бойы зерттеу // Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking. – 24(1). – 11–16-бб.

15. Куффаро Л., Ди Лоренцо Ф., Бонавита С., Тедески Дж., Леокани Л., Лаворнья Л. (2020). Деменциясы бар науқастарға күтім жасау және COVID-19 пандемиясы: қажетті цифрлық революция // Neurological Sciences. – 41(8). – 1977–1979-бб.

16. Дайсон Дж.П.С. (2017). Электрондық ойындар тарихын жинау, сақтау және түсіндіру // American Journal of Play. – 10(1).

17. Эдвардс С. Қазіргі заманғы ойынға қарай: әлеуметтік-мәдени теория және цифрлық тұтынушылық контекст // Journal of Early Childhood Research. – 2014. – 12-том. – № 3. – 219–233-бб. DOI: 10.1177/1476718X14538596.

18. Ойын-сауық бағдарламалық жасақтама қауымдастығы (Entertainment Software Association). (2018). Компьютерлік және бейнеойын индустриясы туралы негізгі деректер. Қолжетімді: http://www.theesa./about-esa/industry-facts (қаралған күні: 14.08.2026)

19. Кан П.Х., Фридман Б., Перес-Гранадос Д.Р. Мектеп жасына дейінгі балалардың өміріндегі роботтандырылған үй жануарлары // Interaction Studies. – 2006. – № 7. – 405–436-бб. DOI: 10.1145/985921.986087.

20. Челландер С., Мойниан Ф. Мектепке дейінгі білім берудегі цифрлық планшеттер мен қосымшалар: мектеп жасына дейінгі балалардың дидактикалық дизайнды шығармашылық тұрғыдан түрлендіруі // Designs for Learning. – 2014. – 7-том. – № 1. – 10–33-бб. DOI: 10.2478/dfl-2014-0009.

21. Лундтофте Т.Е., Одгор А.Б., Сковбьерг Х.М. Сіңіргіштік пен құралдық: балалардың цифрлық ойын тәжірибелерін талдауға арналған спектр // Global Studies of Childhood. – 2019. – 9-том. – 335–347-бб. DOI: 10.1177/2043610619881457.

22. Марш Дж. Ойыншықтар интернеті: өзара байланысқан ойынды постгуманистік және мультимодальды тұрғыдан талдау [Электрондық ресурс] // Teachers College Record. – 2017. – 119-том. – № 15. – 1–32-бб. URL: http://www.tcrecord.org/Content.asp?ContentID=22073 (қаралған күні: 24.07.2026).

23. Марш Дж. Онлайн және офлайн ойын арасындағы байланыс: достық және шеттету // Жаңа медиа дәуіріндегі балалар ойындары. Балалар фольклоры, медиа және ойын алаңы / ред. А. Берн. – Фарнем: Ashgate, 2014. – 109–132-бб.

24. Мур Х. Цифрлық сенсорлы планшеттерді пайдалану арқылы кішкентай балалардың ойнауы. – АҚШ: Техас университеті, 2014. – 305 б.

25. Яковлевич Т. (2009). Балалар ойындары фольклорлық коммуникация моделі ретінде [Электрондық ресурс]. https://www.academia.edu/19773914/Games_for_Children_as_a_Model_of_Folklore_Communication (қаралған күні: 27.07.2026).

IRSTI 17.01.07 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-02

D. Mulik[1*], K.K. Madibayeva[2], N.Zh. Magazbek[3]
[1]Zhetysu university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan,
[2,3]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]m.dauletkerey@bk.ru, [2]kapi-51@mail.ru, [3]nur_magazbekov@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-8356-0614, [2]0000-0002-2396-1467, [3]0000-0003-2601-9714

Artistic Representation of Postcolonial Trauma in Contemporary Kazakh Prose

Abstract. The article examines the issue of postcolonial trauma as a category of artistic representation based on the fiction of modern Kazakh writers Qabdesh Zhumadilov, Ramazan Tokhtarov, Magira Qozhakhmetova and Zhanar Abdishova. The phenomenon of the concept of "trauma" is taken into account; the historical background and artistic features of this method; the symptoms of trauma in the prose of these authors are noted and analyzed. Significant examples from world literature are given; the mental, ethnic, and historical differences of the "trauma symptom" in postcolonial Kazakh prose are emphasized. Based on the works of Jean-Martin Charcot, Pierre Janet, Josef Breuer, Sigmund Freud and other researchers, the theoretical and historical features of this category are revealed. The final purpose of the article is to distinguish postcolonial trauma as a kind of artistic device in modern Kazakh prose. The research uses historical-comparative, intercultural methods of analysis, which contribute to a comprehensive study of the theoretical foundations and mental, ethnic features of "literary trauma". As a result of the research, conclusions are drawn about the historical, ethnic, and mental features of postcolonial Kazakh prose. The importance of this artistic presentation as a subject of artistic interpretation of postcolonial historical and social trauma is noted. Postcolonial trauma is considered in the literature as a universal psychological factor. The study of this field contributes to the understanding of the theory of trauma in various aspects, contributes to the substantiation of distinctive approaches in artistry, and is used in educational and creative practice.

Acknowledgments. The article is introduced under the grant project AP26197523 "Religion and literature: religious trends in Kazakh poetry and prose (1991-2024)".

Keywords: "trauma" research, memory, narrative, history, experience, modern Kazakh prose, collective trauma, literary trauma.

Д. Мүлік[1*], Қ.Қ. Мәдібаева[2], Н.Ж. Мағазбек[3]
[1]І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан
[2,3]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]m.dauletkerey@bk.ru, [2]kapi-51@mail.ru, [3]nur_magazbekov@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-8356-0614, [2]0000-0002-2396-1467, [3]0000-0003-2601-9714

Қазіргі қазақ прозасындағы постотарлық жарақаттың көркем бейнеленуі

Аңдатпа. Мақалада Қ.Жұмаділов, Р.Тоқтаров, М.Қожахметова, Ж.Әбдішова туындылары әдеби жарақат ұғымының қазіргі қазақ прозасындағы тәжірибесінде сараланады. Әдеби жарақат ұғымының қазіргі заманғы жарақат теориясының алғышарттары мен көркемдік тәжірибесінде постотарлық,

* ***Cite us correctly:***
D.Mulik, K.K. Madibayeva, N.Zh. Magazbek. Artistic Representation of Postcolonial Trauma in Contemporary Kazakh Prose // "Keruen". - 2026. No. 3, (92 vol.). - B. 31-48. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-02.

посткеңестік жарақат ұғымының көркемдік кеңістіктегі мәніне зер салынады, ден қойылады. Әдебиеттанудағы Жан-Мартин Шарко, Пьер Жане, Джозеф Брюйер және Зигмунд Фрейд, т.б. жарақат теориясы бойынша жазылған еңбектердегі негіздемелер назарға алынады. Мақаланың негізгі мақсаты – постотарлық прозадағы этникалық, ментальдік трансформация; тарихи жад, жарақат таңбаларының Қ.Жұмаділов, Р.Тоқтаров, М.Қожахметова, Ж.Әбдішова туындыларындағы көркемдік шешім табу тәсілдерін анықтап, әдеби үрдіс маңыздылығында тану. Зерттеу, талдау барысында мәдениетаралық, тарихи-компаративистикалық талдау әдістері қолданылады. Бұл жарақатты тарихи, көркемдік мәнінде, даму үдерісінде бірнеше айырмашылық сипаттарында арнайы зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде жарақат теориясының әдеби мәтінді саралаудағы маңыздылығы, өзектілігі айқындалады. Көркем шығармалардағы, әдеби мәтіндердегі жарақат элементтері отарлық жүйе ықпалындағы ырықсыз «таңдау», деформациялану мәнінде көрініс табатындығы пайымдалады. Зерттеу жарақаттың тарихи, теориялық негіздерін жан-жақты тануға, бұл категорияның қазіргі қазақ прозасындағы өзіндік даралық сипаттардағы көркемдік шешімдеріне қатысты жаңа ұстанымдар қалыптастыруға септігін тигізеді. Жарақат теориясын танымдық, шығармашылық үрдістерде қолдану тәжірибесі тұрғысынан қарастырады.

Алғыс: Мақала AP26197523 «Дін және әдебиет: қазақ поэзиясы мен прозасындағы діни үрдістер (1991-2024)» гранттық жобасы бойынша ұсынылды.

Кілт сөздер: «жарақат» зерттеулері, жад, нарратив, тарих, тәжірибе, қазіргі қазақ прозасы, ұжымдық жарақат, әдеби жарақат.

Д. Мулик[1*], К.К. Мадибаева[2], Н.Ж. Магазбек[3]

[1]Жетысуский университет имени И. Жансугирова, Талдыкорган, Казахстан
[2,3] Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]m.dauletkerey@bk.ru, [2]kapi-51@mail.ru, [3]nur_magazbekov@mail.ru,
ORCID: [1]0000-0002-8356-0614, [2]0000-0002-2396-1467, [3]0000-0003-2601-9714

Художественная репрезентация постколониальной травмы в современной казахской прозе

Аннотация. Статья рассматривает вопрос постколониальной травмы как литературный метод на основе художественной прозы современных казахских писателей Кабдеша Жумадилова, Рамазана Токтарова, Магиры Кожахметовой и Жанар Абдишовой. Учитываются феномен понятия «травмы»; исторические предпосылки и художественные особенности данного метода; отмечаются и анализируются симптомы травм в прозе названных авторов. Приводятся значительные примеры из мировой литературы; акцентируется ментальные, этнические, исторические различия «симптома травмы» в постколониальной казахской прозе. На основе трудов Жана-Мартина Шарко, Пьера Жане, Джозефа Брюйера, Зигмунда Фрейда и других исследователей раскрываются теоретические и исторические особенности данной категории. Заключительная цель статьи – отличить постколониальную травму как своеобразный художественный прием в современной казахской прозе. В исследований применены историко-компоративный, межкультурный методы анализа, которые способствуют комплексно изучить теоретические основы и ментальные, этнические особенности «литературной травмы». В результате исследования сделаны выводы об историко-этнических, ментальных особенностях постколониальной казахской прозы. Отмечена важность данного художественного изложения как предмет художественной интерпретации постколониальной историко-социальной травмы. Постколониальная травма в литературе рассматривается как общечеловеческий психологический фактор. Исследование данного направления вносит свою лепту в осмысление теории травмы в различных аспектах, способствует обоснованиям отличительных подходов в художественности, используется в образовательной и творческой практике.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP26197523 «Религия и литература: религиозные тенденции в казахской поэзии и прозе (1991–2024)».

Ключевые слова: «травматические» исследования, память, нарратив, история, опыт, современная казахская проза, коллективная травма, литературная травма.

1. Introduction

Trauma theory is examined from several perspectives in contemporary literary studies. Trauma studies" conceived as a distinct area of the humanities concerned with interpreting trauma in cultural, ethical, and literary terms, began to emerge in the early 1990s.

"To historicize and contextualize trauma means to acknowledge the fractures inherent in the concept and to recognize its limitations as both a descriptive term and an organizing category" (Theory of Literature: An anthology, Vol.2, Hinrichsen, 2019: 256).

Although the foundation of trauma theory are connected to the legacy of the Oedipus complex and to William Faulkner's notion of the past as something that never truly dies, this article has been revitalized, further improved, and even reconsidered within scholarly discourses on post colonialism trauma and memory in Southern U.S. literature. "Reliance on trauma studies which have passed on their theoretical foundations and methodologies to the core concepts of memory and history in Southern studies has become increasingly common in the theoretically inflected field of "new Southern studies" (Theory of Literature: An Anthology, Vol. 2, Hinrichsen, 2019: 256).

Initially used in a physical sense, the term "trauma" was later conceptualized in a mental dimension in the works of Jean-Martin Charcot, Pierre Janet, Josef Breuer, and Sigmund Freud, where it came to be understood at both the individual and collective levels.

Lisa Hinrichsen, whose research focuses on psychic trauma, imagination, and distortion in modern and contemporary Southern literature, argues that modern understanding of trauma originates in the work of the British researcher John Eric Erichsen, who drew attention to the emotional shock experienced by individuals injured in railway accidents. Later, the German neurologist Paul Oppenheim defined this psychological condition as "Traumatic neurosis". The research of Charcot, Janet, Josef Breuer and Freud hold particular importance in the foundation of trauma theory (Theory of Literature: An Anthology, Vol. 2, Hinrichsen, 2019: 257)

From the 1980s, trauma theory has become established as a prominent research direction in literary studies. In it is ethical, cultural, political and historical dimensions, the study of postcolonial and post-soviet trauma marked by significant differences from western models of colonial experience has emerged as a distinct problem that requires articulation on original and indigenous foundations within the literary studies of the independence period among the people of the former Soviet Union.

Illustration on the history of the foundation of trauma theory, the article undertakes specific analytical examinations from this perspective.

Inside the scope of the study, we intend to conduct a comparative analyze grounded in the theoretical foundations of trauma by politically and ideologically produced trauma that emerged during the Soviet period and its Soviet-period manifestations and its specific manifestations in contemporary postcolonial Kazakh prose, drawing on the works of Q.Zhumadilov, R.Tokhtarov, M.Qozhakhmetova, and Zh.Abdishova.

Underlining trauma theory within the context of Kazakh literature is importance in that it takes the urgent need to introduce into scholarly discourse the political, ideological, ethnic and mental reasons that have remain overlooked in the history of the foundation and the study of this sphere.

The article explore the artistic portrayal of trauma through mental dimensions in the prose work of Q Zhumadilov, R.Tokhtarov, M,Qozhakhmetova and Zh.Abdishova.

The theory of literary trauma for a long time was not fully studied in Kazakh literary science under the influence of ideological stereotypes. Currently, a comparative analysis of the historical origin and consequences of trauma as a manifestation in Kazakh prose is being carried out, aimed at studying the artistic strategies of the theory of trauma, as well as mental and ethnic characteristics in the borderline context of global literary trends in traumatic works. Particular attention is paid to the indigenous and distinctive features of the trauma motif in the works of the selected authors.

Within the ideological markers of the Soviet period, the study advanced interpretations that foreground national worldview, religious consciousness and individual subjectivity as key dimensions of the trauma problem, substantiating artistic techniques an authorial positions. On this basis, the article clarifies approaches to expanding the concept of trauma in western literary theory through concrete ethnic and historical experience.

The study is also valued for its focused examination of postcolonial markers in Kazakh literature and the influence of trauma preconditions within religious and worldview-oriented narrative frameworks.

2. Research Methods and Materials

2.1 Materials

The study analyzes trauma theory and its artistic grounding in the works of contemporary post-Soviet Kazakh writers Q.Zhumadilov, R.Tokhtarov, M.Qozhakhmetova, and Zh,Abdishova examining the history of the term, its conceptual interpretation, and its significance as both a descriptive and integrative category, as demonstrated through a concrete manifestation of postcolonial orientation in Kazakh prose.

Addressed the relevance of trauma theory, the study illustrates on the concepts and scholarly works of Sigmund Freud, Cathy Caruth, Shoshana Felman, Geoffrey Hartman Dori Laub, Paul Oppenheim, Dominant La Capran, Marianne Hirsch, Michael Rothberg, Laurie Vickroy, Detora M Horowitz and Lisa Hinrichsen among others. Their contributions addressing such aspects as “traumatic neurosis”, trauma as a collective phenomenon, cultural, ethical, literary background, psychoanalytic theory, traumatic experience, mental disorder, crisis of representation, traumatic event and narrative possibility, public culture, were taken into account. In order to understand more deeply the creative processes in the Kazakh literature of the post-Soviet period, which have not been specifically studied in Western literary theory, we resorted to the methods of comparative analysis in literary studies and cultural studies.

As a research object, theoretical and literary creative sources were subjected to comprehensive analysis, with particular attention given to novel perspectives within the conceptual framework of trauma theory, which were further refined at the theoretical level.

2.2 Methods

In conducting a focused analysis of trauma markers in the prose of Q.Zhumadilov, R.Tokhtarov, M.Qozhakhmetova, and Zh.Abdishova, the study employs as its primary analytical method the theoretical frameworks elaborated in the section “Applied Analyses” of the five -volume anthology “Literary Theory” (Ädebiet teoriasy). These frameworks

addresses the historical preconditions of trauma, as well as postmodernism, postcolonialism, trama, and memory, including theoretical perspectives on postcolonialism, ethnicity, Orientalism, and trauma theory.

The theoretical foundations of trauma theory were applied to the works of Q.Zhumadilov, R.Tokhtarov, M.Qozhakhmetova, and Zh.Abdishova in order to interpret and elucidate trauma markers and their artistic representation in contemporary Kazakh prose.

The trauma symptoms in the prose of the aforementioned authors were examined comparatively in terms of their historical and political-ideological specificity.

The article employs hermeneutic and historical-comparative methods for analyzing the artistic manifestations of trauma in literary works.

An intercultural analysis method was employed to clarify the specific manifestations of postcolonial and post-Soviet trauma markers in literary works.

3. Discussion

In the practice of textual analysis of trauma theory there are practically no specific studies aimed at post-Soviet Kazakh prose in western literary criticism, this grouping is considered within the framework of certain interdisciplinary complex works. Lisa Hinrichsen, in her research "Trauma Studies and the Literature of the U.S. South" makes a comprehensive cognitive review of basic research on "Trauma " and its basic development.

It is noted that renewed attention is given to policies, communities, various institutions, practices, and environments that "inflict suffering on the human psyche and spirit", thereby prioritizing specific forms of pain and trauma.

In these works "trauma studies" present and examine the concept of the trauma across its various aspects.

Cathy Caruth (1995, 1996), Shoshana Felman (1992, 2002), and Geoffrey Hartman (1994, 1996) became pioneering researchers in the study between trauma and literature. They explored ways of staging complex dialogue between psychoanalytic theory and literature concerning how trauma is experienced, remembered, and expressed. The works "Testimony: Crisis of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History" (1992) by Felman and Dori Loeb and "Trauma: Explorations in Memory" (1995) by Caruth were landmark editorial works that sought to transform the work of literary critics, sociologists, archivists, filmmakers and psychiatrists into an interdisciplinary dialogue" (Theory of Literature: An Anthology, Vol. 2, Hinrichsen, 2019: 256).

In literary heritage, time of sorrow reflections developed such as "The end of time", "danger is approaching", "catastrophe, catastrophe has befallen us", and thus the time of sorrow shows it (Omaruly, 2000). Political, social and spiritual crises inherent in the system of the Soviet Union are characteristic. During the period of independence, this types of actions are completely established as a manifestations of moral degeneration humanity.

In the study of literary history, the apocalyptic motif in Zar Zaman (time of sorrow) poetry particularly the concept of "alienation" (zhatbauyrlyk) articulated in the works of Shortanbay Qanayuly, has been underscored by the well-known literary scholar Bauyrzhan Omaruly (Omaruly, 2000: 67) [translated by the authors].

When developing theoretical and methodological frameworks for studying Kazakh literature of the Independence period as an expression of trauma within a specific historical-

literary context, it is crucial to contemplate the apocalyptic Zar Zaman (time of sorrow) motive implanted in the literary tradition.

At the end of XVIII century Kazakh society met difficulties and the subsequent dependence of the Kazakh people on the power of the Tsarist Russia can be seen as a kind of postcolonial trauma. The essence of this question lies in the policies ideological approach adopted by the colonial power. As historical experience gives result similar situation were experienced by South Americans African people who suffered from encumbrance of fate.

In literary studies, the origins, meaning, and roots of the concept of trauma are closely tied to the core of historical narrative. One such artistic work that vividly conveys the trauma of Kazakh society-rendering perceptible the suffering of a people who became victims of nineteenth-century colonial oppressionis the novel Abai's Riddle (Abaiding jumbagy) by Ramazan Tokhtarov, written during the years of independence.

The novel embodies trauma shaped by time within the lamentation surrounding Kenesary Khan. Kenesary Khan remained faithful to his oath: "I am last Khan whom the people lifted up on a white felt. Even if I lose my life, I won't back down! I chose this way" (Tokhtarov, 1999: 14) [translated by the authors]. This unwavering fidelity includes personal and collective traumas that are held in the nation's historical memory.

Trauma of the people who lost their leading khan and leaders are so serious. Such postcolonial traumas are analyzed in major contemporary writings scrutinizing civic institutions such as the collective memory of Jeffrey C. Alexander (Alexander, 2012) as central problem.

In Q.Zhumadilov's novel "The Flame of Prometheus" (Prometei alauy) gave artistic explain of traumatic signs, paid special attention to situation Zar Zaman (Times of sorrow), including topic of religious repression, forced Christianization of population and the missionary policy pursued by the colonial power.

The character Basher Molla rejects his fellow tribesman Gainedden for betraying his faith, condemning him as a "beast struck by divine wrath".

"If there are those among the Kazakhs who wish to convert to Christianity, the holy father will baptize them free of charge, without taking anything. Moreover, a monetary reward is even provided per person..."

The novel "The Flame of Prometheus" (Prometei alauy) conveys the realities of colonization in the first half of the nineteenth century, including the practice of offering financial incentives to those willing to convert to Christianity through Agtaylag bi's compassionate concern for Gainidden. The bi's inner monologue functions as one of the principal techniques of artistic interpretation in the narrative.

The Hero of the novel Aqtailak bi is depicted as a person who thinks his own nation adheres to a moral model and its devoted to human dignity and freedom.

"In that massacre I lost half of my people. Do you think the grief of a single child outweighs that devastation?"- the speaker declares, subordinating personal sorrow to collective national trauma (Zhumadilov, 2002: 352) [translated by the authors].

A recurring motif in the works of M. Qozhakhmetova is the enduring Zar Zaman (times of sorrow) strain, originating in the XX century and even earlier historical periods.

"In these works, the character of the modern individual is also depicted through the disintegration of family life and the erosion of respect between generations. Poets portray

the transformation of the traditional Kazakh household by depicting relationships such as the reckless youth who imitates surrounding influences, the elder who has lost authority and moral restraint, the unruly younger brother and the helpless elder sibling, and relatives ready to turn against one another. Such representations, of course, do not depart from the apocalyptic reflections that mark the moral decay of the world ", notes Baurzhan Omaruly (Omaruly, 2000: 78) [translated by the authors].

The tragedy of personal and familial crisis expanding into a broader social condition is powerfully conveyed in "Passing away" (Zhantasilim) by M. Qozhakhmetova, where the "Time of sorrow" (Zar Zaman) tension unfolds across the scale of an entire historical epoch, a whole society, and several family life narratives (Qozakhmetova, 2002) [translated by the authors].

The writer introduce to his reader about central hero, and its society, their difficulties and emotional trials. The fear of irrevocable suffering that has befallen the country testifies to the violation of the inner peace of its inhabitants. The novel gloomy psychologically reflects the inner experiences of the human spirit hidden in everyday life and the silent struggle of conscience.

A new generation, alien in temperament, emerges gloomy, withdrawn, and estranged faces, both familiar and unfamiliar. Serik the son of Kopjasar, who suffered a sudden misfortune while serving in the army, belongs to this type. The reader is struck with unease, sensing that these figures resemble true mankurts. Compared to the son of Qazangap in Borandy Beket by Chingiz Aitmatov, who appears almost humane, the spiritual desolation of this new generation seems even more severe: and an unexpected calamity inevitably befalls Kopjasar's family as well.

Why does Kopjasar live in isolation, indifference and burden? The suffering of that era was hard for him. His wife, the mother of ten children, died of drunkenness. The harmony of rural life in alcoholism is violated

During the period, the community became significantly impoverished and spiritually depleted. People who have resisted hunger, war and repression are now unable to find that their moral fiber is broken by alcohol. This is another harsh reality of rural life. In "Zhantasilim" (Passing away), the author places particular emphasis on this destructive affliction.

The concept of "injustice" (qianat) in one of the categories by which humanity is measured Ourman reflects on injustice. At first glance, he considers himself innocent: in his own view, he has justification. He consoles himself with the thought, "I never wished injustice upon anyone." Yet… can such assurance erase the undeniable truths that stand before him?

Delving into the depths of his thoughts, shifting the burden of calamity onto the times in order to justify himself, Qurman emerges as one of the habitual, ordinary figures of an entire epoch an epoch that spared no one. He is also one of the reluctant victims of political domination. Even if one reflects upon the tyranny of time that prevented him from recognizing his own misguidance, nothing can now be changed. He stayed a life that was scarcely alive an existence marked by falsity.

The Soviet Union system, surpassing even the harshest empires in its trampling of human rights, corrupted and degraded not only individuals but also generations to come,

leaving them impoverished, broken, and deprived of hope The sacrifice as Qurman was violent, and in the next turn the hero moved away from his society. The fate of people who were turned into toys by powers became pain, tired and weakened, morally devastated.

The inner reflections of Qurman "fortunate" enough to live in a land of hollow, puppet-like figures-lay bare the irreversibility of a punitive political system that extinguished the light of an entire lifetime. It is a political image of the Soviet regime: a state of divided selves, where individuals were split in two and compelled to act without conscience. A system in which the reins of life were never truly in one's own hands; where everything was regulated and predetermined from above, producing standardized subjects of a managed society.

This situation breeds a moral reality where corrupt people, lost in their intentions and actions, eventually fail. Severe social and spiritual devastation spread by the Soviet system led to historical consequences that violate human freedom, overturn the world through a demanding and dominant political order. Such power or society has led to human suffering, diminution, moral upheaval and spiritual poverty

Qurman fortunate to live in a land of hollow, puppet-like figures experiences inner realizations that expose the irreversibility of a punitive political system which extinguished the light of an entire life. It is a political image of the Soviet regime: a state of divided selves, where individuals were split from their own essence without hesitation. A system in which the reins of life were never truly in one's hands, where everything was regulated and predetermined from above, producing standardized subjects of a controlled society There is no exaggeration here. It echoes the moral truth described in the Quran, concerning nations that perished due to corruption of intention and action.

"How is it that every ten or twenty years we revise the laws and conditions, scarcely giving ourselves time to regain our senses, only to rise again after another ten or twenty year and invent new laws, new conditions, new rules? Is this not tantamount to deliberately severing people from their villages and commuties? Where are the customs and traditions refined over hundreds and thousands of year? Why must the traditions and practices that define your village as a village and your people as a people are changed after ten or twenty years-why?" (Qozhakhmetova, 2002:81) [translated by the authors].

The work describes a full image of the rural community through diverse characters, temperaments, and distinct ethnic and mental particularities.

"The imperial frontier gave rise to a significant body of a literature. The tensions between colonizers and the colonized contributed to the formation of a new literary school shaped by jealousy and flattery, fear and resentment. On one side of the imperial front stand "A Passage to India" by E.M. Forster and "Kim" by Rudyard Kipling: on the other side are "Wide Sargasso Sea "By Jean Rhys and "A Small place" by Jamaica Kincaid. Every colonized nation developed its own literature narrating its imperial fate or seeking to define a post-imperial understanding of nations and cultural identity. Among such works, the writings of Wole Soyinka and Ngugi wa Thiong'o deserve particular mention" (Literary Theory, 2019 : 238).

The study of literatures produced under colonial oppression began to receive systematic attention in English-speaking research institutions in the late 1960s and early 1970s.

During this period, themes of ethnicity and race emerged as significant new methodological approaches. In this context, literary works in Kazakh literature that articulate resistance to colonialism remain to a considerable extent, insufficiently explored as comprehensive and integrated objects of scholarly research.

The study of Native American literature began to gain momentum following the Native American Renaissance, which emerged after the publication of House Made of Dawn by N.Scott Momaday in 1968. In the late 1960s and early 1970s, the American Indian Movement drew public attention to the long-standing oppression endured by Native Americans. The hardships faced by Native American communities were largely rooted in the needs and ambitions of Anglo-Americans. Much of the early work by writers such as Kimberly Blaser and Paula Gunn Allen was devoted to the study of Native American culture, religion, mythology and oral traditions" (Literary Theory, 2019: 244).

Although the literary creativity of the Kazakh people an indigenous ethnos living under colonial oppression began to be recorded, published, and studied during the period of the Russian Empire, its fundamental distinctiveness was largely interpreted in a one-sided manner, aligned with the interests of imperial domination. Research on Soviet literature, conducted within the framework of positive and negative character typologies and the rhetoric of socialist "creative construction," constituted a separate and well-established direction, one they cannot conceal whose ideological bias.

The Soviet system did not encourage in-depth research into the origins of the authentic, stable, and fundamentally original artistic space that had taken shape within the literary process of the period. Real modern works remain in need of complete scholarly analysis, as they show values marginalized by slogan-driven literary criticism.

Like Americo Paredes, the author of With His Pistol in His Hand (1958), critics emerging from Latin American and Chicano cultural contexts began, in their literary studies, to move beyond the exclusive use of folkloric methods and to employ a broader range of analytical approaches (Literary Theory, 2019: 277)

The section "Ethnic, Indigenous, Postcolonial, and Transnational Perspectives" in the anthology Literary Theory contains substantial cognitive and informational material regarding the methodological foundations of these approaches.

The section "Ethnic, Indigenous, Postcolonial and Transnational Perspectives" in the anthology Literary Theory contains substantial cognitive and informational material regarding the methodological foundations of these approaches.

Particular attention is given to research syntheses developed around such concepts as border theory, bilingualism, immigration, territoriality, hybridity, as well as poststructuralist and feminist framework.

Although the findings of research in this direction offer valuable insights, it is essential to give due to attention to the distinctive poetic and indigenous foundations of a Kazakh literature's historical development-features that have no direct equivalents in global postcolonial literature. Furthermore, dedicated consideration must also be given to the relevance of theological approaches within this field of study.

Even during periods of colonial subjugation, the Kazakh nation endured sustained pressure under political regimes such as the Russian Empire and the Soviet system. Within

its literary heritage, the realities of orchestrated catastrophe most notably the cruelty of famine, unjust exile and execution, and dispossession of land have been indelibly inscribed and artistically represented Although Beimbet Mailin was often regarded as a "bard" of the Soviet system and an advocate of Mirgymbay, he nonetheless revealed to the world, through a single short story, the devastating famine that befell his people. The vision of a population reduced to skeletal remains, abandoned in the crepe and dying of starvation, gives a historical experience that finds few parallels in global postcolonial literary practice.

"In days by gone, only livestock were alived; today, it was people who were slaughtered". (Qozhakhmetova, 2002: 13) [translated by the authors].

M.Qozhakhmetova characterizes the spiritually deconsecrated village and its hollow, restless inhabitants as trapped in pervasive and chaotic unhappiness. Women of the new generation in the countryside are in a different psychological state. The evil bride is not limited to Itemgen's household; on the contrary, it has become a disease that destroy many families. New features arising from the rhythm of the era revealed in the storytelling technique through dynamic, vivid and informative, oriented towards the future and distinguished by modern ways of thinking. Why do most of Bugili's young women look like Sheker "Soviet" type? Why do the village elders carry a heavy, unspoken burden of concealed anxiety? Why do the young men of the village appear restrained, hesitant, and detached?

"We often heard our grandparents say, 'May God take my life, but not my goodwill." AT times we would also overhear phrases such as, 'Oh dear, what will become of us so-and-so's intentions are narrowing… just look at another's disposition…' When our mother would attribute the changes around her to people's intentions and inner dispositions, saying, 'Everything depends on a person's own intention,' we did not attach much significance to her words. Yet whenever she noticed that close relatives or kin had grown petty or resentful over trivial matters, she would be deeply troubled" (Qozhakhmetova, 1997: 14) [translated by the authors].

According to M.Qozhakhmetova, if a person is mistaken, his or her consequences will be severe and the catastrophe caused by him can harm future generations. Explaining this moral causality within the framework of sacred (Islamic) principles and traditional religious and spiritual foundation that form the ethnic identity of the Kazakh people, the writer concludes that stable spiritual values are returning to the generation from Kazakh literature trying to eradicate the Soviet Union system.

M. Qozhakhmetova draws attention to the consequences of an oppressive colonial system that inevitably transforms human character and disrupts the identity of a particular ethnos.

"Colonialism has never been univocal; however, this multiplicity and relative heterogeneity only intensified its consequences. In pursuit of imperial homogeneity, colonizers imposed their own culture upon entirely different cultural contexts, compelling the colonized to imitate them unquestioningly."

The forced desire of the dominant group gave rise to various forms of resistance to power, since such violence, of course, contradicted personal will and inner conviction. Among representatives of ethnic cultures, ironic facial expressions prevailed and not

a real illusion. Some sought refuge in ancestral traditions based on life experience and native language predominantly spoken language culture and folklore national heritage. The question underlying this answer is that language serves as a reflection of collective worldview thus, the adoption of the language of empire led to the complete adoption of an almost imperial worldview, including its violent and selfish ideological premises (Ryan, 2019: 200)

At this stage, we can see that Michael Ryan did not sufficiently consider Empire's encroachment on imperial and Soviet colonial religion and spiritual autonomy. Western literary science has demonstrated limited communication with the spiritual consequences of the policy of forced on the ancient peoples of the 19th- 20th centuries. It can be assumed that relative negligence is due to the limitation of the problem to an external audience, but other main factors can also affect. In the colonial period, spiritual and artistic aspirations remain one of the relatively undeveloped trends in Kazakh literature. The village had lost its former harmony and prosperity. The language deteriorated, misguided. In place of once-abundant blessings, a restless and spiritually impoverished crowd now occupies the space.

The marked destinies, psychic wounds, and inerasable memories of colonized peoples are portrayed in multifaceted ways. In this context, "Zhantasilim" (Passing away) should be analyzed along with Toni Morrison's novel such as "The bluest Eye", "Desai's", "Legacy of loss", and Louise Erdrich's "Love Medicine", where colonial trauma, personality fractures and historical memory are explored through various storytelling strategies. The novel "Zhantasilim" (Passing away) has reason to be considered as a literary portrait of a Kazakh village lying in the arms of an entire political era. Although the ideological order did not always exert overt pressure, it violated ethnic identity and traditional customs, replacing them with an artificially created hybrid of practice that violates genuine cultural continuity.

In "Zhantasilim" (Passing away), M.Qozhakhmetova describes the consequence of colonial rule through a once integrated community with a violation of lifestyle and traditions. The story depicts a society that is increasingly involved in drunkenness, is ready for the exchange of honor for its status and rank, obeys the orders of a false system and boils down only to the preservation of remnants of respect and politeness, is listed in the "Red Book" of endangered humanism. Religion and language alike appear fragmented and depleted, reflecting the tragedy of a people on the verge of cultural exhaustion.

The novel is a unique example of the novel genre in Kazakh literature. The success of the writer lies in the typical unity of Kazakh being, in its characters, in the main concent, which remains, although the figures themselves seem to be in the shadow of historical forces. The author pays great attention to the destructive habits of women who violate the family agreement. The layout has special artistic features that deserve special attention. Its structural, stylistic, and linguistic specificities call for dedicated scholarly examination.

In the story "Kokjiek" (Horizon) (2025), Zhanar Abdishova characterizes Soviet ideology, psychological trauma and fear syndrome, transmitted from generation to generation, as hereditary inheritance of blood. Warm but vague memories of childhood sounded against the background of the father's family, mother's father, older sister and brother, who were unjustly convicted and returned home many years later. The observant and observant views of the young girl capture the life, customs, rhythm of the Kazakh

village at a certain historical moment with its full beauty and reality. The event reveals a series of value crises and family catastrophes, each characterized by individual forms of depression.

Despite the fact that Sagynysh is not considered as an outsider, she understands that she still cannot fully integrate into the everyday habits of her relatives, which reflects a special aspect of the Kazakh mentality. In her characterization, Zhanar Abdishova focuses on genealogy, family ties, the strong institution of the family, talks about them with respect and sadness. After walking long empty rocky mountain paths, she will get to the city, where she will understand that the long-awaited world is heterogeneous, rough and imperfect.

Elderly women wear simple slippers on their bare feet; their hair is cut short. She feels pity. She craves her maternal aunt in her white headscarf and brown jacket. An energetic, observant girl quickly bursts into tears, but quickly forgets and runs away to play, and her memory contains a childhood mark that was once illuminated by constant sunlight and is now overshadowed by the traumas of the era. Individual destinies and fragments of lived experience accumulate to create the impression of having read a novel in which an entire epoch is rendered meaningful.

In 1954, the year Sagynysh first saw a train, she moved to a small kolkhoz near the city of Aulieata (present-day Taraz), where she experienced many formative episodes. The writer places particular emphasis on the fate of peoples deported to Kazakh soil.

Her neighbor, Aunt Lyuba, is an elegant woman. Sagynysh compares her to the full-bodied beauties depicted in famous paintings. She wears flowing crepe-de-chine dresses, curls her hair, and paints her nails.

“I compare her to the beautiful women I saw in those paintings. Around them were expensive objects: lace curtains, carved wooden armchairs with curved backs, tables covered with lace tablecloths. But here, the window is covered with newspaper. In the corner, a spider has spun its web” (Abdishova, 2025: 30) [translated by the authors].

The girl realizes that Luba Apai’s life is incompatible with the elegance represented by these painted images. She notices that Lyuba eats her hardened black bread together with the lipstick still on her lips.

Kokjiek has been recognized as one of the fine works of Kazakh prose, the Red Empire’s own path manipulating people like dolls, as well as formulating postcolonial consequences through the power of life-affirming storytelling.

Political repression, the constriction of freedom, and the collective subjection of an entire people to a syndrome of fear these become a lingering and incurable affliction embedded in memory.

“No matter how deeply I sleep, when midnight comes, I open my eyes. Whether lying on my back or sitting up, I clearly see two rats fighting at the foot of the bedding where my father, mother, tremble in fear, watching until the two hands of the clock meet at three...” (Abdishova, 2025: 39).

The terrible state of longing can be interpreted as a manifestation of collective trauma caused by hunger, repression and war in cases formed by the ideology of the Soviet Union, the consequences of which are transmitted over generations and even threaten the psychological stability of generations. So how does that relate to trauma theory? In

the conversation, there is a constant and relevant question about moral causation: is it punishment for serious illness or is it a form of mercy? Within this framework, different interpretations appear in the global philosophical and religious worldview. The trauma subtext indicates signs of collective moral degeneration syndrome, formed as a result of the erosion of forced secularity and spiritual foundations. The works of Zhanar Abdishova consistently acquire their significance from the strong connection between literature and religion.

One of the first elements that attract attention is the presence of both individual and collective trauma syndromes among the village inhabitants portrayed in her stories.

A distinctive feature of Zh.Abdishova's innovative approaches lies in her linguistic basis: allegory and metaphor serve as the main expressive devices. The writer's stories prove how intimate dynamics intersect with collective historical forces, entering a wider social framework of family relationships. Literature theory assumes that all stories are structured through deep, partially hidden layers; the writer's narrative style and strategies emerge from precisely such basic layers. Episteme. According to Michel Foucault, each historical era is characterized by a certain educational regime, which forms a certain image of the world in accordance with its categories and methods of building objects. For example, the medieval episteme, based, of course, on religious content, formulated a completely different worldview than in the 18th century, which turned out to be more "rational" (Theory of Literature, 2019: 566). Zhanar Abdishova, with his rich writing skills, aims to bring the social world of the Kazakh village of the twentieth century into the literary space through the category of collective trauma. Despite the differences in the cultural and social environment, certain creative intimacies relatively bring Alice Munro and Zhanar Abdishova together. Munro's fiction was also studied and evaluated in the methodological framework of trauma research.

Prior to the advent of trauma, there were specific historical premises as a descriptive analytical category, Although the term "trauma" originally had a physical meaning from the word "wound," its primary meaning is called the invasive body injury. However, modern scholarship, especially in the writings of Jean-Martin Charcot, Pierre Janet, Josef Breuer and Sigmund Freud, took on a mental dimension as well as a physical one.

It came to denote process extending beyond the individual psyche to encompass collective phenomena (Theory of Literature, 2019: 257).

In the short story "Aqqu Apa" (Sister Aqqu), Zhanar Abdishova narrates, through the voice of a recurring female narrator, the horror of a misguided political system that led to the mass starvation of an entire people.

Famine, though subject to censorship, has been addressed in Kazakh literature since Beimbet Mailin's story "Kulpash". In "Aqqu Appa", the issue is conveyed in its lived immediacy and existential reality. The narrative begins by evoking a sense of impending catastrophe: the hurried and agitated arrival of the narrator's uncle signals the approach of a calamity long before it is explicitly articulated.

"Shongeke cleared his throat and said:

- As I was coming from down from the mountain, I saw that some people had arrived at our house. They say they are "from the interior". They claim they are establishing a

“new order”. The local communists and Komsomol members gathered up all the livestock, but failed to manage it properly and lost everything. The people over there are starving to death. Those who have come are descendent of a once-renowned wealthy man. There are three of them the husband, the wife, and their child. They are prepared, rather than die of hunger, to give the wife away for a sack or even half a sack of wheat. I came to tell you that, “ he said, this eyes wide with alarm (Abdishova, 2014: 12) [translated by the authors].

The man ultimately takes the strikingly beautiful woman. Such incidents were tragically common during the famine of 1932; even more horrifying events occurred. The woman bears him a son. Yet Shongeke, jealous and inwardly tormented, beats his wife daily and eventually kills her.

In Zhanar Abdishova’s short story Nan dami (“The Taste of Bread”) from the collection Omir sursem …kesh emes (It is not too late to live) (2017), the trauma of war is rendered in a manner that leaves the reader unsettled. The narrative centers on the life of young Tolegen, who remains in enemy hands and spends his entire life in a foreign land.

Through a concise and restrained narrative style, the story rapidly traverses unexpected episodes of time and space, portraying a life that survives physical death yet is irretrievably wasted in its existential fullness.

In the short story “The taste of Bread”, (Nan dami) the existential condition embodied in Tolegen’s fate ultimately converges on a basic human question: why did it have to unfold this way?

As Albert Camus observed, the intellectual climate of postwar France was marked by the need “to reflect upon the fate and duty of the individual within the flow of history”.

It must therefore be acknowledged that the artistic potential of Kazakh prose contains a depth of content capable of engaging with and withstanding diverse theoretical paradigms.

Third Word prose.

To consider the “Third World prose” not merely as distant cultures that have experienced exploitation, but also as possessing intact and rich literary heritages awaiting re-examination, interpretation, translation into English, and incorporation into academic curricula would, even if it did not significantly expand the scope of literary studies, at least help to overcome entrenched prejudices toward the “Third World prose (Literary theory, 2019: 295)

Within the contradictory positions surrounding the issue, a number of literary works and theoretical propositions have been advanced. Scholars is that within what is broadly labeled “Latin American culture”, the civilizations of indigenous peoples such as Maya, Azles, Incas and other minority communities are often overlooked or excluded from discussion.

In this context, the creative dimensions of contemporary Kazakh prose earn analysis well as through the Kazakh - language edition of the five-volume anthology Literary Theory. Given that literary art is shaped by constant transformation, its engagement within contemporary theoretical debates remains both relevant and necessary.

At present, specialized monographic studies on postcolonial creativity in Kazakh literary scholarship are beginning to appear and enter academic circulation (e.g.,Central Asian Literature, 2024 ; Toleu, 2026), signaling a growing institutional recognition of this field.

In examining the postcolonial and post-soviet trauma markers in the prose of the Independence period, the letarary significance of the works of Q.Zhumadilov, R.Tokhtarov, M.Qozhakmetova, and Zh.Abdishova allows for the identification of the following distinctive features.

- the conceptualization of postcolonial and post-Soviet trauma markers as manifestations of collective trauma;

- the articulation of trauma syndrome within postcolonial consciousness through Zar zaman (Time of sorrow) motifs, including religious belief, ethnic specificity, and mental-cultural distinctiveness;

- the historical foregrounding of the spiritual consequences consequence generated by Soviet political-administrative ideology such as revolution, confiscation persecution, political repression, famine genocide, and ethnic restriction;

- the recognition of the importance of enriching global trauma theory through the specific post-Soviet configurations found in Kazakh prose.

- These premise contribute to the formulation of significant and original conclusions concerning the universal manifestations of literary trauma as a symptom of the broader human condition.

For the first time, the research examined the manifestations in Kazakh prose of signs of postcolonial and post-soviet trauma in continuity with each other and determined their nature of collective trauma. In particular, positing, changes in religious and spiritual values, violation of ethnic and mental characteristics are systemized as the main signs reflecting the national nature of literary trauma.

In addition, the features of the artistic application of traumatic signs to the works of Q.Zhumadilov, R.Tokhtarov, M.Qozhakhmetova, Zh.Abdishova were analyzed, the relationship between personal and collective historical trauma was demonstrated.

As a result of the study, the experience of postcolonial and post-soviet trauma in Kazakh prose was based on national historical material that complements the theory of world literary trauma. This determines the directions that allow developing the theory of literary trauma based on the historical and artistic experience of Kazakh literature and supplement the scientific circulation with new theoretical and methodological concepts.

4. Results

The interpretation of postcolonial and post-Soviet trauma markers in selected works of contemporary Kazakh literature was examined with regard to the specific historical contexts of the nineteenth, twentieth, and twenty-first centuries. Particular attention was paid to artistic analysis across such dimensions as colonization the displacement of indigenous populations, missionary agendas, the construction of ethnic and mental identities, and related aspects, as well as to manifestations of individual trauma. The relevance and scientific rationale of these artistic analyses have been critically evaluated. Based on the global approaches to traumatic syndrome and its historical and political background, in order to systematize and integrate scientific discourse interpretations of injuries in Kazakh literature within the framework of its post-colonial and post-Soviet features, a targeted study was conducted with an emphasis on individual author expression. The study also conducted a comparative analysis of the theoretical foundations of the trauma theory in Western literary

styles and its application to modern post-Soviet Kazakh literature, identifying both general and special features.

Trauma theory is an important scientific direction in modern literary criticism, studying the reflection in fiction of historical events, socio-political upheavals and collective memory. In course of the study, the main concepts of the theory of trauma that developed in Western literary criticism and their manifestations in modern Kazakh literature from the point of view of continuity were considered Particular attention was paid to the artistic interpretation of such historical and social phenomena as colonial policy in post-soviet Kazakh prose, hunger, political repression, decriminalization, weakening of national and cultural values.

It was determined that the traumatic phenomenon in Kazakh literature is not just a narrative of historical events, but a complex phenomenon that artistically reflects their influence on personality consciousness, national memory, ethnic and mental life. In the context the theory of literary trauma can become an effective theoretical and methodological basis for the study of historical memory, national identity and postcolonial consciousness in Kazakh prose.

The results of the study show the relevance of a systematic artistic materials of the history of Kazakh literature. Research in this direction will make it possible to revive historical consciousness, deeply understand the national cultural heritage and analyze the artistic features of modern Kazakh prose on the basis of new theoretical approaches.

5. Conclusion

Trauma theory represents a significant contemporary scientific-cognitive and literary-methodological category in global literature studies, evolving and being investigated across several interconnected paradigms.

The traumatic consequences of global colonial oppression in the history of Kazakhstan, including hunger, political repression, and forced secularization, secularization explored through the prose works of individual author, with particular attention on issues of ethnic and mental identity.

The study achieves significance through scientific justification of the specific artistic foundations of the theory of literary trauma and its relevance in the practice of intercultural and historical analysis. When conducting comprehensive research on literary processes, the study reveals a field of practical application based on theoretical and cognitive features.

By putting the important historical and artistic foundations of this theory first in the educational process within the framework of world literary traditions, concrete results based on knowledge and competence can be achieved.

Drawing on the global experience of literary trauma, focused on research on the postcolonial and post-soviet trajectories of Kazakh literature becomes especially important as it is essential for preserving cultural heritage and for the cognitive understanding of unique ethnic and mental values.

In conclusion, the article presents an important methodological basis for a focused study of postcolonial and post-Soviet motifs in modern Kazakh prose, based on the experience of the formation and development of the theory of trauma.

Within the global development and research trajectories of literary studies, the cognitive analysis of the concept of trauma in literary trauma theory – through which the traces

of complex periods in human history are preserved – has been conducted continuously. Building on the advanced historical methodologies developed to refine and consolidate this theory, the present article continuous this line of inquiry by undertaking focused research into trauma markers in contemporary Kazakh prose, particularly in relation to postcolonial and post-Soviet foundations. Also this research contributes to the identification and formulation of the theory of trauma within the framework of the historical experience of modern Kazakh prose.

References:

1. Abdishova Zh. (2014). I Want to Live [Omir surgim keledi]: Collection of Stories. – Almaty: Tamyr. – 512 p. (In Kazakh)

2. Abdishova Zh. (2017). If I Live... It Is Not Too Late [Omir sursem… kesh emes]: Stories. – Almaty: Alash. – 352 p. (In Kazakh)

3. Abdishova Zh. (2025). Girl's Dream [Qyz armany]: Collection of Stories. – Almaty: Bolashak JSC. – 240 p. (In Kazakh)

4. Alexander J. C. (2012). Trauma: A Social Theory. (In English)

5. Central Asian Literature: Postcolonial Aesthetics and Literary Relations: Collective Monograph / responsible editor A.M. Akhmetova. – Almaty: Arys, 2024. – 600 p. (In Kazakh)

6. Omaruly B. (2000). Poetry of the Zar Zaman [Zar zaman poeziasy]: Monograph. – Almaty: Bilim. – 367 p. (In Kazakh)

7. Parades A. (1958). With His Pistol in His Hand: A Border Ballad and Its Hero. – Austin: University of Texas Press. – P. 5. (In English)

8. Qozhakhmetova M. (1997). Man Is a Secret [Adam – qupia]. – Almaty: Ana Tili. – 234 p. (In Kazakh)

9. Qozhakhmetova M. (2002). Passing Away [Zhantasilim]: Novel. – Almaty: Ana Tili. – 288 p. (In Kazakh)

10. Ryan M. (2019). Literary Theory: An Introduction. – Almaty: National Translation Bureau Public Foundation. – 292 p. (In Kazakh)

11. Theory of Literature: An Anthology [Adebiet teoriasy]. Vol. 2 / edited by Julie Rivkin and Michael Ryan. – Almaty: National Translation Bureau Public Foundation, 2019. – 372 p. (In Kazakh)

12. Theory of Literature: An Anthology [Adebiet teoriasy]. Vol. 3 / edited by Julie Rivkin and Michael Ryan. – Almaty: National Translation Bureau Public Foundation, 2019. – 440 p. (In Kazakh)

13. Tokhtarov R. (1999). The Riddle of Abai [Abaidyng zhumbaghy]: Novel-Khamsa. – Almaty: Al-Farabi. – 752 p. (In Kazakh)

14. Toleu A., Nuriman B., Beylur S. (2026). Gender Balance in School Literature: The Representation of Kazakh Women Writers in Educational Textbooks // SAGE Open. – Vol. 16, No. 1. (In English)

15. Zhumadilov Q. (2002). The Flame of Prometheus [Prometei alauy]: Novel and Stories. – Almaty: Atamura. – 352 p. (In Kazakh)

Әдебиеттер:

1. Александр Дж. С. (2012). Жарақат: әлеуметтік теория.

2. Әбдішова Ж. (2014). Өмір сүргім келеді: әңгімелер топтамасы. – Алматы: Тамыр. – 512 б.

3. Әбдішова Ж. (2017). Өмір сүрсем... кеш емес: әңгімелер. – Алматы: Алаш. – 352 б.

4. Әбдішова Ж. (2025). Қыз арманы: әңгімелер жинағы. – Алматы: «Болашақ» АҚ. – 240 б.

5. Әдебиет теориясы: антология. 2-том / Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 372 б.

6. Әдебиет теориясы: антология. 3-том / Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 440 б.

7. Жұмаділов Қ. (2002). Прометей алауы: роман және әңгімелер. – Алматы: «Атамұра». – 352 б.

8. Қожахметова М. (1997). Адам – құпия. – Алматы: Ана тілі. – 234 б.

9. Қожахметова М. (2002). Жантәсілім: роман. – Алматы: Ана тілі. – 288 б.

10. Омаруұлы Б. (2000). Зар заман поэзиясы: монография. – Алматы: «Білім». – 367 б.

11. Орталық Азия әдебиеті: постотарлық эстетика және әдеби байланыстар: ұжымдық монография / жауапты редактор А.М. Ахметова. – Алматы: Арыс, 2024. – 600 б.

12. Парадес А. (1958). Қолында тапаншасы бар: шекаралық баллада және оның қаһарманы. – Остин: Техас университетінің баспасы. – 5-б.

13. Райан М. (2019). Әдебиет теориясы: кіріспе. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 292 б.

14. Тоқтаров Р. (1999). Абайдың жұмбағы: роман-хамса. – Алматы: «Әл-Фараби». – 752 б.

15. Төлеу А., Нұриман Б., Бейлур С. (2026). Мектеп әдебиетіндегі гендерлік теңгерім: білім беру оқулықтарындағы қазақ әйел жазушыларының репрезентациясы // SAGE Open. – 16-том. – № 1.

IRSTI 17.07.65 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-03

Sh. Umbetayev[1*], A.B. Temirbolat[2]
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail:1shyngys.amantay@gmail.com, 2aluatem2015@gmail.com
ORCID: [1]0009-0005-4038-4410, [2]0000-0002-7888-8957

Existential Psychologism of Sh. Kudayberdiuly and L. Binswanger's "Three Worlds" Theory*

Abstract. This article offers a comparative analysis of the philosophical and psychological thought of Shakarim Kudayberdiuly and Ludwig Binswanger's "three worlds" theory. The study is grounded in a hermeneutic reading of the Kazakh poet's works (the philosophical treatise "Three Truths", the poem "Notes of the Forgotten") alongside the Swiss scholar's key writings on the ontological structure of human existence. The analysis identifies clear parallels in their accounts of the structure of human existence, particularly in the relation between bodily, social, and inner (spiritual) dimensions. A structural correspondence emerges between Binswanger's triad (Umwelt, Mitwelt, Eigenwelt) and Kudayberdiuly's model of the harmonious person, understood as a balance among physical, social, and moral-spiritual principles. Despite differences in cultural and methodological foundations – Islamic ethical thought in Sh. Kudayberdiev and phenomenological psychiatry in L. Binswanger – both thinkers assign a central role to the inner dimension (Eigenwelt) as a condition of authentic existence. At the same time, they diverge in their understanding of freedom and responsibility. For L. Binswanger, these are ontological features of being-in-the-world; for Sh. Kudayberdiuly, moral choice is framed in terms of service to a higher Truth and spiritual self-cultivation. The article argues that engaging with Shakarim Kudayberdiuly's philosophical legacy within contemporary existential and psychological discourse deepens its ethical dimension and expands the intercultural scope of philosophical anthropology.

Keywords: existential psychology, Shakarim Kudayberdiuly, Ludwig Binswanger, Three Worlds theory, spirituality, responsibility, meaning of life, philosophical anthropology, comparative philosophy.

Ш. Үмбетаев[1*], А.Б. Темірболат[2]
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail:1shyngys.amantay@gmail.com, 2aluatem2015@gmail.com
ORCID: [1]0009-0005-4038-4410, [2]0000-0002-7888-8957

Ш. Құдайбердіұлының экзистенциалдық психологизмі және Л. Бинсвангердің «Үш әлем» теориясы

Аңдатпа. Мақалада қазақ ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық-психологиялық көзқарастары мен экзистенциалдық талдаудың негізін қалаушы Людвиг Бинсвангердің «Үш әлем» тұжырымдамасының салыстырмалы талдауы ұсынылған. Зерттеудің методологиялық негізін қазақ ақынының шығармаларын («Үш анық» философиялық трактаты, «Мұтылғанның өмірі» поэмасы) және адам болмысының онтологиялық құрылымына арналған швейцар ғалымының негізгі еңбектерін герменевтикалық тұрғыдан талдау құрайды. Талдау нәтижесінде адам болмысының құрылымын түсіндірудегі мазмұндық үндестіктер, ең алдымен тұлғаның тәндік, әлеуметтік және ішкі (рухани) өлшемдерінің өзара байланысын пайымдаудағы концептуалдық параллельдер айқындалды.

* ***Cite us correctly:***
Sh.Umbetayev, A.B. Temirbolat. Existential Psychologism of Sh.Kudayberdiev and L.Binswanger's "Three Worlds" Theory // "Keruen". - 2026. No.3, (92 vol.). - B. 49-63. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-03.

Л. Бинсвангердің триадасы (Umwelt, Mitwelt, Eigenwelt) мен Ш. Құдайбердіұлының физикалық, әлеуметтік және моральдық-рухани бастамалар арасындағы тепе-теңдікті қарастыратын үйлесімді тұлға концепциясы арасындағы сәйкестік орнатылды. Мәдени-тарихи және методологиялық негіздердің (қазақ ақынының исламдық рухани-этикалық дәстүрі мен швейцар ғалымының феноменологиялық психиатриясы) айырмашылығына қарамастан, екі ойшыл да адамның ішкі әлеміне (Eigenwelt) ерекше мән береді, бұл болмыстың шынайылығына жетудің маңызды шарты болып табылады. Сонымен бірге жауапкершілік пен еркіндікті түсіндірудегі принциптік айырмашылықтар анықталды. Л. Бинсвангер бұл өлшемдерді адамның әлемдегі болмысының онтологиялық қырлары ретінде қарастырады, ал Ш. Құдайбердіұлы адамгершілік таңдауды Жоғары Ақиқатқа ұмтылу және тұлғаның рухани жетілуі тұрғысынан түсіндіреді. Қорытындысында Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық мұрасына қазіргі экзистенциалдық-психологиялық дискурс аясында жүгіну оның этикалық мазмұнын тереңдетуге ықпал етіп, философиялық антропологияның мәдениетаралық зерттеу мүмкіндіктерін кеңейтетіні дәлелденеді.

Кілт сөздер: экзистенциалдық психология, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Людвиг Бинсвангер, Үш әлем теориясы, руханилық, жауапкершілік, өмір мәні, философиялық антропология, салыстырмалы философия.

Ш. Умбетаев[1*], А.Б. Темирболат[2]

[1,2]Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail:1shyngys.amantay@gmail.com, 2aluatem2015@gmail.com

ORCID: [1]0009-0005-4038-4410, [2]0000-0002-7888-8957

Экзистенциальный психологизм Ш. Кудайбердиулы и теория Трёх миров Л. Бинсвангера

Аннотация. В статье представлен сравнительный анализ философско-психологических воззрений казахского мыслителя Шакарима Кудайбердиулы и концепции «трех миров» основателя экзистенциального анализа Людвига Бинсвангера. Методологическую основу исследования составляет герменевтическое осмысление произведений казахского поэта (философский трактат «Три истины», поэма «Записки забытого»,) и ключевых работ швейцарского ученого, посвященных онтологической структуре человеческого существования. В процессе анализа выявлены содержательные параллели в понимании структуры человеческого бытия, прежде всего в трактовке соотношения телесного, социального и внутреннего (духовного) измерений личности. Установлено соответствие между триадой Л. Бинсвангера (Umwelt, Mitwelt, Eigenwelt) и концепцией гармоничной личности у Ш. Кудайбердиулы, предполагающей равновесие между физическим, социальным и нравственно-духовным началами. Доказано, что, несмотря на различие культурно-исторических и методологических оснований (исламская духовно-этическая традиция у казахского поэта и феноменологическая психиатрия у швейцарского ученого), оба мыслителя придают ключевое значение внутреннему миру человека (Eigenwelt) как условию достижения подлинности существования. При этом выявлено принципиальное различие в интерпретации ответственности и свободы. Л. Бинсвангер рассматривает их как онтологические характеристики бытия-в-мире, Ш. Кудайбердиулы осмысливает нравственный выбор в контексте служения Высшей Истине и духовного самосовершенствования личности. В заключение обосновывается вывод о том, что обращение к философскому наследию Шакарима в рамках современного экзистенциально-психологического дискурса способствует его этическому углублению и расширяет межкультурные перспективы философской антропологии.

Ключевые слова: экзистенциальная психология, Шакарим Кудайбердиулы, Людвиг Бинсвангер, теория трех миров, духовность, ответственность, смысл жизни, философская антропология, сравнительная философия.

1. Introduction

The problems of human existence, the search for meaning in life, and the pursuit of inner harmony under conditions of finitude and uncertainty have long occupied a central

place in the history of philosophical thought (Benyu, 2024). In the twentieth century, existentialism, emerging in the context of Europe's socio-cultural crises, introduced a new perspective on the human being by shifting the focus of inquiry from the analysis of "essence" to the interpretation of "being-in-the-world". Within this framework, the human being is understood as a subject of choice and responsibility, capable of shaping their own life and moral orientation (VanderWeele, et al., 2020).

One of the key representatives of the existential approach in clinical theories of personality is Ludwig Binswanger, who integrated Martin Heidegger's phenomenological ontology with the practice of depth psychology. His concept of the "three worlds" (Umwelt, Mitwelt, Eigenwelt) offers a holistic model of human existence, encompassing its bodily, social, and inner dimensions (Binswanger, 1999, p. 42).

In a different cultural and historical context, anthropological questions of comparable depth were developed in the philosophical and literary legacy of Shakarim Kudayberdiev. His worldview was shaped by the Islamic spiritual and ethical tradition, the ideas of Abai Kunanbayev, and universal humanistic concepts of human purpose, as reflected in the works of Zh. Altaev, D. Dariabek, and Zh. Tashtyrova (Altaev, Dariabek, Tashtyrova, 2014), Y. Sydykov, A. Nysanbayev, E. Kurmanbaev (Sydykov, Nysanbayev, Kurmanbaev, 2016). The existential aspects of the Kazakh poet's legacy are examined in the article by A. Nikambekova. Based on an analysis of Sh. Kudayberdiev's humanistic ideas, the author emphasizes the significance and relevance of his creative heritage for contemporary society (Nikambekova, 2022). But despite this, his philosophical thought remains insufficiently examined within comparative studies in existential anthropology and psychology (Segizbayev, 1996, p. 35; Alzhanova, 2000, p. 67).

At the same time, Sh. Kudayberdiev's reflections on moral choice, responsibility, and spiritual self-development make it possible to interpret his work as a distinct form of existential thought that emerged outside the Western European tradition. In this respect, a comparison between his anthropological model and Ludwig Binswanger's concept of the "three worlds" appears particularly promising.

The relevance of this study is grounded in several considerations. First, contemporary humanities scholarship shows a sustained interest in intercultural and interdisciplinary dialogue, as well as in identifying universal structures of human experience that extend beyond specific cultural contexts.

Second, a degree of asymmetry persists in academic discourse: canonical texts of Western European thought on human existence (M. Heidegger, K. Jaspers, J.-P. Sartre, A. Camus) continue to occupy a dominant position, whereas non-Western intellectual traditions, including the philosophical heritage of Kazakhstan and Central Asia, remain underrepresented or are approached primarily from historical or ethnographic perspectives.

Third, in the context of an intensifying crisis of meaning – often described in the humanities as an "existential vacuum" (V. Frankl) – there is a growing need to engage with ethical frameworks that offer a constructive account of the human place in the world.

The research problem addressed in this article lies in the limited examination of Shakarim Kudayberdiev's philosophical and psychological thought in relation to the concepts of European existential psychology. Existing studies tend to approach his work

primarily from historical, cultural, or literary perspectives (Alzhanova, 2000; Rysbekova, 1999; Segizbaev, 1996), while its anthropological significance remains insufficiently explored.

The aim of this article is to provide a comparative analysis of existential thought in the philosophical work of Shakarim Kudayberdiev and Ludwig Binswanger's theory of the "three worlds". To achieve this aim, the study: (1) identifies the key features of Kudayberdiev's anthropological model; (2) analyses Binswanger's theoretical framework; (3) compares the two approaches in terms of their understanding of human existence, freedom, responsibility, and spiritual development; and (4) assesses their significance for contemporary philosophical anthropology.

The scientific novelty of this study lies in providing a systematic and detailed comparative analysis of the philosophical and anthropological models of Shakarim Kudayberdiev and Ludwig Binswanger at a structural level. It demonstrates that the Kazakh poet's anthropological framework can be meaningfully related to the Swiss Scholar's triad of Umwelt, Mitwelt, and Eigenwelt, making it possible to identify both structural affinities and significant differences between the two approaches.

In particular, the analysis shows that, unlike L. Binswanger's existential psychology, Sh. Kudayberdiev's model is characterised by a pronounced hierarchical organisation and incorporates a sacred ethical and spiritual dimension as a structuring principle. This perspective not only offers a new interpretation of Kudayberdiev's work within the broader context of existential thought, but also suggests that it may be considered as an alternative anthropological model capable of enriching and ethically extending the framework of Western existential psychology.

2. Materials and Methods

The study draws on the philosophical and poetic works of Shakarim Kudayberdiev, as well as the major writings of Ludwig Binswanger, in which their views on the human being and human existence are articulated. In particular, the analysis considers Sh. Kudayberdiev's "Three Truths" ("Ush anyq"), "Notes of the Forgotten" ("Eske alynbaghandyń jazbalary"), along with his poems and poetic works.

These texts present Kudayberdiev's anthropological framework, structured around the triad "conscience – reason – soul", which plays a central role in the pursuit of truth and the attainment of inner harmony (Kudayberdiev, 1991). They also reveal key features of his existential reflections, including themes of loneliness, moral choice, the tension between the individual and society, and the search for meaning in life (Kudayberdiev, 1993).

The article also examines Ludwig Binswanger's seminal work "Being-in-the-World" (Binswanger, 1999), together with his articles and clinical case studies, which illustrate the application of the existential-analytical approach (Binswanger, 2001). To clarify specific aspects of his concept, the study engages with works by his followers, critics and researchers of the existential-psychological tradition (Niedlmen, 1999; Rutkevich, 1985; Nilsson, 2020; Wong et al., 2022). In total, the analysis draws on more than fifteen key sources, which ensures the breadth of the study and supports the validity of its findings.

The methodological framework of the study is interdisciplinary in nature. It encompasses several approaches that are consistent with the aims and objectives of the work.

The key research method is comparative analysis. On this basis, a comparison was made of the conceptual and categorical apparatus, ontological premises and anthropological conclusions of the concepts of Sh. Kudayberdiev and L. Binswanger. The application of this method has made it possible to identify the similarities and differences between the philosophical and aesthetic views of the Kazakh thinker and the Swiss scholar, as well as the distinctive features of their approaches to the problems of humanity, human spiritual and moral development, and human existence.

The hermeneutic method was used to interpret the works of Shakarim Kudayberdiev within their cultural, religious, and literary context. It made it possible to clarify the key ideas underlying his understanding of human existence and personhood.

A phenomenological approach guided the analysis of how human experience is structured and expressed in the works of Shakarim Kudayberdiev and Ludwig Binswanger. Particular attention was given to themes such as loneliness, the search for meaning, guilt, responsibility, and inner choice.

The study also employed conceptual and content analysis to identify, systematize, and interpret the key concepts in the thought of the Kazakh poet-thinker and the Swiss philosopher-psychiatrist, including “truth”, “conscience”, “soul”, “Umwelt,” “Mitwelt”, “Eigenwelt,” and “authenticity”, as well as their interrelations.

Together, these methods ensured a comprehensive approach to the research problem and provided a solid theoretical foundation for the findings.

3. Discussion and Results

3.1. L. Binswanger’s Theory of the “Three Worlds” in the Context of European Existential Anthropology

Building on Martin Heidegger’s phenomenological analysis of Dasein, Ludwig Binswanger understands human existence not as an isolated entity or as something reducible to biological determinants or environmental influences, but as a fundamental mode of being-in-the-world (In-der-Welt-sein). In his account, this mode of being forms a dynamic and integrated whole structured by three interrelated yet ontologically distinct dimensions.

The first is Umwelt (“surrounding world”), which refers to the natural and biological dimension of human existence. It includes embodiment, vital needs, and the influence of the physical environment. Human beings are inseparable from this dimension, yet their relation to it is always mediated by meaning. According to Ludwig Binswanger, disturbances of mental balance – manifested in psychosomatic and anxiety disorders – typically arise when this dimension comes to dominate the others.

The second is Mitwelt (“shared world”), the socio-intersubjective dimension of human existence. It encompasses interpersonal relations and forms of communication. Within this dimension, the person is constituted through interaction with the Other, through dialogue and recognition. When participation in the shared world is distorted or diminished, it leads to alienation, which in turn underlies various forms of mental disorder associated with social isolation and withdrawal from communication.

The third dimension is Eigenwelt (“own world”), which refers to the sphere of self-awareness, self-understanding, and self-experience. At this level, a person’s values and life

priorities take shape. Eigenwelt plays a central role in sustaining authentic existence, as it is through this dimension that individuals are able to relate to the natural and social worlds in a reflective and responsible way (Binswanger, 1999, pp. 45-48).

In Binswanger's account, a harmonious mode of existence depends on the capacity to maintain a dynamic balance between Umwelt, Mitwelt, and Eigenwelt. Mental disorders are interpreted as forms of imbalance arising from either a reduction of, or an excessive fixation on, one of these dimensions of being-in-the-world (Niedlmen, 1999, p. 96). In this sense, the "three worlds" theory functions as a dynamic model for understanding both the conditions of psychological balance and the forms of its disruption.

Thus, Ludwig Binswanger's "three worlds" theory offers a structural model of human existence in which the bodily, social, and inner dimensions are held in dynamic balance. In this sense, it provides an analytical framework for comparison with anthropological concepts developed in other cultural traditions. The model also makes it possible to identify both structural correspondences and fundamental differences in relation to the philosophical legacy of Shakarim Kudayberdiev.

3.2. Shakarim Kudayberdiev's Existential Psychologism: Reconstructing a Model of the Harmonious Person in the Eastern Tradition

An analysis of Shakarim Kudayberdiev's philosophical and poetic works makes it possible to reconstruct his anthropological model and to examine it in relation to Ludwig Binswanger's "three worlds" theory. Although this model remains largely implicit, it displays internal coherence and reveals clear structural affinities with Binswanger's existential anthropology, alongside important axiological differences.

In works such as "Three Truths" ("Ush anyq"), "Notes of the Forgotten" ("Eske alynbaghandyń jazbalary"), as well as in a number of philosophical poems, the human being is presented as existing across three interconnected dimensions. In Sh. Kudayberdiev's view, the human being is part of the natural world, governed by its own laws, and includes the sphere of "nifsani" – that is, instincts, passions, and bodily desires. This corresponds to the vital-biological level of human existence and can be understood as a functional analogue of Umwelt.

This dimension is neither rejected nor demonized; however, it is seen as potentially dangerous when moral and rational control is weakened. According to Shakarim Kudayberdiev, immersion in the realm of passions leads to the loss of human dignity, the erosion of the self, and ultimately to evil and spiritual decline (Kudayberdiev, 1991, p. 54).

The socio-moral dimension (analogous to Mitwelt) in Sh. Kudayberdiev's thought is grounded in human life within the community ("qauym"). It is articulated through the categories of duty ("paryz"), justice ("adilet"), and conscience (namys). Within this dimension, responsibility toward others, society, and history takes shape.

In the poetry of Shakarim Kudayberdiev, the bodily, socio-moral, and inner-spiritual dimensions of human existence are manifested through individual poetic images, motifs, and lyrical reflection. These dimensions should not be directly equated with Ludwig Binswanger's Umwelt–Mitwelt–Eigenwelt model; rather, they can be considered as a comparative framework for interpreting the literary text.

The bodily-natural dimension of human existence is articulated in the poem "Reason Is an Immeasurable Radiant Light" through the interrelationship between the soul, the body, and reason:

"Reason is an immeasurable radiant light,
The soul employs this light for the sake of the body.
By the difficult and mysterious magic of fate,
The soul is bound to the body, and reason to the soul"* (Kudayberdiev, 2006, p. 204).

The interrelationship of the concepts of "concern for the body", "soul", and "reason" expressed in the lines of the poem reveals the unity of human physical existence and inner being. This demonstrates a conceptual resonance with Binswanger's notion of Umwelt, which refers to the human being's relationship with the natural-physical world (Binswanger, 1999, p. 255). However, in Shakarim Kudayberdiev's conception, bodily existence is not separated from the soul and reason but is complemented by spiritual and ethical content.

In contrast to Mitwelt in Ludwig Binswanger's account – where the social world may become a source of alienation or inauthentic existence – in Sh. Kudayberdiev's work it is governed by normative ethical principles of social interaction. It is understood as a sphere of moral service to the people and the state, civic responsibility, and concern for the common good.

The socio-moral dimension is revealed in the poet's poem "Your Human Duty" through the lyrical subject's relationship with society and the people:

"Your human duty is
To work for the benefit of your people.
Never stray from the righteous path,
Preserve your honor and remember this" (Kudayberdiev, 2008, p. 70).

The concepts of "duty", "people", and "honor" presented in the poem portray the human being not as a subject isolated from others, but as a person endowed with social responsibility. This artistic model resonates with Binswanger's concept of Mitwelt, which refers to the shared world of human beings and their relations with others (Binswanger, 1999, p. 255). At the same time, in Shakarim Kudayberdiev's poetry, social relations are endowed with a distinct moral and ethical content grounded in honor and responsibility.

The spiritual-intellectual dimension (analogous to Eigenwelt) in Kudayberdiev's thought constitutes the foundation of the person. It is associated with reason ("aqyl"), the pursuit of Truth ("Aqikat"), and spiritual self-cultivation. Within this dimension, reflexive self-relation comes to the fore, together with an orientation toward the transcendent and a dialogical relation with God.

The inner-spiritual dimension is manifested in the poem "The True and the False" through self-knowledge, processes of thinking, and moral evaluation:

"Consider where reason and knowledge may reside,
What place do they occupy within the body?
To know, to believe, to love – these are the functions of reason;
How can one determine what brings harm and what brings benefit?" (Kudayberdiev, 1988, p. 55).

As demonstrated in the lines of the poem, the lyrical subject does not merely perceive external phenomena but reflects upon them and evaluates them in terms of benefit and

* Here and throughout, literal English translations of Shakarim Kudayberdiev's poems are provided

harm, good and evil. This establishes a conceptual parallel with the dimension of Eigenwelt, which characterizes the individual's relationship with their inner being (Binswanger, 1999, p. 255). The methodological potential of applying Binswanger's existential analysis to the interpretation of the human "worlds" represented in literary texts has also been demonstrated in relevant studies (Dementieva, 2022, pp. 79-83).

At the same time, Shakarim Kudayberdiev does not present the bodily, socio-moral, and inner-spiritual dimensions as a ready-made three-component theoretical system. Rather, this structure is analytically identified in the course of the study on the basis of recurring images, concepts, and psychological motifs in the poet's works. Therefore, the relationship between these dimensions in Shakarim Kudayberdiev's works and Binswanger's Umwelt–Mitwelt–Eigenwelt model is considered not as a direct correspondence, but as a conceptual resonance in the artistic and psychological representation of human existence.

In contrast to Ludwig Binswanger's understanding of Eigenwelt, the inner world in Kudayberdiev's thought has a distinctly sacred character. It is conceived as a space in which the human self is related to a higher moral and ontological order.

According to Sh. Kudayberdiev, the primary aim of human existence lies in achieving dynamic harmony (tatulyq) among the bodily, socio-moral, and spiritual-intellectual dimensions. This harmony is attained through ongoing spiritual development, moral self-perfection, and the overcoming of passions. A central role is played by the triad "conscience–reason–soul".

Within Sh. Kudayberdiev's system of values and aesthetic ideals, this triad functions as the foundation of human existence, ensuring the integrity of the self and the harmony of one's life trajectory (Kudayberdiev, 1991, pp. 78-80).

4.1. Comparative Analysis: Convergences, Divergences, and the Potential for Synthesis

1. Structural Isomorphism and Divergent Value Hierarchies

The most significant result of the comparison is the structural correspondence between Ludwig Binswanger's triad and Shakarim Kudayberdiev's three-part anthropological model. Both thinkers move beyond reductionist and dualistic accounts of the human being, instead conceiving it as an integrated whole articulated across three interrelated modes of being.

At the same time, the status and meaning of these dimensions differ in important ways. In Binswanger's account, drawing on Martin Heidegger, Umwelt, Mitwelt, and Eigenwelt are ontologically coequal, even if they may enter into tension with one another. In Sh. Kudayberdiev's thought, by contrast, the model is explicitly hierarchical and value-laden: the spiritual dimension, corresponding to Eigenwelt, assumes a guiding and normative role in relation to the bodily and socio-moral levels.

This hierarchy is reflected in Sh. Kudayberdiev's emphasis on spiritual self-cultivation and on the need to subordinate passions to reason and conscience. In "Three Truths" ("Ush anyq"), the highest aim of human existence is presented as the pursuit of Truth and moral perfection, while the vital-natural principle ("nifsani") is treated as something that must be disciplined and overcome (Kudayberdiev, 1991, pp. 15-20).

In this respect, the corresponding dimension in Sh. Kudayberdiev's model has a distinctly sacred character, understood as a form of being before God, whereas in L. Binswanger it remains immanent to human existence.

2. Freedom: Ontological and Moral Perspectives

A key point of convergence between the Kazakh poet-thinker and the Swiss psychiatrist lies in their shared recognition of human responsibility for existence. However, they conceptualize freedom in markedly different ways.

In Ludwig Binswanger's theory, freedom has an ontological status. It is understood as an existential condition of being – namely, the capacity to choose between authentic and inauthentic modes of existence and to realize the self within the structure of being-in-the-world.

In Shakarim Kudayberdiev's thought, by contrast, freedom is framed primarily in moral terms. It is understood as a choice between adherence to an objective moral law and deviation from it. Freedom is thus both a gift and a trial, entailing responsibility before a higher Truth. This idea is vividly expressed in the poem "To My Descendants I Shall Pass on a Verse…", where the poet addresses future generations and reflects on the responsibility each person bears not only for their own existence, but also for the spiritual and meaningful trace they leave in the world:

"I shall pass this verse on to my descendants –
A source of joy for some, and of laughter for others.
Though we shall never meet,
Let them know how I was tormented by sorrow" (Kudayberdiev, 1988, p. 145).

Thus, in L. Binswanger's account, freedom appears as an ontological condition of existence, whereas in Sh. Kudayberdiev's thought it assumes a distinctly ethical and teleological character.

3. Methodological Foundations: Descriptive and Normative Approaches

Key differences between L. Binswanger's and Sh. Kudayberdiev's approaches emerge at the methodological level. As a clinician and psychiatrist, Ludwig Binswanger develops his theory in the context of analyzing pathological forms of existence. His approach is primarily descriptive and phenomenological, focusing on the structure of being-in-the-world.

Sh. Kudayberdiev, by contrast, writes as a philosopher, educator, and moral guide. His anthropology is explicitly normative and didactic, oriented toward articulating a path to a harmonious and ethically meaningful life.

This difference is especially evident in their treatment of the social dimension. In L. Binswanger's account, Mitwelt denotes the sphere of intersubjective relations, which may take both authentic forms (dialogue, love) and inauthentic ones (conformism, alienation). In Sh. Kudayberdiev's thought, the social world is understood primarily as a domain of moral duty and service to the people, often accompanied by experiences of loneliness and misunderstanding. This tension is reflected in the poem "Alash":

"Now I stand naked before the whole world.
Everyone has moved on – I am alone.
Tell me, my people, in what way have I failed you,
And what misfortune have I brought upon you?" (Kudayberdiev, 1990, p. 95).

In this respect, the social dimension in Kudayberdiev's thought is, on the one hand, normatively structured; on the other, it converges with Binswanger's analysis of existential alienation.

4. The Problem of Meaning: Immanent and Transcendent Sources

The question of meaning brings into focus one of the key differences between L. Binswanger's and Sh. Kudayberdiev's worldviews. In his work, Ludwig Binswanger develops an existential approach in dialogue with Martin Heidegger. For L. Binswanger, the meaning of existence is not given a priori, nor is it something that can be discovered in the world as a pre-existing entity. Rather, it is immanent and is constituted through human freedom, as individuals shape their existence and realize their possibilities.

In Sh. Kudayberdiev's philosophy, by contrast, the meaning of human life has a transcendent and objective character. It is understood as grounded in the knowledge of the "Three Truths" and in service to the Supreme Truth ("Aqikat"), realized through moral self-cultivation, spiritual development, and service to society (Kudayberdiev, 1991, pp. 71-72).

Thus, in L. Binswanger's account, meaning emerges from within human freedom and existential choice, whereas in Sh. Kudayberdiev's thought it is disclosed as an objective spiritual reality, one that requires inner readiness and moral effort to be grasped.

The identified similarities and differences between the philosophical-anthropological models of Shakarim Kudayberdiev and Ludwig Binswanger allow for a systematic comparison across several key criteria, including the structure of being, conceptions of freedom and responsibility, sources of meaning, methodological foundations, and interpretations of alienation. The results of this comparative analysis are summarized in Table 1.

Table 1. Comparative Characteristics of the Concepts of Shakarim Kudayberdiev and Ludwig Binswanger

Comparison criteria	Shakarim Kudayberdiev	Ludwig Binswanger
Structure of being	Hierarchical Harmony of the Bodily, Social, and Spiritual principles	Dynamic equilibrium of three ontologically equal dimensions: Umwelt, Mitwelt and Eigenwelt
Eigenwelt Nature	Sacral space oriented to the knowledge of the Absolute Truth and God; world of transcendence	Phenomenological space of self-awareness, self-interpretation and the constitution of personal meaning; world of immanence
Freedom and responsibility	Moral freedom of choice and responsibility to one's conscience, society, and God	Ontological freedom as a constitutive existential and responsibility for the authenticity of one's own being-in-the-world
Source of meaning	Transcendent (service of the the Highest Truth and moral Goodness)	Immanent (free self-design in the world)
Methodology	Philosophical-ethical and normative, rooted in the religious-moral tradition	Phenomenological, descriptive, arising from psychiatric practice (Daseinsanalyse)
Key problem	Spiritual self-improvement, moral choice and achieving harmony	Authenticity of existence, overcoming existential crisis and organization of dialogue between worlds
View on Alienation	Alienation from God, Truth, and one's own moral duty to society	Alienation from one's own Eigenwelt, obsession with the Umwelt or an unauthentic Mitwelt

The issues of human existence, spiritual quest, and the inner self in the works of Shakarim Kudayberdiev have been examined in literary studies from the perspective of the genre, artistic-psychological, and conceptual features of the poet's poetry. Analyzing the genre nature of the poem "The Life of the Forgotten", A. Aktanova focuses on the artistic function of autobiographical memory in the work, the lyrical character's self-reflection, and the specific ways in which the authorial self is represented (Aktanova, 2014, pp. 28-32). A.N. Nurlanova, T.A. Kulgildinova, K.A. Kusmanova, and A.A. Sarsembayeva relate the category of "pure reason" in Shakarim Kudayberdiev's poetry to the poet's artistic conception of the human being and examine the issues of consciousness, spiritual purity, and human existence in his poetic texts from a philosophical and psychological perspective (Nurlanova et al., 2023, pp. 25-35). K.B. Urazaeva and G.D. Rysmaganbetova examine Sufi poetics in Shakarim Kudayberdiev's poetry, the concept of "Zhar", motifs of spiritual purification, and the artistic function of symbolic imagery (Urazaeva & Rysmaganbetova, 2020, pp. 104-111). K.S. Kurmambayeva examines the issues of morality, conscience and faith, spiritual distress, and inner quest in Shakarim Kudayberdiev's poems on the basis of literary texts, analyzing the poetic representation of conscience and human qualities in the poet's works (Kurmambayeva, 2024, pp. 347-357).

Although these studies have comprehensively addressed the autobiographical, spiritual-poetic, moral, and philosophical-psychological aspects of Shakarim Kudayberdiev's poetry, the artistic and psychological manifestations of the lyrical subject's relationships with the natural environment, the social world, and their own inner being have not been systematically examined from the perspective of existentialist psychologism. This article analyzes these relationships by employing Ludwig Binswanger's dimensions of Umwelt, Mitwelt, and Eigenwelt as a theoretical tool for interpreting the literary text.

The novelty of the study lies in examining, at the textual level, the lyrical subject's inner reflection, psychological states, and relationships with the surrounding world in Shakarim Kudayberdiev's poetry, and in identifying their artistic function in the formation of existentialist psychologism.

4.2. The Potential for Synthesis: Towards an Integrative Existential Anthropology

The comparative analysis suggests that Shakarim Kudayberdiev's ideas extend beyond a purely historical-philosophical context and may offer significant heuristic potential for contemporary existential thought. The distinctiveness of his approach lies in its emphasis on the primacy of the spiritual and moral dimension of human existence (Eigenwelt), which distinguishes it from Ludwig Binswanger's descriptive phenomenology.

In the Swiss scholar's existential anthropology, the primary focus lies on the structures of being-in-the-world and on modes of human existence. Questions concerning the ultimate ground and purpose of existence do not occupy a central place; rather, they are addressed mainly in terms of individual existential choice.

In Sh. Kudayberdiev's philosophy, by contrast, authentic existence is directly oriented toward moral and spiritual categories such as Truth, Goodness, and Conscience. In this sense, his anthropological model introduces a more explicit axiological dimension into existential analysis, providing normative orientation for human existence.

A comparison of these approaches points toward the possibility of developing a more integrative anthropological model – one that accounts for both the ontological conditions

of being-in-the-world and its value-oriented structure. In this context, Kudayberdiev's ideas can contribute to a deeper understanding of the role of moral orientation in human existence.

Such a perspective is also potentially significant for existential therapy, where the question of meaning is central but is not always considered in close connection with the ethical foundations of human choice.

5. Conclusion

This study identifies key similarities and differences between the concepts of being and personhood in the thought of Shakarim Kudayberdiev and Ludwig Binswanger. The comparative analysis of their views on the human and the world yields findings that are significant both for the history of philosophy and for contemporary philosophical anthropology.

First, Shakarim Kudayberdiev's account of being and personhood – marked by a profound engagement with the inner life, freedom, responsibility, alienation, and the question of meaning – can be understood as a distinctive and conceptually coherent form of existential psychologism, shaped within the Kazakh and Islamic intellectual traditions. His teaching on the "three principles" is not only a moral-ethical doctrine but also a developed model of existence with the features of a systematic philosophical anthropology.

Second, a comparison between Shakarim Kudayberdiev's works and Ludwig Binswanger's "three worlds" theory reveals both a shared understanding of the multidimensional nature of human existence and fundamental differences in their philosophical foundations. Binswanger, working within the European philosophical tradition, foregrounds the ontology of freedom, choice, and the constitution of meaning. Kudayberdiev, by contrast, develops an ethically centered model in which freedom is inseparable from moral duty, and meaning is disclosed through spiritual orientation toward a transcendent Truth.

Third, Sh. Kudayberdiev's approach – grounded primarily in the ethical dimension of human existence (Eigenwelt) – both complements and deepens L. Binswanger's theory. Integrating his ideas into contemporary philosophical and psychological discourse opens the way for a more comprehensive anthropological model, one that accounts not only for modes of being-in-the-world but also for the orientation of human existence toward higher meanings and values.

Thus, the findings point to several directions for further research, including the study of Shakarim Kudayberdiev's literary legacy, the comparison of his ideas with other strands of existential and humanistic psychology, and the role of the Sufi tradition in shaping his philosophical and aesthetic thought. Such work may contribute to a broader intercultural philosophical dialogue and to a deeper understanding of existential questions within non-Western intellectual traditions.

References:

1. Altaev, Zh.A., Dariabek, D.S., Tashtyrova, Zh.N. (2014) Shakarim dunietanymdagy adam maselesi [Problem of man in world view Shakarim]. KazNU Bulletin. Philosophy series. Cultural science series. Political science series, 2 (47), 3-11. (In Kazakh)

2. Aktanova, A. (2014). Shakarimnin "Mutylgannyn omiri" poemasynyn zhanrlyk ereksheligi [Genre features of Shakarim's poem "The Life of Mutylgan"]. PSU Bulletin. Philological Series, 4, 28-32. (In Kazakh)

3. Alzhanova, U.K., & Begalinova, K.K. (2000). Filosofiya v sisteme tselostnogo znaniya [Philosophy in the system of holistic knowledge]. Almaty: DGP VTS VKO. (in Russian)

4. Binswanger, L. (1999). Bytie-v-mire [Being-in-the-World]. Moscow: KSP; Kiev: Vakler. (in Russian)

5. Binswanger, L. (2001). Ekzistentsial'no-analiticheskaya shkola mysli [The existential-analytic school of thought]. In Ekzistentsial'naya psikhologiya. Ekzistentsiya [Existential psychology. Existence] (pp. 40–52). Moscow: Aprel Press; EXMO-Press. (in Russian)

6. Dementieva, V.V. (2022). Ekzistentsial'nyi analiz Lyudviga Binsvangera kak metod filosofsko-antropologicheskogo issledovaniya literatury [Ludwig Binswanger's existential analysis as a method of philosophical and anthropological study of literature]. Pushkin Leningrad State University Journal, 1, 75-85. https://doi.org/10.35231/18186653_2022_1_75 (in Russian)

7. Kudayberdiev, Sh. (1988a). Zholsyz zhaza: Olender men poemalar [Unjust punishment: Poems and narrative poems] (M. Magauin, Comp.). Almaty: Zhalyn. (In Kazakh)

8. Kudayberdiev, Sh. (1988b). Shyǵarmalary: óleńder, dastandar, qara sózder [Works: Poems, epics, prose]. Almaty: Zhazyushy. (In Kazakh)

9. Kudayberdiev, Sh. (1990). Óleńderi men poémalary [Poems and Poems]. Almaty: Rauan. (In Kazakh)

10. Kudayberdiev, Sh. (1991). Üsh anyq [Three Truths]. Almaty: Kazakhstan. (In Kazakh)

11. Kudayberdiev, Sh. (1993). Eske alynbaghandyń jazbalary [Notes of the Forgotten]. In A. Kunanbaev, Kniga slov [Book of Words] (pp. 85-150). Almaty: El. (In Kazakh)

12. Kudayberdiev, Sh. (2006). Zhol tabalyq aqylmen: Shygarmalarynyn bir tomdyq zhinagy [Let us find the way through reason: A one-volume collection of works]. Almaty: Khalyqaralyq Abai kluby. 724 p. (In Kazakh)

13. Kudayberdiev, Sh. (2008). Adamdyq boryshyn [Your human duty]. Zhyl – on eki ai [Twelve Months of the Year], 3, 70. (In Kazakh)

14. Kurmambaeva, K.S. (2024). Shakarim olenderindegi adamgershilik, ar-iman taqyryby [The theme of morality and conscience in Shakarim's poetry]. Bulletin of Ablai Khan KazUIR&WL. Series "Philological Sciences", 73(2), 347–357. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.73.2.026 (In Kazakh)

15. Niedlmen, Y. (1999). Kriticheskoe vvedenie v ekzistentsial'nyi psikhoanaliz Lyudviga Binsvangera [A critical introduction to Ludwig Binswanger's existential psychoanalysis]. In L. Binswanger, Bytie-v-mire [Being-in-the-World] (pp. 7-28). Moscow: KSP; Kiev: Vakler. (in Russian)

16. Nikambekova, A. (2022). Shakarim Kudayberdiulynyn exzistencialdyk suraktary [Existential Questions of Shakarim Kudayberdiuly]. Bulletin of KEU: economy, philosophy, pedagogics, jurisprudence, 3 (66), 58-63. https://doi.org/10.52445/BKEU.2022.66.3.008. (In Kazakh)

17. Nurlanova, A.N., Kulgildinova, T.A., Kusmanova, K.A., & Sarsembayeva, A.A. (2023). Shakarim Kudaiberdiuly poeziyasyndagy "taza aqyl" kategoriyasy [The category of "pure reason" in the poetry of Shakarim Kudaiberdiuly]. Bulletin of Ablai Khan KazUIR&WL. Series "Philological Sciences", 71(4), 25-35. https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.027 (In Kazakh)

18. Rysbekova, Sh. (1999). Razmyshlenie Abaya o dukhovnom mire cheloveka [Abay's reflections on the spiritual world of man]. Evraziyskoe soobshchestvo [Eurasian Community], (3), 84–90. (in Russian)

19. Segizbaev, O.A. (1996). Kazakhskaya filosofiya XV – nachala XX vv. [Kazakh philosophy of the 15th – early 20th centuries]. Almaty: Gylym. (in Russian)

20. Urazaeva, K.B., & Rysmaganbetova, G.D. (2020). Shakirimnin "Zhan dunie dini". "Zhar" ugymynyn ush didary [Shakarim's "Religion of the Soul": Three aspects of the concept of "Zhar"]. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 178 (2), 104-111. https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph14 (In Kazakh)

21. Benyu, G. (2024). Existential psychology. In The ECPH Encyclopedia of Psychology. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-99-6000-2_193-1 (in English)

22. Nilsson, L. (2020). Binswanger's three forms of failed existence and its relevance for contemporary psychiatry. Schizophrenia Bulletin, 46 (Suppl 1), S304–S305. https://doi.org/10.1093/schbul/sbaa029.752 (in English)

23. Sydykov, Y.B., Nysanbayev, A.N., Kurmanbaev, E.A. (2016). Kazakh Philosophy: From Abai to Shakarim. International Journal of Environmental and Science Education, 11(10), 3661–3669. (in English)

24. VanderWeele, T.J., Trudel-Fitzgerald, C., Allin, P., et al. (2020). Current recommendations on the selection of measures for well-being. Preventive Medicine, 133, 106004. https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2020.106004 (in English)

25. Wong, P.T.P., Cowden, R.G., Mayer, C., & Bowers, V.L. (2022). Shifting the paradigm of positive psychology: Toward an existential positive psychology of wellbeing. In A.H. Kemp & D.J. Edwards (Eds.), Broadening the scope of wellbeing science (pp. 13–27). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-18329-4_2 (in English)

Әдебиеттер:

1. Алтаев Ж.А, Дариябек, Д.С., Таштырова Ж.Н. Шәкәрім дүниетанымындағы адам мәселесі // ҚазҰУ хабаршысы. Философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы. – Алматы, 2014. – № 2 (47). – 3-11 бб.

2. Ақтанова А. Шәкәрімнің «Мұтылғанның өмірі» поэмасының жанрлық ерекшелігі // ПМУ Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2014. – № 4. – 28–32 бб.

3. Альжанова У.К., Бегалинова К.К. Философия в системе целостного знания. – Алматы: ДГП ВЦС ВКО, 2000. – 97 с.

4. Бинсвангер Л. Әлемде-болу. – М.: КСП; Киев: Ваклер, 1999. – 336 б.

5. Бинсвангер Л. Экзистенциалдық-аналитикалық ойлау мектебі // Экзистенциалдық психология. Экзистенция. – М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2001. – 40–52-бб.

6. Дементьева В.В. Людвиг Бинсвангердің экзистенциалдық талдауы әдебиетті философиялық-антропологиялық зерттеу әдісі ретінде // А.С. Пушкин атындағы Ленинград мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2022. – № 1. – 75–85-бб. DOI: 10.35231/18186653_2022_1_75.

7. Кудайбердиев Ш. Жолсыз жаза: өлеңдер мен поэмалар / құраст. М. Мағауин. – Алматы: Жалын, 1988. – 256 с.

8. Кудайбердиев Ш. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.

9. Кудайбердиев Ш. Өлеңдері мен поэмалары. – Алматы: Рауан, 1990. – 208 б.

10. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 112 б.

11. Кудайбердиев Ш. Записки Забытого // Кунанбаев А. Книга слов. Ш. Кудайбердиев. Записки Забытого. – Алматы: Ел, 1993. – С. 85–150.

12. Кудайбердиев Ш. Жол табалық ақылмен: шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2006. – 724 б.

13. Кудайбердиев Ш. Адамдық борышың // Жыл – он екі ай. – 2008. – № 3. – 70 б.

14. Курмамбаева К.С. Шәкәрім өлеңдеріндегі адамгершілік, ар-иман тақырыбы // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – Т. 73. – № 2. – С. 347–357. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.73.2.026

15. Нидлмен Я. Людвиг Бинсвангердің экзистенциалдық психоанализіне сыни кіріспе // Бинсвангер Л. Әлемде-болу. – М.: КСП; Киев: Ваклер, 1999. – 7–28-бб.

16. Никамбекова Ә. Шәкәрім Құдайбердіұлының экзистенциалды сұрақтары // ҚЭУ жаршысы: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. – Қарағанды, 2022. – № 3 (66). – С. 58-63.

17. Нурланова А.Н., Кульгильдинова Т.А., Кусманова К.А., Сарсембаева А.А. Шәкәрім Құдайбердіұлы поэзиясындағы «таза ақыл» категориясы // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2023. – Т. 71. – № 4. – С. 25–35. https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.027

18. Рысбекова Ш. Абайдың адамның рухани әлемі туралы толғаныстары // Еуразиялық қауымдастық. – 1999. – № 3. – 84–90-бб.

19. Сегізбаев О.А. XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі қазақ философиясы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 312 б.

20. Уразаева Қ.Б., Рысмағанбетова Г.Д. Шәкірімнің «Жан дүние діні». «Жар» ұғымының үш дидары // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – № 2 (178). – С. 104–111. https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph14

21. Бенью Г. Экзистенциалдық психология // The ECPH Encyclopedia of Psychology. – Springer, Singapore, 2024. https://doi.org/10.1007/978-981-99-6000-2_193-1

22. Нильссон Л. T192. Бинсвангердің сәтсіз тіршіліктің үш формасы және олардың қазіргі психиатрия үшін маңызы // Schizophrenia Bulletin. – 2020. – Мамыр, 46 (Suppl 1). – 304–305-бб. DOI: 10.1093/schbul/sbaa029.752.

23. Сыдықов Е.Б., Нысанбаев Ә.Н., Құрманбаев Е.А. Қазақ философиясы: Абайдан Шәкәрімге дейін // International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – № 11(10). – 3661–3669-бб.

24. Вандервиле Т.Дж., Трюдель-Фицджеральд С., Аллин П. және т.б. Әл-ауқатты бағалау көрсеткіштерін таңдауға қатысты қазіргі ұсынымдар // Preventive Medicine. – 2020. – 133:106004. https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2020.106004

25. Вонг П.Т.П., Кауден Р.Г., Майер К., Бауэрс В.Л. Позитивті психология парадигмасын өзгерту: әл-ауқаттың экзистенциалдық позитивті психологиясына қарай // Кемп А.Х., Эдвардс Д.Дж. (ред.). Әл-ауқат ғылымының аясын кеңейту. – Palgrave Macmillan, 2022. – 13–27-бб. https://doi.org/10.1007/978-3-031-18329-4_2

ҒТАМР 17.00.00. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-04

С.М. Медеубек
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: Medeubek.s.agat@gmail.com
ORCID:0000-0002-6057-2962

А. Барманбекұлы жырларындағы ұлт-азаттық идея

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – Асан ақын Барманбекұлының мұраларының бұған дейінгі жиналу, жариялануы және зерттелуіне ғылыми баға беру, өміріне қатысты деректерді анықтау. Асан ақынның шығармаларындағы ұлт-азаттық идеяны айқындау. Осы бағытта жария болған мағлұматтарды және ғылыми ойларды саралай келіп, ғылыми тұжырым жасау. Бұл мақала қазақ әдебиеттануында толыққанды зерттелмей келе жатқан, соның салдарынан белгілі бір ғылыми қорытынды жасалмаған және азаттық алу туралы ойларын қоғамдық санаға қозғау салған шығармаларға талдау жасау арқылы айқындағанымен маңызды. Мақалада бұған дейін Асан ақын өмірі мен шығармалары жөнінде пікір айтқан М. Әуезовтің, алғаш зерттеу жүргізген І. Жансүгіровтің, арнайы зерттеген Т. Қаупынбайұлының, С. Дәуітовтың, Б. Омарұлының, Т. Әлібектің, Б. Қожакееваның зерттеу әдістері назарға алынады. Мақаланың ғылыми нәтижесі мынада: Асан ақынның өмірдеректері айқындалады; шығармаларының жиналуы мен жариялануы және зерттелуіне ғылыми шолу жасалады; Асан ақынның шығармаларындағы ұлт-азаттық идея қазақ әдебиеттануында тұңғыш рет ғылыми нысан ретінде зерттеледі. Жүргізілген зерттеудің құндылығы Асан ақынның қазақ әдебиетінде алатын орнының ғылыми негізде дәйектелуінде; қазақ әдебиеті тарихында зар заман ағымының толыққанды өкілі ретінде тиянақталуында; оның шығармаларына тек зарлау сарыны емес, ұлттың рухын ояту, қоғамдық санаға азаттық идеясын сіңіру мұраттары тән екендігінің дәлелденуінде. Асан ақын Барманбекұлының өмірі мен шығармашылығына талдау жасалған мақала нәтижелерін болашақ зерттеулерге, жоғары оқу орындарының оқыту бағдарламаларына қолдануға болады.

Алғыс: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP26100871 «Тәуелсіздіктің терең тамырлары: XX ғасыр басындағы халық әдебиетіндегі ұлт-азаттық идеясы» жобасы аясында жазылған мақаланың дүниеге келуіне септігін тигізген еңбектері үшін барлық ғалымдарға алғыс білдіремін.

Кілт сөздер*:* Асан Барманбекұлы, зар заман поэзиясы, ұлт-азаттық идея, қазақ әдебиеті, әдеби мұра.

S.M. Medeubek
Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
E-mail: medeubek.s.agat@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6057-2962

The Idea of National Liberation in the Poetry of A. Barmanbekuly

Abstract. The aim of the article is to provide a scholarly assessment of the previously conducted work on collecting, publishing, and studying the heritage of the poet Asan Barmanbekuly, as well as to verify the reliability of the information about him. It also seeks to identify the national liberation idea in Asan's creativity. By analyzing the materials and scholarly opinions published in this field, the author aims to draw independent conclusions. This article is significant because, in Kazakh literary studies, this topic has not yet

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
С.М. Медеубек. А.Барманбекұлы жырларындағы ұлт-азаттық идея // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 64-80. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-04.

been comprehensively researched, and as a result, no well-founded scholarly conclusions have been made. In addition, it emphasizes the need to search for the idea of national liberation not only in direct calls to open battle, but also in works that gradually instill the idea of freedom into public consciousness and demonstrate its effectiveness in practice. The article takes into account the methods of Mukhtar Auezov, who previously expressed his views on the life and work of the poet Asan, Ilyas Zhansugurov, who conducted the first study, as well as those who specifically studied this topic – T. Kaupynbaiuly, S. Dautov, B. Omaruly, T. Alibek, and B. Kozhakeyeva. The scientific results of the article are as follows: the biographical data of Asan are clarified; a scholarly review is provided of the collection, publication, and study of his works; and the national liberation idea in Asan's creativity is examined for the first time in Kazakh literary studies as an independent object of scientific research. The value of the conducted research lies in the scholarly substantiation of Asan's place in Kazakh literature; in identifying him as a full-fledged representative of the "Zar Zaman" movement in the history of Kazakh literature; and in demonstrating that his works are characterized not only by motifs of sorrow, but also by the aspiration to awaken the national spirit and to instill the ideas of freedom into public consciousness. The results of this article, which evaluates the life and creativity of Asan Barmanbekuly from a new perspective, can be used in future research, as well as in educational programs on the history and theory of literature.

Acknowledgements: I would like to express my sincere gratitude to all the scholars whose works contributed to the preparation of this article, written within the framework of Project AP26100871 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, "The Deep Roots of Independence: The National Liberation Idea in the Folk Literature of the Early Twentieth Century".

Keywords: Asan Barmanbekuly, Zar Zaman poetry, national liberation idea, Kazakh literature, literary heritage.

С.М. Медеубек

Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: medeubek.s.agat@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6057-2962

Идея национального освобождения в произведениях А. Барманбекулы

Аннотация. Цель исследования заключается в комплексной научной оценке текстологической, издательской и историографической традиций изучения наследия Асана Барманбекулы, верификации его биографических данных, а также в концептуализации национально-освободительной идеи в его поэтическом творчестве. Наследие поэта Асана Барманбекулы в казахском литературоведении до настоящего времени не получало всесторонней систематической оценки, что обусловливает отсутствие академически обоснованных выводов о его роли в литературном процессе. В статье подчеркивается необходимость по-новому взглянуть на тему национального освобождения. Идея свободы раскрывается не только через призывы к открытой борьбе, но и через постепенное формирование свободолюбивого сознания в обществе, эффективно доказывающего свою результативность на практике. Исследование опирается на методологические принципы и научные рецепции М.Ауэзова и И. Жансугурова, а также на труды исследователей Т. Каупынбайулы, С. Даутова, Б. Омарулы, Т. Алибека и Б. Кожакеева, занимавшихся историко-литературоведческим анализом рассматриваемой проблематики. В статье уточнены биографические сведения о поэте; представлен систематизированный обзор истории сбора, издания и рецепции его произведений. Впервые в казахском литературоведении национально-освободительная идея творчества Асана Барманбекулы выделена в качестве самостоятельного объекта научного анализа. Доказана принадлежность Асана Барманбекулы к поэтическому течению «зар заман» и обосновано его место в истории казахской литературы. Продемонстрировано, что поэтике автора присущ не только элегический мотив скорби, но и просветительско-патриотический вектор, направленный на пробуждение национального самосознания. Результаты исследования могут быть интегрированы в теоретические труды по истории казахской литературы XIX–XX вв., а также в университетские образовательные программы и спецкурсы.

Благодарность: Выражаю искреннюю благодарность всем ученым, чьи труды способствовали подготовке настоящей статьи, написанной в рамках проекта AP26100871 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Глубокие корни Независимости: национально-освободительная идея в народной литературе начала XX века».

Ключевые слова: Асан Барманбекулы, поэзия зар заман, национально-освободительная идея, казахская литература, литературное наследие.

1. Кіріспе

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті тарихы, әсіресе Алаш арыстары атсалысқан рухани құндылықтар жан-жақты зерттелу үстінде (Alpysbayeva, 2021: 19-27). Әйтсе де оған дейінгі ауызша да, жазбаша да дүниеге келіп, ел ішіне тараған, қоғамдық санаға қозғау салған мұралар әлі де зерттей түсуді қажет етеді. Соның бірі – Асан ақын Барманбекұлы өмірі мен шығармашылығы.

Бұған дейін тек зарзаман ағымы тұрғысынан қарастырылған шығармаларының астарында негізгі мұраттың, яғни ұлт-азаттық идеяның жатқандығын арнайы зерттеу қажет-ақ. Біз осы арнада сөз қозғамас бұрын Асан ақын мұраларының жиналуын, жариялануын, зерттелуін барлаймыз, шыққан тегіне қысқаша шежірелік /генеалогиялық шолу жасаймыз, туып-өскен жерін, қайда сауатын ашып, білім алғандығын анықтап алып барып, ақындығына тоқталамыз. Содан кейін біз назарымызды Асан ақын шығармаларындағы ұлт-азаттық идея көрінісіне аударамыз. Бұл мұратта әдеби мұраларды зерттеудің бірнеше әдісін қолданамыз.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1. Зерттеу әдістері

Асан Барманбекұлы өмірі мен шығармашылығына шолу жасап, ондағы ұлт-азаттық идеяның көріністерін зерделеу үшін жинақтау, жүйелеу, салыстыру, саралау, талдау, сараптау әдістері қолданылды.

2.2. Зерттеу материалдары

Асан Барманбекұлы өмірі мен шығармашылығына қатысты затындар М. Әуезовтің, І. Жансүгіровтың мақалаларынан, Т. Қаупынбайұлының кітаптарынан, С. Дәуітовтың жарияланымдарынан, Б. Омарұлының монографиясынан, Т. Әлібектің зерттеуінен және әр жылдары жарық көрген жинақтардан, сондай-ақ М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорынан, «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар, қолжазбаларына сүйене зерттеу жүргізілді.

3. Талқылау

Асан ақын Барманбекұлының өміріне қатысты деректері мен шығармаларын жинау ісінің басында Ілияс Жансүгіров тұр: «1921 жылы «Средазбюро» жанынан 1916 жылы Жетісуда болған көтеріліс туралы материалдар жинайтын комиссия құруға ат салысады да, өзі сол комиссияның хатшысы болады. Ақындар мен көзіқарақты шешен адамдар аузынан тарихи оқиға деректері, сол дүрбелеңге қатысты өлең-жыр, аңыздар мен әңгімелерді жазып алады» (Кыяхметова, 2019: 129).

Осындай ізденістер нәтижесінде І.Жансүгіров ел аузындағы әдебиет үлгілерін жинап: «Өтірік» (М., КОКБ, 1927), «Ақыр заман» (Алматы, ҚМКӘБ, 1933), «Сүйімбай ақын» (Қызылорда, 1934), «Ақындар айтысы» (Алматы, ҚМКӘБ, 1935), «1916 жылғы көтеріліс материалдары» (Ұлттық мәдениет институты) деген кітаптарды жарыққа

шығарды. Ол 1925-26 жылдары Қарқара аумағына арнайы фольклорлық мұралар жинау сапарына шыққанда осы елдің атақты ақындары Шалтабай Алпарұлы, Бөлтірік Атыханұлы, Мейірман Дәркенбайұлы, Асан Бәрменбекұлы, Көдек Байшығанұлы, Шарғын Алғазыұлы, Байпақ Манапұлы, т.б. туралы деректер жинап, шығармаларын жазып алған еді. Ілияс жинаған Асанның жеті қиссасын және өзге туындыларын Т. Әлібек М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазбалар қорына жинақтаған. Онда қазір Асан Барманбекұлының мұралары 879/8-бума. 166-дәптерде; 879/9-бума, 187-дәптерде; 982-бума, 1-дәптерде; 1123-бума, 87-дәптерде; 1123-бума, 88-дәптерде сақтаулы.

«Жинаған» деген сөзге баса мән береміз. Өйткені, «жинау» деп мақсатты түрде бір емес бірнеше нысанды бір жерге топтастыруды айтады. Бір өлеңді жазып алып, жұрт назарына ұсынғандық – жинағандыққа жатпайды. Сондай бір әрекет туралы Өкітай Ахметов деген іздеуші жазды. Оның айтуы бойынша Асан ақынның Уәйіс дегенмен айтысын 1934-1938 жылдары Мағауин Мұқан және Жақыпов Төлеухан деген мұғалімдер жазып алыпты. Біз ол айтыс туралы алдағы уақытта айтатын боламыз.

Асан ақын шығармаларын жинауға оның есімін ұрпақ есінде мәңгі қалдыру шараларын ұйымдастыру кезінде талпыныс жасалды. Осы жылдары жергілікті бастамашы-ұстаз Мұқан Теңлікбаев біршама ізденді.

Болашақта бұл ізгілікті іс жалғасын тапса, ел ішінде өзге де мұралары табылып қалуы ғажап емес.

Ілияс Жансүгіров Қарқара өңірін аралағанда өзі жинаған Асан ақын мұраларын реті келгенде газет, журналдарға бастырды. «Жеті қисса» дейтін толғауын «Жаңа мектеп» журналында (1926, №9-10) жариялады. Кейін өмірі мен шығармашылығына талдау жасап, өзінің алғашқы пікірлерін және ел аузынан жинаған шығармаларын тұңғыш рет «Ақыр заман» (1934) деген атпен кітап етіп шығарды.

Асан шығармаларындағы әлеуметтік мәселелерді зерделеген мақаласында Б. Қожакеева Өкітай Ахметовтың Алматы облыстық «Жетісу» газетіне жариялаған «Албан Асан» деген мақаласында (Ахметов, 2004: 22 мамыр) «Уәйіс пен Екінші Асан» деген айтысты 1934-1938 жылдары «Жаркентте ел аузынан Мағауин Мұқан және Жақыпов Төлеухан деген мұғалімдер жазып алыпты» дегенді айтады да айтыстан бірнеше шумақ үзінді келтіреді (Қожакеева, 2006: 67).

Біз осы айтыстың болғанына және ондағы өлеңдердің Асандыкі екеніне күмәнмен қараймыз. Күмәнмен қарайтындығымызға бірнеше себеп бар. Бірінші себеп – Ілияс Жансүгіров Асан ақынның көзін көргендерден жазып алған жеті бірдей қисса арасында айтыс өлеңдер жоқ. Егер Асан ақын шынымен айтысқан болса, сол өңірдегі Көдек, Бөлтірік, Әжек, Жүсіпбекқожа секілді ақындармен тым болмағанда сөз қағыстырар еді. Ол сөзқағыстар естіген елдің жадында жүрер еді де, Ілияс оларды жазып алар еді. Бірақ, ондай деректер Ілиясқа кездеспеген. Екінші себеп – Ілияс Асан ақынның молдалығына және ақындығына баға береді, ал оның айтыскерлігі туралы еш дерек келтірмейді, пікір айтпайды. Демек, Асан айтыс ақыны ретінде танылмаған. Үшінші себеп – мысалға алынған айтыс шумақтарының ішкі ырғағы әуенге үйлесімді болар еді де, ол үйлесім көпке дейін сақталып отырар еді. Қараңыз:

Атандық (3) Бармақ ұлы (4) Асан Албан (4),
Іс пен сөздің (4) арасы (3) түгел жалған (4).
Сәлде киіп (4) тоңқайған (3) өнер емес (4) ,
Құран артқан (4) есектен (3) көңіл қалған (4).
Жоғарыдағы шумақтағы ырғақ құрылымы одан кейінгі шумақта бұзылады:
Талпынбасақ (4) аспасбыз (3) осы таңнан (4),
Қол бастап (3), бүгін тайсаң (4) осы маңнан (4).
Күшпен алмай (4) дегенің (3) бола қоймас, (4)
Қан төкпей (3) түк бітпейді (4) бұл лаңнан (4)

Айтып отырғанда әуен үйлесімінің бұзылған ырғағы тыңдаушыға жағымсыз естіледі.

Рас, айтыста айтатын ойдың ағынына қарай ішкі ырғақ үнемі сақтала бермейді. Кейде ақындар ой ағынымен арқаланып кеткенде әуенді қоя тұрып, тақпақтап кететін кездері де болады. Бірақ, мына мысалдардан екі ақын арасындағы ондай тартыс байқалмайды. Яғни бұл шумақтар ауызша шығарылғаннан гөрі жазып шығарылған өлеңге ұқсайды. Төртінші себеп өлеңнің алғашқы шумағындағы бірінші жолдан-ақ көрінеді. Айтыскер ақын қарсыласына айтатын сөзінде еш қателік жібермеуі керек. Мұнда Уәйіс Асанның өзіне әкесінің атын дұрыс айтпай, бірден қателеседі. Ол:

«Атандық Бармақ ұлы Асан Албан», – дейді.

а) Асанның әкесінің аты Бармақ емес, Барманбек.

ә) Асанды көзі тірі кезінде жұрт «Албан Асан» немесе «Асан Албан» демеген, «Асан молда» немесе «Асан ақын» атаған. Қазақ әдебиетінде Асан есімді тағы да басқа ақын бола қалса, «көпшілік мұнымен шатастырып жүрмесін» деген оймен «Албан Асан» деген атты қойған Ілияс Жансүгіров болатын. 1934 жылы жарыққа шығарған Асан ақынның жинағының атын ғана солай деп атағанмен, оның өлеңдерін талдау мақаласында бір де бір рет «Албан» деген атты қосақтамайды (Жансүгіров,1988: 349-357).

Зар заман поэзиясының «соңғы өкілі» саналған, Мұхтар Әуезов баға берген, Ілияс Жансүгіров кітабын шығарған Асан ақын жырлары Дулат, Мұрат, Шортанбай, Әбубәкір шығармалары енген «Бес ғасыр жырлайды» (1989) жинақтарына, одан кейін «Он ғасыр жырлайды» (2006) топтамасына енгізілмесе де, оның толғаулары мерзімді баспасөз беттерінде, «Әлем» альманағында (1991), «Қазақ поэзиясының антологиясы» (1993) және «20 ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті» (1994) деген жинақтарда жарық көрді. Ол туралы деректер Ұлттық энциклопедияның 1-томына енген (2004). Т.Қаупынбайұлы мен Б.Шамұратқызының құрастыруымен «Заманның түрін естіңіз» деген атпен жеке шығармалар жинағы жарық көрді (2006). Бұлардың бәрі алғашқы Ілияс құрастырған «Ақыр заман» жинағының кейде үзінділерін, кейде толық нұқсасын қайталау еді.

Асан ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы Білім және мәдениет арнасында журналист Нұрболат Сұлтанғазиевтің «Арнайы жоба» (15.08.2015) және ғалым Бекзада Қожакееваның «Тұлғалар тағдыры» (2000) атты көрсетілімдері жарияланды.

Зерттеушілер назарында болуға тиіс мәселе – Асан ақынның кейінгі жылдар әр түрлі басылымдарда жарық көрген тыңнан қосылған жырларының мәтіндерін

алғашқы нұсқамен салыстыра отырып, мәтінтану талаптары тұрғысынан ғылыми сүзгіден өткізіп барып жариялау.

«Мұхтар Әуезов пен Ілияс Жансүгіровтен кейін Асан ақын өмірі мен шығармашылығына Тәуелсіздікке дейін неге көңіл аударылмай қалды?» деген заңды сұрақ туады. Шындығында жас ғалым Мұхтар Әуезов ақынның туып, өскен жеріне барған сапарында оның шығармаларымен танысады. Кейін 1927 жылы осы сапардан туған мақаласында Асан ақын шығармашылығына арнайы тоқталып, баға береді (Ауезов, 286-бума.) Ілияс Жансүгіров ақын толғаулары мазмұнының мәні мен маңызын ашып, қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі қарсаңындағы ел санасына түрткі болған туындылар екендігін жазған (Жансүгіров, 1988: 349-357). Бұдан кейін Асан ақын туралы айту тоқтаған. Рас, Асан секілді заманның зарын айтқан Дулат, Мұрат, Шортанбай, Әбубәкір секілді ақындар және олардың шығармашылығы туралы айтылған еңбектер болды. Мысалы, 1931 жылы С. Сейфуллин құрастырған «Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларында»; 1933 жылы М. Әуезов, М. Жолдыбаев, Ә. Қоңыратбаевтар шығарған «XIX-XX ғасырдағы қазақ әдебиетінде»; 1940 жылы Сәбит Мұқанов құрастырған 8-сыныпқа арналған хрестоматия-оқулықта; 1942 жылы Сәбит Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты оқу құралында; сондай-ақ, 1943 жылы жарық көрген Қ. Жұмалиевтің 8 сыныпқа арналған әдебиет оқулығында Дулат, Мұрат, Шортанбай, және басқалар туралы айтылды, бірақ Асан ақын олардың қатарында аталмады.

Аталмай қалуының саяси-әлеуметтік себептері бар еді. Біріншіден, ақынды ғылыми ортаға Ілияс Жансүгіров «Албан Асан» деп таныстырған соң, зиялы қауым «рушылдықты көкседі» деген сөзге қаламыз ба» деп тартынды; екіншіден, Асан ақынның өмірі мен шығармашылығын тұңғыш жариялаған Ілияс Жансүгіров «халық жауы» деген жаламен атылған еді. Демек, ол мақтаған ақынды тілге тиек ету – «халық жауын» да дәріптегенмен бірдей болатыны түсінікті. Үшіншіден, Кеңестер Одағы мен Қытай мемлекетінің арасындағы саяси ахуалға орай, Қытаймен шекаралас аумақтағы халықтың рухани өміріне де партиялық сақтықпен қарау туралы коммунистік билік тарапынан жазбаша болмаса да ауызша құлаққағыс жасалды. Әкімшілдік-әміршілдік жүйе қалыптасқан қоғамда жәй ғана құлаққағыс қылғанның өзі бұйрықтан да пәрменді болатыны сөзсіз-тұғын. Төртіншіден, фашистік Германия мен Кеңестер одағының арасында болған соғыстан кейінгі жылдарда Асан ғана емес, жалпы ұлттың рухани мұраларына таптық көзқараспен, партиялық сеніммен қарау жөнінде бірнеше ресми қаулылар қабылданды: 1947 жылы 21 қаңтардағы «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмыстарындағы саяси өрескел қателер туралы» қаулысы және 1952 жылы ҚазКСР КПОК-нің Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеуді сын тұрғысынан қарап, пайдаланудың жайы және оны жақсарту шаралары туралы» қаулысы халықтың ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани құндылықтарының бәріне коммунистік идеология тұрғысынан қарау тапсырылды. «Әулие-әнбиелерді асқақтатады, рушылдық-тайпалық салтты мақтайды» деген желеулермен ұлттың көптеген құнды жәдігерлері ғылыми кеңістіктен ысырылды. Кейбір ақын-жыраулардың шығармашылықтары арнайы талқылауға түсті. Сондай

талқылаудың бірі ҚазКСР ҒА Әдебиет және өнер институтының ғылыми-теориялық конференциясында 1959 жылы маусым айның 15-нен 19-на дейін қатарынан төрт күн болды. Осыдан кейін жалпылама кеңестік саясат аясында сөз болғаны болмаса, Дулат, Мұрат, Шортанбай, Әбубәкір өмірі мен шығармашылықтарына батыл қадам жасаудан гөрі сақтықпен қарау орын алды. Әйтсе де бұл ақындар туралы ғылыми зерттеулер соңғы жылдары ерекше қарқын алды (Сейітжанов, 2025: 213-223).

Халық жадында жүрген Асан ақын туралы ғылыми орта ауызша сан мәрте айтқанымен, жазу ісіне бірден бел шешіп кірісе қоймады. Тек Тәуелсіздік туы көтерілгеннен кейін ғана мүмкіндік туған болатын.

1996 жылы жазушы-зерттеуші Төлен Қаупынбайұлы Асан ақын өмірі мен шығармаларына арналған мақаласын «Бабалар аманаты» деген жинағына енгізді (Қаупынбайұлы, 1996: 143). Бұл мақаласында ол Асанның өміріне қатысты тың деректерді келтіреді. Ақын толғауларының мазмұнына баға береді. Өмір шындығын, әлеуметтік ахуалды бүкпесіз айтқандығын алға тарта отырып, толғауларының көркемдік кестесіне сын көзбен қарайды. Өмір шындығын ашына айтып, зарланған ақынның толғауларынан махамбеттік күрескерлік рухты таба алмайды. Әйтсе де қазаққа қатысты кейбір сындарының Абай мінеулерімен тең түсіп жатқандығын айта кетеді. Асан толғауларының астарында ұлт-азаттық идея жатқандығын: «Азаттық пен еркіндік – адам баласының асыл арманы, қол созар биік мақсаты... Бұл тұста Асан ақын еркін көсіледі», – деп жеткізеді (Қаупынбайұлы, 1996: 155).

Зар заман ақындарының поэзиясын зерттеген ғалым Б.Омарұлы 1998 жылы қазақ пен қырғыз ақындарының ортақ тақырыптарына мән беріп, (Омаров, 2000: 233) Асан ақынның екі елдің басындағы ахуалды бөліп-жармай, бірге жырлайтындығын тілге тиек етеді. Кейін Асан ақынның толғауларындағы аңсар-армандарды «Зар заман поэзиясы» деген монографиясында жан-жақты талдайды. Асан ақын шығармаларындағы зарлану, мұңданумен қатар азаттықты аңсау, бостандыққа ұмтылу да жатқандығын: «Асан молданың өлең-жырларында отарлаушылардың Жетісу жеріндегі ойранына наразылық білдірген халықтық көңіл-күй айқын сезіледі, қоныстан айырылудың мұң зары басым тұрады», – деген ойларымен аңдатады (Омарұлы, 2000: 118-120). Халықтың отарлауға наразылық білдіруінің астарында азаттыққа ұмтылу жатқандығы – ақиқат.

2000 жылдары Сәрсенбі Дәуітов XX ғасырдың бас кезіндегі ақындары шығармашылығының топтамасына енгізгенде Асан ақынның өлеңдерін тілге тиек етеді. (Дәуітов, 2000: 26).

2006 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты әзірлеп жарыққа шығарған «Қазақ әдебиетінің тарихы» онтомдығының 6-томындағы «Жекелеген ақындар шығармашылығына шолу» деген бөлімде Асан ақын өмірі мен туындыларына да шолу жасалды (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2006: 130-133).

Бұдан кейін Асан ақын өмірі мен шығармаларына назар аударған ғалым Тоқтар Әлібек «Барманбекұлы Асан деп, ұғыныздар хатымнан...» деген атпен жариялаған ғылыми-танымдық мақаласында өзіне дейінгі зерттеушілердің ойларын толықтыра отырып, өз тарапынан тың деректер, жаңа пікірлер айтады. Ол Мұхтар Әуезовтың Асан ақын шығармашылығы туралы ойларын ортаға салады. Асанның молдалығының

сопылық бағытына назар аударған М.Мырзахметов ойларына қосылады. Асанның ұрпақтарымен жүзбе-жүз кездесіп, тұңғыш рет ол Асан ақын шығармаларының қолжазба қорларында жатқан нұсқаларын салыстырады. Ғалым Асан ақынның «орыс өкіметінің жаңа басқару ережесінен зардап шегіп, ата қонысына айырылған елдің күйзелісін, көкірегіне шер болып байланған әділетсіздікті, теңсіздікті, тексіздікті жырына өзек еткенін» айтып, негізгі идеясының астарында азаттық үшін арпалыс жатқанын аңғартады (Әлібек, 2008: 75-80).

Зерттеуші Б. Қожакеева «Албан Асан шығармашылығындағы әлеуметтік мәселелер» деген мақаласында ақынның толғауларындағы бұқараның рухани тоқырауының астарындағы ақиқаттарға көңіл аударады (Қожакеева, 2006: № 2, 67).

Асан ақынның өміріне қатысты деректер мен өлеңдеріне қатысты ойларын ортаға салған өлкетанушы Жұмаш Өтеевтің әр кездерде мерзімді басылымдарда жарияланған ғылыми мақалалары назар аударуға тұрарлық (Өтеев, 1999).

Асан ақынның толғауларының біріндегі:

Руым – Алжан сұрасаң,
Айтайын тағы затымды.
Әкемнің аты – Барманбек
Асан молда атымды.
Әлі, Көшек – туысым,

Әкеміз бір, жақын-ды, – деген түйдектен оның шежіресінен аз-кем дерек аламыз (Алжан-Әлі-Көшек шежіресі, 2015: 15). Ал енді оның өзі «Асан молда – атым» деп тұрса, кейінгілер неге «Албан Асан» атап кеткен деген сұраққа көп ойланудың қажеті шамалы. Кілең Албан тайпасының адамдары оны өз ішінде олай атамасы анық. Олай аталуының бір себебін өлкетанушы Ж. Өтеев: «Ақын Е.Ібітановтың ел аузынан естігендеріне жүгінсек, ...егіздің сыңарындай ... елдің ортасында Асан көп жүрген. Қырғыз жұртына ақындығы әйгіленіп, абыройы тасыған... Сондықтан қырғыздар «Албан Асан» деп құрметтеп... төрден орын берген...» (Өтеев, 1999), – деп тарқатады Біздіңше, Ілияс Жансүгіров алдымен сонау XV ғасырдағы тарихта бар Асан Қайғыдан ажырата атау үшін және Алаштың ортасында басқа Асан есімді ақындармен шатастырмас үшін қазақ ұрпында бар әдеп бойынша («Мәшһүр Жүсіп», «Кете Жүсіп» деген секілді) Асанның да есімінің алдына руының атын әдейі қосып атаған секілді.

Асан секілді қазақ қоғамының өзгерісіне көңілі толимаған ақынның алдымен өзін тану үшін оның тегіне генеалогиялық (Laskowicz, 2005: 5) барлау жасап алған абзал.

Бізге дейін зерттеушілер Асанның ататегіне назар аударған. Аударатын себебі – табиғат заңдылығы бойынша кез келген жаратылыс шыққан тегіне тартпай қоймайды. Осы заңдылықтың ақиқатына көз жеткізбек болып Асан өміріне назар аударған Ілияс Жансүгіров «Асанның Албан руының Алжан деген рушаның ішіндегі...», – дейді де (Жансүгіров,1988: 356) арықарай бармайды. Оның себебін біз сол кездегі қоғамда орын алып келе жатқан кеңес өкіметінің саясатынан көреміз. Ал кейінгі іздеуші Т.Қаупынбайұлы алға тартқан ататек шежіресіне қатысты мағлұматтар (Қаупынбайұлы, 1996: 145) кейінгі шежірелерде ұсынылған мәліметтермен

(Сәрсенбаев, 2023: 423) сәйкес келмейді. Ал Тынышбек Алмабекұлы жинастырып, құрастырған үлкен Шежіре кітапта басқаша өрбиді (Бәйдібек баба – алып бәйтерек. 2011: 349-350).

Жоғарыдағы ататек шежірелеріндегі деректердің әралуандығынан байқап отырғанымыздай, Асан ақынның тегі генеалогиялық таным тұрғысынан әлі де тиянақты зерттелмеген. Әйтсе де біз соңғы мағлұматтарға көңіл аударамыз. Өйткені, онда Асан ақын ата-бабаларының аттары және ұрпақтарының да есімдері әжептеуір толығырақ қамтылған. Солай болған күннің өзінде бұл тізбеде де кейбір ата кірмей қалған болуы ғажап емес. Өйткені, көшпелі қазақ шежіресі атадан балаға ауызша ауысып отырады. Ыждаһатты ұрпақ ұмытпай жадында сақтағанмен, немкетті ұрпақ ататегін толық есінде сақтамауы да мүмкін. Дегенмен, екі шежіреден де біздің білетініміз – Асанның Райымбек батырмен туыс екендігі. Сырымбеттен Райымбектің атасы – Хангелді және Асанның атасы – Әлі бірге туады. Елінің ертеңі үшін басын бәйгеге тіккен, өмір бойы халқының қамын жеп өткен Райымбек шыққан тектен Асан секілді ел мұңын мұңдайтын тұлғаның шығуы – табиғи құбылыс. Асанның әкесі Барманбек та көзі ашық, көкірегі ояу жан. Асан секілді еті тірі ұлын ілім-білім алуға ерте баулып, жол көрсеткен. Тіпті, оның азаматтық көзқарасының қалыптасуына да игі ықпал тигізгені сөзсіз. Асан өмірлік ақыл-кеңесті және алғашқы сауатты осы Барманбек әкесінен алған. Жалпы, бұл әулет өз заманында азаматтық рух тағылымдарын, парасат қағидаларын берік ұстанғандығымен көпке үлгі болғандығын Асанның болмысы дәлелдей түседі. Оның тумысы да бөлек. Ол – үшемнің (кей деректе төртемнің) біреуі.

Асан ақынның әкесінің есімі бір шежіреде «Бәрменбек», енді бір зерттеуде «Барменбек», тағы бір еңбекте «Барманбек» деп жазылады. Біз Асанның өзі айтқан нұсқамен атауды жөн санадық. Асан ақынның өзі: «Әкемнің аты – Барманбек» деген. Ендеше одан ауытқымағанымыз жөн. Ал өзінің есімін «Албан Асан» дегеннен гөрі Ілияс Жансүгіровтің өзі зерттеуінде жазып кеткендей «Асан ақын» деп атағанды жөн санадық.

«Асан сөзін ұғынуға көмекші болуы үшін алдымен Асанның жүрген жерін, өскен ортасын, өткізген заманын қысқаша шолып өтуіміз керек», – деп Ілияс Жансүгіров (Жансүгіров, 1988: 350) туып-өскен жеріне, заманына барлау жасап алады. Біз де сол бағытпен кейбір деректерді нақтылай түсеміз.

Адам ес біле бастағаннан өзі туған жердің сұлулығын көріп өседі. Асанның туып-өскен жері – Хантәңірінің баурайы, Шалкөде мен Қарқараның жайлауы, Қарасаз бен Үшқақпақтың қойнауы. Таулы өлкенің әдемілігі әсерге бөлемей қоймайды. Өлкенің табиғатын көріп өскен адамның сұлулыққа іңкәрлігі ерте оянары сөзсіз.

Жайлауы мен қыстауын жылдар бойы иемденген соң ол жерлер көшпелі жұрттың біржолата меншігіне айналады. Асан ақын аталарының қыстауы Қарасаз болса, жайлауы Үшқақпақтың күншығыс жағында болған дейтін үлкендер ақынның қай жерде дүниеге келгендігін дәл айта алмайды. Ал ғалым Т. Әлібек: «Асан Барманбекұлы қазіргі Алматы облысы Райымбек ауданына қарасты Қақпақ ауылының маңында дүниеге келген»,– деп көрсеткен (Әлібек, 2008: 76). Бүгінгі оқырман Ілияс Жансүгіровтың «Ақын Асан Алматы облысы Кеген ауданы (Жаркент

уйезі)» деген туған жеріне байланысты сөзінен кейін қазіргі территориялық бөлініс бойынша біздің айтқанымызға күдікпен қарамағаны жөн. Ілияс Жансүгіров дұрыс айтып отыр. Өйткені, ол кезде, яғни «1933 жылы 1 мамырға қарай Кеген ауданында Бірлік-Сүмбе, Бөдеті, Жалаңаш, Есекартқан, Қайнар, Қарабұлақ, Қарашығанақ, Кеген, Кеңбұлақ, Көкбел, Қақпақ, Көмірші, Мерке, Мұрап, Нарынқол, Отырықшы-Сүмбе, Пияздық, Подгорный, Сарыжаз, Таушілік, Текес, Тоғызбұлақ, Ұзынбұлақ, Өкірші және Шалкөде ауылдық кеңестері болды». Ал Ілияс Жансүгіров Асан ақын туралы мақаласын 1934 жылы жариялаған.

Кей ақпараттарда «Асанның туған жері Сарыжаз» деп айтылады. Бұл мәліметті Асанның немересі Рыскелдіұлы Төлеген әкесінің айтуы бойынша жазып алған делінеді. Ақынның туған жеріне қатысты мәліметтерде осындай әркелкілік болған соң да Ілияс Жансүгіров Асан ақынның туған жерін жалпылама «Кеген ауданы» деген секілді. Асанның Үш Қақпақ тауларындағы Көксай жайлауында жерленгені туралы деректі шежіреші Жәлел Айдарханұлы жазады (Айдарханұлы, 2012: 477). Мұны Асан ақынның немересі айтқан дерек те мақұлдайды. Шындығында, 1916 жылы ұлт-азаттық көтеріліс кезіне қатысты құжаттардың бір де бірінде Асан Барманбекұлының аты аталмайды. Елге танымал тұлға, көптің сөзін сөйлеп, азаттық идеясын жарлап жүрген ақын ел басына күн туғанда бас бұғып отыра алмас еді. Демек, ол қоғамдық санаға қозғау салып, сол қозғаудың нәтижесін өз көзімен көре алмай, Патшаның июнь жарлығы шыққанға дейін, көтерілістің қарсаңында қайтыс болған.

Қазақтың ұғымындағы «молда» деген сөз араб тілінен аударғанда «мырза» деген мағына береді. Ал «мырза» – «ауқатты, беделді, жомарт және мәрт адам» дегенді білдіретін құрметті атақ. Бұл атақ елге қамқор болған, ақыл-парасаты биік тұлғаларға айтылған. Асан мұны да бұлжытпай орындап, ағартушылық іспен айналысты. Асан ислам дінінің шариғат негіздерін, хадистерді, діни жөн-жоралғыларды жетік білді. Неке қию, жаназа шығару, азан айту, жаңа туған балаға азан шақырып ат қою секілді діни рәсімдерді адал атқарды. Ел арасында имандылық, адамгершілік қағидаларын насихаттады. Ол елден ерекше болып көрінбеді. Өзінің қоңыртөбел тұрмысына қанағат қылып, Алланың алдындағы адалдығын сөзімен де, ісімен де дәлелдеп күн кешті. Бұрынғы ата-бабаларынан, ғұламалардан жеткен тағылымдарда айтылған: өтірік айтпау, жұмсақ мінезді болу, ешкімді ренжітпеу, барға қанағат, жоққа салауат қылу, өзін де, тұрған үйін де үнемі таза ұстау, ашуланбау, сабырлы болу, біреудің сыртынан ғайбат айтпау, жала жаппау, ұрлық қылмау, мұқтаждарға қол ұшын созу, жетімдерге қамқорлық көрсету, ағайын арасына дәнекер болу секілді т.б. адамгершілік шарттарын алдымен өзі бұлжытпай орындады. «Молда» деген сөз өзгеге білім үйретуші «білімдар», «ұстаз» деген мағынаға да ие. Асан білімдарлығымен де айналасына ақыл-парасат нұрын шашып жүрді. Сондықтан да оны халық «Асан молда» деп ерекше құрметтеді. Осындай дәрежеге жетуіне сауатының кемелдігі себеп болғаны сөзсіз. Оның ілім-білімдік сауатын қайдан ашқаны, қай жерде білім алғаны жөнінде Т.Әлібек: «Алғашында ауыл молдасына тіл сындырған Асан 1875 жылы шамасында (яғни 9-10 жасында – С.М.) Бұқара қаласына барып, сондағы діни оқу орындарының бірінен тәлім алады. Араб, парсы тілдерін меңгеріп, өздігінен орысша үйренуге талпынады», – дей келе, Жәнәбіл Тоқанұлы деген қартпен жүзбе-

жүз сөйлесіп, онымен Асан туралы сұрағанында, ол қарт: «Асан молда өзінің Ташкен, Бұқарадан білім алғаны жайлы әңгімелейтін еді», –деген ақпаратын алға тартады (Әлібек, 2008: 77). Ілияс Жансүгіров айтқандай, «бір ат, бір бұзаулы сыйырдан дәулеті артылмаған жұқана» (Жансүгіров, 1988: 356). Асанға Бұқараға дейін жету үшін кәдімгідей қаржы-қаражат керек болған.

Қарқара жәрмеңкесіне сауда жасау үшін келетін Уәли бай – Уәли Ахун Йолдашев (Вали Ахун Юлдашев, Веливай (1839-1916) сауда-саттықпен ғана емес, содан түскен қаржының белгілі бір бөлігін қайырымдылыққа жұмсап отырған меценат еді. Қазақ, ұйғыр балаларын діни оқу орындарына жіберіп, білім алуына жәрдемдескен. XX ғасырдың 1912-13 жылдарында Қапез, Сауытақын (ұйғыр), Шәршікен және тағы екі баланың Түркияда оқуына Бейбіт қажы, Оразалы болыс, Оразай би секілді ел басшыларымен бірге қол ұшын созған ол бұдан бұрын, Алжан руының игі жақсыларының ықпалымен Асанның да Бұқарадан оқу оқып, білім алып қайтуына қайыр көмегін тигізген. Сонда алған сауатының жоғарылығы Асанның молда дәрежесін де биіктеткен. «Бес намазды оқып, оразаны қаза қылмай, дінге ықыласты болып, ығы келсе әрбір ауылға қоңсы қонып, молда болған» (Жансүгіров, 1988: 356) оның «молда» атануына бес уақ намазын қаза қылмайтын тақуалығы ғана емес, сауатының тереңдігі мен адами қарым-қатынас, өмірлік мұрат жолын жан-жақты тарқата, талдай алатын ілімдарлығы және сол болмысына дақ түсірмей жүргендігі де себеп болса керек.

Ел ішіндегі бақуатты ақылдылар сауаттылығымен айналасына білімпаз ағартушы ретінде танылған Асанды жалдап, өз ауылында бала оқыттырған кездер де болып тұрған. Соның бір дәлелі – Төлесұлы Байсейіт батырдың үшінші ұрпағы, Байынқол болыстығына қатарынан екі мәрте болыс сайланған Тоқан Сағынайұлы Үш Қақпақ маңындағы Өкіршідегі Топтал деген жерге мектеп салдырған да ол мектепте бала оқытуға Асан молданы жалдаған (Ауылым Байынқолдың сағасында, 2010: 64). Асанның орыс тілін де білгендігінің бір дәлелі толғауларында орысша сөздердің қолданылуынан байқалады. «Мойынына знак тағып жүр», «Іріскелет (расклад) көтермей», «Белетпен (билет) сатты өзіңе», «Поднадзор (бақылаушы) шықса, ұсталып», «Сьездегі билердің», «Быршыдатыл (председатель) сайлады», «Көбейтеді зәкүнді (законды)», «Би ыстаршын, (старшина) болысың», «Порымменен (формаменен) көрсетіп» секілді мысалдардан көретініміздей, ол кейбір орыс сөзін сол қалпында, көбін қазақ тілінің үндестік заңдылығы бойынша қолданады.

Біз Асан ақынның өмірі мен шығармашылығына қатысты жоғарыда айтылған сөзімізде алдымен оның шығармаларының жиналуына қатысты деректерді сараладық. Жариялануындағы ізденістерге хронологиялық таныммен назар аудардық. Тегі мен туған жеріне қатысты пікірлерді салыстырды. Оның сауаттылығының қайдан бастау алатындығын анықтадық. Бұл мақаламызда жинақтау, салыстыру, бағалау, сараптау әдістерін қолдандық.

Асанның ақындығы туралы алғаш пікір айтқан Мұхтар Әуезов өзінің 1927 жылы Ленинградта жүргенде жазған «Казахское народное творчество и его поэтическая среда» деген мақаласында: «Тұтастай алғанда, Асанның шығармашылығы өзіне таныс, поэтикалық қиялына қатыгез тағдырдай төнген, өз заманында аса қорқынышты

көрінген, жалпы алғанда, сол кездегі кедей қазақ халқының өмірін қоршаған барлық әділетсіздіктерге қарсы, кешігіп болса да жүзеге асқан наразылықты көрсетеді. Ол 1916 жылғы оқиғалардың қарсаңында қайтыс болды. Билердің, болыстардың, барлық атқамінерлердің азғын іс-әрекеттерінің бетін ашып, өлтіре сынап; ешбір еңбексіз-ақ, тек орыс шенеуніктерінің көз алдында даланың алдыңғы қатарлы, саналы адамдары деген жалған атаққа ие болған олардың іштей шіріген, бұзылған іс-әрекетін толық әшкерелеп, ащы күлкімен келемеждеген күйі өмірден өтті», – дейді. (Ауезов, 286-бума: 17)

М. Әуезовтен кейін «Асан ақын» деп шығармашылық қарымына баға берген Ілияс Жансүгіров «Асан туралы» деген мақаласында оның қайдан шыққанын, қайда туғанын, сауатының қандай болғанын айта келе, шығармаларының қашан жазылғанынын анықтайды, толғауларының мазмұнына баға береді. 1916 жылдың алдындағы қазақ шындығын ашық айтқан, сол көтерілістің болуына бірден-бір рухани қозғау салған азаттық жаршысы санатында дәріптейді (Жансүгіров, 1988: 349-357).

Асанның ақындығы туралы сөз болғанда, «Асан «бәленшемен» айтысқанда «былай» деген екен» дейтін өлең шумағы жинаушылардың қолына ілікпеген. Соған қарағанда ол әу баста бойында ақындық қабілеті болса да, ақындықты мұрат тұтып, соңына түспеген. Оның мұраты – алғашқыда айналасына имандылық нұрын шашу, мұсылман дінінің таза бұлағынан сусындату болған. Әйтсе де өз замандас-жерлесі Кәрібоз Қаңтарұлы секілді оразаны уағыздап, Қазаннан өлең кітап шығарған жоқ. Бала күнінде тақпақ айтқыштығымен, бозбала күнінде ара-тұра алтыбақан басында өлеңшілігімен көзге түссе де, елдің арасына «Асан ақын» деген аты тарамады, «Асан молда» деген атақпен әйгілі болды. Бірақ, дін жолын уағыздаудан да маңызды шындықтар оның шығармашылығына ықпал еткен..

Патшалық империя ұлан байтақ жерді отарлауды Асан өмір сүрген заманнан көп бұрын бастаған болатын. Қазақтар бұл саясатқа қарсы үнемі бас көтеріп отырды. Өйткені, отарлаушылар қазақтың алдымен атам заманнан қоныс етіп келе жатқан жерін тартып алды. Иемденіп алғанымен қоймай, өз атамекенінде отырған қазақтың өзіне салық салды. Тартып алған жерлеріне сырттан азып-тозып келген мұжықтарды қоныстандырды. Олар қазақтан құл мен күң ұстайтын көпестерге айналды. Патшалық империя иемденген жерлерге қазақ мал өрістете алмайтын болды. Жергілікті халықты адам қатарына санамай ар-намысын таптай бастады. Өз діндерін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын күштеп ендіре берді. Жаңа басқару Ережесі бойынша елге келген тәртіптің бәрі қазақ таным-түйсігіне, ғасырлар бойы қалыптасқан әдеп-ғұрпына жат еді. Үш жылға болыс сайлау ережесін енгізді де, бір анадан туған екі қазақты болыстыққа таластырып қойды. Ел мойындаған, жұрт құрметтейтін білікті адамды емес, Асанның сөзімен айтсақ, «есігіне екі кісі кірмегенді» елге басшы етіп қойды. Оқығандарды емес, табылса, шала сауаттыларды, табылмаса сауатсыздарды, қолына билік беріп өзінің қазағына айдап салды. Міне, осы әлімжеттік пен әділетсіздіктер Асан секілді ақынның жүрегін жаншыды, санасын қозғады, көңілін жабырқатты.

Ол:

Күннен-күнге, албаным,

Заманың сенің тарылды, – дейді.

«Албаным» дегенді ол «елім», «жұртым», «халқым» «ұлтым» деген мағынада қолданып отыр.

Өзгелер айта алмаған шындықты айтуды өз мойнына ала сөйлейтін Асан ақын ақындықтың соңына түсіп, кәсіп етіп, біреуді мақтап, біреуді жақтап мал табуды, болмаса судың сылдырын, тоғайдың бұлбұлын сипаттап, суреттеп жанның рахаты мен ләззатына бөленуді ойламаған. Көзімен көрген шындықты қазақтың жүрегіне сіңіріп, санасына қозғау салғысы келгенде қара сөзден гөрі өлең сөздің өтімді екенін білген де ақиқатты өлең сөзге жаны құмар қазаққа жырмен жеткізуді дұрыс санаған. Осы мақсатын орындау барысында «сөз сарасын қыиыннан қиыстырып» отырмайды. Олай «он ойланып, жүз толғануға» уақыты да жоқ еді. Өйткені заманның барысы оның өзін ғана емес, патшалық империяға бодан болып, азаттығынан айырылған, ішінен мүжіліп, сыртынан үгіліп, тозып бара жатқан ел-жұртын азаттыққа ұмтылуға асықтырған болатын.

Әсте күреске шақыратын сөз аса көркемдікті қажет етпейді. «Аттан!» деген жалғыз ауыз сөз секілді, болмаса аруақ шақырып, ұрандаған бір ауыз сөз сияқты нақ та дәл, анық және қарапайым болады. Қарапайым халықтың санасына қарапайым да түсінікті тілмен жеткізуді көздейді. Сөйтсе ғана халықтың рухы оянады, қайраттанады, намыстанады, түптің түбінде бас көтереді деп түсінеді. Солай түсінгендіктен де:

Шетіңнен қасқыр жеп жатыр,

Келмейді бұған намысың! – деп қазақтың намысын қайрайды, ожданын оятады, күреске шақырады. Бұл тұрғыдан қарағанда Асан ақын патриоттық рухы асқақ замансөзгер (публицист) санатында көрінеді.

Асан – өмірге ойшылдықпен қараған ақын. Қоғамның да тынысын әр қазақтың жан дүниесіндегі өзгерістер арқылы қарап бағалаған (Smith, 1993: 15) Қоғамдық санаға үстем саясат ерекше ықпал ететінін түсінген. Сондықтан да Патшалық империя саясатының қазақ қоғамына әкелген кесепатын көзімен көріп, көңіліне түйеді де соның салдары қайда апарып соғарына, өзінің қара басының ертеңгі күніне емес ұлтының келешегіне алаңдайды. Сыртқы күштердің қуатты ықпалынан қазақ қоғамының іштей ыдырап бара жатқанына күйзеледі. Бұлай жалғаса берсе, жерінен түгел айырылған қазақ күні ертең өзі де жоғалып кетуі мүмкін екендігіне алаң болады..

«Тілі екеудің діні екеу» дегенінде де үлкен мән бар (Бұл мәтелді замандасы Әбубәкір Кердері де айтқан – С.М.). Қазақ күндердің күнінде патшалық империяның тілімен сөйлеуге көшеді. Сөйтіп, қос тілді болады. Екінші тілі арқылы сол тілдегі әдетті, әдепті, ғұрыпты, салтты бойына сіңіреді. Екі тілдің қайсысы күшті болса, сол үстемдік құрып кетеді де мінез-құлық, салт-сана, имандылық шарттарының бәрі сол бағытқа қарай ауысып, нанымы мен сенімі де сол жаққа бұрылады деп сенеді. Осындай ұлтсыздандыру әрекеттеріне қарсы тұрарлық қайран іздейді, қайрат жасауды діттейді. Қайрат қылғаны сол – өзінің көкірегін керген қоғамдағы ақиқатты, ащы шындықты ауызша толғайды (Домбыра сүйемелінсіз қарапайым қара

сарынмен жыр толғаудың бір үлгісін жыршы Нұрақын Қасымбекұлынан көргенбіз – С.М.). Асан ақын империялық саясаттың күннен-күнге күшейіп бара жатқанына алаң көңілін бар қазаққа жазбаша да таратуды жөн көреді.

Бұған дейін ғасырлар бойы ала жаздай алаңсыз өз еркімен жиналып, өз тәртібімен тарайтын Қарқара жәрмеңкесін патшалық империя ресми түрде қарамағына алып, иелік еткеннен кейін сауда-саттықтың бәрін өз талаптары бойынша жүргізген соң ондағы қалыптасқан дәстүр бұзылады да, «тиынсыз нәрсе табылмайтынға айналады»; атам заманнан біріне-бірі сүт сатпайтын қазаққа сүттің сатылуы жат көрінеді; айтқанына көнбеген «ер азаматтардың түрмеге айдалғаны», шөбі шүйгін, шұрайлы жазықтың, «балықты көл, өзен-судың орысқа қарағаны»; «қыстау болса, жайлау жоқ, жүрген жерінің тарылғаны»; «орысқа тиген жерлерге салт атты қазақ бара алмайтыны»; табиғат ана өсірген қазақ жеріндегі «қарағай, қайың, талдың қазаққа билетпен сатылғаны» секілді қысымның бәріне Асан ақын жаны төзбегендіктен, өз замандастарына ауызша айтып та, хат танитындары танымайтындарға «оқып берсін» деп жазбаша жазып та таратып, елдің рухын оятуды, санасына серпін беруді көздейді:

«Енді не айла, жақсылар,

Табыңыздар амалды!» – деп ұран тастайды. Шындығында, «Зар заман» ағымы қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінің идеялық өзегі болды. Отаршылдыққа қарсы идеялық күрес жүргізген «Зар заман» ағымы халық ахуалының нашарлауы, жер мен судан айырылуы, билік жүйесінің тізгінін ұстап отырғандар тарапынан жасалған жүгенсіздік пен парақорлық, адамдардың мінез-құлқының бұзылып, моральдық азғындауы, діннің бұзылуын өз шығармаларына арқау етті» (Телеуова, 2025: 116).

Найзаның ұшы, білектің күшімен емес, сөздің қуатымен елдің санасына түрткі болуды ойлаған Асан ақын өзі сезінген, көрген, бағалаған шындықты өзгелер де білсін, сезінсін деді. Егер оның өлеңін естіген, оқыған жанның санасы оянса, бір қарсылық көрсетер деп үміттенеді. Зар заман ағымының өкілдері секілді Асан ақын да «отаршылдық саясаттың құйтырқы амал-айлаларын, қазақты билеу үшін пайдаланған қулық-сұмдықтарын әріден танып, соны халықтың санасына жеткізуге ұмтылды» (Омарұлы, 2000: 344).

Ақиқатында, оның жырлары халықтың санасына қозғау салды. Бұқара айналасына Асанның көзімен қарап, патшалық империяның езгісіне төтеп, дегеніне көніп жүре беруге болмайтынын сезінеді. Ар-ожданы қозғалады, рухы оянады. Бодандықтан бостандыққа, отарлықтан азаттыққа ұмтылуға көшеді. Асанның зары – әр қазақтың зары еді. Оның жырларын естігендер де, оқығандар да өзі күнде көріп, мойнымен көтеріп жүрген қиындықтар екеніне көзі жетіп, ашу-ызасы келеді. Өйткені, Асан жырлары да зар заман ағымының өзге өкілдерінің туындылары сияқты «халық ішінде қоғамдық пікір орнықтырды, түйткілі көп нәрселерге жұрттың көзін жеткізді... ұлттың азат болу идеясын елдің санасына сіңірді» (Омарұлы, 2000: 347).

Асан жырларындағы ұлт-азаттық идеяны біз оның зарлы жырларының астарынан іздейміз. Асан ақын жырларының ұлттың рухын оятқанына бірден-бір дәлел – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің дәл Асан өмір сүрген өңірде болғандығы.

Асан туындыларының мазмұнын алғаш сараптаған Ілияс Жансүгіровтің: «1916 жылдың көтерілісінің күшті болған жері – Жетісу. Көтеріліс алдында ел басында қандай күй еді, қандай ауырмалық, азғындық бар еді, Асан сөзінде жақсы айтылған... Міне, Асан ақын өлеңдерінің тарихи қымбаттылығы осы жағында жатыр», – деген тұжырымы (Жансүгіров, 1998: 357) біз көтерген тақырыптың да қорытындысына лайық.

4. Зерттеу нәтижесі

Бұл зерттеу мақала мазмұндық тұрғыдан екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлігінде Асан ақынның шығармаларының жиналуының қашан басталғаны, кімдердің атсалысқаны анықталып және келешекте де іздестіру керектігі түйінделеді. Бұл үрдіс Асан ақынның туындыларының жариялануына назар аудартуы да мүмкін. Асанның сауат ашып, ілім-білім алуына қатысты тың деректер ұсынылады. Асан ақынның өмірі мен шығрмаларының М.Әуезов пен І. Жансүгіровтен кейін Тәуелсіздікке дейін зерттелмей қалуының себептері айқындалады да, одан кейінгі жылдары кімдердің зерттеу нысанына алғаны зерделенеді. Асан ақынның бүгінге дейін қайда туып-өскеніне қатысты әр жарияланымда әр түрлі айтылып келген деректер салыстыра сараланады. Екінші бөлігінде Асан ақын шығармаларындағы ұлт-азаттық идея туралы сөз болады. Оның шығармаларының ұлттық сананы оятуға, қоғамдық ой-пікірге қозғау салуға пәрменді ықпал тигізгенінің нақты дәлелі – 1916 жылғы Қарқарада болған ұлт-азатық көтеріліс екендігі тұжырымдалады.

5. Қорытынды

Асан ақын өмірі мен шығармашылығына мақалада XX ғасырдың бас кезіндегі халық шығармашылығындағы ұлт-азаттық идеяларды анықтау мақсатында назар аударылды. Шындығында Дулаттың да, Мұраттың да, Шортанбайдың да зарланған жырларының барлығы бодандықтан арылуды, азаттыққа қол жеткізуді, қазақ деген халықтың өз алдына дербес өмір сүруін аңсағандықтан туғандығы айқындалады. Ондай арман, аңсар болмаса, Асан ақын Барманбекұлы да ел басындағы ауыртпалықты соншалықты күңіре, зарлана жырламас еді. Оның туындылары жырмен айтқаннан өзге амалы қалмағандықтан, тым болмаса ұлт ұжданына түрткі болам ба деген үміттен туған жырлар болатын.

Асан ақынның аңсағаны болды. Қазағының ұжданы оянып, көп ұзамай ұлт-азаттық көтеріліске шықты. Ол – 1916 жылы Қарқарада басталған, кейін бүкіл қазақ даласын, одан әрі Орталық Азияны жайлаған ұлт-азаттық көтеріліс болатын.

Асан ақын Барманбекұлының шығармаларындағы ұлт-азаттық идеяның мәні мен маңызы осында.

Әдебиеттер:

1. Айдарханұлы Ж. Албандар: Ел мен Жер. Тарихи таным кітабы. – Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2012. 477-б.

2. Ахметов Ө. Албан Асан // Жетісу. 2004, 22 мамыр.

3. Алжан-Әлі Көшек шежіресі. – Алматы. 2011. 14- б.

4. Алжан-Әлі-Көшек шежіресі. Құрастырған М. Теңлікбаев. – Алматы, 2015. – 15-б.

5. Алпысбаева А., Әшімханова С. Жұмабаевтың «Мен жастарға сенемін» өлеңіндегі ұлттық-мәдени ерекшелігі бар бірліктердің ағылшын және орыс тілдеріне аударылуы // Халықаралық қоғам,

мәдениет және тіл журналы. – Иран, 2021. – 9-том, № 2 («ТМД елдерінің ұлттық тілдерінің қазіргі жағдайы» тақырыптық саны). – 19–27-бб. Электрондық ISSN: 2329-2210.

6. Ауезов М. Казахское народное творчество и его поэтическая среда // «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығы, 286-бума.

7. Ауылым Байынқолдың сағасында. Құрастырушы Дүйсен Мағұлым. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2010. 64-б.

8. Әлібек Т. Жетісу ақындары. Зерттеулер. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2008. 76-б.

9. Бәйдібек баба – алып бәйтерек. Албан ата шежіресі. – Алматы: 2011, Т. 1. 349-350- бб.

10. Дәуітов С. Асан Барманбекұлы // XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. А., 2000, 26- бет.

11. Жансүгіров І. Асан туралы // Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 5: Пьесалар, фельетондар, мақалалар / Жауапты шығарушы Ә. Шәріпов. – Алматы: Жазушы, 1988, 349-357- бб.

12. Кыяхметова Ш.А. Ілияс Жансүгіровтің фольклорлық мұраларды жинаудағы ерекшелігі және зерттеушілік қыры // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. № 3 (79), 2019, 129-б.

13. Қаупынбайұлы Т. Бабалар аманаты: Тарихи эсселер, аңыздар, очерктер. – Алматы: Жалын, 1996. 143-б.

14. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 6-том. – Алматы: ҚАЗақпарат, 2006. 130-133-б.

15. Қожакеева Б. Албан Асан шығармашылығындағы әлеуметтік мәселелер // Известия НАН РК, Серия филол. 2006, № 2.

16. Ласкович П. Сенің отбасыңның генеалогиялық кітабы. Практикалық нұсқаулық. – Варшава: «Świat Ksiązki» баспасы, 2005. ISBN 83-247-0045-5

17. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Генезис. Типология, поэтика. – Алматы: «Білім», 2000, 118-120 бб.

28. Өтеев Ж. Абыз ақын – Албан Асан // Жетісу. 24 мамыр, 1999 жыл.

19. Сейітжанов З., Набиолла Н., Иманғалиев Б., Солтанаева Е. Дулат Бабатайұлы және заман шындығы // ҚазҰУ хабаршысы, Филология сериясы. №4 (200). 2025, 213-223-бб

20. Сәрсенбаев Н. Ата тарих сөйлесін. – Алматы: «Полиграфкомбинат», 2023. – 423 б.

21. Смит А.Д. Ұлттық бірегейлік (Этноұлтшылдық салыстырмалы тұрғыдан). – University of Nevada Press, 1993. – ISBN 978-0-87417-204-1.

22. Телеуова Э., Искакова Г. «Зар заман» шығармаларындағы отарланған қазақ ойы мен күйінің әрленуі // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы: Том 116 №1 (2025). DOI: https://doi.org/10.26577/JH2025116109

References:

1. Aidarkhanuly Zh. Albans: People and Land. A Book of Historical Studies. Almaty: An-Arys, 2012. P. 477. (In Kazakh)

2. Akhmetov O. Alban Asan // Zhetisu. May 22, 2004. (In Kazakh)

3. Alzhan-Ali. The Genealogy of Koshek. Almaty, 2011. P. 14. (In Kazakh)

4.The Genealogy of Alzhan-Ali-Koshek. Compiled by M. Tenlikbayev. Almaty, 2015. P. 15. (In Kazakh)

5. Alpysbayeva A., Ashymkhanova S. Translation of the Culture-Specific Items in Jumabayev's "Men Jastarğa Senemin" into English and Russian // International Journal of Society, Culture and Language. 2021. Vol. 9, no. 2. Pp. 19-27. https://www.ijscl.com/article_245992.html (In English)

6. Auezov M. Kazakh Folk Art and Its Poetic Environment // Scientific and Cultural Centre "Auezov House". Folder 286. [In Russian]

7. My Village at the Mouth of the Baiynkol River. Compiled by Duysen Magulym. Almaty: Dauir, 2010. P. 64. (In Kazakh)

8. Alibek T. Poets of Zhetisu: Studies. Almaty: Institute of Literature and Art, 2008. P. 76. (In Kazakh)

9. Baidibek Baba: A Mighty Tree. The Genealogy of the Alban Ancestor. Almaty, 2011. Vol. 1. Pp. 349-350. (In Kazakh)

10. Dauitov S. Asan Barmanbekuly // Kazakh Literature of the Early Twentieth Century. Almaty, 2000. P. 26. (In Kazakh)

11. Zhansugirov I. On Asan // Collected Works in Five Volumes. Vol. 5: Plays, Feuilletons, Articles. Edited by A. Sharipov. Almaty: Zhazushy, 1988. Pp. 349-357. (In Kazakh)

12. Kyyakhmetova Sh. A. Distinctive Features of Ilyas Zhansugirov's Collection of Folklore and His Work as a Researcher // Bulletin of the Kazakh National Women's Teacher Training University. 2019. No. 3 (79). P. 129. (In Kazakh)

13. Kaupynbaiuly T. The Ancestors' Legacy: Historical Essays, Legends, and Sketches. Almaty: Zhalyn, 1996. P. 143. (In Kazakh)

14. History of Kazakh Literature: In Ten Volumes. Vol. 6. Almaty: KAZaqparat, 2006. Pp. 130-133. (In Kazakh)

15. Kozhakeeva B. Social Issues in the Works of Alban Asan // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Philology Series. 2006. No. 2. (In Kazakh)

16. Laskovich P. Your Family's Genealogy Book: A Practical Guide. Warsaw: Świat Książki, 2005. ISBN 83-247-0045-5. (In English)

17. Omaruly B. Zar Zaman Poetry: Genesis, Typology, and Poetics. Almaty: Bilim, 2000. Pp. 118-120. (In Kazakh)

18. Oteev Zh. The Sage Poet Alban Asan // Zhetisu. May 24, 1999. (In Kazakh)

19. Seitzhanov Z., Nabiolla N., Imangaliyev B., Soltanayeva E. Dulat Babatayuly and the Realities of His Time // Bulletin of KazNU. Philology Series. 2025. No. 4 (200). Pp. 213-223. (In Kazakh)

20. Sarsenbayev N. Let Ancestral History Speak. Almaty: Poligrafkombinat, 2023. 423 p. (In Kazakh)

21. Smith A. D. National Identity (Ethnonationalism in Comparative Perspective). University of Nevada Press, 1993. ISBN 978-0-87417-204-1. (In English)

22. Teleuova E., Iskakova G. The Representation of Colonized Kazakh Thought and Experience in Zar Zaman Works // Bulletin of KazNU. History Series. 2025. Vol. 116, no. 1. https://doi.org/10.26577/JH2025116109 (In Kazakh)

IRSTI 17.82.31 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-05

A.A. Isaeva[1*], S.V. Ananyeva[2]
[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]arryssbekai3@gmail.com; [2]svananyeva@gmail.com
ORCID: [1]0009-0001-5161-1915; [2]0000-0001-7349-1590

The Artistic Image of the Kazakh Steppe in K. Paustovsky's Prose

Abstract. In contemporary humanities, there is growing interest in understanding artistic space as a cultural and symbolic code capable of representing not only topographical but also axiological categories. Within this context, the image of the steppe – a geographical environment bearing archetypal, national, and ethical meanings – occupies a special place. This article analyzes the image of the steppe in K.Paustovsky's prose as an artistic representation of Kazakhstan. The aim is to identify the poetic, semantic, and cultural functions of the steppe image in Paustovsky's short stories "Trial by Desert", "Night in Dossor", and "Argument in the Railway Carriage". The study focuses on the evolution of the image of the steppe from a space of existential trial to a space of human participation and intercultural dialogue, revealing the dynamics of its artistic and cultural functions of the steppe space in Paustovsky's works devoted to Kazakhstan. The study is based on an interdisciplinary methodology that includes poetic-structural, motif, chronotopic, and symbolic-semiotic analysis. The results show that in Paustovsky's work the steppe functions as an independent participant in the narrative – an animated space endowed with the functions of ethical insight and cultural memory. This allows us to speak of the steppe not as a background element, but as a cultural and conceptual categorycapable of structuring the narrative and representing national identity in twentieth-century literature. The value of the present study lies in its disclosure of an artistic model of the steppe as a cultural concept expressing the author's humanistic views. The findings have practical significance for courses in literary studies, for intercultural communication in teaching Russian and Kazakh literature, and for the study of the poetics of space and time and the chronotope of identity.

Acknowledgment. The research was carried out within the framework of BR27101897 "Digital Transformation of the Ecosystem of Literary Studies, Folklore Studies, and Art Studies in Kazakhstan: Interdisciplinary Research".

Keywords: narrative, chronotope, historical memory, intercultural dialogue, concept.

А.А. Исаева[1*], С.В. Ананьева[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]arryssbekai3@gmail.com; [2]svananyeva@gmail.com
ORCID: [1]0009-0001-5161-1915; [2]0000-0001-7349-1590

К. Паустовский прозасындағы Қазақстан даласының көркемдік бейнесі

Аңдатпа. Қазіргі гуманитарлық зерттеулерде көркемдік кеңістікті тек топографиялық емес, аксиологиялық категорияларды бейнелеуге қабілетті мәдени және символдық код ретінде түсінуге қызығушылық артып келеді. Бұл тұрғыда архетиптік, ұлттық және этикалық мәндерді бойына жинақтаған географиялық кеңістік ретіндегі дала образы ерекше орын алады. Мақала К. Паустовский прозасындағы дала бейнесін Қазақстанның көркемдік образы ретінде талдауға арналған. Зерттеу мақсаты

* ***Cite us correctly:***
A.A. Isaeva1, S.V. Ananyeva. The Artistic Image of the Kazakh Steppe in K. Paustovsky's Prose // "Keruen". - 2026. No.3, (92 vol.). - B. 81-92. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-05.

– К.Паустовскийдің «Шөл сынағы», «Доссордағы түн» және «Вагондағы әңгіме» әңгімелеріндегі дала бейнесінің поэтикалық, семантикалық және мәдени функцияларын анықтау. Талдауда дала бейнесінің эволюциясы адамдардың өзара ықпалдасуына негіз болатын кеңістік әрі мәдениетаралық диалогты қалыптастыратын көркем орта ретінде қарастырылады. Зерттеу поэтикалық-құрылымдық, мотивтік, хронотопиялық және символдық-семиотикалық талдауды қамтитын пәнаралық әдістемеге негізделген. Зерттеу нәтижелері К. Паустовский прозасында дала бейнесінің оқиға өрбуіне белсенді ықпал ететін дербес көркемдік компонент ретінде көрінетінін көрсетеді. Дала мұнда этикалық таным мен мәдени жады қызметін атқаратын жанды кеңістік ретінде сипатталады. Бұл даланы тек фондық элемент ретінде емес, нарратив құрылымын қалыптастыратын және XX ғасыр әдебиетіндегі ұлттық бірегейлікті репрезентациялайтын менталдық-мәдени категория ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осы зерттеудің құндылығы даланың көркемдік моделін автордың гуманистік көзқарастарын білдіретін мәдени тұжырымдама ретінде ашады. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы оларды әдебиеттану пәндерінде, орыс және қазақ әдебиетін оқыту барысында мәдениетаралық байланыстарды түсіндіруде, сондай-ақ әдеби кеңістік пен уақыт поэтикасын және бірегейлік хронотопын зерттеуде пайдалануға болатындығымен айқындалады.

Алғыс: Зерттеу BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы эко жүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасы аясында орындалды.

Кілт сөздер: нарратив, хронотоп, тарихи жады, мәдениетаралық диалог, концепт.

А.А. Исаева[1*], С.В. Ананьева[2]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]arryssbekai3@gmail.com; [2]svananyeva@gmail.com
ORCID: [1]0009-0001-5161-1915; [2]0000-0001-7349-1590

Художественный образ казахской степи в прозе К. Паустовского

Аннотация. В современных гуманитарных исследованиях возрастает интерес к осмыслению художественного пространства как культурного и символического кода, способного репрезентировать не только топографические, но и аксиологические категории. Особое место в этом контексте занимает образ степи – географической среды, несущей в себе архетипические, национальные и этические смыслы. Статья посвящена анализу образа степи в прозе К. Паустовского как художественная репрезентация образа Казахстана. Целью исследования является выявление поэтических, семантических и культурологических функций образа степи в рассказах К. Паустовского «Испытание пустыней», «Ночь в Доссоре» и «Спор в вагоне». В центре исследования находится эволюция образа степи – от пространства экзистенциального испытания к пространству человеческой сопричастности и межкультурного диалога, что позволяет проследить динамику его художественных и культурных функций в произведениях К. Паустовского, посвящённых Казахстану. В фокусе анализа эволюция степи к пространству сопричастности и к полю межкультурного диалога. Исследование строится на междисциплинарной методологии, включающей поэтико-структурный, мотивный, хронотопический и символико-семиотический анализ. Результаты исследования демонстрируют: степь у К. Паустовского выступает как самостоятельный участник повествования – одушевлённое пространство, обладающее функциями этического прозрения и культурной памяти. Это позволяет говорить о степи не как о фоновом элементе, а как о ментально-культурной категории, способной структурировать нарратив и репрезентировать национальную идентичность в литературе XX века. Ценность настоящего исследования заключается в том, что оно раскрывает художественную модель степи как культурного концепта, выражающего гуманистические взгляды автора. Практическая значимость результатов проявляется в возможности их применения в литературоведческих курсах, межкультурной коммуникации в процессе преподавания русской и казахской литературы, при изучении поэтики пространства и времени, хронотопики идентичности.

Благодарность. Исследование выполнено в рамках BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования».

Ключевые слова: нарратив, хронотоп, историческая память, межкультурный диалог, гуманизм, степь, пустыня, концепт.

1. Introduction

Artistic space in literature is not neutral. It not only records external reality, but also becomes a bearer of value codes, a marker of identity, and a means of cultural self-expression. In this context, the steppe is significant as a cultural symbol deeply rooted in historical, ethnographic, and existential memory. In Kazakh literature, the steppe is an integral part of collective memory, a locus sacer of national mythology, a space of participation, loss, and rebirth. In the Russian literary tradition – especially in the prose of the twentieth century – the steppe was often treated as an "other" territory: mastered or unmastered, romanticized or demythologized, yet invariably significant as a sign of contact with alterity.

In Russian prose, including K. Paustovsky's work, the Kazakh steppe is represented as a semiotically saturated space that functions not only as a landscape backdrop but also as an artistic-philosophical code. Papers by participants of the International Academic Conference in Moscow marking the 130th anniversary of Paustovsky's birth were devoted to "the basic concepts of his artistic world, the literary and cultural context, and the reception of Paustovsky's work" (The Creative Legacy of Konstantin Paustovsky in the 21st Century, 2023: 1). Yet not a single paper or presentation addressed the Kazakh steppe or the theme of Kazakhstan, nor was this topic addressed at previous conferences. To the best of our knowledge, no dissertations specifically devoted to this subject have been defended either in Russia or in Kazakhstan.

Despite the sustained scholarly interest in Paustovsky's poetics, his image of the steppe associated with the Kazakh space has remained on the periphery of academic attention. Both domestic and foreign studies have focused mainly on the writer's "sea" cycles, on urban scenes, or on natural landscapes of central Russia, while texts connected with the Kazakhstani chronotope have been mentioned only episodically or within broad overviews. At the same time, contemporary literary scholarship has increasingly approached artistic space through the concepts of literary geography, the poetics of landscape, cultural memory, and imagology. These approaches make it possible to consider landscape not only as a descriptive element but also as a bearer of cultural meanings and value systems. However, the image of the Kazakh steppe in Paustovsky's prose has not yet been examined from this integrated perspective. Yet it is precisely in the writer's works selected as the object of this study that a unique image of the steppe is formed – as a space of ethical transformation, cultural participation, and historical memory. It is important and timely to "reveal the specifics of interpreting the Kazakh theme in the prose of a twentieth-century Russian writer whose life and work were linked to Alma-Ata and Western Kazakhstan" (Ananyeva, Isaeva, 2025: 236).

The relevance of the study is determined by several factors. First, by the growing interest in modern humanities in studying landscape as text, as chronotope, and as a bearer of narrative and ethnic identity. Second, by the need to comprehend the mechanisms of Kazakhstan's cultural representation in Soviet-period Russian literature not from a position of external exoticization, but as a space of participation and dialogue. Third, by the

insufficient exploration of the steppe in Paustovsky's work at the intersection of poetics, anthropology, semiotics, and cultural memory.

The practical significance of the article lies in the possibility of incorporating the proposed interpretation into broader research programs on intercultural interaction, postcolonial literature, and chronotopic analysis, as well as into educational courses on twentieth-century Russian and Kazakh literature.

The object of the study is the artistic image of the steppe in K.Paustovsky's prose. The subject is the poetic, semantic, and cultural-symbolic functions of the steppe within the narrative structure of the stories "Trial by Desert", "Night in Dossor", and "Argument in the Railway Carriage". Taken together, these three texts constitute a coherent analytical corpus that makes it possible to trace the gradual transformation of the artistic functions of the steppe. Their comparison is based on common narrative, chronotopic, motif and symbolic characteristics, which reveal different stages in the representation of Kazakhstan within Paustovsky's artistic world. The aim of the research is to identify how the steppe in Paustovsky's prose functions as a symbolic space of Kazakhstan, representing key categories of national identity, the ethics of participation, and existential transformation. To achieve this aim, the study addresses the following objectives: to define the theoretical and methodological foundations for analyzing artistic landscape as a cultural and semiotic phenomenon; to identify the evolution of the steppe image in Paustovsky's stories and its axiological and narrative functions; to establish how the steppe in Paustovsky's poetics serves as a mediator between Russian and Kazakh cultures; and to develop an interpretative model of the steppe as an ethnocultural code that reveals the humanistic potential of his prose.

The hypothesis is that the steppe in the Russian writer's prose is not merely an aesthetic category but a universal semiotic construct that allows Kazakhstan to be represented as a space of inner transformation, participation, and cultural dialogue. In this process, the usual binary "nature – human" is dissolved, and the steppe becomes a structural element of an ethical-anthropological narrative. "Recognizing the diversity of the modern world as an integral part of cultural dialogue helps to form a respectful attitude toward the heritage of our culture as a value belonging to all humanity" (Kulbayeva, Ananyeva, Mizankbekov, 2025: 99).

Thus, this study is aimed not only at identifying the poetic function of the steppe in Paustovsky's work, but also at analyzing how the literary text can actualize space as a bearer of meanings and cultural participation. We consider his prose an important link in the formation of a humanistic view of Kazakhstan in twentieth-century Russian literature.

2. Materials and Methods

2.1 Materials

The research is based on an analysis of the short stories "Trial by Desert", "Night in Dossor", and "Argument in the Railway Carriage" in which the image of the steppe functions as a meaning-forming element that determines not only the artistic space of the narrative, but also creates a deep axiological layer. The literary analysis of these works, considered as a single analytical corpus, makes it possible to explore the evolving artistic functions of the steppe in Paustovsky's prose. Throughout the texts, the steppe emerges

as a culturally meaningful image that not only shapes the representation of Kazakhstan but also conveys ethical values and reflects the interaction between human beings and the surrounding landscape.

Primary attention is paid to textual structure, the organization of the system of images, and the functioning of motifs and symbols connected to the concept of the steppe. Central to the analysis are the linguistic means by which the author shapes the landscape as an artistically significant space: metaphors, epithets, syntactic constructions, and compositional devices that embed the steppe into a moral and philosophical context.

2.2 Methods

In the philological analysis we rely on poetic-structural analysis, aimed at identifying the functions of the steppe within the composition of the stories and its role in organizing artistic time and space. The works of V.V. Vinogradov, M.M. Bakhtin, and T.V. Zolotukhina-Abolina reveal the semantic significance of landscape and chronotope as form-giving elements of narrative. For Vinogradov, it was important to show "what constitutes the unity of a work's style" (Vinogradov, 2000: 322).

Isolation or detachment, according to Bakhtin, frees the content "from certain necessary connections with the unity of nature and the unity of the ethical event of being" (Bakhtin, 1975: 32). Motif analysis makes it possible to trace how the symbolism of the steppe is formed through recurring semantic constants (road, solitude, memory, participation, overcoming). Attention is given to the artistic chronotope, and a symbolic-semiotic approach is applied, necessary for understanding the steppe as a stable artistic sign bearing cultural and philosophical meaning. The author's personality and the personalities of the literary characters are considered "as part of the being of culture" (Zolotukhina-Abolina, 2024: 36).

The comparative analysis of the three stories is carried out according to four common criteria (1) the narrative function of the steppe; (2) the organization of artistic space and chronotope; (3) the system of recurrent motifs; and (4) the symbolic representation of Kazakhstan. The consistent application of these criteria makes it possible to identify the evolution of the steppe image across the selected corpus.

The novelty of the approach lies in analyzing the steppe not as a static element of description, but as a dynamic artistic category that can transform depending on the internal logic of Paustovsky's narrative.

3. Discussion

I.A. Letokho considers the specificity of Paustovsky's short prose: "The author's concept of personality was formed on the basis of the writer's philosophical-aesthetic ideas about the indissoluble unity of nature, the human being, and creativity" (Letokho, 2009: 12).

In Paustovsky's "Trial by Desert" the steppe appears as the semantic core of the narrative, organizing the artistic space. In the logic of the Russian realist tradition, going back to Turgenev and Bunin, landscape in Paustovsky is not a passive decoration. It is an active participant in the narrative, shaping the conditions of perception, the ethical perspective, and the value structure of the text. The steppe chronotope unfolds as a topos of testing: "sandy dust settled on everything", "sand cracked between the teeth", "the heat scorched my lungs and pressed on my brain".

The poetics of the landscape depends on an alternation between extremely concrete description and symbolically charged imagery. To engineer Yablonsky, the desert is "dust, and again – nothing but dust. And gnats. And once more hot and salty dust". A key motif is the mirage, an effect of wavering and optical deception: "The whole steppe… was flooded with dull, opaque water"; "the water kept running away from the car". The driver, unaware of the term *mirage*, observes: "That's nothing! Sometimes it'll even show you a sea and a whole forest".

A turning point in the organization of space comes at night in the steppe. The description slows smoothly: "It seemed the last silence had descended upon the earth". "The constellations floated, barely revolving, around the invisible axis of the universe". The steppe becomes not just a setting, but a space of "great silence", where the hero comes into contact with the rhythm of time and the cosmos. Human individual being "is recognized as an 'I' through the prism of sociocultural ontology" (Zolotukhina-Abolina, 2024: 36).

The character's inner movement proceeds from a naive, external gaze ("I was driving to get materials") to an understanding of nature as a subject with ethical and aesthetic agency. He notes: "One must simply live, without trying to remember everything… then impressions will enter you directly".

Crucially, the steppe for Paustovsky is not a destructive force. On the contrary, it shapes, educates, demands silence and inner work. The hero watches the sunset: "The sun was setting, but it clearly lingered… perhaps it wanted to see the thinnest thread of light". This visual miniature, built on the almost imperceptible movement of light, leads the reader to understand the steppe as a milieu of overcoming and participation, where silence takes on the features of action. The landscape absorbs experience, dissolving the subjective into a common rhythm. The steppe's property of being a symbolic mirror of human experience allows it to be interpreted as a space where the boundary between human and nature is not destroyed, but becomes the basis of a new ethical and aesthetic participation. Unlike the subsequent stories, the steppe here primarily functions as a space of existential trial, where personal experience becomes the basis for ethical transformation. This initial stage provides the starting point for the subsequent evolution of the steppe image in Paustovsky's Kazakhstan- related prose.

If in that story the steppe is a space of ultimate trial that transforms the hero, then in "Night in Dossor" Paustovsky deliberately shifts the emphasis from struggle to participation, from heroic overcoming to rooted everyday life filled with the rhythm of labor, care, and the ethics of human presence. The steppe chronotope is constructed as a living, inhabited, and welcoming space saturated with ethnocultural and domestic codes that reveal deep forms of participation between human and landscape. The steppe is not opposed to the human but exists in conjunction with him, reflecting the historical realities of Kazakhstan during the Soviet period while preserving its cultural and ethical significance.

The characters do not battle it; they live in it, measuring their movements by its breathing. At the beginning of the story, the everyday environment is sketched: "A steady, springy wind worked with the persistence of a motor fan", "the netting on the windows of the bachelors' dormitory was arranged against the gnats". This is a practice of co-existence

in which the desert becomes part of everyday life. The routine of the steppe settlement is fixed as a normative value. This approach fits into the tradition of twentieth-century Russian prose in which quotidian detail bears meaning (Bunin, Leonov, Astafyev).

The landscape is not separate from the human but is reflected in actions, glances, and words. When the old man goes out to work, the steppe seems to answer him: "The desert breathed in even yet shallow sighs", "the stars winked in the heavy sky as if trying to shake off the dust". Thus Paustovsky develops a way of including nature within the horizon of human perception. The steppe is animated; it accepts labor, presence, and pain. The monotony of the oil worker's labor is conveyed as: "Diesels sang plaintively", "the pumps snored drowsily". A chronotope of the steppe-as-home is created – poor, dusty, but alive. A promise gives hope: "In autumn we'll take down your mud-brick huts… bring reeds. It will be spacious". The steppe is transformed by human care.

A particularly meaningful episode concerns Said's family. The culmination is the scene where the old man comes into a mud-brick hut: "A light bulb smoldered in the room", "the poisonous reek drew the mouth tight like lye", "the boy asked for water". Paustovsky conveys the tragedy of the everyday – illness, poverty, ignorance, despair. The woman "believes the tabibs", "burns a felt mat", "applies dog meat". Turkic culture "is based on a ritual-mythological syncretism tightly interwoven with the people's practice – what Deleuze and Guattari call a system of local operations: various spells, incantations, laudations, appeals, etc." (Sagyntayev, Ananyeva, Valikova, Demchenko, 2024: 1409).

The author's task is to show how different types of knowledge coexist in the space of the steppe, and how the character assumes responsibility for a fragile world. The key becomes an act of care: "The doctor was surprised – Narzan mineral water was considered unheard-of luxury". It is decided to send the wife to Guryev and hospitalize the boy. Thus, the chronotope of "Night in Dossor" is organized as an everyday, ethically charged space in which the steppe loses the status of alien element and becomes an animated territory of participation. Through domestic details, speech, actions, gestures, smells, and sounds, Paustovsky creates a poetics of rooted presence, asserting that true kinship with the land is born not in heroism but in responsibility and care. In "Argument in the Railway Carriage", Paustovsky creates a polyphonic narrative space in which the steppe is not merely a geographical background but a symbolic arena for the collision of cultural identities, worldviews, and historical memory. The characters' dialogue acquires the traits of a deeply metaphorical conflict of interpretations. The opposition between viewing the steppe "from the outside" and "from within" forms the axis of the story's plot and ideas. The problem of "the mutual perception of peoples in the texts of culture" (Khorev, 2011: 62) is resolved in Paustovsky's artistic and publicistic works through depictions of Kazakh life seen by Russian travelers and by the author himself.

For the soldier, the steppe is "emptiness", "a land dried up by the sun". He wonders: "How can a song not fly far, brother, if in your land there's nothing but emptiness?".

Ismail perceives the steppe as a living space. His speech is confessional: "A Kazakh rides and sings… You can't see him in the steppe, he rides so far from you, but you can hear his voice right here, close… The song loves my country". This is a sacred chronotope. Steppe air, silence, and song form a single image of the Motherland. The connection of

nature with the poetic soul is vital: “Few peoples stand as close as the Kazakhs, face to face with virgin nature. This explains the Kazakhs’ inclination toward poetry”.

Under the steppe’s influence, the soldier is transformed. “Low yellow mountains”, “the pollen of wormwood”, “the antiphony of invisible birds”, “stars drawing near the earth” convince him of the diversity of flora and fauna. He admits: “There’s spaciousness to live here. I want to live here, do you understand? When the war ends, I’ll come…”.

The author’s sympathies are with Ismail. It is no coincidence that the narrator Paustovsky’s alter ego – engages him in a trusting dialogue and heeds his request: “Write about this land. Let our soldiers read it at the front. And let each remember his own steppe…”. Thus the Kazakh steppe is represented as a locus memoriae, a place where individual and national identity gain force and meaning.

The finale introduces historical material. Ismail mentions the uprising of Isatay Taimanov, thereby rooting the image of the steppe in a historical context of resistance and honor. “My grandfather knew Isatay Taimanov himself… He fought so that the sultans would not rob the poor…” – these words open another layer of perception: the steppe as a space of memory and struggle, as a metatext of Kazakh history. Paustovsky admires “Kazakh voices – strong, melodious, freely ringing across the steppe expanse. He retells the story of the Kazakh people’s liberation struggle, inspired by the poetry of Makhambet Utemisov under the leadership of Isatay Taimanov. He is spellbound by the starry sky over the steppe” (Ananyeva, Isaeva, 2025: 241).

E.M. Martynova considers the basis of the writer’s work to be “a symbiosis of the scientific and the artistic” (Martynova, 2023: 262). We share this view, since “the alloy of the ephemeral and the material, the fabulous and the real gives his creations their singular individuality” (ibid., 262).

Paustovsky’s “Argument in the Railway Carriage” is an artistic étude about returning to the Motherland. In the literary text, the steppe is a field of cultural meanings, a point where diverse voices meet and enrich one another, where different images of homeland collide and mutually illuminate.

The image of the steppe in Paustovsky’s “Trial by Desert”, “Night in Dossor”, and “Argument in the Railway Carriage” is not static. A comparative reading of these stories reveals a consistent artistic model of its evolution. In “Trial by Desert” the steppe functions primarily as a space of existential trial, where personal experience becomes the basis for ethical transformation. In “Night in Dossor” it acquires the features of a lived environment that unites people through everyday participation, responsibility and care. Finally, in “Argument in the Railway Carriage”, the steppe develops into a cultural space of historical memory and intercultural dialogue, where different perceptions of Kazakhstan enter into meaningful interaction. Thus, the artistic evolution of the steppe image proceeds from a space of trial through a space of participation to a space of intercultural dialogue, reflecting the gradual expansion of its narrative, ethical and cultural functions. It appears as a dynamically developing cultural-semantic complex that consistently moves from natural element to symbol of cultural identity. Each story opens a new facet of the steppe space – from a space of transformation to a space of participation and dialogue. “From ancient times the nomad saw beauty in harmony, which he accepted not so much in the proportional

relationship of components as in the internal, established equilibrium of the whole and of any of its parts" (Auezov, 2020: 47).

In "Trial by Desert", the steppe is presented as an existential element. Nature is neither hostile nor friendly – it is dispassionate. In "Night in Dossor", the steppe is animated. Through images of a modest dwelling, evening tea, gestures and habits, the smells of the steppe, a picture is recreated of human unity with the landscape. The steppe does not demand overcoming; it accepts, includes, and shares daily life. The heroic tension characteristic of the first story is absent. The story's poetics are those of participation.

In "Argument in the Railway Carriage", the steppe becomes an arena of cultural dialogue. Two views collide: an external, reduced and stereotypical one, and an internal one linked with historical memory, poetic consciousness, and an existential sense of homeland. Ismail perceives the steppe as living, singing, full of air, light, and stars. His view is tied to personal history and ancestral memory. The steppe is a symbol, a bearer of identity. From a mute, desiccating element – to a space of stable meanings, a *locus amoenus* of the Kazakh world. The development and evolution of the steppe image demonstrate the multilayeredness of Paustovsky's prose, its striving to integrate cultural perspectives and to humanistically understand another culture as part of a single human experience. A. Rosenholm emphasizes that the steppe "acts as a field of tension between the personal and the historical, the desire for rest and the impulse to movement" (Rosenholm, 2017: 78).

Within the Soviet cultural paradigm, the Russian prose writer preserves a sacral view of nature. In his texts, the steppe is not an arena of struggle or an ideological metaphor but a zone of human vulnerability, beauty, and sincerity.

4. Results

The analysis of Paustovsky's stories confirms the importance of perceiving the steppe not merely as a landscape background and allows us to conclude that the poetics of the steppe spaces perform functions of cultural representation of Kazakhstan. In the writer's artistic world, the steppe travels a path from a natural element to a universal sign of participation, memory, and cultural identity. Its evolution points to the author's desire to comprehend the steppe as a living landscape that carries aesthetic and axiological weight. In "Trial by Desert", the steppe appears as an existential space in which a person is laid bare before the elements, yet through accepting their laws undergoes inner purification. The hero does not conquer nature; he enters into dialogue with it and attains spiritual maturity. This model relies on archetypal matrices of the path, the desert, and overcoming, which find stable embodiment in the narrative structure and the system of artistic means (metaphors of heat, silence, and a sonic hush as "verbal emptiness").

In "Night in Dossor", the accents shift: the steppe no longer frightens or tests; it becomes a home that absorbs elements of everyday life – tea, sheep's wool, the hearth, the rhythm of evening silence. These details are not mere realism but ethnocultural signs of rootedness through which a sense of human participation in the landscape is revealed. We share the view that "the lyrical tone of the narrative is created by the selection of details of nature and domestic space, complicated by emotional attitude, which reflects the inner world of the characters and evokes an associative response, a sense of excitement and empathy in the reader" (Voznesenskaya, 2017: 119). "Argument in the Railway Carriage"

reveals the steppe as an object of cultural interpretation. The opposition of two views of the same landscape – "empty wilderness" versus "land of the fathers" – actualizes the problem of representing and interpreting cultural space, so important in contemporary literary studies. Paustovsky does not assert either position as final, leading the reader to the value of a polyphonic view in which the external can be reworked by the internal and the stereotype overcome by a narrative of memory.

Thus, the concept of the steppe in Paustovsky's prose brings together ideas of homeland, border, participation, dignity, and memory. The writer constructs a humanistic dialogue between Russian and Kazakh cultures, overcoming binaries of "one's own/the other", "wild/mastered land," and forming, at the level of the artistic text, a space of value-based mutual understanding. The Caspian steppe and desert are "read" by the Russian prose writer as a book. Hence the importance of the book concept: in summer the camels molted, their wool slid off in shreds, exposing "ancient, dusty skin like the binding of old books".

Taken together, the three stories form a dynamic model of the steppe image in which artistic representation undergoes a consistent semantic transformation and the structure of the text "largely predetermines the semantic vectors of its reading" (Cherneyko, 2022: 85).

5. Conclusion

The purpose of this study was to conceptualize the image of the steppe in K. G. Paustovsky's prose as a symbolic space representing Kazakhstan through the categories of participation, memory, and inner transformation. Using methods of poetic-structural, motif, chronotopic, and semiotic analysis, we examined "Trial by Desert", "Night in Dossor", and "Argument in the Railway Carriage" in which the steppe consistently appears as a living artistic image and as a space of cultural dialogue. Paustovsky's prose is imbued with ideas of existentialism and romantic idealism. At the center of Paustovsky's artistic world stands a protagonist who seeks harmony with the surrounding reality and gradually discovers the ethical value of dialogue with nature and other people. The findings confirm the proposed interpretative model: in Paustovsky's prose, the steppe is not merely a descriptive backdrop but an active artistic image endowed with ethical and cultural significance. The conducted analysis demonstrates that the image of the steppe performs not only a descriptive but also a chronotopic, symbolic and axiological function within Paustovsky's artistic world. The gradual evolution of this image from a space of existential trial to a space of participation and intercultural dialogue forms the basis of Kazakhstan's artistic representation in writer's prose.

References:

1. Ananyeva S.V., Isaeva A.A. (2025). Khudozhestvennaya aksiologiya kak tsennostnyi podkhod v issledovanii prozy K. Paustovskogo [Artistic axiology as a value-based approach in the study of K. Paustovsky's prose]. Mediinyi i literaturnyi diskursy v kontekste sovremennoi kultury: tendentsii, problemy i perspektivy [Media and literary discourses in the context of contemporary culture: trends, problems and prospects]. Astana: Bulatov A.Zh., pp. 236–243. (In Russian)

2. Auezov M.M. (2020). Odolevshie inobytie [Overcoming otherness]. Kultura v globalnom mire [Culture in a global world], ed. S. Ananyeva. Almaty: Print Express, pp. 38–70. (In Russian)

3. Bakhtin M.M. (1975). Problema soderzhaniya, materiala i formy v slovesnom khudozhestvennom tvorchestve [The problem of content, material, and form in verbal artistic creation]. Voprosy literatury i estetiki [Questions of literature and aesthetics]. Moscow: Khudozhestvennaya literatura, pp. 8–74. (In Russian)

4. Cherneyko L.O. (2022). Chitatelskoe vospriyatie v nauke o literature: k istorii i teorii voprosa [Reader perception in literary studies: toward the history and theory of the question]. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 9. Filologiya [Moscow State University Bulletin. Series 9. Philology], no. 6, pp. 85–99. DOI: 10.55955/MSU0130-0075-9-2022-6-85-99. (In Russian)

5. Khorev V. (2011). Imagologicheskii aspekt izucheniya kulturnykh svyazei [The imagological aspect of studying cultural connections]. Literaturna komparatyvistyka. Vypusk IV. Aktualni problemy struktury i strategii literaturnoi imagologii. Ch. I [Literary comparative studies. Issue IV. Current problems of the structure and strategies of literary imagology. Part I]. Kyiv: Stylos, pp. 61–70. (In Russian)

6. Kulbayeva A.Zh., Ananyeva S.V., Mizanbekov S.K. (2025). Dialogical Encounter of Cultures in the Multilingual Literary Process. Keruen, vol. 87, no. 2, pp. 87–100. DOI: 10.53871/2078-8134.2025.2-06. (In English)

7. Letokho E.V. (2009). Khudozhestvennyi mir maloi prozy K. G. Paustovskogo 1940-kh–1960-kh godov [The artistic world of K. G. Paustovsky's short prose of the 1940s–1960s]. Avtoref. dis. … kand. filol. nauk [Author's abstract of the Candidate of Philology dissertation]. Moscow: MPGU, 19 p. (In Russian)

8. Martynova E.M. (2023). Nebesnaya Atlantida v proze Paustovskogo: oblaka kak khudozhestvennyi kontsept [Heavenly Atlantis in Paustovsky's prose: clouds as an artistic concept]. Literaturnaya semiotika. Teoriya yazyka i mezhkulturnaya kommunikatsiya [Literary semiotics. Theory of language and intercultural communication], issue 2 (49), pp. 253–264. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/nebesnaya-atlantida-k-g-paustovskogo (accessed 15.07.2025). (In Russian)

9. Paustovsky K.G. (1967). Ispytanie pustynei [Trial by Desert]. Sobranie sochinenii [Collected Works], vol. 5. Moscow, pp. 570–575. (In Russian)

10. Paustovsky K.G. (1983a). Noch v Dossore [Night in Dossor]. Sobranie sochinenii [Collected Works], vol. 6. Moscow, pp. 478–487. (In Russian)

11. Paustovsky K.G. (1983b). Spor v vagone [Argument in the Railway Carriage]. Sobranie sochinenii [Collected Works], vol. 6. Moscow, pp. 526–536. (In Russian)

12. Rosenholm A. (2017). Water, space, and desire in Soviet fiction: The case of Konstantin Paustovsky. Water in Social Imagination, vol. 12. Leiden: Brill, pp. 77–99. (In English)

13. Sagyntayev E.B., Ananyeva S.V., Valikova O.A., Demchenko A.S. (2024). Markery translingvalnosti v poezii Auezhana Kodara [Markers of translingualism in Auezhan Kodar's poetry]. Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika [RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics], vol. 15, no. 4, pp. 1398–1413. DOI: 10.22363/2313-2299-2024-15-4-1398-1413. (In Russian)

14. Tvorcheskoe nasledie Konstantina Paustovskogo v XXI veke. Vypusk 2 [The creative legacy of Konstantin Paustovsky in the 21st century. Issue 2]. (2023). Muzei K. G. Paustovskogo, IMLI im. A. M. Gorkogo RAN; ed. M. V. Skorokhodov. Moscow: MAKS Press, 272 p. (In Russian)

15. Vinogradov V.V. (2000). Lingvisticheskii analiz poeticheskogo teksta [Linguistic analysis of poetic text]. Dialog. Karnaval. Khronotop [Dialogue. Carnival. Chronotope], no. 3–4, pp. 304–355. (In Russian)

16. Voznesenskaya I.M. (2017). Liricheskaya tonalnost kak stileobrazuyushchaya cherta pozdnikh rasskazov K. Paustovskogo [Lyrical tonality as a style-forming feature of K. Paustovsky's late short stories]. Mir russkogo slova [The World of the Russian Word], no. 4, pp. 113–119. (In Russian)

17. Zolotukhina-Abolina E.V. (2024). Lichnoe bytie: priznanie i opravdannost (k voprosu o sotsiokulturnoi ontologii) [Personal being: recognition and justification (on the issue of sociocultural ontology)]. Gumanitarii Yuga Rossii [Humanities of the South of Russia], vol. 13, no. 2, pp. 36–48. DOI: 10.18522/2227-8656.2024.2.3. (In Russian)

Әдебиеттер:

1. Ананьева С.В., Исаева А.А. К.Паустовский прозасын зерттеудегі құндылықтық тәсіл ретіндегі көркемдік аксиология // Медиа және әдеби дискурстар қазіргі мәдениет контексінде: үрдістер, мәселелер және перспективалар. – Астана: «Булатов А. Ж.» ЖК, 2025. – 236-243-бб.

2. Әуезов М.М. Өзге болмысты еңсергендер // Жаһандық әлемдегі мәдениет / ред. С.Ананьева. – Алматы: Print Express, 2020. – 38-70-бб.

3. Бахтин М.М. Сөз өнеріндегі мазмұн, материал және форма мәселесі // Бахтин М.М. Әдебиет және эстетика мәселелері. – М.: Көркем әдебиет, 1975. – 8-74-бб.

4. Виноградов В.В. Поэтикалық мәтінді лингвистикалық талдау // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 2000. – № 3–4. – 304-355-бб.

5. Вознесенская И.М. К. Паустовскийдің кейінгі әңгімелеріндегі стиль қалыптастырушы сипат ретіндегі лирикалық тональдылық // Орыс сөзі әлемі. – 2017. – № 4. – 113-119-бб.

6. Золотухина-Аболина Е.В. Жеке болмыс: мойындалу және негізділік (әлеуметтік-мәдени онтология мәселесіне қатысты) // Ресейдің оңтүстігіндегі гуманитарий. – 2024. – 13-т. – № 2. – 36-48-бб. – DOI: 10.18522/2227-8656.2024.2.3.

7. Кульбаева А.Ж., Ананьева С.В., Мизанбеков С.К. Көптілді әдеби үдерістегі мәдениеттердің диалогтік кездесуі // Keruen. – 2025. – 87-т. – № 2. – 87-100-бб. – DOI: 10.53871/2078-8134.2025.2-06.

8. Летохо Е.В. К.Г. Паустовскийдің 1940-1960 жылдардағы шағын прозасының көркемдік әлемі: филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. – М.: МПМУ, 2009. – 19 б.

9. Мартынова Е.М. Паустовский прозасындағы аспан Атлантидасы: бұлттар көркемдік концепт ретінде // Әдеби семиотика. Тіл теориясы және мәдениетаралық коммуникация. – 2023. – 2 (49)-шығ. – 253-264-бб. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/nebesnaya-atlantida-k-g-paustovskogo (қаралған күні: 15.07.2025).

10. Паустовский К. Г. Шөл даламен сыналу // Шығармалар жинағы. – М., 1967. – 5-т. – 570-575-бб.

11. Паустовский К.Г. Доссордағы түн // Шығармалар жинағы. – М., 1983а. – 6-т. – 478-487-бб.

12. Паустовский К.Г. Вагондағы дау // Шығармалар жинағы. – М., 1983б. – 6-т. – 526-536-бб.

13. Сагинтаев Э.Б., Ананьева С.В., Валикова О.А., Демченко А.С. Әуезхан Қодар поэзиясындағы транслингвалдылық маркерлері // Ресей халықтар достығы университетінің хабаршысы. Серия: Тіл теориясы. Семиотика. Семантика. – 2024. – 15-т. – № 4. – 1398-1413-бб. – DOI: 10.22363/2313-2299-2024-15-4-1398-1413.

14. XXI ғасырдағы Константин Паустовскийдің шығармашылық мұрасы. 2-шығ. / К.Г. Паустовский музейі, РҒА М.Горький атындағы Әлем әдебиеті институты; жауапты ред. М.В. Скороходов. – М.: МАКС Пресс, 2023. – 272 б.

15. Хорев В. Мәдени байланыстарды зерттеудің имагологиялық аспектісі // Әдеби компаративистика. IV шығарылым. Әдеби имагологияның құрылымы мен стратегиясының өзекті мәселелері. I бөлім. – Киев: «Стилос» баспа үйі, 2011. – 61-70-бб.

16. Чернейко Л.О. Әдебиеттанудағы оқырман қабылдауы: мәселенің тарихы мен теориясына қатысты // Мәскеу университетінің хабаршысы. 9-серия. Филология. – 2022. – № 6. – 85-99-бб. – DOI: 10.55955/MSU0130-0075-9-2022-6-85-99.

17. Розенхольм А. Кеңестік көркем әдебиеттегі су, кеңістік және тілек: Константин Паустовский мысалында // Әлеуметтік қиялдағы су. – Лейден: Brill, 2017. – 12-т. – 77-99-бб.

ҒТАМР 17.07.41 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-06

А.З. Нұрақбаева[1*], Ж.О. Мәмбетов[2], Я. Челик [3]
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]SDU University, Қаскелең, Қазақстан
[3]Йылдыз Техникалық университеті, Ыстанбұл, Түркия
*E-mail: [1]aigulnurakbay@gmail.com, [2]zholdas_19@mail.ru, [3]*ycelik1234@gmail.com
ORCID: [1]0009-0004-6102-4548, [2]0000-0001-6389-5356, [3]0000-0001-9252-8221

М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтер

Аңдатпа. Мақалада М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтердің поэтикалық табиғаты мен көркемдік-идеялық мәні қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтерді анықтап, жүйелеу, типологиясын жасау, авторлық интерпретация арқылы түрленуі мен көркемдік қызметін саралау. Жұмыстың өзектілігі М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтерді анықтау және тарихи романның көркемдік құрылымындағы қызметін зерделеу қажеттілігімен айқындалады. Зерттеу барысында әдеби-тарихи, тарихи-салыстырмалы және типологиялық талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде романдағы фольклорлық мотивтердің мазмұндық және поэтикалық ерекшеліктері талданып, кейіпкерлердің рухани-психологиялық болмысын ашуға және шығарманың көркемдік тұтастығын қамтамасыз етуге қызмет ететіні анықталды. Сонымен қатар фольклорлық мотивтердің авторлық көркемдік жүйеде жаңаша мағынаға ие болып, тарихи романның поэтикалық құрылымын қалыптастырудағы маңызы көрсетілді. Зерттеу барысында «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтердің типологиясы жасалып, құрылымдық-функционалдық сипаты кешенді түрде сараланды. Зерттеу нәтижелері М. Мағауин прозасындағы фольклорлық мотивтердің көркемдік табиғатын тереңірек тануға және қазақ тарихи романындағы фольклорлық дәстүрдің қызметін жаңа қырынан бағамдауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: фольклорлық мотивтер, тарихи роман, М. Мағауин, ұлттық дүниетаным, көркемдік дәстүр.

A.Z. Nurakbayeva[1]*, Zh.O. Mambetov[2], Y.Celik[3]
[1]al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2] SDU University, Kaskelen, Kazakhstan
[3] Yildiz Technical University, Istanbul, Turkey
E-mail: [1] aigulnurakbay@gmail.com, [2] zholdas_19@mail.ru, [3] ycelik1234@gmail.com
ORCID: [1]0009-0004-6102-4548, [2]0000-0001-6389-5356, [3]0000-0001-9252-8221

Folklore motifs in M.Magauin's novel «Alasapyran»

Abstract. The article examines the poetic nature and artistic and ideological significance of folklore motifs in M. Magauin's novel Alasapyran. The aim of the study is to identify and systematize the folklore motifs represented in M. Magauin's Alasapyran, develop their typology, and analyze their transformation through authorial interpretation and their artistic functions. The relevance of the study is determined by the need to identify the folklore motifs in M. Magauin's Alasapyran and examine their functions within the artistic structure of the historical novel. The study employs literary-historical, historical-comparative, and typological

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А.З. Нұрақбаева, Ж.О. Мәмбетов, Я. Челик. М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтер // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 93-107. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-06.

methods of analysis. The findings reveal the thematic and poetic features of the folklore motifs in the novel and demonstrate their role in portraying the spiritual and psychological dimensions of the characters and maintaining the artistic integrity of the work. Furthermore, the study shows that folklore motifs acquire new meanings within the author's artistic system and play a significant role in shaping the poetic structure of the historical novel. The study develops a typology of the folklore motifs represented in Alasapyran and provides a comprehensive analysis of their structural and functional characteristics. The findings contribute to a deeper understanding of the artistic nature of folklore motifs in M. Magauin's prose and offer a new perspective on the functions of the folklore tradition in the Kazakh historical novel.

Keywords: folklore motifs, historical novel, M.Magauin, national worldview, artistic tradition.

А.З. Нуракбаева[1]*, Ж.О. Мамбетов[2], Я. Челик[3]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]SDU University, Каскелен, Казахстан
[3]Стамбульский технический университет Йылдыз, Стамбул, Турция
E-mail: [1]aigulnurakbay@gmail.com, [2]zholdas_19@mail.ru, [3]ycelik1234@gmail.com
ORCID: [1]0009-0004-6102-4548, [2]0000-0001-6389-5356, [3]0000-0001-9252-8221

Фольклорные мотивы в романе М.Магауина «Аласапыран»

Аннотация. В статье рассматриваются поэтическая природа и художественно-идейное значение фольклорных мотивов в романе М. Магауина «Аласапыран». Цель исследования – выявить и систематизировать фольклорные мотивы в романе М. Магауина «Аласапыран», разработать их типологию, а также проанализировать особенности их трансформации посредством авторской интерпретации и художественные функции. Актуальность работы обусловлена необходимостью выявления фольклорных мотивов в романе М. Магауина «Аласапыран» и изучения их функций в художественной структуре исторического романа. В исследовании применены литературно-исторический, историко-сравнительный и типологический методы анализа. В результате проанализированы содержательные и поэтические особенности фольклорных мотивов романа и установлено, что они способствуют раскрытию духовно-психологического облика персонажей и обеспечению художественной целостности произведения. Кроме того, показано, что фольклорные мотивы приобретают новые смысловые значения в авторской художественной системе и играют значимую роль в формировании поэтической структуры исторического романа. В ходе исследования разработана типология фольклорных мотивов романа «Аласапыран» и комплексно проанализированы их структурно-функциональные особенности. Результаты исследования позволяют глубже осмыслить художественную природу фольклорных мотивов в прозе М. Магауина и по-новому оценить функции фольклорной традиции в казахском историческом романе.

Ключевые слова: фольклорные мотивы, исторический роман, М. Магауин, национальное мировоззрение, художественная традиция.

1. Кіріспе

Фольклор – халықтың ғасырлар қойнауынан жеткен рухани жады, дүниетанымы мен өмірлік тәжірибесін тұтастандырып тұрған ұлттық мәдениеттің ең терең қабаттарының бірі. Көркемдік табиғатында халықтың адам мен қоғамға, табиғат пен тағдырға, өмір мен өлімге қатысты таным-түсінігі, тарихи санасы, әлемді қабылдау үлгісі, рухани-эстетикалық құндылықтары сақталған. Жазба әдебиет қаншалықты дамып, өзіндік көркемдік жүйесін қалыптастырғанымен, халықтық рухани мұрамен байланысы үзілген жоқ. Қайта уақыт өткен сайын фольклор әдеби шығармада жаңа мағынаға ие болып, қаламгердің көркемдік ойлауымен астаса түсті. Әсіресе тарихи роман жанрында фольклорлық мотивтер өткен заманның тынысын сезіндіруге,

дәуірдің келбетін айқындауға және ұлттық болмыстың тылсым қатпарларын ашуға қызмет ететін маңызды көркемдік құралға айналады. Фольклорлық дәстүрдің жазба әдебиеттегі көрінісін және авторлық көркемдік жүйе аясында түрлену сипатын зерделеу қазақ прозасының поэтикалық ерекшеліктерін тануда айрықша мәнге ие деп есептейміз.

Фольклор мен әдебиет арақатынасы мәселесі қазақ әдебиеттану ғылымында жүйелі түрде қарастырылған. Әсіресе аталмыш мәселені теориялық тұрғыда терең пайымдаған ғалым С. Қасқабасов өзінің «Ойөріс» атты еңбегінде фольклор мен жазба әдебиет байланысының тарихи эволюциясын жан-жақты талдайды (Қасқабасов, 2009: 49-50). Академик байланыстың бірнеше типін ажырата отырып, әрқайсысының өзіндік заңдылықтары бар екенін көрсетті. Ең алдымен, генетикалық байланысқа тоқталып, фольклордың әдебиеттің бастау көзі екенін атап өткен. Ғалымның пікірінше, әдебиет алғашқы қалыптасу кезеңінде фольклордан бірден қол үзіп кете алмайды, ұзақ уақыт бойы соған сүйеніп, одан нәр алады. С. Қасқабасов көрсеткен екінші тип – оппозициялық байланыс. Әдебиет белгілі бір деңгейге жетіп, дербес эстетикалық жүйе ретінде орныққан кезде фольклордан алшақтауға, одан бас тартуға ұмтылады. Бұл кезеңде жаңа сюжеттер, тың образдар, өзгеше көркемдік құралдар ізделіп, әдебиет өзінше жол салуға тырысады. Алайда ғалым атап көрсеткендей, әдебиет кемеліне келген соң фольклорға деген көзқарас қайта өзгеріске ұшырайды. Бұл үшінші кезең – үндестік байланысты көрсетеді. Осы кезеңде әдебиет фольклорды жаңа сапаға көтеріп, көркемдік заңдылықтарына сәйкес қайта өңдейді. Фольклорлық сюжеттер мен образдар терең әрі философиялық мәнге ие болып, іргелі көркемдік концепцияның жүгін арқалайды.

Академик С. Қасқабасов тұжырымдаған фольклор мен әдебиет арасындағы үндестік байланыс тарихи роман жанрында өзіндік сипатқа ие. Тарихи роман белгілі бір дәуірдің қоғамдық-саяси шындығын көркемдік тұрғыдан жаңғырта отырып, сол кезеңдегі халықтың рухани болмысын, дүниетанымы мен мәдени жадын да қатар бейнелейді. Сондықтан тарихи романда фольклорлық дәстүр қаламгердің дәуір шындығын көркемдік тұрғыдан пайымдау тәсілімен ұштасатынын айта кетуіміз қажет. Қазақ тарихи прозасында мұндай көркемдік сабақтастық М. Мағауин шығармашылығынан айқын аңғарылады.

Жазушының ұлттық тарихты кең эпикалық тыныспен бейнелеген көрнекті туындыларының бірі – «Аласапыран» романы. Шығармада XVI-XVII ғасырлар тоғысындағы күрделі тарихи ахуалды Ораз-Мұхаммед сұлтанның тағдырымен сабақтастыра суреттеп, жеке тұлғаның өмір жолы арқылы елдік мүдде, туған жер, билік, таңдау сынды мәселелерді алдыңғы қатарға шығарады. Романда тарихи дерек пен көркем қиял өзара қабысып, Қазақ хандығының сол кезеңдегі жағдайы мен Ресей мемлекетімен қалыптаса бастаған саяси байланыстары көркемдік шешім тапқан.

Романды оқи отырып, фольклорлық мотивтердің тарихи роман поэтикасында қолданылуы кездейсоқ құбылыс емес екендігіне көз жеткіземіз. «Аласапыран» романында фольклор мотивтер тарихи кеңістікті жандандырып қана қоймай, кейіпкерлердің мінез-құлқын, психологиялық күйін, дүниетанымдық ұстанымын ашатын маңызды көркемдік құралға айналған. Жазушы фольклорлық мотивтерді

көркем мәтінге енгізу арқылы тарихи оқиғалардың ішкі мәнін, астарын тереңдете көрсеткен.

Сонымен қатар романдағы фольклорлық мотивтер ұлттық бірегейлікті, тарихи сананы қалыптастыру қызметін де атқарып тұр. Халықтың еркіндікке, елдікке, жерге деген көзқарасы романда көркемдік тұрғыда жинақталады. М. Мағауин фольклорлық мотивтерді жаңа тарихи-көркем контексте қайта өңдеп, авторлық интерпретация ұсынған. Бұл үрдіс дәстүр мен жаңашылдықтың өзара тоғысуын айқын көрсетіп, романның идеялық-көркемдік ауқымын кеңейте түскен.

Осыған байланысты М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтерді ғылыми тұрғыда жүйелі талдау қазақ тарихи прозасының поэтикасын, көркемдік ойлау ерекшеліктерін тереңірек ұғынуға, танып түйсінуге мүмкіндік береді. Фольклорлық мотивтердің қызметін, идеялық және құрылымдық маңызын айқындау жазушының шығармашылық әлемін жаңа қырынан бағамдауға жол ашады. Сондықтан аталмыш мәселені зерттеу қазіргі қазақ әдебиеттануы үшін өзекті мәселе және ұлттық әдебиеттегі тарихи роман жанрының даму үрдістерін тануда маңызды теориялық негіз бола алады деген пікірдеміз.

2. Зерттеу материалдары мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеуде кешенді әдіснамалық ұстаным басшылыққа алынды. Алдымен роман мәтініндегі фольклорлық сипаттағы тұстар анықталып, жүйеленді. Талдау үдерісінде салыстырмалы-тарихи, әдеби-тарихи әдістер көмегімен романда бейнеленген тарихи кезең мен фольклорлық дәстүрдің өзара байланысы қарастырылды. Аталмыш әдістер фольклорлық мотивтердің түпнұсқалы халықтық үлгілері мен авторлық көркем интерпретациясын салыстыра талдауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар типологиялық талдау тәсілі арқылы «Аласапыран» романындағы негізгі фольклорлық мотивтердің ортақ және дара сипаттары айқындалды. Ішінара мәтіндік талдау негізінде жекелеген эпизодтар мен бейнелердің идеялық және көркемдік қызметі сараланды.

2.2 Зерттеу материалдарына сипаттама

Зерттеудің негізгі материалы ретінде жазушының 1988 жылы «Жазушы» баспасында жарық көрген «Аласапыран» тарихи романы (828 бет) қарастырылды. Сонымен қатар зерттеу барысында фольклор теориясына, мотив ұғымының қалыптасуы мен дамуына қатысты классикалық және қазіргі әдебиеттану саласындағы маңызды еңбектер пайдаланылды. Атап айтқанда, А. Веселовский, В. Пропп, С. Томпсон еңбектері мотивтің теориялық негізін айқындауда басты дереккөз қызметін атқарды. Қазақ фольклоры мен әдебиеті бойынша С. Қасқабасов, К. Матыжанов, А. Сейдімбек, және басқа да отандық ғалымдардың зерттеулері ғылыми-әдістемелік негіз ретінде қолданылды. Сонымен бірге мифология, шешендік сөздер мен этнофольклор мәселелерін қарастыратын зерттеу еңбектері де қамтылды.

3. Талқылануы

«Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтерді талдауда ең алдымен «мотив» ұғымының теориялық мәнін айқындау маңызды. Мотив – тақырыптық сарын, қалыптасқан дәстүрлі әуен, оқиға желісіндегі қайталанып отыратын кезең немесе мағыналық түйін. Әдебиеттануда мотив шығарма мазмұнын тереңірек тануға жол

ашатын, оның идеялық-семантикалық құрылымын айқындайтын маңызды бірлік дей қарастырылады. XX ғасырдың басынан бастап А. Веселовский (Веселовский, 1989) мен В. Пропп (Пропп, 2023) еңбектерінде «мотив» ұғымы жүйелі түрде қарастырылып, әр халықтың ауыз әдебиетінде дәуірден дәуірге көшіп, әртүрлі нұсқада жаңғырып отыратын тұрақты сюжеттік сарындардың бар екені ғылыми тұрғыда дәлелденді. Ғалымдар мотивті халықтық сананың терең қабаттарынан бастау алатын, тарихи-мәдени жадты сақтайтын құрылымдық бірлік ретінде бағалайды. Алайда мотивтерді белгілі бір шығармадан, нақты тарихи кезеңнен немесе ұлттық әдеби процестен тыс қарастыру жеткіліксіз. Керісінше, мотив әр дәуірдің көркемдік сұранысына сай жаңаша мәнге ие болып, авторлық интерпретация арқылы қайта түзіліп отырады.

Фольклорлық мотивтерді жүйелеу бағытында С. Томпсонның «Халық әдебиетінің мотив-көрсеткіші» еңбегінің маңызы зор (Thompson, 1961). Зерттеуші мотивті ғасырлар бойы өмір сүретін әңгіменің ең кіші әрі тұрақты бөлшегі деп анықтап, әлемдік фольклорда қайталанатын негізгі сарындарды жіктеп көрсетті. Зерттеуші мотивтің дәстүрде орнығуы үшін оның мазмұнында ерекше әрі есте қаларлық сипат болуы қажеттігін атап көрсетеді. Томпсон ұсынған нөмірлеу мен санаттау жүйесі фольклорлық мотивтерді салыстырмалы тұрғыда зерттеудің тиімді құралына айналды.

Ғалым Ю. Березкиннің салыстырмалы мифологияға негізделген зерттеуінде мотивтердің Еуразия, Азия-Тынық мұхиты аймағы және Америка фольклорындағы таралу заңдылықтары адамзаттың көне көші-қон тарихымен, мәдени трансформациялармен байланыста түсіндіріледі (Berezkin, 2005).

Қазіргі зерттеулерде фольклорлық мотивтің табиғаты оның тұрақтылығы, дәстүрлілігі, қайталанбалылығы және бір көркем мәтіннен екіншісіне ауысу қабілетімен сипатталады. М.М. Глазкова фольклорлық мотивті бөлшектенбейтін тұрақты бірлік ретінде қарастырып, оның негізінде халықтық-поэтикалық және мифологиялық бастаулар жататынын көрсетеді. Зерттеуші фольклорлық мотивтердің әдебиеттегі репрезентациясын халықтық символика, ертегілік сюжеттер, халықтық наным-сенімдер, паремиялар, фольклорлық архетиптер мен кейіпкерлерді типтендіру арқылы жүзеге асатын күрделі үдеріс ретінде түсіндіреді. Ғалымның пікірінше, фольклорлық мотивтер көркем мәтіннің оқиғалық, композициялық, тілдік және стилистикалық деңгейлерінен көрініс табады (Глазкова, 2026).

Аталған теориялық ұстаным «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтерді анықтауда айырықша маңызды. Шығармадағы мотивтерді ажырату барысында дәстүрлі фольклорлық негізі, мәтінде қайталануы, сюжеттік-композициялық қызметі және авторлық көркемдік жүйеде түрлену ерекшеліктері басшылыққа алынды. М. Мағауин романында дәстүрлі фольклорлық үлгілер жеке қолданыс шеңберінде қалмай, ұлттық тарихи танымменен сабақтасып, көркемдік тұтастық түзетінін анықтадық. Романда көрініс тапқан негізгі фольклорлық мотивтерге назар аударайық:

а) Тәңірге жалбарыну, Жаратушыдан медет тілеу мотиві – «Аласапыран» романында бірнеше эпизодта қайталанып, кейіпкерлердің дүниетанымы мен сын сағаттағы ішкі күйін танытатын маңызды фольклорлық мотивтердің бірі. Бұл

мотивтің түп-төркінінде адам мүмкіндігі шектелген немесе тағдыр шешілер сәтте Жаратушыға жүгіну, одан медет тілеу, істің нәтижесін жоғары күштің қолдауымен байланыстыруға негізделген халықтық таным жатыр. Мұндай сарын қазақтың батырлық жырларында тұрақты түрде кездесіп, әсіресе батырдың жорыққа аттануы, жаумен бетпе-бет келуі немесе кейіпкердің ауыр қайғыға ұшырауы тәрізді шешуші жағдайларда айқын көрінеді.

Аталмыш мотивтің дәстүрлі үлгісін «Алпамыс батыр» жырынан да кездестіреміз. Алпамыс жауға аттанар сәтте алдағы күрестің ауырлығын сезіне отырып, өзінің батырлық күшіне ғана сүйенбей, Жаратушыға тәуекел етеді. Жырда: «Енді Алпамыс батырың, «Алла» деп атқа мінді енді» деген жолдар арқылы беріледі (Бабалар сөзі, Т. 34, 2006: 26). Батыр әрекетке кіріспес бұрын Жаратушыны ауызға алып, алдағы істің сәтті болуын соның қолдауымен байланыстырады. Осылайша жалбарыну мен медет тілеу мотиві батырдың шешуші әрекетке көшуінің рухани алғышарты ретінде көрінеді.

«Аласапырандағы» Ораз-Мұхаммедтің шайқас алдындағы күйі осы эпикалық дәстүрмен үндеседі: «Топшылар тегіс найзаға ілінген. «Я аруақ, Я расул аллах!» – деді қаны қыза бастаған Ораз-Мұхаммед тәңіріне жалбарынып» (Мағауин, 1988: 299). Үзіндіде жалбарыну жауынгердің рухани жинақталуын, алдағы сынға психологиялық тұрғыдан дайындалуын танытып тұр.

Бұл эпизод пен «Алпамыс батырдағы» жауға аттану көрінісінің құрылымдық ұқсастығы анық: екі жағдайда да кейіпкер қауіп-қатерге толы әрекеттің алдында жоғары күштен медет тілейді. Алпамыс «Алла» деп атқа мінсе, Ораз-Мұхаммед «Я аруақ, Я расул аллах!» деп ұрандайды.

Тәңірге сыйыну мотивінің екінші қыры «Алпамыс батыр» жырындағы Байбөрінің қайғысынан байқалады. Баласынан айырылған әкенің «Құдайға жалына тіл қатуы», Жаратқаннан тілегін беруді сұрауы бұл мотивтің тек жауынгерлік жағдайда ғана емес, адамның шарасыздыққа түскен сәтінде де қолданылатынын көрсетеді. Байбөрінің Жаратушыға жалбарынуы жеке қайғының рухани көрінісіне айналып, адамның тағдыр алдындағы дәрменсіздігін және үмітін Құдаймен байланыстыратын халықтық дүниетанымды танытады.

М. Мағауин атылмыш фольклорлық мотивті тарихи романның көркемдік жүйесіне ұтымды енгізген. Ораз-Мұхаммедтің шайқас алдындағы тәңірге жалбарынуы Алпамыс батырдың әрекетімен типологиялық тұрғыдан сабақтас болғанымен, романда ол нақты тарихи тұлғаның психологиялық күйін бейнелеуге бағытталған. «Аласапыранда» кейіпкердің тарихи сын сәтіндегі ішкі толғанысын, рухани тірек іздеуін және сенім жүйесін танытатын психологиялық-көркемдік қызмет атқарып тұр. Осы тұрғыдан М. Мағауин фольклордағы дайын үлгіні тікелей қайталамай, оның семантикалық өзегін тарихи роман табиғатына бейімдеп қолданған деп айта аламыз.

Тәңірге сыйыну мотиві романда соғыс немесе қауіп үстіндегі жағдайларда ғана көрінбейді. Дәстүрлі ғұрыптық әрекеттермен сабақтасып, кейіпкерлердің күнделікті дүниетанымынан да көрініс табатынын айта кетуіміз қажет. Ел-Тұтар сұлтанның құрбандық рәсімі алдындағы әрекетінен осы ерекшелікті байқауға болады: «Иә,

тәңірім! – деді Ел-Тұтар оқыс қатайып. Саусақтарын тарбитып жая, екі қолын бірдей көкке созды» (Мағауин, 1988: 19).

Үзіндідегі «көкке созды» деталіне ерекше назар аударуға болады. «Екі қолын бірдей көкке созу» әрекеті жалбарынудың ғұрыптық сипатын күшейтіп, сөз бен қимылдың біртұтас рәсімдік құрылым түзгенін көрсетеді. Мұнда кеңістік жай ғана кейіпкер әрекетінің сыртқы фоны емес, оның сенімінің бағыт-бағдарын білдіретін көркемдік белгі қызметін атқарады. Ел-Тұтардың қолын жоғары көтеруі оның медетті жердегі күштен емес, өзінен жоғары тұрған құдіреттен күтетінін аңғартады.

Эпизодтың құрбандық рәсімімен байланысты берілуі де мотивтің семантикалық аясын кеңейтеді. Құрбандық шалу мен Жаратушыдан медет тілеу жеке адамның ішкі толғанысы ғана емес, белгілі бір ғұрыптық тәртіппен жүзеге асатын әрекет ретінде сипатталады. Сондықтан бұл тұстағы Тәңірге сыйынуды кейіпкердің эмоциялық күйінің көрінісі деп қарастыру жеткіліксіз. Ел-Тұтардың әрекетінен маңызды істің нәтижесін жоғары құдіретпен байланыстыруы, соған ықылас білдіруі және ғұрып арқылы ел тілегін жеткізуі байқалады. Яғни мотив кейіпкер психологиясын ашумен қатар, романда бейнеленген тарихи ортаның дүниетанымдық сипатын танытуға қатысады.

Осы эпизодты Ораз-Мұхаммедтің шайқас алдындағы «Я аруақ, Я расул аллах!» деп жалбарынуымен салыстырғанда, бір мотивтің романда әртүрлі жағдаятта көркемдік қызмет атқаратыны анықталады. Ораз-Мұхаммед жағдайында жалбарыну қауіп алдындағы рухани жұмылуды, жауынгерлік жігер мен медет күтуді білдірсе, Ел-Тұтар сұлтан эпизодында ол ғұрыптық әрекеттің құрамдас бөлігі және қалыптасқан дүниетанымдық ұстаным ретінде көрінеді. Бірінші жағдайда мотивтің психологиялық-эмоциялық сипаты басым болса, екінші жағдайда оның ғұрыптық және дүниетанымдық сипаты алдыңғы қатарға шыққанын көреміз.

ә) Мифтік мотивтер. «Аласапыран» романындағы мифтік мотивтер көне мифологиялық сюжеттер мен фольклорлық аңыздардың тарихи оқиғаларды көркем пайымдауға қатысуынан көрінеді. Мұнда мифтік материал шығармаға дайын күйінде енгізілмей, нақты тарихи жағдайлармен сабақтастырылып, жаңа мазмұндық қызмет атқарады. Е.М. Мелетинский мифологиялық сюжеттердің әдебиетте бастапқы үлгілердің өзгеруі мен қайта құрылуы арқылы жаңғыратынын атап көрсетеді (Мелетинский, 1976: 277-279). Сондықтан романдағы мифтік мотивтерді анықтауда түпкі сюжеттік негізімен қатар, шығармадағы қайта құрылу сипатына да назар аудару қажет.

Романдағы мифтік мотивтердің маңызды бір тармағы – Адам ата, Әбіл мен Қабыл туралы әпсана-хикаятқа қатысты ишаралар. Көне мифтік сюжет романда тікелей баяндалмай, символдық деңгейде көрініс табады. Әбіл мен Қабыл бейнесі арқылы адамзат тарихындағы алғашқы қақтығыс, бауыр арасындағы күншілдік пен қантөгіс идеясы көтеріліп, романдағы билік үшін тартыстармен, ішкі алауыздықпен параллель жүргізілген.

Аталған сюжеттің фольклорлық нұсқалары «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 95-томында берілген діни мазмұндағы әпсана-хикаяттармен байланысты. Жинақта «Қиссасул-әнбия» арқылы жеткен діни хикаялармен қатар, халық жадында

сақталған және қолжазбалар мен әр кезеңдегі басылымдарда таңбаланған мәтіндер топтастырылған (Бабалар сөзі, Т 95, 2013: 19). Адам ата мен Хауа ана, Әбіл мен Қабыл туралы әпсана-хикаяттарда адамзаттың алғашқы ұрпақтарының тағдыры, олардың арасындағы қарым-қатынас пен алғашқы қақтығыс туралы түсініктер көрініс табады. Әсіресе Әбіл мен Қабыл арасындағы тартыс жақын адамдар арасындағы күншілдік пен бақталастықтың адамды қасіретті әрекетке итермелейтінін көрсететін ғибраттық оқиға ретінде беріледі.

М. Мағауин «Аласапыранда» Адам ата, Әбіл мен Қабыл туралы әпсана-хикаяттың сюжетін дәлме-дәл қайталамайды. Жазушы оқырманға белгілі фольклорлық желінің негізгі мағынасын ғана алып, оны тарихи тұлғалар арасындағы тартысты бейнелеуге пайдаланады: «Әлқисса, ұмыры келте Әбіл де, ұзақ жасаған Адам-Ата да өліп, қайтадан топыраққа айналған соң, арада неше мың, неше жүз және тағы сонша уақыт өткенде, Орталық Азияның кең даласында баяғы қарғыс атқан Қабылдың екі ұрпағы күн кешіп жатады екен. Бірінің атын Темуджін, бірінің атын Тоғрыл дер еді» (Мағауин, 1988: 142).

Бұл үзіндіні Әбіл мен Қабыл туралы әпсана-хикаятпен салыстырғанда, екі мәтін арасындағы сабақтастық қақтығыс мотивінен анық көрінеді. Әпсана-хикаятта бір әулеттен тараған Әбіл мен Қабыл арасындағы қарым-қатынас күншілдік пен араздық салдарынан бұзылып, ақырында қантөгіспен аяқталады. Ал «Аласапыранда» осы көне қақтығыс мотиві Темуджін мен Тоғрыл арасындағы тарихи тартысты бейнелеудің астарлы негізіне айналған. Олардың арасындағы бұрынғы жақындық пен одақтастық бірте-бірте билік пен үстемдік үшін күреске ұласады.

Сонымен бірге М.Мағауин фольклорлық сюжетті механикалық түрде қайталамайтынына назар аударуымыз қажет. Әпсана-хикаятта Әбіл мен Қабыл бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Қантөгісті бастаған тарап – Қабыл, ал оның құрбаны – Әбіл. Романда мұндай тікелей сәйкестендіру жоқ. Жазушы Темуджінді Қабылға, Тоғрылды Әбілге немесе керісінше теңемейді. Керісінше, екеуін де «Қабылдың екі ұрпағы» деп атаған.

Осы себепті «Қабылдың екі ұрпағы» тіркесін нақты туыстықты білдіретін ұғым емес, көркемдік-символдық сипаттағы ишара ретінде қабылдау қажет. Қабыл бұл жерде жеке мифологиялық кейіпкер шеңберінен шығып, адам бойындағы күншілдік, жаулық, билікке ұмтылу және қантөгіс тәрізді қасиеттерді жинақтайтын бейнеге айналады. Темуджін мен Тоғрылды Қабылмен байланыстыру арқылы жазушы олардың арасындағы саяси қақтығыстың астарынан адамзат тарихында бұрыннан қайталанып келе жатқан мінез-құлық үлгісін көрсетеді.

Үзіндінің «Әлқисса» деп басталуы да фольклорлық мәтінмен байланысты күшейтеді. Мұндай баяндау формуласы тарихи оқиғаны әпсана-хикаяттық әңгімелеу мәнеріне жақындатады. Ал «арада неше мың, неше жүз және тағы сонша уақыт өткенде» деген тіркес көне оқиға мен тарихи дәуірдің арасындағы уақыттық алшақтықты көрсетумен бірге, олардың арасында мағыналық жалғастық бар екенін аңғартады. Мыңдаған жыл өтсе де, Әбіл мен Қабыл оқиғасында көрінген адамдық қайшылықтың басқа тарихи жағдайда қайта жаңғыруы осы уақыттық параллель арқылы тереңдетілген.

Салыстыру барысында екі мәтіннің атқаратын қызметінен де айырмашылық байқалады. Әпсана-хикаятта Әбіл мен Қабыл оқиғасының ғибраттық-моральдық сипаты басым: күншілдік пен өшпенділіктің қасіретке әкелетіні көрсетіледі. «Аласапыранда» осы сюжеттік желі тарихи оқиғаның мәнін тереңдететін көркемдік құралға айналғанын байқаймыз. М. Мағауин көне оқиғаның ғибраттық мазмұнын сақтай отырып, оған тарихи-философиялық сипат береді. Жеке адамдар арасындағы араздық билік үшін күрес пен тарихи қақтығыстың қайталанбалы табиғатын танытатын кең мағыналы мотив дәрежесіне көтеріледі.

Мифтік-фольклорлық мотивтің келесі үлгісі Сібір аңызында кездесетін қызыл қасқыр мен ақ арланның айқасы арқылы беріледі: «Сібір аңыздары айтады, орыс жылнамалары қостайды. Бағзы бір заманда, Ескердің шым дуалында отырған жасауылдар Ертістің жағасындағы алаңқайдан бір ғажайып оқиға көріпті. Ертемен бір жақтан қызыл қасқыр шығады. Екінші жақтан ақ арлан шығады. Екеуі алыса кетеді. Түс алысады – төңірек топыр болады, кеш алысады – көз көрім жер қызыл қан болады. Бірақ жеңісе алмайды. Түн түсе әрқайсысы өз бетіне кетеді. Ертеңіне таңертең талас қайта басталады. Төгілген қан аққан сумен жалғасады. Тағы да жеңісе алмайды. Тағы да шаршап, тарасады. Бірақ үшінші күні, талма түстен ауғанда ақ арлан қызыл қасқырдың қылтасын қиыпты. Содан соң тысқыра қуып, тамақтап, қылқындырып өлтіріпті...» (Мағауин, 1988: 155).

Қызыл қасқыр мен ақ арланның өзара айқасы фольклорлық мотивтер жүйесіндегі жануарлардың жекпе-жегіне негізделген сюжеттік үлгімен сабақтасады. С. Томпсонның «Motif-Index of Folk-Literature» көрсеткішінде мұндай сюжеттік құрылым «B264 – Single combat between animals» индексімен белгіленген (Thompson, 1955-1958: 412). Фольклорлық сюжеттер мен кейіпкерлер әр халықтың мәдени-әдеби ортасына бейімделу барысында ұлттық дүниетаным, дәстүр және тұрмыс ерекшеліктерін бойына сіңіріп, өзіндік көркемдік сипатқа ие болады. Зерттеушілер фольклорлық образдың ұлттық нұсқаларындағы айырмашылықтар халықтардың мәдениеті, тарихы, дәстүрі мен өмір салтына байланысты қалыптасатынын атап көрсетеді (Кенжекожаева, Мәмбетов, Ауесбаева, 2025: 309).

Үзіндідегі үш күнге созылған айқас мифтік мотивтің уақыт пен кеңістік аясын кеңейтіп, жекелеген оқиғаны жинақталған тартыс деңгейіне көтереді. Таңнан кешке дейін жалғасып, бірнеше рет қайталанатын қақтығыс күрестің кездейсоқ емес, шешімі ұзаққа созылған тағдырлы тартыс екенін аңғартады. Ал «қанға боялған кеңістік» айқастың ауқымын күшейтіп, жеке аңдар арасындағы күресті кең көлемдегі тарихи қақтығыстың астарлы көрінісіне айналдырып тұр. Мифтік мотив нақты тарихи оқиғаны тікелей баяндаудың орнына, оның мәнін жинақтап, трагедиялық сипатын тереңдететін көркемдік модель қызметін атқарады. Нәтижесінде мифтік мотив романның тарихи мазмұнын кеңейтіп, өткен оқиғаны халықтық таным мен көркем жинақтау тұрғысынан пайымдауға мүмкіндік береді.

б) Лирикалық мотивтер. Лирикалық мотивтердің көркем шығармадағы қызметін айқындауда фольклорлық шығармалардағы кейіпкердің ішкі сезімін бейнелеу дәстүріне назар аудару маңызды. Лирикалық мотивтің ерекшелігі белгілі бір оқиғаны баяндаудан гөрі адамның субъективті көңіл күйін, сағынышын, мұңын,

үмітін және ішкі толғанысын алдыңғы қатарға шығаруынан байқалады. Зерттеуші М.И. Ибрагимов лирикалық мотивті тақырып пен оның нақты мәтіндік көрінісін біріктіретін мағыналық құрылым ретінде қарастырып, мұндай мотивтердің мәнін тарихи-мәдени және әдеби контекст арқылы анықтаудың маңызын атап көрсетеді (Ibragimov, 2019: 166-177). Осы тұрғыдан «Аласапыран» романындағы лирикалық мотивтерді қазақтың лиро-эпостық жырларындағы кейіпкердің жол үстіндегі толғанысы, қоштасуы, сағынышы және табиғатпен сырласуы тәрізді дәстүрлі сарындармен салыстыра қарастыруға болады.

Қазақ фольклорындағы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» мен «Қыз Жібек» жырларында лирикалық толғаныс кейіпкерлердің тағдырындағы шешуші кезеңдерде айқын көрінеді. Жыр кейіпкерлерінің сапарға шығуы, жақын адамынан немесе туған ортасынан алыстауы сыртқы оқиға ретінде ғана берілмей, олардың ішкі сезім дүниесімен астасады. Жол мен кеңістік осындай эпизодтарда ерекше поэтикалық қызмет атқарып, кейіпкердің сағынышын, алаңын, үмітін немесе мұңын тереңдете түседі. Табиғат көріністері де дербес пейзаж ретінде ғана емес, адамның көңіл күйін толықтыратын эмоционалдық фон қызметін атқарады. Сондықтан бұл жырлардағы жол мотиві мен лирикалық толғаныс бір-бірінен ажырамайтын көркемдік бірлік түзеді.

Мұндай поэтикалық сабақтастық «Аласапыран» романындағы Ораз-Мұхаммедтің Тобыл бойымен келе жатқан сәтінен де байқалады. Жазушы кейіпкердің ішкі күйін тікелей баяндаудан бұрын оны қоршаған кеңістікті суреттейді. Өзен ағысы, жағалаудағы ағаштар, меңіреу кеңістік, біртіндеп алыстап бара жатқан артқы дүние Ораз-Мұхаммедтің психологиялық толғанысына негіз қалайды. Әсіресе «Ораз-Мұхамед бұрылып артына қарады. Артқы кемеге емес, өз ізіне» деген тұста сыртқы кеңістік пен ішкі психологиялық кеңістік өзара тоғысады. Артына қарау нақты қимыл болумен қатар, кейіпкердің өткен өміріне ойша үңілуінің көркемдік белгісіне айналған.

Осы сипат жағынан аталған эпизодты «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы жол үстіндегі лирикалық толғаныстармен салыстыра аламыз. Жырда кейіпкерлердің кеңістіктегі қозғалысы олардың тағдырындағы өзгерістермен сабақтасып, жол белгілі бір мекенге жетудің құралы ғана емес, сағыныш пен күту, кездесу мен айырылысу тәрізді эмоционалдық жағдайларды ашатын поэтикалық кеңістік қызметін атқарады. Қозы мен Баянның бір-біріне ұмтылысы кеңістік кедергілері арқылы күрделеніп, алыстық олардың ішкі сезімінің тереңдігін айқындай түседі. Осы ретте табиғат пен кеңістік кейіпкердің сезімдік жағдайын сырттай толықтырып отырады (Бабалар сөзі, Т. 54, 2009) .

«Аласапыранда» да жол мен кеңістік Ораз-Мұхаммедтің ішкі дүниесін ашуға қызмет етеді. Алайда екі шығармадағы лирикалық мотивтің мазмұнында елеулі айырмашылық бар. «Қозы Көрпеш – Баян сұлуда» жол үстіндегі толғаныс негізінен ғашықтық сезім, сағыныш, кездесу мен айырылысу төңірегінде өрбиді. Ал М. Мағауин романында жол мотиві тарихи тұлғаның өткен ғұмырын таразылауы, өзінің өмірлік жолына баға беруі және болашақ алдындағы белгісіздікті сезінуімен сабақтасады. Яғни фольклорлық шығармадағы эмоционалдық-психологиялық тәсіл тарихи романда тың мазмұнмен толыққан.

Осындай ұқсастықты «Қыз Жібек» жырынан да байқауға болады. Жырдағы жолға шығу, елден алыстау, кездесу мен қоштасуға байланысты эпизодтарда кейіпкерлердің ішкі сезімі кеңістікпен қатар өріледі. Әсіресе Төлеген тағдырына қатысты жол мотиві оқиғаның қозғалысын қамтамасыз етумен шектелмей, кейіпкердің арманы, таңдауы және алдағы тағдырымен астасқан лирикалық-психологиялық мәнге ие. Жолдың ұзақтығы мен кеңістіктің алмасуы кейіпкердің тағдырындағы бетбұрысты сезіндіретін көркемдік белгіге айналған (Бабалар сөзі, Т 53, 2009).

Ораз-Мұхаммед те дәл осындай жол үстіндегі өтпелі жағдайда бейнеленеді. Ол бір кеңістіктен екіншісіне қарай қозғалып бара жатқанымен, оның санасы кері бағытта – артта қалған өміріне қарай бұрылады. Осы ретте «Қыз Жібектегі» жол кейіпкерді өзінің тағдырлық шешіміне қарай жетелесе, «Аласапырандағы» жол Ораз-Мұхаммедті өзін-өзі тануға, өткенін қайта бағалауға жетелейді.

Романдағы лирикалық толғанысты тереңдете түсетін тағы бір фольклорлық элемент – Ораз-Мұхаммедтің есіне түскен «Іздесем – ізі жоқ, бауыздасам – қаны жоқ» деген халық жұмбағы. Оның шешуі – қайық. Фольклорлық қолданыста жұмбақ белгілі бір заттың қасиетін тұспалдап танытуға негізделсе, М. Мағауин романында оның бастапқы қызметі өзгеріп, кейіпкердің ішкі дүниесін ашатын психологиялық-философиялық құралға айналдырған. Ораз-Мұхаммед жұмбақты қайыққа ғана емес, өзіне қатысты қабылдайды: «Жансыз су күймесіне емес, тірі адамға – өзіне арналғандай». Осы жерде халық жұмбағындағы «ізсіздік» семантикасы адамның өмірдегі ізі туралы толғанысқа ұласқанын көреміз.

Қайық өткеннен кейін судың қайта тоғысып, іздің жоғалуы мен Ораз-Мұхаммедтің «Артында қалған іс жоқ» деген ішкі түйіні арасында психологиялық параллель жасалған. Сөйтіп, «су бетіндегі із» және «адамның өмірдегі ізі» бір-бірімен астасады. Кейіпкердің «Не батырлық жасап майданда танылмаған. Не келелі кеңеске түсіп көсемдік көрсетпеген» деп өзін бағалауы лирикалық толғанысты философиялық деңгейге көтере түскендей. Кейіпкер өткенді жай еске алмайды, өзінің осы уақытқа дейінгі ғұмырының мәні мен тарихи ортадағы орнын саралайды.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» жырлары мен «Аласапыран» романындағы лирикалық мотивтердің типологиялық ұқсастығы кейіпкердің жол үстіндегі көңіл күйін бейнелеуінен, кеңістік пен ішкі толғанысты сабақтастыруынан және сыртқы қозғалысты адамның рухани-психологиялық күйімен байланыстыруынан көрінеді деп топшылаймыз. Ал айырмашылығы олардың идеялық мазмұнында жатыр. Осы өзгеріс фольклорлық поэтикаға тән лирикалық-психологиялық тәсілдердің тарихи роман табиғатына бейімделіп, кейіпкердің ішкі әлемін терең ашатын көркемдік құралға айналғанын көрсетеді. Лиро-эпостық жырларда мұндай тәсіл негізінен махаббат, сағыныш, айырылысу, кездесу мен тағдыр тақырыптарын тереңдетсе, «Аласапыранда» тарихи тұлғаның өзін-өзі тануы, өткен ғұмырын бағалауы және өмірде қалдырар ізін ой елегінен өткізуі үшін пайдаланылған.

Демек, М. Мағауиннің лирикалық мотивтерді қолдануынан қазақтың лироэпостық жырларына тән поэтикалық дәстүрмен сабақтастық байқалады деп түйіндейміз.

в) Этно-фольклорлық мотивтер. «Аласапыран» романындағы этно-фольклорлық мотивтер халықтың дәстүрлі тұрмысын, шаруашылық тәжірибесін, кәсіптік

мәдениетін және әлеуметтік мінез-құлық нормаларын көркем мәтін құрылымына енгізу арқылы танылады. Бата беру, атастыру, табақ тарту, құрбандық шалу тәрізді салттық-ғұрыптық әрекеттер, көкпар, «Айгөлек» секілді ұлттық ойындар, аңшылық пен саятшылық, қонақ күту, ас беру, киім-кешек пен қару-жарақ қатысты этнографиялық белгілер өзара сабақтасып, тарихи дәуірдегі қазақ қоғамының мәдени кеңістігін қалыптастырады. Осы белгілердің жиынтығы тарихи оқиғалардың қандай ұлттық-мәдени ортада жүзеге асып жатқанын нақтылап, кейіпкерлердің іс-әрекетін сол қоғамның қалыптасқан дәстүрлері мен құндылықтары аясында түсінуге мүмкіндік береді.

Этно-фольклорлық мотивтердің көркем мәтіндегі қызметін А. Ахметова мен Г. Ахметованың зерттеуі де нақтылай түседі. Зерттеушілер қазақ және қырғыз прозасындағы этно-фольклорлық сюжеттердің семантикалық өзегі көне ғұрыптық тәжірибелермен, діни түсініктермен, мифологиялық санамен және магиялық-ритуалдық әрекеттермен байланысты екенін көрсетеді. Сонымен бірге қазіргі әдеби мәтінде бастапқы мазмұнын қайталамай, жаңа ұлттық-мәдени мағына иеленетінін атап көрсетеді (Akhmetova, Akhmetova, 2026: 95-116). Осы тұжырым «Аласапыран» романындағы этно-фольклорлық мотивтердің қызметін анықтауға негіз болып отыр.

Романдағы этно-фольклорлық мотивтер киім-кешек, қару-жарақ, тұрмыстық заттар, салт-жоралар, аңшылық-саятшылық және дәстүрлі әлеуметтік қатынастар арқылы нақты сипат алады.

Киім-кешек, қару-жарақ, тұрмыс-тіршілікке байланысты детальдар, рәсімдер мен ырымдар, ұлттық ойындар фольклорлық танымен сабақтасып, халық өмірінің тұтас бейнесін жасайды. Бұл сарындар кейіпкерлердің әрекетін, мінез-құлқын түсіндіруде маңызды рөл атқарып, тарихи оқиғаларды дерексіз емес, тірі мәдени ортада көрсетуге мүмкіндік береді. Ғалым К.Матыжанов атап өткендей, «фольклор – халықтың этникалық тамырын, ұлттық келбетін айқындайтын темірқазық» (Ісләмжанұлы, 2007: 5). Осы тұрғыдан «Аласапырандағы» этно-фольклорлық қабат романның ұлттық сипаттағы көркемдік өзегін құрайды.

Этно-фольклорлық мотивтердің айқын үлгісі – аңшылық-саятшылық мотиві. «Аласапыранда» аң аулау күнкөріс тәсілі шеңберінде қалмай, көшпелі қоғамның кәсіби дағдысы, әлеуметтік тәжірибесі және табиғатпен қарым-қатынасының көрінісі деп суреттеледі. Аңшылыққа қажетті құралдар мен тәсілдердің егжей-тегжейлі берілуі дәуірдің материалдық мәдениетін нақтыласа, саятшылық үдерісінің өзі дала адамының табиғатты бақылау, бағдарлау және оны игеру тәжірибесін танытады.

Бұл ерекшелік әсіресе «Арқадағы аңшылық», «Саятта» тарауларынан анық байқалады. Саятшылық көріністерінде қыран құс, аңға салатын ит, қару, аң аулау тәсілдері және табиғи орта бір-бірімен сабақтасып, дәстүрлі өмір салтының тұтас бейнесін қалыптастырады.

Аңшылық мотиві кейіпкер мінезін әрекет үстінде танытуымен де ерекшеленеді. Белгілі ғалым А. Сейдімбектің «Аңшылық – кімді болса да салқын сабырға, жан семіртер көңілділікке баулып, ерік күші мен дене күшінің үндестік табуына ықпал етеді» деген тұжырымы романдағы аңшылық көріністерінің идеялық өзегін тереңдете түседі (Сейдімбек, 1997: 303). Сонымен қатар аңшылық мотиві табиғат

пен адам арасындағы байланысты көрсетуге мүмкіндік береді. Кейіпкердің аңды аңдуы, табиғат жағдайын бағдарлауы және қоршаған ортаның ерекшеліктерін ескеруі көшпелі дүниетанымдағы табиғатпен етене өмір сүру тәжірибесін танытады.

4. Зерттеу нәтижесі

Талдау нәтижесінде М.Мағауиннің «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтердің тұтас әрі жүйелі көркемдік құрылым түзетіні анықталды. Романда қолданылған фольклорлық мотивтер тарихи баяндаудың өзегіне айналып, шығарманың идеялық тұтастығын, поэтикалық деңгейін және философиялық мазмұнын айқындайтын негізгі факторлардың бірі ретінде қызмет етіп тұр.

Зерттеу барысында мотив ұғымының теориялық негіздеріне сүйене отырып, «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтердің дәстүрлі халықтық танымнан бастау алып, авторлық интерпретация арқылы жаңа тарихи-көркем сапаға ие болғаны айқындалды. Әйгілі ғалымдар А. Веселовский, В.Я. Пропп, С. Томпсон еңбектерінде қарастырылған тұрақты мотивтер роман мәтінінде ұлттық әдеби процестің, нақты тарихи кезеңнің талаптарына сай түрлендірілген.

Зерттеу нәтижелері тәңірге жалбарыну мотивінің романда халықтық дүниетанымы мен сенімінің көркем көрінісі ретінде қолданылғанын көрсетті. Адам ата, Әбіл-Қабыл әпсана-хикаятына қатысты мифо-поэтикалық ишаралар тарихи тартыстарды адамзатқа ортақ моральдық проблемалармен байланыстырып, романның философиялық кеңістігін кеңейте түскені айқындалды.

Лирикалық мотивтер мен психологиялық параллеллизмнің қолданылуы кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін ашуда шешуші рөл атқарып, табиғат құбылыстары мен адам көңіл-күйінің егіз суреттелуі фольклорлық поэтикадан бастау алатын психологизмнің тарихи роман жанрында ұтымды пайдаланылғанын дәлелдейді. Аталмыш тәсіл романдағы тарихи оқиғаларды дерексіз баяндаудан сақтап, кейіпкерлерді эмоционалдық-психологиялық тұрғыда қабылдауға, ішкі қақтығыстарын аңғарып, сезінуге мүмкіндік береді.

Этно-фольклорлық мотивтердің қолданылуы «Аласапыран» романында ұлттық болмысты, тарихи ортаны шынайы әрі кең тыныста бейнелеуге мүмкіндік бергені байқалады.

5. Қорытынды

Жүргізілген зерттеу М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтердің шығарма поэтикасындағы маңызды орнын көрсетті. Романда фольклорлық мотивтер тарихи романның мазмұнын тереңдететін, идеялық-философиялық мән қалыптастыратын жүйе ретінде көрінеді. Фольклорлық мотивтердің қолданылуы қаламгердің ұлттық дүниетанымды тарихи романның көркемдік табиғатымен сабақтастыра игергенін танытады.

Саралай келе, «Аласапыран» романындағы фольклорлық мотивтер – тарихи оқиғалар мен ұлттық жадты байланыстыратын маңызды поэтикалық құрал. Фольклорлық мотивтерді кешенді қарастыру М.Мағауин шығармашылығындағы фольклор мен тарихи прозаның сабақтастығын, дәстүрлі көркемдік үлгілердің авторлық интерпретация арқылы жаңғыруын тереңірек тануға мүмкіндік береді деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Ахметова А., Ахметова Г. Қазіргі қазақ және қырғыз әдеби нарративтері: этнофольклорлық сюжеттердің утилитарлық қызметі // Түркология. – 2026. – № 126. – 95–116-бб. – DOI: https://doi.org/10.59358/ayt.1919447.

2. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т. 34: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2006. – 384 б.

3. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т. 53: Ғашықтық жырлар. – Астана: Фолиант, 2009. – 456 б.

4. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т. 54: Ғашықтық жырлар. – Астана: Фолиант, 2009. – 456 б.

5. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т. 95: Хикаяттар. – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б.

6. Березкин Ю. Америка мифологияларындағы Еуразия құрлығы және Тынық мұхит аймағымен байланыстар және олардың ықтимал тарихи тереңдігі // Латын Америкасы үндістерінің әдебиеті журналы. – 2005. – 21-том, № 2. – 99-115-бб.

7. Веселовский А.Н. Тарихи поэтика. – Мәскеу: Жоғары мектеп, 1989. – 404 б.

8. Глазкова М.М. А.П. Чеховтың «Дала» повесіндегі фольклорлық мотивтердің көрінісі // Филология ғылымдары. Теория мен практика мәселелері. – 2026. – 19-том. – 7-шығарылым. – DOI: (https://doi.org/10.30853/phil20260372).

9. Ісләмжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры: монография. – Алматы: Арыс, 2007. – 332 б.

10. Ибрагимов М.И. Ғабдолла Тоқай лирикасының мотивтері (мотивтердің сөздік-көрсеткіші жобасына қатысты) // Сюжетология және сюжетография. – 2019. – № 2. – 166-177-бб. – DOI: https://doi.org/10.25205/2410-7883-2019-2-166-177.

11. Кенжекожаева А., Мәмбетов Ж.О., Ауесбаева П.Т. Қазан туралы ғибратты әңгіменің түрлі нұсқалары аясындағы Қожа Насреддиннің даналығы мен әзілі // Тува туралы жаңа зерттеулер. – 2025. – № 2. – 300-311-бб. – DOI: https://doi.org/10.25178/nit.2025.2.18.

12. Қасқабасов С. Ойөріс. – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.

13. Мағауин М. Аласапыран: тарихи роман. – Алматы: Жазушы, 1988. – 828 б.

14. Мелетинский Е.М. Миф поэтикасы. – Мәскеу: Ғылым, 1976. – 408 б.

15. Обаева Г.С. Ғ. Мүсіреповтің көркем шығармаларындағы фольклорлық мотивтер: 6D020500 – Филология мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Ақтөбе, 2024. – 181 б.

16. Пропп В.Я. Орыс қаһармандық эпосы. – Мәскеу: Әліпби, 2023. – 832 б.

17. Сейдімбек А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.

18. Томпсон С. Халық әдебиеті мотивтерінің көрсеткіші: халық ертегілеріндегі, балладалардағы, мифтердегі, мысалдардағы, ортағасырлық романдардағы, ғибратты әңгімелердегі, фаблиолардағы, әзіл әңгімелер жинақтарындағы және жергілікті аңыздардағы баяндау элементтерінің жіктелуі. Қайта өңделген және толықтырылған басылым. 6 томдық. – Блумингтон: Индиана университетінің баспасы; Копенгаген: Розенкильде және Баггер, 1955-1958. – 2497 б.

19. Томпсон С. Халық ертегісінің типтері: жіктелуі және библиографиясы. – Хельсинки: Финляндия ғылым академиясы, 1961. – 588 б.

References:

1. Akhmetova A., Akhmetova G. Contemporary Kazakh and Kyrgyz Literary Narratives: The Utilitarian Function of Ethno-Folkloric Plots // Türkoloji. – 2026. – No. 126. – P. 95-116. – DOI: https://doi.org/10.59358/ayt.1919447. (in English).

2. Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. Vol. 34: Heroic Epics. – Astana: Foliant, 2006. – 384 p. (in Kazakh).

3. Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. Vol. 53: Love Epics. – Astana: Foliant, 2009. – 456 p. (in Kazakh).

4. Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. Vol. 54: Love Epics. – Astana: Foliant, 2009. – 456 p. (in Kazakh).

5. Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. Vol. 95: Tales. – Astana: Foliant, 2013. – 432 p. (in Kazakh).

6. Berezkin Y. Continental Eurasian and Pacific Links in American Mythologies and Their Possible Time-Depth // Latin American Indian Literatures Journal. – 2005. – Vol. 21, No. 2. – P. 99-115. (in English).

7. Veselovsky A.N. Historical Poetics. – Moscow: Higher School, 1989. – 404 p. (in Russian).

8. Glazkova M.M. Representation of Folklore Motifs in A.P. Chekhov's Novella "The Steppe" // Philological Sciences. Issues of Theory and Practice. – 2026. – Vol. 19. – Issue 7. – DOI: https://doi.org/10.30853/phil20260372. (in Russian).

9. Islamzhanuly K. Kazakh Family Folklore: A Monograph. – Almaty: Arys, 2007. – 332 p. (in Kazakh).

10. Ibragimov M.I. Motifs in Gabdulla Tukay's Lyric Poetry (Towards a Motif Dictionary and Index Project) // Studies in Plot Theory and Plot Description. – 2019. – No. 2. – P. 166-177. – DOI: https://doi.org/10.25205/2410-7883-2019-2-166-177. (in Russian).

11. Kenzhekozhaeva A., Mambetov Zh.O., Auesbaeva P.T. Khoja Nasreddin's Wisdom and Humour in the Context of Different Versions of the Parable about the Cauldron // New Research of Tuva. – 2025. – No. 2. – P. 300-311. – DOI: https://doi.org/10.25178/nit.2025.2.18. (in Russian).

12. Kaskabasov S. Horizons of Thought. – Astana: Astana Printing, 2009. – 320 p. (in Kazakh).

13. Magauin M. Turmoil: A Historical Novel. – Almaty: Writer, 1988. – 828 p. (in Kazakh).

14. Meletinsky E.M. The Poetics of Myth. – Moscow: Science, 1976. – 408 p. (in Russian).

15. Obaeva G.S. Folklore Motifs in G. Musirepov's Literary Works: A Dissertation Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the Specialty 6D020500 – Philology. – Aktobe, 2024. – 181 p. (in Kazakh).

16. Propp V.Ya. Russian Heroic Epic. – Moscow: Alphabet, 2023. – 832 p. (in Russian).

17. Seidimbek A. The Kazakh World: An Ethnocultural Perspective: A Study Guide. – Almaty: Sanat, 1997. – 464 p. (in Kazakh).

18. Thompson S. Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends. Revised and Enlarged Edition. 6 vols. – Bloomington: Indiana University Press; Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1955-1958. – 2497 p. (in English).

19. Thompson S. The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography. – Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters, 1961. – 588 p. (in English).

ҒТАМР 17.71.07 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-07

С.С. Кәдірханова[1], П.Т. Әуесбаева[2*], А.С. Күшкімбаева[3]
[1]әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
[3]Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: [1]sandugash_kadirkhanova@mail.ru, [2]ksaryarka@inbox.ru, [3]alitok@mail.ru,
ORCID: [1]0009-0004-2416-1957, [2]0000-0002-7716-9715, [3]0000-0001-5546-4513.

«Қисса Баһрам» дастанының сюжеттік-мотивтік құрылымы мен текстологиялық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада «Қисса Баһрам» дастанының сюжеттік-мотивтік құрылымы мен текстологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің негізгі материалы ретінде дастанның 1908 жылғы Қазан басылымы, 1995 жылы «Батырлық дастандар» жинағында жарияланған нұсқасы және «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томына енген ғылыми мәтіні алынды. Зерттеуде сюжеттік-мотивтік, құрылымдық-семантикалық, салыстырмалы-типологиялық және текстологиялық талдау әдістері қолданылды. Дастандағы перзентсіздік, бала тілеу, қаһарманның ерекше өсуі, сырттай ғашық болу, хабар алу, жолға шығу, сынақтан өту, хат пен жүзік арқылы хабарласу, ғашықтардың жүздесуі және елге оралу мотивтерінің өзара байланысы сараланды. Алтын киіктің көрінуі Баһрамның сапарға шығуына түрткі болса, Гүләндамның суреті мен оның жанындағы жазу кейіпкердің қызды іздеуге бел бууына себеп болады. Пері шалдың хабары іздеудің бағытын айқындап, жол үстіндегі шайқастар ғашықтық сапардың қаһармандық сипат алуына негіз болады. 1908 және 1995 жылғы мәтіндерді салыстыру барысында түпнұсқаға тән фонетикалық ерекшеліктердің сақталмауы, жекелеген сөздердің қате оқылуы мен алмастырылуы, өлең жолдарының түсіп қалуы және мағынаға сәйкес келмейтін өзгерістер анықталды. Мұндай айырмашылықтардың сөз мағынасына, мәтіннің толықтығына және кейбір эпизодтардың өзара байланысына әсер еткені көрсетілді. Зерттеу «Қисса Баһрамда» шығыстық ғашықтық сюжеттің қазақтың қаһармандық және халықтық жыр дәстүрлерімен сабақтасып жатқанын, ал дастанның көркемдік құрылымын тануда сюжеттік-мотивтік талдау мен мәтін нұсқаларын салыстыра қарастырудың маңызды екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: «Қисса Баһрам», ғашықтық-қаһармандық дастан, шығыстық сюжет, сюжеттік-мотивтік құрылым, текстологиялық ерекшеліктер.

S.S. Kadirkhanova[1], P.T. Auesbayeva[2*], A.S. Kushkimbayeva[3]
[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]Institute of Literature and named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
[3]K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan
E-mail: [1]sandugash_kadirkhanova@mail.ru, [3]ksaryarka@inbox.ru, [3]alitok@mail.ru,
ORCID: [1]0009-0004-2416-1957, [3]0000-0002-7716-9715, [2]0000-0001-5546-4513

The plot-motif structure and textological features of the dastan “Qissa Bahram”

Abstract. This article examines the plot and motif structure and textological features of the dastan Qissa Bahram. The study is based on the 1908 Kazan edition of the dastan, the version published in the collection Batyrlyq dastandar (Heroic Dastans) in 1995, and the text included in Volume 20 of the 100-volume series

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
С.С. Кәдірханова, П.Т. Әуесбаева, А.С. Күшкімбаева. «Қисса Баһрам» дастанының сюжеттік-мотивтік құрылымы мен текстологиялық ерекшеліктері // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 108-125. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-07.

Babalar sozi. The study employs plot and motif analysis, structural-semantic analysis, the comparative-typological method, and textological analysis. It examines the interrelationship between the motifs of childlessness, the wish for a child, the hero's extraordinary growth, falling in love without having met the beloved, receiving news, setting out on a journey, undergoing trials, communicating through letters and a ring, the lovers' meeting, and the return home. The appearance of the golden deer prompts Bahram to set out on his journey, while Gulandam's portrait and the inscription accompanying it lead him to resolve to search for her. The information provided by an old peri directs his search, while the battles he faces along the way give his quest for his beloved a heroic dimension. Comparison of the 1908 and 1995 texts reveals that phonetic features of the earlier text were not preserved, some words were misread or replaced, lines of verse were omitted, and changes inconsistent with the original meaning were introduced. These differences affected word meanings, the completeness of the text, and the coherence of certain episodes. The study shows that in Qissa Bahram an Eastern romance plot is intertwined with Kazakh heroic and folk epic traditions. It also demonstrates the importance of combining plot and motif analysis with a comparative examination of textual versions in understanding the literary structure of the dastan.

Keywords: Qissa Bahram, love-heroic dastan, Eastern plot, plot and motif structure, textological features.

С.С. Кадирханова[1], П.Т. Ауесбаева[2*], А.С. Кушкимбаева[3]

[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауезова, Алматы, Казахстан
[3]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан
E-mail: [1]sandugash_kadirkhanova@mail.ru, [2]ksaryarka@inbox.ru, [3]alitok@mail.ru,
ORCID: [1]0009-0004-2416-1957, [2]0000-0002-7716-9715, [3]0000-0001-5546-4513

Сюжетно-мотивная структура и текстологические особенности дастана «Кисса Бахрам»

Аннотация. В статье исследуются сюжетно-мотивная структура и текстологические особенности дастана «Кисса Бахрам». Источниковую основу исследования составили казанское издание дастана 1908 года, версия, опубликованная в сборнике «Батырлық дастандар» в 1995 году, и текст, вошедший в 20-й том стотомного издания «Бабалар сөзі». В работе использованы сюжетно-мотивный, структурно-семантический, сравнительно-типологический и текстологический методы анализа. Выявлена взаимосвязь мотивов бездетности и обретения долгожданного ребёнка, необычного взросления героя, заочной влюблённости, получения вести, отправления в путь, испытаний, обмена письмами и передачи кольца, встречи влюблённых и возвращения героя на родину. Золотой олень становится отправной точкой путешествия Бахрама, а портрет Гуландам и сопровождающая его надпись определяют дальнейшую цель героя — поиски возлюбленной. Полученные от старика-пери сведения указывают направление поисков, тогда как сражения и испытания в пути придают любовной линии героический характер. Сопоставление изданий 1908 и 1995 годов позволило выявить изменения фонетических особенностей раннего текста, случаи ошибочного прочтения и замены отдельных слов, пропуски стихотворных строк и смысловые искажения. Установлено, что подобные расхождения затрагивают семантику отдельных слов, полноту текста и смысловые связи между некоторыми эпизодами. Результаты исследования показывают, что в «Кисса Бахрам» восточный любовный сюжет получает развитие в контексте казахской героической и народно-поэтической традиции. Сочетание сюжетно-мотивного анализа с сопоставлением текстовых версий позволяет полнее раскрыть художественную структуру дастана и особенности его текстовой истории.

Ключевые слова: «Кисса Бахрам», любовно-героический дастан, восточный сюжет, сюжетно-мотивная структура, текстологические особенности.

1. Кіріспе

Қазақ дастандық эпосының елеулі бөлігін шығыс халықтарына ортақ сюжеттер негізінде жырланған шығармалар құрайды. Мұндай дастандар қазақ ортасына дайын

күйінде қабылданып қана қоймай, ауызша жырлау дәстүріне, халықтың дүниетанымы мен көркемдік талғамына бейімделіп отырған. Шығыстық сюжеттің негізгі желісі сақталғанымен, кейіпкерлердің әрекеті, оқиғаның баяндалу тәсілі, ғажайып сарындар мен қаһармандық эпизодтар ұлттық эпикалық дәстүрге сәйкес жаңаша сипат алған. Ғашықтық тақырыбына құрылған дастандарда сүйген жарын іздеу, ұзақ сапарға шығу, тосқауылдардан өту, дұшпандарымен шайқасу, серік табу және мұратына жету тәрізді мотивтер өзара сабақтасып, күрделі оқиғалар тізбегін түзеді.

Осындай шығармалардың бірі – «Қисса Баһрам» дастаны. Шығармада Баһрамның Гүләндамға ғашық болып, оны іздеп жолға шығуы негізгі желі болғанымен, дастан мазмұны ғашықтық оқиғамен ғана шектелмейді. Кейіпкер сапар барысында жын, дию, айдаһар, жайын және жау әскерімен шайқасып, тұтқындарды босатады, қиындыққа тап болған адамдарға көмектеседі. Баһрамның Гүләндамды іздеген сапары түрлі сынақтар мен шайқастар арқылы өрбиді. Осылайша дастандағы ғашықтық желі қаһармандық оқиғалармен сабақтасады. Шығарманың жанрлық сипатын тану үшін оның шығыстық негізімен қатар, сюжетті құрайтын мотивтерге, кейіпкерлердің әрекетіне және оқиғалардың өзара байланысына назар аудару қажет.

Б. Әзібаева шығыстық сюжетке негізделген дастандардың көбі парсының ғашықтық дастандарының үлгісімен құрылатынын атап, «Қисса Баһрамды» осы топқа жатқызады. Ғалымның пайымдауынша, мұндай шығармалардың қаһарманы патшаның жалғыз ұлы болып туып, көрікті, өнерлі әрі тәрбиелі болып өседі. Кейін алыстағы бейтаныс қызға сырттай ғашық болып, оны іздеп сапарға шығады. Жолдағы қиындықтарды жеңіп, сүйгеніне қосылуы осы дастандарға тән ортақ желілердің бірі саналады (Әзібаева, 2014: 116). «Қисса Баһрамда» аталған белгілер сақталғанымен, оқиға сол үлгімен ғана шектелмейді. Алтын киікті көрген Баһрам оның соңына түсіп, Гүләндамның суретіне кезігеді. Суреттегі қызға ғашық болған ол пері шалдан Гүләндам туралы хабар алады. Жол үстіндегі шайқастар, хат арқылы хабарласу мен жүзік арқылы белгі беру сюжетті дамытып, оқиғаларды өзара байланыстырады.

«Қисса Баһрамды» зерттеуде дастан мәтінінің әр басылымда қалай берілгеніне де назар аудару қажет. Дастан XX ғасырдың басында бірнеше рет жарық көріп, кейінгі кезеңдерде түрлі жинақтарға енгізілген. Алайда кейінгі жарияланымдарда жырдағы кейбір сөздер қазіргі әдеби тілге икемделіп, жекелеген жолдары өзгертілген немесе түсіп қалған. Мұндай түзетулердің бір бөлігі емле мен дыбыстық ерекшелікке қатысты болса, енді бірқатары сөздің бастапқы мағынасына, мәтіннің толықтығына және кейбір эпизодтардың өзара байланысына әсер еткен. Сондықтан мәтіндік айырмашылықтарды тізіп көрсетумен шектелмей, олардың шығарма мазмұны мен мәтіндік құрылымына тигізген ықпалын да анықтау қажет.

Мақаланың мақсаты – «Қисса Баһрам» дастанындағы негізгі мотивтердің сюжеттік қызметін анықтап, 1908 және 1995 жылғы басылымдарды салыстыру арқылы мәтіндік өзгерістердің шығарма мазмұны мен мәтіндік құрылымына ықпалын көрсету. Зерттеудің жаңалығы жекелеген сөздер мен өлең жолдарындағы өзгерістердің

сөз мағынасына, кейіпкер әрекетінің уәжіне және эпизодтар арасындағы логикалық байланысқа әсерін сюжеттік талдаумен сабақтастыра қарастырудан көрінеді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1. Зерттеу әдістері

«Қисса Баһрам» дастанының сюжеттік құрылымы мен мәтіндік нұсқаларындағы ерекшеліктерді қатар қарастыру үшін сюжеттік-мотивтік, құрылымдық-семантикалық, салыстырмалы-типологиялық және текстологиялық әдістер қолданылды.

Сюжеттік-мотивтік талдауда Баһрамның Гүләндамды іздеуімен байланысты мотивтер және олардың оқиғаға әсері қарастырылды. Б.Н. Путилов мотивті сюжетті құрайтын элемент ретінде ғана емес, оның дамуын бағдарлап, шарттандыратын құрылымдық бірлік ретінде қарастырады (Путилов, 1975: 149). Сондықтан алтын киік, Гүләндамның суреті, пері шалдың хабары, жолға шығу, шайқас, хат, жүзік және елге оралу мотивтерінің сюжеттің басталуы мен дамуына ықпалы талданды.

Құрылымдық-семантикалық әдіс арқылы дастанның негізгі кезеңдері қарастырылды. Баһрамның жолға шығуы, сапарда кездескен кедергілері, Гүләндамға жетуі және еліне оралуы жеке кезеңдерге бөлінді. Сондай-ақ әр кейіпкердің Баһрамға көмектесуі немесе оның жолына кедергі келтіруі оқиғаның дамуына қалай әсер еткені талданды. Мұнда кейіпкердің мәтінде қаншалықты жиі аталатынына емес, оның әрекетінің оқиғаға әсеріне мән берілді.

Салыстырмалы-типологиялық талдау арқылы «Қисса Баһрам» шығыстық сюжетке құрылған өзге ғашықтық дастандармен салыстырылды. Перзентсіздік, сырттай ғашық болу, қалыңдық іздеп сапарға шығу, тылсым күштермен күресу және мұратқа жету мотивтерінің басқа дастандарда қалай берілгені, олардың «Қисса Баһрам» сюжетіндегі көрінісі мен өзіндік ерекшеліктері қарастырылды.

Текстологиялық талдау кезінде 1908 және 1995 жылғы басылымдардағы өлең жолдары, жекелеген сөздер мен сөз тіркестері, сондай-ақ фонетикалық ерекшеліктер салыстырылды. Соның негізінде жекеленген сөздердің өзгеріске түсуі, түпнұсқадағы фонетикалық ерекшеліктердің сақталмауы, араб, парсы және көне түркі сөздерінің қате оқылуынан туған ауытқулар, мәтіннен түсіп қалған өлең жолдары, оқиға мазмұнына үйлеспейтін өзгерістер топтастырылды. Түпнұсқаның фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктері қазіргі әдеби тіл нормасымен бағаланған жоқ. Олар шығарманың хатқа түскен кезеңін танытатын мәтіндік дерек ретінде қарастырылды. Әр өзгерістің сөз мағынасына және оқиға желісіне әсері жеке талданды.

2.2. Материалдарға сипаттама

Зерттеудің негізгі материалын «Қисса Баһрам» дастанының әр кезеңде жарық көрген мәтіндері құрайды. Дастанның басылым тарихын анықтауда 1908 жылы Қазан қаласындағы Университет баспаханасынан және 1912 жылы Домбровский баспаханасынан шыққан кітаптар ескерілді (Қисса Баһрам, 1908; Қисса Баһрам, 1912). 1908 жылғы басылым туралы деректерді нақтылауда осы нұсқаны тікелей пайдаланған М. Бөжеевтің зерттеуі де басшылыққа алынды (Бөжеев, 2013). Негізгі текстологиялық салыстыру 1908 жылғы басылым мен Ү. Субханбердина құрастырған «Батырлық дастандар» жинағындағы 1995 жылғы мәтін арасында

жүргізілді (Қисса Баһрам, 1908; Батырлық дастандар, 1995). 1912 жылғы басылым дастанның жариялану тарихын нақтылау үшін ғана пайдаланылды. «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томындағы мәтін сюжеттік талдау барысында және дәйексөздерді нақтылау кезінде қосымша нұсқа ретінде қолданылды (Қисса Баһрам, 2005).

1908 жылғы басылым зерттеудің негізгі нұсқасы ретінде алынды. Онда дастанның сол кезеңдегі тілдік ерекшеліктері, өлең құрылысы және жекелеген сөздердің көне тұлғалары кейінгі басылымдарға қарағанда толығырақ сақталған. «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томын құрастырушылар дастан мәтінінің 1908 жылғы басылым негізінде дайындалғанын, ал 1995 жылы «Батырлық дастандар» жинағында жарияланған нұсқаның бірқатар редакциялық өзгеріске ұшырағанын атап көрсетеді (Қисса Баһрам, 2005: 6). Салыстыру барысында 1995 жылғы мәтінде кейбір сөздердің өзгертілгені, жекелеген өлең жолдарының түсіп қалғаны анықталды. Екі басылымды салыстыру редакциялық өзгерістердің сипатын ғана емес, олардың сөз мағынасына, мәтіннің толықтығына және кейбір эпизодтардың өзара байланысына әсерін анықтауға мүмкіндік берді.

«Бабалар сөзі» басылымында өлең жолдары нөмірленіп, көнерген сөздер мен кірме сөздерге түсінік берілген. Түпнұсқадағы қалыптан ауытқып тұрған немесе толықтыруды қажет ететін сөздер тік жақшамен ажыратылған. Мұндай белгілер «Бабалар сөзі» басылымындағы мәтінді 1908 және 1995 жылғы басылымдармен салыстырып, дәйексөздерді нақтылауға жағдай жасайды.

Сюжеттік талдауға дастанның толық мәтіні алынды. Перзентсіздік пен бала тілеу, Баһрамның тууы мен ер жетуі, алтын киіктің соңына түсуі, Гүләндамның суретін көруі, пері шалдан хабар алуы, сапарға шыққандағы шайқастары, жүзік арқылы белгі беруі, Гүләндаммен табысуы және еліне оралуы өзара жалғасқан оқиғалар ретінде қарастырылды. Дастаннан алынған жеті үзінді сюжеттің негізгі кезеңдерін талдау үшін таңдалды; басқа эпизодтар оқиғаны дамытудағы және кейіпкер бейнесін ашудағы қызметіне қарай қарастырылды.

Қосымша ғылыми материалдар дастан нұсқаларын, эпикалық мәтіннің ауызша және жазбаша ортада өзгеруін қарастырған зерттеулерден алынды. Зерттеуші Ж. Салтақова «Дотан батыр» жырының Қазан басылымы мен қолжазба нұсқаларын салыстырып, жыршының дайын сюжетті қысқарту, өзгерту және жекелеген эпизодтарды толықтыру арқылы өзіндік нұсқа жасағанын көрсетеді (Салтақова, 2020: 85-86). А. Сейед-Гохраб «Шаһнамадағы» Рүстем мен Сухраб оқиғасының қолжазбада, ғылыми басылымдарда және ауызша дәстүрде сақталған нұсқаларын салыстырады (Seyed-Gohrab, 2015: 443-461). Дж. Рубанович белгілі бір сюжеттің өзге ортада қайта баяндалған кезде қысқарып, толықтырылып, жаңаша құрылатынын көрсетеді (Rubanovich, 2022: 837-856). Бұл еңбектер әртүрлі нұсқалардағы өзгерістерді ауызша таралу, қайта баяндау және мәтінді баспаға дайындау үдерістерімен байланыстыра қарастыруға негіз береді.

3. Талқылау

Шығыстық сюжеттер қазақ арасына ауызша да, қолжазба арқылы да тараған. Олар әр жыршының айтуында және әр көшірмеде өзгеріп, қазақтың эпикалық дәстүріне бейімделіп отырған. Б. Омаров қазақ ақындары шығыстық сюжеттерді сол күйінде

қайталамай, оқиға желісі мен суреттеу тәсілдерін халықтың көркемдік танымына сай өзгертіп жырлағанын көрсетеді (Омаров, 2022: 27-39). «Қисса Баһрамда» да шығыстық ғашықтық дастанның жалпы желісі сақталғанымен, оқиға өрісі қазақтың батырлық және ертегілік дәстүріне тән сарындармен толыққан. Баһрам сүйген жары үшін жанын қиюға дайын ессіз ғашық қана емес, қарсы келген жауын жеңетін, жын, диюмен шайқасатын, тұтқындарды азат етіп, қиындыққа ұшыраған жандарға араша түсетін қаһарман ретінде көрінеді. Сондықтан шығарманың сюжеттік желісін тек шығыстық әдеби дәстүрмен байланыстыру жеткіліксіз; ортақ сюжетке қазақ ортасында қандай мотивтер қосылғанын да ескеру қажет.

Б. Әзібаева «Қисса Баһрамды» парсы ғашықтық дастандарының желісімен тараған шығармалар қатарына жатқызады (Әзібаева, 2014: 116). «Қисса Баһрамда» шығыс дастандарына тән ортақ желі сақталған: патшаның жалғыз ұлы Баһрам ер жеткен соң қиян шеттегі Гүләндамға сырттай ғашық болып, оны іздеп алыс сапарға аттанады. Алайда дастанның сюжеттік желісінде алтын киік, қыздың суреті, пері шалдың хабары сияқты мотивтер, сондай-ақ жолдағы шайқастар мен хат, жүзікке қатысты эпизодтар маңызды орын алады. Жырдағы әр мотивтің өзіндік қызметі бар. Перзентсіздік мотиві Баһрамның дүниеге келу оқиғасына бастау болса, алтын киікті көруі оның сапарға шығуына себеп болады. Қыздың суреті мен оның жанындағы жазу арқылы Баһрам Гүләндам туралы біліп, оны іздеуге бел буады. Пері шалдан естіген хабар алдағы сапардың қауіпті екенін білдіреді. Ал жолда кездескен қиындықтар мен шайқастар Баһрамның Гүләндамды іздеудегі табандылығы мен ерлігін танытады.

Дастандағы оқиға Кіші ханның перзентсіздігін жырлаудан басталады. Ол қырық жасқа дейін бала сүймей, перзент тілеп, ғаріп пен пақырға садақа таратады:

Үрімнің сыйлы құрды падишалық,
Құдайдан бала сұрап айтты зарлық,
Бала үшін һәр тарапқа шашты малын,
Түседі Кіші ханға һәрбір тарлық.
Садақа үлестіріп, шашты малын,
Зарланып, бала сұрап шықты жалын.
Кіші хан жасы келді сонда қырық,
Тағдырда жазған шығар Зүлжалалым (Қисса Баһрам, 2005: 192).

Бұл шумақтарда баласыздық жеке адамның ғана емес, тақ мұрагеріне зәру патшаның қайғысы ретінде беріледі. Кіші ханның мол дәулеті мен сансыз әскері оның ішкі мұңын сейілте алмайды. Перзент тілеу мотиві ханның сыртқы салтанаты мен ішкі қайғысының арасындағы қарама-қайшылықты ашады. Баһрам дүниеге келгеннен кейін ханның «қайғы-шері мен сары уайымы» тарқап, елге той жасалады, кедейлерге қисапсыз гауһар тас шашылады.

Перзентсіздік пен бала тілеу мотивтері шығармадағы негізгі оқиғадан бөлек тұрған артық кіріспе емес, кейіпкердің эпикалық өмірбаянына бастау болады. Б. Әзібаева перзентсіздік, бала тілеу және ерекше жағдайда туу мотивтерін қаһарманның эпикалық өмірбаянын құрайтын тұтас желі ретінде қарастырады. Мұндай мотивтер ғашықтық және дастандық эпос кейіпкерлеріне де тән. Олар қаһарманның өзгелерден дара туғанын және қандай да бір үлкен күрестерге лайық болып қалыптасқанын

танытады (Әзібаева, 2014: 136–137). «Қисса Баһрамда» бұл ерекшелік Баһрамның жастайынан зерек әрі өнерлі болып өсуінен көрінеді. Ол мылтық атуды, садақ тартуды, найза мен қылыш қолдануды меңгеріп, ат құлағында ойнайды. Алдағы сапарында кездескен қиындықтарды жеңуіне жастайынан алған тәрбиесі мен меңгерген өнері негіз болады.

Баһрамның кейінгі тағдыры түс көру, сырттай ғашық болу, хабар алу, жолға шығу, қиындықтарды жеңу, жүзік жіберу, хат алмасу, Гүләндаммен жүздесу және елге қайту мотивтері арқылы өрбиді. Оқиғаның жаңа арнаға бұрылуына алтын киіктің көрінуі себеп болады. Ш.Ыбыраев сюжеттің әрі қарай өрбуін қаһарманға жеткен хабармен байланыстырады. Хат, сәлемдеме, монолог немесе диалог түрінде берілетін мұндай хабар қаһарманның әрекетке көшуіне себеп болып, оқиғаны дамытады (Ыбыраев, 1993: 256). «Қисса Баһрамда» хабар мотиві кейінірек көрінсе, алғашқы қозғалыс алтын киікке кезігуден басталады. Ол киіктің соңына түсіп, елінен ұзап кетеді. Алтын киік оны Гүләндамның суреті тұрған гауһар шаһарға бастап келеді. Бір күні Баһрам аңға жалғыз шығып, үсті-басы гауһар таспен безенген киікке кездеседі:

«Аң аулайым» деп бір күн жалғыз шықты аңға,
Көрді де бір киікті қалды таңға.
Безенді гауһар таспен үсті-басын,
Ұмтылады «салайын!» деп батыр санға.
Көрінді мұнарланып бір үлкен тау,
Жын, пері – неше түрлі қаптаған жау.
Жөнелді қарсы алдынан алтын киік,
Жете алмады, ер Баһрам болды тақау.
Ол таудың киігі тағы кез келеді,
Баһрамның ойынына тап болады.
Киікті ер Баһрам қуып жүріп,
Бір тамға киік келіп жоғалады (Қисса Баһрам, 2005: 195-196).

Алтын киік алғашында Баһрамның аңшылық кезінде кездейсоқ ұшырасқан аңындай көрінеді. Бірақ оны қуған Баһрам нөкерлерінен ажырап, жалғыз қалады да, бұрын-соңды көрмеген гауһар таспен өрілген әсем шаһарға жетеді. Шаһардың кірпіші лағыл мен жақұттан қаланған, көшесінде лағыл шамдар жанып, топырағына дейін зағыпыран деп суреттеледі. Осы тұстан бастап Баһрам ғажайып оқиғаларға тап болады. Киік бір тамға кіріп ғайып болғанда, Баһрам кері қайтпай, оны іздеуін жалғастырады.

Б. Әзібаева сырттай ғашық болу мотивінің портрет, түс, айна, ауызша хабар және сұлу қыздың алтын киік бейнесінде көрінуі тәрізді бірнеше түрі бар екенін атап көрсетеді. Бейтаныс сұлу туралы осындай белгі арқылы білген қаһарман оны іздеп жолға шығады. Бұл мотив оның туған жерінен аттануына себеп болады (Азибаева, 1998: 121–122). «Қисса Баһрамда» аталған мотив бір ғана түрде емес, бірнеше саты арқылы беріледі. Алдымен Гүләндамның нұры алтын киік бейнесінде көрінеді. Кейін Баһрам алтын сарайдан қыздың суретін тауып, оның жанындағы жазуды оқиды. Одан соң пері шал қыздың аты-жөнін, шыққан тегін және мекенін айтып береді. Осылайша алғашқыда бұлдыр көрінген бейне біртіндеп нақты кейіпкерге айналады.

Суретті көргенге дейін Баһрамның әрекетінде аңшылық құмарлық басым. Ол киікті ұстап алуды көздейді. Ал сурет пен оның жанындағы жазуды көргеннен кейін Баһрамның бар ойы Гүләндамды іздеп табуға ауады:

Ол қызды ер Баһрам оятады,
Қасына жақын келіп сөз қатады.
Жаны жоқ қарап тұрса, құр сурет,
Ғашық қып Баһрамды зарлатады.
Суреттен жазып қойған бір хат көрді,
Тағы да зарлатты Баһрам ерді.
«Көңіліңе алған жұмысты іздеп қара,
Жетерсіңді талға талап қылсаң мені» (Қисса Баһрам, 2005: 201).

Жырда суреттің жансыз бейне екені айқын көрсетілгенімен, ол Баһрамның Гүләндамға ғашық болуына себеп болады. Суреттің жанындағы жазу оның іздеу мақсатын нақтылай түседі. Сөйтіп, алтын киік Баһрамды белгісіз кеңістікке бастаса, сурет пен жазу оның сапарының нақты мақсатын – Гүләндамды табуды айқындайды. Осы тұстан бастап кейіпкердің әрекеті киікті қуалаудан Гүләндамды іздеуге ауысады.

Сырттай ғашық болудың аталған екі түрі бір эпизодтың ішінде кезектесе қолданылған. Б. Әзібаева сипаттаған алтын киік пен портрет мотивтері мұнда бірін-бірі алмастырмайды, қайта өзара толықтырады. Киік Баһрамды ғауһар шаһарға бастап келсе, сурет оның Гүләндамға ғашық болып, оны іздеуіне себеп болады. Киік кейде мұнарланып, кейде сағымдай жарқ етіп көрініп, Баһрамды соңынан ертеді, ал сурет оның Гүләндамға деген сезімін оятады. Осылайша екі белгі де Баһрамды Гүләндамды іздеуге жетелейді.

Алтын сарайда кездескен пері шал Баһрамға алтын киіктің жай аң емес, Гүләндам атты пері қызының нұры екенін түсіндіреді. Гүләндамның әкесі – Фағфур хан, мекені – Гүлстан шаһары. Шалдың сөзі арқылы беймәлім қыздың аты, тегі және мекені анықталады. Сонымен бірге ол алда жын-перілер көп екенін айтып, Баһрамды сапардан қайтаруға тырысады. Баһрам оның ескертуін есті тұра райынан қайтпайды:

Шал айтты: – Әй, Баһрам, сөзім тыңла,
Кездесіп жын, періге өліп қалма.
Арада, батыр, жындар толып жатыр,
Байқамай, аңдаусызда ғапыл қалма.
Жем боларсың соларға сен, әй, Баһрам,
Тілімді алсаң іздеме, – деді, – балам.
– Тым болмаса жазған болар бір Алладан,
Құдайдың жазуына не-дүр шарам (Қисса Баһрам, 2005: 203).

Бұл диалогта екі түрлі ұстаным көрінеді. Пері шал Баһрамды қауіптен сақтандырып, кері қайтуға шақырады. Ал Баһрам алдағыны тағдырға балап, алған бетінен қайтпайды. Оның бұл шешімі асығыстықтан туған емес: енді ол Гүләндамның кім екенін, қайда тұратынын және жолда қандай қауіп барын біледі. Пері шалмен кездесуден кейін Баһрамның Гүләндамды іздеуі саналы шешімге айналады.

Пері шалдың өзі де Гүләндамға сырттай ғашық болған кейіпкер. Ол қыздың суретін ғауһар тасқа салдырып, айдалаға сырлы там тұрғызған, ел-жұртынан безіп, сол суретті

күзетумен өмірін өткізген. Баһрам мен шалдың сезімі бір мотивке негізделгенімен, олардың әрекеті екі түрлі. Шал қызға көзбе-көз жолығып, кездесудің амалын таппай, жансыз суретті қанағат етеді. Баһрам суретті көргеннен кейін жолға шығады. Пері шал ғашықтық қайғысына бой алдырып, суретті медет етсе, Баһрам Гүләндамды іздеуге бел буады. Дастан соңында Баһрамның Гүләндамды шалға алып келуі осы айырманы тағы да айқындайды. Ол суретті сындырып: «Гүләндамды әкелдім, не қыласың суретті», – дейді. Осылайша дастан басында Баһрамды Гүләндамды іздеуге жетелеген сурет мотиві шығарма соңында қайта көрініп, аяқталады.

Баһрамның сапары бір-бірімен байланыссыз ғажайып оқиғалардан тұрмайды. Әр сынақ оны Гүләндамға біртіндеп жақындатады. Кейіпкер жындар мекеніне келгенде Сайфырдың бес інісін, одан кейін Сайфырдың өзін жеңеді. Бірақ ол жеңілген қарсыластарын өлтіруді көздемейді. Сайфырдың қарындасы араша сұрап келгеннен кейін олардың арасындағы жаулық тоқтап, Сайфыр Баһрамның серігіне айналады. Сөйтіп, алғашында Баһрамның жолын бөгеген Сайфыр кейін оның серігі әрі көмекшісі болады.

Сайфыр Баһраммен бірге қиын сапарды жалғастырып, оның сенімді серігіне айналады. Баһрамның Сайфырды жеңуі оның күшін көрсетсе, кейін онымен достасуы бұрынғы қарсыласын өзіне серік ете білгенін танытады. Сайфырдың қарындасы Пәрмани де Баһрамға көмектесетін кейіпкерлердің бірі болады. Дастан соңында Фағфур хан Пәрманиге үйленіп, Баһрам мен Сайфырдың достығы туыстыққа ұласады. Осылайша Сайфырмен жол үстінде басталған қарым-қатынас дастанның соңына дейін жалғасады.

Баһрам сапар барысында диюмен, айдаһармен, жындармен, зәңгі әскерімен және теңіздегі жайынмен шайқасады. К.Б. Алпысбаева, Т.Т. Акимова, Г.К. Шашаева батырдың қалыңдық іздеп алыс жолға шығуы мен сапар үстіндегі сынақтарды жеңуінің көне эпикалық сюжеттерде кең тарағанын көрсетеді (Алпысбаева және т.б., 2023). «Қисса Баһрамда» бұл дәстүр ғашықтық дастанның құрамына еніп, қаһармандық желіні күшейткен.

Теңіздегі жайынмен шайқас кезінде Баһрамның ерлігі жеке басының мұратынан тыс жағдайда көрінеді:

Мың құлаш ұзындығы бір жайын көрді,
Керуен халқы көрген соң бек шошыды.
«Жұтад, – деп, – бәрімізді, ер Баһрам»,
Иманын жылап-сықтап үйретеді.
Ер Баһрам қылышын қолына алды,
Жайынға қаһарланып жетіп барды.
Жайын шапты Баһрамды көргеннен соң,
Не қыларын білмеді, сасып қалды (Қисса Баһрам, 2005: 222).

Жайынның Баһрамға жеке қатысы жоқ. Ол Гүләндамды күзетіп тұрған қарсылас та емес. Қауіп бүкіл керуенге төнеді. Баһрам мұндай жағдайда өзінің мүддесін ғана ойламай, көпшілікті ажалдан құтқарады. Жайынды өлтіргеннен кейін керуеншілер оған мал ұсынып, өздеріне патша болуын сұрайды. Баһрам ұсынылған мал мен биліктен бас тартып, іздеген жоғын таппайынша жолын жалғастыратынын айтады.

Осы эпизодта оның өзгені қатерден құтқаратын батырлық қасиеті мен Гүләндамды іздеуден айнымайтын табандылығы қатар көрінеді.

Сапар барысында кездескен сынақтар Баһрамды алып күш иесі ретінде ғана емес, өзгенің басына түскен қиындыққа араша болатын батыр ретінде де танытады. Алғашында ол жеке басының мұраты үшін жолға шықса, кейін кездескен адамдарға көмектесіп, жындардың озбырлығын тоқтатады, диюдан әйелді құтқарады, тұтқындағы жігіттерді босатады. Бұл әрекеттер Баһрамның Гүләндамды іздеу сапарындағы ерлік сынақтарына айналады. Б. Әзібаева мұндай дастандарда қаһарманның қызды іздеп табуы жеткіліксіз екенін, оған қосылу үшін жолындағы жауларды жеңіп, ерлігін көрсетуі керектігін айтады. Егер қызға жетуге жын, пері немесе басқа да тылсым күштер кедергі келтірсе, кейіпкер олармен шайқасып, сол бөгеттерден өтеді (Әзібаева, 2014: 138).

Баһрамның сапарындағы осы оқиғалар ғашықтық желінің қаһармандық сипат алуына негіз болады. Парсы тілінде өлеңмен жазылған ғашықтық дастандарды зерттеген Г. ван ден Берг ертедегі мұндай шығармалардың мазмұны махаббат оқиғасымен ғана шектелмей, қаһармандық эпизодтарды да қамтитынын көрсетеді (Van den Berg, 2023: 655–670). «Қисса Баһрамда» да осы екі желі қатар өрбиді: Баһрамның ерлігі Гүләндамды іздеу сапарында танылады.

К. Райхль Жібек жолы бойындағы түркі және иран халықтарының эпикалық дәстүрлерінде ортақ сюжеттер кездесетінін, шығармалар тілдік және мәдени ортадан өткен сайын түрленетінін, мұнда ауызша және жазбаша дәстүрдің өзара ықпалы маңызды екенін көрсетеді (Reichl, 2019: 45–63). «Қисса Баһрамдағы» ұзақ сапар, қайталанатын шайқастар, діни ұғымдар, кейіпкердің жауларын мұсылмандық жолға шақыруы, жоқтау мен кең көлемді той көріністері шығыстық сюжеттің қазақ эпикалық дәстүрімен сабақтасып жырланғанын көрсетеді. Сондықтан «Қисса Баһрамның» қазақша нұсқасын түпкі сюжеттің жай көшірмесі деп қарауға болмайды.

Баһрам Фағфур ханның еліне жеткеннен кейін ғашықтық желінің екінші жағы ашылады. Бұған дейін Гүләндам Баһрам іздеген бейне ретінде ғана көрінсе, хатты оқығаннан кейін оның да Баһрамға деген сезімі оянады. Баһрам зәңгі әскерін жеңгенін білдіретін хат пен жау басын қақпаға іледі. Фағфур хан хатты Гүләндамға жібергенде, ол Баһрамның ерлігі туралы оқып, оған ғашық болады. Осылайша екі кейіпкердің бірін-бірі сырттай тануы әртүрлі жолмен беріледі: Баһрам Гүләндамды алдымен киік және сурет арқылы таныса, Гүләндам Баһрамды оның ерлігі баяндалған хат арқылы біледі. Баһрамды Гүләндамның суреттегі сұлулығы ынтықтырса, Гүләндамға Баһрамның ерлігі әсер етеді.

Кейін Баһрам өзін диуана кейпінде жасырып, Гүләндамның бау-шарбағына кіреді. Дәулет күңнің қолындағы табақ арқылы жүзігін жібереді:

«Гүләндамның табағы» дегеннен соң,
Қолындағы жүзігін суырып салды.
Гүләндамға күң табақ алып барды,
Гүләндам қолына алып жүзік салды.
«Туғалы мұндай жүзік көргенім жоқ,
Шыныңды айт, бұл жүзікті қайдан алдың?!» (Қисса Баһрам, 2005: 231).

Жүзік – екі кейіпкерді табыстыратын заттық белгі. Гүләндам оны бұрын көрмесе де, ерекше бұйымның кездейсоқ келмегенін аңғарады. Ол Дәулет күңнен жүзіктің иесін сұрап, оның қайдан келгенін білуге ұмтылады. Осы тұста Гүләндам оқиғаның белсенді қатысушысы ретінде көрінеді: күңіне тапсырма беріп, жүзік иесі туралы хабар әкелуін талап етеді. Дәулет күң екі ғашықтың арасындағы хабарды жеткізетін дәнекерге айналады.

Хат пен жүзіктің оқиғадағы орны бірдей емес. Хат арқылы Гүләндам Баһрамның кім екенін және қандай ерлік жасағанын біледі. Ал жүзік Баһрамның жақын жерде жүргенінен хабар береді. Хатты оқығаннан кейін туған сезім жүзік жеткен соң жүздесуге ұласады. Осылайша дастанда кейіпкерлерді бір-біріне жақындататын белгілер мен хабарлар біртіндеп алмасып отырады: алтын киік Баһрамды Гүләндамның суретіне алып келсе, жазу мен пері шалдың сөзі қыз туралы мәлімет береді; хат Гүләндамға Баһрамды танытады, ал жүзік оның жақын жерде екенін білдіріп, екеуінің жүздесуіне жол ашады.

Гүләндамның алтын киік бейнесімен байланысы шығарма басында жұмбақ сипатта беріліп, соңында қайта ашылады. Баһрам сүйген қызын алып, пері шалдың мекеніне оралғанда, Гүләндам тағы да киік кейпінде көрінеді. Ал шығарманың шешімінде жыршы:

Ер Баһрам Гүләндамға болған ғашық,
Көрсетті нұр дидарын пердені ашып.
Басында киік болған қыз Гүләндам,
Жетіпті мұрадына душарласып (Қисса Баһрам, 2005: 266), – деп алтын киік бейнесінің сырын ашады.

Дастан басында алтын киіктің соңынан ерген Баһрам елінен ұзап кетсе, шығарма соңында Гүләндаммен бірге еліне қайтады. Осылайша алтын киікпен басталған іздеу Гүләндамды тауып, елге оралумен аяқталады.

С. Қасқабасовтың пікірінше, классикалық ертегілерде оқиға қаһарманның өз ортасынан аттануымен басталып, сапар соңында еліне қайта оралуымен аяқталады. Осылайша шығарманың басы мен соңы өзара байланысып, оқиға тұйықталады (Қасқабасов, 2014: 226). «Қисса Баһрамда» да осы құрылым сақталған. Баһрам алтын киіктің соңынан еріп, елінен аттанады. Ол жапан түзді, ғажайып шаһарды, жын-пері мекенін және теңізді басып өтіп, сапар соңында Гүләндаммен бірге ата-анасына оралады.

Баһрамның елге оралуы шығарма басындағы перзент тілеу желісімен сабақтасады. Ол келердің алдында ата-анасы түс көреді, ал ханның түсінде көрген айы мен күнін түс жорушы ұл мен қыздың келуіне жориды. Шығарманың басында Кіші хан Құдайдан ұл тілесе, енді ұзақ сапарға кеткен жалғызын күтеді. Сөйтіп, дастан басындағы перзентке зар болған ата-ананың тілегі шығарма соңында баласымен қайта қауышу көрінісімен жалғасады.

Ата-ананың зарын білдіретін өлеңдерде халықтық жоқтау мен естіртуге тән сөз үлгілері кездеседі. Анасы Баһрамды «бауырыма салған елігім», «қайнардан аққан бұлағым», «сүйеніп тұрған таянышым» деп атайды. Мұндай тіркестер жырдағы шығыстық салтанатты бейнелеулерден өзгеше, қазақтың ауызша жоқтау дәстүріне

жақын. Баһрам тірі болғанымен, ата-ананың ұзақ жылдар бойғы сағынышы оны жоғалтқан адамдай зарлана жоқтау арқылы беріледі. Осы арқылы ғашықтық сапарға ата-ана мен бала арасындағы сағыныш желісі де қосылады.

Дастанда қала, бақ пен сарайдың сән-салтанатын суреттеуде меруерт, лағыл, зүбәржат, інжу, жақұт, гауһар тәрізді асыл тас атаулары молынан қолданылады. Мысалы, шарбағы меруерттен жасалады, қақпасы тоғыз есік зүбәржаттан салынады, шаһардың кірпіші лағыл мен жақұттан қаланады. Асыл тас атаулары байлық пен сән-салтанатты білдірумен қатар, Баһрам тап болған ортаның күнделікті өмірден өзгеше, ғажайып сипатын айқындайды. Алтын киіктің соңынан келген Баһрамның бөтен кеңістікке енгені осындай суреттеулер арқылы аңғарылады.

Қыздың кескін-келбетін суреттеуде де шығыс дастандарына тән бейнелеулер қолданылған. Гүләндамның келбеті ай мен күнге, көзі жұлдыз бен гауһарға, ерні ақыққа, тісі інжуге теңеледі. Мұндай суреттеулер ауыз әдебиетінде бұрыннан қалыптасқан тұрақты теңеулермен сабақтасып жатыр. Інжу, маржан, лағыл, жақұт тәрізді асыл тас атауларының шаһарды да, Гүләндамның сұлулығын да бейнелеуде қолданылуы олардың суреттелуінде ортақ сипат бар екенін аңғартады.

Дастанда Баһрамның ғашықтық күйі оның іс-әрекеті мен жан азабы арқылы танылады. Ол Гүләндамды ойлап есінен танады, көз жасын төгеді, сарғаяды, жапан түзді жалғыз кезеді, ата-анасынан жырақта қалады. В.М. Жирмунский мен Х.Т. Зарифов романдық дастандарда ғашықтық сезімнің естен тану, жылау және тебіреніске толы монологтар арқылы берілетінін көрсетеді (Жирмунский, Зарифов, 1947: 132-133). Баһрамның «іші от, қапалы» болып жүруі, кейде өзін диуана етіп көрсетуі де осы сипатқа жақын. Дегенмен ғашықтық азабынан ол мәжнүн болып кетпейді. Ғашықтық сезім Баһрамды әрекетсіз күйге түсірмей, Гүләндамды іздеу жолындағы табандылығын күшейтеді.

Дастанның сюжеттік-мотивтік құрылымымен қатар, оның әр басылымдағы мәтіндік ерекшеліктерін де ескеру қажет. Құрастырушы Ү.Субханбердинаның көрсетуінше, «Қисса Баһрам» дастанының қолжазбасы Қазан мемлекеттік университетінің Н.И. Лобачевский атындағы ғылыми кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған. Дастанның жырлаушысы туралы мәлімет табылмаған, ал А.Қыраубаева оның сюжетін Фирдоусидің «Шаһнама» эпопеясымен байланыстырады (Қыраубаева, 1997).

Шығарманың 1908 жылғы басылымын 1995 жылы «Батырлық дастандар» жинағында жарияланған мәтінмен салыстыру барысында бірқатар өзгешеліктер анықталды. Оларды өлең жолдарының орынсыз түзетілуі, түпнұсқадағы фонетикалық ерекшеліктердің сақталмауы, араб, парсы және көне түркі сөздерінің қате оқылуы, жекелеген сөздер, өлең жолдары мен шумақтардың түсіп қалуы, сондай-ақ оқиға мазмұнына үйлеспейтін өзгерістер деп топтастыруға болады. Салыстыру барысында анықталған негізгі текстологиялық айырмашылықтар нақты беттерімен 1-кестеде берілді.

1-кесте. «Қисса Баһрам» дастанының 1908 және 1995 жылғы мәтіндеріндегі негізгі айырмашылықтар

1908 жылғы басылым	1908, бет	1995 жылғы басылым	1995, бет	Өзгеріс сипаты мен мәтінге әсері
«Көбі бар ғой ғашықтарда қанша түрлік»	2	Өлең жолы түсіп қалған	124	Бір өлең жолының түсіп қалуы мәтіннің толық берілуіне әсер еткен.
«Бесінші Ғайын Жамал батыр хандан»	2	«Бесінші Ғайын Жамал батыр жаннан»	125	«Хандан» сөзінің «жаннан» болып өзгертілуі сөздің бастапқы мағынасын бұрмалаған. «Хандан» – парсы тіліндегі әулет, тұқым мағынасындағы сөз.
«Бір өзіне отыз мыңдай нөкер көпті»	3	«Бір өзіне отыз мыңдай нөкер бопты»	125	«Көпті» сөзінің «бопты» болып берілуі өлең жолының бастапқы қалпын өзгерткен.
«Мұртаза Шаһмардан арғы заты»	3	«Мәртазы Шаһмардан арғы заты»	125	Кісі атының тұлғасы қате берілген.
«Серуенде сансыз әскер қасына ерген»	3	«Серік боп сансыз әскер қасына ерген»	126	«Серуенде» сөзінің «серік боп» болып өзгертілуі өлең жолының мағынасын өзгерткен.

«Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томында «Қисса Баһрамға» ғылыми түсініктеме берген П. Әуесбаева 1908 жылғы Қазан басылымын 1995 жылы «Батырлық дастандар» жинағында жарияланған мәтінмен салыстырып, кейінгі басылымда бірқатар өзгерістер болғанын көрсетеді. Зерттеуші олардың қатарында өлең жолдарының түсіп қалуын, араб, парсы және түркі сөздерінің өзгеріске түсуін немесе дұрыс жазылмауын, мәтіннің кейбір тұстарындағы түпнұсқадан ауытқуларды және пунктуациялық қателерді атайды. Сонымен қатар томға ұсынылған мәтіннің 1908 жылы араб әрпімен басылған нұсқадан еш өзгеріссіз дайындалғанын көрсетеді (Әуесбаева, 2005: 302). Осы тұжырымдар екі басылымдағы нақты мәтіндік айырмашылықтарды саралауға негіз болады.

Айырмашылықтардың бір тобы 1908 жылғы басылымның фонетикалық ерекшеліктерінің кейінгі мәтінде сақталмауынан көрінеді. 1908 жылғы басылымдағы «тыңла», «һәрбір», «сөзлер», «аның», «қиммат», «һәр» тәрізді тұлғалар 1995 жылғы мәтінде «тыңда», «әрбір», «сөздерінің», «оның», «қымбатты», «хәр» түрінде өзгертілген. Мысалы, 1908 жылғы мәтіндегі «Ал тыңла, Баһрамнан сөз келеді» жолы 1995 жылғы басылымда «Ал тыңда, Баһрамнан сөз келеді» болып берілген. Мұндай өзгерістер өлеңнің негізгі мазмұнын өзгертпегенімен, 1908 жылғы басылымда сақталған тілдік ерекшеліктерді көмескілейді. Сондықтан мұндай тұлғаларды қазіргі әдеби тіл нормасымен ғана бағаламай, мәтіннің тарихи тілдік сипатын танытатын белгілер ретінде қарастырған жөн (Әуесбаева, 2005: 302).

Екі басылым арасындағы айырмашылықтардың екінші тобы сөздің қате оқылуынан немесе басқа сөзбен алмастырылуынан туған. Мұндай жағдайда өзгеріс

тек сөз тұлғасына емес, өлең жолының мағынасына да әсер еткен. Соның айқын мысалы – 1908 жылғы басылымдағы «Мал сойып һәр тарапқа тойлар қылды» жолының 1995 жылғы мәтінде «Мал сауып әр тарапқа тойлар қылды» болып берілуі. Мұнда «сойып» сөзінің «сауып» болып өзгеруі той үстінде мал сою туралы бастапқы мағынаны бұрмалаған. Сол қатарда «Мақам жақсы бір қисса сөйлейін деп» жолының «Мұқым жақсы бір қисса сөйлейін деп», «Жаралған арғы заты лулу нұрдан» жолының «Жаралған арғы заты лала нұрдан» болып берілуі де кездеседі. Мұндай мысалдар жекелеген сөздің қате оқылуы тұтас өлең жолының мағынасына әсер ететінін көрсетеді (Әуесбаева, 2005: 302).

1995 жылғы басылымда жекелеген сөздермен қатар, тұтас өлең жолдарының түсіп қалған тұстары да бар. Мәселен, 1908 жылғы мәтіндегі «Жүреді Баһрамның көңілі өсіп», «Сақтады Жаппар Құдай Баһрам жасты», «Ер Баһрам жер астынан сермегенде», «Жалғыз өзі шарбақта зарлап жатыр» тәрізді жолдар кейінгі басылымда берілмеген. Бұдан да көлемдірек қысқарту 2358–2360-жолдардан байқалады: «Ірі қара сойғаны қисабы жоқ, / Жын, періні жиып алып тойдырады. / Фағфур хан той қылады жұртын жиып» деген үш жол 1995 жылғы мәтінде түсіп қалған. Жекелеген жолдардың ғана емес, қатар тұрған бірнеше жолдың түсіп қалуы мәтін көлемін қысқартып, эпизодтың толық берілуіне әсер еткен.

Текстологиялық тұрғыдан әсіресе оқиға мазмұнына сәйкес келмейтін өзгерістер назар аудартады. 1908 жылғы мәтіндегі «Бүлік салды осы жын елімізге» жолы 1995 жылғы басылымда «Билік салды осы жын елімізге» болып өзгерген. «Бүлік салу» жынның елге әкелген дүрбелеңі мен зиянын білдірсе, «билік салу» басқа мағына береді. Бұдан да анық мысал – «Қараса, қарсы алдында бір үңгір тұр» жолының «Қараса қарсы алдында бір аң жатыр» болып берілуі. Бұл жерде «үңгір» сөзінің «аң» сөзімен алмастырылуы кейінгі оқиғамен үйлеспейді. Өйткені 1908 жылғы нұсқада оқиға әрі қарай «Үңгірден шығады деп жиылып тұрды» деген жолмен жалғасады. Демек, «үңгір» – осы эпизодтағы оқиға өтетін орынды білдіретін мағыналық жағынан қажетті сөз. Оның «аң» болып берілуі бір-бірімен сабақтас екі жолдың мағыналық байланысын бұзған.

Осы салыстырулар 1995 жылғы басылымдағы өзгерістердің бәрін бірдей орфографиялық немесе редакциялық түзету деп қарауға болмайтынын көрсетеді. Фонетикалық тұлғалардың өзгеруі 1908 жылғы мәтіннің тарихи тілдік сипатына әсер етсе, кейбір сөздердің қате оқылуы өлең жолының мағынасын бұрмалаған. Тұтас жолдардың түсіп қалуы мәтінді қысқартқан, ал «бүлік – билік», «үңгір – аң» тәрізді алмастырулар жекелеген эпизодтардың мағыналық байланысына әсер еткен. Сондықтан «Қисса Баһрамның» сюжеттік-мотивтік құрылымын зерттеуде кейінгі басылыммен шектелмей, 1908 жылғы мәтінмен салыстыра қарау дастан мәтінінің бастапқы қалпын және кейінгі басылымда болған өзгерістердің сипатын анықтауға мүмкіндік береді.

Белгілі бір сюжет әр дәуірде қайта жырланып, жаңа ортаға бейімделген кезде өзгеріске түседі. Парсы дастандарын зерттеген Дж. Рубанович ортағасырлық шығармаларда жыршының бұрыннан белгілі оқиғаларды ауызша дәстүрге сай іріктеп, кей тұсын кеңейтіп, өзінше қайта құрайтынын көрсетеді (Rubanovich, 2022:

837-856). Алайда сюжетті жаңаша жырлау мен баспаға дайындау кезінде сөзді қате оқып, мәтінді өзгертіп жіберу бірдей құбылыс емес. Біріншісінде дәстүрлі сюжет негізінде жаңа нұсқа туады, ал екіншісінде дайын мәтіннің бастапқы мағынасы бұзылады. 1908 және 1995 жылғы мәтіндер арасындағы жоғарыда қарастырылған айырмашылықтарды бағалауда осы екі құбылысты ажырату маңызды.

Мәтінді қайта жариялағанда түпнұсқадағы сөз қолданысы мен мағынасы мүмкіндігінше сақталуы тиіс. «Қисса Баһрамның» 2005 жылы «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томында жарияланған мәтіні 1908 жылы араб әрпімен басылған нұсқа негізінде дайындалған. П. Әуесбаева томға ұсынылған мәтіннің осы басылымнан еш өзгеріссіз дайындалғанын көрсетеді (Әуесбаева, 2005: 302). Дастанның сақталып, кейінгі басылымдарға енуінде қолжазбалар мен сирек кітаптарды жинап, ғылыми айналымға енгізген Ү. Субханбердинаның еңбегі де ерекше. Ғалымның ізденістері қазақтың көптеген қисса-дастандарының кейінгі ұрпаққа жетуіне мүмкіндік берді.

Бұл мәтіндік айырмашылықтар бұрынғы зерттеулер мен басылымдардың маңызын төмендетпейді. Өйткені олар өз кезеңіндегі ғылыми талап пен баспа тәжірибесіне сай дайындалған. 1908 жылғы басылымды кейінгі нұсқалармен салыстыру дастан мәтінінде болған өзгерістерді нақтылап, оның сюжеттік-мотивтік құрылымы мен мәтіндік тарихын өзара сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік береді.

4. Зерттеу нәтижесі

Жүргізілген талдау «Қисса Баһрам» дастанының сюжеті өзара себеп-салдарлық байланыста дамитын мотивтер жүйесіне құрылғанын көрсетті. Перзентсіздік пен қаһарманның ерекше өсуі Баһрамның эпикалық өмірбаянына негіз қалайды. Алтын киіктің көрінуі Баһрамды үйреншікті ортасынан алыстатып, кейінгі оқиғаларға бастайды. Гүләндамның суреті мен оның жанындағы жазу кейіпкердің қызды іздеуге бел бууына себеп болса, пері шалдың хабары қыздың аты мен мекенін нақтылап, сапардың алдағы бағытын белгілейді. Осы оқиғалардың нәтижесінде кездейсоқ басталған аңшылық Гүләндамды іздеуге бағытталған мақсатты сапарға ұласады.

Дастандағы ғашықтық және қаһармандық желілер бір-бірінен бөлек дамымайды. Баһрамның жындармен, диюмен, айдаһармен, жайынмен және жау әскерімен шайқасуы оның Гүләндамды іздеу сапарының құрамына енген. Бұл сынақтар кейіпкердің күшін танытып қана қоймай, оның өзгені қауіптен қорғайтын, жолында кездескен қиындықтарға мойымайтын қаһарман ретіндегі тұлғасын ашады. Сайфырдың бастапқыда қарсылас болып, кейін Баһрамның серігіне айналуы да сапар барысында кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастың өзгеріп отыратынын көрсетеді.

Хат пен жүзік дастанның кейінгі бөлігінде хабар алу, тану және табысу қызметтерін атқарады. Гүләндам хат арқылы Баһрамның ерлігін біліп, оған көңіл аударады, ал жүзік оның жақын жерде жүргенінен хабар береді. Дәулет күң екі кейіпкердің арасындағы байланысты жүзеге асыратын дәнекерге айналады. Баһрамның Гүләндаммен бірге еліне оралуы негізгі сапар желісін аяқтап, шығарма басындағы перзент тілеу мотивін соңындағы ата-ана мен баланың қауышу көрінісімен байланыстырады.

1908 жылғы Қазан басылымы мен 1995 жылғы «Батырлық дастандар» жинағындағы мәтінді салыстыру бірнеше сипаттағы текстологиялық айырмашылықтарды анықтады. 1995 жылғы басылымда 1908 жылғы мәтінге тән «тыңла», «һәрбір», «сөзлер», «аның», «қиммат» тәрізді тұлғалар өзгертіліп, тарихи-фонетикалық ерекшеліктер толық сақталмаған. Сонымен қатар жекелеген сөздердің қате оқылғаны, тұтас өлең жолдарының түсіп қалғаны және оқиға мазмұнына үйлеспейтін өзгерістер бары анықталды. «Мал сойып – мал сауып», «бүлік – билік», «үңгір – аң» тәрізді өзгерістер сөз мағынасына және жекелеген эпизодтардың логикалық байланысына әсер еткен. Бірнеше өлең жолының тұтас түсіп қалуы кейінгі басылымда мәтіннің толық берілуіне де ықпал еткен. Бұл нәтижелер 1908 жылғы басылымды кейінгі нұсқаларды салыстырудағы негізгі мәтіндік дерек ретінде қарастырудың қажеттігін көрсетті.

Текстологиялық салыстыру нәтижелері мәтінді жаңаша жырлау мен дайын мәтінді баспаға әзірлеу барысында туған өзгерістерді ажырату қажеттігін де көрсетті. Сюжеттің ауызша дәстүрде қайта жырлануы жаңа нұсқаның қалыптасуына әкелсе, басылымдағы сөздің қате оқылуы немесе өлең жолының түсіп қалуы дайын мәтіннің бастапқы қалпына өзгеріс енгізеді. Сондықтан «Қисса Баһрамның» сюжеттік-мотивтік құрылымын мәтін нұсқаларымен сабақтастықта қарастыру дастанның көркемдік құрылымын ғана емес, оның басылымдар арасындағы мәтіндік өзгерістерін де нақтылауға мүмкіндік береді.

5. Қорытынды

«Қисса Баһрам» – шығыстық ғашықтық сюжетке негізделгенімен, қазақтың эпикалық дәстүріне бейімделіп, өзіндік көркемдік сипат алған дастан. Шығарманың негізгі желісін Баһрамның Гүләндамды іздеуі құрайды. Осы сапар барысында кездесетін шайқастар мен сынақтар ғашықтық оқиғаны қаһармандық және ертегілік сипаттармен ұштастырады.

Зерттеу дастандағы мотивтердің бір-бірінен бөлек тұрмай, оқиғаның басталуынан кейіпкердің мұратына жетіп, еліне оралуына дейін өзара сабақтасып жатқанын көрсетті. Алтын киік Баһрамның сапарға шығуына түрткі болса, Гүләндамның суреті мен оның жанындағы жазу іздеудің нақты мақсатын айқындайды, ал пері шалдың хабары қыздың аты мен мекенін танытады. Жолдағы сынақтар кейіпкердің ерлігін танытып, хат пен жүзік Баһрам мен Гүләндамның табысуына жол ашады. Осылайша ғашықтық желі дастандағы негізгі оқиғаларды біріктіріп тұрады.

Шығармада шығыс поэзиясына тән салтанатты суреттеулер қазақтың ауызша жыр дәстүріндегі зар, жоқтау және тұрақты теңеулермен қатар өрілген. Бұл ерекшелік ортақ шығыстық сюжеттің қазақтың жырлау дәстүріне бейімделіп, ұлттық сипат алғанын көрсетеді.

1908 және 1995 жылғы мәтіндерді салыстыру кейінгі басылымдағы өзгерістердің тек емле мен тілдік тұлғаларды жаңартумен шектелмейтінін көрсетті. 1908 жылғы басылымға тән фонетикалық тұлғалардың өзгертілуі мәтіннің тарихи тілдік сипатын көмескілетсе, жекелеген сөздердің қате оқылуы олардың бастапқы мағынасын бұрмалаған. Тұтас өлең жолдарының түсіп қалуы мен оқиға мазмұнына сәйкес келмейтін сөз алмастырулар мәтіннің толықтығына және кейбір эпизодтардың

өзара байланысына әсер еткен. Сондықтан дастанды ғылыми тұрғыдан зерттеп, қайта жариялауда түпнұсқаның тілдік ерекшеліктерін сақтау, мәтін нұсқаларын өзара салыстырып, кейінгі басылымдарда пайда болған өзгерістерді ескеру қажет. Сюжеттік-мотивтік талдау мен текстологиялық салыстыруды қатар жүргізу «Қисса Баһрамның» сюжеттік құрылымы мен мәтіндік тарихын өзара сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Азибаева Б. У. Қазақтың дастандық эпосы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 250 б.

2. Алпысбаева К. Б., Акимова Т. Т., Шашаева Г. К. «Дотан батыр» эпосындағы көне мотивтердің көрінісі // Керуен. – 2023. – 78-том, № 1. – 39-47-бб. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-03.

3. Әзібаева Б. У. Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы: Service Press, 2014. – 576 б.

4. Әуесбаева П. Қисса Баһрам // Бабалар сөзі: жүз томдық. – 20-том: Ғашықтық дастандар. – Астана: Фолиант, 2005. – 299-302-бб.

5. Батырлық дастандар: Мұңлық-Зарлық, Иранғайып шаһ Ғаббас, Баһрам, Шәкір-Шәкірат, Зияда-Шаһмұрат, Мәлік Хасан / құрастырған Y. Субханбердина. – Алматы: Ғылым, 1995. – 374 б.

6. Бөжеев М. Замана кейіпкерлері: ғылыми зерттеулер. – Алматы: М-АРИ, 2013. – 312 б.

7. Ван ден Берг Г. Мутақариб өлшеміндегі ерте парсы өлеңмен жазылған романдары: түрі, құрылымы, мазмұны // Iranian Studies. – 2023. – 56-том, № 4. – 655-670-бб. – DOI: https://doi.org/10.1017/irn.2022.39.

8. Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Өзбек халқының батырлық эпосы. – Мәскеу: Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1947. – 520 б.

9. Қасқабасов С. А. Таңдамалы. 1-том: Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.

10. Қисса Баһрам. – Қазан: Домбровский баспаханасы, 1912.

11. Қисса Баһрам // Бабалар сөзі: жүз томдық. – 20-том: Ғашықтық дастандар / құрастырған Б. Әзібаева, Қ. Алпысбаева, П. Әуесбаева. – Астана: Фолиант, 2005. – 336 б.

12. Қисса и Баһрам. – Қазан: Император университетінің типолитографиясы, 1908. – 60 б.

13. Қыраубаева А. Шығыстық қисса-дастандар. – Алматы: Рауан, 1997. – 140 б.

14. Омаров Б. Әсет Найманбаев шығармашылығы: шығыстық дәстүрлер мен көшпелі сюжеттер // Керуен. – 2022. – 77-том, № 4. – 27-39-бб. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-02.

15. Путилов Б. Н. Мотив сюжетті құраушы элемент ретінде // Фольклор бойынша типологиялық зерттеулер: В.Я. Проппты (1895–1970) еске алуға арналған мақалалар жинағы. – Мәскеу: Ғылым, 1975. – 320 б.

16. Райхль К. Жібек жолы бойындағы ауызша эпостар: Шыңжаңдағы түркі дәстүрлері // CHINOPERL. – 2019. – 38-том, № 1. – 45-63-бб. – DOI: https://doi.org/10.1080/01937774.2019.1633161.

17. Рубанович Дж. Өзге оқиғаны баяндау: ортағасырлық парсы дастанындағы Ескендір туралы баяндау дәстүрін қайта қолдану // Iranian Studies. – 2022. – 55-том, № 4. – 837-856-бб. – DOI: https://doi.org/10.1017/irn.2022.2.

18. Салтақова Ж. Т. «Дотан батыр» және «Құбығұл» жырларының жиналу, жариялану тарихы // Керуен. – 2020. – 69-том, № 4. – 83-90-бб. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.4-05.

19. Сейед-Гохраб А. А. Түзетулер мен толықтырулар: Фирдоусидің Рүстем мен Сухраб туралы баяндауларындағы бір түндік кездесу // Iranian Studies. – 2015. – 48-том, № 3. – 443-461-бб. – DOI: https://doi.org/10.1080/00210862.2014.1000618.

20. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

References:

1. Azibaeva B. U. Kazakh Dastan Epic. – Almaty: Science, 1998. – 250 p. (in Russian).

2. Alpysbaeva K. B., Akimova T. T., Shashaeva G. K. Ancient Motifs in the Epic “Dotan Batyr” // Keruen. – 2023. – Vol. 78, No. 1. – P. 39-47. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-03. (in Kazakh).

3. Azibaeva B. U. Plots of the Kazakh Epic. – Almaty: Service Press, 2014. – 576 p. (in Kazakh).

4. Auesbaeva P. The Tale of Bahram // Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. – Vol. 20: Love Dastans. – Astana: Foliant, 2005. – P. 299-302. (in Kazakh).

5. Heroic Dastans: Munlyk-Zarlyk, Irangaiyp Shah Ghabbas, Bahram, Shakir-Shakirat, Ziyada-Shahmurat, Malik Hasan / Compiled by U. Subkhanberdina. – Almaty: Science, 1995. – 374 p. (in Kazakh).

6. Bozheev M. Characters of the Era: Scholarly Studies. – Almaty: M-ARI, 2013. – 312 p. (in Kazakh).

7. Van den Berg G. Early Persian Verse Romances in the Mutaqarib Metre: Form, Structure, and Content // Iranian Studies. – 2023. – Vol. 56, No. 4. – P. 655-670. – DOI: https://doi.org/10.1017/irn.2022.39. (in English).

8. Zhirmunsky V. M., Zarifov Kh. T. The Heroic Epic of the Uzbek People. – Moscow: State Publishing House of Fiction, 1947. – 520 p. (in Russian).

9. Kaskabasov S. A. Selected Works. Vol. 1: Kazakh Folk Prose. Studies. – Astana: Foliant, 2014. – 320 p. (in Kazakh).

10. The Tale of Bahram. – Kazan: Dombrovsky Printing House, 1912. (in Kazakh).

11. The Tale of Bahram // Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. – Vol. 20: Love Dastans / Compiled by B. Azibaeva, K. Alpysbaeva, P. Auesbaeva. – Astana: Foliant, 2005. – 336 p. (in Kazakh).

12. The Tale of Bahram. – Kazan: Imperial University's Typolithographic Printing House, 1908. – 60 p. (in Kazakh).

13. Kyraubaeva A. Oriental Qissa-Dastans. – Almaty: Rauan, 1997. – 140 p. (in Kazakh).

14. Omarov B. Aset Naimanbayev's Literary Works: Oriental Traditions and Migratory Plots // Keruen. – 2022. – Vol. 77, No. 4. – P. 27-39. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-02. (in Kazakh).

15. Putilov B. N. The Motif as a Plot-Forming Element // Typological Studies in Folklore: A Collection of Articles in Memory of V. Ya. Propp (1895-1970). – Moscow: Science, 1975. – 320 p. (in Russian).

16. Reichl K. Oral Epics along the Silk Road: Turkic Traditions in Xinjiang // CHINOPERL. – 2019. – Vol. 38, No. 1. – P. 45-63. – DOI: https://doi.org/10.1080/01937774.2019.1633161. (in English).

17. Rubanovich J. Telling Another Story: Reusing the Alexander Narrative Tradition in the Medieval Persian Dastan // Iranian Studies. – 2022. – Vol. 55, No. 4. – P. 837-856. – DOI: https://doi.org/10.1017/irn.2022.2. (in English).

18. Saltakova Zh. T. The History of the Collection and Publication of the Epics "Dotan Batyr" and "Kubyghul" // Keruen. – 2020. – Vol. 69, No. 4. – P. 83-90. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.4-05. (in Kazakh).

19. Seyed-Gohrab A. A. Corrections and Additions: A One-Night Encounter in Ferdowsi's Narratives of Rustam and Suhrab // Iranian Studies. – 2015. – Vol. 48, No. 3. – P. 443-461. – DOI: https://doi.org/10.1080/00210862.2014.1000618. (in English).

20. Ybyraev Sh. The World of Epic: The Poetics of Kazakh Heroic Epics. – Almaty: Science, 1993. – 296 p. (in Kazakh).

ҒТАМР 17.82.31 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-08

Б. Қорғанбеков[1*], Д. Қожабаева[2], З. Қашқынбаева[3]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2]Инновация және технология университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Ә.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті
E-mail: [1]bolat64@mail.ru, [2]dinara.kz.81@mail.ru, [3]zamza64@gmail.com
ORCID: [1]0000-0001-7291-9858, [2]0009-0000-0384-2690, [3]0000-0003-4202-7394

Ә. Ыбырайымұлының «Ұяластар» романындағы Желтоқсан шындығын игерудегі жазушы шеберлігі және басты бейнелеу компоненттері

Аңдатпа. Қазіргі қазақ прозасында Желтоқсан оқиғасының көркемдік тұрғыдан игерілуі тарихи шындықты жаңаша пайымдау, оның жеке адам мен ұлттық санаға әсерін бейнелеумен сабақтасып жатыр. Алайда Желтоқсан тақырыбындағы прозалық шығармалардың идеялық-көркемдік ізденістері мен тарихи оқиғаны адам тағдыры арқылы беру ерекшеліктері әдебиеттануда толық әрі жүйелі зерттелген жоқ. Осы тұрғыдан Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романының көркемдік әлемін Желтоқсан тақырыбының қазақ прозасындағы даму арнасымен сабақтастықта қарастыру зерттеудің өзектілігін айқындайды. Зерттеудің мақсаты – «Ұяластар» романындағы Желтоқсан оқиғасының көркем интерпретациясын талдау арқылы шығарманың қазіргі қазақ прозасындағы идеялық-көркемдік ерекшелігін айқындау. Осы мақсатқа сәйкес тарихи шындық пен көркемдік шешім арақатынасы, Желтоқсан оқиғасының кейіпкерлер тағдыры мен психологиясы арқылы бейнеленуі және романның әлеуметтік-психологиялық сипаты сараланады. Сонымен қатар шығарманың Желтоқсан тақырыбындағы қазақ прозасымен көркемдік сабақтастығы анықталады. Зерттеуде әлеуметтік-тарихи, мәдени-генетикалық, психоаналитикалық, құрылымдық-семантикалық әдістер қолданылды. Бұл әдістер романды Желтоқсан тақырыбындағы шығармалармен сабақтастықта қарастыруға, оның идеялық-көркемдік құрылымын және тарихи-әлеуметтік өзгерістердің кейіпкерлердің ішкі әлеміне ықпалын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде «Ұяластар» романында Желтоқсан оқиғасы дербес тарихи эпизод ретінде ғана емес, кейіпкерлердің кейінгі өміріне ықпал еткен әлеуметтік-психологиялық фактор ретінде көрініс табатыны анықталды. Жазушы тарихи кезең шындығын адам тағдырымен сабақтастырып, тұрмыс тауқыметі, әлеуметтік тұрақсыздық, бюрократия мен жауапсыздық тәрізді қоғамдық құбылыстардың жеке тұлға психологиясына әсерін көркем бейнелейді. Желтоқсан оқиғасы мен өтпелі кезең шындығының кейіпкерлердің ішкі әлемі арқылы тұтастырылуы романның әлеуметтік-психологиялық сипатын тереңдетеді. Жұмыстың ғылыми маңызы «Ұяластар» романының Желтоқсан тақырыбындағы қазақ прозасының даму арнасындағы орнын айқындап, тарихи оқиғаның жеке адам тағдыры және ұлттық сана мәселесімен сабақтастырыла бейнелену ерекшелігін көрсетуімен сипатталады. Зерттеу нәтижелерін қазіргі қазақ прозасын оқытуда, жоғары оқу орындарындағы әдебиет курстары мен арнаулы сабақтарда пайдалануға болады.

Кілт сөздер: Әділбек Ыбырайымұлы, қазіргі қазақ романы, Желтоқсан тақырыбы, тарихи шындық, психологизм, әлеуметтік-психологиялық роман.

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Б. Қорғанбеков, Д. Қожабаева, З. Қашқынбаева. Ә. Ыбырайымұлының «Ұяластар» романындағы Желтоқсан шындығын игерудегі жазушы шеберлігі және басты бейнелеу компоненттері // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 126-141. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-08.

B. Korganbekov[1]*, D. Kozhabayeva[2], Z. Kashkynbayeva[3]
[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]University of Innovation and Technology, Almaty, Kazakhstan
[3]O.A. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan
E-mail: [1]bolat64@mail.ru, [2]dinara.kz.81@mail.ru, [3]zamza64@gmail.com
ORCID: [1]0000-0001-7291-9858, [2]0009-0000-0384-2690, [3]0000-0003-4202-7394

The writer's craft and key components of artistic representation in portraying the December events in A. Ybyraiymuly's novel "Uyalastar"

Abstract. In contemporary Kazakh prose, the literary representation of the December events of 1986 is associated with a new interpretation of historical reality and the depiction of their impact on individual destinies and national consciousness. However, the ideological and artistic explorations of prose works devoted to the Zheltoksan theme, as well as the ways in which this historical event is represented through individual human destinies, have not yet received comprehensive and systematic scholarly attention. In this context, the relevance of the study lies in the need to examine the artistic world of Adilbek Ybyraiymuly's novel "Uyalastar" in relation to the development of the Zheltoksan theme in Kazakh prose. The purpose of the study is to identify the ideological and artistic distinctiveness of the novel within contemporary Kazakh prose by analysing the literary interpretation of the December events in "Uyalastar". In accordance with this purpose, the study examines the relationship between historical truth and artistic representation, the depiction of the December events through the destinies and psychology of the characters, and the socio-psychological nature of the novel. In addition, the artistic continuity between the novel and other works of Kazakh prose devoted to the Zheltoksan theme is determined. The socio-historical, cultural-genetic, psychoanalytic and structural-semantic methods were used in the study. These methods make it possible to examine the novel in the context of works dealing with Zheltoksan, to identify the features of its ideological and artistic structure, and to reveal the impact of historical and social changes on the characters' inner world. The study establishes that the December events in "Uyalastar" are represented not merely as an isolated historical episode but as a socio-psychological factor that influences the subsequent lives of the characters. The author reveals historical reality through individual destinies, artistically depicting the effects of such social phenomena as everyday hardships, social instability, bureaucracy, and irresponsibility on individual psychology. The interconnection between the December events, the realities of the transitional period, and the characters' inner world deepens the socio-psychological dimension of the novel. The scholarly significance of the study lies in determining the place of "Uyalastar" in the development of Kazakh prose on the Zheltoksan theme and in identifying the distinctive features of the literary interpretation of the historical event in relation to individual destiny and national consciousness. The findings of the study can be used in the teaching of contemporary Kazakh prose, as well as in literary studies courses and specialised courses at higher education institutions.

Keywords: Adilbek Ybyraiymuly, contemporary Kazakh novel, Zheltoksan theme, historical truth, psychologism, socio-psychological novel.

Б. Корганбеков[1]*, Д. Кожабаева[2], З. Кашкынбаева[3]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан
[2]Университет инноваций и технологий, Алматы, Казахстан
[3]Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан
E-mail: [1]bolat64@mail.ru, [2]dinara.kz.81@mail.ru, [3]zamza64@gmail.com
ORCID: [1]0000-0001-7291-9858, [2]0009-0000-0384-2690, [3]0000-0003-4202-7394

Писательское мастерство и основные изобразительные компоненты в художественном осмыслении декабрьских событий в романе А. Ибраимулы «Уяластар»

Аннотация. В современной казахской прозе художественное осмысление Декабрьских событий 1986 года связано с новым прочтением исторической действительности и раскрытием глубины

их влияния на судьбу отдельной личности и в целом на национальное сознание. Однако идейно-художественные поиски прозаических произведений, посвященных теме Желтоксана, а также особенности изображения исторического события через судьбу человека до настоящего времени не получили всестороннего и системного изучения в литературоведении. В этом контексте актуальность исследования определяется необходимостью рассмотрения художественного мира романа Адилбека Ыбырайымулы «Уяластар» в связи с развитием темы Желтоксана в казахской прозе. Цель исследования – выявить идейно-художественное своеобразие произведения в современной казахской прозе посредством анализа художественной интерпретации декабрьских событий в романе «Уяластар». В соответствии с поставленной целью рассматриваются соотношение исторической правды и художественного решения, особенности изображения декабрьских событий через судьбы и психологию героев, а также социально-психологический характер романа. Кроме того, определяется художественная преемственность произведения с казахской прозой, посвященной теме Желтоксана. В исследовании использовались социально-исторические, культурно-генетические, психоаналитические и структурно-семантические методы. Использование данных методов позволило рассмотреть роман в контексте произведений о Желтоксане, выявить особенности его идейно-художественной структуры и влияние историко-социальных изменений на внутренний мир персонажей. В результате исследования установлено, что декабрьские события в романе «Единоутробные» представлены не только как отдельный исторический эпизод, но и как социально-психологический фактор, оказавший влияние на дальнейшую жизнь героев. Автор раскрывает историческую действительность через человеческие судьбы, художественно показывая воздействие таких общественных явлений, как бытовые трудности, социальная нестабильность, бюрократия и безответственность, на психологию личности. Взаимосвязь декабрьских событий и реалий переходного периода с внутренним миром персонажей углубляет социально-психологическое содержание романа. Научная значимость работы заключается в определении места романа «Уяластар» в развитии казахской прозы о Желтоксане и выявлении особенностей художественного осмысления исторического события во взаимосвязи с судьбой личности и проблемой национального сознания. Результаты исследования могут быть использованы при изучении современной казахской прозы, а также в литературоведческих курсах и специальных дисциплинах высших учебных заведений.

Ключевые слова: Адилбек Ыбырайымулы, современный казахский роман, тема Желтоксана, историческая правда, психологизм, социально-психологический роман.

1. Кіріспе

Қазіргі әдебиеттану ғылымында көркем шығарманы тарихи-әлеуметтік мәнмәтінмен байланыста қарастыру маңызды әдіснамалық ұстанымдардың бірі саналады. Әдебиет қоғамдық өмірдің рухани көрінісі ретінде белгілі бір дәуірдің дүниетанымын, әлеуметтік ахуалын және тарихи тәжірибесін бейнелейді. Осы тұрғыдан ірі тарихи оқиғалар мен қоғамдық өзгерістер көркем әдебиетте деректік сипатта ғана емес, адамның ішкі әлемі мен рухани күйзелісі арқылы көркем пайымдалады. Әсіресе қоғамның өтпелі кезеңдерінде туындаған әлеуметтік қайшылықтар, рухани дағдарыс пен құндылықтар жүйесіндегі өзгерістер әдебиетте жаңа тақырыптар мен көркемдік ізденістердің қалыптасуына негіз болады.

ХХ ғасырдың соңындағы Желтоқсан оқиғасы – Қазақстан тарихындағы осындай бетбұрысты кезеңдердің бірі. Желтоқсан кеңестік жүйенің саяси шектеулеріне қарсы шыққан қазақ жастарының азаматтық ерік-жігерін танытып қана қоймай, ұлттық сананың жаңғыруына ықпал еткен маңызды әлеуметтік-саяси оқиға ретінде бағаланады. Сондықтан бұл тақырып оқиғаның ізі суымай жатып-ақ қазақ әдебиетіндегі көркем пайымдаудың маңызды нысанына айналды. Қаламгерлер аталған тарихи кезеңді саяси оқиға ретінде сипаттаумен шектелмей, оның адам тағдырына, ұрпақтар психологиясына және қоғамдық санаға тигізген әсерін көркем бейнелеуге ұмтылды.

Желтоқсан көтерілісінің 10 жылдығына арналған «Тәуелсіз Қазақстан: 1986 жылдың желтоқсаны: 1986 ж.», 20 жылдығына арналған «Тәуелсіз Қазақстан және XX ғасырдағы азаттық күрестер сабақтастығы», «Қазақстандағы демократиялық қозғалыс: оның басталуы мен дамуы және болашағы»; 30 жылдығына арналған «Қазақстандағы Желтоқсан (1986) көтерілісінің тарихи және халықаралық маңызы» тақырыбындағы конференциялар өтті. Ол жиындарда оқиғаның тарихи, әлеуметтік, саяси маңызы зерделенген. 2021 жылғы 35 жылдыққа арналған «Желтоқсан оқиғасы көркем өнерде» конференцияда оқиғаның әр түрлі өнер салаларындағы көркемдік шешім табу жайы жан-жақты сөз болған.

Желтоқсан оқиғасын тақырып еткен көркем көркем шығармаларды қарастырған зерттеулердің қатарында ф.ғ.д, Г. Орданың «Желтоқсан оқиғасы қазақ лирикасында» (Орда, 2012), «Желтоқсан шындығы әдебиетте» деген еңбектерін атауға болады (Орда, 2011). Сондай-ақ М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдарының құрастыруымен шыққан «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті 2001-2011» атты ұжымдық монографияда «Тәуелсіздік дәуір әдебиетіндегі Желтоқсан тақырыбы» деген тарауын да атап өтуге болады (2011). М. Есжановаңың «Желтоқсан оқиғасының қазақ әдебиетіндегі көрінісі» (Есжанова, 2013), А. Қожагелдінің «Қазақ әдебиетіндегі Желтоқсан» (Қожагелді, 2023) деген тақырыптағы магистрлік жұмыстарын да назарға алдық. Аталған зерттеулерде айтулы оқиғаның әдеби туындылардағы бейнелену ерекшелігі мен танымдық қызметі жан-жақты талданғанымен, оларда «Ұяластар» романы қарастырылмаған. Дегенмен бұл зерттеулердің кейбір әдіснамалық тұстарын жұмыс барысында ескере отырдық.

Желтоқсан тақырыбы қазіргі қазақ прозасында әр түрлі жанрлық және көркемдік тәсілдер арқылы шығырма әлеміне айналдырылды. Асқар Алтайдың «Прописка» әңгімесінде (Алтай, 2007:10-11) бас кейіпкер Архаттың кейінгі тағдыры арқылы кеңестік жүйедегі әлеуметтік қысым мен бюрократиялық кедергілер басты тақырып жүйесін құраса,, «Сібір офицерінде» (Алтай, 2004:8-9) Желтоқсан оқиғасының оған куә болған адамның сана-сезіміне түсірген салмағы психологиялық тұрғыдан ашылады. Жүсіпбек Қорғасбектің «Желтоқсан» әңгімесінде (Қорғасбек, 2023) қала сыртына апарып көмілген жастардың арасынан аман қалған екі қыздың қасіретті тағдыры өзек болады. Осы шығармалар Желтоқсан оқиғасының қазақ прозасында тарихи дерек деңгейінде қалмай, жеке тұлғаның тағдыры мен психологиялық күйзелісі арқылы көркем пайымдала бастағанын көрсетеді.

Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы осы көркемдік арнаны роман жанрының ауқымында жалғастырады. Шығармада Желтоқсан оқиғасының сыртқы хроникасынан гөрі оның кейіпкерлердің кейінгі өміріндегі әлеуметтік-психологиялық салдарына басымдық беріледі. Сонымен бірге тарихи оқиға өтпелі кезеңдегі әлеуметтік тұрақсыздық, тұрмыс тауқыметі, бюрократия, адамаралық қатынастар мен құндылықтар өзгерісімен сабақтастырыла суреттеледі. «Сол кезеңдегі адамдардың шынайы бет-бейнесін, психологиясы мен философиясын жүрек сүзгісінен өткізіп, ұтымды композиция құра отырып, шебер тілмен оқырманға жеткізе білген» (Жұманова, 2005) – деп, романның басты жетістіктерін көрсетіп өткен З.Жұманова өз зерттеуінде кейіпкерлердің сәтті сомдалғанына назар аударған.

Ғалым Р. Әлмұханова жазушының тілдік шеберлігіне тоқталып, шығармадағы кейбір құбылтулар мен айшықтау түрларін шешендік өнермен, фольклорлық поэтикамен байланысын, дәстүрді пайдалану ерекшеліктерін талдаған (Әлмұханова, 2015). Ал Н. Ақыш өтпелі кезеңнің моральдық қиындықтарын суреттеу арқылы уақыт шындығын дәл көрсете алуымен өзгешеленетін шығарма деп бағалаған (Ақыш, 2012). Желтоқсан тақырыбындағы прозалық шығармалар әдебиеттануда қарастырылғанымен, «Ұяластар» романындағы тарихи оқиға, кейіпкер тағдыры және өтпелі кезең шындығының өзара байланысы арнайы зерттеу нысаны ретінде жан-жақты саралана қойған жоқ. Зерттеудің өзектілігі мен ғылыми қажеттілігі осыдан туындайды.

Зерттеудің мақсаты – «Ұяластар» романындағы Желтоқсан оқиғасының көркем интерпретациясын талдау арқылы шығарманың қазіргі қазақ прозасындағы идеялық-көркемдік ерекшелігін айқындау. Осы мақсатқа сәйкес тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасы, Желтоқсан оқиғасының кейіпкерлер тағдыры мен психологиясы арқылы бейнеленуі және романның әлеуметтік-психологиялық сипаты сараланады. Сонымен қатар шығарманың Желтоқсан тақырыбындағы қазақ прозасымен көркемдік сабақтастығы анықталады.

Зерттеу жұмысы әдебиеттануда қалыптасқан теориялық-әдіснамалық ұстанымдарға негізделді. Негізгі зерттеу нысаны – Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы. Зерттеудің теориялық негізін реализм поэтикасы, тарихи және әлеуметтік-психологиялық роман мәселелеріне арналған әдебиеттанушылық еңбектер құрайды.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында әдеби-теориялық және мәтінтанулық талдаулар қолданылды. «Ұяластар» романының құрылымы, кейіпкерлер жүйесі және тарихи оқиғалардың көркем бейнелену ерекшеліктері типологиялық тәсіл арқылы қарастырылды. Сонымен қатар, әлеуметтік-тарихи, мәдени-генетикалық, психоаналитикалық әдістер пайдаланылып, романдағы өтпелі кезең шындығының адам тағдыры мен психологиясы арқылы берілуі сараланды. Талдау барысында көркем мәтіннің композициялық құрылымы, образдар жүйесі және бейнеленген тарихи оқиғаның кейіпкер тағдырына ықпалы құрылымдық-семантикалық әдіс арқылы әдеби-теориялық тұрғыдан бағаланды.

2.2 Зерттеу материалдары

Ә. Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы зерттеудің негізгі материалы болып табылады. Аталған романға әдеби-теориялық талдау жасау үшін Жозефин М. Ги, Кэти Конклин және Дженифер Санчез-Дэвис, М. Бахтиннің, Г. Поспеловтың, Б. Успенскийдің, З. Қабдоловтың, Х. Досмұхамедұлының теориялық еңбектері; «Ұяластар» романының зерттелу деңгейін бағамдау үшін Н. Ақыштың, З. Жұмановаңың, Р. Әлмұқановаңың ғылыми мақалалары; Желтоқсан тақырыбындағы қазақ прозасымен көркемдік сабақтастығын айқындау мақсатында Г. Орданың, М. Есжановаңың зерттеулері қолданылды.

3. Талқылау

Әдебиет көркемдік қызметімен бірге халық жадын қаттайтын рухани кеңістік ретінде тарихи тәжірибені де бейнелейді. Сондықтан ел тағдырына әсер еткен саяси

өзгерістер мен әлеуметтік сілкіністер қаламгерлер шығармашылығында көрініс тауып отырады. Қоғам өмірінен жазушыны бөліп қарастыру мүмкін емес. Қайткен күнде де ол өз дәуірінің құлақ күйінде өнер көрсетеді. Ұлттық әдебиеттануда да бұл мәселе назардан тыс қалған жоқ. З. Қабдолов қаламгерді күнделікті ел өмірінен ажырата қарастыратын түсініктің «қияс байлауына қосылу қиын» екенін атап көрсетеді (Қабдолов, 1992:27). Бұл пайым әдебиеттің қоғамдық болмыспен байланысын аңғартады. Қаламгер қандай тақырыпқа қалам тартса да, оның шығармашылығында өзі өмір сүрген дәуірдің рухани атмосферасы, әлеуметтік ахуалы мен тарихи тәжірибесі белгілі бір деңгейде көрініс табады.

Тарихи кезең мен роман жанрының байланысын М. Бахтиннің «Роман – жаңа дәуір тудырған әрі сол дәуірмен толық үндестікте тұрған жалғыз жанр» деген тұжырымы да нақтылай түседі (Бахтин, 1975:455). Әлем әдебиетінде бұның мысалдары аз емес. Мәселен, чех жазушысы Милан Кундера «Әзіл» (Milan Kundera, 1967) романында студент тағдыры арқылы еркін ой мен саяси қысым арасындағы қайшылықты тоталитарлық жүйе жағдайында өте сәтті көрсетеді. Сол сияқты кеңестік қоғамдағы саяси қуғын-сүргін мен жастар тағдыры Анатолий Рыбаковтың «Арбат балалары» (Рыбаков, 1998) романында кең түрде бейнеленген. Ал Қытайдағы мәдени революция кезеңіндегі қоғамдық күйзеліс пен ұрпақ тағдыры Юн Чжанның «Жабайы аққулар» (Yung Chan, 2008) атты туындысында көрініс табады. Бұл шығармалардың бәрінде тарихи сілкіністер жеке адамдардың өмір жолы арқылы ашылып, саяси оқиғалардың адам санасына, моральдық ұстанымдарына және дүниетанымына тигізген ықпалы терең көрсетіледі. Демек «Әдебиет жеке өсу үшін маңызды білім алу арқылы жаңа ойлау процестерін тудырып, қолданыстағы идеологияларды өзгерте алады» (Somani, 2021).

Қазақстан тарихындағы Желтоқсан оқиғасы қоғамдық-саяси құбылыс қана емес, ұлттық сананың серпілісін білдірген тарихи кезең ретінде бағаланады. Х.Досмұхамедұлының «Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді» деген пікірі (Досмұхамедұлы, 2012:25) тарихи кезең мен көркем шығарма арасындағы осы сабақтастықты түсіндіруге мүмкіндік береді. Желтоқсан тақырыбындағы прозалық туындыларда да тарихи трагедия жеке тұлғалардың өмір жолы арқылы ашылып, қоғамдық өзгерістердің ішкі драмасы алдыңғы қатарға шығады.

Н. Худайбергенов «Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиеті тақырыптық-идеялық тұрғыдан ғана емес, формалық-стильдік тұрғыдан да түрлене түскен, әртүрлі әдеби әдіс-тәсілдердің мейлінше көп қолданылған кезеңі болуымен ерекшеленеді. Әсіресе, проза жанры қазақ ұлтының тарихындағы ақтаңдақтар мен қазіргі қоғамның күрделі проблемаларын тереңірек танытуда маңызды рөл ойнайды» дейді. (Худайбергенов, 2024:5). Проза жанрындағы осындай көркем ізденістердің бірі – жазушы Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы. Бұл шығарма Желтоқсан тақырыбын игеруге бағытталған туындылардың қатарында тұрғанымен, өзінің көркемдік шешімі мен композициялық құрылымы жағынан әдеттегі дәстүрлі романдардан өзгеше. Автор тарихи оқиғаның сыртқы хроникасын баяндаумен шектелмей, Желтоқсанның адам психологиясына түсірген салмағын, қоғам санасында қалдырған

рухани ізін кейіпкерлер тағдыры арқылы терең ашуға ұмтылады. Осы тұрғыдан алғанда «Ұяластар» романы Желтоқсан тақырыбына барған тың шығармалардың бірі саналады. Бұған дейінгі туындылар көбіне тарихи оқиғаның деректік немесе әлеуметтік қырларын көрсетуге ден қойса, Әділбек Ыбырайымұлы шығармасында Желтоқсан құбылысының ішкі драмасы, ұрпақ санасына әсері және рухани салдары жаңа көркемдік ізденістер арқылы пайымдалады. Сондықтан «Ұяластар» романы Желтоқсан тақырыбының қазақ прозасындағы көркемдік интерпретациясын кеңейткен, тың ізденісімен ерекшеленетін маңызды туындылардың бірі ретінде назар аударуға лайық. Роман тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік теңсіздік, тұрмыстық тапшылық, рухани дағдарыс, отбасылық құндылықтардың әлсіреуі сияқты құбылыстарды бір отбасының, бір кейіпкердің тағдыры арқылы жинақтап көрсетеді.

«Ұяластар» романы – жанрлық табиғаты жағынан дәстүрлі тарихи немесе әлеуметтік романдардың қалыптасқан канонына толық бағына қоймаған шығарма. Автор қоғамның бір қатынастан екінші қатынасқа ауысып жатқан өтпелі кезеңнің күрделі тыныс-тіршілігін бейнелей отырып, тарихи оқиғалардың сыртқы хроникасын ғана беруді мақсат етпейді. Керісінше, сол уақыттағы адамдардың ішкі әлемін, психологиялық күйзелісін және дүниетанымдық өзгерістерін көркем игеруге ден қояды.

Шығармада тарихи фактілерді тізбелеп баяндау тәсілі басым емес. Жазушы өзі куә болған заманның әлеуметтік қайшылықтары мен ішкі кереғарлықтарын барынша мол қамтылған көркем жинақтаумен бейнелейді. Осы арқылы қоғамдағы өзгерістердің адамдардың мінез-құлқына, моральдық ұстанымдарына және өмірлік таңдауларына қалай әсер еткенін көрсетуге ұмтылады. Көркем шығармадағы кейіпкер болмысы бірден емес, бірте-бірте ашылады. Оның ашылуына жанама суреттер, оқиғалар көмектеседі. Ойымызға тиянақ болып отырған «Ұяластар» романындағы кейіпкердің көңіл ауанын автор табиғат параллелімен жеткізеді. «Күн бұлыңғыр. Демін ішіне тартқан қара жүрек қатігездің кепсірі сияқты дертіп, көкпеңбек күйі сыздана шытынаған. Әрі көңілді тұтаған сүреңсіздігімен қоймай, соңы буырқанған боранға ұласатындай мүттәйімдік нышан байқатты. Ал жаратқанның жанары көрінбегелі қай заман… Сіреп түскен қар күртікке айналып, тас түйін бедірейген қалпы мизімейді. Қара жердің бетін сойдақталған әжім тектес ой шұқырын тегістеп, құдды бір жамалы опаланған теледидар жүргізушісіндей даланың өнің жылтыратып жіберген. Әдетте жасанды жылтырақтың суық болатынындай, қылаусыз «әшекей» болмашы жаяу бұрқасынның өзіне шаңыта безерленеді. Тым құрымағанда мардымсыз болса да жылт еткен күн сәулесі білінсеші. Неше күнгі сілбіреген сұрқай дүние еңсені басып, онсыз да әтүйірі қашқан өмірді сұрықсыздандыра береді» (Ыбырайымұлы, 2005:5). Роман осылай басталады. Бұл сөйлемдер роман тілінің күрделілігін, алдағы оқиғалардың осы ауа райымен ыңғайлас болатынынан алдын ала сезіндіреді.

Романда әлеуметтік жүк арқалаған типтік бейнелер аз емес. Мәселен, тұрмыстық тоғышарлыққа берілген Сапар, рухани жұтаңдықтың көрінісін танытатын Бәкір, паракор сот төрағасы Нұрлан сияқты кейіпкерлер арқылы жазушы өтпелі кезеңдегі қоғамның әр түрлі моральдық кескінін ашады.

Романдағы кейіпкерлер жүйесінде ерекше назар аудартатын тұлғалардың бірі – Нұрғаным ана образы. Бұл кейіпкер арқылы автор қазақ әйелінің төзімділігі мен аналық мейірімін, ұрпақ тағдырына алаңдаған үлкен жүректі ананың ішкі әлемін терең көрсетеді. Нұрғаным бейнесі өз бойына ұлттық болмысты, дәстүрлі құндылықтарды мол жинақтаған. Жазушы бұл образды әсерлі детальдар арқылы ашып көрсетеді. Мысалы, ананың екі ұлына деген мейірімі мен үміті мына жолдарда анық сезіледі: «Әсіресе, шешелері табалдырықтан аттаған екі ұлының жүзіне базаршылаған адамнан бірдеме дәметкен баладай жаутаң-жаутаң қарай береді» (Ыбырайымұлы, 2005:42). Немесе «Дудырай қобыраған самай шашын реттеп, орамалын қайта тартты да мұғалімді тыңдаған ұқыпты баладай мұның аузына қарады» (Ыбырайымұлы, 2005:43), – деген суреттеулер ананың қарапайым болмысын, үміт пен алаң аралас көңіл-күйін айқын танытады. Кейіпкердің жан дүниесіндегі уайым мен тағдырға мойынсұнған сабыр мына сөздерден де байқалады: «Е-е, жарықтарым-ай… Кетеуі кеткен тірліктің қиюын келтіре алмай жүр екенсіңдер ғой… Енді қайтеміз, маңдайына жазғанынан көреді де соры қайнаған неме соры қайнап…» (Ыбырайымұлы, 2005:60).

Романның жанрлық ерекшелігі оның Желтоқсан оқиғасын бейнелеу тәсілдерінен де байқалады. Автор бұл тарихи кезеңді құрғақ дерек ретінде емес, кейіпкерлер тағдырымен сабақтастыра отырып көрсетеді. Орталық алаңдағы толқу, жастардың қуғынға ұшырауы, қорқыныш пен үміт араласқан психологиялық ахуал – бәрі де көркем детальдар мен әсерлі суреттер арқылы беріледі. Мысалы, қаламгер Желтоқсан күнгі алаң көрінісін былай сипаттайды: «…Аумағы қозы-көш алаңды сыбсыңдаған сөздей сумаңдаған майда бұрқасын әредік тұстан ирелеңдей тіліп өтеді…» (Ыбырайымұлы, 2005:36). Мұндай бейнелі суреттер тарихи сәттің драматизмін күшейтіп, оқырманды оқиға ортасына жетелейді.

Шығармадағы әсерлі эпизодтардың бірі – Жапар мен студент қыз Баршагүл арасындағы диалог. Желтоқсан кезінде қуғыннан қашып, паналаған екі жастың арасындағы аңғал әрі шынайы әңгіме арқылы жазушы сол кезеңдегі жастардың психологиялық күйін, қорқынышы мен үмітін нанымды жеткізеді. Қыздың «Енді менің саған күйеуге тиюім керек, шамасы…» деп аңғалдықпен айтқан сөзі, «Жігіттерге жақындама, екіқабат боп қаласың деп мамам айтқан» деген балаң түсінігі оқырманға сол дәуірдің рухани атмосферасын, жастықтың аңғал сезімін, ұлттық тәрбиенің, әлі де болса, қаймағы бұзылмағанын айқын сезіндіреді.

Романдағы Жапар образы сәтті сомдалған. Бұл кейіпкер арқылы жазушы өтпелі кезеңдегі қазақ жастарының тағдырын, олардың рухани күйзелісі мен азаматтық жауапкершілігін бейнелейді. Жапар – бауырмалдық пен адамгершілікті жоғары қоятын, айналасындағы адамдардың тағдырына бейжай қарай алмайтын тұлға. Ол өз бауырларының тағдыры үшін күресіп, олардың қиындықтарын өз мойнына алуға дайын азамат ретінде көрінеді. Осы арқылы автор қоғамдағы моральдық ахуалды да ашуға тырысады. Ол – әкесі Үкетей мен анасы Нұрдың төрт қыздан кейін тілеп алған ұлы. Алдында төрт әпкесі, соңында үш інісі. Абайша айтсақ, «жалғыздық көрер жері жоқ». Алайда, ұяластары бір рет те оған демеу болған емес, қайта бұл өмір бойы солардың ауыртпалығын арқалаумен өтті. Жапар – өтпелі дәуірдің перзенті. Жазушы оны бірден рухани күйреген адам ретінде емес, біртіндеп, өмір соққылары жиіленген

сайын сыр бере бастаған тұлға ретінде көрсетеді. Жапардың ауруханаға жиі баруы, өзінің денсаулық жағдайына қатысты шарасыздығы, қоғамда өз орнын таба алмауы оның ішкі трагедиясының сырын ашады. Алдымен інісі Жүніс мал ұрлығымен істі болады. Оны үлкен қиындықпен босатып алады. Көп ұзамай екінші інісі Сапар қырғыз келіншекті тонап, Бішкек түрмесіне түседі. Бұл Сапардың алғашқы да, соңғы да бұзақылығы емес болатын. Соңында кенже інісі Жайнақтың басына бұлт үйіріледі. Ол бір төбелеске қатысып жүріп, қосақ арасында кісі өлтіргендердің сыбайласы ретінде қылмысты болады. Жапар соларды құтқару үшін басын тауға да, тасқа да ұрып, жанталасады да жүреді. Мұндай психологиялық детальдар жазушының кейіпкерді ішкі күйзеліс арқылы терең ашуына мүмкіндік береді.

Романның әлеуметтік-психологиялық табиғатын кейіпкер мен ортаның арақатынасы да тереңдете түседі. Г. Поспелов реалистік әдебиетте кейіпкердің ішкі әлемі сыртқы жағдайлармен диалектикалық байланыста бейнеленетініне назар аударады (Поспелов, 1978:99). «Ұяластарда» Жапардың психологиялық күйзелісі де әлеуметтік ортадан оқшау қарастырылмайды. Оның бауырларының тағдыры үшін жауапкершілік арқалауы, тұрмыстық қиындықтармен бетпе-бет келуі, мемлекеттік және қоғамдық ортадағы кедергілерді бастан кешіруі ішкі драмасын біртіндеп тереңдетеді. Сондықтан Жапардың күйзелісін тек жеке психологиялық құбылыс ретінде емес, өтпелі кезеңдегі әлеуметтік жағдаймен байланыста қарастырған жөн.

Романның сюжеттік, композициялық құрылымы басты кейіпкер Жапардың өмірі мен іс-әрекетінің айналасына топтастырылған. Желтоқсан – оның өміріндегі үлкен жара. Ол оқиға үнемі жадында жаңғырып тұрады. Қазақ әдебиетінде Желтоқсан тақырыбы поэзияда жиі көрініс тапқанымен, кең тынысты прозада, әсіресе роман жанрында толыққанды игеріле қойған жоқ. Сол себепті «Ұяластар» бұл тұрғыдан тың тақырыпты игерген шығарма болып көрінеді. Автор оқиғаның жан түршіктірер қақтығыстарын емес, Желтоқсанның ұрпақ жадындағы қалдырған «ізін» көрсетуді жөн санайды. Қоғамдық қатынастар өзгеріп, адамдар арасындағы рухани байланыстар әлсірей бастаған шақта Жапар секілді кейіпкерлер адамдық құндылықтардың соңғы тірегіндей әсер қалдырады.

Адамдық құндылықтың бір көрінісі Жапар қанды алаңнан Баршагүл есімді жас қызды құтқарып алып шығатын тұста да байқалады. Оны өзінің жалдамалы бөлмесіне әкелем деп біраз шырғалаңға тап болады. Артынша, жатақханасына есен-сау жеткізеді. Романдағы Желтоқсан көтерілісіне қатысты негізгі оқиғалар – осы. Жоғарыда айтқанымыздай жазушының негізгі мақсаты желтоқсан оқиғасын ғана көрсету болмаған. Автордың негізгі айтпағын белгілі ғалым Р.Әлмұханова тарқатып айтады: «Роман автордың өзі куә болған Желтоқсан оқиғасының зобалаңын айтуымен ғана құнды емес. Үш ғасыр бойы бодандықтың бұғауындағы халық тәуелсіз атанғанымен, шат-шадыман өмірге бірден қолы жетпегенін баяндайтын, рухыңды жанып, талай ойға батыратын тартымды шығарма. Бүгінгі Қазақстанның ел ретіндегі саяси-экономикалық, ұлттық рухани-мәдени қалыптасуының неше алуан жолдарынан өткенін көз алдыңа елестетіп, ел тарихын бар жүрегіңмен сезініп, осы күнгі жеткен жетістігімізді бағалай білуге үндейтіндігінде» (Әлмұханова Р. 2015). Бұл пікір біздің талдауымыздағы Желтоқсан оқиғасы мен өтпелі кезең шындығының

Жапар тағдыры арқылы сабақтастырылғаны жөніндегі тұжырыммен үндеседі. Демек, шығармадағы тарихи оқиғаның көркемдік қызметі Желтоқсан күндерінің өзін суреттеумен аяқталмайды, оның кейінгі қоғамдық және адамдық салдарымен жалғасады.

Романда Желтоқсанға арналған эпизодтар көлем жағынан шығарманың негізгі бөлігін құрамаса да, олардың Жапар тағдырын түсіндірудегі қызметі маңызды. Автор бұл тарихи кезеңді кейіпкер тағдырындағы шешуші сәт ретінде бейнелейді. Алаңдағы толқу, жастардың қуғынға ұшырауы, қорқыныш пен үміт араласқан психологиялық ахуал – бәрі де шығарманың ішкі драматизмін күшейтетін көркем құралға айналған. Тарихи оқиға Жапардың өткен өміріндегі бір сәт ретінде қалып қоймай, оның жадында сақталған рухани жара сипатында көрінеді. Ал тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі әлеуметтік теңсіздік, тұрмыстық тапшылық, бюрократиялық кедергілер мен отбасылық қатынастардың әлсіреуі сол кейіпкер тағдырының кейінгі арнасын қалыптастырады. Осылайша, романда екі тарихи кезең Жапардың өмір жолы арқылы бір көркемдік тұтастыққа біріктірілген.

Эпизодтық кейіпкерлер де идеялық жүк арқалаған. Асылында шығарманы тарихи роман деп айта алмасақ та, ел өткенінің сындарлы кезеңіне негізделгендіктен туындыдан тарихи тұлғаларды кездестіруге болады. Айталық, Жапардың курстасы – Әбілғазы. Оның образының прототипі ақын Аманғазы Кәріпжан деп ұғамыз. Ол алаңда буырқана сөйлеп тұрады.

«Уа, халайық! Құм жиналып тас болмас, құл жиналып бас болмас дегендері ме бұл?! Өз шағырағымыз өзімізде, іргелі ел емес пе едік. Соншалық басынып, кісіні сырттан әкелетіндей, республикамызда ел билейтін бір пенденің табылмағаны ма? Бұған біз көне алмаймыз! Бүгін көнсек, өмірбақи құрсаудың қамытын мойнымызға кидік деп есептеңдер…» (Ыбырайымұлы, 2005:322-323 бб).

Деталь – романдағы ең күшті көркемдік құралдардың бірі. Жазушы кейіпкерлердің ішкі күйін тікелей баяндап қоймай, оны айналадағы заттар, тұрмыстық көріністер арқылы тұспалдап береді. Профессор Наоми Шор (Schor Noami) «Әдеби деталь теориялық пайымдауға жол ашады» дей келе, детальды қарапайым сипаттау элементі емес, мәтіннің терең мағынасын ашатын құрал ретінде қарастырады (Schor, 1987:10 б). Жапардың үстіндегі ескі куртка – жай тұрмыстық деталь емес. Бұл – оның кедейлігі ғана емес, әлемге қарсы әлсіз қорғаны, суық өмірге қарсы тұрар «қалқанының» тозығы. Автор оны жан дүниенің дағдарысымен ұштастыра бейнелейді: «Ескі курткасы денесін жылытпады, керісінше, оның тозған шеті жанын одан сайын мұздатқандай болды». Осы бір көріністе Жапардың өмір жолының салқындығы ғана емес, қоғамнан көрген суықтық та айқын байқалады.

Романдағы басқа заттар бейнесі де символдық мән алған. Мысалы, Жапардың туған үйі – оның естеліктер мен үміттің тоғысқан кеңістігі. Бірақ бұл үй де бұрынғы жылылықты сақтап қалған жоқ. Жазушы үйді жылылық пен берекенің орны емес, жоғалған дүниелердің тынышсыз символына айналдырады. «Ескі табалдырық оның бала күнгі қуанышын емес, әлдебір қара суық тыныштықты ғана еске салды» деген жолдарда ұя қасиетінің өшуі дәл берілген. Бұл деталь әсіресе романның атауымен үндес. «Ұяластар» – атауы жағынан жылылықты, бауырластықты, туыстық

жақындықты білдіретін сөз. Бірақ шығарманың мазмұнында осы ұя ыдырап барады. Адамдар бір-біріне суық, туыстар арасындағы алшақтық терең. Демек, романда атау – ирониялық әрі символдық сипат алған. Бұл тәсіл Бахтин айтқан «романның диологиялық табиғаты» туралы теорияға сай келеді: атаудың мағынасы мен мәтін мазмұнының арасындағы қарама-қайшылық көркемдік ой құрудың бір формасы (Бахтин, 1994:150).

Шығармадағы психологиялық байланыстардың үзілуі кейіпкерлер арасындағы диалогтардан да айқын көрінеді. Көп жағдайда сөйлесу емес, үнсіздік үстем. Успенскийдің пікірінше, «үнсіздік – автор позициясын жеткізудің ең нәзік әдістерінің бірі» (Успенский, 1970:162). Жапар мен Сапар арасындағы үнсіздік олардың эмоционалдық арақашықтығын, ішкі ауыртпалықтың ортақ екенін, бірақ оны бөлісуге ешқайсысының қауқарсыз екенін көрсетеді. Мұндай сәттер – романдағы психологиялық тереңдіктің көркем белгілері.

Әлеуметтік шындық романда тікелей суреттелмегенімен, автор оны мейлінше табиғи, «қоспасыз» күйінде береді. Реализмнің негізгі талабы да – осы. Халықтың ауруханадағы кезегі, мемлекеттік мекемелерге сенімсіздігі, адамдардың қаржылық қиындықтары, күйзелістен қысылған жан дүниелері – барлығы дерлік өмірдің өзінен алынғандай әсер қалдырады. «Дәлізге сыймай тұрған адамдардың жүзінде шаршау басым еді» деген жолдарда қоғамның эмоционалдық күйі бір сөйлеммен жинақталған. Мұнда асыра суреттеу жоқ, тек шынайы өмір бар.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы көптеген қоғамдық өзгерістер де автор назарынан тыс қалмаған. Алдыңғы өмір ағымында сауда-саттықты ар санаған қазақтың нарықтық экономика қатынастарын жатырқай қарсы алғаны, оған көндіге алмай қиналғаны да біршама қамтылған. Оның үстіне, заман ыңғайына тез жығыла келген тоғышар бизнесмендерінің де кеудемсоқ әрекеттері, одан туындайтын келеңсіз әсерлер тосын заманның тынысындай етіп беріледі.

Осылайша, «Ұяластар» романы – жеке адамның қайғысы арқылы тұтас қоғамның күйін көрсететін әлеуметтік-психологиялық туынды. Желтоқсанның ұлттық жадтағы орны, ұя символының күйреуі, детальдар арқылы берілген психологиялық штрихтар, кейіпкерлердің өмірлік драмасы – бәрі біртұтас көркем жүйе құрайды. Роман тың тақырыпты игергендігімен, Желтоқсан оқиғасының психологиялық сипатын көркем деңгейде аша алғандығымен, шынайы детальдар арқылы терең әсер қалдыратын реалистік көркем бейнелеуімен қазіргі қазақ прозасында өз орны бар туынды екендігін дәлелдейді.

Романның композициялық құрылымы, кейіпкерлер жүйесі және Желтоқсан оқиғасының көркемдік тұрғыда игерілуі шығарманың әлеуметтік-психологиялық сипатын айқындай түседі. Автор тарихи оқиғаларды баяндаумен шектелмей, олардың адам жанына түсірген салмағын, қоғамдағы моральдық өзгерістерді кейіпкерлердің ішкі әлемі арқылы көрсетуге ұмтылады. Бұл ерекшелік «Ұяластар» романын Желтоқсан тақырыбына арналған шығармалардың ішінде өзіндік көркемдік ізденісімен даралайтын туындылардың бірі ретінде танытады.

Бұл тұрғыдан алғанда «Ұяластар» романын жеке бір туынды ретінде ғана емес, Әділбек Ыбырайымұлы шығармашылығының тұтас жүйесімен сабақтастыра

қарастыру қажеттігі туындайды. Өйткені кез келген қаламгердің көркемдік әлемі бір ғана шығарма арқылы толық ашылмайды. Оның идеялық ізденістері, стильдік ерекшеліктері мен тақырыптық бағдарлары шығармашылық эволюциясы аясында айқын көрінеді. Сондықтан «Ұяластар» романының көркемдік табиғатын тереңірек түсіну үшін жазушының шығармашылық зертханасына үңіліп, оның басқа да туындыларындағы тақырыптық ізденістер мен көркемдік әдіс-тәсілдерді назарға алған жөн.

Қаламгердің шығармашылық жолына қарағанда, оның әдебиетке кездейсоқ келмегені байқалады. Әуелгі туындылары поэзия жанрында көрінген. «Пір мен пырақ», «Көктемсіз жыл», «Сүмбіле шуағы», кейінірек «Ақ тамақ қарлығаштар», «Жерұйық жұмбағы», «Күнге бет алған керуен» секілді жыр жинақтары ақынның көркем ойлау жүйесін, бейнелі тілге бейімділігін танытады. Бұл поэтикалық машық кейін оның прозасына да ауысқан. «Ұяластардағы» суреттеулердің қоюлығы, психологиялық ахуалды астарлы детальмен беруі, метафоралық өрнектің молдығы осының белгісі.

Ыбырайымұлының прозалық ізденістері де бір арнамен шектелмейді. «Аққекіл», «Мизам көк», «Жалғыз жолаушы» тәрізді хикаяттар мен әңгімелер топтамасы оның шағын жанрдағы машығын танытса, «Адам-айуан», «Ұяластар», «Зауқайыр», «Ақылға атой», «Арзу» романдары қаламгердің ірі прозада да тұрақты еңбек еткенін көрсетеді. Ал «Семсер жүзіндегі серт» роман-трилогиясы оның тарихи тақырыпты кең тыныспен игере алатын қарымын айғақтайды. Бұл деректер Әділбек Ыбырайымұлын бір ғана жанрдың аясында қарастыруға болмайтынын, оның поэзия мен прозаны қатар игерген әмбебап қаламгер екенін байқататын болса, оның әсерықпалы «Ұяластар» романынан да айқын көрінеді. Жазушы ауқымды шындықты көркемдік-эстетикалық түрде сипаттаудың түрлі машықтарын меңгерген.

Әдеби сын мен пікірлерде де қаламгердің бірнеше сипаты айрықша аталады. Соның бірі, ұлттық танымға сүйенген ойлау жүйесі. Екіншісі, еңбекқорлық пен жанрлық батылдық. Үшіншісі, өмірлік тақырыпты таңдаудағы жауапкершілік. Бұл белгілер оның поэзиясында да, прозасында да қатар көрінеді. Демек, Әділбек Ыбырайымұлы шығармашылығының өзегінде уақыт шындығын ұлттық жадпен ұштастыра пайымдау, әлеуметтік өзгерісті адам тағдыры арқылы таразылау ұстанымы жатыр деуге негіз бар. «Ұяластар» – жалпы уақыт шындығын дәл көрсете алуымен ерекшеленін шығармалардың қатарында» (Ақыш, 2012) – дейді Н.Ақыш.

Жоғарыда айтылғандай, Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романын дара талдаумен шектелу жазушының көркемдік әлемін толық ашып бере алмайды. Өйткені бұл туынды автордың ұзақ жылдар бойғы ізденісінің, тақырыптық талғамы мен эстетикалық ұстанымының бір ғана көрінісі. Сондықтан романды тереңірек түсіну үшін жазушының өмірлік тәжірибесіне, әдебиетке келу жолына және өзге шығармаларындағы идеялық-көркемдік бағдарларға да үңілген жөн.

Әділбек Ыбырайымұлы әдеби ортаға әуелі ақын, журналист ретінде танылған қаламгерлердің қатарынан көрінеді. Ол университет қабырғасында жүрген кезінен-ақ поэзия мен көсемсөзге қатар қалам тартып, кейін республикалық баспасөзде қызмет атқарған. Алғашқы кезеңде жастар басылымында сыннан өтіп, одан соң

қоғамдық, әдеби-мәдени мәселелерге қатысты бөлімдерде тәжірибе жетілдірген. Бұл тәжірибе оның өмір шындығын жіті бақылауына, әлеуметтік құбылыстарды ойша вариациялауға, адам мінезін қоғамдық ортаның да жемісі ретінде қарастыруына ықпал еткені анық. Журналистік мектептен өтуі оның прозасындағы факті мен психологияның, қоғамдық ахуал мен жеке тағдырдың табиғи ұштасуына негіз қалады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қоғамдық күйзеліс, рухани дағдарыс, нарықтық қатынастармен бірге келген моральдық өзгерістер оның прозасында қайталана көрінетін тақырыптық желіге айналған. Осы тұрғыдан келгенде, Әділбек Ыбырайымұлының туындылары бір дәуірдің әлеуметтік-психологиялық шежіресі іспетті. Ол қоғамдық трансформацияны жалаң публицистикаға ұрынбай, адам мінезінің бұзылуы, туыстық байланыстың босауы, ұлттық сананың сынға түсуі арқылы көрсетеді. «Ұяластар» романы да осы үлкен шығармашылық арнаның ішінде қарастырылғанда ғана өз салмағын толық танытады.

4. Зерттеу нәтижесі

Жүргізілген талдау нәтижесінде Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романындағы Желтоқсан оқиғасын көркем бейнелеудің және кейіпкер психологиясын ашудың бірнеше ерекшелігі анықталды.

Біріншіден, жазушы Желтоқсан оқиғасын тұтас тарихи хроника түрінде бермей, ретроспективалық тәсіл арқылы Жапардың өткен өміріндегі шешуші оқиға ретінде көрсетеді. Осы тәсіл тарихи кезең мен тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік шындықты бір кейіпкердің тағдыры аясында сабақтастыруға мүмкіндік берген.

Екіншіден, романда психологиялық талдау кейіпкер мен әлеуметтік ортаның байланысы арқылы жүзеге асады. Жапардың ішкі күйзелісі оның жеке басындағы дағдарыспен ғана шектелмей, бауырларының тағдыры, тұрмыстық қиындықтар, әлеуметтік тұрақсыздық пен бюрократиялық кедергілер арқылы тереңдетіледі. Осы арқылы жазушы жеке адам психологиясын қоғамдық жағдаймен сабақтастыра бейнелейді.

Үшіншіден, табиғат пен кейіпкер көңіл күйін қатар суреттейтін психологиялық параллелизм романның маңызды көркемдік тәсілдерінің бірі екені анықталды. Шығарманың басындағы бұлыңғыр күн, сұрқай дала, қар мен суық Жапардың жан дүниесіндегі күйзеліспен астасып, алдағы оқиғалардың эмоционалдық реңкін алдын ала аңғартады.

Төртіншіден, автор кейіпкерлердің әлеуметтік және психологиялық болмысын ашуда көркем детальды ұтымды пайдаланады. Тұрмыстық заттар, күнделікті өмір көріністері, кейіпкерлердің қимыл-әрекеті мен сыртқы ортаға қатысты ұсақ белгілер әлеуметтік жағдайды нақтылап қана қоймай, олардың ішкі күйін таныту қызметін де атқарады.

Бесіншіден, шығармада портреттік және мінездік деталь кейіпкер табиғатын ашудың негізгі құралдарының біріне айналған. Нұрғаным ананың балаларына жаутаңдай қарауы, орамалын түзеп, баласының аузына үмітпен қарауы тәрізді қимылдар арқылы оның аналық мейірімі, алаңдаушылығы мен тағдырға мойынсұнған сабыры беріледі. Автор кейіпкердің психологиялық күйін тікелей түсіндіруден гөрі осындай ишаралы әрекеттер арқылы танытады.

Алтыншыдан, диалог кейіпкер психологиясын әрі тарихи кезеңнің рухани ахуалын ашатын көркемдік қызмет атқарады. Жапар мен Баршагүл арасындағы әңгімеде Желтоқсан күндеріндегі үрей мен белгісіздік жастардың аңғал мінезімен қатар беріледі. Ал кейіпкерлер арасындағы үнсіздік пен толық айтылмаған сөздер олардың психологиялық арақашықтығын аңғартатын тәсіл ретінде қолданылған.

Жетіншіден, шығарма атауы мен роман мазмұнының арасында мағыналық қарама-қайшылық бар екені байқалды. «Ұяластар» атауы туыстық жақындық пен бірлікті білдіргенімен, оқиға барысында бір ұядан тараған адамдар арасындағы рухани байланыстың әлсіреуі көрсетіледі. Жапар бауырларының ауыртпалығын көтергенімен, олардан өзі сүйеніш таба алмайды. Осы қарама-қайшылық шығарма атауына символдық сипат береді.

Сегізіншіден, кейіпкерлер жүйесін типтендіру арқылы өтпелі кезеңнің әртүрлі әлеуметтік-моральдық белгілері жинақталған. Жапар адамгершілік пен бауырмалдықты сақтауға ұмтылған тұлға ретінде көрінсе, Сапар, Бәкір, Нұрлан тәрізді образдар арқылы тұрмыстық тоғышарлық, рухани жұтаңдық, парақорлық пен жауапсыздық сипаттары танылады.

Осы нәтижелер «Ұяластар» романында ретроспекция, психологиялық параллелизм, көркем деталь, диалог пен үнсіздік, символдық қарама-қайшылық, кейіпкерлерді типтендіру тәрізді әдіс-тәсілдердің өзара сабақтастықта қолданылғанын көрсетті. Аталған тәсілдер Желтоқсан оқиғасы, өтпелі кезең шындығы және жеке адам тағдырын біртұтас әлеуметтік-психологиялық арнада бейнелеуге қызмет еткен.

5. Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы Желтоқсан тақырыбын көркем игеруде өзіндік орны бар туынды екенін тұжырымдауға мүмкіндік береді. Шығармада 1986 жылғы тарихи оқиға кең көлемді деректік желіге айналмайды. Жазушы оның адам тағдырында қалдырған ізін алдыңғы қатарға шығарып, Желтоқсан мен тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қоғамдық өзгерістерді Жапардың өмір жолы арқылы сабақтастырады. Осы арқылы тарихи оқиғаның мәні белгілі бір кезеңнің шеңберінен шығып, оның кейінгі әлеуметтік және психологиялық салдарымен тереңдей түседі.

Романның идеялық-көркемдік ерекшелігі қоғамдық өзгерістерді жеке адамның өмірі мен ішкі әлемі арқылы танытуынан көрінеді. Жапардың тағдырына түскен ауыртпалық бір адамның немесе бір отбасының басындағы қиындық ретінде ғана суреттелмейді. Оның өмір жолы арқылы өтпелі кезеңдегі әлеуметтік тұрақсыздық, тұрмыс тауқыметі, туыстық қатынастардың әлсіреуі, моральдық құндылықтардың өзгеруі тәрізді қоғамдық құбылыстар жинақталады. Осы сипат шығарманың әлеуметтік-психологиялық табиғатын айқындайды.

«Ұяластардың» Желтоқсан тақырыбындағы өзге прозалық туындылармен сабақтастығы тарихи оқиғаны адам тағдыры арқылы пайымдауынан байқалса, өзіндік ерекшелігі Желтоқсан мен одан кейінгі өтпелі кезең шындығын бір кейіпкердің өмір жолында тұтастыруынан танылады. Осы тұрғыдан роман Желтоқсан оқиғасының көркем әдебиеттегі аясын тарихи сәттің тікелей бейнесінен оның адам санасында сақталған ізіне, кейінгі өмірге тигізген әлеуметтік-психологиялық салдарына қарай кеңейткен туындылардың бірі ретінде бағаланады.

Сонымен, Әділбек Ыбырайымұлы «Ұяластар» романында тарихи жады, әлеуметтік орта және жеке тұлға тағдырын бір көркемдік арнаға тоғыстыра алған. Бұл ерекшелік шығарманың қазіргі қазақ прозасындағы идеялық-көркемдік орнын айқындап қана қоймай, Желтоқсан тақырыбының әдебиетте тарихи оқиға ретінде ғана емес, адам мен қоғам жадында жалғасатын рухани құбылыс ретінде пайымдалғанын көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Ақыш Н. Жанды ауыртқан Желтоқсан // Түркістан. – 2012. – 12 шілде.

2. Әлмұханова Р. Жалғыз жолаушы. Ә. Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы туралы // Қазақ үні. – 2015. – 14 сәуір.

3. Бахтин М. М. Достоевский поэтикасының мәселелері. – Мәскеу: Алконост, 1994. – 175 б.

4. Бахтин М. М. Роман сөзінің тарихына қатысты // Бахтин М.М. Әдебиет пен эстетика мәселелері. Әр жылдардағы зерттеулер. – Мәскеу: Көркем әдебиет, 1975. – 408-446-бб.

5. Гай Дж., Конклин К., Санчес-Дэвис Дж. Әдеби стилистика, авторлық ниет және әдебиетті ғылыми зерттеу: сыни шолу // Language and Literature: International Journal of Stylistics. – 2018. – 27-том, № 3. – DOI: https://doi.org/10.1177/0963947018788518.

6. Кантор К. Роман жазудағы суреттемелік деталь. – 2015. – https://www.book-editing.com/descriptive-detail-novel-writing/

7. Досмұхамедұлы Х. Аламан // Классикалық зерттеулер: көптомдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 9-том: XX ғасыр басындағы Алаш әдебиеттануы. – 368 б.

8. Есжанова М. Б. Желтоқсан оқиғасының қазақ әдебиетіндегі көрінісі: магистрлік диссертация. – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті. – Шымкент, 2013.

9. Жұманова З. Мен ашқан Америка // Қазақ әдебиеті. – 2005. – 13 қараша.

10. Кундера М. Әзіл: роман / чех тілінен аударған Н. М. Шульгина. – Санкт-Петербург: Азбука, 2022. – 416 б.

11. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.

12. Қожагелді А. Қазақ әдебиетіндегі Желтоқсан: магистрлік диссертация. – Абай атындағы ҚазҰПУ. – Алматы, 2023.

13. Орда Г. Желтоқсан оқиғасы қазақ лирикасында // Үркер. – 2012. – 7 ақпан.

14. Орда Г. Тәуелсіздік дәуір әдебиетіндегі Желтоқсан тақырыбы // XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001–2011 жж.). – Алматы: Арда, 2011. – 640 б.

15. Поспелов Г. Н. Әдебиет теориясы. – Мәскеу: Жоғары мектеп, 1978. – 351 б.

16. Рыбаков А. Н. Арбат балалары: трилогия. – Мәскеу: ТЕРРА – Кітап клубы, 1998.

17. Сомани. Әдебиет арқылы мотивация мен өмірлік дағдылар ұғымын түсіну. – 2021. – https://globalresearchjournal.co.uk/the-role-of-literature-in-todayssociety/\

18. Успенский Б. А. Композиция поэтикасы. – Мәскеу: Өнер, 1970. – 254 б.

19. Худайбергенов Н. Д., Әбдіманапова М. Б. М. Омарованың әңгімелеріндегі эстетикалық өлшемдер // Керуен. – 2024. – 82-том, № 1.

20. XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001–2011 жж.). – Алматы: Арда, 2011. – 640 б.

21. Чанг Дж. Жабайы аққулар. – Санкт-Петербург: Иван Лимбах баспасы, 2008. – 640 б.

22. Шор Н. Детальді оқу: эстетика және нәзіктік. – Нью-Йорк: Methuen, 1987. – 184 б.

23. Ыбырайымұлы Ә. Ұяластар: роман. – Астана: Фолиант, 2005. – 409 б.

References:

1. Akysh N. (2012, July 12). The December events that caused pain. Turkistan. (in Kazakh).

2. Almukhanova R. (2015, April 14). The lone traveller: On A. Ybyrayymuly's novel Uyalastar. Qazaq Uni. (in Kazakh).

3. Bakhtin M. M. (1994). Problems of Dostoevsky's poetics. Alkonost. (in Russian).

4. Bakhtin M. M. (1975). From the prehistory of novelistic discourse. In M. M. Bakhtin, Questions of literature and aesthetics: Studies from different years (pp. 408–446). Khudozhestvennaya Literatura. (in Russian).

5. Guy J., Conklin K., & Sanchez-Davies J. (2018). Literary stylistics, authorial intention and the scientific study of literature: A critical overview. Language and Literature: International Journal of Stylistics, 27(3). https://doi.org/10.1177/0963947018788518 (in English).

6. Cantor C. (2015). Descriptive detail in novel writing. https://www.book-editing.com/descriptive-detail-novel-writing/ (in English).

7. Dosmukhameduly Kh. (2012). Alaman. In Classical studies: A multivolume edition (Vol. 9, Alash literary studies of the early twentieth century). Adebiet Alemi. (in Kazakh).

8. Yeszhanova M. B. (2013). The representation of the December events in Kazakh literature [Master's thesis, M. Auezov South Kazakhstan State University]. (in Kazakh).

9. Zhumanova Z. (2005, November 13). The America I discovered. Qazaq Adebieti. (in Kazakh).

10. Kundera M. (2022). The joke (N. M. Shulgina, Trans.). Azbuka. (in Russian).

11. Kabdolov Z. (1992). The art of the word. Qazaq Universiteti. (in Kazakh).

12. Kozhageldi A. (2023). The December events in Kazakh literature [Master's thesis, Abai Kazakh National Pedagogical University]. (in Kazakh).

13. Orda G. (2012, February 7). The December events in Kazakh lyric poetry. Urker. (in Kazakh).

14. Orda G. (2011). The theme of the December events in the literature of the independence era. In Kazakh literature of the twenty-first century (2001–2011). Arda. (in Kazakh).

15. Pospelov G. N. (1978). Theory of literature. Vysshaya Shkola. (in Russian).

16. Rybakov A. N. (1998). Children of the Arbat: A trilogy. TERRA Book Club. (in Russian).

17. Somani. (2021). Understanding motivation and life skills through literature. https://globalresearchjournal.co.uk/the-role-of-literature-in-todayssociety/ (in English).

18. Uspensky B. A. (1970). A poetics of composition. Iskusstvo. (in Russian).

19. Khudaibergenov N. D., & Abdimanapova M. B. (2024). Aesthetic criteria in M. Omarova's short stories. Keruen, 82(1). (in Kazakh).

20. Kazakh literature of the twenty-first century (2001-2011). (2011). Arda. (in Kazakh).

21. Chang J. (2008). Wild swans. Ivan Limbakh Publishing House. (in Russian).

22. Shore N. (1987). Close reading: Aesthetics and tenderness. Methuen. (in English).

23. Ybyrayymuly A. (2005). Uyalastar: A novel. Foliant. (in Kazakh).

IRSTI 17.71.01 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-09

Zh.S. Rakysh[1*], T.T. Akimova[2]
[1,2] Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
e-mail: [1]zhumashay19@mail.ru, [2]togjan_akim@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-7574-072X, [2]0000-0003-1086-7276

Variations in the dastans about Atymtai Zhomart

Abstract. The article examines, from a textual-critical perspective, the Kazakh dastans about Atymtai Zhomart, whose image has become an artistic symbol of generosity and charity in the folklore and literature of Eastern peoples. The purpose of the study is to compare the manuscripts preserved in manuscript collections with the variants of the dastans published in the earliest printed editions and subsequent scholarly collections, and to identify their textual features, the nature of their changes, and the textual differences between the variants. The research focuses on comparing individual words and phrases, lines of verse, and stanzas found in different variants, as well as identifying passages that were abridged, expanded, rearranged, or altered through editorial intervention. The scholarly significance of the study lies in clarifying the textual history of the Kazakh dastans about Atymtai Zhomart and systematizing the evidence required to establish the original text transmitted among the Turkic peoples. Its practical significance is determined by the possibility of applying the research findings to the publication of folklore heritage, the preparation of scholarly editions, and further studies in textual criticism. The study employs comparative-textual, historical-comparative, and plot-typological methods. The comparative analysis reveals the common textual basis of the dastan variants, their distinctive features, additions, omissions, and editorial changes. It is concluded that the textual differences between the variants are related to the specific ways in which the work was transmitted through manuscript and print traditions. The value of the study lies in its textual analysis of the variant composition of the Kazakh dastans about Atymtai Zhomart and its contribution to scholarship in Kazakh folklore studies and textual criticism. The findings may be used in preparing a scholarly edition of the dastan, conducting systematic research on folklore works, and providing supplementary material for educational purposes.

Acknowledgements: This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (BR27101897) “Digital transformation of the ecosystem of literary, folklore and art studies of Kazakhstan: interdisciplinary research”.

Keywords: Atymtai Zhomart, Kazakh folklore, dastan, text, manuscript heritage.

Ж.С. Рақыш[1*], *Т.Т. Әкімова[2]*
[1,2]М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
e-mail: [1]zhumashay19@mail.ru, [2]togjan_akim@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-7574-072X, [2]0000-0003-1086-7276

Атымтай Жомарт туралы дастандардың нұсқалық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада шығыс халықтарының фольклоры мен әдебиетінде жомарттық пен қайырымдылықтың көркем символына айналған Атымтай Жомарт жөніндегі қазақ дастандары мәтінтанулық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – қолжазба қорларында сақталған қолжазбаларды және түпбасылымдар мен кейінгі ғылыми жинақтарда жарияланған дастан нұсқаларын өзара салыстырып, олардың мәтіндік ерекшеліктерін, өзгеру сипатын және нұсқалар арасындағы мәтіндік

Cite us correctly:
Zh.S. Rakysh, T.T. Akimova. Variations in the dastans about Atymtai Zhomart // "Keruen". - 2026. No. 3, (92 vol.). - B. 142-157. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-09.

айырымдарды анықтау. Зерттеудің негізгі бағыты әртүрлі нұсқада кездесетін жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін, өлең тармақтары мен шумақтарды салыстыруға, мәтіннің қысқарған, толықтырылған, орны ауыстырылған және редакциялық өзгеріске түскен тұстарын айқындауға негізделеді. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы Атымтай Жомарт туралы қазақ дастандарының мәтіндік тарихын нақтылауымен және түркі халықтарындағы түпмәтінді анықтауға қажетті деректерді жүйелеуімен сипатталады. Практикалық маңызы зерттеу нәтижелерін фольклорлық мұраларды жариялауда, ғылыми басылымдар әзірлеуде және мәтінтану бағытындағы зерттеулерде пайдалану мүмкіндігімен белгіленеді. Зерттеу барысында салыстырмалы-текстологиялық, тарихи-салыстырмалы және сюжеттік-типологиялық әдістер қолданылды. Салыстырмалы талдау нәтижесінде дастан нұсқаларының ортақ мәтіндік негізі, өзіндік айырмашылықтары, толықтырулары мен қысқартулары, сондай-ақ редакциялық өзгерістері анықталды. Нұсқалардағы мәтіндік айырымдардың шығарманың қолжазба және баспа дәстүрінде таралу ерекшеліктерімен байланысты екені тұжырымдалды. Зерттеудің құндылығы Атымтай Жомарт туралы қазақ дастандарының нұсқалық құрамын мәтінтанулық тұрғыдан саралап, қазақ фольклортануы мен мәтінтану саласындағы ғылыми пайымдарды толықтыруынан көрінеді. Жүргізілген зерттеудің нәтижесі дастанның ғылыми негізделген мәтінін дайындауда, фольклорлық шығармаларды жүйелеп зерттеуде және оқу үдерісінде қосымша материал ретінде қолдануға мүмкіндік береді.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасын іске асыру аясында орындалды.

Кілт сөздер: Атымтай Жомарт, қазақ фольклоры, дастан, текст, қолжазба мұра.

Ж.С. Ракыш[1*], Т.Т. Акимова[2]

[1,2] Институт литературы и искусства им.М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан

e-mail: [1]zhumashay19@mail.ru, [2]togjan_akim@mail.ru

ORCID: [1]0000-0002-7574-072X, [2]0000-0003-1086-7276

Вариантные особенности дастанов об Атымтай Жомарте

Аннотация. В статье рассматриваются текстологические особенности казахских дастанов об Атымтай Жомарте, образ которого стал художественным символом щедрости и благотворительности в фольклоре и литературе народов Востока. Цель исследования – сопоставить рукописи, хранящиеся в рукописных фондах, с вариантами дастанов, опубликованными в первопечатных изданиях и последующих научных сборниках, определить их текстовые особенности, характер изменений и текстовые различия между вариантами. Основное направление исследования связано с сопоставлением отдельных слов и словосочетаний, стихотворных строк и строф, встречающихся в различных вариантах, а также с выявлением сокращённых, дополненных, переставленных и подвергшихся редакционным изменениям фрагментов текста. Научная значимость работы заключается в уточнении текстовой истории казахских дастанов об Атымтай Жомарте и систематизации данных, необходимых для определения исходного текста, распространённого среди тюркских народов. Практическая значимость исследования определяется возможностью использования его результатов при публикации фольклорного наследия, подготовке научных изданий и проведении текстологических исследований. В работе применены сравнительно-текстологический, историко-сравнительный и сюжетно-типологический методы. В результате сравнительного анализа выявлены общая текстовая основа вариантов дастана, их отличительные особенности, дополнения, сокращения и редакционные изменения. Установлено, что текстовые различия между вариантами обусловлены особенностями распространения произведения в рукописной и печатной традициях. Ценность исследования состоит в текстологическом анализе вариантного состава казахских дастанов об Атымтай Жомарте и дополнении научных представлений в области казахской фольклористики и текстологии. Результаты проведённого исследования могут быть использованы при подготовке научно обоснованного текста дастана, системном изучении фольклорных произведений и в качестве дополнительного материала в учебном процессе.

Благодарность. Работа выполнена в рамках реализации проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR27101897 «Цифровая трансформация

экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования».

Ключевые слова: Атымтай Жомарт, казахский фольклор, дастан, текст, рукописное наследие.

1. Introduction

Atymtai Zhomart is a character that served to personify the concepts of benevolence, humanity, and charity that prevailed in the folklore and literature of Eastern nations. The source of plots related to Atymtai Zhomart is the image of Hatim al-Ta'i in Arabic folklore, while these stories gradually became widespread in the literary and folklore traditions of the peoples of Near, Middle East, and Central Asia. In Kazakh folklore, fairy tales, and dastans, the character of Atymtai Zhomart also evolved.

Literary works describing Atymtai Zhomart were studied by Kazakh researchers taking into account their artistic and compositional peculiarities. The diffusion of Atymtai Zhomart plots in the folklore of Eastern nations, along with their typological peculiarities, was another object of study.

Relevance of the current research is mainly determined by the importance of the dastans about Atymtai Zhomart within the framework of Kazakh folkloric heritage, and their popularity throughout the variety of manuscript, published, and subsequently scholarly texts in different variations. Differences that concern individual words, phrases, verses, and even stanzas in different recensions of the same text present a problem in regard to establishing a text of the main version. Thus, the analysis of versions included in manuscript sources together with the first published versions and subsequent scholarly editions represents a key point of the textual criticism of Kazakh folklore.

2. Materials and Methods

2.1 Description of the Material

The material of the research is made up of dastan texts telling about Atymtai Zhomart, kept in the Manuscript Collection of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, in the National Library of the Republic of Kazakhstan, in the Central Scientific Library in manuscript and printed versions. Major sources are manuscripts and folklore texts: «Qasym Zhomart» (folders 118, 348, 885), «Atymtai Zhomart» (folders 365, 481, 820, 828), «Hikayat Khan Atymtai» (folder 301), «The Tale of Atymtai» (folder 917/14), «The Tale of Atymtai Zhomart» (folder 1092), «The Origin of the Name Atymtai Zhomart» (folder 920/31); editions: «Qissa Qasym Zhomart», «Qissa Hatymtai Zhomart», «Hikayat Dastan Hatymtai» (published in Kazan in 1896, 1897, and 1913; the 1914 edition «The Tale of Hatymtai»; the text «Qasym Zhomart» published in issues №3-4 of the journal Altai Ayasy in 1981; and scholarly editions of 1990 and 2004.

The authors who have studied the dastans about Atymtai Zhomart in the field of Kazakh folkloric research include such researchers as S. Qasqabasov, B. Azibayeva, Sh. Satpayeva, U. Subkhanberdina, A. Qyraubayeva and others. Thus, S. Qasqabasov has analyzed the emergence of the eastern plots in Kazakh folklore, their transformation in the national folklore and artistic processing (Qasqabasov, 2002) and B. Azibayeva has drawn essential conclusions for the scientific study of the plot structure of Kazakh dastans and their typological traits (Azibayeva, 2009; 2014). The concept of typological differentiation of plots that has been used in the works of this scientist serves as a theoretical foundation for the establishment of relationships between dastans

Theoretical foundations of folklore textual criticism are especially significant in analyzing the textuality of the dastans about Atymtai Zhomart. In the collective work «Folklore Textual Criticism: Past and Present» oral and written versions of folklore texts, their laws of transformation, as well as textological problems related to the collecting and editing of such folklore are examined (Folklore Textual, 2009). The collective monograph «Kazakh Textual Criticism: Problems of Establishing the Principal Text and Determining Authorship (Attribution)» is dedicated to the systematic analysis of theoretical and methodological problems of determining the principal text, comparing the texts, as well as preparing an academic edition (Kazakh Textualogy, 2022). The works by Zh. Raysh are devoted to the publication problems of dastans and their texts (Rakysh, 2013). These works form the methodological foundation for the comparison of manuscript and printed versions undertaken in the present study.

The spread of the plot of Atymtai Zhomart in the folklore of Turkic peoples has also been an object of investigation by scholars. M. Sakali found the association between the figure of Hatymtai in Turkmen fairy tale epic and the notions of generosity and spiritual goodness (Sakali, 1956), whereas A. Suleimanov studied the plot features of novellas about Hatymtai in Bashkir folklore and found their connection with the notions of justice, generosity, and humaneness (Suleimanov, 2005: 119-126). The mentioned researches show that the plot of Atymtai Zhomart is not a part of any separate national tradition but originated in the common folkloric space of Turkic and Eastern peoples.

S. Toleubayeva researched the impact of plots of «One Thousand and One Nights» on the Kazakh folklore tradition and traced the ways of Arabic-Persian literary and folkloric heritage to enter into the Kazakh oral literature (Toleubaeva, 2009). This research is important to understand the relation of tales about Atymtai Zhomart and the Eastern literary tradition. Furthermore, the research conducted by K. Reichl about the tradition, form, and poetry of the Turkic epic can be used for studying the theoretical issues related to oral epic works (Reichl, 2008).

2.2 Research Methods

Comparative-textual method was the main research technique used in this work. The method ensured the possibility of making comparative analysis of words, phrases, lines of verse, and stanzas of several versions of the same literary work and revealed abridgements, additions, restructurations and editorial interventions in the text. Historical-comparative technique made it possible to establish the process of origin and circulation of versions of the works in the course of history. The plot-typological method was applied to establish common plot lines and peculiarities of dastan versions.

3. Discussion

Atymtai Zhomart is a figure who became a symbol of open-handedness and generosity. His image appears in the legends and narratives of many Eastern peoples. Researchers associate this character with a historical person, Hatim al-Ta'i. He belonged to the Arab tribe of Tayy, lived in the sixth century, was a celebrated poet, and was the father of Adi ibn Hatim, one of the Companions of the Prophet Muhammad. Stories about Hatim al-Ta'i (Hatim-Tai) have been known since the pre-Islamic period, and all of them celebrate his generosity and hospitality (Gerhardt, 1984: 309-310). Plots about Hatymtai that originated in Arabic legends spread widely among the peoples of the Near and Middle

East and Central Asia. Studies note that tales about Hatymtai passed from Arabic literature into Persian, Indian, and Urdu literary traditions and that he became an artistic symbol of generosity (Omidsalar, 2003: 57-58). Pasha M. Khan examines the transformation of Hatymtai's image in Arabic, Persian, and Punjabi literatures of South Asia and the ways in which the concept of generosity is represented in different cultures (Khan, Pasha M., 2026: 172-188). In the study by Kappassova et al., the name «Atymtai Zhomart» is considered a precedent name in Kazakh media discourse. According to the authors, the image of Atymtai Zhomart, traditionally recognized in folklore as a model of generosity and charity, retains this meaning in contemporary mass media and is used to characterize benevolent, generous individuals whose actions benefit society (Kappassova et al., 2025: 42-51).

Researchers divide works about Atymtai into three groups according to their content and genre. In works belonging to the first group, Hatymtai is an immensely generous man of inexhaustible wealth who helps those in need. In the second group, although he is poor, he is portrayed as large-hearted and compassionate, willing to share whatever he possesses. In the legends and dastans of the third group, his generosity is presented as arising not from material wealth but from spiritual richness, breadth of heart, and moral goodness (Azibaeva, 2009: 183-185).

The story entitled «The Tale of Atymtai Zhomart» is narrated on Nights 270–271 of «One Thousand and One Nights» (One thousand and one nights, 2009: 5-7). It relates that Atymtai was an exceptionally generous and open-hearted man and that, after his death, his body was buried on the summit of a high mountain. One day, a king named Zilqara passes by and spends the night nearby. Mockingly, he says, «We are Atymtai's guests; let us see whether he will show us his generosity». After he dozes off, Atymtai Zhomart appears in his dream and says, «I have no livestock to slaughter for a feast, so I have slaughtered your camel for you». Startled awake, Zilqara has his own camel slaughtered, and a meal for the guests is prepared from the meat of the camel that has unexpectedly gone under the knife. The following day, Zilqara continues his journey riding together with one of his companions on the companion's camel. On the road they meet a traveler leading a camel. He introduces himself as Adi, the son of Atymtai Zhomart, and gives the camel he is leading to Zilqara. His father, he explains, had appeared to him in a dream and instructed him to compensate Zilqara for the camel slaughtered for the feast. Hearing this, Zilqara shakes his head in astonishment and says, «Even in death, he has not abandoned his generosity». Thus the story presents Atymtai's generosity and humane qualities as continuing beyond his lifetime.

In Kazakh society, hospitality, respect for the unexpected guest sent by God, and generosity became features of national custom; for this reason, the image of Hatymtai was readily embraced, and many tale-like narratives about him were preserved. In the national versions, the image of Atymtai (Hatymtai) Zhomart serves to praise not so much his wealth as his moral qualities such as kindness, generosity, and nobility. Some of these works circulated orally and were preserved in popular memory, while other versions survived in manuscript form or were published as books before the October Revolution. Poet-storytellers such as Shadi Tore Zhangiruly, Zhusipbek Shaikhyslamuly, Qarasaq al Erimbet, Ertai Qulsariev, and others expanded the prose narratives about Atymtai and rendered them as lengthy dastans with complex, intricate, and engaging plots.

The rare-manuscript collections of Kazakhstan preserve Kazan editions as well as manuscript texts of dastans and tales collected by M. Qusniev, T. Baimukhametuly, M. Baizhanov, D. Tolebayev, and others: the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (ILA), folders 118, 301, 348, 365, 675, 820, 828, 885, 917/14, 920/31, 1092, 1094; and the Central Scientific Library of the RSE «Gylym Ordasy» (CSL), folders 28, 80, 88, 219, 60, 282, 306, 338, among others.

The earliest version of the dastan «Hatymtai Zhomart» was published in Kazan in 1848, although the identity of its poet is unknown. Later, in 1891, another version, «Dastan Hatymtai»**,** whose poet and collector are likewise unknown, was printed in the same city. In 1897 and 1898, the poet Kashafudin Shahmardanuly published the work in Kazan under the title «Qissa Hatymtai Zhomart» at the M.A. Chirkova printing house.

In the dastan «Qissa Hatymtai Zhomar» the kings of three countries, jealous of Hatymtai's wisdom and the affection in which the people hold him, ask for his swift black stallion in order to test him. Hatymtai slaughters that very horse and serves it to his guests. The king of Yemen, having heard of Hatymtai's fame and becoming jealous, sends a man named Balazhoi to kill him. Balazhoi is so impressed by Hatymtai's humanity and generosity that he returns to the king and tells him what happened. Pleased with Hatymtai, the king sends him a sealed letter. In the time of the Prophet, Hatymtai's daughter likewise displays justice and generosity and secures freedom for herself and her companions.

The dastan «Qissa Qasym Zhomart» versified by the poet Zhusipbek Shaikhyslamuly, was reprinted many times in Kazan (1896, 1901, 1903, 1906, 1910, 1912, 1913) and circulated widely among the people. The work is based on stories about a large-hearted man who never abandons generosity, whether in prosperous times or when the reversals of fate force him to make a living by selling firewood. It was published in Beijing by the Ulttar publishing house in Volume 3 of «Kazakh Qissas» (1986), in Volume 2 of the dastan collection within the multivolume «Folk Oral Literature» series (1990), and in Volume 4 of the one-hundred-volume «Babalar Sozi» series (2004).

In Baghdad, a ruler named Harun al-Rashid considers himself the most generous man alive. One day he hears the statement, «There is no one in the whole world more generous than Qasym»**,** and sets out to test him. After Harun al-Rashid becomes convinced not only of Qasym's generosity but of all his noble qualities, he gives him his daughter in marriage and places him on the throne. Although the protagonist bears a different name here, the work is close to the dastan «Hatymtai Zhomart» in theme, content, and central idea.

A manuscript version of the dastan copied in 1896 by a nineteen-year-old named Tashmukhamet Baimukhametuly Kozhenov, written neatly in Arabic script on heavy paper, is preserved in the Institute's Manuscript Collection (folder 127). The content of the dastan is slightly abridged, and the positions of certain words and lines have been rearranged.

A version close to it in content was written down by Eszhan Sarymbaiuly in July 1909 and sent for publication. Under the title «Hikayat Dastan Hatymtai» it appeared in Kazan in 1913 at the B.L. Dombrovsky printing house with financial support from the descendants of Shamsadin Khusaiynov. The edition comprises 47 pages and 5,016 lines. It was later published in Volume 4 of the one-hundred-volume «Babalar Sozi» series (2004).

In Basra, King Hatymtai considers himself the most generous person in the world. One day he hears that an extraordinarily generous young woman lives in the city of Ray and undertakes a distant ninety-day journey in order to see the celebrated woman with his own eyes. Hatymtai joins a caravan, reaches Ray, and asks a young woman named Banu for gold coins forty times in order to test her generosity. Once he is convinced of her generosity, Hatymtai reveals his identity and expresses his wish to learn the secret of her inexhaustible wealth. The distances along the route Basra-Ray-Qandalusia-Tabaristan-Babylon-Badakhshan-Dagestan-Khorasan are each described as a ninety-day, or three-month, journey. By the time Hatymtai has traveled in search of the stories of the man in Qandalusia who grinds jewels into powder and scatters them, the blind Arab in Tabaristan who pays people to strike him in the chest, the muezzin in Babylon, the man in Badakhshan who alternately laughs and weeps, and the wild, deer-like young man wandering the steppe of Dagestan, three years have passed since he left his homeland. The jewel merchant at first failed to appreciate the treasure inherited from his father; later, in order to punish his former companions, he ground the jewels into powder and scattered them before their eyes. King Hatymtai eventually returns to Banu, and the two are united. When Banu's father ruled as king, a sheikh had secretly stolen from the treasury for many years. Once his crime was exposed, the sheikh was punished; this explains why Princess Banu of Ray distributes the wealth accumulated through the sheikh's theft.

Hatymtai is also associated with the name of Hazrat Ali. The king of Yemen sends a young man with the promise that he will give him his daughter if he brings back Hazrat Ali's head. The young man meets Ali, and Ali agrees to let his head be cut off. The young man embraces Islam, and Ali resolves to help him marry the king's daughter. During the journey, they encounter or hear a series of instructive stories: the tale of a thief and a lion; the hostility shown to her husband by a woman restored to life through the prayer of the Prophet Jesus (from a fourth-century BCE Jataka text); a quarrel among Black men; a battle with a seven-headed monster; the story of three fish inhabiting a lake (from the Indian collection «Hitopadesha» ninth-tenth centuries); encounters with peri maidens; the covert schemes of a sorceress; and the story of a woman who, ashamed before a rooster, nevertheless committed adultery.

In the Bashkir tale called «Hatamtai» a king famed for his generosity hears that there is a queen even more generous than he is and sets out on a long journey to discover the secret of her generosity. Along the way he encounters a shoemaker who sometimes laughs and sometimes cries; a muezzin who soaks his shirt in water before calling the adhan; a man crushing an egg-sized diamond into powder and scattering it to the wind; and a young man running naked through the desert. The king asks each of them to tell his story. The naked young man had opened a forbidden door, seen an enchanted maiden, disobeyed her instructions, and found himself cast into the wilderness. The man grinding the diamond and scattering it to the wind does so deliberately to spite treacherous friends. The muezzin waits for a giant bird because he wants to return to the woman he loves. The shoemaker is the husband of a woman who appears devout to others but is in fact sinful. The tale states that the places where the shoemaker and the muezzin live are each two months' journey apart.

Eventually the king meets the queen he has been seeking. She reveals the truth: she is a king's daughter who has been returning to the people property stolen by an ishan who once led a band of robbers that plundered the people's wealth. Her generosity thus proves to be an act performed in the service of justice and charity (Suleimanov, 2005: 121-126).

The tale «Qasym Zhomart» (ILA: folder 118) is written in pen and contains corrections made directly over the text: some words were crossed out and other words were inserted by the collector or the person preparing the text for publication. As a result, the text was shifted from a colloquial register toward a literary style. In the manuscript, the crossed-out words are marked in italics. The content also contains concepts and expressions that do not accord with the conventions of oral narration. For example, a young man raises his hand to ask the assembled people for permission to speak, and the crowd noisily grants him permission; this scene recalls a Soviet-era meeting of members of an agricultural collective.

Long ago there lived an exceptionally charitable man named Qasym Zhomart. He helped the poor and people with disabilities and freely gave those in need whatever they asked of him. One day he asks the people of his country whether anyone is more generous than he is. A young man then tells him about a queen who gives one hundred gold coins to a person on every visit, even if that person enters her presence a hundred times.

Qasym Zhomart sets out to discover the secret of the inexhaustible supply of gold. The young woman asks him to determine why a butcher suddenly collapses while conducting his trade; why the butcher gives gold to anyone who goes to an old man sitting at a crossroads of nine roads and has that person strike him with a club; and why a muezzin in the city of Egypt repeatedly and restlessly climbs to the roof of the mosque to call the adhan. Built as a chain of several interconnected stories, the tale is close in content to the plot of the narrative dastan.

The dastan «Atymtai Zhomart» versified by Qarasaq al Erimbet Koldeibekuly, is preserved in the Manuscript Collection of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (folder 481). It was collected from oral tradition by Turmakhan Baizhanov.

The king of Sham tests Atymtai's generosity by asking for one hundred black camels. Atymtai receives the envoy with honor and gathers one hundred camels within a week. When the sultan of Rum asks for his swift stallion, Atymtai slaughters it to provide a feast for his guest. The king of Yemen, meanwhile, sends a man to kill him, but Atymtai once again proves his generosity by showing that he is even prepared to surrender his own head. His generosity becomes widely known among the people, and his name is preserved in lines of verse.

In the year one thousand eight hundred and ninety-nine of Jesus,
It was completed in Qauys, when ice lay in rows.
By the Hijri reckoning it was one thousand three hundred and seventeen,
The month was Sha'ban, and the year was that of the Boar.
We are from the Syr-Darya region, from Qazaly,
Kazakhs of Qalyngbas, the eighth village!

The work was published in Volume 2 of the dastan collection in the multivolume «Folk Oral Literature» series (1990), in Volume 4 of the multivolume «Babalar Sozi» series (2002), and in Qarasaq al Erimbet's collection of poems, aitys texts, and dastans entitled «My Edifying Word to Posterity» (2009).

A comparison of the multivolume «Babalar Sozi» with the collection «My Edifying Word to Posterity» reveals a number of changes. For example, the line «Atymtai lived in a city called Emin» in the multivolume edition is clarified in the collection as «Atymtai lived in a city called Yemen». Likewise, the phrase «O people, may you yourself come to my aid» is rendered as «O my God, may You yourself come to my aid».

The text also displays phonetic substitutions in certain words, for example: ikayat - hikayat, kar - qahar, basi - bagasy, alemge - galamga, keuili - konili, ol erler - bar erler, adeti - gadeti, ar tuninde - ar kuninde, olgensin - olgen son, zhigan malyn - zhigandaryn, sozi edi - suyi edi, and others. Religious terms such as «God» and «Allah» were replaced by words meaning «the public», «the people», and «the community».

In Volume 4 of the multivolume «Babalar Sozi» the poem comprises 606 lines; eleven stanzas, or sixty-six lines, found in Qarasaq al Erimbet's collection «My Edifying Word to Posterity» are absent from it. In Qarasaq al Erimbet's collection, by contrast, the dastan contains 648 lines, while four stanzas, or twenty-four lines, from Volume 4 of «Babalar Sozi» are absent. Comparison of the texts in the two collections shows that words underwent lexical, morphological, and semantic changes. Although some lines were condensed and individual words were supplied in alternative forms, the principal content and idea of the work were preserved.

Shadi Tore Zhangiruly's dastan «The Tale of Hatymtai» was printed for the second time in Tashkent in 1914 at the G.Kh. Garifzhanov printing house.

During the 2013 expedition to China organized to collect the folkloric heritage of Kazakhs living abroad, researchers of the Institute, Aqedil Toishanuly and Nasikhat Nabiolla, collected photocopies of several books and journals and deposited them in the Manuscript Collection of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, where they are preserved in folder 1254. The «Qasym Zhomart» dastan published in issues №3 (pp. 12-26) and №4 (pp. 7-34) of the journal Altai Ayasy in 1981 is identified as having been collected by Abdighani Batyrbaiuly and O. Alpysbaiuly.

In terms of content, the text published in Altai Ayasy (1981, №3-4) resembles the Kazan edition (1896) of the dastan «Qasym Zhomart» that is, the version of Zh. Shaikhyslamuly. In the journal, the title is given as «Qasym Zhomart» and its genre is identified as a «qissa». A textual-critical comparison of these two texts revealed a number of textual differences in the journal version. More than twenty lines in Zh. Shaikhyslamuly's version containing praise of Allah and blessings upon the Prophet were substantially abridged, as were the lines at the end of the poem in which the poet provides information about himself.

In 1986, the dastan «Qasym Zhomart» was published in Volume 3 of «Kazakh Qissas» by the Ulttar publishing house in Beijing. Its content is close to Zh. Shaikhyslamuly's version, although it underwent editorial processing. In 1990 it appeared in Volume 2 of the dastan collection in the multivolume «Folk Oral Literature» series. In that edition, five stanzas at the beginning and six stanzas at the end of the dastan were omitted; moreover, the meanings of certain words and phrases were misread, leading to editorial correction. In 2004, however, the text in the one-hundred-volume «Babalar Sozi» series was prepared directly from the first printed edition without alteration.

A manifestation of the munajat genre, widespread in medieval literature, occurs at the beginning of the dastan «Qissa Qasym Zhomart». It contains praise of Allah and blessings upon the Prophet, appeals for support from the four Rightly Guided Caliphs and all the

Companions, and a statement that the purpose of taking up paper and pen is to compose the dastan.

There are several textual differences in the opening of the poem across the versions: semantic changes occur in individual words and phrases, chiefly through synonymous substitution, while no differences are observed in the poem's meter or rhyme.

The dastan «Qissa Qasym Zhomart»	The dastan «Qasym Zhomart» (Altai Ayasy journal, 1981, № 3-4)
Now let me begin at the beginning of the tale, Abilqasym was the generous one in all the world. No story as wondrous as this exists on earth, Let the assembled people here listen. Let me tell the story of that Qasym, Let the many people lend an ear to my words. This qissa will satisfy your longing to listen; Why would you hear any other tale?	Let me begin the tale by saying bismillah, Abilqasym grew renowned for generosity in all the world. Let me tell of the generosity of such a man, O people, lend an ear for a while to my words. Let the assembly hear the words of worthy people, Let old and young alike take an example. Listener, your longing to hear will be satisfied; What other story could you need beyond this?

In the dastan «Qasym Zhomart» the information about Harun al-Rashid described as a great, formidable, and generous ruler of Baghdad who governed eight cities and had no equal among the kings of his time is abridged. The text of the dastan is condensed, and some episodes are shortened. In particular, the ten-stanza account of the work's composition at the end of the text is reduced to a single stanza.

In the text published in Altai Ayasy, the names Baghdad and Basra are not given as the characters' places of residence. There is a noticeable tendency to replace words borrowed from Arabic and Persian with native equivalents, and differences also occur in titles: for example, «caliph» is replaced by «king». In addition, the following two stanzas, marked in italics in the compared text, were not included in the version published in Altai Ayasy:

The needy would come to Qasym,
He would give them all food and clothing.
Whether a padishah, a rich man, or a pauper,
He would serve every one of them equally.

He gave each visitor whatever was requested,
He saw the tears shed by the destitute.
In this world he spared neither wealth nor life,
Let me tell you now of his generosity.

In the dastan, the name of Harun al-Rashid's wife is «Zubayda» (the same form is used in the tales of «One Thousand and One Nights»); in Arabic, the name carries the meanings «chosen», «select», «the best», and «truly choice». In the text published in Altai Ayasy (1981, № 3-4), it appears as «Zabida». Likewise, the name of another character was changed from Durdana to Ardana. The name Durdana is explained through Turkic dur, «precious stone» and Persian durdan, «moonlight». A broader tendency to alter character names is therefore observable.

We shall now consider several manuscript versions associated with the name Atymtai Zhomart.

«Qasym Zhomart» (ILA: folder 348). Long ago, Qasym, the only son of a wealthy man who possessed seven palaces of gold beneath the earth, distributed all his wealth after the death of his parents until nothing remained. He gives an old man who comes seeking help both the horse beneath him and the gold-embroidered clothes he is wearing, and then leaves for another place. Traveling from land to land, Qasym reaches a city and becomes like a son to an old man he meets in the marketplace. The old man shows him all the palaces but warns him not to enter one of them. Qasym becomes the old man's heir and gains fame for his generosity. He opens the forbidden door and falls in love with peri maidens in the form of swans; although he steals the golden slipper of one of them, the maidens fly away. Qasym waits for them so long, grieving and yearning, that he falls ill.

«Atymtai Zhomart» (ILA: folder 820, notebook 3, in Arabic script). The manuscript entered the collection in 1972 and was collected by Zhagyp ar Irmukham betov. The work contains the stories of a khan, a jewel-scattering figure, a qari, and a muezzin. At the end of page 58 there is a note: «Taken from the book Kazakh Fairy Tales. Turned into verse by Omirzaq, son of Beisenali. 8 April 1969».

«Atymtai Zhomart» (ILA: folder 828, notebook 3). During wartime, Atymtai is taken captive, but his horse refuses to abandon its master to the enemy and rescues him. Hearing of this event, a khan becomes fascinated by the stallion and wants to buy it or otherwise obtain it, but Atymtai refuses. The khan announces that he will grant whatever is desired to anyone who brings him either the horse or Atymtai's head. Tempted by worldly reward, a young man sets out to carry out the khan's decree.

«The Story of Khan Atymtai» (ILA: folder 301). Although the work bears Atymtai's name, it has little connection with him and belongs to the genre of oratorical sayings. Atymtai Khan has died, and it is said that Atymtai's junior wife treats the people of all three zhuzes with great hospitality; Shorman falls in love with her because of this conduct. Sitting behind a curtain, the khan's widow listens to the conversation of the biys and, with a single remark, makes it clear that she will not remarry.

«Qasym Zhomart» (ILA: folder 885, notebook 2) was written by Tashmukhamet Baimukhamet uly Koshenov between 1889 and 1905 and was deposited in the collection by S. Sauytbekov in 1981. «The Tale of Atymtai» (ILA: folder 917/14) ends with the following note: «This version of the tale «Atymtai Zhomart» was completed by Qarasaq al Erimbet Koldeibekuly in November 1899. This version was copied successively from a text written by Toqtabolat Ormanuly of Qazaly, of the Asp an clan of the Shomekei (specifically, the Niyaz branch); this is considered the fullest and most complete version. Alqu at» «The Tale of Atymtai Zhomart» (ILA: folder 1092) is likewise one version of the story about the famous generous man. In the version written down and deposited by Academician A. Margulan in 1939 (CSL: folder 28), the events take place in the city of Baghdad.

The fairy tale «Hatymtai Zhomart» long transmitted orally among the people, was published in 1900 by the local historian, historian, and lawyer I.I. Kraft under the title «A Good Man» in the second part of his work «From Kirghiz Antiquity». The unofficial section of the «Turgai Regional Gazette» the Turgaiskaya Gazeta, № 14 for 1898, states:

«Recorded in a free translation from the words of Mambetzhan Ibragimov, an honored aksakal of village № 2 of the Burtinskaya volost».

4. Results

In the story «The Generous Man» by the prominent educator, writer, and ethnographer Ybyrai Altynsarin, Atymtai Zhomart, although extremely wealthy, makes it his daily habit to wear old clothes, chop firewood, carry hay, and perform physical labor. One day his acquaintances ask why he does this, and he explains that there are four reasons: he fears becoming intoxicated by wealth and turning into a hard-hearted man who feels no compassion for the poor; he wishes to set an example of labor for later generations; bread earned through one's own work tastes especially sweet and is more nourishing; and he fears falling into sin by squandering the wealth granted by God. These words show Atymtai Zhomart as a modest, hardworking, and devout man. Through his conduct, Atymtai demonstrates that a person is made worthy not by wealth but by labor and moral qualities.

Concerning the image of Hatymtai, the Turkmen scholar M.A. Sakali wrote that «not only in Eastern epic, but in world folklore as well, there is no one equal to him in benevolence and spiritual generosity» (Sakali, 1956: 69). In Kyrgyz literature and folklore, generous people are likewise known by the names «Atantai» and «Atantai Zhomart» (Myrzakmetov, 2024: 41-50). Bashkir and Turkmen folkloric works contain various forms of the name G'atamatag'i (Musaeva, 2025: 298-311).

In Karakalpak folklore, the narrative dastan «Hatam-Tai» although similar in title, develops in a different direction in both content and plot. In this fairy-tale and fantastic work, a shepherd named Ergulan lives along the Aqdarya River. He has three beautiful and intelligent daughters named Tai, Ai, and Qumyry. The girls are educated at the palace of Shamun Khan, king of the peris, where they master the art of magic. At that time, a mullah named Alauatdin, who lives along the Arshaly and possesses magical powers, seeks Tai's hand, pays the bride-price, and marries her. Tai, however, does not love him and uses magic to free herself from the mullah.

On the opposite bank of the Aqdarya lives Hatam, the son of a shepherd named Artyu. After quarreling with the sons of a rich man, he leaves his homeland, comes to Tai's palace, and falls in love with her. Tai imposes a condition: they may be united only if he finds the solution to the riddle, «Its beginning is April, its ending is ruin». Hatam undertakes a long journey in search of the answer. On the road he meets various people: two younger brothers refuse to lodge him in their homes and send him to their elder brother who lives far away. Although the elder brother is seventy years old, he looks young and is distinguished by extraordinary hospitality. During this journey, Hatam comes to understand that a man's dignity and the prosperity of a household depend on a woman's patience and endurance. Hatam encounters many dangers along the way. He fights the warrior Baqylkhan in single combat, then battles all six of Baqylkhan's younger brothers and defeats them. One day, while resting beneath a great tree, he sees a dragon threatening the chicks of the Sumyryq bird and shoots it dead. Grateful for the hero's courage and compassion, the Sumyryq helps him and carries him to the distant land of the peris.

Batyrkhan, the khan of a certain kingdom, and his vizier Taimasbek marry Tai's younger sisters Ai and Qumyry. Ai, however, uses magic to turn the khan into a dog, and

he barely manages to escape. Sensing that his own life is in danger, Hatam burns a feather that the Sumyryq bird had earlier given him and summons it for help. The Sumyryq arrives and saves him from death. In the end, Hatam successfully passes all the tests set by the beautiful Tai; the two are united and attain their desired happiness (Qaraqalpaq Folklore, 18-folder, 1988: 199-290).

A work with related content entitled «The Origin of the Name Atymtai Zhomart» (ILA: folder 920, notebook 31) tells the story of a young man named Zhomart and a young woman famed under the name Atymtai. The girl sets a condition: «If you can discover how it came to be said, 'Gul is in love with Sanauir, Sanauir is in love with Gul, and in the end both stink worse than dung,' I will tell you where the treasure lies». The figure of a mastan old woman appears here as a supernatural helper. With the old woman's assistance, the secret of Sanauir is discovered; by asking to perform ablution and pray before the gallows, the hero again survives with the old woman's help. The narrative also tells of the secret of a water that turns things into gold by means of knowledge found in a book.

An Azerbaijani tale tells of a wealthy and generous man named Hatam who builds a great palace at the junction of seven roads and gives forty gold coins to every person who comes there. One day a dervish arrives at the palace and becomes his guest. At the table, Hatam asks whether the dervish knows anyone as generous as he is. The dervish replies that there is someone even more generous: every visitor to that person's palace is served food on a golden plate and, when departing, receives the very plate as a gift. Astonished, Hatam resolves to see the palace for himself. After a long journey, he reaches the place described by the dervish and asks to see its owner; eventually he is permitted only to speak with the owner from behind a curtain. The unknown owner does not immediately reveal the secret, but instead instructs Hatam to discover the cause of a famous physician's sorrow. Hatam accepts the condition and sets out in search of the physician. Reaching the city where the physician lives, Hatam meets him. The physician tells him the fate of a blind padishah and his son Ibrahim. Soothsayers had said that the medicine capable of curing the ruler could be found in a land never touched by a horse's hoof. The two elder sons go in search of the remedy but return without finding the healing herb. The father is reluctant to send his youngest son, Ibrahim. With the help of divs, however, Ibrahim reaches Gulistan-i Irem, falls in love with the padishah's daughter Melike-Khatun, and marries her. Later Ibrahim finds the medicinal herb, returns to his homeland, and cures his father. His brothers, seeing their father's affection for Ibrahim, become jealous, invite him to go hunting, and throw him into a well. They deceive their father by saying that a tiger devoured Ibrahim; the padishah dies of grief, and the eldest brother takes the throne. Melike-Khatun comes searching for Ibrahim, rescues him with the aid of the divs, and punishes his brothers. Ibrahim and Melike-Khatun are reunited and live happily. Hatam, meanwhile, obtains a secret medicine from the physician, saves the owner of the palace a beautiful young woman who has been turned half into gold and marries her; the two live happily for the rest of their lives (The tale of Hatam. An Azerbaijani folk tale).

The Bashkir folk novella «The Just Naushiruan and Hatamtai Zhomart» has the following plot. Persia is ruled by King Naushiruan, renowned for his justice. He becomes friends with a generous man named Hatamtai. For some reason, however, relations between

them cool and they become enemies. The king attempts to force Hatamtai to come before him and ask forgiveness, but Hatamtai refuses to bow. The king then issues a proclamation that whoever brings him Hatamtai's head or his stallion Aqtamaq will receive the king's daughter in marriage. Hearing the announcement, a poor young man decides to take the risk and sets out. He arrives at Hatamtai's home and becomes his guest. Hatamtai receives him with honor and, treating him as a distinguished guest, slaughters his stallion to provide a feast. During the night the young man begins to weep; Hatamtai asks the reason and learns the entire truth. When he discovers that his guest has come to carry out the king's command, Hatamtai gives him permission to take his head. His wife stops him, however, saying that Hatamtai must be taken to the king alive. Hatamtai agrees, puts a bridle on himself, and hands the reins to the young man. They come before the king. Witnessing such extraordinary generosity, Naushiruan is deeply moved and brought to tears (Suleimanov, 2005: 119-121).

The tale «Atymtai Zhomart» (ILA: folder 365) was collected from oral tradition by Murat Qusniev. Long ago there lived a just king named Naushiruanbek. Hatymtai, renowned throughout the land for his generosity, becomes the king's friend. Certain people sow discord between them and turn them against one another. One day the king holds a great feast and invites Hatymtai, but Hatymtai does not come. The king announces a reward for whoever brings him Hatymtai's head and swift horse. A poor young man then sets out, but after witnessing Hatymtai's hospitality, he regrets having come on the king's assignment.

«Atymtai and Nasherban» (ILA: folder 1094) is a version of the preceding text. Atymtai and Nasherban are friends, but Satan comes between them in order to destroy their friendship. While they are estranged, they meet in the open steppe. When Nausharuan says, «If you are generous, give me your sword», Atymtai replies, «You were a man famed for justice; do not forget that». After this exchange, both abandon their hostility and become friends again.

In the different versions, the force that separates Atymtai and Nausharuan is described variously as certain people or as Satan, while in another version it is left unspecified and expressed simply as «for some reason». The Bashkir novella states that the events take place in Persia. The reconciliation of the two friends is also interpreted differently from version to version.

5. Conclusion

In the course of the study, the manuscript and printed versions of the narrative dastans about Atymtai Zhomart in Kazakh folklore were compared from a textual-critical perspective, allowing their textual history and version-specific features to be established. In conclusion, three narrative dastans based on legends and stories about Atymtai «Qissa Qasym Zhomart», «Qissa Hatymtai Zhomart», and «Hikayat Dastan Hatymtai» were compared textually in their Kazan editions of 1896, 1897, and 1913 and in the versions preserved in the manuscript collections of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, the National Library of the Republic of Kazakhstan, and the Central Scientific Library of the RSE «Gylym Ordasy». The texts of the dastan published in scholarly collections in 1990 and 2004 were subjected to editorial-textological analysis, and it was established

that certain textual changes arose from the incorrect reading or interpretation of altered words and sentences. The dastan texts «Atymtai Zhomart» (ILA: folder 820), «The Tale of Atymtai» (ILA: folder 917/14), and «The Tale of Atymtai Zhomart» (ILA: folder 1092) were examined in terms of plot-typological distinctions. In addition, the texts of the fairy-tale versions «Qasym Zhomart» (ILA: folder 118), «The Story of Khan Atymtai» (ILA: folders 118, 348), «Atymtai Zhomart» (ILA: folder 828/3), and «Atymtai and Nasherban» (ILA: folder 1094) were analyzed from the perspective of the plot invariant. The comparison showed that although the texts of the dastans about Atymtai Zhomart are interconnected at the level of plot, substantial textual differences exist among them. These include substitutions of individual words and phrases, abridgement of lines of verse, omission of certain episodes, and changes in character names and geographical names. The evidence indicates that these changes are connected with the oral transmission of the works and with later editorial intervention. The present study makes it possible to clarify the textual history of the dastans about Atymtai Zhomart and to systematize their multiple versions. Its findings contribute to the identification of problems involved in establishing an original or principal text, comparing variants, and distinguishing editorial changes within the textual criticism of Kazakh folklore.

References:

1. Azibayeva B. Qazaq dastandary [Kazakh Dastans]. – Almaty, 2009. – 288 p. (In Kazakh)

2. Azibayeva B.U. Qazaq eposynyn syuzhetteri [Plots of the Kazakh Epic]: Monograph. – Almaty: Servis Press, 2014. – 576 p. (In Kazakh)

3. Folklor matintanuy: Otkeni men bugini [Folklore Textual Criticism: Past and Present]. Collective Monograph. – Almaty, 2009. – 285 p. (In Kazakh)

4. Gerhardt M.I. Bayandau oneri: «Myn bir tundi» adebi turgydan zertteu [The Art of Story-Telling: A Literary Study of the Thousand and One Nights] / Translated from English; Afterword by I.M. Filshtinsky. – Moscow: Nauka, 1984. – 455 p. (In Kazakh)

5. Kappassova A.Sh., Adilova A.S., Şahin S., Zhaldybayeva A.Zh., Nurgazina A.B. Qazaq mediadiskursyndagy folklorlyq pretsedentti esimderdin qoldanyluy [The Use of Folklore Precedent Names in the Kazakh Media Discourse] // Bulletin of Karaganda University. Philology Series. – 2025. – Vol. 30, No. 1(117). – P. 42–51. https://doi.org/10.31489/2025Ph1/42-51 (In Kazakh)

6. Khan Pasha M. Islamdyq madeni kenistik ugymyn qaita qarastyru: Khatim Tai turaly pendzhab khikayalaryndagy islamdyq zhane sikh tik zhomarttyq [The Islamicate Reconsidered: Islamic to Sikh Generosity in the Punjabi Tales of Hatim Ta'i] // Islam adebietin islamdyq etetin ne? [What Makes Islamic Literature Islamic?] / edited by Jamal J. Elias. – University of Pennsylvania Press, 2026. – P. 172–188. https://doi.org/10.9783/9781512828702-010 (In Kazakh)

7. Khatem turaly ertegi. Azerbaijan ertegisi [The Tale of Hatam. An Azerbaijani Folk Tale]. https://daningrad.ru/skazka-o-hateme-azerbaydzhanskaya-skazka?ysclid=mh8jrdhve0885578337 (In Kazakh)

8. Musaeva R.A. Qumyq khalyq ertegilerinin onomastikalyq kenistigindegi antroponimder [Anthroponyms in the Onomastic Space of Kumyk Folklore Tales] // Electronic Journal "Caucasology". – 2025. – No. 1. – P. 298–311. – DOI: 10.31143/2542-212X-2025-1-298-311. – EDN: RVTXJK. (In Kazakh)

9. Myn bir tun. Segiz tomdyq. 4-tom [One Thousand and One Nights. In Eight Volumes. Vol. 4] / Translated from Russian by K. Mukhamedzhanov. – Astana: Audarma, 2009. – 432 p. (In Kazakh)

10. Myrzakmetov A.K. Qyrgyz folkloryndagy arab adebietinin elementteri [Elements of Arabic Literature in Kyrgyz Folklore] // Bulletin of Osh State University. Philology. – 2024. – No. 2 (4). – P. 41–50. (In Kazakh)

11. Omidsalar Mahmoud. Khatim Tai [Hatim Ta'i] // Encyclopaedia Iranica. – 2003. – Vol. XII, Fasc. 1. – P. 57–58. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_2884

12. Qaraqalpaq folklory. Koptomdyq. 18-tom [Karakalpak Folklore. Multi-Volume Edition. Vol. 18]. – Nukus: Karakalpakstan, 1988. – 408 p. (In Kazakh)

13. Qazaq tekstologiyasy: negizgi matin men avtordy anyqtau (atributsiya) maseleleri [Kazakh Textual Criticism: Issues of Establishing the Main Text and Determining Authorship (Attribution)]. Collective Monograph. – Almaty: Litera M, 2022. – 256 p. (In Kazakh)

14. Qasqabasov S. Zhanazyq. Ar zhylgy zertteuler [Zhanazyq. Studies from Different Years]. – Astana: Audarma, 2002. – 584 p. (In Kazakh)

15. Rakysh Zh.S. Dastandyq epostyn basylymdyq erekshelikteri [Publication Features of the Dastan Epic] // Bulletin of KazNU. Philology Series. – 2013. – No. 4. – P. 119–124. (In Kazakh)

16. Reichl K. Turki eposy: dasturleri, formalary, poetikalyq qurylymy [Turkic Epic: Traditions, Forms, Poetic Structure] / trans. from English by V. Treister; ed. by D.A. Funk. – Moscow: Vost. Lit., 2008. – 383 p. (In Kazakh)

17. Sakali M.A. Turikmen ertegilik eposy [Turkmen Fairy-Tale Epic]. – Ashgabat, 1956. – 156 p. (In Kazakh)

18. Suleimanov A.M. Bashqurt khalyq novellasy: 105 ertegi qosa berilgen zertteuler [The Bashkir Folk Novella: Studies with an Appendix of 105 Tales]. – Ufa, 2005. – 348 p. (In Kazakh)

19. Toleubayeva S.A. Qazaq folklorlyq dasturindegi «Myn bir tun» [One Thousand and One Nights in the Kazakh Folklore Tradition]. – Almaty: Arys, 2009. – 200 p. (In Kazakh)

Әдебиеттер:

1. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.

2. Әзібаева Б. Қазақ дастандары. – Алматы, 2009. – 288 б.

3. Әзібаева Б. У. Қазақ эпосының сюжеттері: монография. – Алматы: Сервис Пресс, 2014. – 576 б.

4. Фольклор мәтінтануы: өткені мен бүгіні. Ұжымдық монография. – Алматы, 2009. – 285 б.

5. Қазақ мәтінтануы: негізгі мәтін мен авторды анықтау (атрибуция) мәселелері. Ұжымдық монография. – Алматы: Литера М, 2022. – 256 б.

6. Рақыш Ж. С. Дастандық эпостың басылымдық ерекшеліктері // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2013. – № 4. – 119–124-бб.

7. Сакали М. А. Түрікмен ертегілік эпосы. – Ашхабад, 1956. – 156 б.

8. Хатэм туралы ертегі. Әзербайжан халық ертегісі. – URL: https://daningrad.ru/skazka-o-hateme-azerbaydzhanskaya-skazka?ysclid=mh8jrdhve0885578337

9. Сулейманов А. М. Башқұрт халық новелласы: 105 ертегі қоса берілген зерттеулер. – Уфа, 2005. – 348 б.

10. Төлеубаева С. А. Қазақ фольклорлық дәстүріндегі «Мың бір түн». – Алматы: Арыс, 2009. – 200 б.

11. Райхл К. Түркі эпосы: дәстүрлері, формалары, поэтикалық құрылымы / ағылшын тілінен аударған В. Трейстер; Д. А. Функтың редакциясымен. – Мәскеу: Шығыс әдебиеті, 2008. – 383 б.

12. Герхардт М. И. Баяндау өнері: «Мың бір түнді» әдеби тұрғыдан зерттеу / ағылшын тілінен аударылған; соңғы сөз авторы И. М. Фильштинский. – Мәскеу: Ғылым, 1984. – 455 б.

13. Омидсалар Махмуд. Хатим Тай // Ираника энциклопедиясы. – 2003. – XII т. – 1-шығарылым. – 57–58-бб. – DOI: https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_2884

14. Хан Паша М. Исламдық мәдени кеңістік ұғымын қайта қарастыру: Хатим Тай туралы пенджаб хикаяларындағы исламдық және сикхтік жомарттық // Ислам әдебиетін исламдық ететін не? / Жамал Ж. Элиастың редакциясымен. – Пенсильвания университетінің баспасы, 2026. – 172–188-бб. – DOI: https://doi.org/10.9783/9781512828702-010

15. Каппасова А. Ш., Адилова А. С., Шахин С., Жалдыбаева А. Ж., Нургазина А. Б. Қазақ медиадискурсындағы фольклорлық прецедентті есімдердің қолданылуы // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – 30-т. – № 1 (117). – 42–51-бб. – DOI: https://doi.org/10.31489/2025Ph1/42-51

16. Мың бір түн. Сегіз томдық. 4-том / орыс тілінен аударған Қ. Мұхамеджанов. – Астана: Аударма, 2009. – 432 б.

17. Мурзакметов А. К. Қырғыз фольклорындағы араб әдебиетінің элементтері // Ош мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – № 2 (4). – 41–50-бб.

18. Мусаева Р. А. Құмық халық ертегілерінің ономастикалық кеңістігіндегі антропонимдер // «Кавказтану» электрондық журналы. – 2025. – № 1. – 298–311-бб. – DOI: 10.31143/2542-212X-2025-1-298-311. – EDN: RVTXJK.

19. Қарақалпақ фольклоры. Көптомдық. 18-том. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. – 408 б.

ҒТАМР 17.01.21 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-10

А.Қ. Қалиева[1*], Б.Б. Амралинова[2]

[1]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
[2]«Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Алматы, Қазақстан
e-mail: [1]almira0906k@gmail.com, [2]b.amralinova@satbayev.university
ORCID: [1]0000-0003-2645-0918, [2]0000-0003-0716-5265

Қ.И. Сәтбаев еңбектеріндегі фольклорлық мұра мен академиялық әдебиеттану мәселелері

Аңдатпа. Мақалада Қ.И. Сәтбаевтың әдеби мұра мен академиялық әдебиеттануға қатысты еңбектері кешенді түрде қарастырылып, олардың отандық әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихындағы орны ғылыми тұрғыдан бағаланады. Зерттеудің негізгі дереккөзін 2024 жылы жарық көрген Қ.И. Сәтбаев шығармаларының бес томдық академиялық толық жинағы құрайды. Материалдар мазмұндық-қызметтік сипатына қарай көркем және фольклорлық мәтінді бағалау, әдеби мұраны жинау мен ғылыми жариялау, әдебиеттануды институционалдық тұрғыдан ұйымдастыру бағыттарында сараланды. Зерттеуде тарихи-функционалдық, мәтіндік-талдамалық, салыстырмалы және жүйелеу әдістері қолданылды. «Ер Едіге» жырына жазылған 1927 және 1951 жылдардағы қазақша және орысша алғысөздер текстологиялық тұрғыдан салыстырылып, авторлық ғылыми ұстанымның сабақтастығы мен кейінгі редакциядағы терминологиялық, стильдік және деректік нақтыланулар айқындалды. М. Әуезовтің «Абай» романына қатысты пікірлер, Мұрын жырау мұрасын хатқа түсіру жөніндегі бастама, Абай, Жамбыл, Шоқан, Ыбырай шығармаларының ғылыми басылымдары, «Қазақ эпосы», «Қазақ ертегілері» сияқты академиялық жобалар әдеби мұраны жүйелі игерудің нақты көріністері ретінде зерделенді. Сонымен қатар ҚазКСР Ғылым академиясының даму жоспарлары мен қорытынды есептері негізінде әдебиет тарихы, фольклор, ғылыми басылым және филологиялық мекемелердің мамандануы мәселелері талданды. Зерттеу нәтижесінде Қ.И. Сәтбаевтың әдебиеттану саласындағы тарихи орны оның әдеби мұраны зерттеу мен жариялауға, ғылыми бағыттарды жоспарлауға және академиялық құрылымдардың орнығуына жағдай жасаған ғылым ұйымдастырушысы ретіндегі қызметімен нақтыланды.

Алғыс. Зерттеу BR24992920 «Академик Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-мәдени мұрасын зерттеу – Қазақстандағы ғылыми мектептерді дамытудың жолы» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында орындалды.

Кілт сөздер: Қ.И. Сәтбаев, әдебиеттану, фольклортану, әуезовтану, академиялық зерттеу.

A.K. Kaliyeva[1]*, B.B. Amralinova[2]

[1]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
[2]Non-Profit Joint-Stock Company "K.I. Satbayev Kazakh National Research Technical University", Almaty, Kazakhstan
e-mail: [1]almira0906k@gmail.com, [2]b.amralinova@satbayev.university
ORCID: [1]0000-0003-2645-0918, [2]0000-0003-0716-5265

Folklore heritage and issues of academic literary studies in the works of K.I. Satbayev

Abstract. The article provides a comprehensive examination of K.I. Satbayev's works related to literary heritage and academic literary studies and assesses their significance in the history of the development of literary

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А.Қ. Қалиева, Б.Б. Амралинова. Қ.И. Сәтбаев еңбектеріндегі фольклорлық мұра мен академиялық әдебиеттану мәселелері // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 158-177. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-10.

scholarship in Kazakhstan. The principal source base of the study is the five-volume «Complete Academic Collection of K.I. Satbayev's Works», published in 2024. The materials were systematized according to their thematic and functional characteristics and analyzed in terms of the evaluation of literary and folkloric texts, the collection and scholarly publication of literary heritage, and the institutional organization of literary studies. The research employs historical-functional, textual-analytical, comparative, and systematization methods. A textual comparison of the Kazakh- and Russian-language prefaces to the epic tale «Er Edige», prepared in 1927 and 1951, respectively, reveals continuity in the author's scholarly position as well as terminological, stylistic, and factual refinements introduced in the later version. Satbayev's assessments of M. Auezov's novel «Abai», the initiative to record the oral legacy of Muryn Zhyrau, scholarly editions of the works of Abai, Zhambyl, Chokan Valikhanov, and Ybyrai Altynsarin, and such academic projects as «Kazakh Epic» and «Kazakh Fairy Tales» are considered as concrete manifestations of a systematic approach to the study and preservation of literary heritage. Drawing on development plans and annual reports of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, the article also examines the study of literary history and folklore, the preparation of scholarly editions, and the specialization of philological institutions. The findings clarify K.I. Satbayev's historical role in the development of literary studies primarily through his work as an organizer of science who facilitated the research and publication of literary heritage, the planning of scholarly priorities, and the institutional consolidation of academic research structures.

Acknowledgement. This research was carried out within the framework of the program-targeted funding project BR24992920, "Research on the Scientific and Cultural Heritage of Academician K.I. Satbayev as a Pathway to the Development of Scientific Schools in Kazakhstan."

Keywords: K.I. Satbayev, literary studies, folklore studies, Auezov studies, academic research.

А.К. Калиева[1]*, Б.Б. Амралинова[2]

[1]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

[2]Некоммерческое акционерное общество «Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева», Алматы, Казахстан

e-mail: [1]almira0906k@gmail.com, [2]b.amralinova@satbayev.university

ORCID: [1]0000-0003-2645-0918, [2]0000-0003-0716-5265

Фольклорное наследие и проблемы академического литературоведения в трудах К.И. Сатпаева

Аннотация. В статье комплексно рассмотрены труды К.И. Сатпаева, связанные с литературным наследием и академическим литературоведением, и дана научная оценка их месту в истории становления отечественного литературоведения. Основным источником исследования послужило пятитомное Полное академическое собрание трудов К.И. Сатпаева, изданное в 2024 году. Материалы систематизированы по содержательно-функциональному принципу и проанализированы в аспектах оценки художественных и фольклорных текстов, собирания и научной публикации литературного наследия, а также институциональной организации литературоведческих исследований. В работе применены историко-функциональный, текстуально-аналитический, сравнительный методы и метод систематизации. Проведено текстологическое сопоставление казахского и русского предисловий к сказанию «Ер Едиге», подготовленных в 1927 и 1951 годах; выявлены преемственность авторской научной позиции, а также терминологические, стилистические и фактографические уточнения в поздней редакции. Высказывания о романе М. Ауэзова «Абай», инициатива по записи наследия Мурын-жырау, научные издания произведений Абая, Жамбыла, Чокана Валиханова и Ибрая Алтынсарина, академические проекты «Казахский эпос» и «Казахские сказки» рассмотрены как конкретные проявления системного освоения литературного наследия. На основе планов развития и итоговых отчетов Академии наук Казахской ССР проанализированы вопросы изучения истории литературы и фольклора, подготовки научных изданий и специализации филологических учреждений. В результате исследования историческое место К.И. Сатпаева в развитии литературоведения уточняется через его

деятельность как организатора науки, содействовавшего исследованию и публикации литературного наследия, планированию научных направлений и становлению академических структур.

Благодарность. Исследование выполнено в рамках программно-целевого финансирования BR24992920 «Исследование научно-культурного наследия академика К.И. Сатпаева – путь к развитию научных школ Казахстана».

Ключевые слова: К.И. Сатпаев, литературоведение, фольклористика, ауэзоведение, академическое исследование.

1. Кіріспе

Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың шығармашылық мұрасы ұзақ уақыт бойы геология, металлогения және Қазақстандағы академиялық ғылымды ұйымдастыру тарихын зерттеу контексінде ғана қарастырылып келді. Алайда ғалымның әр жылдары жарық көрген таңдамалы, көптомдық, академиялық жинақтарының мазмұны бұл еңбектердің жекелеген гуманитарлық бағыттарына тереңірек үңіле отырып, әлдеқайда кең масштабта кешенді зерделеу қажеттігін айқындайды. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған Қ.И. Сәтбаев еңбектерінің академиялық толық жинағы негізінде оның әдебиетке қатысты ой-тұжырымдарын жүйелеу, талдау, олардың тәрихи-дәуірлік мән-маңызын бағамдау ұмтылысы сәтбаевтану саласын гуманитарлық мәндегі тың деректермен және жаңашыл қорытындылармен толықтыра алады. Бес томдық жинақтың құрамындағы очерк, мақала, баяндама, ғылыми-ұйымдастырушылық құжат, әдеби-сын сипатындағы пікір секілді мәдениет мәселелеріне арналған сан салалы еңбектер Қаныш Сәтбаевтың ұлттық ғылымның тұтас құрылымын қалыптастырушы, ұйымдастырушы ретіндегі тарихи тұлғасын таныта түседі. Әсіресе қазақ әдебиеті шеңберінде әдеби мұра, тұлғатану, әдебиет тарихы мәселелерінің Қаныш Имантайұлы мәтіндерінде жүйелі түрде назарға ілігуі отандық әдебиеттанудың институционалдық қалыптасу тарихына байланысты бірқатар деректерді өзара сабақтастықта пайымдауға жетелейді.

Ғалымның бірқатар еңбектерінде әдеби-фольклорлық мәтіндер тікелей талдау нысанына айналып, шығарманың поэтикасы, тарихи-мәдени мазмұны, тілдік сипаты және әдеби тұлғаның ұлттық әдебиеттегі орны сараланады (Мысалы, «Ер Едіге» жырына алғысөз, «Абай жолы» роман-эпопеясы туралы пікірлері). Әдеби мұраны жинау, жүйелеу, текстологиялық салыстыру, ғылыми түсініктеме беру және академиялық басылым түрінде айналымға енгізу мәселелерін қамтитын баяндама, есеп, мақала, қызметтік хат түріндегі материалдар да (Мұрын жырау мұрасын стенографиялық жолмен жазып алу туралы құжат, Абай, Жамбыл, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин шығармаларының басылымдары, «Қазақ эпосы», «Қазақ ертегілері» жинақтары жөніндегі пікірлер) кешенді талданып, отандық әдебиеттану ғылымының қалыптасып дамуы тұрғысында жаңаша бағалануы тиіс. Ғылымды ұйымдастыруға арналған мақалалар мен баяндамаларда әдебиет мәселелерін жоспарлы зерттеу, әдеби мұраны жүйелі игеру, мекемелердің міндеттерін айқындау мәселелері тұрақты түрде көтерілгені байқалады («Наука в Казахстане за 30 лет советской власти»; «Творческие планы ученых Казахстана»; «Некоторые итоги работы АН КазССР за пять лет»; Академияның даму бағдарламаларына қатысты құжаттар және т.б.).

Мақалада зерттеудің нысаны Қ.И. Сәтбаев еңбектерінің бес томдық академиялық толық жинағындағы қазақ әдебиеті мен әдебиеттануға қатысты мәтіндер болса, зерттеудің пәні ретінде осы еңбектерде көрініс тапқан әдеби мұраны игерудің ғылыми қағидаттары, көркем мәтінді бағалау өлшемдері және отандық әдебиеттанудың дербес ғылым саласы ретінде қалыптасуы туралы деректер мен тұжырымдар зерделенеді.

Қ.И. Сәтбаев еңбектеріндегі академиялық әдебиеттану мәселелерін жүйелеп, олардың ішкі сабақтастығын анықтау және тарихи мәні мен ролін бағалау мақсатында қолға алынған мақаланың басты ғылыми гипотезасы төмендегідей негізделеді: Қ.И. Сәтбаевтың әдебиетке қатысты пікірлері фольклорлық-әдеби мұраны жинастырудан бастап академиялық зерттеу мен басып шығаруға дейінгі өзара сабақтас күрделі шығармашылық, ғылыми-ұйымдастырушылық процестерді қамтиды. Сондықтан бұл мұраны Қазақстан әдебиеттануының қалыптасу тарихын толықтыратын деректік және концептуалдық материал ретінде қарастыруға болады.

Отандық әдебиеттану ғылымының тарихына қатысты бүгінгі таңға дейін жарық көрген академиялық еңбектерде Қаныш Сәтбаевтың осы салаға қосқан үлесі жеткілікті дәрежеде тұжырымдалмағаны байқалады. Осы ретті ұсынылып отырған мақаланың бұған дейінгі зерттеулерден жаңашылдығын бірнеше қырынан негіздеуге болады. Біріншіден, ғалымның фольклор мен әдебиет мәселелеріне қатысты мұрасын бір арнаға тоғыстырып, жүйелі зерделеу ұмтылысымен түсіндіруге болады. Екіншіден, «Ер Едіге» жырының қазақ және орыс тілдеріндегі «Сөз басы» мәтіндерін тарихи, диахронды тұрғыда салыстыра талдау арқылы бірқатар мәтіндік, деректік, стильдік өзгешеліктері анықталды. Үшіншіден, нақты материалдар шоғыры негізінде М.Әуезов мұрасын жүйелі зерттеу ісіне қозғау салып, әуезовтану бағытының қалыптасуына жол салғандығы дәйектелді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу материалдары

Зерттеудің негізгі дереккөзін 2024 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты жарыққа шығарған Қ.И. Сәтбаев шығармаларының бес томдық академиялық толық жинағы құрайды. Басылым – ғалымның 1923-1963 жылдар аралығындағы зерттеу еңбектері, әр кезеңдегі мақалалары, баяндамалары, ұйымдастырушылық құжаттары, публицистикалық материалдары мен мәдениет мәселелеріне арналған мәтіндерінің мейлінше толық жинағы. Талдау нысаны ретінде Қ. Сәтбаевтың әдеби-фольклорлық мәтін интерпретациясына арналған, сондай-ақ әдебиеттанудың ғылыми және институционалдық қалыптасуына қатысты құнды мәліметтері бар еңбектері іріктеліп алынды.

Қаныш Сәтбаев мұрасындағы мәліметтерді ғылыми-объективті тұрғыда пайымдау үшін қосымша дереккөздер ретінде салааралық мазмұндағы бірқатар еңбек зерделенді. Мысалы, К.С. Матыжанов, С.В. Ананьева, Т.А. Уалиев, А.К. Кушкумбаев сынды мамандардың еңбектерінде Қ.И. Сәтбаев мұрасындағы фольклор, әдебиет және жалпы мәдени мұра мәселелерінің пайымдалу сипаты қарастырылды. Зерттеулердің келесі тобы Қ.И. Сәтбаевтың ғылымды ұйымдастырушы ретіндегі қызметін, гуманитарлық зерттеулермен айналысатын мекемелердің қалыптасуына ықпалын сипаттайды. Осы қатарда А.К. Куванышев,

И.И. Маляр, Д.Ә. Марғұлан, А.Т. Қапаева, З. Торғауытова сынды авторлардың материалдарына шолу жасалды.

Н.В. Ниретина академик Қ.И. Сәтбаев мұрасының еліміздің рухани және индустриалды жолда даму тарихын зерделеу барысында айрықша құнды дереккөз екендігін өз мақаласында жан-жақты таратып айтады (Ниретина, 2024).

С. Негимов, С. Курманова мен А. Кулгазинов және басқа авторлар Қаныш Сәтбаевтың ғалымдық, ұстаздық келбетін тың деректермен сипаттай отырып, оның тұтас тұлғасы туралы толымды көзқарас қалыптастыруға жеке-дара үлес қосады. Сонымен бірге Қазақстандағы әдебиеттану ғылымы мен академиялық мекемелер тарихына қатысты бірқатар маңызды басылымдар қарастырылып, Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми жүйені қалыптастырушы, ұйымдастырушы, көшбасшы ретіндегі қайраткерлік еңбегі зерделенді. Осы қатарда «Қазақ КСР Ғылым академиясы» (1978), «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» екітомдығы (2008), «М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. 50 жыл» (2011), Ж.Смағұловтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы» монографиясы (2017) сынды еңбектер бар.

2.2 Зерттеу әдістері

Мақалада тарихи-функционалдық, мәтіндік-талдамалық, салыстырмалы және жүйелеу әдістері қолданылды. Тарихи-функционалдық әдіс Қ.И. Сәтбаевтың әдебиетке қатысты пікірлерін олардың айтылған кезеңімен, сол уақыттағы ғылыми мекемелердің жағдайымен және қазақ әдебиеттануының даму сатысымен сабақтастыра қарастыруға бағытталады. Бұл тәсіл арқылы ғалымның әр жылдардағы пайымдарының қызметтік сипаты, олардың академиялық ғылымның нақты міндеттерімен байланысы айқындалды.

Мәтіндік-талдамалық әдіс көркем шығарма, фольклорлық мұра және әдеби тұлға туралы Сәтбаевтың тікелей пікірлерін саралау барысында қолданыс тапты. Мұнда авторлық бағалау өлшемдеріне, қолданылған әдеби, ғылыми ұғымдарға, көркем мәтіннің тарихи, тілдік және мәдени мазмұнын пайымдау ерекшеліктеріне назар аударылды. Осы тұрғыдан қарағанда, М.Әуезов шығармашылығына арналған мақалалар, «Ер Едіге» жырына жазылған алғысөз ерекше маңызға ие. Себебі мұндай авторлық мәтіндерде фольклорлық және әдеби туындыны саралаудағы пәнаралық таным ерекшеліктері бар.

Салыстырмалы талдау әр кезеңдегі еңбектерде қайталанып отыратын әдебиеттанулық мәселелердің мазмұндық өзгерісін анықтау үшін қолданылды. Мысалы, «Ер Едіге» жырына жазылған алғысөздің қазақша және орысша нұсқаларында текстологиялық айырмашылықтар бар. Лексикалық, стилистикалық өзгешеліктерді саралау арқылы мәтінді авторлық редакциялаудың себептерін анықтауға талпыныс жасалады.

Жүйелеу әдісі зерттеу корпусындағы материалдарды мазмұндық және маңызына қарай үш арнаға топтауға негіз болды. Олар: көркем және фольклорлық мәтінді талдау, әдеби мұраны ғылыми игеру мен жариялау, әдебиеттанудың институционалдық қалыптасуына қатысты іс-қадамдарды үйлестіру.

3. Талқылау

Қ.И. Сәтбаевтың әдебиетке қатысты жазбалары әр жылдары түрлі жағдайда жазылған. Олар жанрлық сипаты бойынша да әркелкі. Тұтастай зерделегенде, мұндай

мәтіндерден фольклорлық немесе әдеби шығарманы бағалаудың ғалым стиліне тән бірқатар тұрақты өлшем-критерийлері аңғарылады. Олар – мәтінді тудырған тарихи орта, тілдік өрнек және шығарманың танымдық әлеуеті.

Ғалымның публицистикалық мәтіндері жайлы С. Ананьева: «Стиль Каныша Имантаевича в его исследованиях по литературе и искусству логичен, изящен, образен» (Ананьева, 2019: 129), – десе, профессор С. Негимов: «Оның суреткерлік, шеберлік қабілеті «Обаған» дейтін новелласында («Қазақ тілі» газеті, 1923 жыл, 13 желтоқсан) жарқын түрде көрініс тапқан» (Негимов, 2024), – деп нақтылай түседі. Қаныш Имантайұлының әдебиетке қатысты материалдарының жиынтығын біртұтас тақырыптық өрісте қарастырғанда, олардың мақала, алғысөз, рецензиялық пікір, баяндама, мерейтойлық құттықтау, қазанама, академиялық есеп пен бағдарламалық құжат сияқты әртүрлі жанрда, әр басқа аудиторияға арналып жазылғанын аңғаруға болады. Сондықтан мақалада оның ғылыми-публицистикалық мұрасындағы әдеби-көркем үдеріске қатысты ой-толғамдарды кәсіби әдебиеттанушылық бағдардағы тұжырымдар ретінде қарау көзделмейді. Халық мұрасына деген өзінің сөзсіз қызығушылығының, туып-өскен ортаның, қоғамды ізгілендіру жолындағы үзеңгілес, мұраттас замандастарының және, әлбетте, ғылымды ұйымдастырушы ретіндегі қызмет бабының әсер-ықпалымен Қаныш Сәтбаев өз шығармашылығында мәдениет, өнер мен әдебиет тақырыптарына ұдайы назар салумен болды. Осыған орай кең өрісті шығармашылық мұрада фольклордан бастап XX ғасырдың ортасындағы кәсіби жазба әдебиетіне дейінгі ұлттық көркем сөздің даму үрдістерін тануға мүмкіндік беретін тұжырымдар қайыра талқыланып, дамытылып отырады. Автор тілдік-көркемдік деңгей, тарихи шындықтың игерілу жолдары, халықтың рухани тәжірибесін жинақтау сынды мәселелерге ерекше көңіл аударады. Осы себепті Қ. Сәтбаевтың әдебиет жөніндегі пікірлерін ғылыми, сыншыл, ұйымдастырушылық және қоғамдық сөздің әр формасында көрінген, өзара сабақтас тұжырымдар жүйесі ретінде бағалаған орынды.

Қ. Сәтбаевтың «Ер Едіге» жырының мәтінін зерттеу, реконструкциялау, жариялау бойынша атқарған текстологиялық жұмыстары туралы 2025 жылы жарық көрген «Вопросы фольклора и культурной памяти в наследии К.И. Сатпаева: от эпоса «Ер Едыге» до сакральной географии Улытау» атты мақалада кеңінен айтылған болатын (Калиева, Матыжанов, Нухулы, 2025). Жырға жазылған алғысөздің қазақ және орыс тілдеріндегі редакциялары текстология шеңберінде тарихи жағдай мен авторлық көзқарастың ғылыми эволюциясы тұрғысынан арнайы саралауды қажет етеді. Қ. Сәтбаевтың нақты «Ер Едіге» жырына қызығушылығының түпкі себебін де осы эпостың тарихи баянының деректілік сипатымен байланысты деп түсіндік. Т.А. Уалиев пен А.К. Кушкумбаевтың «К вопросу об изучении казахских вариантов преданий об Идегее» атты мақаласында Едіге туралы жырлардың нұсқаларын жүйелеу, тарихи, текстологиялық саралау контексінде Қ. Сәтбаев атқарған жұмыс елеулі қадам ретінде назарға ілігеді (Уалиев, Кушкумбаев, 2024). Зерттеушілер Қаныш Имантайұлы қарастырған нұсқаны дербес «Уәлиханов-Сәтбаев нұсқасы» ретінде көрсетеді. Мұндай жіктеу Қ. Сәтбаевтың жыр мәтінін салыстыру, тілдік және композициялық тұрғыдан жүйелеу, комментарий жазу арқылы аталған эпикалық мұраны зерттеу айналымына енгізуде елеулі еңбек еткенін айқындайды.

Қ.И. Сәтбаевтың «Ер Едіге» жырына байланысты 1927 және 1951 жылдары жазылған екі мәтінін тілдік балама ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз деп ойлаймыз. Қазақша «Сөз басы» жырдың 1927 жылғы басылымымен тікелей байланысты болса (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 221-260), орысша нұсқаны Қаныш Сәтбаев 1951 жылы өзі дайындаған. Бестомдық академиялық басылымның ғылыми түсініктемесінде томды құрастырушылар бұл мәтінді авторға ұлтшылдық сипаттағы айыптар тағылған тарихи жағдай контексінде қарастырады. Осы тұста орысша нұсқасы ең алғаш 1995 жылы Ғ.О. Батырбеков шығарған «Ер Едіге» кітабында жарық көргендігі жайлы дерек те келтіріледі (Сатбаев, 2024: Т. 2: 641-642). Қ. Сәтбаевтың 1950-жылдардың басында саяси құдалауға ұшырағандығы, осы кезеңде оның басшылығымен гуманитарлық ғылым салаларының қалыптасып даму тарихы жөнінде А. Торгаутованың мақаласында кең шолу жасалады (Торгаутова, 2024).

Алғысөз тәржімесін түпнұсқамен салыстыру нәтижесі автордың ғылыми тілі мен стилінің уақыт өте келе өзгергендігін, кейбір деректердің қайта бағаланғандығын, жаңа қоғамдық жағдайға байланысты бастапқы тұжырымдардың қайта пайымдалғанын байқатады.

1927 жылғы қазақ тіліндегі мәтіннің басты ерекшелігі – ғылыми пайым мен ұлттық сөз мәдениетінің публицистикалық арнада табиғи қабысуы. Қ. Сәтбаев фольклорлық нұсқалардың тілі мен құрылымын, көркемдік сапасын саралау барысында сол дәуірдегі қазақ зиялыларының мәнеріне тән еркін әрі бейнелі сөйлеу үлгісін пайдаланады. Ш.Ш. Уәлиханов, П.М. Мелиоранский жариялаған мәтінге қатысты сыни пікірде автор тіл табиғатын бейнелі салыстырулар арқылы сипаттайды. Осы орайда жас Қ. Сәтбаевтың: «Бірақ Мелиоранскийдің бастырған «Едігесінің» аты қазақша болса да, заты ноғайшаға жуықтаңқыраған түрі бар. Мұның үстіне әңгіме ішінде келетін түрлі толғаулардың да аяқ алысы тасырқаған малдың тұяғынша, саңдыраққа айналыңқыраған көрінеді» (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 221), – деген мәтінтанушылық зердесінен көркем-бейнелі авторлық тіл айқын көрініс береді. Қ. Сәтбаев жырдағы тілдік өзгерістерге байланысты мәселенің түпкі себебін қолжазбаны көшіруші Ахметтің стилімен әрі сол дәуірдегі «кітапша жазу», «ноғайша сөйлеу» қисынымен байланыстырады. 1951 жылғы нұсқада сол мәселе филологиялық тілмен қайта баяндалады: «В опубликованный проф. Мелиоранским вариант вкралось, однако, немало чуждых «татарско-книжных» слов и оборотов речи, а в стихотворных разделах сказания имелись явные нарушения в стиле и стройности композиции». Автор бұл жолы қолжазбаны көшірушіні «татарский мулла Ахмет» деп нақтылап, тілдік ауытқудың әлеуметтік ортасын да көрсетіп өтеді (Сатпаев, 2024: Т. 2: 499). Осылайша, бастапқы текстологиялық қорытынды түбегейлі өзгермегенімен, ойды дәйектеу, деректі нақтылау, ғылым тілімен сөйлеу ұстанымдарының орысша нұсқаға өзгеше сипат дарытқандығы аңғарылады.

Фольклордың ғылым үшін құндылығы жөніндегі үш тармақ екі тілдегі мәтінде де концептуалдық мәннен алшақтамаған. Қаныш Сәтбаев: «Ел аузындағы ескі сөздер ғылымға үш негізден маңызды деп білеміз», – деп, ауыз әдебиетінің тілдік, әдеби және тарихи қызметін жіктейді. Бірінші тармақта ұмытылып бара жатқан көне сөздер «тіл сақтау», «тіл байыту» үшін құнды деп танылады. Екінші тармақта: «Ескі сөздердің

ішінде келетін толғаулар көбінесе шебер, кестелі түрмен жасалады. Бейнешілдік, кеңдік, суретшілдік жақтарынан алғанда, қазақ ескі толғауларының кейбіреулері әлі күнгеше жаңа ақындардың көбіне үлгі болуға жарамды» (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 221), – деген әдеби-эстетикалық баға беріледі. Үшінші тармақта ауыз әдебиетінде халықтың өткен тұрмысы, салт-санасы мен әдеттері сақталатыны сөз болып, оның тарихи деректік қызметі белгіленеді. Орысша алғысөзде осы үш бағыт толығымен сақталып, тек терминологиялық деңгейде беки түскен.

Осы ойдың ары қарай әдеби даму жөніндегі гуманитарлық пайымдарға табиғи ұласқанын көруге болады. 1927 жылғы қазақша мәтінде Қ. Сәтбаев: «Осы күндерде «Әдебиет қай жолмен баруына керек?» – деп қойылып жүрген сұрауда ел аузындағы ескі сөздер қағаз бетіне түсіп, қазақ әдебиетінің тарихи-табиғи бағыттары әбден айқындалмай, көмескі тұрған кезінде дұрыс шешілуі қисынсыз деп айтуға болады» (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 221), – деп жазады. Қ. Сәтбаев осы мәселеде мәдени мұраны жинау ісін жаңа әдебиеттің тарихи негізін танудың маңызды алғышарты ретінде қарастырады.

Әр жылдардағы ғылыми баяндамаларында осы мәселеге қайыра соғып, халық ауыз әдебиетін сақтаудың тарихи мәнін жүйелі түрде зерделейді. Мәселен, «Көркейген хазақ халқының ғылымы мен мәдениеті» мақаласында ол «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын әлемдік лиро-эпостың жауһарларымен қатар тұра алатын мұра ретінде бағамдап, қазақ халқының эпикалық жадын айрықша мәдени феномен деңгейінде қабылдайды. Сөз дәйегі ретінде Қ.И. Сәтбаев ҰОС жылдарындағы фольклорлық экспедициялардың жемісті нәтижелерін мақтанышпен атап өтеді (1800-ден астам баспа табақты құрайтын материал).

Қаныш Имантайұлының ауыз әдебиетін жинауға қатысты пайымдары көп жағдайда халық мұрасын жинау мен сақтауға деген айрықша ғылыми жауапкершілік тұрғысынан өрбиді. Оның ойынша, фольклорлық үлгілерді дер кезінде хатқа түсіріп, айналымға енгізу – ұлттық рухани қорды сақтаудың жалғыз жолы. Сондықтан өлкетану ұйымдарына ауыз әдебиетін жүйелі түрде жинауды міндеттеу қажеттігін ескертеді (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 221-222).

Қ. Сәтбаев Ш. Уәлиханов жазып қалдырған мәтінді қайта дайындаудағы түпкі мақсатын былайша жеткізеді: «Шоқан бастап жиған осы Едіге батырдың әңгімесінде тарих, тіл, әдебиет жақтарынан қарағанда қазақ ескі сөздерінің ішінде маңызды орын алуға лайық деп білетіндігім үшін оның жыр уәзіндері мен толғауларын түзеп, жазу түрін қазақшаландыруды дұрыс деп таптым» (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 222).

Ә. Диваев жариялаған нұсқаға қатысты сыни пікір 1951 жылғы мәтіннің дербес редакциялық сипатын ашады. Қазақша алғысөзде автор: «Мұның үстіне Әбубәкір ақсақал Дивайұлының жинап бастырған «Едіге мырза батырының» жалпы сорабы, әсіресе аяқ жағы араб ертегілеріне тым ұқсап кеткендігі де жаңағы ойдың орынды екендігіне демесін болып отыр» (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 222), – дейді. Орыс тіліндегі нұсқада бұл көзқарастың мағыналық ауқымы едәуір кеңейіп, Ә. Диваев мәтіні халықтық нұсқадан қатты ауытқыған және араб ертегілеріне еліктеу белгілерін сақтаған вариант ретінде бағаланады. Қ. Сәтбаев сюжет желісін егжей-тегжейлі баяндап, соңында: «Нетрудно видеть, что все это подражание арабским сказкам из

«Тысячи и одной ночи» и ничего общего не имеет с казахским народным фольклором» (Сатпаев, 2024: Т. 2: 500), – деген қорытындыға келеді.

Жыр тілінің тарихи сипатын бағалау екі нұсқада өзара ұқсас болғанымен, орысша мәтінде тілтанымдық тұжырымдар тереңдей түскен. 1927 жылғы нұсқада Қ. Сәтбаев мәтінді «қазақтың нағыз ескі, жалпақ тілімен жазылған» дей келе, «жыға», «кіреуке», «бартал» сияқты сөздерді мысалға келтіреді. Осы орайда ол Шоқанның жырда бөтен жұрттан алынған кірме сөз жоқ деген бағасымен келісіп, кездесетін кірме элементтердің «пішіндерін бұзып қазақшаланып кеткенін» айтады. Енді осы көзқарастың кейінгі қайта пайымдалған варианты төмендегідей: «...имеющиеся в сказании чужеземные слова в действительности глубоко ассимилированы и освоены законами внутреннего строя казахского языка» (Сатпаев, 2024: Т. 2: 500). Зерттеушінің әуелгі нұсқадағы публицистикалық стилі авторлық тәржімеде мейлінше академиялық сипат алғанын көруге болады.

Жырдың пайда болу мерзіміне байланысты екі нұсқада нақты деректанымдық айырмашылық бар. 1927 жылғы мәтінде «Тарих жағынан алғанда Едіге батырдың әңгімесі XIV ғасырдың ішінде басталуына керек» (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 222) деген болжам жасалса, кейін автор жыр тарихын XV ғасырмен байланыстырады. Жалпы Қ. Сәтбаевтың «Ер Едіге» жырына қатысты пайымдары тарихи тұлға мен эпикалық бейненің арақатынасын терең түсінгенін көрсетеді. Ғалым жырдағы оқиғалардың нақты тарихи деректерден алшақтауын табиғи көркемдік құбылыс деп қабылдап, эпикалық нұсқалардың әр халықтың тарихи тәжірибесі мен дүниетанымына сәйкес өзгеріп отыратынын алға тартады.

1927 жылғы қазақша «Сөз басы» мен 1951 жылғы орысша нұсқаның айырмашылықтарын сол кезеңдегі саяси-идеологиялық қысымнан тыс қарастырар болсақ, өзгерістердің орын алуына қатысты мән-жайды толық әрі объективті ашу мүмкін болмас еді. Қоғамдағы саяси ахуал орыс тіліндегі мәтіннің тілдік және ұғымдық құрылымына жүйелі әсер еткен. Мысалы, қазақша мәтіндегі «ел қиялы», «ел сыны», «ар-иманның айнасы» сияқты ұлттық ойлау формасының аудармада «народная память», «положительный герой», «общественное мнение», «историография» тәрізді кеңестік риторикаға тән терминологиямен қайта тұжырымдалып, асқан сақтықпен сараланғаны көрінеді. Әлбетте, аталған өзгерістердің барлығын саяси қысымның немесе өзін-өзі сыни сарапқа салудың нәтижесі деуге болмайды. Шығармашылығының алғашқы кезеңіндегі жас Сәтбаев стиліне тән ұлттық поэтикалық пайымдардың бір бөлігі ықшамдалып, тарихи-фольклорлық толғамдар барынша рационалды арнаға түсіп, ғылымиландырылғаны аңғарылады. Кейбір өзгерістерді кейінгі Қазақстан ғылымының көш басында тұрған кемел тұлға ретіндегі өзіндік редакция деп бағалауға да болады. Сондықтан 1951 жылғы мәтінді жалпылай алғанда саяси айыптаулар жағдайында автордың бұрынғы позициясын жаңа академиялық дискурста қайта негіздеуге бағытталған нұсқа деп есептеген жөн.

Әдеби мұраны жинау мен айналымға енгізудің практикалық мәні Қ.И. Сәтбаев пен Н.Т. Сауранбаевтың 1942 жылғы «О необходимости стенографической записи сказаний Мурун-жирау (Сенгирбаева)» тақырыбындағы ҚазҚКК төрағасы Н. Оңдасыновқа жолдаған хатынан анық көрінеді (Сатпаев, 2024: Т. 3: 313-315). 81

жасқа келген Мұрын жырау Сеңгірбайұлының орындауында қазақ халқының бірегей эпостық мұрасын хатқа түсіріп алудың кезек күттірмейтін аса шұғыл мәселе ретінде көтерілуі бейзаттық мәдени мұраны сақтау жолындағы кезеңдік табыс болғанын ғалым еңбектеріндегі өзге де ресми, ғылыми материалдар айғақтайды. Мұрын жыраудың «Қырымның қырық батыры» циклін домбырасыз орындай алмайтыны анықталған соң, қалыпты жазып алу тәсілінің жарамсыздығы көрсетіліп, стенографиялық тіркеу ұсынылады. Мәриям Хакімжановаңың 1942 жылы Алматыда Мұрын жыраудың орындауындағы эпостық мұраны араб қарпінде жазып алғандығы осы бастаманың сәті түсіп, іске асқандығын айғақтайды (Уалиев, Кушкумбаев, 2024: 779).

Н.Д. Оңдасыновтың атына жазылған ресми хаттың мазмұнынан фольклорды жинау тәжірибесінің жолға қойыла бастағандығын көруге болады. Жыр мен орындаушылық дәстүрді бір-бірінен ажырамайтын мәдени құбылыс ретінде зерделеу ұмтылысы халықтың ұзақ ғасырлық тарихи жадын сақтау талабымен де ұштасатыны сөзсіз. 1940 жылдардың екінші жартысындағы Қ. Сәтбаевтың еңбектерінен ауыз әдебиеті үлгілерін, музыкалық фольклорды ел арасынан жинау, хатқа түсіру, жариялау ісі біртіндеп академиялық жоспарлар негізінде жүзеге асырыла бастағандығы мәлім болады. Осы тұрғыда А. Затаевичтің қазақ әндері мен күйлері жинағы үшін Қаныш Имантайұлының жеке өзі 25 әнді орындап бергендігі – қызғылықты факт.

Д. Марғұланның «К.И. Сатпаев и А.Х. Маргулан – история сотрудничества» атты мақаласында фольклорлық мұрадағы тарихи жад мәселесіне қатысты ерекше мәлімет кездеседі: «А.Х. Маргуланом изучались литературные источники и архивные материалы по древнему горному делу и металлургии, труды геологов и, в частности, труды К.И. Сатпаева. Благодаря этим источникам, результатам полевых работ, советам К.И. Сатпаева появилась монография А.Х. Маргулана «Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы»» (Маргулан, 2019: 8). Бұл пікір Қ.И. Сәтбаев үшін көне кен ісі мен металлургия тарихын зерттеуде жазба деректермен қатар тарихи жадтың халықтық ауыз-әңгімелер түрінде сақталып қалған ауызша қазынасы да мәнді болғандығын білдіреді. Әдеби-фольклорлық және архивтік материалдар мен деректердің, экспедициялық зерттеу нәтижелерінің өзара сабақтас игерілуі барлау жұмыстарында табысты болғандығын Ә. Марғұлан бастаған археолог мамандардың кейінгі тарихи жаңалықтары мен ғылыми еңбектері растайды. Бұдан ХХ ғасырдың орта шенінде-ақ фольклорлық мұраны жинау мен пәнаралық ыңғайда зерделеудің өзекті мәселеге айналғандығы айқындала түседі.

Халық жадының аса маңызды тарихи уақиғалар туралы естеліктерге толы өзіндік мұрағат екендігін зерттеуші әртүрлі еңбектерінде еске салып отырады. Мысалы, «Аманкелдінің батыр бабалары» атты мақаласында автор Иман батыр туралы нақты мәліметтер ел аузында сақталған аңыз-әңгімелер мен ауызша ақындық поэзияда молынан кездесетіндігін алға тартады.

Қ. Сәтбаевтың мәдени даму мәселелеріне арналған материалдарында ой желісіне орай халық мұрасы туралы пікірлер ұшырасады. 1927 жылғы «Қазақстанның ұлт театры туралы» атты мақаласында автор енді ғана іргесі қаланып келе жатқан қазақ сахна өнерінің репертуарына шолу жасап, Ә. Қашаубаевтың орындауындағы ескі шығармаларға тоқталады. Қаныш Имантайұлы «Қанапия», «Топайкөк», «Алты

басар» тәрізді ел ішінде ертеден танымал әндердің «еркіншілік, еркелік, өжеттік сезімдері күшті» екендігіне мән беріп, олардың халықтық, азаттшыл сарынына баса назар аударады (Сәтбаев, 2024: Т.1.: 218). Осы қатардағы «Қанапия» әнінің тарихын әңгімелегенде автордың сөз өнеріне етене жақындығы бірнеше деңгейде көрінеді. Мәселен, Қ. Сәтбаевтың баяндау дискурсында фольклорлық мәнердегі көркем тіл нақыштары жақсы сақталған. Жас Қаныштың халық ішіндегі рухани қазынаға өзінің туған өлкесі Баянауылда жүріп-ақ қаныққаны туралы нақты дерек те осы мәтінде көзге түседі (Сапабек ақсақалдың «Қанапия» әнін орындау шеберлігі жөнінде). Сонымен бірге бұл мақаладағы отаршылдық туралы авторлық позицияны танытатын «ел реңкі де, жер реңкі де өзгеріп, ауданы тарылған уақыт» сынды зарзаман сарынындағы сөз тіркестері 1920-жылдардағы Қаныш Сәтбаевтың руханизияткерлік көзқарастарының бағыт-бағдарын арқау еткен. Осы мақаласында ол Иса (Байзақов) талантына толымды баға бере отырып, оны ескі ғасырлардағы Асан қайғы, Бұхар жыраулардың образын ел есінде жаңғыртатын қазақ өнерпаздарының бірегейі деп есептейді.

Қазақ халқының ауызша және жазбаша әдеби мұрасын академиялық басылым деңгейінде жариялау мен насихаттау бойынша сол кездегі Тіл және әдебиет институтының ұжымы атқарған жұмыстар академик Қ. Сәтбаев тарапынан әрдайым іргелі нәтижелер ретінде оң бағаланады. Академия Президенті: «Қоғамдық ғылымдар жөнінде де Қазақстанның қазірде айтарлықтай жетістіктері аз емес» (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 349), – дей келе, музыкалық фольклорды жаңғыртудың жарқын үлгісі ретінде «Қыз Жібек» пен «Ер Тарғын» сынды әйгілі опералық туындылардың жазылу тәжірибесіне қолдау білдіреді.

Қаныш Сәтбаев ҚазКСР Ғылым академиясының жұмысы туралы «Некоторые итоги работы АН КазССР за пять лет» және басқа қорытынды есептерде әдебиеттанудың дамуына қатысты жаңалықтарды өсіп-өркендеу жолындағы гуманитарлық саланың толымды нәтижелері деп ұсынады. Академия президенті ретінде Қаныш Имантайұлы Шоқан, Абай, Жамбыл шығармаларының ғылыми басылымдарын мысалға келтіре отырып, XX ғасырдың ортасында мәтінді жариялаудың академиялық талаптары орныға бастағандығына назар аудартады. Мұндай стратегиялық бастамалар абайтану, жамбылтану сияқты дербес зерттеу салаларының орнығуына жол салды. Соның нәтижесінде әдебиет тарихын ірі тұлғалар мұрасы арқылы тереңдете зерттеу академиялық әдебиеттанудың тұрақты бағыттарының біріне айналды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында жарық көрген «Ерте замандардан бастап бүгінгі уақытымызға дейінгі Қазақстан тарихы» атты академиялық басылымды дайындауға тарихшы, археологтармен бірге әдебиетші мамандар да араласты. Осы орайда М. Әуезов, Е. Ысмайылов, Б. Кенжебаев, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов секілді белгілі ғалымдар мен әдебиетшілер еліміздің зияткерлік тарихындағы руханимәдени даму арналары туралы тарауларды жазуға атсалысты (Капаева, 2015: 134). Ал 1940-1950 жылдары іске асырылған ғылыми зерттеулердің қатарында әсіресе «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Қазақ совет әдебиеті тарихының очерктері» сынды академиялық зерттеулердің тарихи маңызы да айрықша (Сатпаев, 2024: Т. 4: 613). 1949-1958 жылдар аралығында «Қазақ совет әдебиеті тарихының очерктерінің» 3

мәрте жарық көруі аталған академиялық басылымға сол дәуірде сұраныс жоғары болғандығын байқатса керек.

Алғаш 1957 жылы жарық көрген «Қазақстан Ғылым Академиясы Ұлы Октябрьдің қырық жылдығында» деген көлемді мақаласында Қаныш Имантайұлы сол замандағы айтулы оқиға санатында Мәскеу қаласындағы қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігін ерекше атайды. Бұл кезде М.О. Әуезовтің «Абай» романына жоғары дәрежелі мемлекеттік сыйлық берілгені ҚазКСР Ғылым академиясы Президентінің еңбегінде кеңестік республикалардың баршасына ортақ әдеби табыс ретінде бағамдалады. Бұл дәуірдегі әдебиет мазмұны Қ. Сәтбаев мақаласында М. Әуезов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин секілді ақын-жазушылардың шығармашылығы арқылы пайымдалады (Сәтбаев, 2024. Т.1.: 413-414).

Қ.И. Сәтбаевтың академиялық әдебиеттанудың қалыптасуына қосқан үлесін байыптап-бағамдау үшін оның осы саланы дербес бағыт ретінде орнықтыруға атсалысқан ұйымдастырушылық қызметіне назар аударған жөн. «Итоги первого года деятельности Академии наук Казахской ССР», «Два года Академии наук Казахской ССР», «Основные направления научных работ АН КазССР на 1949 г.», «Творческие планы ученых Казахстана», «Ғылым халық шауашылығын дамыту қызметінде» сияқты ресми құжаттар, баяндамалар мен мақалалардан әдебиет тарихы, фольклор, әдеби үдеріс, ғылыми басылым әзірлеу мәселелерінің Академияның тұрақты зерттеу жоспарына енгізілгені аңғарылады.

Академияның даму жағдайы баяндалатын материалдарда әдебиет пен өнерді зерттейтін дербес институт құру көзделіп, оның міндеттеріне қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясын зерттеу, қазіргі көп жанрлы әдебиеттің даму заңдылықтарын айқындау, әдеби байланыстарды зерделеу және халық мұрасын игеру күн тәртібіне қойылғаны көрініс тауып отырады. Мұндай міндеттердің арнайы институт құру деңгейінде алға қойылуы әдебиеттану мен фольклортанудың зерттеу нысаны, проблематикасы және бағдарламасы айқындалған кәсіби сала ретінде орныққандығын көрсетеді.

Бүгінгі таңда М.О. Әуезов атымен аталатын мекеменің ресми тарихында: «1961 жылы мамыр айында академик Қ. Сәтбаев пен жазушы-ғалым М. Әуезовтің бастамасымен Тіл және әдебиет институтының негізінде Әдебиет және өнер институты жеке бөлініп шықты», – деген жолдар бар (М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2011). Бұл жайында Қ. Сәтбаев та академик-жазушының өмірден өтуіне байланысты қазанама мәтінде жазады (Сатпаев, 2024: Т. 5: 606). Жалпы алғанда, есептік құжаттар мен баяндамаларда институттың бөлініп, қайта ұйымдасу жағдайы ҚазКСР Ғылым Академиясының құрылымдық дамуының маңызды нәтижелерінің бірі ретінде бағаланады.

Осы ізденіс арнасында Қаныш Сәтбаевтың 1961 жылы 13 қазанда «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған «М.О. Әуезовті мәңгі есте қалдыру туралы» атты мақаласының тарихи маңызы әдеби мұраны жүйелі игерудің тұтас академиялық үлгісі сипатында жарық көруінде. Құжатта М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына жазушының өмірі мен шығармашылығын арнайы зерттеу

міндетінің жүктелуі, ұйымдастырылатын музей-үйдің қорына қолжазбалар, хаттар, рецензиялар, фотосуреттер, жеке заттар және басқа да деректік материалдарды жинау көзделуі, жарияланбаған көркем әрі ғылыми еңбектерді анықтап, айналымға енгізу қажеттігінің белгіленуі осыны аңғартады. Мақала Мұхтар Әуезов шығармаларының академиялық жинағын әзірлеу үшін арнайы комиссия құрылып, оның мұрасын жариялау ісінің жоспарлы түрде іске асырылғандығын көрсетеді. Шағын мақалада «Қазақ ССР Ғылым Академиясының президиумы М.О. Әуезовтің совет әдебиеті мен мәдениетіне, республикада филология ғылымына сіңірген зор еңбегін атап көрсетіп, арнаулы қаулы қабылдады. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына совет заманының аса көрнекті жазушысы болған академик М.О. Әуезовтің өмірі мен творчествосы туралы тақырыпты белгілеп, зерттеуді міндеттеді», – деген жолдар бар (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 521). Осы бастама негізінде кейін академик-жазушының әр мәтініне текстологиялық зерттеу жасалып, оларды паспорттау, баспаға дайындау сынды шаралар кешені орындалды. Осылайша, Қ.И. Сәтбаев М.О. Әуезовтің мол шығармашылық мұрасын игеру контексінде Ғылым академиясының басшысы ретінде осы бастамаға ұйытқы болып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын тиісті академиялық деңгейде іске асыруға дер кезінде жағдай жасады. Бұл шешім әуезовтану саласының дербес бағыт ретінде институционалдық деңгейде қалыптасуына мүмкіндік туғызды.

Қ.И. Сәтбаевтың Семей мұғалімдер семинариясында өзіне ұстаздық еткен В.И. Поповқа жазылған хаты Мұхтар Омарханұлының өмірбаянына қатысты деректерді жинаудың нақты бір тәжірибесін танытады. Қ. Сәтбаев ұстазынан М. Әуезов автографының фотокөшірмесін музей жәдігеріне айналдыру үшін Әдебиет және өнер институтына тапсыруды, сонымен бірге әйгілі жазушының шәкірттік кезі туралы естелік жазуды сұрайды. Осы шағын ғана эпистолярлық мұра (кейін «Қазақстан мұғалімі» журналында жарық көрген) жазушы музейінің жәдігерлер қорының жиналу тарихынан дерек береді.

Қ. Сәтбаев пен М. Әуезовтің арасындағы көпжылдық достық және қызметтестік қарым-қатынас туралы Д.А. Қонаевтың 2024 жылы жарық көрген мақаласында кеңінен таратылып айтылады (Кунаев, 2024). Олардың Семей мұғалімдер семинариясындағы шәкірттік шақтарынан бастау алатын фольклор, әдебиет, тарих және ғылым мәселелері төңірегіндегі өзара пікір-сұхбаттары, бір-бірінің еңбегі жайлы көзқарастары екі тұлғаның да архивтік, жазба мұраларында сақтаулы.

Қырда туып өскен қазақ баласының («сын степного кочевника») ҚазКСР Ғылым академиясының Президентіне дейінгі тұлғалық өсу жолы, кеңестік геология ғылымының алдыңғы қатарлы ғалымдарына қосылып, Сталиндік сыйлыққа ие болуы, т.б. жайлы жолдастық, әріптестік жылы лебіздерді Мұхтар Омарханұлының жазбаларынан да кездестіруге болады. Осы материалдарды өзара салғастыра, жүйелеп зерделеген сайын екі тұлғаның байланысын, өмір жолдарын нақтылай түсетін деректер табыла береді. Мысалы, Мұхтар Әуезов өзінің Мәлік Ғабдуллинге жазған хатында былай дейді: «Жақында аса бір жақсы пленум өткіздік, барлық жұртшылығымыз ерекше бейіл беріп, үлкен ілтипат көңілмен өткерісті. ...Алға қарай үлкен нысаналар белгілеп бергендей болды. Табысты айтқанда жазушылар, сыншылар, ірі мәдениетті Сәтбаев сияқты оқушылар да соны ірі бағалайтындарын

көп-көп айтты. Пленум және басшы жұртшылықта Абайдың екінші кітабын биыл жазып бітіруді міндет етті. Сондай ынталы іске отыруды шарт етті» (Әуезов, 2014: 255). Осылайша, қаламдас інісі М. Ғабдуллинге арналған хат жолдарынан «Абай» романының алғашқы кітабын аса қуанышпен қарсы алған зиялы топта Қаныш Имантайұлының есімі ерекше аталады.

М.О. Әуезовтің «Абай» романы туралы Қаныш Имантайұлының көзқарасына тоқталайық. Алғаш «Выдающееся произведение казахской советской литературы (о книге М.Ауэзова «Абай»)» деген атаумен орыс тілінде 1949 жылы «Вестник Академии наук Казахской ССР» журналының № 5 санында жарияланған мақала (Сатпаев, 2024: Т. 3: 645-648) 1957 жылы аздаған өзгертулермен қазақ тілінде «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланды. «Үлкен талант иесі» – М. Әуезовтің 60 жылдық мерейтойына орай ықшамдалған публицистикалық сипаттағы мақала (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 398-399). Қ. Сәтбаевтың М. Әуезов романы жайлы бұл мақаласының әдеби сын кеңістігінде ықпалы айрықша болғанын әуезовтану, қазақ романы және жалпы қазақ әдебиетінің тарихына қатысты зерттеулер легі айғақтайды.

Қ.И. Сәтбаев «Абай» романының өз дәуіріндегі ірі әдеби құбылыс болғандығын мығым әрі жан-жақты аргументтермен дәйектейді. Шығарманың көркемдік қуатын эпикалық қарым, тіл шұрайы, характер жасау шеберлігі, пейзаждың психологиялық қызметі сияқты нақты белгілер арқылы негіздейді. Әсіресе романның XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының тұрмысын, әлеуметтік қатынастарын, әдет-ғұрпы мен рухани ортасын кең қамтуына назар аударуы Қ. Сәтбаев пікірінің тарихи салмағын арттырғаны анық. Осы орайда автордың: «Мұхтар өзінің «Абай» романымен үлкен көркем шығарма жазып қана қойған жоқ, сонымен бірге аса құнды ғылыми еңбек жасады. «Абай» романы ғылымның әр саласындағы мамандардың назарын ұзақ жылдар бойы өзіне аударатыны аян. Қазақ халқының басынан кешірген дәуірін зерттейтін бірде-бір тарихшы бұл кітапты оқымай қоймайды. Филолог ғалымдар мұнан қазақтың әдеби тілінің құрылуы мен қалыптасуы жөнінен бай материал табады. Этнограф ғалымдар бұл арқылы қазақ ұлтының ежелгі салт-сана, әдет-ғұрпына қанады. Экономист ғалымдар XX ғасырдағы Қазақстанның мал шаруашылығы жөнінде, тап тартысы мен ру тартысы жөнінде, қысқасы, сол замандағы қазақ ұлтының бар тіршілігі турасында мағлұмат алады. Юрист ғалымдар қазақ даласында бел алған ежелгі ата дәстүрі, заң-жосығы жайында бай дерекке қанады» (Сәтбаев, 2024: Т. 1: 399), – деген байламдары роман-эпопеяның қазақ халқының Абай дәуіріндегі тұрмыс-салтын егжей-тегжейлі суреттеген «түбегейлі энциклопедия» ретінде өрісін кеңейтті.

Романның төрт кітабы жарық көрген 1940-1950 жылдары әдеби сын кеңістігінде бұған қатысты түрлі сипаттағы мақалалар дүркін-дүркін жарияланып отырды. Тұңғыш эпопеяны, сонымен бірге абайтану саласындағы текстологиялық ізденістерді идеологиялық науқандардың әсерімен сынаушылардың қарасы аз болған жоқ. Әдебиет тарихында, соның ішінде қазақ романының тарихында әсіресе С. Бәйішевтің «Профессор М. Әуезов өткендегі қателіктерінің шырмауында» (1947), П. Кузнецовтың «Величание вместо критики» (1953), С. Нұрышевтың «До конца искоренить буржуазно-националистические извращения в изучении творчества

Абая» (1953), сондай-ақ «Казахстанская правда» газеті редакциясының «По поводу романа М. Ауэзова «Абай»» (1953) сынды сыни мақалалар әдебиеттің цензуралық сипатын көрсететін оқиғалар ретінде есте қалды. Осындай күрделі саяси кезеңде туындының әдеби құндылығын әділ бағалап, ол туралы пікір қалыптастыруда Ғылым академиясының басшысы ретінде Қ. Сәтбаевтың ролі елеулі болды.

Мұхтар Әуезовтің «Абай мұрасы жайында» тақырыбындағы мақаласына жазылған комментарийде Рафат Әбдіғұлов былай дейді: «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығының мұрағатында (201-бума) Қазақ ССР Ғылым академиясы мен Кеңес Жазушылар одағы басқармасы бірігіп өткізген ғылыми дискуссиясында академияның Тіл және Әдебиет институтының абайтану мәселелеріне қатысты жұмыстарын қараған кешкі отырысының стенограммасы сақталған. Отырысты басқарып, сөз беріп отырған – Қ.И. Сәтпаев» (Әуезов, 2014: 412-413). М. Әуезовтің Абай тақырыбындағы шығармашылық жұмыстарын 1951 жылғы саяси-идеологиялық қуғын-сүргіндер мен айыптаулар контексінде сипаттайтын көлемді ғылыми түсініктен белгілі болғандай, Қаныш Сәтбаев осы кездегі әдеби-сын талқылауларының ортасында болды.

1959 жылы 22 сәуірде аталған туындысы үшін жазушыға Ленин сыйлығы берілуіне орай 24-сәуірде «Қазақ әдебиеті» газетінде Мұхтар Әуезов романы туралы Қ. Сәтбаевтың «Орайлас ойлар» деген атпен тағы шағын ғана материалы жарық көреді. Саяси-идеологиялық цензураның қатаң бақылауы жағдайында 1942 (бірінші кітап), 1947 (екінші кітап), 1952 (үшінші кітап), 1956 (төртінші) жылдары жарық көрген туындының «Абай жолы» аталып, эпопеялық деңгейге жеткені белгілі. Романның тарихи салмағын таразылау барысында Қ. Сәтбаев М. Әуезовтің мол материал жинап, ұзақ уақыт өнімді шығармашылық еңбек еткенін ризашылықпен айтады. Осылайша, халықтың өткен ғасырдағы тарихы мен ұлы ақынның өмір жолы жайлы ой-танымды осындай кең қарымда қамту үшін талантпен қоса, еңбекқорлық та қажет екенін түйіндейді (Сәтбаев, 2024. Т.1.: 457). «Қазақ романы: өткені мен бүгіні» атты ұжымдық монографияда Б.Қ. Майтанов «Абай жолының» қазақ романының генезисіндегі орны мен ролін пайымдауды, ең алдымен, сол дәуірдің тарихи контексімен сабақтастырады (Майтанов, 2009). Бұл жердегі ой бағыты, әрине, қазақ сөз өнеріндегі роман жанрын әлем әдебиетінің үздік туындылары қатарына жеткізудегі ұлттық мұрат, әдеби буындар арасындағы жалғастық мәселелерімен мәндес.

Жазба әдебиеттегі ұлттық эпикалық дәстүрдің іргесін қаласқан Алаш прозашылары репрессияға ұшырағаннан кейінгі уақытта Мұхтар Әуезовтің өз шығармашылық тағдыр-талайын Абай тақырыбымен байланыстыруы, шын мәнінде – оның қаламгерлік миссиясын айқындайтын маңызды фактор. Қаныш Имантайұлының аталған роман жайлы ойларын әр жылдары жаңғыртып, қайта-қайта оралып отыруын осы арнада топшылауға болады.

Қ.И. Сәтбаевтың 1961 жылғы 1 шілдедегі Мұхтар Омарханұлының қазасына байланысты көпшілік алдында сөйлеген сөзі (осы сөз келесі күні «Казахстанская правда» газетінде жарияланған) әуезовтану тарихында оның тұлғасы мен оның мұрасын ұлтқа қызмет ету контексінде бағамдаған маңызды дерек ретінде құнды. Замандасы Қаныш Сәтбаев Мұхтар Әуезовті жазушы, филолог-ғалым, қоғам

қайраткері және ғылым ұйымдастырушысы деңгейіндегі қырларын қамти отырып, ұлтына қызмет еткен кемел тұлға қалпында сипаттайды: «Оборвалась жизнь замечательного человека, чьи лучшие творения известны и признаны во всем мире. Монументальная эпопея об Абае, любовно созданная Мухтаром Омархановичем, по праву вошла в золотую сокровищницу мировой литературы. Отныне Мухтар Ауэзов наравне с такими великими сынами казахского народа, как Абай Кунанбаев и Чокан Валиханов, стал достоянием истории» (Сатпаев, 2024: Т. 5: 606).

4. Зерттеу нәтижесі

Қаныш Имантайұлының ғылыми-публицистикалық және эпистолярлық мұрасындағы әдебиет пен фольклорға қатысты материалдарды жүйелеп саралау нәтижелерін қорыта келе, төмендегідей жаңа тұжырымдар жасалды:

1) Ғалымның әдебиет мәселелері талқыланатын еңбектерінің форматы мен жанры әртекті. Осы қатарда мақала, хат, баяндама, есеп, бағдарламалық құжат, үндеу, құттықтау, қазанама, т.б. көптеген материалдар бар.

2) Отандық әдебиеттанудың даму үрдістері Қ. Сәтбаев мұрасында ұлттық гуманитарлық ғылымның қалыптасу үдерісі деңгейінде академиялық мүдде тұрғысынан пайымдалады. Бұл мазмұндағы еңбектері 1920 жылдан бастап өмірінің соңына дейінгі жазбаларына дейін жалғасын тапқан.

3) Қаныш Сәтбаев көркем шығарманы бағалауда тарихи шындықтың игерілуіне, тілдік-көркемдік сапаға және туындының тарихи-мәдени танымдық әлеуетіне ұдайы назар аударады. «Ер Едіге» эпосына жазылған «Сөз басы», М. Әуезовтің «Абай» романы туралы пікірлері мен жазушы тұлғасына берген бағалары осы ұстанымды білдіреді.

4) «Ер Едіге» жырына қатысты 1927 және 1951 жылдардағы қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндердің салыстырмалы талдауы Қ. Сәтбаевтың фольклорға деген көзқарасының уақыт өте келе теориялық тұрғыдан нақтыланғанын және оның жазу мәнерінің академиялық сипат ала түскенін көрсетеді. Екі нұсқада да ауыз әдебиеті тіл тарихын, әдеби дамуды және тарихи жадты танудың маңызды дереккөзі ретінде бағаланады.

5) Әдебиетке қатысты материалдар қатарында М.О. Әуезов шығармашылығы туралы еңбектер басым. Олардың мазмұндық қыры Қ. Сәтбаевтың әуезовтануға қосқан үлесін дәйекті түрде айқындайды.

6) ҚазКСР Ғылым академиясының президенті лауазымында Қаныш Имантайұлы отандық әдебиеттанудың институционалдық дамуына елеулі ықпал етті. Ғалым мұрасында әдебиет тарихы, фольклор, заманауи әдеби үдеріс және ғылыми басылым мәселелерінің тұрақты зерттеу бағыттарына айналуы, филологиялық мекемелердің мамандануы жайлы деректі құжаттар көп. 1961 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының дербес ұйымға айналуы осы динамикалық үдерістің институционалдық тұрғыда одан әрі нығая түскенін көрсетеді.

5. Қорытынды

Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың Қазақстан әдебиеттануы тарихындағы орны, ең алдымен, ғылым саласының ұйымдастырушысы ретіндегі жауапты қызметімен байланысты. Ол халық ауыз әдебиеті мұраларын жинау мен сақтау, зерттеу мен

жариялау мәселелерін ұдайы ғылыми қауымдастық назарында ұстады; кеңестік дәуірдегі саяси-идеологиялық жүйенің қатаң бақылауы мен жіті цензура жағдайында қазақ әдебиеті тарихының жазылуына жағдай жасады. Академияның ұзақ мерзімді жоспарларына енгізуге, фольклорлық және авторлық мұраны жүйелі түрде зерттеу мен жариялауға, филологиялық мекемелердің мамандануына және дербес әдебиеттану институтының қалыптасуына институционалдық жағдай жасады. Осы тұрғыдан оның үлесін қазақ академиялық әдебиеттануының зерттеушілік және ұйымдық негіздерін орнықтыруға ықпал еткен жүйелі ғылыми-ұйымдастырушылық қызмет ретінде бағалау керек.

Жоғарыдағы талдау нәтижелері көрсеткендей, Қ.И. Сәтбаевтың отандық әдебиеттану ғылымының тарихындағы нақты үлесі алдағы уақытта мекеме тарихына, фольклортану мен әдебиеттануға байланысты академиялық еңбектерді жазу барысында қамтылғаны орынды деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Ананьева С.В. (2019). Қаныш Сәтбаевтың ғылыми зерттеулеріндегі фольклор, әдебиет, театр және музыка өнері // Лингвориторикалық парадигма: теориялық және қолданбалы аспектілер. – № 24. – Б. 127-129.

2. Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т.30. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 428 б. 978-601-294-172-2

3. Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т.50. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 472 б. ISBN 978-601-294-192-0

4. Калиева А., Матыжанов К., Нухулы А. (2025). Қ.И. Сәтбаев мұрасындағы фольклор және мәдени жады мәселелері: «Ер Едіге» эпосынан Ұлытаудың киелі географиясына дейін // Керуен. – Т. 88. – № 3. – Б. 17-34. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-01

5. Капаева А.Т. (2015). Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның ғылымы мен мәдениеті // Үлкен Алтай әлемі. – Т. 1. – № 2. – Б. 132-139.

6. Кунаев Д.А. (2024). Мухтар Ауэзов и Каныш Сатпаев // Казахстанская правда. 24 июля.

7. Майтанов Б.Қ. (2009). «Абай жолы» // Қазақ романы: өткені мен бүгіні. Ұжымдық монография. – Алматы, 2009. – Б. 127-149. ISBN 978-601-7097-06-6

8. Маргулан Д.А. (2019). Қ.И. Сәтбаев пен Ә.Х. Марғұлан: ынтымақтастық тарихы // Қазақстан археологиясы. – № 3 (5). – Б. 7-23. https://doi.org/10.52967/akz2019.3.5.7.23

9. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. 50 жыл. – Алматы: Арда, 2011. – 472 б. ISBN 9965-778-68-x

10. Негимов С. (2024). Сәтбаев планетасы // Егемен Қазақстан. – 27 ақпан. – № 40. – Б. 12.

11. Ниретина Н.В. (2024). Қ.И. Сәтбаев архиві – Қазақстан ғылымының, мәдениетінің және индустрияландыруының тарихын танудың сарқылмас көзі // Геология және жер қойнауын қорғау. – № 4 (93). – Б. 10-13.

12. Сәтбаев Қ. Ұлы Қазан төңкерісінің қырық жылдығы қарсаңындағы Қазақстан Ғылым академиясы // Қаныш Сәтбаев. Еңбектерінің академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 4 / құрастырған және баспаға дайындаған К.И. Матыжанов, А.К. Калиева, С.В. Ананьева, К.Н. Галай. – Алматы, 2024. – Б. 564-622. ISBN 978-601-354-198-3.

13. Сәтбаев Қ. Қазақ совет әдебиетінің көрнекті туындысы (М. Әуезовтің «Абай» кітабы туралы) // Қаныш Сәтбаев. Еңбектерінің академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 3 / құрастырған және баспаға дайындаған К.И. Матыжанов, А.К. Калиева, С.В. Ананьева, А.С. Демченко. – Алматы, 2024. – Б. 645-648. ISBN 978-601-354-198-3.

14. Сәтбаев Қ. Мұрын жыраудың (Сеңгірбаевтың) жырларын стенографиялық жолмен жазып алу қажеттігі туралы // Қаныш Сәтбаев. Еңбектерінің академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 3 /

құрастырған және баспаға дайындаған К.И. Матыжанов, А.К. Калиева, С.В. Ананьева, А.С. Демченко. – Алматы, 2024. – Б. 313-315. ISBN 978-601-354-198-3.

15. Сәтбаев Қ. «Ер Едіге» халық жырына алғысөз // Қаныш Сәтбаев. Еңбектерінің академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 2 / құрастырған және баспаға дайындаған К.И. Матыжанов, А.К. Калиева, С.В. Ананьева, А.К. Машакова. – Алматы, 2024. – Б. 499-506. ISBN 978-601-354-196-9.

16. Сәтбаев Қ. М.О. Әуезовті жерлеу рәсімінде сөйлеген сөзі. 1961 жылғы 1 шілде // Қаныш Сәтбаев. Еңбектерінің академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 5 / құрастырған және баспаға дайындаған К.И. Матыжанов, А.К. Калиева, С.В. Ананьева, А.К. Машакова. – Алматы, 2024. – Б. 606. ISBN 978-601-354-198-3.

17. Сәтбаев Қ. «Ер Едіге» // Қаныш Сәтбаев. Шығармаларының академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 1 / құрастырған және баспаға дайындаған К.І. Матыжанов, А.Қ. Қалиева, С.В. Ананьева, А.Т. Қалиасқарова, Н.Ж. Мағазбеков, Ш.М. Әмірбаева. – Алматы, 2024. – Б. 221-260. ISBN 978-601-354-196-9.

18. Сәтбаев Қ. Қазақстанның ұлт театры туралы // Қаныш Сәтбаев. Шығармаларының академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 1 / құрастырған және баспаға дайындаған К.І. Матыжанов, А.Қ. Қалиева, С.В. Ананьева, А.Т. Қалиасқарова, Н.Ж. Мағазбеков, Ш.М. Әмірбаева. – Алматы, 2024. – Б. 218-220. ISBN 978-601-354-196-9.

19. Сәтбаев Қ. Көркейген қазақ халқының ғылымы мен мәдениеті // Қаныш Сәтбаев. Шығармаларының академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 1 / құрастырған және баспаға дайындаған К.І. Матыжанов, А.Қ. Қалиева, С.В. Ананьева, А.Т. Қалиасқарова, Н.Ж. Мағазбеков, Ш.М. Әмірбаева. – Алматы, 2024. – Б. 283-289. ISBN 978-601-354-196-9.

20. Сәтбаев Қ. Аманкелдінің батыр бабалары // Қаныш Сәтбаев. Шығармаларының академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 1 / құрастырған және баспаға дайындаған К.І. Матыжанов, А.Қ. Қалиева, С.В. Ананьева, А.Т. Қалиасқарова, Н.Ж. Мағазбеков, Ш.М. Әмірбаева. – Алматы, 2024. – Б. 269-270. ISBN 978-601-354-196-9.

21. Сәтбаев Қ. Орайлас ойлар // Қаныш Сәтбаев. Шығармаларының академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 1 / құрастырған және баспаға дайындаған К.І. Матыжанов, А.Қ. Қалиева, С.В. Ананьева, А.Т. Қалиасқарова, Н.Ж. Мағазбеков, Ш.М. Әмірбаева. – Алматы, 2024. – Б. 617-618. ISBN 978-601-354-196-9.

22. Сәтбаев Қ. Совет өкіметінің 30 жылында Қазақстандағы ғылым жетістіктері // Қаныш Сәтбаев. Шығармаларының академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 1 / құрастырған және баспаға дайындаған К.І. Матыжанов, А.Қ. Қалиева, С.В. Ананьева, А.Т. Қалиасқарова, Н.Ж. Мағазбеков, Ш.М. Әмірбаева. – Алматы, 2024. – Б. 342-353. ISBN 978-601-354-196-9.

23. Сәтбаев Қ. Үлкен талант иесі // Қаныш Сәтбаев. Шығармаларының академиялық толық жинағы: 5 томдық. Т. 1 / құрастырған және баспаға дайындаған К.І. Матыжанов, А.Қ. Қалиева, С.В. Ананьева, А.Т. Қалиасқарова, Н.Ж. Мағазбеков, Ш.М. Әмірбаева. – Алматы, 2024. – Б. 398-399. ISBN 978-601-354-196-9.

24. Торғаутова Ш.А. (2024). Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың Қазақстандағы геология, тарих, этнография және археология ғылымдарын дамытуы және кеңестік идеологияның Қазақ КСР Ғылым академиясындағы абайтану саласына ықпалы // Qazaqtaný. – № 1 (21). – Б. 5-16.

25. Уалиев Т.А., Кушкумбаев А.К. (2024). Едіге туралы аңыздардың қазақ нұсқаларын зерттеу мәселесі // Алтын Ордаға шолу. – Т. 12. – № 4. – Б. 782-813.

References:

1. Ananyeva S.V. (2019). Folklore, Literature, Theatre, and Musical Art in the Scholarly Research of Kanysh Satbayev // Lingvoritoricheskaya paradigma: teoreticheskie i prikladnye aspekty [Linguorhetorical Paradigm: Theoretical and Applied Aspects]. – No. 24. – P. 127-129. (In Russian).

2. Auezov M.O. (2014). Complete Collection of Works in Fifty Volumes. Vol. 30. – Almaty: Dauir, Zhibek Zholy. – 428 p. ISBN 978-601-294-172-2. (In Kazakh).

3. Auezov M.O. (2014). Complete Collection of Works in Fifty Volumes. Vol. 50. – Almaty: Dauir, Zhibek Zholy. – 472 p. ISBN 978-601-294-192-0. (In Kazakh).

4. Kaliyeva A., Matyzhanov K., Nukhuly A. (2025). Issues of Folklore and Cultural Memory in the Legacy of K.I. Satbayev: From the Epic “Er Edige” to the Sacred Geography of Ulytau // Keruen. – Vol. 88. – No. 3. – P. 17-34. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-01 (In Russian).

5. Kapaeva A.T. (2015). Science and Culture of Kazakhstan during the Great Patriotic War // Mir Bolshogo Altaya [World of the Greater Altai]. – Vol. 1. – No. 2. – P. 132-139. (In Russian).

6. Kunaev D.A. (2024). Mukhtar Auezov and Kanysh Satbayev // Kazakhstanskaya Pravda. – July 24. (In Russian).

7. M.O. Auezov Institute of Literature and Art: 50 Years. (2011). – Almaty: Arda. – 472 p. ISBN 9965-778-68-X. (In Kazakh).

8. Maitanov B.K. (2009). «The Path of Abai» // The Kazakh Novel: Past and Present. Collective Monograph. – Almaty, 2009. – P. 127–149. ISBN 978-601-7097-06-6. (In Kazakh).

9. Margulan D.A. (2019). K.I. Satbayev and A.Kh. Margulan: A History of Collaboration // Archaeology of Kazakhstan. – No. 3 (5). – P. 7-23. https://doi.org/10.52967/akz2019.3.5.7.23 (In Russian).

10. Negimov S. (2024). The Satbayev Planet // Egemen Qazaqstan. – February 27. – No. 40. – P. 12. (In Kazakh).

11. Niretina N.V. (2024). The Archive of K.I. Satbayev as an Inexhaustible Source for Understanding the History of Science, Culture, and Industrialization of Kazakhstan // Geologiya i okhrana nedr [Geology and Subsoil Protection]. – No. 4 (93). – P. 10-13. (In Russian).

12. Satbayev K. (2024). «Er Edige» // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 1 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.T. Kaliaskarova, N.Zh. Magazbekov, Sh.M. Amirbayeva. – Almaty, 2024. – P. 221-260. ISBN 978-601-354-196-9. (In Kazakh).

13. Satbayev K. (2024). A Man of Great Talent // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 1 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.T. Kaliaskarova, N.Zh. Magazbekov, Sh.M. Amirbayeva. – Almaty, 2024. – P. 398-399. ISBN 978-601-354-196-9. (In Kazakh).

14. Satbayev K. (2024). Achievements of Science in Kazakhstan during Thirty Years of Soviet Rule // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 1 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.T. Kaliaskarova, N.Zh. Magazbekov, Sh.M. Amirbayeva. – Almaty, 2024. – P. 342-353. ISBN 978-601-354-196-9. (In Kazakh).

15. Satbayev K. (2024). Amangeldy's Heroic Ancestors // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 1 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.T. Kaliaskarova, N.Zh. Magazbekov, Sh.M. Amirbayeva. – Almaty, 2024. – P. 269–270. ISBN 978-601-354-196-9. (In Kazakh).

16. Satbayev K. (2024). An Outstanding Work of Kazakh Soviet Literature (On M. Auezov's "Abai") // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 3 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.S. Demchenko. – Almaty, 2024. – P. 645-648. ISBN 978-601-354-198-3. (In Russian).

17. Satbayev K. (2024). On the National Theatre of Kazakhstan // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 1 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.T. Kaliaskarova, N.Zh. Magazbekov, Sh.M. Amirbayeva. – Almaty, 2024. – P. 218–220. ISBN 978-601-354-196-9. (In Kazakh).

18. Satbayev K. (2024). On the Necessity of a Stenographic Recording of the Tales of Muryn Zhyrau (Sengirbayev) // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 3 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.S. Demchenko. – Almaty, 2024. – P. 313-315. ISBN 978-601-354-198-3. (In Russian).

19. Satbayev K. (2024). Preface to the Folk Tale «Er Edige» // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 2 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.K. Mashakova. – Almaty, 2024. – P. 499-506. ISBN 978-601-354-196-9. (In Russian).

20. Satbayev K. (2024). Reflections on Related Themes // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 1 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.T. Kaliaskarova, N.Zh. Magazbekov, Sh.M. Amirbayeva. – Almaty, 2024. – P. 617–618. ISBN 978-601-354-196-9. (In Kazakh).

21. Satbayev K. (2024). Science and Culture of the Revitalized Kazakh People // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 1 / Compiled and prepared for publication by

K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.T. Kaliaskarova, N.Zh. Magazbekov, Sh.M. Amirbayeva. – Almaty, 2024. – P. 283–289. ISBN 978-601-354-196-9. (In Kazakh).

22. Satbayev K. (2024). Speech at the Funeral of M.O. Auezov, July 1, 1961 // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 5 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, A.K. Mashakova. – Almaty, 2024. – P. 606. ISBN 978-601-354-198-3. (In Russian).

23. Satbayev K. (2024). The Academy of Sciences of Kazakhstan on the Fortieth Anniversary of the Great October Revolution // Kanysh Satbayev. Complete Academic Collection of Works: In Five Volumes. Vol. 4 / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, A.K. Kaliyeva, S.V. Ananyeva, K.N. Galay. – Almaty, 2024. – P. 564-622. ISBN 978-601-354-198-3. (In Russian).

24. Torgautova Sh.A. (2024). Kanysh Imantayevich Satbayev's Contribution to the Development of Geology, History, Ethnography, and Archaeology in Kazakhstan and the Influence of Soviet Ideology on Kazakh Scholarship in the Field of Abai Studies at the Academy of Sciences of the Kazakh SSR // Qazaqtaný. – No. 1 (21). – P. 5-16. (In Russian).

25. Ualiyev T.A., Kushkumbayev, A.K. (2024). On the Study of Kazakh Versions of the Legends of Edige // Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. – Vol. 12. – No. 4. – P. 782-813. (In Russian).

МРНТИ 17.07.29 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-11

Р.М. Мусабекова
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail: roza709@mail.ru.
ORCID: 0000-0003-1471-8657

Интеллектуальная проза Ю. Домбровского о политических перипетиях XX века

Аннотация. В статье рассматривается раннее творчество писателя Юрия Домбровского как художественная летопись общественно-политических перипетий XX века. Первое его произведение «Крушение империи» или роман «Державин» малоизвестен широкому кругу читателей. В данной статье автор подвергает анализу первый роман писателя, частично (в качестве новогоднего подарка читателям журнала «Литературный Казахстан»*)* опубликованный в трагическом 1937 году, а в полном объеме дойдет до читателей в 1938 г. в самый разгар тоталитаризма. Целью работы является выявить и проанализировать основные художественные стратегии, которые представлены автором в произведении. Методами исследования явились структурный и нарратологический анализ, сравнительно-исторический метод, метод интертекстуального анализа. Исследование вносит вклад в развитие литературного процесса современного Казахстана, требует рассмотрения представленных проблем в более широком контексте глобальной культурной динамики. Это дает возможность взаимодействия с мировыми тенденциями литературы. Центральным образом романа является юный поэт Державин. Ю. Домбровский обращается к образу молодого поэта, еще неизвестного. Для творчества Г.Р. Державина была характерна тема права, правосудия, правозаконности. В романе «Крушение империи» автор подхватил державинскую тему права и развивает ее глубже, в уже новых исторических условиях XX века. Несмотря на несомненный интерес к проблематике подобного плана, в отечественном литературоведении не столь широко представлены работы в рамках междисциплинарных исследований.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Комплексное междисциплинарное исследование интеллектуальной истории XX – первой четверти XXI вв. на основе анализа произведений казахстанских историков и литераторов» (регистрационный номер: BR28713085).

Ключевые слова: писатель, власть, свобода, противостояние, независимость.

Р.М. Мұсабекова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: roza709@mail.ru.
ORCID: 0000-0003-1471-8657

Ю.Домбровскийдің XX ғасырдағы саяси өзгерістер туралы интеллектуалдық прозасы

Аңдатпа. Мақалада жазушы Юрий Домбровскийдің ерте кезеңдегі шығармашылығы XX ғасырдағы қоғамдық-саяси өзгерістердің көркем жылнамасы ретінде қарастырылады. Оның алғашқы

* ***Укажите правильную ссылку:***
Р.М. Мусабекова. Интеллектуальная проза Ю.Домбровского о политических перипетиях XX века // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 178-194. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-11.

«Империяның күйреуі» туындысы немесе «Державин» романы оқырмандардың кең тобына аса таныс емес болып келеді. Бұл мақалада автор жазушының алғашқы романын талдайды. Шығарма қасіретті 1937 жылы «Литературный Казахстан» журналының оқырмандарына жаңа жылдық сыйлық ретінде ішінара жарияланып, толық нұсқасы 1938 жылы тоталитаризмнің ең күшейген шағында жарық көрді. Аталған зерттеудің мақсаты – автордың шығармада ұсынған негізгі көркемдік стратегияларын анықтау және талдау болып табылады. Зерттеу әдістері ретінде құрылымдық және нарратологиялық талдау, салыстырмалы-тарихи әдіс, интертекстуалдық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу Қазақстандағы қазіргі әдеби үдерістің дамуына үлес қосып, қарастырылған мәселелерді жаһандық мәдени динамика контексінде кеңірек қарастыруды талап етеді. Бұл әлемдік әдеби үрдістермен өзара байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Романның орталық кейіпкері – жас ақын Державин болып табылады. Ю. Домбровский әлі белгісіз жас ақын бейнесіне назар аударады. Г.Р. Державин шығармашылығына құқық, әділеттілік, заңдылық тақырыптары тән болды. «Империяның күйреуі» романында автор державиндік құқық тақырыбын алып, жалғастырып, оны XX ғасырдың жаңа тарихи жағдайында тереңдете түседі. Осындай мәселелерге деген қызығушылыққа қарамастан, отандық әдебиеттануда пәнаралық зерттеулер аясындағы еңбектер жеткілікті деңгейде ұсынылмаған.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандық тарихшылар мен әдебиетшілердің шығармаларын талдау негізінде XX-XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі зияткерлік тарихты кешенді пәнаралық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі: BR28713085).

Кілт сөздер: жазушы, билік, еркіндік, қарсы тұру, тәуелсіздік.

R.M. Mussabekova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: roza709@mail.ru.
ORCID: 0000-0003-1471-8657

Intellectual prose by Y.Dombrovsky on the political turnings of the 20th century

Abstract. The article examines the early works of writer Yuri Dombrovsky as an artistic chronicle of the socio-political transformations of the twentieth century. His first work, «The Collapse of the Empire» or the novel "Derzhavin", is little known to a wide readership. This article analyzes the writer's first novel, which was partially published in 1937, a tragic year, as a New Year's gift to readers of the journal Literaturny Kazakhstan, and later published in full in 1938 at the height of totalitarianism. The purpose of this study is to identify and analyze the main artistic strategies presented by the author in the work. The research methods include structural and narratological analysis, the comparative-historical method, and the method of intertextual analysis. The study contributes to the development of the modern literary process in Kazakhstan and requires consideration of the presented issues in a broader context of global cultural dynamics. This provides an opportunity for interaction with global literary trends. The central character of the novel is the young poet Derzhavin. Y. Dombrovsky turns to the image of a young, still unknown poet. The work of G.R. Derzhavin was characterized by the themes of law, justice, and legality. In the novel "The Collapse of the Empire", the author continues Derzhavin's theme of law and develops it more deeply within the new historical conditions of the twentieth century. Despite the obvious interest in such issues, domestic literary studies do not widely represent works within interdisciplinary research.

Acknowledgments: The article was carried out within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan on the topic "Comprehensive interdisciplinary study of the intellectual history of the 20th - first quarter of the 21st centuries based on the analysis of the works of Kazakh historians and writers" (registration number: BR28713085)

Keywords: writer, power, freedom, confrontation, independence.

1. Введение

Современная литература Казахстана представляет собой сложный процесс эволюции, в котором представлены различные художественные стратегии. Их сосуществование является уникальным явлением взаимодействия философских концепций. Писатель Юрий Домбровский был противником нормативной эстетики, он воспринимал литературу как жизненную необходимость, понимал ценность и значение искусства. О неблагополучии в художественном мире творчества и об ошибочности бытующих установок заговорили сами литераторы. Долгое время эта борьба была неравной, ревнителям социального заказа были ближе и понятнее указания партийного руководства. В своем творчестве Юрий Домбровский создает художественный портрет таких исторических личностей, как Державин, Байрон, Шекспир, поэтов пушкинской поры: Грибоедова, Веневитинова, Гнедича, Кюхельбекера и др. Не просветительской деятельностью задается автор, сочиняя стихи и эссе по этой тематике. Он изучает историческое прошлое, чтобы добиться не только его адекватного, правдивого изображения.

Актуальность исследуемой темы обусловлена растущим интересом к литературному процессу 30-х годов XX века. Несмотря на существовавшие тогда произведения, которые были посвящены не столь распространенному явлению, когда писателям удавалось говорить со своим читателем об общественно-политических проблемах на страницах толстых литературных журналов. Подготовленный читатель отлично понимал эзопов язык художественного текста писателя. Обращение художников слова к своему читателю было продиктовано многолетним (многовековым) опытом общения писателя с читателем. Той формой общения, которая восходила к истокам литературного процесса XVIII века. Вопросов появлялось много, но говорить о них открыто и откровенно было невозможно. Современный литературный процесс Казахстана требует рассмотрения проблем в более широком контексте глобальной культурной динамики, это дает возможность выявить специфику данного литературного дискурса и его взаимодействие с мировыми тенденциями.

Объектом исследования является первый роман писателя «Крушение империи», представляющий произведение, в котором демонстрируется взаимодействие нескольких художественных стратегий, которые и формируют смысловое поле художественного текста.

Целью данной работы является выявление и анализ основных художественных стратегий, которые представлены автором. Для достижения цели было необходимо решить несколько задач. Исходя из сформулированной цели исследования, в работе определены следующие задачи: исследовать зарождение литературного творчества писателя в высылке; изучить истоки обращения к образу поэта через исторические события XVIII века в книге «Крушение империи» или «Державин»; определить художественные стратегии исторического романа «Державин» в творчестве Ю. Домбровского.

Методами исследования явились структурный и нарратологический анализ, сравнительно-исторический метод, метод интертекстуального анализа.

Научная новизна исследования определяется тем, что первый роман Ю. Домбровского «Державин» рассматривается как один из важнейших

произведений в литературном наследии писателя. Исследование вносит вклад в развитие литературного процесса современного Казахстана, требует рассмотрения представленных проблем в более широком контексте глобальной культурной динамики. Это дает возможность взаимодействия с мировыми тенденциями литературы. Теоретическая значимость исследования состоит в использовании ее результатов в процессе разработки общих и частных теоретических проблем русской литературы Казахстана XX века. Практическая значимость заключается в том, что она представляет интерес при изучении русской литературы XX века, особенностей ее эволюции.

2. Методы и материалы

2.1 Методы исследования

Методологическую базу исследования составили труды отечественных и зарубежных филологов, таких как М.М. Бахтин, В.И. Тюпа (Бахтин, 1986; Тюпа, 2006). Большой интерес вызывают работы Д.С. Лихачева, И.А. Виноградова, Б. Эйхенбаума, А. Западова, научные труды казахстанских литературоведов: З.К. Кабдолова, З.А. Ахметова, М.Б. Базарбаева, Р.Н. Нургали, Ш. Р. Елеукенова, Н.А. Джуанышбекова, А. Жаксылыкова, Б.Б. Мамраева А.С. Исмаковой, В. Бадикова, В. Савельевой, М. Мадановой, Б. Толмачева, Л. Сафроновой, С. Ананьевой, Л. Абдуллиной и других ученых. Значительный вклад в изучение исследуемой проблемы в пространственно-временной организации произведения внесли материалы казахской литературы XX века, а также литература дальнего и ближнего зарубежья Шимона Маркиша, Петера Доуля, Станислава Поремба, Ольги Кривошеевой-Мотта, Светланы Гарстен и многих других.

2.2 Материалы исследования

Изучение индивидуального творческого опыта, как особой художественной системы, дало возможность научного осмысления страниц собственной истории, отдельных ее этапов и периодов в истории русской литературы и культуры Казахстана и России. Творчество Юрия Домбровского исследуются зарубежными, казахстанскими и российскими учеными-филологами. Ими рассматриваются проблемы современного литературоведения, связанные с с темами права, нравственности и свободы (Поремба, 1988: Doyle, 1995; Garsten, 1996). Своеобразным катализатором к исследованию проблем на стыке литературоведения и истории послужило творчество Ю. Тынянова. При всем многообразии междисциплинарных исследований изучение авторских внутритекстовых проявлений, ставших основной приметой прозы всего XX века, является также предметом живого интереса в отечественном литературоведении. В монографии Б.У. Джолдасбековой, Н.К. Сарсекеевой подглавы на тему «Авторский дискурс романа «Державин» и цикла новелл о Шекспире» (Джолдасбекова, 2013). В исследовании ими предпринята попытка раскрыть особенности взаимодействий и взаимосвязей литературоведческого дискурса и художественного текста, особое внимание уделяется природе и функциям дискурса в структуре произведений писателя и методике его исследования. С позиции литературоведческого дискурса рассматриваются произведения Юрия Домбровского о выдающихся художниках слова русской и мировой литературы – У. Шекспире, Дж. Г. Байроне, Г.Р. Державине

в соотнесении с произведениями современных писателей Казахстана, авторов произведений о художниках слова и мыслителях – А. Алимжанова, Б. Канапьянова, Т. Абдикова, Т. Асемкулова, Н. Черновой, Д. Накипова, Д. Амантая и др. О феномене Домбровского, о его личности как писателя, и человека в жанре воспоминаний писали в разное время такие казахстанские исследователи и литераторы как Павел Косенко, (Косенко, 2003), (Косенко, 1990); Александр Жовтис, (Жовтис, 1990), (Жовтис, 2000); Морис Симашко, (Симашко, 1990); Нурболат Джуанышбеков (Джуанышпеков, 2005); Аркадий Арцишевский, (Арцишевский, 1999), Ж. Баянбаева (Баянбаева, 2017), Ж. Ергалиева (Ергалиева, 2012) и др. Типологической общности образов главного героя романа «Хранитель древностей» Зыбина и Живаго из романа Б. Пастернака посвящена вышедшая в 1991 году кандидатская диссертация российского исследователя Е. Никитиной (Никитина Е., 1991) В первую очередь, следует упомянуть и исторические романы (Белецкий, 1989; Изотов, 2022). Некоторые исследователи при изучении Державина упомянули его книгу наряду с другими писателями (Федута, 2013; Галимуллина, 2016). Но, его первый роман «Крушение империи» или «Державин» отдельно не рассматривали. Российские ученые Е. Шевченко и А. Макарычев исследуют право и юридические практики той эпохи в произведениях (дилогия «Хранитель древностей», «Факультет ненужных вещей»), Державина («Державин», или «Крушение империи») или Шекспира («Три новеллы о Шекспире») писателя Ю. Домбровского (Шевченко, 2021; Макарычев, 2021; Шевченко, 2018). Основное внимание уделяют повествовательному нарративу «каторжной» и «лагерной» прозы. Авторы подводят читателей к тому, что дискурс права обретает такие черты как конфликтность и зрелищность, благодаря взаимодействию с драматургическим и театральным дискурсам (Мороз, 2006).

3. Обсуждение

В условиях, когда настоящее безотрадно, а будущее кажется беспросветным, нельзя не потянуться душой к прошедшему. Читая произведения Юрия Домбровского, мы постоянно ощущаем, как он пытается соотносить описываемое с той эпохой, в которой он живет, с действительностью, где ему приходится жить и бороться, а именно – с действительностью современного ему Казахстана (Домбровский, 1938; Домбровский, 1938; Домбровский, 1987; Домбровский, 1937б; Домбровский, 1937в; Домбровский, 1937а).

Свой путь в литературе он начал в Казахстане. Его первые произведения были опубликованы в 1937 г. в журнале «Литературный Казахстан». То был исторический роман «Державин», повествующий о далеком XVIII веке. В конце 1937 г. были опубликованы только некоторые главы романа «Державин» (Домбровский, 1937с), а все остальное – в 1938 г., но уже под названием «Крушение империи» (Домбровский, 1938). Однако у начинающего писателя не хватило умения, чтобы полностью претворить в жизнь задуманное. Юрий Осипович позднее делает характерное признание: «Я его не дописал, не хватило ни сил, ни умения. Основная идея – преобразующая сила творчества, власть творенья над творцом – требовало таких средств выражения, которых у меня тогда не было ...» (Домбровский, 1973: 61).

Тот факт, что роман был задуман и опубликован в Алма-Ате, объясняется вескими причинами. Они заключались, прежде всего, в личностной судьбе автора. 23-летний

юноша, только что окончивший Высшие литературные курсы, был «арестован 20 сентября, 1932 году в г. Москве ОГПУ. Обвинение предъявлено 10 октября 1932 г. по статье 58–10, 58–11 и 74 УК РСФСР. Особым совещанием при коллегии ОГПУ от 28 октября 1932 года выслан в Казахстан сроком на три года». Ему инкриминируется: дискредитация органов защиты диктатуры пролетариата, вождя партии; политическая и антисоветская демонстрация. Находясь в тюремной камере, юноша-узник с горячностью молодого человека выражает взгляды, которые восприняты как вызов существующему режиму. Не всякий арестант мог бы тогда заявить: «Я никогда по-настоящему не был связан с советской действительностью. Никогда и ничем по-настоящему не включался в советскую общественность. Наоборот, в моих взглядах и поступках, в особенности за последний год, усиливались элементы антиобщественные, быстро выросшие в циническое отношение к советской действительности» (Домбровский, 1938).

О тех коллизиях, которые были пережиты писателем, можно сказать стихами, приблизительно датируемыми еще 1929 или 1930 годом:

Я поверил, что сердце –
Глубокий колодец свободы.
А в глубоких колодцах
Вода тяжела и темна...
Я готов дожидаться,
Мучительно плещутся воды,
Я бадью опускаю до самого черного дна!
(Ю. Домбровский, 1929-1930 гг.) (Зверев, 1989:14).

Но, с бунтующим юношей обошлись поразительно мягко. Его выслали в Алма-Ату. Хотя в этом городе Домбровский очутился не по своей воле, он навсегда полюбит этот город, особенно его творческую среду. Дружит с казахскими писателями, занимается переводом их произведений. Теперь, мы более отчетливо представляем, что обращение к образу поэта XVIII века, юного Державина в таком трагическом 1937 году наложило сильный отпечаток на складывающийся стиль молодого Державина. Писатель в своих воспоминаниях об истории создания романа «Державин» («Крушение империи») пишет следующее: «Есть люди – острова, есть люди – архипелаги, есть люди – материки. Державин был весь материковый, весь из одного куска, независимый ни от кого» (Домбровский, 1991).

Читая Державина, мы убеждаемся в том, что художественная образность его произведений под стать размаху русских просторов, огромности исторических потрясений, пережитых Россией. Не случайно Гоголь сравнивал Державина с «церковным органом».

К торжественности Державина, к созданным им образам он обращался, когда говорил о положительном начале в русской жизни, о ее богатырском размахе, которые он хотел осмыслить в своих книгах. Даже сама речь Державина, поэтический язык его гремящ, «слог крупен, как ни у одного из наших поэтов» (Проблема, 1988; Новые тенденции, 1989; Зорин, 1988). Взору Домбровского открывается юность будущего поэта, прапорщика Преображенского полка. Открывается по настойчивому исканию молодым Домбровским истина времени.

Историческое прошлое – это неотъемлемая часть настоящего. Так представляется Домбровскому история, которую следует осмыслить для ориентации в современном мире. Только так можно выработать умение сопротивляться и противостоять идеологическим догматам советского «единомыслия». Человек может сохранить свою «самостоятельность» – индивидуальность, иначе говоря, «себя», если он не потерял духовной связи с лучшими традициями прошлого (Домбровский, 1938).

Направленный на усмирение пугачевского восстания, Державин активно участвует во всех военных операциях. Он молод, умен, силен, горяч и честолюбив. Юрий Домбровский в своем романе ищет ответ на пушкинский вопрос: «Гений и злодейство – две вещи совместные ли? – Я задумал твердо ответить: нет! Ни в коем случае! Молодой Державин подходил для этого как нельзя более» (Домбровский, 1973:61.).

Если духовной опорой Державина по роману писателя явился Сумароков, его поэзия. И если преемником, продолжателем идей Сумарокова оказался Державин, то для самого Домбровского, писавшего роман в самый разгар тоталитарного режима, уже осужденного и изгнанного в Казахстан, Державин становится как бы источником, родником, который давал ему духовные силы и уверенность в противостоянии тоталитарному режиму. Юрий Осипович подхватил и развил дальше «юридическую тему» в «Факультет ненужных вещей».

Возведенная на престол Екатерина Вторая заботилась только об интересах помещиков. По всей России вспыхивали восстания крепостных крестьян, возмущенных самоуправством господ, а летом 1773 г. началась Крестьянская война, возглавленная Емельяном Ивановичем Пугачевым. История не знала столь мощного движения обездоленных, поднявшихся на борьбу со своими угнетателями. К уральским казакам и русскому крестьянству Поволжья примкнули порабощенные царизмом башкиры, мордва, татары, киргиз-кайсаки (казахи), чуваши, марийцы, калмыки. Пугачевцы захватили степные станицы и заводы Урала, сожгли Казань, заняли города Самару, Саранск, Пензу, Саратов. Дыхание этой бури ощутил и Гаврила Романович Державин. Произведенный к этому времени в офицеры, он, честолюбивый юноша, отправился на подавление пугачевского восстания. Генерал Бибиков, получив должность Кара, бежавшего с поля боя, набирает офицеров в Тайную Комиссию, долженствующую обосноваться в Казани. Державин, услыхав об этом, решил попытать счастья, ибо он был уроженцем этого города и знал немецкий и татарский языки.

Портрет поручика Державина дается в романе через восприятие генерала, которое произвел молодой офицер на главнокомандующего при их встрече «Бибиков с удовольствием рассматривал лицо Державина. Он казался еще тоньше, бледнее и строже при свете восковых свечей. И Бибиков смотрел, рассматривал его удлиненное мальчишечье лицо, с большим ртом и челюстями. Ему можно довериться. Он честен, добр, горяч, но, пожалуй, нет такого жестокого, кровавого и просто бесчестного дела, которое он отказался бы взять на свою ответственность, если того потребует начальник. Поистине странное поколение, загадочные, чудовищные люди появляются и растут в конце семнадцатого столетия!» (Домбровский, 1938).

Пугачевское восстание было в разгаре, и оно принимало угрожающий вид для России. Главнокомандующий правительственными войсками генерал Бибиков читал манифест Е. Пугачева: «Когда вы исполните мое именное повеление, за то будете пожалованы крестом, бородою, рекою и землею, денежным жалованьем и хлебным провиантом, и свинцом, порохом и вечной вольностью.

— Вот указы пишутся: – «свинцом, порохом и вечной вольностью». Как, по-твоему, кому они поверят – нам или Пугачеву? За вечную вольность пойдут или за присягу? А? Не знаешь? – Он помахал головой. – Ну, и я не знаю» (Домбровский, 1987).

Видя повсеместно тягу крестьян к своему вождю и заступнику – Пугачеву, вникая в трагические условия их каждодневного быта, Державин, быть может, впервые в жизни по-настоящему глубоко задумался. Здесь, на Волге, он воочию заглянул в беспросветную бездну людского горя.

Поэт и жестокий следователь Тайной комиссии пока мирно живут в одном Державине. Он пишет пошлые и непристойные стихи для узкого круга гусаров. Написал поэму. Ему казалось уже, что поэтическая слава не минует его. Вот закончил писать даже оперу, собирался отдать ее в театр, но потерял рукопись. Найдя ее, принялся переписывать. И сразу же после первых же строк понял ее безжизненность, поразился пустым и громким словам. Здесь следует добавить, что известный исследователь творчества Державина А. Западов пишет о том, что «Державин пришел к поэзии не от школы, не из салонных кружков, а от песни, от солдатской присказки, от жизненного опыта» (Западов, 1958: 53).

Державин происходил из беднейшего служивого дворянства, представителей которого на Украине зовут шпаками, скворцами, бездомниками. Он очень хочет изменить свое положение. А оно возможно только через военную карьеру. Он так и поступает. Поэт прекрасно знал, что работа следователя Тайной комиссии сопряжена не только с допросом и дознанием, но и с насилием, пыткой, расправой. Практически на протяжении всего романа мы не видим сомневающегося в своих деяниях Державина. У него есть цель, и он неуклонно идет к ней, преступая через многое.

Юрий Домбровский, сам прошедший через все круги ада, представляет затем методику работы этой комиссии: «Назывались десятки фамилий и требовалось подробнейшее показание о каждом из них. Этих людей, - которые еще были на свободе, – нужно было оглушить, сбить с толку, заставить сразу же поверить во всеведение комиссии. Поэтому в отношении их интересовались мельчайшими подробностями, отмечали не только слова, но и оттенок голоса, которым они произносили.

Поймав какую-нибудь несущественную подробность, следователи ее поворачивали на все лады, давали ей сотни различных толкований и, наконец, выбрав наиболее эффектное, заносили в протокол. При этом любое, брошенное вскользь и сейчас же забытое слово, могло быть истолковано, как государственная измена» (Домбровский, 1937в; Домбровский, 1938).

Писатель в романе дает развернутую детальную характеристику работе Тайной следственной комиссии. Насколько она была продиктована необходимостью? По-видимому, автор романа полагает, что, чем ярче и выпуклее будет дана картина

«труда» Тайной следственной комиссии, тем острее будет воспринята главная коллизия романа – развенчание Державина-следователя. Но возможно и то, что решение данной творческой задачи Юрием Домбровским было результатом того, что писатель ищет ответы на вопросы: настолько ли важно значение данного органа в системе жизнедеятельности государства, и соответствует ли оно в действительности тому ореолу, который был создан вокруг него его же представителями, а также явными и мнимыми посетителями «данного заведения».

Писатель будет не раз еще обращаться к данной теме в своих последующих произведениях. Им будут даны не только исчерпывающие ответы на эти вопросы, но и будет создан в его дилогии «Факультет ненужных вещей» своеобразный образ – персонаж серого, угрюмого здания по улице Дзержинского, который будет разрастаться все выше и шире прямо пропорционально тому, настолько «тесно» он будет работать с «народонаселением» страны.

Юрий Домбровский ведет речь о том, что человек, перед лицом мощного нарождающегося аппарата государственного сыска, становится бесправен, беззащитен. Далее писатель указывает на то, что у всей этой ясной и простой процедуры допросов была тайна. А заключалась она в том, что был подвал, специально оборудованный для тех, кто не хотел говорить. Среди всех пяти следователей самым беспощадным считался Гаврила Романович Державин: «Имя его передавалось из уст в уста, из камеры в камеру и часто ему без пыток удавалось выудить показания у тех арестованных, которые у другого следователя молчали бы и под пыткой» (Домбровский; 1937а; Домбровский, 1938). Усталый и изможденный возвращался молодой следователь домой. Он не мог спать. Ибо стихи не давали ему покоя. Он мучается ночи напролет. Стихи появлялись в голове, готовые перейти на бумагу. Но как только он брался за перо, они ускользали.

Всей этой внешней канве сюжета сопутствует внутренняя, которая тяготеет к той глубокой разобщенности и внутренней несостыковке поэта-Державина и Державина-следователя. Чем выше взбирается по служебной лестнице Державин-следователь, тем острее оказывались душевные терзания поэта. Продолжительное общение с крестьянами привело Державина к соответствующим выводам. Как значительно было для него пережитое в эти дни. Гвардии офицер все чаще уступал в его душе место поэту.

Юрию Домбровскому в этой главе удается показать, что карьера для юного Державина невозможна, ибо она идет через насилие, вразрез с мироощущением поэта. И только после прочтения стихов Сумарокова «О суетности», после встречи и разговора со своим подследственным Халевиным начинается его прозрение. А по сути – крушение его идей, его идеологии. (Сумароков «О суетности»):

Суетен будешь
Ты человек,
Если забудешь
Краткий свой век.
Время проходит,
Время летит,

Время проводят,
Все, что не льстит.
Счастье, забава
Светлость корон,
Пышность, слава –
Все только сон.
Как ударяет,
Колокол час,
Он повторяет
Звуком сейчас.
Смертный, будь ниже
В жизни ты сей,
Стал ты поближе
К смерти своей.
Счастье, забава
Светлость корон,
Пышность, слава –
Все только сон.

«Он прочитал стихотворение и медленно сел». Державин задумался. Да, вот о чем он никогда не думал. «Человек родится свободным, а на земле он везде в цепях», – так сказал ему Халевин на вопрос о причине восстания. Он продолжал думать. «Вся беда в том, что этот странный человек, этот двойной изменник, купец и бургомистр захотел не только рождение и смерть человека, но и жизнь сделать равной для всех. Вот за это его сковали, бросили в тюрьму и приготовили петлю. Кто знает, впрочем, чем все это кончится. Захочет ли простой народ, узревший свободу единожды, снова поменять ее на цепи. Да и с другой стороны взять, исходя из законов моральных, всегда ли родившийся должен дожидаться смерти, чтобы искупить еще раз недоступное равенство?» (Домбровский, 1937с; Домбровский, 1938: 11).

Именно отсюда, с появления мысли-сомнения начнется прозрение Державина-следователя, а по сути – начало творческого разбега поэта-Державина, который уже потом будет утверждать, что долг поэта – возвещать истину, никогда не кривя душой и не словом, что Поэзия, есть «Язык богов, голос истины, проливший свет на человека». И что словесность, труды писателя нужны для того, чтобы передавать слова истины, нести людям правду, и что роль поэта необычайно значительна. Все стирается временем, гибнут на земле города, разрушаются царства и только словом поэта сохраняются они в людской памяти, только слово делает бессмертными деяние человека.

Автор главную проблему человека решает через диалоги своих героев. В романе «самый страшный» из них, по замечанию самого писателя, состоялся между следователем Державиным и преступником Халевиным. Они говорили о жизни и смерти.

Одиозность случая состояла в том, что беседа проистекала не для протокольных записей. Ибо расследование уже было завершено, и получено письмо от

главнокомандующего генерала Бибикова с требованием доставить секретных арестантов в Казань. Но следователю было интересно беседовать с этим человеком. В чем таился его интерес? «Но мятежи, – сказал Державин, – но восстание диких и невежественных, но кровь, затопившая землю, но пожары, но виселицы? Дикари, они может быть и не знали, что их за сие ожидает, были дики и к жизни гражданственной не привычны, но вы-то, вы-то, сударь, вы, как человек честный, как могли сию ослепленную толпу за собой повести? Вяжется ли сие с понятием человека благородного? Халевин смотрел на него неподвижно. – Когда человек за убийство ближнего своего мстит, – ответил он с ясной улыбкой, – не равны ли ему топор, кинжал или пистолет. Кроме того, сударь, по моему крайнему понятию, сии народы в дикости и зверстве пребывающие, еще больше прав на существование имеют, чем мы с вами» (Домбровский, 1973; Домбровский, 1938: 12).

Данный диалог достоин того, чтобы привести его полностью, ибо в нем мы найдем ключевые моменты к расшифровке идеи, данной в романе.

« – Новый взгляд, – сказал Державин, – удивительно, то есть». «Халевин посмотрел ему в глаза – Образованность», – сказал он, издеваясь.

– А что вы с вашей образованностью сделали? Дворцы да тюрьмы. Виселицы на каждой улице поставили. Посадили бабу во дворце и 20 миллионов крестьян под ногу ей положили, ибо, что ей бедность человеческая, что ей нужда народная, если она сама в шелках и золоте ходит. А из чего сия роскошь происходит? Из куска недоеденного, из тряпки у хлебороба отнятой. Вы, сударь, каждый день мясо едите, бургундское у вас на столе, а поэтому крестьяне ваши в дерюгах ходят. У вас излишки, у них нет необходимого.

– Но вы-то, сударь, – перебил его Державин.

– Вы-то не ходили нагим и босым. Вы-то яства и пития довольно имели?

– Какое же вам до всего прочего дело было?

« –Извините», – сказал глухо Халевин.

–Я на сей вопрос и вовсе отвечать не намерен, ибо глупость ее вам самим понятна.

Несколько секунд они оба молчали. Это была страшная, тяжелая тишина, которая сказала каждому больше слов» (Домбровский, 1938: 12).

Глубокое осознание ошибочности и даже стыда придет к нему во время разговора с Иваном Халевиным. Развенчание его идей – кульминационный момент романа. Отражением внутренней борьбы, отягощенной философскими размышлениями о несправедливом устройстве мира, является ввод в сюжет романа писателем традиционного приема русской литературы – приема сна. Подтверждением правильности выбора, сделанного Державиным, явилось то, что к нему во сне пришла новая поэзия «... он увидел, ощутил мускульно свой стих и понял, что сейчас уж он от него уйдет, что он поймает его, загонит как редкого зверя и перенесет на бумагу. Стихи, найденные им, были твердые, решительные, быстрые. Ни богинь, ни героев не упоминалось в них. Это были простые, ясные строчки о смерти, о жизни, о неизбежном их равенстве. Трепеща от радости, он оторвал голову от подушки, чтобы записать их... и сейчас же тяжелый как смерть, сон напал на него» (Зверев, 1989; Домбровский, 1938).

Тут является Иван Халевин, бывший губернатор, сдавший пугачевцам без боя Самару, особо тщательно допрашиваемый следователем Державиным. Он в этом сне подходит к постели героя и опускается возле... (Домбровский, 1938).

«Ну что же, Ваше благородие, – сказал Иван Халевин. – Когда же вы исполните обещание свое? Державин с ненавистью посмотрел на него. «Не мешайте! – крикнул он. – Не мешайте мне, потому что я пишу стихи»

Этот крик стал еще одним своеобразным подтверждением того, что стихи для него сами по себе так же важны, как и «поймать» их и «материализовать», перенести на бумагу.

С крушением идеологии Державина начинается его поэтическое созидание.

Один из исследователей творчества Юрия Домбровского Шимон Маркиш во французской истории русской литературы в статье «Заморозки и оттепели» пишет, что роман «Державин» (1939)» менее всего представляет собой литературную биографию, но скорее всего это попытка понять судьбу поэта с его жизненным путем» (Шимон, 1990).

Да, действительно Домбровский не ставил своей целью написать биографию поэта Державина. Она уже была написана другими и задолго до него. Но писатель Домбровский уже прошел этап понимания соотношения «судьбы поэта с его жизненным путем». Здесь, по-видимому, Шимон Маркиш имел в виду известную тему о назначении поэта и поэзии. Ее Юрий Домбровский развивает в своей книге о Державине. Но она не является центральной в этом произведении.

Автор романа, как бы ведя речь о ней, отталкивается от этой темы, чтобы начать разговор о главном. А что же было главным? Он, Юрий Домбровский, знал о Державине зрелом, написавшем «Фелицу», «Бог», «Властителям и судиям», в которых поэт высказал мысль: что царь должен строго соблюдать законы, единые, как для него, так и для простых людей, что законы - превыше всего и что в государстве не может быть места самоуправству, а самое главное то, что Державин вполне понимал, что это «такого рода сочинения, какого на нашем языке еще не было». Но писателя Домбровского интересовал Державин юный, он искал истоки его независимости. Откуда поэт Державин находит силы и возможности для проявления гражданской смелости, протеста и борьбы против неограниченной власти Екатерины и ее приспешников и что является доказательством истинности именно такого понимания?

4. Результаты исследования

Каждое произведение Державина – это продолжение темы права, правосудия, правозаконности. Надо признать, что Домбровский в столь немилосердное время сквозь толщу веков отозвался Державину и как истинный гражданин и поэт, чтящий законы людей мира поэзии, подхватил и развил дальше «юридическую тему» в «Факультет ненужных вещей».

Нет, пожалуй, в русской литературе XX века, да и в литературе XIX века такого факта, чтобы на протяжении всего творчества у одного только писателя так долго длилась тема права, свободы, человеческого достоинства, тема «Факультета ненужных вещей». Это потому, что не было в истории развития человеческого общества такого сильного проявления тоталитаризма в стране, как у нас, в XX веке. «Каждое

произведение, – писал еще В.Г. Белинский, – непременно должно рассматриваться в отношении к эпохе, исторической современности, и в отношениях художника к обществу; рассмотрение его жизни, характера и т.п., так же может служить часто к уяснению его создания» (Белинский, 1955: 284).

Это только на первый взгляд роман «Державин» – историческое, приключенческое произведение. Все его составляющие налицо: известные исторические деятели, политические интриги, сыск, погоня, деньги, шпионы, допросы, пытки. Это роман для вдумчивого чтения и подготовленного читателя, ибо его эзопов язык предстояло еще расшифровывать. Через историю он пришел к пониманию удушливой атмосферы беззакония своего времени. В ощущении им гибнущего мира, в художественном постижении казахстанской действительности наличествует печать осмысления автором развязывающейся на его глазах стихии взаимоистребления. Реальный идеологический контекст тех лет, начиная с 30-х годов, реализация народом своих национальных интересов прямо противоречит всей системе тоталитарной власти.

Ломая естественный процесс национального развития, уничтожая проявление индивидуального, самобытного начал народов, советский тоталитаризм с его бессмертным шариковским «взять все и поделить» не мог не столкнуться с самого начала с ожесточенным сопротивлением национальных элит. В этом смысле яркие представители казахской литературы начала XX века Ш. Кудайбердиев, А. Байтурсынов, А. Букейханов, М. Дулатов, Ж. Аймаутов, М. Жумабаев знаменуют собой это яростное кровавое противостояние (Новые тенденции, 1989; Исмакова, 1998).

Интонационно и стилистически весь роман ровен и сдержан. Казалось, это умерит внутреннюю напряженность текста, но эффект был обратный, на что и рассчитывал автор. Именно интонация и стиль придадут роману оригинальность. Заложенный в глубине прозы пафос, как камертон, будет все громче звучать даже при внешней ровности интонации, когда автор будет не только описывать методику работы Тайной Следственной Комиссии: «Булькала вода, шипело железо, скрипела дыба. К этим техническим звукам примешивались и другие. Трещали кости, щелкали сухожилия, шипело прижигаемое мясо... За столом сидели следователи и умело дозировали пытку». Но и момент кульминации всего произведения, когда Державин-следователь превращался, становился Поэтом-Державиным.

Исторические события романа постепенно подводят читателя к авторскому выводу о том, что человек во всех сложившихся обстоятельствах должен оставаться верным своему высшему предназначению. В подлинном искусстве произведение, как бы оно биографично не было, никогда не сводится к биографии, анкете. Всегдашний интерес писателя Домбровского к истории и его личный выстраданный опыт раздвигают рамки исторического приключенческого романа, привнося публицистическую заостренность, скрытый автобиографизм. Не в том обычном понимании, а в той соотнесенности Времени, личной судьбы автора с судьбами героев своего романа.

5. Заключение

Роман «Державин» – художественное исследование причин крушения деспотической власти империи. Любой имперский корабль с мощным аппаратом давления дает течь из-за одной только появившейся мысли о свободе. Мыслящий

человек был своеобразной мишенью для деспотизма. А культура – своеобразный аккумулятор мышления. Именно на неразвитый ум и на духовную пустоту опирается деспотизм. «Державин» – не только отражение пестрого «загадочного» времени, но и неизбежный продукт недавней традиции исторического романа реалистического повествования Ю. Тынянова (Зорин, 1988; Золотусский, 1965; Белинкова, 1965; Эйхенбаум, 1941; Юрьев, 1937; Бахтин, 1986). Роман «Державин» останется незамеченным. Незамеченным он останется практически и до сегодняшнего дня. А иначе как объяснить то, что «Краткая литературная энциклопедия» определяет «Крушение империи» и «Державин», как разные произведения (Аксаков, 1955; Подольская, 1978). Таким образом, можно заключить, что роман «Крушение империи» («Державин») представляет собой художественный текст, в котором присутствует философская концепция. Художественное полотно характеризуется размытостью границ, географических и временных, между художественным и историческим дискурсом.

Рассматривая историческое прошлое, в частности, обращаясь к образу поэта Державина, как на неотъемлемую часть настоящего, Домбровский получил своеобразный ориентир в современном для него мире. Человек может сохранить свою «самостоятельность» – индивидуальность, иначе говоря, себя, если он не потерял духовной связи с лучшими традициями прошлого. Образ поэта XVIII века привлек внимание писателя тем, что Державин, когда-то в юности, тоже побывал в казахских степях, подавляя народные восстания. Волна крестьянских войн, докатившаяся до территории казахов, побудила и ее степных жителей взяться за оружие. Сама мысль о свободе заставляла их предпринимать такие шаги, которые приводили их к самому непосредственному участию в этих кровавых побоищах. Роман «Державин» нельзя отнести только к историческому и приключенческому. Он выделяется своей остротой, социальной направленностью.

Годы работы над романом «Державин» не прошли даром: писатель из этого опыта постиг, что отражение исторической действительности, как и современной, не может быть полным, если изображаемое не пронизывает принцип историзма, принцип, который заражен общечеловеческим опытом.

Литература:

1. Аксаков С. Знакомство с Державином. Собрание сочинений в 4 томах. Т.2. – Москва: Гослитиздат, 1955. – 288 с.

2. Арцишевский А. Ненужные вещи в период безвременья…// Мысль. 1999. №5. С. 76-80

3. Баянбаева Ж. Алма-Атинский локальный текст в творчестве Ю. Домбровского: функционально-семиотический аспект: автореф. дисс. канд. фил. наук. – Москва, 2017. – 22 с.

4. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1986. – 444 с.

5. Белецкий А. В мастерской художника слова. – Москва: Высшая школа, 1989. – 157 с.

6. Белинкова А. Юрий Тынянов. Москва: Советский писатель // Литературный Казахстан. 1965. 436 с.

7. Белинский В. Полное собрание сочинений. 6 т. Статьи и рецензии. 1842-1843. (Ред. Б.И. Бурсов). – Москва: Изд-во АН СССР, 1955. – 799 с.

8. Галимуллина, А. Синтез документального и художественного в романе И.З. Елегечева «Губернатор» и в биографических повестях о Г. Р. Державине второй половины XX века // Филология и культура. 2016. №4 (46). С. 164–172.

9. Джолдасбекова Б., Сарсекеева Н. Авторский дискурс Ю.О. Домбровского в контексте современной казахстанской прозы о художнике. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 150 с.

10. Джуанышпеков Н. Художник и власть // Книголюб. 2005. № 7–8. С. 56–57.

11. Домбровский Ю. Державин // Домбровский Ю. Смуглая леди: Роман, повести, новеллы. – Москва: Художественная литература, 1987. – 213 с.

12. Домбровский Ю. Державин // Литературный Казахстан. 1937(с). №7-8.

13. Домбровский Ю. Деревянный дом на улице Гоголя // Простор. 1973. №11. С.56-57.

14. Домбровский Ю. Крушение империи // Литературный Казахстан. 1938. №1. С.

15. Домбровский Ю. Жан-Жак Руссо (к 125-летию со дня рождения) // Казахстанская правда. 8 июля 1937(а) г.

16. Домбровский Ю. В. Кюхельбекер (к 140-летию со дня рождения) // Казахстанская правда. 24 июля 1937(б) г.

17. Домбровский Ю. Мастер русского романа (к 125-летию со дня рождения) // Казахстанская правда. 17 июня 1937(в) г.

18. Домбровский Ю. Смерть лорда Байрона // Литературный Казахстан. 1938. №1. С.68-77.

19. Домбровский Ю. Три новеллы о Шекспире // Ю. Домбровский. Хранитель древностей: Роман. Новеллы. Эссе. М.: Известия, 1991. С.143-215.

20. Домбровский Ю. Обезьяна приходит за своим черепом // Алма-Ата, 1991. 400 с.

21. Ергалиева Ж. Литературная жизнь Казахстана в творчестве Юрия Домбровского // «Вестник КазНУ». Серия филологическая. 2012. № 3(137). С. 36–40.

22. Жовтис А. Вопреки эпохе и судьбе // Нева. 1990. № 1. С.173-174.

23. Жовтис А. Юрий Домбровский – узник совести // Эко-курьер. 2000. 25 мая.

24. Западов А. Мастерство Державина. – Москва: Советский писатель. Москва: Советский писатель, 1958. – 261 с.

25. Зверев А. «Глубокий колодец свободы...». Над страницами Ю. Домбровского // Литературное обозрение. 1989. №1. С.14-26.

26. Зорин А. Начало (вступительная статья) // Ходачевич В. Державин. Москва: Книга, 1988. С. 5-36.

27. Золотусский И. Говорящая древность // Сибирские огни. 1965. №10. С.179-181.

28. Изотов И. Проблемы советского исторического романа. – Москва: МАКС Пресс, 2022. – 376 с.

29. Исмакова А.С. Экзистенциальная проблематика возвращенной литературы (Ш. Кудайбердиев, М. Дулатов, Ж. Аймаутов, М.Жумабаев, М.Ауезов) // Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.

30. Косенко П. Письма друга, или Щедрый хранитель: Исторические хроники. – Алма-Ата: Жазушы, 1990. – С .226-232.

31. Косенко П. Юрий Домбровский, хранитель древностей // Простор. 2003. № 8. С.103-120.

32. Макарычев А. Проблемы правосудия в творчестве Ю.О. Домбровского // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, Социальные, гуманитарные, медико-биологические. 2021. С. 89-92.

33. Мороз Э. Счастливые люди // Дружба народов. 2006. № 7. С.147-156.

34. Никитина Е. Юрий Домбровский: творческая индивидуальность: Автореферат кандидатской диссертации. – СПб., 1991. – 25 с.

35. Новые тенденции в развитии советской литературы и литературные критики: сборник обзоров. – Москва: АН СССР ИНИОН, 1989. – 166 с.

36. Doyle P. Iurii Dombrovskii's Exile in Alma-Ata // Slavonica. T.2. no1. 1995. pp.71-90.

37. Поремба С. Юрий Домбровский. Заметки, воспоминания, рефлексии //Rusycyst/ studia Literaturozh. Katowice. 1988. P. 117–135.

38. Подольская И. Домбровский Ю.О. // Краткая литературная энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия. 1978. Т.9. – 970 с.

39. Проблема историзма в русской литературе. Конец XVIII - начало XIX вв. – Москва-Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1988. – 292 с.

40. Симашко М. Орнаментальная проза //Дружба народов. 1990. № 1. С. 252–262.

41. Garsten S. The Generation of the 1960 s in soviet Literature // Slavonica. Volume 2. no 1. 1996. P. 59-70

42. Тюпа В. Анализ художественного текста. – Москва: Издательский центр «Академия», 2006. – 254 с.

43. Федута А. «Един Державин». Образ Г.Р. Державина в русской прозе «межвоенного двадцатилетия» / А.И. Федута // Сюжеты и комментарии. Вильнюс: издательство ЕГУ, 2013. С. 222–236.

44. Шимон Маркиш. Заморозки и оттепели // История русской литературы (перевод Мадановой М.Х.). Париж, 1990. С.827-838.

45. Шевченко Е., Макарычев А. Дискурс права и дискурс власти в творчестве Ю.О. Домбровского // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2021. №1. С.214-225.

46. Шевченко Е., Макарычев А. О некоторых особенностях художественно-правового нарратива в русской литературе // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. 2018. №2. №. 119–124. DOI: https://doi.org/10.18287/2542-0445-2018-24-2-119-124.

47. Эйхенбаум Б. Творчество Ю. Тынянова // Звезда. 1941. №1. С.130-143.

48. Юрьев Д. (Юрий Домбровский) Пушкин. Роман Ю. Тынянова // Литературный Казахстан. 1937д. №7-8. С.149-154.

References:

1. Aksakov S. Acquaintance with Derzhavin. Collected Works in 4 Volumes. Vol. 2. – Moscow: State Publishing House of Literature, 1955. – 288 p. (in Russian).

2. Artsishevsky A. Unnecessary Things in a Time of Stagnation… // Thought. – 1999. – No. 5. – P. 76-80. (in Russian).

3. Bakhtin M. The Aesthetics of Verbal Art. – Moscow: Art, 1986. – 444 p. (in Russian).

4. Bayanbaeva Zh. The Alma-Ata Local Text in Yu. Dombrovsky's Works: A Functional and Semiotic Perspective: Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Philological Sciences. – Moscow, 2017. – 22 p. (in Russian).

5. Beletsky A. In the Workshop of the Literary Artist. – Moscow: Higher School, 1989. – 157 p. (in Russian).

6. Belinkova A. Yuri Tynyanov. Moscow: Soviet Writer // Literary Kazakhstan. – 1965. – 436 p. (in Russian).

7. Belinsky V. Complete Collected Works. Vol. 6. Articles and Reviews, 1842-1843 / Edited by B. I. Bursov. – Moscow: USSR Academy of Sciences Publishing House, 1955. – 799 p. (in Russian).

8. Dombrovsky Yu. Derzhavin // Dombrovsky Yu. The Dark Lady: A Novel, Novellas, and Short Stories. – Moscow: Fiction, 1987. – 213 p. (in Russian).

9. Dombrovsky Yu. Derzhavin // Literary Kazakhstan. – 1937 (c). – No. 7-8. (in Russian).

10. Dombrovsky Yu. Jean-Jacques Rousseau (On the 125th Anniversary of His Birth) // Kazakhstan Truth. – 8 July 1937 (a). (in Russian).

11. Dombrovsky Yu. The Ape Comes for Its Skull. – Alma-Ata, 1991. – 400 p. (in Russian).

12. Dombrovsky Yu. The Collapse of the Empire // Literary Kazakhstan. – 1938. – No. 1. (in Russian).

13. Dombrovsky Yu. The Death of Lord Byron // Literary Kazakhstan. – 1938. – No. 1. – P. 68-77. (in Russian).

14. Dombrovsky Yu. The Master of the Russian Novel (On the 125th Anniversary of His Birth) // Kazakhstan Truth. – 17 June 1937 (v). (in Russian).

15. Dombrovsky Yu. The Wooden House on Gogol Street // Expanse. – 1973. – No. 11. – P. 56-57. (in Russian).

16. Dombrovsky Yu. Three Novellas about Shakespeare // Dombrovsky Yu. The Keeper of Antiquities: A Novel, Novellas, and Essays. – Moscow: News, 1991. – P. 143-215. (in Russian).

17. Dombrovsky Yu. V. Küchelbecker (On the 140th Anniversary of His Birth) // Kazakhstan Truth. – 24 July 1937 (b). (in Russian).

18. Doyle P. Iurii Dombrovskii's Exile in Alma-Ata // Slavonica. – 1995. – Vol. 2, No. 1. – P. 71-90. (in English).

19. Dzholdasbekova B., Sarsekeeva N. Yu. O. Dombrovsky's Authorial Discourse in the Context of Contemporary Kazakhstani Prose about the Artist. – Almaty: Kazakh University, 2013. – 150 p. (in Russian).

20. Dzhuanyshpekov N. The Artist and Power // Book Lover. – 2005. – No. 7-8. – P. 56-57. (in Russian).

21. Eichenbaum B. The Works of Yu. Tynyanov // Star. – 1941. – No. 1. – P. 130-143. (in Russian).

22. Ergalieva Zh. Kazakhstan's Literary Life in Yuri Dombrovsky's Works // KazNU Bulletin. Philology Series. – 2012. – No. 3 (137). – P. 36-40. (in Russian).

23. Feduta A. "Derzhavin Alone": The Image of G. R. Derzhavin in Russian Prose of the "Interwar Twenty Years" / A. I. Feduta // Plots and Commentaries. – Vilnius: European Humanities University Press, 2013. – P. 222-236. (in Russian).

24. Galimullina A. The Synthesis of Documentary and Fictional Elements in I. Z. Elegechev's Novel "The Governor" and in Biographical Novellas about G. R. Derzhavin from the Second Half of the Twentieth Century // Philology and Culture. – 2016. – No. 4 (46). – P. 164-172. (in Russian).

25. Garsten S. The Generation of the 1960s in Soviet Literature // Slavonica. – 1996. – Vol. 2, No. 1. – P. 59-70. (in English).

26. Ismakova A. S. Existential Issues in Recovered Literature (Sh. Kudaiberdiev, M. Dulatov, Zh. Aimautov, M. Zhumabaev, M. Auezov) // Kazakh Literary Prose: Poetics, Genre, and Style (The Early Twentieth Century and the Present). – Almaty: Science, 1998. – 394 p. (in Russian).

27. Izotov I. Problems of the Soviet Historical Novel. – Moscow: MAKS Press, 2022. – 376 p. (in Russian).

28. Kosenko P. A Friend's Letters, or The Generous Keeper: Historical Chronicles. – Alma-Ata: Writer, 1990. – P. 226-232. (in Russian).

29. Kosenko P. Yuri Dombrovsky, the Keeper of Antiquities // Expanse. – 2003. – No. 8. – P. 103-120. (in Russian).

30. Makarychev A. Issues of Justice in Yu. O. Dombrovsky's Works // Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences: Social, Humanitarian, Medical and Biological Sciences. – 2021. – P. 89-92. (in Russian).

31. Markish Shimon. Freezes and Thaws // A History of Russian Literature / Translated by M. Kh. Madanova. – Paris, 1990. – P. 827-838. (in Russian).

32. Moroz E. Happy People // Friendship of Peoples. – 2006. – No. 7. – P. 147-156. (in Russian).

33. New Trends in the Development of Soviet Literature and Literary Criticism: A Collection of Reviews. – Moscow: Institute of Scientific Information for Social Sciences, USSR Academy of Sciences, 1989. – 166 p. (in Russian).

34. Nikitina E. Yuri Dombrovsky: Creative Individuality: Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Sciences. – Saint Petersburg, 1991. – 25 p. (in Russian).

35. Podolskaya I. Dombrovsky Yu. O. // Concise Literary Encyclopedia. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1978. – Vol. 9. – 970 p. (in Russian).

36. Poremba S. Yuri Dombrovsky: Notes, Memories, and Reflections // Rusycyst / Literary Studies. – Katowice, 1988. – P. 117-135. (in Russian).

37. Shevchenko E., Makarychev A. On Certain Features of Literary and Legal Narrative in Russian Literature // Samara University Bulletin. History, Pedagogy, Philology. – 2018. – No. 2. – P. 119-124. – DOI: https://doi.org/10.18287/2542-0445-2018-24-2-119-124. (in Russian).

38. Shevchenko E., Makarychev A. The Discourse of Law and the Discourse of Power in Yu. O. Dombrovsky's Works // Current Issues in Philology and Pedagogical Linguistics. – 2021. – No. 1. – P. 214-225. (in Russian).

39. Simashko M. Ornamental Prose // Friendship of Peoples. – 1990. – No. 1. – P. 252-262. (in Russian).

40. The Problem of Historicism in Russian Literature: The Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries. – Moscow–Leningrad: Science, Leningrad Branch, 1988. – 292 p. (in Russian).

41. Tyupa V. Analysis of a Literary Text. – Moscow: Academy Publishing Centre, 2006. – 254 p. (in Russian).

42. Yuryev D. (Yuri Dombrovsky). Pushkin: A Novel by Yu. Tynyanov // Literary Kazakhstan. – 1937 (d). – No. 7-8. – P. 149-154. (in Russian).

43. Zapadov A. Derzhavin's Craftsmanship. – Moscow: Soviet Writer, 1958. – 261 p. (in Russian).

44. Zhovtis A. Defying the Era and Fate // Neva. – 1990. – No. 1. – P. 173-174. (in Russian).

45. Zhovtis A. Yuri Dombrovsky: A Prisoner of Conscience // Eco-Courier. – 25 May 2000. (in Russian).

46. Zolotussky I. Antiquity Speaks // Siberian Lights. – 1965. – No. 10. – P. 179-181. (in Russian).

47. Zorin A. The Beginning (Introductory Article) // Khodasevich V. Derzhavin. – Moscow: Book, 1988. – P. 5-36. (in Russian).

48. Zverev A. "The Deep Well of Freedom…": Reflections on the Pages of Yu. Dombrovsky's Works // Literary Review. – 1989. – No. 1. – P. 14-26. (in Russian).

ҒТАМР 17.82.10 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-12

А.А. Ақболатов[1*], А.Г. Нәби[2], Н.М. Түкешова[3]
[1,2,3]Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
E-mail: [1]aidarbek_akbulat@mail.ru, [2]nabi.ali@mail.ru, [3]nurgul_tukeshova@mail.ru*
ORCID: [1]0000-0001-5507-4144, [2]0009-0003-2514-4529, [3]0000-0002-1654-3056

Б. Бабаштың махаббат лирикасы

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ ақын қыздарының бірі – Бақытгүл Бабаш поэзиясындағы махаббат тақырыбы көркемдік және идеялық тұрғыдан талданады. Оның поэзиясындағы ұлттық әдебиетіміздегі дәстүрлі лириканың нәзік иірімдерін сақтай отырып, махаббатты әйел жүрегінің терең сырларымен, заманауи жаңаша интерпретациялануы сөз болады. Ақын өлеңдеріндегі махаббат – нәзіктік пен тәкаппарлықтың, еркіндіктің, әйелге тән әлсіздік пен батылдықтың, сағыныш пен үміттің, рухани тазалық пен өмірге іңкәрліктің көрінісіндей сыршыл келеді. Автор өлеңдерінде бейнеленген махаббат сезімі тек жеке эмоциялық құбылыс ретінде емес, ұлттық дүниетаным мен рухани құндылықтар жүйесімен байланыста қарастырылды. Мақалада ақынның тілдік ерекшеліктері, көркемдік бейнелеу құралдары мен поэтикалық өрнек жүйесі қолданысын ғылыми тұрғыдан сарапталып, Бақытгүл Бабаш поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық Ф. Оңғарсынова, Г. Салықбай сынды алдыңғы толқынмен салыстырмалы түрде талданады. Ақын поэзиясы концептуалды тұрғыдан зерделеніп, махаббат лирикасындағы ақынның ішкі психологиялық әлемін тану, авторлы-индивидуалды көркемдік әлемнің жалпылық мәнге ұласуы зерттелді. Лирикалық кейіпкердің ішкі сана ағымындағы тартысы, ішкі рухани еркіндігін берудегі шеберлігіне зерттеу жүргізіліп, ақынның стиль қалыптастыру мен көркемдік ізденістері талданды. Оның поэтикалық мәтінде контрасты құбылыстарды көркемдік стилистикалық тәсіл ретінде жиі қолдануын қарастырып, ақынның өзіндік ойлау мәнері мен сөз байлығын танытан ерекшелік ретінде бағалайды.

Алғыс: Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландыратын іргелі ғылыми зерттеу жобасы аясында жазылды (грант № AP19676441).

Кілт сөздер: махаббат лирикасы, қазіргі қазақ поэзиясы, әйел әлемі, көркемдік ерекшелік, сезім, ұлттық дүниетаным, Б. Бабаш поэзиясы.

A.A. Akbulatov[1*], A.G. Nabi[2], N.M. Tukeshova[3]
[1,2,3]Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan
E-mail: [1]aidarbek_akbulat@mail.ru, [2]nabi.ali@mail.ru, [3]nurgul_tukeshova@mail.ru*
ORCID: [1]0000-0001-5507-4144, [2]0009-0003-2514-4529, [3]0000-0002-1654-3056

Love lyrics by B. Babash

Abstract. This article explores the theme of love in the work of one of the contemporary Kazakh poets, Bakytgul Babash, from the perspective of artistic expression and thematic content. The author's poetry, while preserving the subtle threads of traditional national lyricism, offers a modern interpretation of love through the profound experiences of the female soul. Love in her verses appears as a complex emotional phenomenon, combining tenderness and pride, the desire for freedom, feminine vulnerability and courage, longing and hope, spiritual purity, and a passion for life. The feeling of love, reflected in the author's poems, is viewed not only as

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А.А. Ақболатов, А.Г. Нәби, Н.М. Түкешова. Б.Бабаштың махаббат лирикасы // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 195-214. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-12.

an individual emotional experience but also as a phenomenon closely associated with the national worldview and spiritual-value orientations of the culture. The author analyzes the linguistic and stylistic features, artistic and expressive means, and the system of poetic images used by Baktygul Babash; simultaneously, the traditional and innovative principles in her work are compared with the poetry of the previous generation's representatives as F. Ongarsynova and G. Salykbai. The poetry of Bakytgul Babash is examined conceptually. Particular attention is paid to understanding the poet's inner psychological world, reflected in her love lyrics, as well as to exploring how the author's individual artistic world acquires universal resonance. The features of the depiction of the lyrical heroine's internal conflict, the artistic embodiment of her spiritual freedom, as well as the stylistic features and creative searches of the poetess are analyzed. The poet's frequent use of contrasts in poetic texts as an artistic stylistic device is considered a distinctive feature that reveals the poet's unique way of thinking and vocabulary.

Acknowledgements: This article was prepared within the framework of a fundamental scientific project funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676441).

Keywords: love lyrics, contemporary Kazakh poetry, female world, artistic specifics, feeling, national worldview, B. Babash's poetry.

А.А. Акбулатов[1*], А.Г. Наби[2], Н.М. Тукешова[3]

[1,2,3]Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, Казахстан
E-mail: [1]aidarbek_akbulat@mail.ru, [2]nabi.ali@mail.ru, [3]nurgul_tukeshova@mail.ru*
ORCID: [1]0000-0001-5507-4144, [2]0009-0003-2514-4529, [3]0000-0002-1654-3056

Любовная лирика Б. Бабаш

Аннотация. В статье исследуется тема любви в творчестве одной из современных казахских поэтесс Бакытгуль Бабаш в художественном и идейном аспектах. Ее поэзия, сохраняя тонкие грани традиционной национальной лирики, предлагает современную интерпретацию любви через глубокий внутренний мир женщины. Любовь в поэзии автора раскрывается как лирическое и глубоко личностное чувство, воплощающее нежность и гордость, свободу, женскую уязвимость и смелость, тоску и надежду, духовную чистоту и любовь к жизни. Отражённое в стихотворениях автора чувство любви рассматривается не только как индивидуальное эмоциональное явление, но и в связи с национальным мировоззрением и системой духовных ценностей. В статье анализируются языковые особенности поэзии Бакытгуль Бабаш, специфика использования художественно-изобразительных средств и система её поэтической выразительности. Традиции и новаторство в творчестве поэтессы рассматриваются в сопоставительном аспекте с поэзией представителей старшего поколения – Ф. Онгарсыновой и Г. Салыкбай. Поэзия Бакытгуль Бабаш рассматривается в концептуальном аспекте. Особое внимание уделяется осмыслению внутреннего психологического мира поэтессы, отражённого в любовной лирике, а также исследованию того, каким образом индивидуально-авторский художественный мир приобретает общечеловеческое звучание. Анализируются особенности изображения внутреннего конфликта лирической героини, художественное воплощение её духовной свободы, а также стилевые особенности и творческие поиски поэтессы. Частое использование контрастов в поэтических текстах как художественного стилистического приема считается отличительной чертой, раскрывающей уникальный образ мышления и словарный запас поэта.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19676441).

Ключевые слова: любовная лирика, современная казахская поэзия, женский мир, художественное своеобразие, чувство, национальное мировоззрение, поэзия Б. Бабаш.

1. Кіріспе

Поэзия туралы ғылыми зерттеу еңбектерде көптеген тұжырымдар бар. «Поэзия – қасиетті ұғым. Поэзия – адамның ішкі сезімінің тіл жетпес тылсымында жатқан әсем әлемі. Поэзия – адамның ішкі ішегінің қырындысы. Поэзия – жеке адамның ешкімге айтпас құпия қастерлі ішкі сыры. Сонымен бірге поэзия – әлемдік ұғым. Поэзия тек қана ішкі дүние емес. Поэзия – адам жанының жыршысы. Поэзия – ақылдың айнасы (Нілібаев, 2012: 417-418). Поэзия туралы философиялық толғамдардан көркемдік поэтикалық туынды ретінде ақынның көркем образдалған ішкі жан сыры десек, бұл туралы ұлы Абай да «Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр, Сырымды тоқтатайын айта бермей» (Абай, 2006: 94) деген жоқ па еді? Міне, бұл жерде ақын поэзияны өсекші деп мысқылдағанымен, адамның ішкі жан сыры, құпиялылығы, тылсым жұмбағы дегенді меңзесе керек. Осы тұрғыдан алғанда, поэзия ұрпақтар арасындағы коммуникацияның поэтикалық ойлау жүйесі арқылы жеткізетін ерекше құралы ретінде өмір сүрудің күрделілігін, адам болмысының мәнін және оның тіл арқылы бейнеленуін ашып көрсетеді, осы құбылыстардың көпқырлы қырларын терең әрі шебер сипаттайды (Важед, Сагхар, 2023: 20). Ендеше, осындай құдіретті өнердің шыңы поэзия қазіргі қазақ әдебиетінің өрісті саласы ретінде жоғары деңгейде дамып отыр. Қазақ поэзиясында ақын қыздар әлемінің қоғамдағы орынын әйгілеген Фариза Оңғарсынова. Бұл туралы әдебиет сыншысы Ә. Бөпежанова: «...орыс поэзиясында әйелді лирикалық қаһарман етіп енгізген ірі тұлға Анна Ахматова (бұл қатарға Марина Цветаеваны да қосу жөн) шығармашылығын көп зерттеген белгілі ғалым Виктор Жирмунский: «Поэзия тарихына, соның ішінде орыс поэзиясының тарихына Ахматова енгізген ерекше жаңалық сол – әйелдерге тіл бітірді. Оған дейін әйел поэтикалық сезімнің объектісі ғана болып келсе, енді лирикалық кейіпкерге айналды» деп жазды. Ахматова орыс поэзиясында, А. Коллотай сөзімен айтқанда, «әйел әлемінің толық жыр кітабын» дүниеге әкелді.

Қазақ поэзиясында әйелдер әлемінің толық жыр кітабын жазған ақын – Фариза Оңғарсынова. Ол өз шығармашылығында әйел тағдырын, жан дүниесін терең, жүйелі суреттейді» (Бөпежанова, 2007: 34), – деп қазақ поэзиясының бастауында Фариза Оңғарсынова тұрғанын ерекше атап өтеді. Қазақ поэзиясында Фариза ақынның замандастары Ақұштап Бақтыгереева, Күләш Ахметова, Қанипа Бұғыбаева т.б. поэзияларында әртүрлі деңгейде болса да, лирикалық кейіпкерлері арқылы қазақ әйелінің ішкі табиғатын, тағдырын, рухани жан әлемін қоғамдық ортаға шығарды, әйел адамның лирикалық кейіпкер әлемін жасады. Олардың ізбасарлары Г. Салықбай, О. Тұржан, Ж. Әскербекқызы, Т. Толқынқызы, М. Мыса, Б. Бабаш т.б. ақын қыз-келіншектердің қазақ әйелінің бүкіл болмысы мен табиғатын, қарама-қайшылығымен қоса суреттеп, өмірдің сұлулық пен әсемдіктен ғана тұрмайтынын, әйелдің да арман-мұрат аңсарын, күйініш-сүйінішімен ашық жырлауды жалпылық мәнге ұластыра алды.

Мақаламызға өзек болған ақын Б. Бабаш поэзиясын саралауда басты мотив ретінде махаббат лирикасын таңдап алуымыз тегін емес. Ақының өлеңдерін мұқият зер салсақ, әйел затының сұлулығы, күрделі болмысы, қарама-қайшылыққа толы әлемі, жастыққа тән сезім әуендері әрі адамгершілік ар-ұяты, қыз балаға тән үнсіз

сүю және күйініш, сабырлылық, бәрі-бәрі байқалады. Себебі ақынның лирикалық кейіпкері әйел жанының тереңін поэзиясына арқау етіп, әйелді сыртқы сезімнің нысаны ғана емес, поэтикалық тұрғыдан лирикалық кейіпкерге айналдырған қазақ поэзиясындағы дәстүрді жаңашылдықпен жаңа заман биігінен сөйлетеді.

Қазақ поэзиясында мәңгілік мотив, тақырыптық сарындардың бірі – махаббат. Себебі лирика ақынның көңіл-күйінің өлеңмен өрілген ерекше түрі болса, махаббат лирикасы тақырыбына соқпаған ақын кемде-кем шығар. Жеке ақындардың шығармашылық мұрасын зерттеу арқылы біз оның болмысын, ақындық табиғатының тереңін танимыз. Стильдік даралығына барлау жасаймыз. Академик З. Қабдолов: «Лириканы тақырыбына қарай топтап-талдау оны жазған ақынның шығармашылық бітімін пайымдау үшін айрықша мәні бар нәрсе» (Қабдолов, 2014: 448), деген болатын. Зерттеу нысанына алыған ақын Б. Бабаш поэзиясының лирикалық қаһарманы, ең алдымен, әйел заты, қазақ қызы, қазақтың нәзік жанды аруы, әйел-ана! Оның өлеңдерінде махаббат тақырыбы жаңа заман мазмұнында көркемдік-эстетикалық тұрғыдан жүрекке сәуле құияр мөлдірлігі мен адалдығы, қыз балаға тән ұяңдық әрі батылдығы, оқырманға еркін ашыла алған пайым-парасатымен, ізденіс көкжиегімен дараланып келеді.

Мақаланың зерттеу нысаны болған ақын Б. Бабаш ғұмырнамасына шолу жасап өтсек, ол 1981 жылы 17 ақпанда Атырау облысының Құрманғазы ауданы Еңбекші селосында (қазіргі Жұмекен ауылы) дүниеге келген.

Оның қазіргі әдеби процесте көрініп, бағалануы IX халықаралық «Шабыт» фестивалінің Гран-При иегері, Республикалық жастар Поэзия фестивалінің бас жүлдегері, Республикалық Махамбет сыйлығының лауреаты атануынан көрінеді. Кейін Жұмекен Нәжімеденов атындағы республикалық мүшәйраның 1 орын, облыстық мүшәйраның бас жүлдегері атанды. Ақын поэзиясы Х. Ерғалиев, Ф. Оңғарсынова атындағы республикалық жыр-мүшәйраларының жеңімпазы ретінде де қалың оқырманға кеңінен таныла бастады.

Б. Бабаш қаламынан туған өлеңдері «Жас толқын» сериясымен 2011 жылы шыққан «Сағыныш қалды көзімде» атты алғашқы жыр жинағына енген. Сонымен қатар 2014 жылы жарық көрген «Жыр маржандары: Қазақ поэзиясының антологиясы» атты Х томдық антологияның IX томына төрт-бес лирикалық өлеңдері енгізілген (Құлкенов, 2014: 312).

Мақаланың мақсаты – ақын Б. Бабаш поэзиясындағы махаббат лирикасын дәстүр мен сабақтастық тұрғысынан зерттеу, жаңа дәуірдегі лирикалық кейіпкерлерді, көркем образ жасаудағы ізденістерін саралау, махаббат ұғымының еркек пен әйел арасындағы сезім ғана емес, көп қырлы сипатын өмірге деген махаббат, туған жерге деген махаббат, өз халқына деген махаббат т.б. ақын өлеңдерінің мысалында жүйелеп көрсету.

Мақаланың негізгі ғылыми жаңалығы ретінде ақын Б.Бабаш поэзиясын махаббат лирикасы сарынында кешенді тұрғыдан зерттеуге алынуын атап өтуге болады.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақаланың зерттеу нысаны ақын Бақытгүл Бабаштың махаббат лирикасын «Айсезім» жинағына енген өлеңдерінің ішінен іріктеп алынды. Оның махаббат

лирикасын қазіргі қазақ поэзиясындағы әйел ақындар, қыз-келіншектер поэзиясы контекстінде салыстырмалы типология әдісі арқылы зерттеу жүргізілді. Типологиялық әдістің басты қағидаты мотивті (сарындар) махаббат әуендерімен байланыстыра зерттеп, ақын лирикасындағы ішкі психологиялық әлемін тану, авторлы-индивидуалды көркемдік әлемнің жалпылыққа ұласуы зерттелді. Ақын-қыздардың поэзиясындағы ортақ мотив (сарын) махаббат лирикасындағы лирикалық қаһарман сезімнің ғана объектісі емес, поэтикалық тұрғыдан әйелдің жеке лирикалық кейіпкерге ұласқан әлемін, лирикалық кейіпкердің ішкі сана ағымындағы тартысын, ішкі еркіндігін берудегі шеберлігіне жүйелеу және жинақтау әдістерімен зерделеу жүргізіліп, ақынның стиль қалыптастыру мен көркемдік ізденістері талданды. Ақын өлеңдерін іріктеу кезінде, ең алдымен, тақырыпта көрсетілгендей, махаббат лирикасын басты қағидат ретінде ұстандық. Себебі, типологиялық зерттеу әдісінде мотив (сарын) көркем туындылардың ортақ желісі ретінде қарастырылады, ал Б. Бабаш поэзиясы тұнып тұрған махаббат әуені, әйел затының ішкі жұмбақ әлеміне құрылған. Ақын өлеңдерін әйел ақындар шығармашылығымен ортақ сарындар (мотивтер) арқылы салыстыра зерттей отырып, типологиялық тұрғыдан жүйелеу мақаламыздың басты ұстанымы болды. Ал, ақын поэзиясын концептуалды талдауда мұң, сағыныш, жалғыздық сынды базалық концептілеріне тоқталып, махаббат лирикасындағы ақынның дүниені қабылдауына қатысты көркемдік құралдарға баса назар аударылды.

Махаббат ұғымының қазақтың дәстүрлі дүниетанымында алатын орны туралы Ә. Нысанбаевтың ғылыми философиялық еңбегіне шолу жасалып, әдеби контекстегі махабаттың мәнін ұғынуға негіз ретінде ұстандық, сондай-ақ сыншы Ә. Бөпеженова, әдебиеттанушы ғалымдар Ж. Әскербекқызы, З. Мүтиев, Н. Қамаровалардың ғылыми тұжырымдарына сүйеніп, ақын поэзиясын пәнаралық деңгейде қарастырылды. Өзіндік тұжырымдар беруде жоғарыда аталған еңбектермен қоса, шетелдік әдебиеттерге де сілтеме жасалды.

2.2 Материалдарға сипаттама

Тәуелсіздік жылдардан кейінгі әдеби процесте қазақ поэзиясының жалпы даму тенденциясы бірнеше монографиялар деңгейінде зерттелгенімен, жеке поэтика тұрғысынан зерттеу нысанына іліге қоймаған ақындар баршылық, әсіресе аймақтық әдеби контексте ғана танылған ақын Б. Бабаш сияқты тұлғалар поэзиясы әдеби сында жалпы аталғанымен, әдебиеттану ғылымының зерттеу нысанына айналаған жоқ десе болады. Біз зерттеу мақаланы жазу барысында тәуелсіздік жылдардан кейінгі қазақ әдеби процесін, оның ішінде поэзияны зерттеген ғылыми еңбектердің тұжырымдарына әдіснама ретінде тоқталдық.

Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі қазақ поэзиясындағы ой еркіндігі шығармашылық ойлау мен жазудың мүлдем жаңаша сипатта өрбуіне мол кеңістік ашты. Кеңестік идеология тұсауын аштырмаған қазақ лирикасы мазмұндық тұрғыдан да, формалық ізденістен де жаңашылдыққа бет бұрды. Дәстүрлі қазақ өлеңімен бірге, ұлттық әдебиетте еркін эксперименттерге барған, интелектуалдық поэзияның өкілдері пайда болды. Постмодернизм элементтері кең етек жайып, дәстүрлі классикалық канондардан ауытқуға әдейі бару, сол арқылы поэзияда ақ өлең, ерікті

өлең, прозалық өлең секілді поэзияның өлшемдеріне бағына бермейтін түрлердің пайда болуы жаңаша зерттеулерді талап еткені анық. Осы тұрғыдан келгенде, Б. Бабаш замандастарының поэзиясын зерттеген ұжымдық монографияларға зер салып, кейбір тұжырымдардың негізге алдық. Мысалы, «Қазіргі поэзиядағы модификация: стиль, ырғақ, форма» (Хуатбекұлы, 2024: ұжымдық монография), «Жаңа қазақ әдебиеті (дарынды жастардың шығармашылық жетістіктері)» (Г. Орда, 2024: ұжымдық монография) еңбектерінде Бақытгүл Бабаштың замандас біршама ақындары зерттеу нысанына іліккен. Атап айтар болсақ, Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс, Танакөз Толқынқызы, Тоқтарәлі Таңжарық, Мақпал Мыса, Бауыржан Қарағызұлы т.б. ақындарды зерттеу нысанына алған монографияларда қазіргі қазақ поэзиясына жаңалық әкелген буын ретінде жоғары баға беріп, олардың формалық, мазмұндық ізденістерін, ой өрнектерін талдайды. Ұлттық әдебиетті жасаушы бүгінгі жас буынның батыс пен шығысты жатырқамай еркін меңгеруі әдеби ағымдардың әдеби процестің дамуына тигізген ықпалын көрсетеді. Қос монография бүгінгі поэзияның жалпы дамуы тенденциясын саралаған негізгі ғылыми еңбектер ретінде бағалы. Сондай-ақ мақала авторының «Қазіргі қазақ әдебиеті және әдеби өлкетану» атты монографиясында қазіргі ақындардан Бауыржан Халиолла, Мақпал Мыса, Дүйсенәлі Әлімақын шығармашылығы зерттеліп, мақалалар жарияланды. Бұл зерттеу еңбектер мақаланың зерттеу мақсатына сай әдіснамалық негіз болғанын атап өту орынды болар еді.

3. Талқылау

Лирика – әдебиеттің жай ғана тегі, үлгісі емес. Ол – әдебиеттің өзіндік ерекше мәні бар, поэзияның айрықша әрі дара мәнді жанры, ол – дәл анықталмайтын, бірақ табиғаты айқын, өзіне ғана тән құбылыс (Каллахан, 2022: 1982). Лириканың басты ерекшелігі – онда ішкі әлемнің мазмұнының көрінуінде (Әскербекқызы, 2008: 130). Ақын жанының ішкі рухани жандүниесін, сан алуан сезім әуендерін көркемдеумен жеткізу лирикалық жанрдың өзіндік ерекшелігі десек, Бақытгүл Бабаш лирикасы да ақын жанының айнасы деуге болады. Ақынның алғашқы және екінші жыр жинақтарын ақтарып қарағанда, ақынның поэзиясы тұнып тұрған махаббат лирикасы екенін аңғардық.

Кез келген ақынның поэзиясынан оның мінезі, болмысы, дүниетаным көкжиегі байқалады. Бұл туралы академик З. Қабдолов: «Лирикада мінез болады. Ол – ақынның мінезі: өлеңім өзіме тарт дегендей, әр өлең тек иесіне ғана тартады. Сондықтан оқырманның өлеңді сынайтыны секілді, өлең оқырманды сынайды» (Қабдолов, 2014: 439), – деп тұжырымдайды. Ендеше, Б.Бабаш жырларында да жастық жалынға толы махаббат лирикасы мен мұндалап тұрады. Ақынның лирикалық кейіпкері қыз сырын, қуанышы мен қайғысын, сергелдеңге түскен жастық күйді терең суреттеп, әйел-ана тақырыбының қаншалықты жырласа да бітпейтін сарын екенін әйгілейді.

Махаббат лирикасына соқпайтын ақын кемде-кем шығар, бірақ әйел психологиясының ішкі табиғатын айшықты түрде өзінінің жас шамасына сай жырлаған ақын қыздар ішінен Б.Бабаш поэзиясы – жекеліктен жалпыға, жалпылықтан жекелік сипатқа еркін өте білетіндігімен ерекше. Себебі ақын басынан кешкен сезім, ақын басында болған түрлі-түрлі толғаныс – субъективті нәрсе, бірақ сонымен қабат

кәдімгі объективті дүниенің әсері (Қабдолов, 2014: 431). Бақытгүл Бабаш лирикасы қыз баланың сезімі, әйел махаббаты, олардың ішкі рухани аңсарын, арман-мұратын жырлауды өзінің өмірлік бағдарына айналдыра білуімен назар аудартады. Ақынның махаббат лирикасындағы жекелік жайттар, ым-ишаралар көркемдік-эстетикалық тұрғыдан алғанда жекелік-жалпылық мәнге ие, жеке бастың көңіл күйін алдыңғы позицияда ұстау арқылы қоғамға жеке тұлға деген мәселенің бар екенін, әйел затының құндылықтарын лирикалық кейіпкерімен әрқилы жеткізеді. Ақынның махаббат лирикасы бүгінгі қоғамдағы қыз-келіншектердің сыры, жаңа заманға сай бойжеткендердің махаббат назы десе болады.

Әйел адам сүю үшін жаратылған десек те, өзінің әдемі лирикалық өлеңдерінде мұң арқалаған лирикалық қаһарманның жалғыздығы анық байқалады. «Мұң» концептісі ақынның өмірлік ақиқатты танудағы басты өлшеміне айналып кеткендей. «Қазіргі қазақ әдебиетінің жас буын өкілдерінің көбі мұңмен серік, уайыммен жолдас» (Құдайбергенов, 2014: 125), - дейді жас ақындар поэзиясын зерттеуші ғалым Н. Құдайбергенов. Б. Бабаш әйел адамзаты ретінде әйел махаббатының орасан күшті екенін алдымызға жайып салады, бірақ оның ішкі әлемі жалғыздық күйін шегеді. Сырласы да мұңдасы да - өлең.

Тағдыр да емес атың сенің, Мұң да емес...
Жаңбыр да емес, жалған да емес, шын да емес.
Жан біткеннен бірақ артық көремін.
Жүрегіме болды басқа төре кім?
Менің мөлдір өлеңім (Бабашева, 2022: 19)!

Көркем әдебиетте тіл – суреткердің басты құралы, көркем шығарманың жұлын-жүйкесі. Тілі көркем шығарманың ділі жаман болмайды. Шын ақынның суретті тілінен іздегеніңнің бәрін табасың. Сананы тербер қуатты ой да, сырлы әуен де, сан құбылған бояу – бәрі бірін-бірі толықтырып, үндестік тауып отырады. Оқушыны мұңайтады да қуантады (Рамазанова, 2010: 21). Міне, осы тұрғыдан келсек, ақын қарапайым тілдік қолданыстағы сөздердің өзін түрлендіріп, ішкі мазмұндық, ырғаққа ерекше мән береді. Мысалы:

Ақ қар кешіп келемін. Көңілімде – қара мұң.
Мұң да қара боларын кімге ұқтыра аламын?

Безірейген дүние-ай, тұрсың неге түнеріп?
Қар астынан бүр жарған біз Бақыттың Гүлі едік.

Ақ сезімнен жаралған гүл едік біз – болғаны,
Сізді елең етпей ме жүрегіміз тоңғаны?

Талқысына тағдырдың күлтемізді қалдырып,
Сізден мейір күтумен шаршады Арман, талды Үміт (Бабашева, 2022: 21).

Бақытгүл Бабаш поэзиясы эмотивтік бояуы қалың, әсіресе, әйел затының ішкі нәзік әлемі, махаббат сезімдерін беруде көркемдігімен ерекшеленетін авторлық метафоралардың, теңеулердің семантикалық көркемдік әлеуеті анық байқалады.

Мысалы, бір ғана жинағынан төмендегіше көркемдік құралдарды кездестірдік. «Жыр-сәбиді құндақтап» (Бабашева, 2022: 6), «Мен – Бақыттың Гүлі едім» (Бабашева, 2022: 6), «Жанымды жеп жүргенде жегі-мұң» (Бабашева, 2022: 6), «Мен – гүл едім, күлтесі – аппақ, көзім - нұр» (Бабашева, 2022: 7), «Адасқан бір сөз едім – Тәңірім ғана табатын» (Бабашева, 2022: 7), «Жаным-жара, жабырқаулы күйдемін» (Бабашева, 2022: 11), «Мен – Жібектің көз жасы ем, тамып түскен Жайыққа» (Бабашева, 2022: 11), «Қара түннің қанатынан, Қауырсын-мұң ұшады» (Бабашева, 2022: 29), «От-өлеңім, жаныңа жарық берер» (Бабашева, 2022: 36), «Сенсіз де сүйілер гүл-ерін» (Бабашева, 2022: 37), «Қорғасын-ой өр кеудемді кетті ойып» (Бабашева, 2022: 39), «Бәйшешек-сезімім тым ерте солар ма?» (Бабашева, 2022: 44), «Ақбөкен-тірлік тұсаулап, Аулақта маңып қалыппын» (Бабашева, 2022: 46), «О, неге алыстардың асқарына, Бастады көңіл-дөнен» (Бабашева, 2022: 71), «Жан күйікке толып алды, төзім-күл» (Бабашева, 2022: 75), «Тербесін күз-көңілімді бақтағы ән» (Бабашева, 2022: 80), «Құзғын-қайғы керіп қара қанатын» (Бабашева, 2022: 90), «Өлең-оймен өлілерді іздедім» (Бабашева, 2022: 90), «Домбыра-көңіл шерткенде дербес күйді кей» (Бабашева, 2022: 99), «Жыр-бағынан тапқанымда жан емін» (Бабашева, 2022: 100), «Е-ей, ештеңе етпейді! Шешіледі шекпен-мұң» (Бабашева, 2022: 101), «Қасида боп қаламға құйылғанда күй-нала» (Бабашева, 2022: 102), «Қараша. Күз. Торайлайды тұман-қайғы» (Бабашева, 2022: 102), «Жанымнан қалап алдым жыр-мұнара» (Бабашева, 2022: 107), «Сағым болып серігім, тағым болып пері-күн» (Бабашева, 2022: 111), «Кешір! Талай түндерде, қамалып ой-орманға» (Бабашева, 2022: 111), «Алма-қыз ем, қапияда қарға айнала бастадым» (Бабашева, 2022: 118), «Бозторғай – көңіл налиды» (Бабашева, 2022: 113), «Жақұт арман, ғапыл ғұмыр» (Бабашева, 2022: 116), «бекзада болмыс» (Бабашева, 2022: 122), «тұман көңіл» (Бабашева, 2022: 82), «күмәнді өмір» (Бабашева, 2022: 82), т.б. ақын поэзиясындағы бұндай қолданыстар лирикалық кейіпкердің ішкі жан-дүниесін, психологиялық ахуалын жеткізуге қолданылса, екіншіден махаббат лирикасын жырлауда нәзік жанды ақындық әлемнің эмоция, яғни сезімнен айналып өте алмайтындығын көрсетеді. Эмоция – лирик ақынға тән шабыт құбылысы (Мүтиев, 2010: 37). Бұл фразаларда ақынның лирикалық мені өзіне дейінгі қалыптасқан ақындық дәстүрдегі махаббат әуендерін қайталағандай болғанымен, өзіне ғана тән сұлылық пен әсемдік, сүю мен өкініш, қуаныш пен қайғы, мұң торлаған жалғыздық сынды сезімдерді өзінше кестелеуге тырысқанын көрмеу мүмкін емес. Бұл метафоралар, теңеулер ақын қыздың бейнелілік-поэтикалық танымы, ойлау ерекшелігін ғана көрсетпейді, сондай-ақ ғаламды, жаратылыстың жұмбағы мен тылсым құпияларын көкірек көзі мен жүрек арқылы тұла бойынан өткізу процесін, танымдық табиғатынан да хабардар етеді.

Бақытгүл Бабаш поэзиясында тосын, әдеттегіден бөлек, өзіндік қолданыстарға бай төмендегідей әдемі өлеңдер кездеседі. Өлеңді түсіну үшін толығымен, тұтас келтіріп өтсек:

Көзін ілді тағы Үміт.
Түн екеуміз сені іздедік сабылып.
Самарқау Ай сыбырлады төбемде:
– Оның орны өлеңде, – деп – өлеңде...

Темірқазық теріс қарап тұр бүгін.
Сен жайлы ойдың түре де алмай түндігін,
Түн іздеді арасынан жұлдыздың,
Мен іздедім наласынан мың қыздың.

Таба алмадым. Жылау – жылау көздің білері.
(Бұл не деген сор татыған күн еді!)
Боз ала таң, сенің бейнең айнада:
– Сүйем, – дейді-і-і...
– Сүйем, – дедім жай ғана (Бабашева, 2022: 63).

Бақытгүлдің махаббат лирикасына жататын өлеңінің тақырыптық мәнін ашып жатудың өзі артық тәрізді. Поэтикалық тілдік қуатында қыз бала сезімінің аяқсыз, жауапсыз қалуы, үміттің үзілуі, қазақ қызына тән ұяңдық, ішкі ұстамдылық әдемі суреттелген өлең. Лирикалық кейіпкердің үлбіреген, кіршіксіз аппақ, сырлы сезімін беруде ақынның «Көзін ілді тағы Үміт», «Самарқау Ай сыбырлады төбемде», «Темірқазық теріс қарап тұр бүгін» сынды қолданыстар шағын ғана лирикалық өлеңінің көркемдік мазмұнын арттырып тұрған өрнектер екені сөзсіз.

Ақын поэзиясындағы махаббат лирикасында жалғыздық мотиві айқын болғанымен, лирикалық кейіпкердің махаббаттың құрбаны болып езілу, қайғыру ғана емес, өзінің асқақ тәкаппарлығы, салқындық сезімі барын байқайсың. Ақын оны табиғат құбылыстарымен, көктем мен күз, қарашаны паралельді суреттеу арқылы әдемі өреді. Қыздардың өлеңде ғашық болған жылауық кейіпкері емес, шынайы поэтикалық образдар арқылы өлеңнің рухани күшін беретін құдіретін де сезіндіреді. Мысалы:

Жазбады. Жазбадым көптен жыр.
Өксіген жүректің өрті қып.
Көшеде адасып көктем жүр,
Қараша келгені өтірік.

Күнтізбе бетіне кектенем,
Ғазалым жетер ме ғарышқа?
Ақ бұлтқа ілесіп кеткен ем,
Арманым бармады алысқа.

Ол күз бен бұл күздің арасы –
Жұтылған уақыт па, өзім бе?
Көшеде көктем жүр бал ашып,
Бір үміт жүзеді көзімде.

Бір үміт жүзеді көзімде,
Жүректе ауыр ой жаншылар.
Ол бәлкім, тұра алмай сөзінде,
Қапыда қоштасқан жан шығар?

Өткен күн көңілден өше ме,
Көше ме тағдырмен таласа?
Жапырақ кешеміз көшеде,
Адасқақ көктем. Мен. Қараша (Бабашева, 2022: 26-27).

Осы өлеңдегі «қараша» айы күздің айы ғана емес, ақындық қолданыстағы астарлы символика, өлеңнің түйінін беріп тұрғандай. Махаббат сезімдерінің сағынышқа айналған өткенін білдіретін ақындық шешім. «Адасқақ көктем. Мен. Қараша» тегіннен-тегін қолданылып отырған жоқ тәрізді. Аңдап қарасақ, махаббаттың бастауы көктем мезгілімен берілсе, оның өткені, уақытқа бағыну, мұң концептісін күздің қараша айымен тұспалдап берілуі поэтикалық тұрғыдан алғанда өлеңге мағыналық фон жасауға, лирикалық кейіпкердің «сағыныш», өткен шаққа деген жылылық, мейірім барын сездіруге қызмет етіп, мағыналық жүк те көтеріп тұрған тәрізді.

Жалпы қазақ поэзиясындағы әйел сезімі, махаббаты, әйел адамзатының жеке басындағы тағдырын, қазақ әйелінің болмысы мен өрлігі, сұлулығы мен асқақтығын, ішкі жан сарайын психологиялық тереңдікпен жырлағандардың бірі – Фариза Оңғарсынова. Ол туралы ғалымдар З. Мүтиев, Н. Қамаровалар ғылыми диссертацияларында талдап көрсетті.

«Фариза Оңғарсынова – әйел сезімін мүлде басқаша кестелеп, махаббат тақырыбын жырлауда тың ой салған алғашқы қазақ ақыны. Себебі, Фаризаның өлеңдері әйел жүрегінің тылсым түпкірінде бұғып жататын талай сырдың бет-пердесін жұлып тастап, оның нәзік сезімін көз алдымызға ешқандай қоспасы жоқ табиғи қалпында жеткізген, Фариза өлеңдері арқылы қазақ поэзиясына әйелдің тәтті қылығындай бір ерке шуақ келеді» (Қамарова, 2021: 76), - дейді ғалым Н. Қамарова. Міне, осы тұжырымды қазіргі қазақ поэзиясындағы ақын қыздардың ішінде өзін «Бақыттың гүлі», «Жібектің көз жасы ем» деп таныстырған Бақытгүл Бабаш поэзиясына да қарата айтуға болар еді.

Ақын Бақытгүл Бабаш поэзиясын талдау барысында байқағанымыз, контрастты құбылыстарды жиі қолдануы арқылы өмірдің қарама-қайшылықты әлемін беруде ұтымды пайдаланады. Контрасты құбылыстардың көркемдік стилистикалық тәсіл ретінде мәтінде жиі қолданылуы ақынның өзіндік ойлау мәнері мен сөз байлығын байқатса керек. Ал, контраст - француз тілінен аударылған, көркем мәтінде көркемдеу мақсатында кеңістік пен уақыт сапаларын салыстырып, қарама-қарсылықты шебер беретін көркемдеуіш тәсіл. Контрастық сипаттау және контрастық суреттеу қызметтері стилистикалық қолданыс ретінде көркем мәтіннің образдық сипатын, көркем бейнелілігін, эстетикалық әлеуетін көрсетеді. Оның негізгі қызметі көркем мәтіндегі контрасттық әсер ету қызметі. Шынайы өмірдегі заттар мен жағдайларды суреткер олардың айырмашылықтары мен контрасты айрықша көрсету, мәтінді қабылдаушы оқырманға әсер ету үшін салыстырып бейнелейді (Султаниязова, 2020: 98). Жалпы, контраст екі тәсіл арқылы жүзеге асатыны белгілі: қарама-қарсылық және қарама-қайшылық (Султаниязова, 2020: 146). Міне, осы тұжырымдарға сүйенсек, ақын Б.Бабаш поэзиясында контрасттың осы екі түрі де жиі көрініс тауып отырады. Мысалы,

«Жүзім – көктем, жүрегімде күз менің
Көктемімнен күдерімді үзбедім.
Тірілерден бір таяныш таба алмай
Өлең-оймен Өлілерді іздедім»

«Жетім қозы – тасбауыр» деп алдайды ел,
Жетім қозы – мейірімді бәрінен (Бабашева, 2022: 23)!

Міне, жоғарыдағы мысалдардан контрасты құбылыстардың екі түрінде көруге болады. Мысалға келтірілген шумақтарда «көктем-күз», «тірілер мен өлілер», «тасбауыр-мейірімді» сынды қарама-қарсылықты сөздер болғанымен, өлең шумақтарындағы ішкі логикалық қарама-қайшылықты да көреміз. Адам баласы мен табиғаттың жыл мезгілдерін параллельді алған ақынның көктем мен күздің арасында жүрегіндегі «мұңды» бейнелеу үшін қолданған. Бұл мәтіндегі кездесетін антонимдердің ортасында аралық ұғым бар, бұл – мұң. Ал, екінші шумақта «жетім қозы» сөз тіркесіне қайталама арқылы екпін түсіре отырып, қарама-қарсылық бірліктерді қолдану арқылы ақын сөз ойнатып отыр.

Маған басқа сауықтың жоқ керегі,
Сен бар жердің бәрін мейрам көріппін.
Сен жоқ жерде қорғансызбын, әлсізбін,
Тірі жүріп – өлікпін (Бабашева, 2022: 23).

Бұл шумақта да «бар», «жоқ» қарама-қарсылық ұғымын тірі жүріп-ақ өлік болуы, яғни «тірі-өлік» қолданысы арқылы ұлғайтып поэтикалық қуатын арттырып тұр. Жалпы қарама-қарсылық заңы болған жерде даму болады. Қарама-қарсылық – бірін-бірі қажет етуші іштей күрделі қатынасы арқылы жүзеге асатын даму атаулының негізі және оның қозғаушы күші (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 340). Міне, философиядағы қарама-қарсылық заңы қандай болса, өлеңде де өмірдегі сияқты қайшылық ақын санасындағы ішкі бұлқыныстарын, психологиялық күйін, сезім тартыстарымен ерекше көрініс тауып отыруы да заңдылық. Ал, осы заңдылықты жеткізе білу шеберлігі әр ақында әр қалай. Бақытгүл поэзиясында қарама-қарсылық ұғымдары лирикалық кейіпкердің жеке тұлға ретінде сезімді салқын санамен, ақыл арқылы бағындырылған образ деңгейінде сөйлетуінен көрінеді. Бұл да ақынның өзіндік стильдік ізденісі, өлеңдегі ақиқаты. Осы жерде поэзиядағы ақынның жеке тұлға психологиясымен бірлікте зерттеу деген мәселеге тоқталған жөн. Әсіресе, поэзияда ақынның шығармашылық қабілетіне қарай оқырман кейіпкердің жан-дүниесін терең сезіне алады. Өлеңде баяндалған жайды басынан кешкендей қабылдайтын жағдайлар да болады. Тұлға психологиясын зерттеулерде шығармашылық тұлға мен оқырман (көрермен, тыңдарман) қабылдауының ерекшеліктерін де ескерту қажеттігі аңғарылады (Баязитов, 2022: 163).

Поэзия ол поэтикалық туынды ретінде қарастырылуы керек, себебі ақын қыздар поэзиясындағы «Сіз» және «Сен», «Біз» деп қарата айтылған кейіпкерлердің бәрін заттандырып немесе ер адамға, әйел адамға айналдыру да қате ұғым болар еді. Жоғарыдағы айтылған бір ғана шумақ өлеңнен қазақ поэзиясында қыз балаға тән ізеттілік, нәзіктік, инабаттылық тұнып тұр. «Қорғансызбын, әлсізбін» деген

эмоциялық сөздерден лирикалық кейіпкердің ішкі рухани күшін және ұлттық болмысқа сай әлемін көруге болады. Қазақ позиясындағы «Сіз» деген кейіпкерді арнайы көркемдік ерекшелік деңгейіне көтеріп, оны поэтикалық образға ұластыру Фариза поэзиясынан бастау алса, кейінгі әдебиетте Гүлнар Салықбай «Сіз» деген категорияны қолдану арқылы поэзиядағы гендерлікті, нәзіктікті қазақ ұлттық менталитетіне, болмысына сай сөйлетеді. Мысалы:

Сіз – Жер,
аспан,
ауа,
жұлдыз, Ай, қоңыз.
Жарық әлем Сізден ғана тұрады.
Біздің жүрек –
Жүк артатын жайлы өгіз –
Адалдықтың тұрағы.

Ақылыңыз –
мәңгі жылтыр мұз бөрік,
Адаспайсыз мұң алса.
Арман ғана жүре алады Сізге еріп,
ертегіден шыға алса...
Сіз – тау, жартас,
Жапырақтың ағасы,
Біз – бір Күннің көрінбейтін сәулесі.
Болар ма еді бұ тірлікің бағасы,
бітсе көңіл әуресі (Салықбай, 2001: 105).

Осы үрдіс кейінгі қазақ поэзиясында жалғасын тауып, «Сіз», «Сен», «Біз» деген кейіпкерлерді қазақ ақын қыздары әдемі жалғастырды. Солардың бірі ақын Бақытгүл Бабаш десек болады. Ақын замандас әйел затының, қыздардың атынан сөйледі. Мысалы,

Көктем дейді...
Көңілімде күз менің.
Қарсы алмадым қайтқан құстың тізбегін.
Қанатына хат жазар ем...
Жазбаймын.
Бүгін менің санам суық, аз қайғым.
Алыстамыз. Менде – шер де, Сізде – мұң.
Сағынасыз?
Сағынбайсыз! (Сағынар...)
Кім бар екен біздің құсни халді ұғар?
Аз дейсіз бе, мына дүние-ғайыпта,
Мен секілді,
Сіз секілді,
Адасып,
Біз секілді тоғыспаған тағдырлар? (Бабашева, 2022: 69-70)

Поэзиядағы ақын жанының ішкі құпиясын, сезімді бүркемелемей сыртқа шығаруда Фариза салған жол кейінгі әдебиетте ақын қыздарға ықпал еткені ақиқат. Жоғарыдағы махаббат лирикасында ақынның сезімі ашық жырланады. Махаббаттағы жолы болмаған қыз тағдырының лирикалық қаһарманы өлеңде тоғыспаған тағдырлар, дүние-ғайып, жалғандық, салқын сана, суық ақылмен сезім өртін баса білген жан, бірақ поэзияда махаббат деген киелі ұғымға адал ақын жанын көреміз! Ол өлеңде ізеттілігін, тілектестігін, ниеттестілігін білдіреді. Өлеңдегі лирикалық кейіпкердің біреуге ниеттес болуы, ақын қыздар поэзиясында, әсіресе, махаббат лирикасындағы адалдық, «аман жүріңіз» деген сөздерді алыстағы жақын кейіпкерге арнау Г. Салықбай өлеңдерінде де жиі байқалады. Мысалы:

Жыламаспын,
Жылайтындай не болды,
Жаным дағы шыға жаздап, бөгелді.
Мені көкке көтеретін бір арман:
«Соны құдай сақтасыншы...», – деп өлді.

Тұл жүрекпен жүріп келем тырмысып,
«Буға айналып кетейік», – деп күлді шық.
Мұң атаулы бізде-ақ қалсын қарайып,
Бақыт Сізбен жүрсе болды бірге ұшып (Салықбай, 2001: 37).

Б. Бабаш поэзиясында да осы сарындас ізгі арнаулар бар. Мысалы:

Сыртта жаңбыр...
Жасы емес ол аспанның,
Мен де енді жыламаймын.
Басқамын.
Көктем, күз бе, мезгілдің жоқ берері,
Құ жаныма бұл өмірден керегі –
Тек Сіз аман болыңызшы, асқарым!

Бірақ ақын қыздар поэзиясы бір сарын жылауық, күйгелек емес, өткенге сағыныш, табиғаттың заңдылығы деп қарайды.

Қазіргі қазақ поэзиясында ақындар өлеңде жалған тағдыр жасап алып, мұң жамылып жүргендей жырлауды үрдіске айналдырғандай, яғни жылауық поэзия әйел (ерлерде де) ақындарда жиі көрініс табады. Бірақ өлеңде өтірік тағдыр жасау оқырманның сезімімен ойнау поэзияда жалғандыққа апарары сөзсіз.

Ай да болғым келмейді, аспаны бар,
Аспаны бар, ғазал, дастаны бар.
Мен Гүл болғым келеді, дүниенің
Ұлылығын тамырсыз тастан ұғар.

Күнім деп те алдама. Күн емеспін.
Жанымды өртеп жүр әлі – Мұң. Елес. Түн.
Мен Гүл болғым келеді қолыңдағы,
Сұрай алмай жүрсе екен сенен ешкім.

Сабағыма түсірмес уақыт сызын,
Ақ күлтеме жырымнан жақұт тіздім.
Еңлік гүл едім мен. Қызғалдаққа
Қолың сөздың. Қайтейін... (Бақытсызбын) (Бабашева, 2022: 14).

Ақын Б.Бабаш поэзиясында жалған тағдыр жасау ұғымы жоқ, шынайылық сезілетіндей. «Ақын өзінің ғана тағдырын жыралайды» дегенге сүйенсек, ақын қыздардың ішінде поэзиясында махаббатты жырлауда әйел затына тән ұлттық характер Бақытгүл поэзиясының да ерекшелігі. Гүлдің тағдырына ұқсас қыз тағдарын әдемі суреттеген махаббат лирикасында лирикалық кейіпкердің сұлулық әлемі, іштей қарсылық танытуы, тағдырдың жазуы, бірақ махаббат деген ең ұлы сезім деген идеяны ұғындырады. Өлеңнің ішкі логикалық ой тұтастығы ерекше көрінеді. Табиғаттың бір бөлшегі гүлдің тағдыры қандай қысқа болса, қыз ұмырдың да мәңгілік емес екенін ақын өлеңде әдемі жеткізеді. «Еңлік гүл едім мен. Қызғалдаққа, Қолың сөздың. Қайтейін..» дейді. Гүлдердің ішіндегі қызғалдақ ұмырдың өте келте болатыны, мезгілге сай гүлдеп, сәуір-мамырда тез қуаратыны тәрізді, махаббат от шарпыған бір сәттік сезім-күйден де терең философиялық мән екенін осы «қызғалдақ» детальмен ұғындыруға тырысқан. Адам табиғатында ішкі нәзік сезімнің алдында дәрменсіздігі жұлынған гүлдер, қорғансыз сезім, баянсыз ұмыр деген ұғымдардың параллельді суреттерінен аңғарылады.

Қазақ поэзиясында кейіптеудің көркемдік тәсіл ретінде алатын орны ерекше. Себебі, ақындар табиғат пен адам жанының ішкі үйлесіміне ерекше мән беріп, әрбір табиғат құбылысының сырынан адамның рухани әлемін тануға ұмтылады. Әрбір мезгіл мен табиғаттың тылсым құбылыстарынан шабыт көзін сезініп, эстетикалық ләззатты сөз құдіреті арқылы жеткізу, табиғат пен адамды егіздеу арқылы ойды бейнелі, поэтикалық мағынаны тереңдету нағыз ақындардың қолынан ғана шығатын сұлу сөз сарайы, шынайы поэзия. Ендеше, поэзиядағы негізгі фактор – ақын десек, шынайы таланттар қай уақытта да поэзияның сиқырлы да киелі әлемін жан-тәнімен сезінеді. Б.Бабаш та ақыл-парасатты, көркемдік ойлау, таным дүниесі қалыптасқан ақындардың қатарынан деуге болады. Мына төмендегі кейіптеу үлгісі соны айғақтай түседі.

– Дос болайық, – деп гүлге айтып едім,
Мұңайып Күнге қарады ол.
Мың айып таққан Түнге айтып едім,
Ақ шашын таңның тарады ол.

Желге айтып едім, уақыты жоғын,
Сылтау қып кетті жайына.
Бағзы бір таныс, бақыты жоғын,
Жазады жыр қып қайыңға (Бабашева, 2022: 110 б), – деген ақын өлең шумақтарына зер салсақ, жалғыздық мұңын жеткізуде табиғаттың түрлі құбылыстары мен заттарын кейіптеу арқылы ішкі өз сезімін оқырманға ұсынады. Мысалы, «гүл», «күн», «түн», «жел» сынды табиғат құбылыстарын өлеңге жай ғана қоспай, адам кейпінде сөйлету арқылы қоршаған ортадағы адамның ішкі рухани жалғыздығын,

мұңын әдемі поэтикалық тілмен суреттейді. Табиғат пен адамның үндестігінен адамдар арасындағы сезім күйлеріне назар аударады.

Заңғар көктен қолын созып тұр Ай да,
Жұлдыз біткен жанарынан жыр сығып (Бабашева, 2022: 22).

Патшасы өліп, иесіз қалған сарайдай,
Отырысым – өзге өлең.
Менің ессіз жанарыма қарайды Ай,
Кісі өлтірер көзбенен (Бабашева, 2022: 6).

Бақытгүл Бабаш поэзиясында байқалатын ерекше құбылыстың бірі дерексіз ұғым – мұң концептісін жоғары деңгейге көтеруі. Махаббат лирикасын жырлаған ақынның лирикалық кейіпкері үнемі қуаныш пен шаттыққа бөленген жан емес, өмірде шынайы махаббаттың жолы мен тағдыры ауыр екенін көрсетеді. Сол жолда әйел сезіміндегі мұң – ішкі сағыну мен торығу, жалғыздықтың ассоциативтік жиынтық образы десек болады. Мысалы: «Тағы да құсаулы мынау күн, Мұң жапқан жанарын мұнармын» (Бабашева, 2022: 10), «Санамда салқындық, аты – мұң» (Бабашева, 2022: 10), «Күнім деп те алдама. Күн емеспін. Жанымды өртеп жүр әлі – Мұң. Елес. Түн» (Бабашева, 2022: 14), «Өмір ғой бұл: соңы да – мұң, басы - мұң» (Бабашева, 2022: 17) т.б.

Ақын Бақытгүл Бабаш поэзиясындағы махаббат сарынын зерттеу барысында, оның шығармашылығында махаббат лирикасы мен азаматтық әуендері егіз өріліп отыратыны назар аудартады. Мысалы, атамекен, туған жер сынды ұғымдарды пафостық түрде ту етіп көтеру байқала бермейді, бірақ туған жер, атамекенге деген ақынның махаббаты жалпыадамзаттық құндылықтар мен экологиялық мәселелерді көтеруде егіз өріліп отырады. Әсіресе, бұл ақынның арнау өлеңдерінде көрініс табады. Мысалы, «Аңсар» атты Фариза Оңғарсыноваға, «Жұмекен Нәжімеденовке» арнаған өлеңдерінде ақындармен сырласа отырып, жаңа ғасырдағы адамдар арасындағы рухани ізгілік байланыстың үзілуі, адамгершілікке, жылуға зәру қоғам келбетімен бірге, ақынның өзі байқап жүрген табиғат экологиясы мәселесін де лирикасында әдемі үйлестіре білген. Мысалы:

Бұлдыр елесті қуып сенделдім,
Болашағымды біліп, сенген кім?
Атырау бүгін ауаға зәру –
Салқыны тиген суық сөздердің (Бабашева, 2022: 98).

Міне, жоғарыдағы Фаризаға арнаған өлеңнің шумағындағы «Атырау бүгін ауаға зәру» деген жол, шын мәнісінде, экологиялық проблема екені даусыз. Атыраудың мұнай-газ өндіріс аймағында орналасуы экологиялық зардаптарды туғызса, сол кеңістікте өмір сүргендіктен табиғи түрде ақынның жан күйзелісіне әсер еткені сөзсіз. Екіншіден сол шумақтың соңғы жолы «Салқыны тиген суық сөздердің» деген ақын адамгершілік, жылулыққа зәру болған қоғамның келбетін, безбүйрек қоғамның бейнесін ашып, табиғат пен адам экологиясын салыстырмалы түрде әдемі қиюластырған контраст жасай білген. Тап осы өлеңнің соңғы шумағына тағы да тоқталып көрейік.

Налама айналып – Нарынның шері,
Қанбай жүр, қайтем, жанымның шөлі.
Жасын жырыңның жарқылын шашып,
Жайыққа келші, сағындым сені!!!

Осы шумаққа іліккен туған жеріндегі Нарын құмының да экология аймағы екенін мәлім. Кезіндегі кеңес үкіметінің, қазіргі Ресейдің ядролық қаруларына сынақ жүргізетін жабық полигон аймағының сол өңір тұрғыдарының денсаулықтарына әсер етпей қоймайтыны баршаға аян. «Налама айналып – Нарынның шері» деген ақын ел жайын, халық мұңын азаматтық үнін Фариза сынды қайраткер тұлғаға айтып, шағынады, шырқыраған жан дауысын жеткізеді. Ақын Б. Бабашты бұлай айтқызып тұрған атамекенге, туған жерге деген перзенттік парызы, махаббаты болса керек.

Ақын туған жерді сүю, оны қорғау, экология деп арнайы пафосты өлең жазбайды, бірақ оған қатысты азаматтық үнін, қоғамдық ортадағы өзі байқаған шындықты жеке бір көңіл-күйлердің толқынысында шынайы түрде суреттеп отырады. Жеке бастың көңіл-күйінен бастап, заман-қоғам мәселесін («Кермегін төгіп жырының не бар керегі, Құдайдың сөзін келеке қылған заманға») де айналып өтпейді. Себебі соның бәрін ақын махаббат туралы лирикалық өлеңдерінде тұтастандыра біледі. Ал, махаббат деген ол еркек пен әйел арасындағы сезім ғана ма? Жоқ, қазақ халқының дәстүрлі дүниетаным құндылықтарына үңілсек, махаббат қазақ эпостарында, аңыздарында, хикаяттарында махаббат көп қырлы болып келеді: өмірге деген махаббат, туған жерге деген махаббат, өз халқына деген махаббат, ата-анаға деген махаббат, әйел мен еркектің махаббаты, балаға деген махаббат. Осы көптүрліліктің өзі махаббат туралы түсініктің нақтылануына, адам мен әлем арасындағы қатынасты тереңдете түсуге көмектеседі (Нысанбаев, 2006: 274). Сондықтан ақын арнау өлеңдерінде, жалпы поэзиясында өзінің лирикалық қаһарманын қоғамнан бөліп қарамайды. Мысалы, «Асқарлы таулардың аспан болып құмары» атты Өскеменге арнау өлеңі мен Фаризаға арнаған өлеңдеріндегі шумақтарында ортақ идея әрі табиғи жақындық бар тәрізді.

Ала бұлтқа айналып аспаныңнан көшті өлең,
Дегелеңнің дертіне мен өксіп өскен ем.
Зар толғауы Зайсанның зәһар құйды жаныма,
Заманалар желінен жасымаған Өскемен (Бабашева, 2022: 94)!

Бұл шумақтағы «Дегелең дерті» – таза аллюзия құбылысы. Аллюзия – автордың саналы түрде көпке белгілі әдеби немесе тарихи деректерді, көркем туындыларды тұспалдауын танытатын көркемдік тәсіл. Әдебиет теоретиктерінің тұжырымдары бойынша, «әдеби аллюзия» мәтінаралық байланыс құралы болып табылады, өз бойына өткен шақта болып кеткен шындық оқиғаны, болмаса ойдан шығарылған жайтты тұспалдауды жинақтайды (Аймұханбет, 2024: 350). Алайда аллюзияның толыққанды қызметке енуі тек оқырманның интелектуалды қабылдауына байланысты. Автор көркем мәтінде аллюзияны ұсынады, ал оны іске қосып, бұрынғы мәтін мен жаңа мәтін арасына динамикалық мағыналық көпір орнататын – оқырман. Осылайша оқырман интерпретациялық үдеріс арқылы мәтіннің астарлы қабаттарын ашып, жаңа көркемдік мән тудырады (Магеданз, 2006).

Жер асты ядорлық сынақ аймағына айналған Дегелеңнің дерті Шығыста болса, Капустиняр полигоны Нарын құмын қамтиды, бұл – батыста орналасқаны мәлім. Ақынның сезімін Батыс пен Шығыстағы тарихи оқиғалардың үндестігі ортақтастырып, полигон аймағына ұшыраған тағдырлар мотивіне қатысты азаматтық үні тоғыстырады. Ақын жүрегі халықтың басындағы ауыр-мұң зармен ортақ қайғырады, ортақ мұң арқалайды.

Сондықтан ақынның туған жер, табиғат және экология, заман және қоғам туралы лирикалық арнау өлеңдері Атыраумен шектелмейді, оның арнау өлеңдерінде Қазақстанның географиялық аймақтарындағы көңілі түскен нүктелерді ғана жырға қосады, ақынның сырлары уақыт пен кеңістік тұрғысында суреттеліп отырады.

Бұл да болса ақынның арнайы тақырып қуаламай, поэзия ақынның жеке ішкі жан сарайының қалауы екенін ұғындыра түседі. Ақынның өлеңдерінде жалған пафосты өлеңдер жоқтың қасы, жоғарыдағы мәселелелер ақынның лирикалық өлеңдерінің бір-екі шумағында ғана қамтылса да, қоғам-адам-табиғат үш тағына қатысты ақынның өзіндік рухани ой-сезімін, арман-мүддесін білдіріп отыруы өзіндік ерекшелік деуге толық негіз бар.

Өлең ақынның қоғамдық ортадағы өзін мазалаған жеке бастың сезім күйлерінен бастап, заман, қоғам, адам туралы азаматтық үні десек, соның бәрі де Бақытгүл Бабаштың жалпыадамзаттық құндылық махаббат лирикасында табиғи түрде үйлесім тапқанын атап өту қажет.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу мақаланың тақырбына сай ақын Бақытгүл Бабаш поэзиясындағы махаббат лирикасын талдай отырып, бірнеше зерттеу нәтижелерін ұсынуға болады. Ең алдымен, нәзік лирикалық жырларымен танылған ақынның поэзиясы тұнып тұрған махаббат лирикасы екеніне көз жеткіздік.

Қазіргі қазақ әдебиетінде мәңгілік адамазаттық құндылық – махаббат тақырыбына қалам тербемеген ақындар кемде-кем, мүмкін жоқ та шығар. Ал, қазақтың ұлттық дүниетанымында махаббат ұғымы – өте күрделі әрі нәзік, көп қырлы мәселе. Ақынның махаббат лирикасы еркек пен әйел арасындағы жеке сезімдердің шынайылығынан бастау алып, жалпыадамазаттық деңгейдегі ұлы сезімнің концептілік ауқымында көріне біледі. Себебі, махаббат деген адамның өмір сүруінің бірден-бір тәсілі, оның еркіндігінің, өзіндік таңдау еркіндігінің көрінісі (Нысанбаев, 2006: 274). Бұл ақынның лирикалық қаһарманды махаббаттың ғана обектісі ретінде құр тамсанып суреттеу емес, лирикалық кейіпкердің жеке тұлғалық психологиялық жандүниесін ақтара көрсетуімен байқалады.

Ақын Б. Бабаштың қазіргі замандас қыз-келіншектердің сезімін ашық суреттеуінен ұлтқа тән ұяңдық пен ар-намысты жалған пафосты деңгейде жырлауға жаны қаламайтыны көрінеді. Әйел де адам, жеке тұлға, қыз баланың да ішкі аңсары, сүюдің азабы мен қуанышты сәттері, т.б. бар. Сондықтан тылсым жұмбақ әлемнің көркем поэтикасын жасап, алдыңғы толқынның ізін жаңаша сөйлеткен ақындық әлемі байқалады.

Б. Бабаш поэзиясындағы мәңгілік тақырып махаббат лирикасы рухани ізгілікке құрылған, тазалықтың белгісіндей кейіпте көрініс табады. Себебі ақын өлеңдерінде

туған жер, атамекен, т.б. патриоттық сезімдерге атой салып тұрған, жалған тағдыр жасау құбылыстары байқалмайды. Ол туған жер туралы толғанса да, сол махаббат лирикасының ішкі тұтастығында бірігіп кеткен. Оның арнау өлеңдері белгілі бір тарихи тұлғаларға арналады, соларға мұң шағады, ішкі жан сырын ақтарады.

Б. Бабаштың махаббат лирикасы өзіне дейінгі қазақ поэзиясының дәстүрін сақтап, Ф. Оңғарсынова, Г. Салықбай сынды тағы басқа ақындардың ізін жалғап, жаңа ғасырдағы замандастардың лирикалық кейіпкерлерін ортаға шығарды.

Табиғат пен адамның арасындағы тылсым жұмбақ әлем, рухани үндесімнің әдемі суреттері мен көркем образдарын жасауда Б. Бабаштың өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан ақын деуге болады. Контрастты құбылыстарды жиі қолдану, кейіптеу, жеке авторлық метафоралар, т.б. көркемдік құралдарды жиі пайдалануы ақынның интеллектуалды ізденісін көрсетеді.

5. Қорытынды

Қорытындылай келсек, ақын Б. Бабаш поэзиясы қазіргі қазақ поэзиясындағы әйел тағдырын, әйел адамның нәзік сезімге толы жан әлемін өзінің лирикалық кейіпкері арқылы жырға қосып келеді. Ақын поэзиясынан әйел затының үнсіз сүюі, асқан такәппарлық рухы, табиғат пен адамның рухани үндестігі, гүлден, желден, табиғаттың әсемдігінен эстетикалық ләззат алып, махаббатпен жырлай білетін ақын жүректі аңғарамыз. Ақынның лирикалық кейіпкері әйел адамның махаббатты, бақытты жырлаудағы ішкі ой еркіндігін, сананың азаттығын әйгілеп қана қоймайды, өлеңімен қазіргі замандағы әйел адамның жандүниесін ашып, өлең арқылы жұбаныш табатын, тығырықтан шығатын ақындық әлем деуге толық негіз бар.

Б. Бабаштың поэзиясындағы мәңгілік сарын махаббат лирикасы – өзіне дейінгі қазақ ақын қыздарының дәстүрін жаңа ғасыр бигінде өзінше сөйлетуімен құнды. Ф. Оңғарсынова, Г. Салықбай сынды аға буын ақындардың дәстүр сабақтастығын жалғаған ақын жаңа ғасырдағы лирикалық кейіпкерлердің жеке дара болмысын жасап, ішкі психологиялық ахуалына терең үңіледі. Әйел жанын дәстүрлі поэтикалық суреттеудің объектісінен шығарып, жеке тұлғаның ішкі үнін, жан айқайын қоғамдық ортаға шығаруымен біршама көркемдік ізденістерге барған ақын деуге болады. Поэзиядағы «Сіз», «Сен», «Біз» деген жасырын кейіпкерлердің махаббат лирикасындағы орнын суреттей отырып, әйелді поэтикалық образды суреттеумен қатар, лирикалық кейіпкерге, яғни жеке тұлғаға айналдырған дәстүрді өзінше жаңаша сатыға көтере білді.

Ақын поэзиясының тіл көркемдігін бояуы қалың, эмотивтік әсері мол көркемдік құралдарды қолдана білуінен көреміз. Әсіресе, ақын поэзиясында контрасты құбылыстарды суреттеуге шебер екендігі байқалады. Ақынның махаббат лирикасын зерттеу барасында, адам мен табиғат арасындағы көзге көрінбейтін нәзік иірімдердің көркем кестесіне еріксіз назар аударуға тура келеді.

Махаббат өте күрделі, философиялық, ұлттық дүниетанымдық тұрғыдан көптүрлі қыры бар ұғымы екенін ескерсек, ақынның азаматтық көзқарас ұстанымдары да осы шағын лирикалық өлеңдерінде астасып кеткендігін байқаймыз. Ақынның азаматтық әуендерге, пафостық жырларға арнайы қалам тербемесе де, шағын лирикалық өлеңдерінде қоғам, адам, заман жайлы азаматтық ұстанымдары

айқын көрініс тауып отырады. Аллюзияны ұтымды пайдаланған ақын қазіргі экологиялық проблемаларды айқайлап айтпаса да, нәзік лирикалық өлеңдерімен жеріне жеткізе жырлайды. Бұл өлеңдері ақынның туған жер, атамекеніне деген махаббатының көрінісіндей әсерге бөлейді.

Сөзімізді түйіндей келсек, ақын Б.Бабаш жаңа заман әдебиетінде әйел жанының сұлулығы мен нәзік сезімін, жұмбақ әлемі мен болмысын ұлттық құндылықтарға сай жырлап, ішкі психологиялық тартысын лирикалық кейіпкерілері арқылы гендерлік дәрежеде ашық жазған, әдемі көркем образ дәрежесінде сөйлете білген талантты ақын.

Әдебиеттер:

1. Аймұхамбет Ж.Ә. Структуралық әдебиеттану және мәтін талдау: оқулық / Ж.Ә. Аймұхамбет, Қ.М. Байтанасова, С.Ш. Айтуғанова; Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. – Алматы: Жазушы, 2025. – 387 б.
2. Әскербекқызы Ж. Көркемдік өріс: Есенғали Раушанов поэзиясы негізінде: ғылыми зерттеу. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 296 б.
3. Бабашева (Бабаш) Б. Айсезім: өлеңдер / Бақытгүл Бабашева (Бабаш). – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2022. – 128 б.
4. Баязитов Б.Б. Қазіргі қазақ поэзиясындағы психологизм // «Керуен» ғылыми журналы No3, 76-том, 2022. (161-171 бб). https://keruenjournal.kz/main/article/view/486/205
5. Бөпежанова Ә. Өнер – жеке тәжірибе: сыни-мәдениеттанушылық кітап. І. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2007. – 328 б.
6. Жаңа қазақ әдебиеті (дарынды жастардың шығармашылық жетістіктері): ұжымдық монография. Алматы: «Evo Press», 2024. – 316 б.
7. Жыр маржаны: Қазақ поэзиясының антологиясы / Құраст. Мереке Құлкенов, Гүлсім Мұқышева. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, Mereke baspasy, 2014. – Т.IX. – 528 б.
8. Қабдолов З. Сөз өнері: оқулық-монография. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2014. – 496 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том / Құраст.: Ә.Ыбырайым, А.Жаңабекова, Қ.Рысбергенова және т.б. – Алматы, 2011. – 9-том. Қ-К. – 744 б.
10. Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: «Evo Press», 2014. – 708 б.
11. Қазіргі поэзиядағы модификация: стиль, ырғақ, форма: ұжымдық монография. – Алматы: «Қазына», 2024. – 240 б.
12. Қамарова Н. Фариза Оңғарсынова шығармаларының поэтикасы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2021. – 288 б.
13. Құнанбаев А. Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма? – 2006. https://adebiportal.kz/upload/ibloc k/6bd/6bd6307110a51a7d13f44535cda3fe89.pdf
14. Мүтиев З.Ж. Фариза Оңғарсынова лирикасы: оқу құралы. – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ БАҚ және баспа орталығы, 2010. – 213 б.
15. Нілібаев Ә.Д. Темперамент. Ғаламданудың философиялық проблемалары және дүниені жаңартудың жобалары. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, Mereke baspasy, 2012. – 584 б.
16. Рамазанова Ш.Ә. Жәркен Бөдеш шығармашылығы. ФҒКД. – Алматы, 2010. – 123 б.
17. Салықбай Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы: Жазушы, 2001. – 144 б.
18. Султаниязова И.С. Қазақ тіліндегі антонимия: ғылыми монография. – Орал, 2020. – 208 б.
19. Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы. Жиырма томдық. 19-том. Астана: Аударма, 2006. – 536 б.
20. Callaghan M. What can the romantic lyric do? // Textual Practice. – No. 37(12). – 2023. – P. 1981–1999. https://doi.org/10.1080/0950236X.2022.2150293
21. Magedanz S. Allusion as Form: The Waste Land and Moulin Rouge! // CSUSB ScholarWorks, – Library Faculty Publications, Vol. 62., Iss. 2. – 2006. – pp. 160-179. https://scholarworks.lib.csusb.edu/library-publications/14

22. Wajed Z., Saghar E. Role of poetry and the poet's mission in the awakening of society // Sprin Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. – No. 2(11). – 2023. – P. 20-30.

References:

1. Aimukhambet Zh.A. (2025). Structural literary studies and text analysis: textbook / Zh.A. Aimukhambet, K.M. Baitanasova, S.Sh. Aituganova; Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Almaty: Zhazushy, 387 p. (in Kazakh).

2. Askerbekqyzy Zh. (2008). Aesthetic Range: Based on the Poetry of Esengali Raushanov: A Scholarly Study. Almaty: "Taimas" Publishing House, 296 p. (in Kazakh).

3. Babasheva (Babash) B. (2022). Aisezim: Poems / Bakytgul Babasheva (Babash). Almaty: RPBK "Dauir" LLP, 128 p. (in Kazakh).

4. Bayazitov B. (2022). Psychologism in contemporary Kazakh poetry. Keruen, 76(3), 161-172. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-14 (in Kazakh).

5. Bopezhanova A. (2007). Art as Personal Experience: A Critical-Cultural Book. Vol. I. Almaty: "Zhibek Zholy" Publishing House, 328 p. (in Kazakh).

6. New Kazakh Literature (Creative Achievements of Talented Youth): A Collective Monograph. (2024). Almaty: "Evo Press", 316 p. (in Kazakh).

7. Pearls of Poetry: An Anthology of Kazakh Poetry. (2014). / Comp. Mereke Kulkenov, Gulsim Mukysheva. Almaty: "Merekenin Baspalar Uyi" LLP, Mereke Publishing, Vol. IX, 528 p. (in Kazakh).

8. Kabdolov Z. (2014). The Art of the Word: A Textbook-Monograph. Almaty: "Olke" Publishing House, 496 p. (in Kazakh).

9. Dictionary of the Kazakh Literary Language. In Fifteen Volumes. Vol. 9. (2011). / Comp. A. Ybyraıym, A. Zhanabekova, K. Rysbergenova et al. Almaty, 744 p. (in Kazakh).

10. Universal Human Values in Contemporary Literature. (2014). Almaty: "Evo Press", 708 p. (in Kazakh).

11. Modification in Contemporary Poetry: Style, Rhythm, Form: A Collective Monograph. (2024). Almaty: "Kazyna", 240 p. (in Kazakh).

12. Kamarova N. (2021). The Poetics of Fariza Oñğarsynova's Works. Almaty: "Arys" Publishing House, 288 p. (in Kazakh).

13. Kunanbaev A. (2006). If I Die, Will My Resting Place Not Be the Cold Black Earth? https://adebiportal.kz/upload/iblock/6bd/6bd6307110a51a7d13f44535cda3fe89.pdf (in Kazakh).

14. Mutiev Z.Zh. (2010). The Lyrics of Fariza Ongarsynova: A Study Guide. Uralsk: Press and Publishing Center of M. Utemisov West Kazakhstan State University, 213 p. (in Kazakh).

15. Nilibaev A.D. (2012). Temperament. Philosophical Problems of Globalization and Projects for Renewing the World. Almaty: Mereke baspasy LLP, 584 p. (in Kazakh).

16. Ramazanova Sh.A. (2010). The Creative Works of Zharken Bödesh. PhD Dissertation. Almaty, 123 p. (in Kazakh).

17. Salykbay G. (2001). My Longing in the Sky. Almaty: Jazushy, 144 p. (in Kazakh).

18. Sultaniazova I.S. (2020). Anatomy in the Kazakh Language: A Scientific Monograph. Uralsk, 208 p. (in Kazakh).

19. Philosophical Anthropology. Philosophy of Culture. Philosophy of Religion. In Twenty Volumes. Vol. 19. (2006). Astana: Audarma, 536 p. (in Kazakh).

20. Callaghan M. (2023). What can the romantic lyric do? Textual Practice, 37(12), pp. 1981-1999. https://doi.org/10.1080/0950236X.2022.2150293 (in English).

21. Magedanz S. (2006). Allusion as Form: The Waste Land and Moulin Rouge! // CSUSB ScholarWorks, Library Faculty Publications, Vol. 62, Iss. 2, pp. 160-179. https://scholarworks.lib.csusb.edu/library-publications/14 (in English).

22. Wajed Z., Saghar E. (2023). Role of poetry and the poet's mission in the awakening of society // Sprin Journal of Arts, Humanities and Social Sciences, No. 2(11), pp. 20-30. (in English).

ҒТАМР 17.82.09 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-13

А.Ж. Болсынбаева
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: bolsynbayeva@mail.ru
ORCID: 0009-0000-9249-018X

М.О. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесінің архетиптік табиғатын әлем әдебиеті контексінде зерделеу

Аңдатпа. Мақалада Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесінің архетиптік табиғаты қазіргі әдебиеттанудағы архетип теориясы аясында жүйелі түрде қарастырылып, типологиялық талдау негізінде жан-жақты ашылады. Зерттеу барысында Бақтығұл тұлғасы тарихи-әлеуметтік контекст шеңберімен шектелмей, әлемдік мәдениет пен әдебиетте қалыптасқан әмбебап қаһармандық архетиптер жүйесімен сабақтастықта компаративтік әдіс арқылы зерделенеді. Талдау барысында Бақтығұл бейнесіндегі негізгі архетиптер айқындалады. Біріншіден, оның бойындағы «қаһарман» (hero) архетипі – шарасыздық күйінен емес, әділетсіздікке қарсы тұрар рухани қуатынан бастау алатын бейне. Екіншіден, «кек алушы» (avenger) архетипі – қоғамдағы әділетсіз әлеуметтік құрылым мен билік өкілдерінің зорлығына жауап ретінде қалыптасқан табиғи және моральдық кек концепциясымен байланыстырылады. Үшіншіден, «еркіндік пен ішкі рухани сынақ» архетиптері Бақтығұл бейнесінің құрылымында маңызды рөл атқарады. Бұл архетиптер кейіпкердің өмір жолы мен рухани эволюциясында нақты көрініс тауып, оның қаһармандық тұлғасының біртіндеп қалыптасуы мен психологиялық-рухани дамуының күрделі процесіне терең мазмұндық негіз болады. Бақтығұл бейнесіне жүргізілген талдау оны ұлттық әдеби контекспен қатар, әлем әдебиетіндегі архетиптік үлгілермен салыстырмалы тұрғыда қарастыруға мүмкіндік береді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR31715839 «Әдебиеттану мен өнертану саласындағы іргелі зерттеулер: академиялық сабақтастық пен жаңа парадигмалар» жобасын іске асыру аясында орындалды.

Кілт сөздер: архетип, компаративистика, рухани еркіндік, концепция, тарихи шындық, психология, контекст.

A.Zh. Bolsynbayeva
M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail: bolsynbayeva@mail.ru
ORCID: 0009-0000-9249-018X

Exploring the Archetypal Nature of Baktygul's Character in M.O. Auezov's Novella "The Events at the Karash-Karash Pass" in the Context of World Literature

Abstract. This article systematically analyzes Baktyguly's image in Mukhtar Auezov's novella *«Events at the Karash-Karash Pass»* through the lens of contemporary archetypal literary theory. Based on typological

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А.Ж. Болсынбаева. М.О. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесінің архетиптік табиғатын әлем әдебиеті контексінде зерделеу // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 215-230. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-13.

and conceptual analysis, the study reveals the archetypal nature of this character. The research considers Baktyguly's personality not only within the boundaries of the historical and social context but also from a comparative perspective, exploring its correlation with the universal system of heroic archetypes formed in world culture and literature. The analysis identifies the principal archetypes that shape the image of Baktyguly. First, the archetype of the «hero,» whose origins stem not from a state of hopelessness but from an inner spiritual strength directed toward resisting injustice. Second, the archetype of the «avenger,» associated with the concept of natural and moral retribution as a response to an unjust social order and violence exercised by representatives of authority. Third, the archetypes of «freedom» and «inner spiritual trial» play a significant role in structuring Baktyguly's image. These archetypes find concrete embodiment in the protagonist's life path and spiritual evolution, forming the substantive foundation of the complex process of the formation of his heroic identity and psychological-spiritual development. The analysis positions Baktyguly's image not only in the national literary context but also in comparative relation to universal archetypal models in world literature.

Acknowledgement: This work was carried out within the framework of the project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR31715839 «Fundamental Research in Literary and Art Studies: Academic Continuity and New Paradigms».

Keywords: archetype, comparativism, spiritual freedom, concept, historical reality, psychology, context.

А.Ж. Болсынбаева

Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: bolsynbayeva@mail.ru

ORCID: 0009-0000-9249-018X

Изучение архетипической природы образа Бактыгула в повести М.О. Ауэзова «События на перевале Караш-Караш» в контексте мировой литературы

Аннотация. В статье образ Бактыгула из повести Мухтара Ауэзова «События на перевале Караш-Караш» рассматривается в рамках современной архетипической теории литературоведения. На основе типологического и концептуального анализа раскрывается архетипическая природа данного образа. В ходе исследования личность Бактыгула изучается не только в пределах историко-социального контекста, но и в компаративном аспекте, соотносясь с универсальной системой героических архетипов мировой культуры и литературы. В процессе анализа выявляются основные архетипы, формирующие образ Бактыгула. Во-первых, архетип «героя» (hero), истоки которого берут начало не из состояния безысходности, а из внутренней духовной силы, направленной на противостояние несправедливости. Во-вторых, архетип «мстителя» (avenger), связанный с концепцией естественного и морального возмездия как реакции на несправедливое социальное устройство и насилие со стороны представителей власти. В-третьих, архетипы «свободы» и «внутреннего духовного испытания», играющие значимую роль в структурировании образа Бактыгула. Эти архетипы воплощаются в жизненном пути и духовной эволюции героя, создавая содержательную основу процесса формирования его героической личности и психолого-духовного развития. Проведенный анализ образа Бактыгула позволяет рассматривать его не только в национальном литературном контексте, но и в сравнительной перспективе – в соотнесенности с архетипическими моделями мировой литературы.

Благодарность: Статья опубликована в рамках реализации проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR31715839 «Фундаментальные исследования в области литературоведения и искусствоведения: академическая преемственность и новые парадигмы».

Ключевые слова: архетип, компаративистика, духовная свобода, концепция, историческая правда, психология, контекст.

1. Кіріспе

Мұхтар Әуезовтің XX ғасыр басында жазылған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі әлеуметтік теңсіздік, адам тағдыры, әділдік пен озбырлық тартысын көркем

бейнелеген туынды. Повестегі басты кейіпкер Бақтығұл – ұлттық болмысты танытатын тұлға ғана емес, сонымен қатар әлем әдебиетінде кездесетін жапа шеккен, әділетсіздікке қарсы шыққан әмбебап кейіпкер типінің көрінісі ретінде қарастыруға болады.

Қазіргі әдебиеттануда архетиптік талдау мен компаративистика әдісі түрлі мәдениеттердегі ортақ бейнелерді, ортақ сюжеттерді, адамзатқа тән мінез-құлық модельдерін ашуға мүмкіндік береді. К. Юнгтің «Ұжымдық бейсаналық» концепциясы бойынша, әрбір әдеби кейіпкер халықтың тарихи жадында жинақталған архетиптерді бойына сіңіретін көркем модельдер қатарына жатады (Юнг, 2003:35). Бақтығұл бейнесінде дәл осындай архетиптік негіздер кеңінен ұштасқан.

М. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» шығармасы қазақ әдебиетінде әділетсіздікке қарсы күрес пен жеке тұлғаның еркіндігі мәселесін көркемдік тұрғыдан алғаш көтерген туындылардың бірі болып табылады. Аталған шығармадағы Бақтығұл бейнесі ұлттық әдебиет аясынан шығып, әлем әдебиетінде кең таралған архетиптік үлгілермен типологиялық тұрғыдан сабақтасады.

Тұлғаның еркіндік мәселесі әлем әдебиетінде тек саяси немесе әлеуметтік ұғым емес, сонымен қатар адамның ішкі бостандығына, рухани дербестігіне ұмтылысы ретінде бейнеленеді. Бақтығұл сынды әдеби кейіпкерлер көбіне өз еркіндігі мен ар-ожданын қорғау үшін күреседі. Ол әр дәуірде түрлі формада көрінгенімен, түпкі мәні өзгермейді: ол – еркіндікке, әділетке және ар-намысқа ұмтылу. Жалпы әлем әдебиетінде көтеріліс тақырыбы әрдайым еркіндікке, әділеттілікке және жеке тұлғаның дербестігіне байланысты қарастырылып келді. Осы ретте Прометейден Фаустқа, Дон Кихоттан Уинстон Смитке дейінгі кейіпкерлер қоғамның әділетсіздігіне қарсы шығып, өз таңдауын жасау арқылы рухани биіктікке жете алды деуге болады. Демек, әлем әдебиетіндегі көтеріліс пен еркіндік идеясы жеке тұлғаның қоғамдағы орнын, оның ар-ожданын қорғау жолындағы күресін бейнелейтін маңызды тақырыптардың бірі болып табылады. Бақтығұл бейнесі арқылы бұл мәселе нақты тарихи жағдай аясында көрініс тауып, адамның еркіндікке деген табиғи ұмтылысының мәңгілік құндылық екенін дәлелдейді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада Бақтығұл тұлғасының әлем әдебиетіндегі параллельдері жан-жақты салыстырмалы әдебиеттану әдісімен талданады. Атап айтқанда, оның әділет жолындағы күрескерлік болмысы ағылшын фольклорындағы Робин Гуд бейнесімен, әлеуметтік қыспаққа түскен халық өкілі ретіндегі гуманистік табиғаты В. Гюгоның Жан Вальжанымен, ал әділетсіздікке қарсы тұрған жеке тұлғаның ішкі драмасы Дон Кихот, кек алу мен шындық үшін күресі Гамлетпен салыстырылады. Мұның барлығы Бақтығұл бейнесінің тек ұлттық әдеби дәстүр аясында ғана емес, жалпы адамзаттық қаһармандық модельдер жүйесінде де орны бар екенін дәлелдейді.

2.2 Материалға сипаттама

Тарауда Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» шығармасындағы Бақтығұл бейнесінің көркемдік табиғаты мен оның бүлікшілдік сипаттағы әрекеттері талданып, кейіпкердің қоғамдағы озбырлыққа қарсы ұстанымы, ар-намысы мен адамдық қадір-қасиетін қорғауға бағытталған рухани ұмтылысы қарастырылады.

Бақтығұл бейнесі белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамдық қатынастардың бір қырын ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар адамзатқа ортақ моральдық құндылықтардың тартысын көркемдік тұрғыдан бейнелейтін символдық образ ретінде танылады. Бақтығұлдың Жарасбайды өлтіруі формалды құқықтық жүйе шеңберінде қылмыстық әрекет ретінде бағаланғанымен, көркем туынды контексінде ол әділетсіздікке қарсы күрес пен еркіндікке ұмтылыстың көрінісі ретінде сипатталады. Осылайша автор оқырманға Бақтығұлдың ауыр тағдырын сезіндіру арқылы, әділдік жайында ойлануға мүмкіндік береді. Бұл қазақ прозасында әлемдік классикалық трагедия құрылымын жаңаша қолданудың бір мысалы болып табылады.

3. Талқылануы

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жағдай аса күрделі болды: отарлық биліктің қысымы күшейіп, жергілікті әкімдер халыққа әділетсіздік көрсетіп, қарапайым шаруалар өз жерінен айырылды. Осындай теңсіздік пен зорлық-зомбылық Бақтығұл сияқты кедей адамдардың өмірін қиындата түсті.

Профессор Рымғали Нұрғалиев атап өткендей, Мұхтар Әуезовтің 1920-30 жылдардағы шығармашылық ізденістері «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде толық көрініс тапқан. Жазушының алғашқы прозалық туындыларында («Қорғансыздың күні», «Барымта») зорлық көрген кейіпкерлер болғанымен, оларда белсенді күрескер бейнесі анық байқалмайды, ал әділеттілікті қалпына келтіру үміті оқырманның өзіне жүктеледі. Ал «Қараш-Қараш оқиғасында» бұл мәселе жаңа деңгейге көтеріліп, нақты өмір шындығына негізделген күрескер тұлға жасалады. Повесте Жарасбай бейнесі билік өкілдерінің екіжүзділігін және халыққа қысым көрсетіп отырған үстем таптың типтік образы ретінде суреттеледі. Ал Бақтығұлдың өмір жолы қарапайым кедейдің ар-намысын сақтау үшін күресуі арқылы көрініс табады. Бұл тарихи шындық архетиптік деңгейге көтерілгенде, Бақтығұл қарапайым кейіпкер ретінде бүкіл адамзаттың әділдік үшін күресетін образына айналады.

М. Фасмер сөздігінде «образ» сөзі «об-» және «раз» түбірлерінен таратылады, ал «раз» «резать» етістігімен дыбыстық алмасу арқылы байланыстырылады. Яғни бұл – кесілген, ойылып алынған, бір «ретке» тең нәрсе; ал «рет» соққы секілді, бір нәрсенің бір нәрседе қалдырған бір ізін білдіреді. Сол сөздікте «раз» сөзінің өзара қабыстырылып түсіндірілетін көптеген мағыналары бар: серб-хорват тілінде – «астық өлшейтін қалақ», «соқа қайырмасы», чех тілінде – «соққы, із, таңба, чеканка, тип, мінез» және т.б. Осы мағынада образ таным тәжірибесінің бірлігі ретінде көрініп, затта, символда немесе идеяда жүзеге асады. Образ бен заттың – идеалдық пен материалдықтың – өзара байланысында образ әрдайым нақты өмір сүретін заттың субъективті көрінісі болып табылады, әрі бір ғана заттың өзінен субъектінің дүниетанымдық ұстанымдарына байланысты әртүрлі образдарды ашуға болады (Бетильмерзаев, 2020:2).

Өнерде образдың рөлі ерекше, өйткені көркемдік образдылық – шындықты бейнелеу мен танудың негізгі формасы. Көркем образ – Платон есептегендей, өмірдің жай ғана көшірмесі емес, ол – бір жағынан, шынайылықпен байланысты,

ал екінші жағынан, күнделікті өмірмен толық сәйкес келе бермейтін, өмірдің өзге бір формасы. Осы ретте Бақтығұлдың архетиптік сипатына тоқталсақ, оның тағдыры жеке бір адамның өмірімен шектелмей, жалпыадамзаттық мазмұнға ие бола түседі. Себебі әділетсіздікке тап болу – әлем әдебиетіндегі ең көне әрі әмбебап сюжеттердің бірі, ал Бақтығұл бейнесі осы тақырыптың нақты тарихи жағдайдағы көрінісі ретінде сомдалады. Шығармада Бақтығұлдың өмірі көптеген қиындықтармен өрілген. Бақтығұл – намысшыл, еркіндікке ұмтылған қарапайым адам. Оның інісі Тектіғұл Сәлмен байдың әділетсіз әрекеттерінің құрбанына айналады. Кек алу мақсатында Бақтығұл Сәлменнің жылқысын ұрлайды, алайда ұсталып, қорлыққа ұшырайды. Пана іздеп болыс Жарасбайға жүгінгенімен, ол сатқындыққа тап болады. Бұл жағдай Бақтығұлдың ішкі әлемін ғана күйретіп қоймай, санасында түбегейлі өзгеріс туғызады. Осы сәттен бастап ол тек жәбірленуші ретінде емес, әділдік үшін күресетін белсенді тұлғаға айналады.

Жапа шеккен қаһарман архетипіне тән бір белгі – кейіпкердің ұзақ уақыт бойы үнсіз шыдауы. Бақтығұл тап солай: ол көпке дейін қорлыққа көніп, тағдырын мойындағандай болады. Бірақ бұл әлсіздік емес, ішкі сабырдың, қазақы төзімнің көрінісі. Бақтығұлдың Жарасбайды өлтіруі тек жеке кек үшін емес, ішіндегі әділетсіздікке қарсы ашудың нәтижесі еді. Билік пен әділетсіздік оны қылмысқа итермелесе де, оқырман оны кінәламай, керісінше түсініп, қолдауға тырысады. Бұл әрекет арқылы Бақтығұл тек жәбірленуші ғана емес, әділдік үшін күресетін батыл адам ретінде көрінеді. Оның трагедиясы тек сыртқы оқиғалармен шектелмей, үнемі өзінің ішкі жан дүниесімен, ар-ұждан азабыммен, істеген әрекеттерінің моральдық салмағымен күресуі. Мұхтар Әуезов бұл ішкі күйзелісті табиғат суреттері арқылы шебер береді. Табиғат – кейіпкердің психологиялық күйінің сыртқы айнасы әрі экзистенциалдық жалғыздықтың метафорасы. Мысалы, суық жел, сұрғылт таулар, мұнарлы күн, жалғыздықтың кең даласы, табиғаттың қатыгез бейтараптығы – бәрі Бақтығұлдың ішкі қиналысын, тағдыр алдындағы дәрменсіздігін көркемдік тұрғыдан күшейте түседі. Кейіпкердің ішкі жан дүниесін, психологиялық күйзелісі мен рухани толғанысын терең суреттеудегі жазушы шеберлігіне орыс әдебиетінің, әсіресе Л.Н. Толстой мен Ф.М. Достоевский шығармашылығының ықпалы болғаны анық. Мұны қаламгердің «Өзім туралы мәлімет» атты өмірбаяндық мақаласындағы: «Орыс жазушыларынан Толстой мен Достоевскийді ерекше жақсы көремін. Егер олар секілді адам жанының тереңіне үңілмесең, жалпы жазушылықтың еш мәні жоқ», – деген пікірі де айғақтайды (Пірәлі, Қонаев, 2025:805).

Ал енді батыр архетипі (Юнг бойынша Hero) тұрғысынан келгенде Бақтығұл – классикалық қазақ батырының заманауи, трагедиялық нұсқасы. Физикалық жағынан күшті, намысты, әділет үшін жалғыз күресуге дайын. Қобыланды, Алпамыс, Ер Тарғын сияқты – жалғыз өзі жауға қарсы шығады. Бірақ сол эпостардағыдай жауды жеңіп, той жасап, елге қайта алмайды. Жеңіледі. Түрмеге түседі. Жалғыз қалады. Бірақ осы жеңіліс оның батырлығын кемітпейді, керісінше – күшейтеді. Өйткені жеңілмейтін батыр – шынайы емес. Ол жеңіліп тұрса да намысын, адамдық қасиетін жоғалтпаған батыр – нағыз трагедиялық қаһарман. Сондықтан Бақтығұл – қазақ әдебиетіндегі жапа шеккен, бірақ рухы сынбаған батырдың ең жарқын бейнесі деуге

болады. Бақтығұл бір топтың немесе қозғалыстың мүшесі емес. Ол – жүйеге жеке өзі қарсы шыққан адам. Оның әрекеті – әділет үшін жалғыз күрес. Шығарманың бірінші нұсқасында Бақтығұл ешкімге бағынбайтын, тәуелсіз, өз күнін өзі көрген барымташы.

1927 жылғы нұсқада:

«Бір талай заман дегеніне жетіп келген. Өзінен кісі қорықпаса, өзі ешкімнен қорықпайтын болып, малға да қолы жетіп, біреудің жерін сатып алып, осы жерден қора да салып алып еді. Бірақ бертін келгенде, елдің жуандары көзін аларта беретін болды. Жалындырмақшы болып, съездерде сөз қылуға айналып, құн кестірмек болып, соңына түсе бастады. Сол еріксіз тоқтау болыңқырап: «Қоямын», – деп уәде беріп, бірнеше би мен болысқа бір-бірден ат сыйлап зорға құтылып еді. Соңғы жылдары ұрлықты саябырлап істейтін болғаны сол еді...» (Әуезов, 2001:32). Бұл нұсқада Бақтығұл бай есігін торыған кедей емес. Жылқы алуды кәсіпке айналдырған – барымташы.

Соққыға жығылған Бақтығұлдың алғашқысында ұрлық та тірегі бардың ісі деп Жарасбайды паналамақ болса, жаңа (екінші) нұсқада қорлыққа мойынсұнғысы келмей, жалғыздықтан көрген қорлығы және де жалғыз өзі қалың жауға төтеп бере алмайтын шарасыздығы оны болыстың қолына кіруге апарады. Сондай-ақ алғашқы нұсқада жазушы бас кейіпкер арқылы рухани тәуелсіздікті жеке бастың еркіндігін емеурін ете отырып, сол бас бостандығы үшін қоғамнан, жеке адамға деген кегін қайтару арқылы Бақтығұл барынан айрылғандығын көрсеткен. Бірақ болысты оққа ұшырғаннан кейінгі Бақтығұлдың рухы әуелгіде өзі зәрезап болған абақтыдан да, кісеннен де жасымады. Осындай дала қазағына тән бүлікшіл мінез «Қараш-Қараш оқиғасының» алғашқы нұсқасының басты идеалы еді.

Соңғы нұсқада (1957ж.) біріншіден Бақтығұл мен Жарасбайдың арасындағы тартысқа Тектіғұлдың бейнесі арқылы таптық сипат берген, мұндағы Бақтығұлдың кегі – қанды кек. Қанаумен, қиянатпен мал табу дала қоғамының заңына айналды да, адамгершілік қағидалары еленбей қалды. Бұндағы Бақтығұлдың көрсеткен қарсылығының әлеуметтік мәні зор еді. Өңделген нұсқада көзделген мақсат теңсіздіктің әлеуметтіліктің астарын ашу болды. Екіншіден алғашқы нұсқада басты авторлық нысана – адамның жан дүние қопарылысы мен психологиялық шиленісі арқылы тағдыр талқысына түскен адамның өзін өзі іздеуін, дүниені өзгертуге тырысқан мінезін, ішкі рухани бұлқынысын көрсету болса, екіншісінде оқиға желісі кедей мен байдың арасындағы қайшылыққа құрылған. Оның бүлікшіл болуының астырында осы мәселелер жатыр. «Қараш-Қараш оқиғасының» жұрт назарын өзіне осыншама сұқтандыруының себебі Рысқұлдың бойындағы кекпен буырқанған бунтарлық-бүлікшілік күштің – тегеурінділігінде, қазақ қауымының қоғамдық құрылысында бұрын-соңды кездеспеген тосын да өжет қимылдың батыл орындалуында. Саймасайға атылған оқ – қоғамға қарсы атылған оқ. Дәл осы арада жеке бастың бас еркі үшін күрескен тарихи тұлға мен нақты тарихи оқиғаны қамтыған, бірақ та, өз заманының қыспағына ұшырап, ойын еркін айтпай, көркемдік шешімге сүйеніп барып лаж тапқан. Ол ең алғашқы нұсқада Рысқұлды таза дала бунтары етіп көрсетсе, кейін оны таптық мүддені көздеген және таптық езгіге қарсы күркескен адам етіп бейнелеуге

мәжбүр болды. «Қараш-Қараш оқиғасының» кейінгі нұсқасындағы қосылған бірінші тараудағы Тектіғұлдың өлімі және оның кедейшілігі, қаналғанын айтып зар еңіреп, «кек» деп үзіліп кетуі – тарихи шындық та емес, көркемдік шешімге де жатпайды, тек жазушының кейіпкер мен өзіне жасаған қиянаты ғана. Тектіғұл мен Бақтығұлды «Кек» деген бір сөз ғана байланыстырып тұр. Шығарманың баяндалу ырғағы да, көркемдік иіні де, кейіпкердің ішкі әлемі де жаңбырлы күнгі жалғыз жолаушының барымтаға аттанған оқиғасына жамау ретінде қыстырылып тұр. Бірақ та, талант күші кекшіл кейіпкердің бейнесін тұмандатып жібермей, алғашқы рухын сақтаған... М. Әуезов те кейінгі қосымшада кедейлік пен жалшылықтың азабынан туған таптық ашынысты ерекше баса көрсеткенмен, оның астарында жеке бастың ар-намысын қорғайтын бұлқыныс жатқанын, ең сенімді досы астындағы аты, қолындағы мылтық, жамылған – түн екенін Тектіғұлдың өлер алдындағы сөзі арқылы айтып кетеді» – деп, жазушы-ғалым Т. Жұртбай осы екі нұсқаға қатысты өзіндік тұжырымын осылайша түйіндеген (Жұртбай, 2024:203).

Карл Густав Юнгтің архетип теориясы бойынша тазару (purification) және қайта туу (rebirth) архетипі адамның рухани өсуімен, ішкі дағдарысты бастан өткеру арқылы жаңа деңгейге көтерілуімен байланысты жалпыадамзаттық архетиптік мотив болып табылады. Бұл архетип адам санасының терең қабаттарында қалыптасып, тұлғаның жаңаруын, ескі болмыстан арылып, жаңа рухани сапаға ие болуын бейнелейді. Бұл архетип мифтерде (мысалы, өліп-қайта тірілу, сынақтан өту), әдебиетте жиі кездеседі: кейіпкер ауыр сынақтардан (қайғы, қорлық, күрес) өтіп, рухани тазарады немесе жаңа өмір бастайды. Яғни, адам рухының оянуы үлкен психологиялық соққыдан кейін болады. Тектіғұлдың өлімі – Бақтығұл үшін тазару кезеңі. Ол енді бұрынғы момын адам емес, әділдік іздеген қаһарман.

Ол қорлыққа (сабалу, ұры деп айыпталу), қайғыға (інісінің өлімі) төзіп, намысын жоғалтпайды. Тау ішінде қашқын болып жүргендегі жалғыздық, жаңбырлы түндер, ішкі күдіктер – рухани сынақ сияқты. Бұл әрекеттер оны «ескі» өмірден (теңсіздікке бой алдырған қоғам) арылтып, намыс жолындағы «таза» күрескерге айналдырады. Тау-тасты паналап, қашқын болып жүру – көшпелі дәстүрдегі еркіндік пен қарсылық символы. Тау архетипі (пана, қорғаныш) повесте маңызды рөл атқарады (Қараш асуы). Жазушы Бақтығұл бейнесі арқылы отаршылдық замандағы қазақтың қасіретін, намыс үшін күресін көрсетеді. Бақтығұлдың жолы – қорлықтан өтіп, намыс жолында тазару, бірақ толық жаңа өмір бастау емес. М.Әуезов осы арқылы халықтың ішкі күшін, әділетке ұмтылған рухын көрсеткісі келген сынды. Жоғарыда тұжырымдалған Бақтығұл бейнесінің табиғи архетиптік негізі келесі бөлімде талданатын әлем әдебиетіндегі ұқсас кейіпкерлердің типологиялық табиғатын айқындауда маңызды рөл атқарып, салыстырмалы талдаудың маңыздылығын күшейте түсері сөзсіз.

Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің басты кейіпкері Бақтығұл қазақ әдебиетіндегі классикалық образдардың бірі. Ол кекшіл батыр (revenge hero) немесе трагедиялық қаһарман архетипіне жақын тұрады, қазақ фольклорындағы және эпостардағы батырлардың (мысалы, Қобыланды, Алпамыс сияқты) дәстүрін жалғастырушы деп жоғарыда атап өттік. Повестьте Бақтығұл «нар тұлғалы азамат» деп сипатталады – бұл оның архетиптік биіктігін көрсетеді. Ол қазақ әдебиетіндегі

әділет үшін күрескен басты қаһармандардың (кейінгі шығармаларда да кездеседі) прототипіне айналды.

«Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесі мен Уильям Шекспирдің «Гамлет» трагедиясындағы принц Гамлеттің образы арасында архетиптік ұқсастықтар бар. Бұл салыстыру әдебиеттануда жиі кездеседі, өйткені екі кейіпкер де кек алушы трагедиялық қаһарман (revenge tragic hero) архетипіне жатады. Дегенмен, олардың мотивациясы, әрекеті және мәдени контексті әртүрлі. Ұқсас жақтарына тоқталар болсақ: «Кек алу» мотиві: Гамлет әкесінің өлімі үшін ағасы Клавдийден кек алады (немесе алуға тырысады). Гуманист Гамлет орта ғасыр кекшіліне де, яки замандастары Лаэрт, Фортинбрастарға да мүлде ұқсамайды. Олар қанға қан алумен ғана шектеледі, ал Гамлет намысы тапталған жан үшін кек алғысы келеді (Қобыланов, 2008:260). Бақтығұл інісі Тектіғұлдың өлімі және өзінің қорланғаны үшін Жарасбай болыстан кек алады. Екеуі де жеке қанды кек (blood revenge) арқылы әділетті қалпына келтіруге ұмтылады.

Гамлеттің кемшілігі – шексіз ойлану, күмәндану, кешігу. Ол бәрін терең түсінуге, дұрыс шешім қабылдауға тырысады, бірақ сол ойлану оны әрекеттен тоқтатады. «Быть или не быть» деген монологтың өзі – сол кідірістің, ішкі қақтығыстың көрінісі. Ақырында сол кешігу оның өзін де, айналасындағылардың бәрін де өлімге апарады. Бақтығұлдың кемшілігі – ашуының басым болуы, табандылығы және жалғыз күресу әдеті. Жалғыз өзі бүкіл жүйеге, отаршылдық билікке қарсы шығады, бірақ жалғыздық, ашу мен ыза оны ақылмен емес, сезіммен әрекет етуге итермелейді. Соңында кек алады, бірақ сол кек оны қайта түрмеге апарады. Гамлет – сарайдың ішіндегі опасыздықты көреді: әкесін өлтірген ағасы, анасының опасыздығы, жалғандық, екіжүзділік. Ол айналасындағы әділетсіздікке қарсы тұруға тырысады, бірақ көбінесе бұл күресті жалғыз өзі жүргізеді. Бақтығұл да Жарасбай сияқты сатқын байлардың, отаршылдық биліктің, әлеуметтік теңсіздіктің қиянатын көреді. Ол да жалғыз көтеріледі, жалғыз кек алады, жалғыз қарсы тұрады. Бірақ екеуінің де трагедиясының түбі – бір: ішкі кемшілік - әділетсіз әлем - жалғыздық.

Гамлет – ойшыл, іштей толғанып, философиялық монолог айтып жүретін интеллектуал. Ол әрекетке көшпес бұрын бірнеше рет ойланады: «Болу керек пе, болмау керек пе?» («Быть или не быть» монологы (Шекспир, 2015:25) деп өз-өзімен ұзақ сөйлеседі. Шешім қабылдау оған өте ауыр тиеді, кідіреді, шешімсіздіктен қиналады. Бақтығұл болса физикалық тұрғыдан өте күшті, намысты батыр, тікелей әрекет етеді (қашып, атып өлтіреді). Ол қазақ эпосындағы батырларға (Қобыланды) жақын, Гамлетке қарама-қарсы – шешімсіз емес, импульсивті.

Гамлеттің трагедиясы – жеке, ішкі. Ол ренессанстық адамның дағдарысын, өмірдің мәнін, өлімді, моральды ойлап қатты қиналады. Бәрі оның өз басының трагедиясы. Бақтығұлдың трагедиясы – әлеуметтік әрі ұлттық. Ол отаршылдық замандағы қазақтың намысы, езгіге қарсы шығуы, еркіндік үшін күресі. Кегі жеке басталғанымен, шын мәнінде бүкіл қоғамның, халықтың ауыр тағдырының бір бөлшегі болып шығады. Бақтығұл кегін алғанымен, жеңіске жете алмай, түрмеге қамалады. Қысқасы, Гамлет – ойлап өлтіретін трагедиялық ойшыл, Бақтығұл болса, әрекет етіп өлтіретін трагедиялық батыр. Екеуі де трагедиялық, бірақ қазақ пен

еуропалық трагедияның екі түрлі сипаты сияқты. Бірі – адам болмысының трагедиясы, екіншісі – тарихи жағдайдың адамға салған трагедиясы. Яғни екі модель қазақ және еуропалық трагедиялық ойлаудың әртүрлі антропологиялық және тарихи негіздерін айқын бейнелейді. Бұл салыстыру екі шығарманың да әмбебаптығын көрсетеді: әділетсіздікке қарсы күрестің мәңгілік трагедиясы.

Гюгоның «Аласталғандар» романындағы Жан Вальжан (Гюго, 2020) – әділетсіздікке қарсы тұратын, өз моральдық қағидаларын берік ұстанатын кейіпкер. Ол қоғамдағы озбырлыққа қарсы шығып, адам мен қоғам арасындағы әділдік пен үйлесімділікті қорғауға тырысады. Жалпы, Жан Вальжан мен Бақтығұлдың типологиялық ұқсастығы олардың әлеуметтік әділетсіздіктің құрбаны болуынан, заң мен мораль арасындағы қайшылықты бастан кешіруінен және қоғамдық құрылымның қаталдығын сезінуінен көрінеді. Мәселен Жан Вальжан нан ұрлағаны үшін каторгада отырады. Бақтығұл болса, өз намысын, отбасының абыройын қорғау үшін билік пен байдың озбырлығына қарсы шығады да, соның салдарынан қудалауға түседі. Екеуінің де «қылмысы» – шын мәнінде қоғамның өзі жасаған қылмыстың салдары. Екеуі де заң мен ардың арасындағы күрделі қайшылыққа тап болады.

Жан Вальжан түрмеден шыққан соң да, епископтың кешірімімен ғана адамдыққа қайта оралады. Бақтығұлдың да соңғы сәттеріне дейінгі күресі – бұл тек тіршілік үшін емес, ең алдымен өзін-өзі адам ретінде сақтап қалу үшін болған күрес.

Қоғам екеуін де тепкіге жығып тастаса да, олар сол тепкінің астына жығылып қалмайды. Керісінше, сол қорлықтан өздерінің адамдық қадір-қасиетін қайтарып алуға ұмтылады. Жан Вальжан өзгелерге көмектеседі, қайырымдылық жасайды. Бақтығұл болса, қорлыққа мойынсұнбай, ашық қарсы шығады – бұл оның өзінше таңдаған жолы.

Бірі француз қаласының тар көшелерінде,
Екіншісі қазақ даласының кең жазығында.
Бірі француз заңының темір торында,
Екіншісі отаршылдық пен байдың озбырлығының қамытында.
Бірақ екеуінің де көзінде бір сұрақ:
«Неге адам болғаным үшін жазалануым керек?»

Және екеуінің де жауабы бір: «Қысымдар мен қиындықтарға қарамастан еркін адам болып қаламын» деген сынды. Мәселен Жан Вальжан моралдық кешірім жолымен өссе, Бақтығұл қарулы қарсылыққа барады. Бақтығұл Жарасбайдың қысымына шыдағанымен, әділет таба алмай қиналғанымен, үмітін үзбейді. Оның күресі – шындық үшін, ар-намысы үшін жасалған рухани күрес. Осы себебтердің өзі екі кейіпкерді бір-бірімен салыстырып, ұқсас бейнелер ретінде қарастыруға болатындығын көрсетеді.

Әр дәуірде әр құрлықты мекендеген халықтардың арасында еркіндікке ұмтылып, әділетсіздікке қарсы тұрған, әлсіздердің намысын қорғаған бунтар тұлғалар болған. Солардың ішінде ағылшын әдебиетіндегі Робин Гуд бейнесі – батырлық пен «адал қарақшы» ұғымының ең танымал үлгілерінің бірі.

«Қараш-Қараш оқиғасы» мен Шервуд орманындағы қозғалыстың өзара ұқсастығы, тікелей байланысы болмағанымен де, оларды бір арнаға тоғыстырып

тұрған шындық бар. Ол – қоғамдық қарым-қатынас тудырған әлеуметтік шындық, адам мен қоғамның арасындағы қарама-қайшылық. «Өлімнен басқа өмір сүрудің амалын таппаған» жалғыздың жан ашуы мен қатыгездік сұрқиялық, қасқырлық қорқаулық – әкімшіліктің басқару тәсілі ретінде қалыптасқан, заңдастырылған жауыз қоғамның арбауы. Кез келген жазушы оқиғаның шығу төркінін аша білгенімен де, ондай қатерлі дертті емдеудің дауасын айта алмауы мүмкін. Сондықтан да, кейіпкерлердің тағдыры жеке бастың тосын шешім қабылдауымен аяқталуы – заңды құбылыс.

Рысқұл да өзінің рухани қуат-күші, пайымы жағынан Робин Гудтың сериктесі. Тек мұның алдындағы қиыншылық жағдай, оның тудырған қозғаушы сезім бұлқынысы басқаша (Жұртбай, 2024:206). Бір-бірінен осыншама шалғай жатқан елдерді мекен еткен, өмір сүрген дәуірлері де, тұрмыс-салттары да өзгеше адамдардың ұқсас әрекетпен күресуінің астарында табиғи бір қажеттілік жатыр. Ол – қай заманда да болсын адамның бойындағы – азаматтыққа, бостандыққа, әділеттілікке деген құштарлық.

Робин Гуд – романтикалық қаһарман, ал Бақтығұл – реалистік-трагедиялық қаһарман. Робин Гуд (орман кейіпкері) және Бақтығұл (қазақ даласының кейіпкері) әртүрлі мәдени және тарихи контексттен шыққанына қарамастан, оларды ортақ бір қасиет біріктіреді: әділеттілік пен адалдыққа деген ұмтылыс. Робин Гуд – халық аңызынан туған кейіпкер. Ол серіктерімен бірге байлардың әділетсіз жолмен тапқан дүние-мүлкін кедейлерге үлестіріп, қарапайым халықты қорғайды. Заңға қарсы шықса да, адамдыққа қарсы шықпайды. Ал Бақтығұл – өмірден алынған шынайы бейне. Оның көрген қиындығы – ертегі емес, өмірлік шындық. Жарасбайдың қысымына ұшырап, әділет таба алмай қиналғанымен, Бақтығұл үмітін үзбейді. Оның күресі – шындық үшін, ар-намысы үшін жасалған күрес.

Робин Гудтің қасында оны демеп жүретін жолдастары бар. Ал Бақтығұл жалғыз. Оның жан серігі – кең қазақ даласы ғана. Бірақ жалғыздық оның жігерін әлсіретпей, қайта оған күш береді. Бірі әділетті орманнан іздесе, бірі – даладан табады. Бірақ екеуі де бір нәрсені дәлелдейді: қиянатқа қарсы тұру – әркімнің адамгершілік парызы. «Қоғам мен жеке адамның арасындағы қарама-қайшылықты, жалғыздың жанталасын бейнелеген қазақ әдебиетіндегі тұңғыш туынды», (Жұртбай, 2024:216) – деген орынды пікірді «Қараш-Қараш оқиғасы» (бірінші нұсқасы) жайлы жазушы-ғалым Т.Жұртбай айтқан еді.

Сонымен қатар, мақалада Мигель де Сервантестің «Дон Кихот» романындағы Дон Кихот пен Бақтығұл бейнесін салыстырмалы түрде қарастыруға тырыстық. Екі кейіпкер де әдебиетте әлеуметтік қайшылықтар мен адам ішіндегі күресті айқын көрсететін жарқын тұлғалар. Дон Кихот – сатиралық сипаттағы еуропалық рыцарлық романның классикалық кейіпкері болса, Бақтығұл – XX ғасыр басындағы қазақ прозасында күрескерлік пен отаршылдық езгіге қарсылықтың символына айналған тұлға. Талдау кейіпкерлердің басты қасиеттеріне, уәждеріне, қақтығыстарына және архетиптік табиғатына негізделеді.

Дон Кихот – қарапайым, кедей идальго. Ол рыцарлық романдарды шектен тыс оқудың салдарынан шындықпен байланысын жоғалтып, өзін Ламанчтық Дон Кихот

атты кезбе рыцарь деп жариялайды. Әділетсіздікпен күресуді мақсат етіп, осы жолда оған серігі Санчо Панса қолдау көрсетіп, қасында еріп жүреді. Дон Кихот жел диірмендерін – алыптар, керуен-сарайларды – зәулім қамалдар, ал қарапайым адамдарды – зұлым жаулар немесе асқақ ханымдар деп қабылдайды. Оның бастан кешкендері күлкілі де, трагедиялық та сипатқа ие. Ол ар-намыс, махаббат пен әділдік идеалдары үшін күреседі, бірақ өмірінің соңында есін жиып, өз қателігін түсініп, күйзеліске ұшырап дүние салады.

Бақтығұл – қазақ даласындағы кедей жалшы, аңшы. Ол рулық тартыстарға еріксіз араласып, бай Жарасбайдың сенімді адамына айналады. Байдың билікке жету жолындағы күресіне көмектесіп, қарсыластарының малын айдап әкетуге қатысады. Алайда Жарасбай өз мүддесі үшін Бақтығұлды сатып, оны ұры деп айыптап, абыройын сақтап қалуға тырысады. Қуғындалып, қорланған Бақтығұл тау асып қашып жүріп, Қараш асуында Жарасбайды атып өлтіреді. Повесть соңында ол ұлы Сейітке байлармен қару арқылы емес, ақыл мен шындық арқылы күресуді өсиет етеді. Бұл – халық санасының оянуын білдіретін символдық шешім. Шығарма нақты тарихи оқиғаларға негізделіп, қазақ қоғамындағы таптық теңсіздік пен отаршылдық ықпалын ашады.

Дон Кихот – шындықпен ымыраға келмей, рухани құндылықтарды бәрінен жоғары қоятын адам типінің көркем бейнесі. Сондықтан да ол философтардың, жазушылар мен психологтардың назарын аударды. Гегель мен Шеллинг оны идея үшін күресетін рухтың көрінісі ретінде бағаласа, Фёдор Достоевский «Идиот» романындағы князь Мышкин бейнесі арқылы донкихоттық мінезді жаңа қырынан көрсетті. Ал испан ойшылы Мигель де Унамуно Дон Кихотты адам болмысының трагедиялық әрі асқақ сипатын танытатын тұлға деп таныды (Иваницкий, 2001:249).

Бұл кейіпкердің ерекшелігі – оның жеңістерінде емес, жеңілістерінде. Дон Кихот әр жолы соққы жеп, күлкіге қалса да, өз мұратынан бас тартпайды. Оны « – Ей жексұрын, адам тәрізді жәндіктер, қане, бері келіңдер! Сен сорлы болған тұтқындардың шынжырын үзетін, зынданда шіріп жатқандарды босататын, бақытсыздарға болысатын, құлап қалғандарды демейтін, зәбір-жапа шеккендерге көмектесетін адамды бас кесер қарақшы деп тұрмысың? О, түкке тұрғысыз жәндіктер, сендер жиһангер серінің ұлылығын білуге де тұрарлық адам емессіңдер! Қандай күна, қандай көргенсіздік жасап тұрсыңдар! Жиһангер серінің өзін көрмей ақ, оның көлеңкесінің өзі де сендерге құрметтеу әсерін тигізуге тиіс... Жиһангер серілердің дағдылы сотқа бағынбайтыны, олардың заңы семсер екені, олардың заң кітабы ерлік екені, ал олардың указы олардың өз еркі екені мына тұрған түкке тұрғысыз тонмойын сұмырайға қалайша белгісіз?» (Сервантес, 2006:250) деп келетін бас кейіпкердің сөзінен анық көруге болады. Ол үшін арман – әлсіздік емес, керісінше адамды адам ететін ең жоғарғы күш. Осылайша, Сервантес күлкілі кейіпкер арқылы адамның мұңын да, жақсы жақтарын да көрсете білді. Дон Кихот – уақыт пен кеңістікке бағынбайтын, мәңгі жол үстіндегі идеалист. Ол бізге армансыз өмірдің мәнсіз екенін, ал биік мақсат жолындағы күрестің өзі жеңіске тең екенін ұғындырады.

Мигель де Сервантестің «Дон Кихот» романы мен Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің басты кейіпкерлері – Дон Кихот пен Бақтығұл – арасындағы

ұқсастықтарды талдау әдебиеттану тұрғысынан қызықты зерттеу объектісі болып табылады. Бұл ұқсастықтар кейіпкерлердің ішкі мотивацияларынан бастап, олардың қоғамдық ортасымен өзара қарым-қатынасына дейінгі аспектілерді қамтиды. Төменде осы ұқсастықтарды жүйелі түрде тарихи-әлеуметтік және психологиялық контексте талдай отырып, қарастырайық.

Екі кейіпкердің де басты мақсаты – әділеттілікті іздеу және моральдық принциптерді қорғау. Дон Кихот, рыцарьлық романдардың әсерінен туындаған қиялдағы зұлымдықтармен күреседі, бұл оның идеалистік көзқарасын көрсетеді. Ол қоғамдық әділетсіздіктің символдық көріністерімен – мысалы, жел диірмендерімен бетпе-бет келеді, бұл оны үстем билік өкілдерімен қақтығысқа әкеледі. Ал Бақтығұлдың күресі нақты әлеуметтік контекстте өрбиді: ол феодалдық қанау, әлеуметтік теңсіздік және жеке сатқындыққа қарсы шығады. Бұл ұқсастық кейіпкерлердің этикалық императивін ашады – олардың әрекеттері жеке ар-намысты сақтауға және қоғамдық әділетті қалпына келтіруге бағытталған. Әдебиеттанулық тұрғыдан алғанда, мұндай мотивтер романтизм дәуірінің идеалдарымен резонанс табады, бірақ Сервантес пен Әуезов оларды реалистік призма арқылы көрсетеді.

Кейіпкерлердің қоғамдық ортамен қақтығысы ұқсас сипатта көрінеді: екеуі де әділетсіз жүйенің немесе жеке сатқындықтың құрбанына айналады. Дон Кихот өз дәуірінің рухани құлдырауынан зардап шегеді – феодалдық қоғам рыцарьлық идеалдарды пайдакүнемдік мақсаттарға сатып жібергендей көрінеді, бұл оның иллюзиялық күресін тудырады. Бұл шығармада сатқындық жеке кейіпкерлердің әрекеті ретінде емес, қоғамдық деңгейдегі құбылыс ретінде көрінеді. Қоғамдық құндылықтардың әлсіреуі салдарынан адал, бірақ әлсіз тұлғалар (Дон Кихот бейнесіндей) түсінілмей, шетке ығыстырылады. Осы арқылы автор қоғамның рухани дағдарысын көрсетеді. Бақтығұлдың жағдайында сатқындық жеке деңгейде көрініс табады – Жарасбайдың опасыздығы оны әлеуметтік қанаудың құрбаны етеді. Екі жағдайда да күштілердің әлсіздерді пайдалануының архетиптік моделі байқалады.

Жалпы кейіпкерлердің дамуы ішкі трансформация арқылы жүзеге асады, бұл олардың рухани өсуін көрсетеді. Дон Кихот өмірінің соңында қиялдан арылып, шындықты қабылдайды – бұл катарсис сәті оның иллюзиялық әлемінен шығуымен байланысты. Бұл процесс психоаналитикалық тұрғыдан алғанда, түпсанадағы қақтығыстың шешілуі ретінде қарастырылуы мүмкін. Бақтығұлдың траекториясы ұқсас: ол соқыр сенімнен саналы қарсылыққа көшеді, бұл оның сана-сезімінің эволюциясын білдіреді. Қай жағдайда да өзгеріс адамды рухани тұрғыдан өсіреді. Әдеби талдауда мұндай мотивтер кейіпкерлердің ішкі жолын ашуға көмектеседі.

Екі шығарма да әлеуметтік сынның құралы ретінде қызмет етеді, бірақ әртүрлі тарихи контексте. Сервантес феодалдық қоғамның құлдырауы мен жалған романтизмді сатиралық түрде әшкерелейді, бұл реализмнің пайда болуына ықпал еткен. Әуезов болса, қазақ ауылындағы әлеуметтік теңсіздікті, феодалдық қалдықтарды және отаршылдықты сынап, ұлттық сана-сезімнің оянуын көрсетеді. Бұл ұқсастық постколониалдық әдебиеттану тұрғысынан маңызды: екі автор да доминанттық жүйелердің ішкі қайшылықтарын ашады. Салыстырмалы талдау көрсеткендей, мұндай сын қоғамдағы мәселелерді жеке кейіпкерлер арқылы

жалпыға ортақ түрде көрсетеді. Яғни Дон Кихот пен Бақтығұлдың ұқсастықтары олардың идеалистік күресінен әлеуметтік сынға дейінгі ауқымды қамтиды. Бұл салыстыру әдеби шығармалардың тарихи-әлеуметтік детерминизмін ашады, сонымен қатар адамдық рухтың әмбебаптығын көрсетеді. Мигель де Сервантестің «Айлакер идальго Ламанчалық Дон Кихот» романы мен Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесін салыстырғанда, екі кейіпкердің де әділетсіздікке, қоғамдық қайшылыққа қарсы шығатын тұлға ретіндегі ортақ белгілері болғанымен, олардың арасындағы айырмашылықтар өте терең әрі маңызды. Бұл айырмашылықтарды бірнеше негізгі бағыт бойынша қарастыруға болады.

Дон Кихот – кітаптан оқыған рыцарьлық романдардың әсерінен туған қиялшыл идеалист. Оның бүкіл әрекеті өткен заманның идеалданған бейнесіне негізделген: ол ойдан шығарылған жаулармен (диірмендерді алыптар деп көруі), қиялдағы әділеттілікті қалпына келтіру үшін күреседі. Бұл – шындықтан алшақ, иллюзияға негізделген романтикалық күрес. Ал Бақтығұл – өмірдің қатал шындығынан, нақты әлеуметтік қанау мен отаршылдық езгіден туындаған нағыз күрескер. Оның жауы ойдан шығарылған емес, нақты: байлар, болыстар, отарлық әкімшілік. Бақтығұлды күреске жетелеген нәрсе – жеке қайғысы емес, халықтың ауыр тағдырын көріп, әділетсіздікті терең түсінуі. Дон Кихот – Испаниядағы феодалдық құлдырау дәуіріндегі, ескі рыцарьлық дәстүрлерден айырылып қала жаздаған төмендеген дворяндықтың символы. Оның күресі тарихи тұрғыдан алғанда кешігіп қалған, өмірден қалып бара жатқан идеологияның соңғы тынысы іспетті. Бақтығұл болса – XX ғасыр басындағы отарлық езгіге ұшыраған қазақ кедей шаруасының, қазақ халқының әлеуметтік төменгі қабатының типтік өкілі. Оның тағдыры – отаршылдық жүйенің, әлеуметтік теңсіздіктің және таптық қанаудың тікелей нәтижесі.

Сервантестің романы трагедиялық ирониямен аяқталады: Дон Кихот ақыры өзінің қиялынан айығып, «ақылға келеді», бірақ бұл ояну өліммен бірге жүреді. Романда күйзеліс, үмітсіздік, адамгершілік идеалдың жеңілісі басым. Күрес нәтижесіз, күлкілі болып шығады. М. Әуезовтің повесінде Бақтығұлдың күресі жеңіліспен аяқталғанымен, шығарманың идеялық мәні өзгеше сипатта көрінеді: болашаққа деген сенім сақталады. Шығармада үміттің, жаңа заманның белгісі ретінде Бақтығұлдың жанында баласы Сейіттің барлығы және ол сондағы орыс адамдарынан оқып жүргендігі айтылады. «Ішінде намыс пен кек түйіні сияқты бір наразылық, қарсылық түйіні шиеленіп байланысып алып, бала барынша ықылас салып оқуға беріліп кетті. Оқуға ұғымды, ерекше талапты, момын қара бала болашақ заманның белгісіз бір жарығына қатты сенген көңілмен, алдағы күннің азаматы болмаққа қадам басып күн санап ержетіп келе жатты» деген жолдардан кейіпкердің ішкі рухани серпілісі мен болашаққа деген сенімін бейнелейтін идеялық мән айқын аңғарылады (Нұрқатов, 2010:15).

Дон Кихот – әлемдік әдебиеттің ең ұлы туындыларының бірі, жаңа романның бастауы, адамзат мәдениетіндегі әмбебап символ. Ол «қиял мен шындық», «идеал мен прагматизм» мәңгілік қақтығысының бейнесіне айналды. Бақтығұл – қазақ әдебиетіндегі жаңа реалистік прозаның, әлеуметтік-сыншыл бағыттың және ұлттық сана-сезімнің оянуының маңызды белгісі. Ол қазақ халқының отарлық жағдайдағы

психологиялық және әлеуметтік портретін жасай отырып, ұлттық әдебиеттің әлемдік деңгейге көтерілуіне жол ашты. Қорыта айтқанда, екі кейіпкер де әділетсіздікке қарсы шығып, жеке күрес жолын таңдайды және бұл күрес жеңіліспен аяқталады. Алайда Дон Кихоттың әрекеті өткен дәуірдің қиялға негізделген идеалдарын қорғауға бағытталса, Бақтығұлдың әрекеті әлеуметтік әділеттілікті талап етуімен ерекшеленеді. Біріншісі – әлемдік мәдениеттің мәңгілік символы, екіншісі – қазақ халқының тарихи тағдыры мен ұлттық рухының айнасы. Осы екі бейне арқылы әлемдік және ұлттық әдебиеттің сабақтастығы мен айырмашылығы айқын көрінеді.

Дон Кихот пен Бақтығұлды салыстыру арқылы адам мен қоғам арасындағы мәңгілік тартыс әртүрлі ортада қалай көрінетінін аңғаруға болады. Дон Кихот – орындалмайтын арман мен қиялдың бейнесі, ал Бақтығұл – әділдікке жету үшін нақты әрекетке барған, күресе білетін адам. Бұл екі образ да бүгінге дейін өз мәнін жоғалтқан жоқ: бірі адамды армандауға, қиялын кеңейтуге жетелесе, екіншісі әділетсіздікке қарсы тұруға күш пен жігер береді. Сервантес те, Әуезов те өз дәуірінің шындығын терең танытқан ұлы суреткерлер ретінде әдебиет тарихында мәңгі қалды. «М.Әуезов ең алдымен ұлттық сөз өнеріндегі барлық құндылықтарды терең мағыналық контекстерге, көркемдік сөзге, эстетикалық дискурске айналдыра алды» деген пікірге сүйенсек, жазушының бұл туындысы қазақ халқының рухани әлемін, тарихи жадын және ұлттық дүниетанымын көркемдік тұрғыда терең ашып, әдеби мәтін арқылы тұтас бір мәдени-эстетикалық жүйе қалыптастырған шығарма ретінде бағалауға болады (Прәлі, Қонаев, Амирбаева, 2023:58).

Негізінен бұл шығармаларды салыстыра қарағанда ортақ элементтер- қоғамға қарсы күрес, жеке тұлғаның батылдығы болса, айырмашылықтар -тарихи контекст, көркем стиль, кейіпкердің тағдыры. Бақтығұл бейнесі әлем әдебиетіндегі Гамлет және Жан Вальжан сынды кейіпкерлермен типологиялық салыстыру негізінде қарастырылып, олардың барлығына тән әділетсіздікке қарсы күрес пен адамдық қадір-қасиетті қорғау идеялары жүйелі түрде талданды. Салыстырмалы зерттеу нәтижелері Бақтығұл образын әлемдік әдеби үдеріс контексінде айрықша маңызы бар тұлға ретінде қарастыруға мүмкіндік берді деуге болады.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижесінде М. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесінің архетиптік табиғаты оның ұлттық болмыспен ғана шектелмейтінін, жалпыадамзаттық идеяларды қамтитын көркем тұлға екені айқындалды. Кейіпкердің әділетсіздікке қарсы күресі, адамдық ар-намысын қорғауы, еркіндікке ұмтылысы оны әлеуметтік орта туғызған қарапайым кейіпкер деңгейінен көтеріп, әмбебап архетиптік бейнеге айналдырады. Бақтығұл тұлғасында батыр, жапа шеккен қаһарман, бүлікші және трагедиялық қаһарман архетиптерінің белгілері тоғысып, оның көркемдік табиғатын тереңдете түседі.

Зерттеу барысында Бақтығұл бейнесінің идеялық-көркемдік сипаты әлем әдебиетіндегі әділет үшін күрескен кейіпкерлермен типологиялық тұрғыдан үндес екені анықталды. Мұндай ұқсастықтар кейіпкердің белгілі бір тарихи немесе ұлттық кеңістікке ғана тән емес, адамзат әдебиетіне ортақ еркіндік, әділет, адамдық қадір-қасиет секілді мәңгілік құндылықтарды бейнелейтінін көрсетеді. Сондықтан

Бақтығұл бейнесі қазақ әдебиетіндегі әлеуметтік-психологиялық прозаның көрнекті жетістігі ғана емес, әлемдік әдебиеттегі әмбебап қаһарман архетипінің ұлттық көркем үлгілерінің бірі ретінде бағалануға лайық.

Осылайша, зерттеу Бақтығұл тұлғасының архетиптік табиғатын кешенді түрде айқындап, оның ұлттық және жалпыадамзаттық мәнінің өзара сабақтастығын дәлелдейді. Бұл М. Әуезов шығармашылығының көркемдік-эстетикалық құндылығын тереңірек тануға және қазақ әдебиетіндегі архетиптік бейнелердің әлемдік әдеби үдеріспен типологиялық байланысын жаңа қырынан бағалауға мүмкіндік береді.

5. Қорытынды

Жалпы Бақтығұл бейнесінің әмбебаптық (универсалды) мәні оның күресі тек қазақ ауылының мәселесі емес, адамзаттық еркіндік пен әділеттілік идеясына мән беруінде. «Қаламгердің жиырмасыншы жылдардың орта тұсында жаңа сапалық қадамдары – «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман». Осыған дейінгі шығармаларында М. Әуезов көбінесе қоғамдық, әлеуметтік қайшылықтарды ашуды, әшкерлеуді ғана негізгі нысана етіп келсе, ендігі жерде бостандық, ерік, бақыт үшін қажырлы күреске шыға алатын жандардың тағдырын көрсетуге ойысты. Суреткер өзінің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде өктемдікке қарсы наразылық білдіріп қана қоймай, әлеуметтік теңдік үшін күресе білетін езілген тап өкілінің толыққанды ұнамды бейнесін жасады», – деген еді жазушының алғашқы кезеңдегі шығармашылығына баға берген ғалым Р.Бердібаев (Бердібаев, 1987). Яғни Бақтығұл қазақ әдебиетіндегі себепті бунтарь, әділетсіздікке қарсы шыққан батыл кейіпкер. Оның әрекеттері тек тәртіп бұзу емес, жеке мораль мен қоғамдағы әділетсіздікке қарсы күреске бағытталған. Осы ретте әлем әдебиетіндегі ұқсас кейіпкерлермен салыстыру арқылы оның бейнесі ұлттық контекстен тыс, адамзаттық деңгейде де мәні бар кейіпкер екенін көруге болады.

Шығармадағы негізгі батыр (ерлік пен намыстың символы), құрбан (ар мен адалдық жолындағы жанкештілік), еркін адам (рухани тәуелсіздік пен адамдық қадір-қасиетті пір тұтушы), қайта туу (өлім арқылы мәңгі өмірге өту идеясы) архетиптері арқылы жазушылар адам болмысының ерекшелігін көрсетеді. Яғни адамның рухы жоғалмайды, ал зорлық-зомбылық уақытша ғана құбылыс. Бақтығұл – қазақ әдебиетіндегі әділет пен еркіндікке ұмтылған кейіпкердің үлгісі, ал оның идеялық ұқсас бейнелері әлем әдебиетінде кең таралған. Жан Вальжан, Робин Гуд сияқты кейіпкерлер Бақтығұлмен үндес, себебі олар да қоғамдағы әділетсіздікке қарсы шығып, жеке моральдық қағидаларын қорғауға тырысады. Бұл – әдебиеттегі батыл тұлға архетипінің көрінісі, қоғам мен жеке адам арасындағы қайшылықты көрсету тәсілі. Бақтығұл – ұлттық әрі әлемдік архетиптерді бойына жинаған көркем бейне. Оның тұлғасында әлем әдебиетіндегі жапа шеккен қаһарман, жеке-дара бүлікші, трагедиялық қаһарман архетиптері тоғысқан деуге болады.

М. Әуезов Бақтығұл тұлғасы арқылы жеке адамның қоғамға, зорлыққа қарсы тұра алатынын, оның ішкі дүниесінің азаттығын көрсетті. Бұл бейне әлем әдебиетіндегі Жан Вальжан, Робин Гуд сияқты тұлғалармен типологиялық сабақтас. Бақтығұл қазақ әдебиетіндегі әлеуметтік-психологиялық прозаның биік деңгейін көрсететін, әлемдік архетиптің ұлттық үлгісін айқындайтын бейне десек, артық емес.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 5-т. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б.
2. Бердібаев Р. Суреткер ерлігі // Қазақ әдебиеті. – 1987. – 18 қыркүйек. – № 38.
3. Бетильмерзаева М.М., Эльбиева Л.Р., Сулейманова Р.Р. А.Сүлеймановтың «Ай тасы» («Беттан туулг») поэмасындағы архетиптік образдар // Қоғам: философия, тарих, мәдениет. – 2020. – № 9 (77). – 44-49-бб. https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-obrazy-v-poeme-a-suleymanova-lunnyy-kamen-bettan-t1ulg
4. Гюго В. Аласталғандар / ауд. З. Әбдешов. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 736 б.
5. Жұртбай Т. «Бесігіңді ая!..»: ойтолғау: құпия құжаттар мен тағдырлы деректер: екі кітаптан тұрады. Бірінші кітап. – Алматы: Атамұра, 2024. – 304 б.
6. Жұртбай Т. «Бесігіңді ая!..»: ойтолғау: құпия құжаттар мен тағдырлы деректер: екі кітаптан тұрады. Екінші кітап. – Алматы: Атамұра, 2024. – 256 б.
7. Иваницкий А.И. Архетипы Гоголя // Литературные архетипы и универсалии. – Москва, 2001.
8. Қобыланов Ж.Т. Шетел әдебиеті тарихы: оқулық. – Астана: Фолиант, 2008. – 344 б.
9. Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов: монографиялық очерк // Шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы, 2010. – 248 б.
10. Пірәлі Г.Ж., Қонаев Д.А., Әмірбаева Ш.М. Ресей мұрағаттарындағы мұхтартану: тарих, теория, ғылыми дискурс // Керуен. – 2023. – Т. 79. – № 2. – 55–65-бб. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04
11. Пірәлі Г.Ж., Қонаев Д.А., Мұхтар Әуезов және Иван Тургенев // Ресей халықтар достығы университетінің хабаршысы. Сериясы: Әдебиеттану. Журналистика. 2025. Т. 30. № 4. 802–812-бб.http://doi.org/10.22363/2312-9220-2025-30-4-802-812
12. Сааведра Мигель де Сервантес. Айлакер идальго Ламанчалық Дон Кихот. – Астана: Аударма, 2006. – 568 б.
13. Шекспир В. Гамлет. – Астана, 2015.
14. Юнг К.Г. Психология / ауд. Т.Э. Гусакова. – Минск: Харвест, 2003. – 350 б.

References:

1. Auezov M. (2001). Complete collection of works in fifty volumes (Vol. 5). Gylym. (In Kazakh).
2. Berdibayev R. (1987, September 18). The courage of the artist. Qazaq Adebieti, (38). (In Kazakh).
3. Betilmerzaeva M.M., Elbieva L. R., Suleimanova R. R. (2020). Archetypal images in A. Suleimanov's poem "Moonstone" ("Bettan Tuulg"). Society: Philosophy, History, Culture, (9), 44-49. https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-obrazy-v-poeme-a-suleymanova-lunnyy-kamen-bettan-t1ulg (In Russian).
4. Hugo V. (2020). Les Misérables (Z. Abdeshov, Trans.). Foliant. (In Kazakh).
5. Zhurtbay T. (2024a). Take care of your cradle!..: Reflections based on classified documents and fateful evidence (Book 1). Atamura. (In Kazakh).
6. Zhurtbay T. (2024b). Take care of your cradle!..: Reflections based on classified documents and fateful evidence (Book 2). Atamura. (In Kazakh).
7. Ivanitsky A. I. (2001). Gogol's archetypes. In Literary archetypes and universals. (In Russian).
8. Kobylanov Zh. T. (2008). History of foreign literature: A textbook. Foliant. (In Kazakh).
9. Nurkatov A. (2010). Mukhtar Auezov: A monographic essay. In Collected works (Vol. 1). (In Kazakh).
10. Pirali G. Zh., Konayev D. A., Amirbayeva Sh. M. (2023). Mukhtar Auezov studies in Russian archives: History, theory, and scholarly discourse. Keruen, 79(2), 55–65. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04 (In Kazakh).
11. Prali, G.Zh., Kunayev, D.A. (2025). Mukhtar Auezov and IvanTurgenev. RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism, 30(4), 802–812. (In Russ.) http://doi.org/10.22363/2312-9220-2025-30-4-802-812
12. Saavedra Miguel de Cervantes. (2006). The ingenious gentleman Don Quixote of La Mancha. Audarma. (In Kazakh).
13. Shakespeare W. (2015). Hamlet. (In Kazakh).
14. Jung C. G. (2003). Psychology (T. E. Gusakova, Trans.). Kharvest. (In Russian).

ҒТАМР 17.81.31 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-14

Ж. Салтақова[1*], Н. Мурсалимова[2], А. Кенбаева[3]
[1,2]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
[3] М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
E-mail:[1]aibolanel_27@mail.ru; [2]m_nasihat@mail.ru; [3]kenbayeva84@mail.com
ORCID: [1]0000-0002-3161-2179; [2]0000-0003-4875-9684; [3]0000-0003-3536-8713

Түркі халықтары фольклорындағы жылан арбау мәтіндерінің құрылымдық-типологиялық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түркі фольклорындағы жылан арбау мәтіндері – халықтың көне дүниетанымы мен дәстүрлі наным-сенімдер жүйесімен байланысты ұлттық мұраның маңызды үлгісі ретінде қарастырылады. Арбау мәтіндері халықтың табиғат құбылыстары мен қауіпті жаратылыстарға қатысты қалыптасқан наным-сенімдерімен, сондай-ақ сөздің магиялық күшіне негізделген дәстүрлі тәжірибелерімен тығыз сабақтас. Жылан арбау мәтіндері – қазақ фольклорында кездесетін үлгілердің бірі. Олардың құрамында магиялық, бұйрық мәніндегі сөздер және түрлі символдық бейнелер бар. Талдау нәтижесінде жылан арбау мәтіндерінің белгілі бір тұрақты құрылымға ие екені анықталды. Әдетте мұндай мәтіндерде тыңдаушыға қарата сөз айту, нысанды атау, киелі тұлғаларды еске алу, бұйрық сипатындағы сөздер айту және соңында белгілі бір нәтижеге бағытталған қорытынды сөздер сияқты құрылымдық бөліктер болады. Сонымен қатар мәтіндерде дыбыстық қайталаулар, әсерлі тұрақты тіркестер қолданылып, магиялық ықпал күшейтіледі. Жылан бейнесі көбіне қауіп-қатерді білдіретін мифтік нышан ретінде аталады. Салыстырмалы талдау қазақ, қырғыз, алтай және басқа да түркі халықтарының арбауларында ұқсас құрылымдық үлгілердің бар екенін көрсетеді. Бұл түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында ортақ мифологиялық түсініктер сақталғанын дәлелдейді. Зерттеуде жылан арбау мәтіндері тек емшілік мақсаттағы сөздер ғана емес, сонымен бірге түркі халықтарының магиялық наным-сенімдерін және дүниетанымдық жүйесін бейнелейтін маңызды фольклорлық мұра екені зерделенді. Зерттеу барысында мәтіндік, құрылымдық және салыстырмалы-типологиялық талдау, сондай-ақ герменевтикалық түсіндіру әдістері пайдаланылды.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің AP26100495 «Түркі дүниетанымындағы наным-сенімдер: этнофольклорлық аспект» жоба аясында қаржыландыруымен жүргізілді.

Кілт сөз*:* Арбау, наным-сенім, фольклор, дәстүр, жылан, магия

Zh. Saltakova[1]*, N. Mursalimova[2], A. Kenbayeva[3]
[1,2]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
[3]M.Utemisov West Kazakhstan University, Oral, Kazakhstan
E-mail: [1]aibolanel_27@mail.ru; [2]m_nasihat@mail.ru; [3]kenbayeva84@mail.com
ORCID: [1] 0000-0002-3161-2179; [2] 0000-0003-4875-9684; [3] 0000-0003-3536-8713

Structural and typological features of snake-charming texts in the folklore of the Turkic peoples

Abstract. In this article, snake-charming texts in Kazakh and Turkic folklore are regarded as an important example of national heritage linked to the people's ancient worldview and traditional belief system. Incantation

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Ж. Салтақова, Н. Мурсалимова, А. Кенбаева. Түркі халықтары фольклорындағы жылан арбау мәтіндерінің құрылымдық-типологиялық ерекшеліктері // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 231-243. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-14.

texts are closely linked to the people's established beliefs regarding natural phenomena and dangerous creatures, as well as to traditional practices based on the magical power of words. Snake-charming texts are one of the motifs found in Kazakh folklore. They contain magical, commanding words and various symbolic imagery. The analysis revealed that snake charming texts have a specific, fixed structure. Typically, such texts include structural elements such as addressing the listener, naming the object, invoking sacred figures, uttering commands, and concluding with words aimed at a specific outcome. In addition, the texts employ sound repetitions and striking idiomatic expressions to enhance their magical influence. The snake image is often cited as a mythical symbol denoting danger. Comparative analysis shows that similar structural patterns exist in the enchantments of the Kazakh, Kyrgyz, Altai, and other Turkic peoples. This proves that common mythological concepts have been preserved in the traditional worldview of the Turkic peoples. The study examined snake-charming texts not only as words intended for healing purposes but also as an important folkloric heritage reflecting the magical beliefs and worldview of Turkic peoples. The study employed hermeneutical interpretation techniques in addition to textual, structural, and comparative-typological analysis.

***Acknowledgment**:* This study was conducted with financial support from Project AP26100495 "Beliefs in the worldview of the Turkic peoples: ethnofolklore aspect", implemented by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Key words: charm, belief, folklore, tradition, snake, magic.

Ж. Салтақова[1]*, Н. Мурсалимова[2], А. Кенбаева[3]

[1],[2]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
[3] Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан
E-mail: [1] aibolanel_27@mail.ru; [2] m_nasihat@mail.ru; [3] kenbayeva84@mail.com
ORCID: [1] 0000-0002-3161-2179; [2] 0000-0003-4875-9684; [3] 0000-0003-3536-8713

Структурно-типологические особенности текстов заклинаний змей в фольклоре тюркских народов

Аннотация. В статье рассматриваются тексты заклинаний для умиротворения змей в казахском и тюркском фольклоре как важный образец национального наследия, связанный с древним мировоззрением народа и системой традиционных верований. Тексты заклинаний тесно связаны с представлениями народа о природных явлениях и опасных существах, а также с традиционными практиками, основанными на магической силе слова. Заклинания для змеи являются одним из распространённых жанров казахского фольклора. В их составе присутствуют магические формулы, повелительные слова и различные символические образы. В результате анализа было установлено, что тексты заклинаний для змей имеют определённую устойчивую структуру. Обычно такие тексты включают обращение к слушателю, называние объекта, упоминание священных персонажей, произнесение повелительных формул и заключительные слова, направленные на достижение определённого результата. Кроме того, в текстах используются звуковые повторы и выразительные устойчивые сочетания, усиливающие магическое воздействие. Образ змеи чаще всего выступает как мифологический символ опасности. Сравнительный анализ показывает, что в заклинаниях казахского, кыргызского, алтайского и других тюркских народов присутствуют сходные структурные модели. Это подтверждает сохранение общих мифологических представлений в традиционном мировоззрении тюркских народов. В исследовании установлено, что тексты заклинаний для змей представляют собой не только лечебные формулы, но и важное фольклорное наследие, отражающее магические верования и мировоззренческую систему тюркских народов. В ходе исследования были использованы текстовый, структурный и сравнительно-типологический анализ, а также методы герменевтического толкования.

Благодарность: Исследование было проведено при финансовой поддержке проекта AP26100495 «Верования в мировоззрении тюркских народов: этнофольклорный аспект», реализуемого Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

***Ключевые слова**:* заклинание, верование, фольклор, традиция, змея, магия

1. Кіріспе

Арбау – белгілі бір ауруды, табиғи құбылысты немесе зиянды күшті тоқтатуға бағытталған, магиялық сипаттағы мәтіндердің бірі. «Арбау тарихи тұрғыдан алғанда магияға жатады. Магия дегеніміз – материалды дүниеге табиғаттан тысқары жолмен әсер ету үшін қолданылатын ғұрыптар. Ал «маг» сөзінің көне парсы тіліндегі түрі – магуш. Көне Иранда «магуш» деп зорастризм дініндегі абыздарды айтқан. Олар да халдей абыздары сықылды арбаушылықпен, көріпкелдікпен айналысқан. Кейіннен алдын ала болжаушыларды, адам тағдырын күні бұрын айтушыларды, астрологтарды, арбаушыларды жиынтық түрде «маг» деп атау өріс алды» (Абылқасымов, 1993: 51). Фольклор сөздің күші мен құдіретіне деген магиялық сенімге негізделген. Ежелгі адамдар айтылған сөз іске асады деп сенген. Сондықтан олар сөзді тіршіліктегі маңызды құрал деп білген. Бұл сенім денсаулық сақтауда, табысқа жетуде және шығармашылық қабілетті дамытуда маңызды рөл атқарған.

Қазақ дәстүрлі мәдениетінде «арбау» атауы барлық жағдайда бірдей тұрақты термин ретінде қолданылмаған. Атап айтқанда, тіс ауруына байланысты айтылатын арбау мәтіндері кейде «арбау» деп аталғанымен, көптеген жағдайда олар қарапайым түрде «құрт шақыру» деп те аталады. Бұл атау тіс ауруының себебі ретінде «құрт» туралы нанымның кең таралуымен байланысты қалыптасқан. Осыған орай, ғалым А. Байтұрсынов ғұрыптық мәтіндерді сипаттай келе, «қалып сөздер» қатарына «құрт шақыру» үлгілерін енгізген (Байтұрсынов, 2003: 48). Ғалымның көрсетуінше, құрт шақыру деп аталатын мәтіндер тіс ауруын емдеу мақсатында қолданылатын арбау сөздердің бір түрі. Тіс ауруының себебін «құрттың тісті жеуімен» байланыстыратын түсінік тек қазақ халқына ғана тән емес, ол дүниежүзіндегі көптеген халықтардың дәстүрлі наным-сенім жүйесінде кездесетін көне ұғымдардың бірі. Мұндай түсінік бойынша, тістегі ауырсыну белгілі бір тірі жәндіктің – «құрттың» әрекетімен түсіндірілген. Сондықтан халық медицинасында бұл «құртты» орналасқан жерінен шақырып шығару, оны қуып түсіру немесе жою арқылы тіс ауруынан айығуға болады деген сенім қалыптасқан. Осы наным арбау мәтіндерінің магиялық пәрменіне деген сенімді күшейтіп, олардың емдік тәжірибеде кеңінен қолданылуына негіз болған.

Арбау ғұрпында ауруды немесе зиянды жәндіктерді үркіту, қорқыту тәсілі де жиі қолданылады. Арбаушылар (бақсы, шаман) улы жәндіктер мен ауру қоздырғыштарын әртүрлі өсімдік атауларын (алабота, адыраспан, кекіре, жалбыз т.б.) атау арқылы да, сондай-ақ мал атауларын (қозы, қой, сиыр, түйе т.б.) қолдану арқылы да үрейлендіруге тырысқан. Мұндай атаулар магиялық әсер береді деп сеніп, арбау мәтінінің ықпалын күшейтетін поэтикалық әрі ғұрыптық тәсіл ретінде пайдаланған. Арбау мәтіндерінің құрылымын зерттегенде айтылатын сөз бен арнайы жасалатын әрекеттің арақатынасы маңызды мәселе. Аталған мәселе фольклортану, этнография және антропология салаларында ұзақ уақыт бойы талқыланып келе жатқан теориялық мәселелердің бірі. Аталған мәселені арнайы қарастырған зерттеушілердің ішінде орыс фольклортанушысы Н.Ф. Познанский еңбектері ерекше орын алады. Ғалым өзінің «Заговоры: опыт исследования происхождения и развития заговорных формул» атты еңбегінде магиялық мәтіндердің қалыптасуы мен даму тарихын талдай отырып, олардың негізі алғашқы ғұрыптық әрекетпен тығыз байланысты болғанын атап

көрсетеді. Оның пікірінше, арбау мәтініндегі сөз бастапқы кезеңде дербес магиялық күшке ие болмаған, керісінше, белгілі бір ғұрыптың құрамында қызмет атқарған. Бұл жөнінде зерттеуші былай деп жазады: «…слово не обладало самостоятельным, независимым от обряда, магическим авторитетом, оно ещё всё было на службе у обряда» (Познанский,1995: 52). Бұл пікір магиялық сөздердің шығуын ғұрыптық тәжірибемен байланыстыра түсіндіруге мүмкіндік береді. В.Ф. Познанскийдің айтуынша, магиялық сөздер алғашында бұрыннан бар магиялық әрекетті түсіндіру немесе бекіту үшін қолданылған. Кейін уақыт өте келе олар біртіндеп жеке, дербес сипатқа ие болған. Алайда фольклортану ғылымында бұл мәселе жөнінде ортақ пікір жоқ. XX ғасырдың алғашқы ширегінде жарияланған еңбектердің бірінде зерттеуші В.Ф. Познанский магиялық тәжірибеде сөз бен іс-әрекетті бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайтынын атап көрсетеді. Оның пікірінше, магиялық мәтіндегі сөз де, жасалатын әрекет те белгілі бір нәтижеге жетуге бағытталған бір жүйенің бөліктері, сондықтан олардың қызметі бірдей маңызды және бірін-бірі толықтырып тұрады.

Қазіргі фольклортанулық зерттеулер бұл пікірді белгілі бір дәрежеде қолдайды (Beyer, Finke, 2019: 10-328). Зерттеулерде магиялық мәтіндердің тек сөз түрінде ғана орындалуы сирек болатыны, көбіне олар белгілі бір жоралғы әрекеттерімен бірге қолданылатыны айтылады. Басқаша айтқанда, магиялық тәжірибеде сөз бен әрекет бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан олардың магиялық әсері де бірге, бір уақытта жүзеге асады. Бұл құбылысты қазақтың дәстүрлі арбау тәжірибесінен де анық көруге болады. Қазақ арбауларында сөз бен жасалатын әрекет көбіне бірге қолданылып, емдеу рәсімінің бір бөлігі болып саналған (Ибраев, Тұрғанбаев, 2024:192-205). Мысалы, Жетісу өңірінде жылан шаққан адамды емдеу кезінде арбау сөздері де, арнайы әрекеттер де қатар жасалған. Алдымен у тиген жерді сары, қызыл және жасыл түсті жіптермен байлаған. Содан кейін тостағанға су құйып, оған қойдың құмалағын салып араластырған. Арбаушы арбау сөздерін айтып тұрып, сол суды киіз үйдің айналасына шашқан. Бұл мысал магиялық тәжірибеде айтылатын сөз бен жасалатын әрекет бірін-бірі толықтырып, бірге қызмет атқаратынын көрсетеді. Сондықтан арбау жанрының табиғатын дұрыс түсіну үшін оны тек сөзден немесе мәтіннен ғана тұратын құбылыс деп қарастыру жеткіліксіз. Арбау – магиялық сөз, белгілі бір іс-әрекет және соған байланысты сенімдерді бірігіп жасайтын тұтас дәстүр.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында бірнеше ғылыми талдау әдістері қолданылды. Алдымен мәтіндегі ой мен мазмұнды анықтау үшін мәтіндік талдау жүргізілді. Шығарманың құрылысы мен бөлімдерінің өзара байланысын түсіну үшін құрылымдық талдау пайдаланылды. Сонымен қатар зерттеліп отырған мәтін басқа ұқсас шығармалармен салыстырылып, олардың ортақ және ерекшелік белгілерін анықтау мақсатында салыстырмалы-типологиялық талдау жасалды. Ал мәтіндегі астарлы мағынаны тереңірек түсіну үшін герменевтикалық түсіндіру әдісі қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу барысында магиялық фольклор мен халықтық наным-сенімдерді зерделеуге арналған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері теориялық-әдіснамалық негіз ретінде пайдаланылды. Атап айтқанда, магиялық наным-сенімдер мен ғұрыптық тәжірибелердің табиғатын түсіндіруге арналған Дж.Фрэзер, Б. Малиновский, Л. Леви Брюль, Н.Ф. Познанский еңбектеріндегі магиялық мәтіндер мен ғұрыптық әрекеттердің өзара байланысына қатысты тұжырымдар басшылыққа алынды. Сонымен қатар қазақ фольклортану ғылымындағы М. Әуезов, С. Қасқабасов, Б. Уахатов, Е. Тұрсынов, Б. Абылқасымов, Ш. Ибраев зерттеулерінде қарастырылған магиялық фольклордың табиғаты, халықтық наным-сенімдер жүйесі және арбау мәтіндерінің жанрлық ерекшеліктеріне қатысты ғылыми пайымдар зерттеудің теориялық арқауын құрады.

Зерттеудің дереккөздік негізін М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорында сақталған фольклорлық мәтіндер мен «Бабалар сөзі» жүзтомдығында жарияланған арбау мәтіндері құрады. Аталған материалдар арбау жанрының мазмұндық, құрылымдық және поэтикалық ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді.

3. Талқылануы

Түркі халықтары фольклорындағы арбау мәтіндерін түсіндіруде антропология ғылымында айтылған магия туралы теориялар маңызды рөл атқарады. Әсіресе магиялық ойлау мен магиялық әрекеттер туралы жазған Дж. Фрэзер, Б. Малиновский және Л. Леви-Брюль еңбектері түркі арбау дәстүрінің мәнін тереңірек түсінуге көмектеседі. Аталған ғалымдар магия құбылысын әртүрлі қырынан зерттеген. Соған қарамастан, олардың еңбектері дәстүрлі қоғамдарда магиялық сөздер мен ғұрыптардың қалай қолданылатынын жалпы түрде түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, ғалым Дж. Фрэзер айтқан магияның екі қағидасы – ұқсастыққа негізделген магия және жанасу арқылы әсер ететін магия – қазақтың арбау мәтіндерінде де байқауға болады (Фрэзер, 2001:528). Біріншісі – ұқсастыққа негізделген магия. Мұнда «бір нәрсеге ұқсас нәрсе соған әсер етеді» деген түсінік бар. Мысалы, бір құбылысты немесе затты сөзбен бейнелеп, соған ұқсатып айту арқылы соған ықпал етуге болады деп сенген. Қазақтың арбауларында ауруды, жамандықты немесе зиянды күшті сөзбен бейнелеп, оны қуып жіберу, әлсірету сияқты әрекеттер осы түсінікке жақын келеді. Екіншісі – жанасу арқылы әсер ететін магия. Бұл түсінік бойынша бір кезде байланыста болған заттар кейін де бір-біріне ықпал ете алады деп есептелген. Яғни, адамның өзіне тиесілі заттары (шашы, киімі, ізі, денесіне тиген нәрселер) сол адаммен белгілі бір байланысын сақтайды деген сенім болған. Сондықтан кейбір арбау сөздерінде немесе ырымдарда сол заттар арқылы адамға әсер етуге болады деген түсінік бар (Yeşildal, Güzelderen, Düzgün, 2024: 653).

Қазақ арбауларында ауруды немесе зиянды күшті қуу үшін оны белгілі бір бейне арқылы елестетіп айту жиі кездеседі. Мысалы, жыланға, жәндікке немесе ауруға «кет», «жоғал», «қаш» деп бұйырып айту арқылы оны аластауға болады деп сенген. Мұндай мәтіндерде ауру немесе зиянды күш тірі нәрсе сияқты елестетіледі. Сондықтан оған сөз арқылы әсер етуге болады деген түсінік болған. Бұл жағдай

магиялық әсердің ұқсастыққа немесе бейнелі айтуға негізделетінін көрсетеді. Сонымен қатар қазақтың дәстүрлі емшілік тәжірибесінде жанасу арқылы әсер ететін магияға байланысты ғұрыптар да кездеседі. Мысалы, ауру адамның денесіне тиген заттарды немесе киімдерді арнайы рәсім жасап тазарту, түтіндету немесе отқа тастау сияқты әрекеттер жасалған. Мұндай әрекеттер ауру мен сол заттардың арасында байланыс бар деген сенімге негізделген. Яғни магиялық әсер тікелей адамның өзіне емес, оған жанасқан зат арқылы да жасалады деп түсінген. Мысалы, кейбір арбауларда жыланға, құртқа немесе басқа жәндіктерге тікелей сөйлеп, оларды кетуге немесе басқа жерге көшуге шақыру жиі кездеседі. Мұндай мәтіндерде ауру немесе зиянды күш жай ғана табиғи құбылыс ретінде емес, белгілі бір тірі не рухани күш сияқты қабылданады. Сондықтан оған сөз арқылы әсер етуге болады деген түсінік болған. Бұл құбылыс Л. Леви-Брюль айтқан табиғатпен тұтастықта қарау түсінігімен байланысты. Яғни дәстүрлі қоғамдағы адамдар өздерін табиғаттағы түрлі құбылыстармен тығыз байланысты деген түсінік болған (Levy-Bruhl, 1926:76-79).

Қазақ арбауларын антропологиялық теориялар тұрғысынан қарастырғанда, олардың тек фольклорлық мәтін ғана емес, күрделі мәдени құбылыс екені байқалады. Мысалы, Дж. Фрэзер магияның қалай әсер ететінін түсіндіретін негізгі принциптерді көрсетсе (Фрэзер, 2001: 528), Б.Малиновский магиялық ғұрыптардың қоғамдағы әлеуметтік және психологиялық қызметін түсіндіреді (Malinowski, 1948: 17).

Ал Л. Леви-Брюль еңбектері қазақ арбаулары қалыптасқан дүниетанымдық түсініктердің ерекшелігін ұғынуға мүмкіндік береді (Levy-Bruhl, 1926). Сондықтан қазақтың арбау дәстүрін тек сөзден тұратын мәтін ретінде емес, сөз, жасалатын әрекет және соларға негіз болған сенімдердің бәрі бірігіп құрайтын тұтас құбылыс деп қарастырған дұрыс. Осындай кешенді түрде қарастыру арбау жанрының қалай қалыптасқанын, оның қандай қызмет атқарғанын және мәдени маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жоғарыда айтылған ғылыми пікірлер мен этнографиялық деректер арбау жанрының құрылымы қарапайым емес, бірнеше бөліктен тұратын күрделі жүйе екенін көрсетеді.

Біріншіден, арбау сөздерінің қалыптасуы мен қызметі белгілі бір ғұрыптық әрекеттермен тығыз байланыста жүзеге асады. Дәстүрлі дүниетанымда сөз магиялық күшке ие деп танылып, оның ықпалы нақты рәсімдік әрекеттер арқылы орындалады деген түсінік орныққан. Осыған байланысты арбау мәтіндері көбіне ауруды емдеу, тіл-көзден сақтау, табиғат құбылыстарына ықпал ету, зиянды күштерді аластау сияқты ғұрыптардың ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қолданылған. Арбаушының сөзді белгілі бір қимылдармен, заттық нышандармен немесе рәсімдік амалдармен ұштастыруы магиялық әрекеттің тұтастығын қамтамасыз етіп, оның нәтижелілігін арттырады деген сенім қалыптасқан.

Екіншіден, тарихи даму барысында арбау мәтіндері ғұрыптан біршама дербестеніп, жеке орындалатын сөздік формаларға айналғанымен, халықтық дүниетанымда олардың шынайы магиялық ықпалы белгілі бір рәсімдік әрекеттермен қатар орындалғанда ғана толық жүзеге асады деген түсінік бар. Мұндай жағдайда сөздің семантикалық қуаты мен рәсімдік әрекеттің символдық мәні өзара сабақтасып, магиялық әсердің жүзеге асуына негіз болады. Сондықтан арбау мәтінін орындау

мен оны сүйемелдейтін әрекеттер бір-бірін толықтыратын өзара тәуелді элементтер ретінде қабылданған.

Үшіншіден, қазақ арбау мәтіндерінің құрылымы мен орындалу ерекшеліктері де сөз бен әрекеттің ажырамас бірлігін айқын көрсетеді. Арбаушы мәтінді айту барысында қол қимылдарын жасау, ауру жерді сипау, үрлеу, түкіру, су, от, тұз, пышақ, қамшы сияқты магиялық мәнге ие заттарды қолдану секілді рәсімдік амалдарды қатар орындаған. Бұл әрекеттер арбау сөзінің әсерін күшейтетін әрі оның магиялық қызметін толықтыратын маңызды құрамдас бөліктер ретінде танылған. Демек, қазақ арбауларындағы сөз бен рәсімнің бірлігі – магиялық ойлаудың негізгі заңдылықтарының бірі. Мұндай ерекшелік тек қазақ фольклорына ғана тән емес, әлем халықтарының дәстүрлі магиялық тәжірибесіне ортақ әмбебап құбылыс ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, арбау жанрының қызметін тек мәтіндік құрылым шеңберінде емес, оның орындалу контексін, ғұрыптық сипатын және магиялық әрекеттер жүйесін тұтас қарастыру ғылыми тұрғыдан маңызды болып саналады.

Жалпы ғұрыптық фольклорда, соның ішінде арбау мәтіндерінде түсініксіз немесе жұмбақ сөздер жиі кездеседі және олар маңызды рөл атқарады. Ғалым Б. Уахатов халық арасында мұндай сөздер магиялық әсерді күшейтеді деген сенім болғанын қуаттайды (Уахатов, 1974: 288). Халық түсінігінде, арбау кезінде түсініксіз әрі жұмбақ сөздер көп қолданылса, жылан, құрт, шаян сияқты зиянды жәндіктерді тезірек әлсіретіп немесе өлтіруге болады деп сенген.

Мысалы, арбау мәтіндерінің бірінде мынадай жолдар кездеседі:

Мары, мары, мары жылан,
Ұзын, ұзын, ұзын жылан.
Ұзын шашы келте жылан,
Марқары, сарқары (Бабалар сөзі, 2013:130)

Ғалым Б. Уахатов осы арбаудағы «мары» сөзі бүкіл Шығыс халықтарына белгілі жылан патшасы Шах-Маранмен байланысты болуы мүмкін деген болжам айтады (Уахатов, 1974: 288). Бірақ бұл сөздің шығу тегі басқа болуы ықтимал. «Мары» – парсы тілінде «жылан» деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар бұл сөздің құрамында дауысты дыбыстар көп болғандықтан, ол құлаққа ерекше әсерлі әрі әуезді естіледі. Егер осы тіркесті қазақ тілінің қарапайым сөзімен ғана айтсақ, ол «Жылан, жылан, жылан» сияқты болып шығар еді. Ал «мары, мары, мары жылан» тіркесі дыбыстық жағынан да әсерлі болып, арбау мәтінінің магиялық әсерін күшейтеді деп есептелген. Көп сөз айтылып жатқанда, сол сөздердің біреуі жыланның шын аты болып шықса, жылан әлсіреп, уы өзіне тарап өледі, ал жылан шаққан адам немесе мал жазылып кетеді деп сенген. Мұндай арбаулар көбіне қысқа, тақпаққа ұқсас болып келеді. Егер арбау ұзақ болып, ішінде түсініксіз сөздер көп болса, оны жаттап алу және қайта-қайта айту қиын болар еді. Мысалы:

– Кер, кер, кер жылан,
Кереге басты мер жылан.
Бір жылан бар – сұм жылан,
Бір жылан бар – сұр жылан.

Бір жылан бар – жеті жылғы ту жылан.
Құралай таудың басынан
Қуып келген қу жылан.
Пайғамбардың демінен
Дегелек келді, шық жылдам.
Ақ жылан, аты жылан,
Кіші жылан, мышы жылан,
Сары жылан, сары бас жылан,
Көр жылан, көбер жылан,
Шық, Тәңірден парман келді,
Парманнан қатты жарлық келді!
Мары-мары, мары жылан,
Ұзын-ұзын, ұзын жылан,
Ұзын шашы келте жылан,
Марқары, сарқары
Қылдыр-шылдыр болған түннің басынан
Лек-лек келді, шық жылан!
Ат жылан, қат жылан,
Ыс жылан, қара жылан,
Отыз бес көзді,
Қырық жүзді,
Орман түнінің басынан
Лек-лек келді, шық, жылан! (Бабалар сөзі, 2013:133)

Берілген «жылан уын қайтару» арбауы – емдеу мақсатында айтылатын ғұрыптық мәтіннің бір түрі. Оның негізгі ерекшеліктерін қарапайым түрде былай түсіндіруге болады. Бұл арбау жыланның уын қайтару немесе жыланды аластау үшін айтылады. Яғни оның басты қызметі – емдік. Арбау мәтінінде жылан екі түрлі мағынада сипатталады: бірінші мағынада жылан – адамға қауіп төндіретін жануар, екінші мағынада ол – қауіпті білдіретін символдық бейне.

Жыланға қатысты арбау мәтіндерінің құрылысы әдетте бірнеше тұрақты бөліктен тұрады. Соның алғашқысы – жыланға тікелей тіл қатып, оны шақыру.

Кер, кер, кер жылан,
Кереге басты мер жылан (Уахатов, 1974: 288).

Мұнда арбау сөздері жыланға арнайы бағытталып айтылып тұр. Арбауда жылан әртүрлі аттармен аталуы мүмкін: ақ жылан, сары жылан, сұр жылан, кер жылан сияқты. Осындай әртүрлі атаулармен атау тәсілі фольклортану ғылымында магиялық атау (магиялық номинация) деп аталады (Топоров, 2005: 52).

Сонымен бірге арбау мәтіндерінде қасиетті адамдардың есімдерін қосып айту да жиі кездеседі. Көптеген арбауларда Сүлеймен пайғамбардың аты аталады. Халық түсінігінде оның есімін айту арбаудың әсерін күшейтеді деп сенген. Мысалы, кейбір арбауларда мынадай жолдар кездеседі:

Тәңірден пәрмен келді,
Тақ Сүлеймен пайғамбардың деміменен.
Немесе:
Тақ Сүлеймен пайғамбардың деміменен,
Көй-көй-ау, шық! (Бабалар сөзі, 2013:137)

Жоғарыдағы мәтіндерде Сүлеймен пайғамбардың есімі арнайы аталған. Діни түсінік бойынша Сүлеймен пайғамбар жануарларға, жындарға және табиғаттағы басқа да тіршілік иелеріне билік жүргізе алған тұлға ретінде сипатталады. Сондықтан арбау мәтіндерінде оның есімін айту жылан немесе басқа да зиянды күштерді бағындыруға көмектеседі деген сенім болған. Мысалы: Құран Кәрімде Сүлеймен пайғамбардың желге, жындарға және жануарларға билік жүргізгені туралы «Ан-Намл», «Саба» сүрелерінде айтылады (Құран Кәрім, 1991:342). Түркі халықтарының наным-сенімінде адам мен табиғат арасындағы байланыс біржақты емес, өзара қатынас ретінде түсіндіріледі. Яғни табиғат құбылыстары мен тіршілік иелері тек адамға бағынышты нысан ретінде емес, өз еркі мен иесі бар субъект ретінде қабылданған. Осындай қатынасты реттейтін негізгі ұғымдардың бірі – «ие» (кейде «эйә» деп те айтылады). Бұл ұғым белгілі бір жердің, судың, орманның немесе жануардың өз иесі, қорғаушы рухы бар деген түсінікті білдіреді. Сондықтан арбау мәтіндерінде жыланға немесе басқа тіршілік иелеріне тікелей тіл қатып, олардан кетуді немесе тыныш болуды сұрау осы дүниетаныммен тығыз байланысты.

Башқұрт ғалымы Р.Султангареева магиялық фольклорды зерттей отырып, башқұрттардың «эйә» түсінігі арбау мен харнау мәтіндерінің негізгі идеялық өзегін құрайтынын көрсетеді. Оның пікірінше, магиялық әрекеттер көбіне сол «иелерді» риза ету немесе олармен келісімге келу арқылы жүзеге асады (Султангареева, 1994: 248).

4. Зерттеу нәтижесі

Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында әлем үш қабатты жүйе ретінде елестетілген: жоғарғы әлем – көк тәңірі мекені, орта әлем – адамдар өмір сүретін орта, төменгі әлем – жер асты немесе әруақтар әлемі. «Ие» ұғымы көбіне орта әлеммен байланысты қарастырылады. Халық түсінігінде ол: белгілі бір табиғи кеңістіктің (тау, су, орман т.б.) қожайыны, табиғаттағы қасиетті тәртіпті сақтаушы күш, адамның әрекетіне жауап қайтаратын рухани иелік ретінде қабылданған (Қондыбай, 1999:384). Қазақ фольклорында «жер, су иесі» ұғымы табиғаттың тұтастығын білдіреді. Ал башқұрт мәтіндерінде бұл түсінік нақтырақ көрінеді: мысалы, су иесі, от иесі, дала иесі сияқты атаулар магиялық әрекеттерде тікелей шақырылатын немесе сөйлесетін рухани күштер ретінде сипатталады. Арбаудың негізгі элементі магиялық бұйрық: шық, кел, бол.

Түркі халықтарының көптеген фольклорлық жинақтарында мазмұны ұқсас магиялық мәтіндер кездеседі. Алтай шамандарының емшілік мәтіндерінде жылан көбіне жер асты әлемімен байланыстырылады. В.В.Анохин жазып алған мәтіндердің бірін мысалға келтірсек:

Түпнұсқа:	Аудармасы:
Kara jylan jer astyndan čykkan, Taška kir, iniŋe kir! (Анохин, 1924:152).	Жер астынан шыққан қара жылан, Тасқа кір, інге кір!

Жоғарыда келтірілген мәтіннің құрылымы әдетте қауіпті күшті атау → оған бұйрық беру → оны аластау сияқты үлгімен құрылады. Осындай арбау мәтіндері қырғыз ауыз әдебиетінде де кездеседі:

Түпнұсқа:	Аудармасы:
Кара жылан, кет талаага, Адам жолун тосо көрбө! (Кыргыз эл адабияты, 1982: 48).	Қара жылан, далаға кет, Адам жолын бөгеме.

Немесе:

Түпнұсқа:	Аудармасы:
Жылан, жылан, ийниңе кир, Ийниңе кир да, тынч жат (Кыргыз эл чыгармалары, 1998: 151).	Жылан, жылан, ініңе кір, Ініңе кір де, тыныш жат.

Бұл арбауларда да жыланға тікелей тіл қатып, оған бұйрық беру тәсілі қолданылған. Яғни жыланға «жерге кір, жоғал» деп бұйрық беру арқылы оны аластау мақсаты көзделеді.

Ал түрік фольклорында жыланды қуалау немесе зиянын тоқтату үшін айтылатын қысқа магиялық сөздер кездеседі. Олар yılan duası, yılan kovma sözleri деп аталады. Мәтіндер көбіне діни кейіпкерлердің (әсіресе Сүлеймен пайғамбардың) атымен дұға түрінде айтылады. Мысалы:

Түпнұсқа:	Қазақша аударма:
Süleyman peygamber emriyle çık git buradan, yılan! (Boratav, 1994: 45).	Сүлеймен пайғамбардың әмірімен Бұл жерден кет, жылан!

Немесе:

Түпнұсқа:	Қазақша аударма:
Yılan, seni Süleyman'a havale ettim, yolunu değiştir! (Örnek, 1977: 89).	Жылан, сені Сүлейменге тапсырдым, Жолыңды өзгерт!

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, түркі халықтарының әртүрлі дәстүрлерінде кездесетін мұндай арбау мәтіндерінің құрылымы бір-біріне ұқсас келеді. Яғни олардың бәрінде дерлік зиянды күшті атау, оған бұйрық айту және оны аластау сияқты ортақ үлгі байқалады.

Жалпы арбау мәтіндерінің құрылымын мынадай түрде көрсетуге болады:
қауіп (жылан)
↓
арбаушы адам (бақсы, шаман)
↓
арбау мәтіні (магиялық сөз)
↓
қасиетті тұлғаның аты немесе сакралды күш (Тәңірі, пайғамбар)
↓
жыланды аластау (бұйрық беру)

Яғни алдымен қауіпті нәрсе – жыланды шақырады. Одан кейін арбаушы немесе бақсы (шаман) арбау мәтінін орындайды. Кейде арбаудың арасында қасиетті тұлғаның аты немесе ерекше күшке ие деп саналатын магиялық сөздер де қосылады. Соның нәтижесінде жыланды қуып жіберу немесе у ды тоқтату үшін әрекет жасалады. Осындай құрылым түркі халықтарының көпшілігінің арбау мәтіндерінде кездеседі.

5. Қортынды

Жылан арбау мәтіндері – түркі халықтары фольклорындағы көне магиялық дәстүрдің маңызды құрамдас бөлігі. Бұл мәтіндерді кешенді түрде қарастыру олардың дәстүрлі дүниетаныммен, мифологиялық түсініктермен және халықтың магиялық ойлау жүйесімен тығыз сабақтас екенін көрсетеді. Арбау мәтіндерінің мазмұны мен поэтикалық құрылымы табиғаттағы құбылыстар мен тіршілік иелерінің тылсым күшіне деген сенімге негізделіп, адам мен табиғат арасындағы қатынасты магиялық жолмен реттеуге бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, жылан арбау мәтіндері тек сөз өнерінің үлгісі ғана емес, халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін, наным-сенімдер жүйесін және ғұрыптық тәжірибесін сақтаған этномәдени дереккөз ретінде де ғылыми құндылыққа ие.

Зерттеу нәтижелері жыланға қатысты арбау мәтіндерінің негізгі мақсаты адамды қауіпті күштерден қорғау және табиғаттағы тылсым күштерге магиялық сөз арқылы ықпал ету болғанын көрсетеді. Арбау мәтіндерінде жылан көбіне қауіптің, аурудың немесе зиян келтіретін күштің белгісі ретінде бейнеленеді. Сондықтан арбау кезінде жыланды тоқтату, қайтару немесе алыстату мағынасындағы сөздер жиі айтылады. Халық түсінігінде мұндай сөздердің ерекше күші бар деп сенген. Арбаушы тек арбау сөздерін айтып қана қоймай, оларды белгілі бір ғұрыптық әрекеттермен бірге орындаған. Осылайша, сөз бен рәсім бірін-бірі толықтырып, арбаудың әсерін күшейтеді деп қабылданған. Салыстырмалы талдау қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт, алтай және басқа да түркі халықтарының жылан арбау мәтіндерінде ортақ құрылымдық және поэтикалық белгілердің сақталғанын көрсетті. Атап айтқанда, арбау мәтіндерінде жыланға тікелей үн қату, оның шығу тегін немесе мекенін еске салу, белгілі бір орынға кетуге бұйыру, жоғары күштерге немесе киелі бейнелерге жүгіну сияқты тұрақты композициялық үлгілер қайталанып отырады. Мұндай ортақтық түркі халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының, ортақ мифологиялық мұрасының және көне магиялық дүниетанымының сабақтастығын айғақтайды.

Сонымен қатар зерттеу барысында арбау мәтіндерінің құрылымдық ерекшеліктері олардың тек тілдік құбылыс ретінде ғана емес, ғұрыптық контексте қызмет атқаратын синкретті жанр екенін дәлелдейді. Арбау сөздерінің әсері оларды сүйемелдейтін рәсімдік әрекеттермен, орындаушының әлеуметтік мәртебесімен және дәстүрлі сенім жүйесімен тығыз байланысты болған. Сондықтан арбау мәтіндерінің қызметін толық түсіну үшін олардың поэтикалық құрылымын ғана емес, орындалу жағдайын, ғұрыптық қызметін және мәдени-мифологиялық негіздерін тұтас қарастыру қажет. Қорыта айтқанда, жыланға қатысты арбау мәтіндері – түркі халықтарының ортақ рухани мұрасын, дәстүрлі дүниетанымын және магиялық фольклордың көне қабаттарын сақтап жеткізген маңызды фольклорлық үлгілердің бірі. Оларды салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан зерттеу түркі халықтарының фольклорлық дәстүріндегі ортақ заңдылықтарды, жанрлық сабақтастықты және архаикалық дүниетанымның сақталу тетіктерін айқындауға мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы зерттеулер магиялық фольклордың табиғатын тереңірек тануға ғана емес, түркі халықтарының мәдени-рухани байланыстары мен ортақ мифологиялық жүйесін ғылыми тұрғыдан жаңаша пайымдауға да негіз қалайды.

Әдебиеттер:

1. Абылқасымов Б. Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 228 б.

2. Анохин В. В. Алтайлықтардың бақсылығы туралы материалдар. – Ленинград: Ресей ғылым академиясының баспасы, 1924. – 152 б.

3. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2013. – 93-т. – 432 б.

4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

5. Ибраев Ш., Тұрғанбаев А. Түркі халықтарының магиялық фольклорының жіктелу жолдары // Turkic Studies Journal. – 2024. – 6-т. – № 2. – 192–205-бб. – DOI: 10.32523/2664-5157-2024-2-192-205.

6. Қырғыз халық әдебиеті. 2-том: Салт-дәстүр өлеңдері мен магиялық мәтіндер. – Фрунзе: Ғылым, 1982. – 260 б.

7. Қырғыз халық шығармалары. – Бішкек: Қырғыз Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 1998. – 285 б.

8. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Санат, 1999. – 384 б.

9. Құран Кәрім қазақша аудармасы мен түсінігі / аударған Х. Алтай. – Мәдина: Фахд, 1991. – 342 б.

10. Познанский Н. Арбаулар: Арбау формулаларының пайда болуы мен дамуын зерттеу тәжірибесі. – Мәскеу: Индрик, 1995. – 352 б.

11. Султангареева Р. А. Башқұрттың арбау фольклоры. – Уфа: Ғилем, 1994. – 248 б.

12. Топоров В. Н. Арбаулардағы сандық код (Л. Н. Майковтың «Орыс халқының арбаулары» жинағы материалдары негізінде) // Арбау мәтіні: Генезисі мен құрылымы. – Мәскеу: Индрик, 2005. – 520 б.

13. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974. – 288 б.

14. Фрэзер Дж. Алтын бұтақ: Магия мен дінді зерттеу: 2 томдық. – Мәскеу: ТЕРРА-Кітап клубы, 2001. – 1-т. – 528 б.

15. Бейер Й., Финке П. Орталық Азиядағы дәстүрге айналдыру тәжірибелері // Central Asian Survey. – 2019. – 38-т. – № 3. – 310–328-бб. – DOI: 10.1080/02634937.2019.1636766.

16. Борантав П. Н. Түрік фольклоры туралы 100 сұрақ. – Ыстанбұл: Gerçek баспасы, 1994. – 365 б.

17. Леви-Брюль Л. Байырғы халықтар қалай ойлайды? – Лондон: George Allen & Unwin, 19267. – 76-79-бб.

18. Малиновский Б. Магия, ғылым және дін және басқа да эсселер. – Бостон: Beacon Press, 1948. – 236 б.

19. Өрнек С. В. Түрік фольклортануы. – Анкара, 1977. – 235 б.

20. Йешилдал Ү. Й., Гүзелдерен Б., Дүзгүн Ф. Бақсылық ғұрыптардан ашықтардың өнер көрсетуіне дейін: рухтарды шақырудың символикасы // Religions. – 2024. – 15-т. – № 6. – 653-мақала. – DOI: 10.3390/rel15060653.

References:

1. Abylkassymov B. (1993). Telqongyr: Ritual folklore related to ancient Kazakh beliefs. Atamura-Kazakhstan. (In Kazakh)

2. Anokhin V. V. (1924). Materials on shamanism among the Altai people. Publishing House of the Russian Academy of Sciences. (In Russian)

3. Baitursynov A. (2003). Introduction to literary studies. Atamura. (In Kazakh)

4. Beyer J., Finke P. (2019). Practices of traditionalization in Central Asia. Central Asian Survey, 38(3), 310–328. https://doi.org/10.1080/02634937.2019.1636766 (In English)

5. Boratav P. N. (1994). Turkish folklore in 100 questions. Gerçek Publishing House. (In Turkish)

6. Frazer J. G. (2001). The golden bough: A study in magic and religion (Vol. 1). TERRA Book Club. (In Russian)

7. Ibraev Sh., & Turganbaev A. (2024). Approaches to classifying the magical folklore of Turkic peoples. Turkic Studies Journal, 6(2), 192–205. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-192-205 (In Kazakh)

8. Kyrgyz folk literature: Ritual songs and magical texts (Vol. 2). (1982). Ilim. (In Kyrgyz)

9. Kyrgyz folk works. (1998). National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic. (In Kyrgyz)

10. Lévy-Bruhl L. (1926). How natives think. George Allen & Unwin. (In English)

11. Malinowski B. (1948). Magic, science and religion and other essays. Beacon Press. (In English)

12. Örnek S. V. (1977). Turkish folklore studies. (In Turkish)

13. Poznansky N. (1995). Incantations: A study of the origin and development of incantation formulas. Indrik. (In Russian)

14. Qondybay S. (1999). Introduction to Kazakh mythology. Sanat. (In Kazakh)

15. The Holy Quran: Kazakh translation and commentary (Kh. Altai, Trans.). (1991). Fahd. (In Kazakh)

16. The words of the ancestors (Vol. 93). (2013). Foliant. (In Kazakh)

17. Sultangareeva R. A. (1994). Bashkir incantation folklore. Gilem. (In Russian)

18. Toporov V. N. (2005). The numerical code in incantations: Based on L. N. Maykov's collection Great Russian incantations. In The incantation text: Genesis and structure. Indrik. (In Russian)

19. Uakhatov B. (1974). Kazakh folk songs. Gylym. (In Kazakh)

20. Yeşildal Ü. Y., Güzelderen B., Düzgün F. (2024). Shamanistic rituals to âşıks performances: Symbolism of summoning spirits. Religions, 15(6), Article 653. https://doi.org/10.3390/rel15060653 (In English)

ҒТАМР 17.07.41 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-15

А.Ж. Мұхан[1], А.Б. Абдуллина[2]*
[1,2]Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
Email: [1]a.mukhan@zhubanov.edu.kz, [2]anar.abdullina@rambler.ru
ORCID: [1]0000-0003-3398-0108, [2]0000-0001-8695-7417

Үйлену ғұрып фольклорының жанрлық парадигмасы мен поэтикасы (түркі халықтарының фольклоры негізінде)

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарындағы үйлену ғұрып фольклорының жанрлық сипаты, типологиялық ұқсастықтары, сонымен қатар фольклор мәтіндерінің поэтикасы қарастырылған. Түркі халықтарының ғұрыптық фольклорының мазмұнды саласы, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени арнасы – үйлену ғұрып фольклоры. Ғұрыпқа қатысты фольклорлық туындылар мазмұндық, тақырыптық, көркемдік сипаттары жағынан эстетикалық, поэтикалық маңызға ие. Үйлену ғұрпына байланысты фольклор мәтіндері түркі халықтарының көркемдік ойлау жүйесін қамтитын, эстетикалық талаптарын орындаған сөз өнерінің формасы саналады. Аталған ғұрыптық фольклор тұрмыстық сипатымен, сонымен бірге поэтикалық суреттеудің, көркемдік тереңдіктің ұлттық дүниетаныммен тоғысуымен ерекшеленеді. Зерттеудің мақсаты үйлену ғұрып фольклорының түркі халықтарына ортақ типологиялық тұтастығын анықтау. Зерттеу барысында сипаттамалық, салыстыру, тарихи-генетикалық талдау әдістері қолданылды. Мақалада түркі халықтарына ортақ рәсімдердің фольклор мәтінінде көрініс табуы жанжақты қарастырылып, ондағы мифтік таным, поэтикалық бейнелеулер талданды. Зерттеу нәтижесінде түркі халықтарына ортақ тектік байланыстар, эстетикалық өлшемдер ғұрыптық фольклордың мәдени феномен екенін анықтайды. Осыған сәйкес мақалада қарастырылған фольклорлық мәтіндер, үйленуге қатысты рәсімдер түркі халықтарындағы ортақ сипатымен, мифтік танымен, ұлттық болмыспен байланысты ерекшеленеді. Мақала түркі халықтарының фольклорына, ондағы үйлену ғұрып фольклорының тектік, типологиялық, поэтикалық сипаттарына қатысты зерттеулерге негіз бола алады.

Кілт сөздер: ғұрыптық фольклор, үйлену ғұрып фольклоры, ғұрып, рәсім, поэтика.

A.Zh. Mukhan[1], A.B. Abdullina[2]*
[1,2]K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan
Email: [1]a.mukhan@zhubanov.edu.kz, [2]anar.abdullina@rambler.ru
ORCID: [1]0000-0003-3398-0108, [2]0000-0001-8695-7417

Genre paradigm and poetics of wedding ritual folklore (based on the folklore of Turkic peoples)

Abstract. The article examines the genre characteristics, typological similarities, and poetic structure of the wedding ritual folklore of Turkic peoples. Wedding ritual folklore serves as a rich domain and an established cultural dimension of the heritage of Turkic ethnic groups. Folklore works associated with this wedding tradition hold significant aesthetic and poetic value due to their content, thematic depth, and artistic merits. Texts related to wedding customs are considered a form of verbal art that encapsulates the system of artistic thinking and satisfies the aesthetic standards of Turkic peoples. This ritual folklore is distinguished by

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А.Ж. Мұхан, А.Б. Абдуллина. Үйлену ғұрып фольклорының жанрлық парадигмасы мен поэтикасы (түркі халықтарының фольклоры негізінде) // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 244-256. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-15

its everyday cultural nature, as well as the synthesis of poetic imagery, artistic depth, and national worldview. The study aims to determine the shared typological unity of wedding ritual folklore among Turkic nations. Descriptive, comparative, and historical-genetic methods of analysis were employed throughout the research. The article comprehensively analyzes the reflection of shared Turkic rituals within folklore texts, examining their mythological worldview and poetic expressions. The findings indicate that common genetic ties and aesthetic criteria establish ritual folklore as a distinct cultural phenomenon. Accordingly, the folklore texts and wedding ceremonies considered in this study stand out due to their shared characteristics, mythical cognition, and strong link to national identity among Turkic peoples. The article provides a academic foundation for future research on Turkic folklore, particularly regarding the generic, typological, and poetic attributes of wedding ritual traditions.

Keywords: ritual folklore, wedding ritual folklore, rite, ritual, poetics.

А.Ж. Мухан[1], А.Б. Абдуллина[2]*

[1,2]Актюбиснкий региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан

Email: [1]a.mukhan@zhubanov.edu.kz, [2]anar.abdullina@rambler.ru

ORCID: [1]0000-0003-3398-0108, [2]0000-0001-8695-7417

Жанровая парадигма и поэтика свадебного обрядового фольклора (на материале фольклора тюркских народов)

Аннотация. В статье рассматриваются жанровая природа, типологические сходства и поэтика текстов свадебно-обрядового фольклора тюркских народов. Свадебный обрядовый фольклор представляет собой содержательную сферу и многовековой культурный пласт традиционного наследия тюркских этносов. Произведения данного жанра обладают глубокой эстетической и поэтической ценностью благодаря своим содержательным, тематическим и художественным особенностям. Тексты, связанные со свадебной обрядностью, выступают формой словесного искусства, отражающей систему художественного мышления и эстетические ориентиры тюркских народов. Данный обрядовый фольклор отличается не только своей бытовой направленностью, но и сочетанием поэтической выразительности, художественной глубины и этнокультурного мировоззрения. Цель исследования заключается в выявлении типологической целостности свадебно-обрядового фольклора, общей для тюркских народов. В процессе работы применялись описательный, сравнительный и историко-генетический методы анализа. В статье всесторонне исследовано отражение общих для тюркских народов ритуалов в фольклорных текстах, а также проанализированы мифологическое мышление и средства поэтической изобразительности. Результаты исследования подтверждают, что общие генетические связи и эстетические критерии определяют обрядовый фольклор как уникальный культурный феномен. В соответствии с этим рассмотренные фольклорные тексты и свадебные ритуалы характеризуются общностью происхождения, связью с мифологическим сознанием и национальной идентичностью тюркских народов. Материалы статьи могут послужить основой для дальнейших исследований в области тюркского фольклора, в частности генетических, типологических и поэтических аспектов свадебно-обрядовой традиции.

Ключевые слова: обрядовый фольклор, свадебный обрядовый фольклор, обряд, ритуал, поэтика.

1. Кіріспе

Қазақтың үйлену ғұрып фольклоры – отбасылық ғұрып фольклорының өзекті саласы. Онда халықтың ұлттық дүниетанымы, халықтық мәдениетпен астасқан құндылықтар жүйесі, рәсімдік ғұрыптардың болмысы көрініс табады. Адамзаттың даму кезеңдерінде отбасы мен некенің маңызы ерекше болды. Алғашқы қауымдық дәуірде жұптасып өмір сүруге байланысты туындаған қажеттілік отбасы және

неке институтын қалыптастырды. Үйлену екі жастың некелесуі ғана емес, жаңа әлеуметтік болмысты, қоғамдық рөлді айқындай түседі (Dewi et al., 2024: 3238). Отбасылық ғұрып фольклоры сипаты жағынан синкретті құбылыс саналады. Бұған халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дәстүрлі дүниетанымы себеп болып отыр. Түркі фольклорындағы неке мотиві тайпалық татулықты білдіріп, түрлі сынақтардан өтіп, қоғам алдында батырдың беделін бейнелейтін құрылымдық элемент ретінде анықталады (Talieva et Al., 2025: 221).

XIX ғасырда фольклортанудың бір арнасы ретінде отбасылық ғұрып фольклоры қалыптасты. Аталған кезеңнен бастап бүгінгі күнге дейін әлемдік фольклортану ғылымы зор жетістіктерге жетті. Дей тұрғанмен үйлену ғұрпын, оған қатысты рәсімдердің маңызын түркі халықтарымен салыстыру, зерттеу арнайы сөз болған емес. Қазақ фольклорында отбасылық ғұрып фольклоры жөнінде алғашқы көзқарастар Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин сынды ағартушылардың еңбектерінде этнографиялық мәнде көрініс тапқан. Кейінірек, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Х. Арғынбаев, С. Қасқабасов, Б. Уақатов, Ш. Ибраев, Б. Абылқасымов, К. Матыжанов, Ш. Керім және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде жүйелі түрде қарастырылып, ғылыми тұрғыда негізделді.

Түркі халықтары дүниеге келу – ер жету, үйлену – жерлеу ғұрыптары өзара ортақ рәсімдерді қалыптастырды. Генетикалық байланыстан бөлек, түркі халықтарының өмірі, тіршілігі ұқсас болуы да – фольклордағы тұтастықтың негізі. Зерттеуші Ш.Ибраев пікірінше, отбасылық ғұрып фольклоры бірнеше кезеңдердің сүзгісінен өткен халықтың ұлттық болмысының, көркемдік дамуының нәтижесі саналады (Ибраев, 2021: 211). Мәселен беташар, сыңсу өлеңдерінің ғұрыптық мәні шешуші саналғанымен, әлеуметтік орта, моральдық мән, кісілік қарым-қатынас алдыңғы орынға шығып, әлеуметтік, көркемдік дамудың көрінісі саналады.

Үйлену ғұрып фольклорының екі сипаты бар: біріншісі – көркемдік, екіншісі – ғұрыптық. Ғұрып пен фольклордың бір-бірімен тығыз байланысы фольклорлық туындылардың ғұрыпты сүйемелдейтінін көрсетеді. Осы негізде үйлену ғұрып фольклоры ұлттық мәдениеттің өзегі саналады. Үйлену ғұрып фольклорының бастауы мифтік танымнен байланысты. Мәселен сыңсу, беташар, жар-жар көркемдік табиғатынан ертеде қалыптасқан дүниетанымның болмысын танытады. Осылайша тарихы терең, синкретті жанр саналатын отбасылық ғұрып фольклорының бүгінгі ерекшеліктері, сонымен бірге түркі халықтарының тектік байланысы зерттеуіміздің өзектілігін көрсетеді.

Зерттеуіміздің мақсаты үйлену ғұрып фольклорының түркі халықтарына ортақ жанрлық табиғатын анықтау. Осыған сәйкес мақаланың негізгі міндеттері үйлену ғұрып фольклорының жанрлық табиғатын, түркі халықтарына ортақ ерекшеліктерін айқындау; үйлену ғұрпында рәсімдердің, айтылатын өлең-жырлардың өзара байланысын саралау; үйлену ғұрып фольклорындағы поэтикалық қолданыстарды талдау. Осыған сәйкес зерттеудің нысаны – түркі халықтарындағы үйлену ғұрып фольклоры. Мақаланың теориялық маңызы түркі халықтарындағы үйлену ғұрып фольклорының қызметін, ерекшеліктерін айқындаудан көрінеді. Зерттеуде ұсынылған тұжырымдар түркі халықтарының үйлену ғұрып фольклорын зерттеу барысында практикалық маңызға ие.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеуде үйлену ғұрып фольклорының жанрлық табиғатын айқындауда салыстыру, сипаттау, талдау, синтездеу тәсілдері пайдаланылды. Үйлену ғұрпына қатысты фольклорлық мәтіндер жалпылау әдісі арқылы теориялық тұжырымдар негізделді. Түркі халықтарының фольклорындағы тектік байланыс, сонымен қатар ұқсастықтар тарихи-генетикалық талдау әдісі арқылы жүзеге асты. Осыған сәйкес түркі халықтарында ортақ сипаттар: көркемдік ойлау жүйесі, поэтикалық бейнелеулер, мифтік таным мәтін деңгейінде көрініс табады.

2.2 Материалдарға сипаттама

Түркі халықтарының үйлену ғұрып фольклорын қарастыру барысында қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, өзбек, ұйғыр, қарақалпақ, әзірбайжан, бурят халықтарының фольклорлық мәтіндерді қолданылды. Үйлену ғұрып фольклорының поэтикалық сипаты мифтік дүниетанымнан басталады. Ғұрыптық фольклор түркі халықтарында тектік байланыста дамуы символдық мәнге ие. Дегенмен үйлену ғұрып фольклоры халық тұрмысымен тікелей байланысты. Басқа жанрлар тәрізді көркемдік, эстетикалық қызмет атқарып қана қоймай, ғұрыптық рәсімдермен сабақтаса отырып, қолданбалы мәнде танылады.

3. Талқылау

Үйлену ғұрыптары жайлы соңғы зерттеулерде үш негізгі кезең аталады: құдаласу, қыз ұзату, келін түсіру. Әр кезеңде атқарылатын әрекеттер, сонымен қатар кәделер үйленудің ғұрып ретінде күрделі екенін көрсетеді. Мәселен зерттеуші A. Kartal үйлену ғұрпына қатысты фольклорлық мәтіндердің ритуалдық қызметі, әлеуметтік мәні, эмоциялық өлшемі барын алға тартады (Kartal, 2025: 724). Түркі халықтарының этнографиялық деректерінде үйлену ғұрпына қатысты түрлі дәстүрлер кездеседі. Мәселен зерттеуші Қ. Айымбетов қарақалпақ халқының той рәсімінде құдаларды күлкілі сынақтан өткізу дәстүрі барын айтады (Айымбетов, 1988: 238). Күйеу жігіт пен қалыңдықтың алғаш рет ресми түрде кездесуі ұрын бару, ал осы оқиғаға байланысты жасалатын той ұрын той деп аталады. Мәселен қырғыз халқында ишикашты, қарақалпақ халқында күйеулеу, бурят халқында саал хургехэ, түрік, әзірбайжан халықтарында кына геджеси деген атауларға ие. Славян және коми дәстүрлеріндегі тәрізді жастардың сөз тартысы қазақтың ұрын бару, некелесу ғұрыптарында күйеу жігітті сынауға бағытталған (Krasheninnikova, 2026: 71).

Зерттеушілер T. Kartaeva, S. Ashimova үйлену ғұрпының өзгерісіне назар аударады (Kartaeva, Asimova, 2025: 138). Кеңестік кезеңге дейін қалыңдық жұртында өтетін рәсімдер қатарында құдалық, неке қию, ұзату, ал күйеу жұртында келін түсіру, беташар рәсімдері атқарылған. Кейіннен саяси-әлеуметтік, тарихи оқиғалар үйлену ғұрпына өзгерістер енгізді. Дегенмен бастапқы рәсімдік мәні сақталып, бүгінгі күнге дейін жетті.

Үйлену ғұрпы құда түсуден бастау алады. Жаушы жіберу, үкі тағу, біз шаншу сынды рәсімдер құдаласу дәстүрінің алғашында емеурін, көңіл білдіруімен басталғанын көрсетеді. Одан бөлек этнограф А.Жүнісұлы құдалық жайында келген қонақтар ұл ер жетті, қыз бой жетті, жекжат болайық деген ишаратты үйдің қайрақ

тасын алып, бізді шаншып кететінін айтады (Жүнісұлы, 1994: 21). Құда түсуге байланысты тұспал сөздер татар фольклорында былай кездеседі:

Жефәк баулы былбыл кош
Бардыр синең илеңдә.
Каеш баулы лашын кош
Бардыр минем илемдә.
Өер-өер айгырдан
Жайдак булып килгәнмин,
Чаптар атым чаптырып,
Жилдәй сиңа жилгәнмен.
Бухардан ияр алганмын,
Юлым сиңа ярганмын,
Каеш баулы лачыным бар,
Былбылыңа килгән мин.
Тимер булсаң, мин − кумер,
Эретерге килгән мин (Мухамедзянов, 1989: 15).

Мұндағы былбыл кош, лашын кош деген тіркестер қазақ халқының құда түсу барысында айтатын сізде – аққу, бізде – сұңқар, ілдіргелі келгенбіз деген тұспалымен ішкі мазмұны, тіпті сөз саптауы да бір мағынада келгенін көреміз.

Қазақ халқы құдалықты бекіту үшін ақсарбас қой құрбандыққа шалса, өзбектерде нан сындыру ғұрпы жүзеге асырылған. Бурят халқында құдалықты бекіту екі құданың бір-бірімен белбеуін ауыстыруынан, яғни бәһә андаллаха дәстүрімен көрініс табады. Бұған мына фольклорлық мәтіндер үлгі болады:

Обменямся своими поясами −
Новой родословной основу возложим,
Шелковыми поясами обменяемся −
Родственные узы закрепим,
Серебряными поясами обменяемся −
Вечный юрол создадим (Бардаханова, 1982: 158).

Қыз ұзату тойы мен үйлену тойының арасында ұрын той деп аталатын қалыңдық пен күйеу жігіттің алғашқы кездесу жоралғысы жасалады. Тойда орындалатын ғұрыптардың барлығы екі жасты жақындастыруды көздейді.

Құдаласу кезеңі аяқталып, қалың мал жайы шешілгеннен соң қыз ұзату кезеңі басталады. Тойдың мазмұны алуан түрлі ырым-жоралғылардан, салт-дәстүрлерден тұрады. Этнографиялық деректерге сүйенетін болсақ, күйеу жігіт келген соң, әке шаңырағының оң жағына ұзатылатын қыздың ақ отауы тігілген. Аталған рәсім мифтік таныммен астасып жатыр, яғни марқұмды оң жаққа қою ұғымымен сабақтасып жатыр.

Қыз ұзату тойының маңызды элементтерінің бірі – сыңсу. Сыңсу мәтініндегі поэтикалық құрылымдар терең эмоциялық мәнге ие. Қалыңдықтың қыз дәуренімен қоштасып, жаңа өмірге аттануын, алдағы өмірге деген уайымын бейнелейді.

Қарақалпақ халқында қыз сыңсуында мынадай жолдар кездеседі:

Алдырған әкеме қып-қызыл орамалым

Басымда тұрушы едің жарасып-ай
Басымнан кеткен қызылым
Енди айналип қонар ма?
Қызыл бир тарқан дәуирим (Қарақалпақ фольклоры, 1980: 67).

Бұндағы жолдар қарақалпақ фольклорындағы қызыл орамалмен қоштасуы қыз ғұмырдың артта қалғанын көрсетеді.

Татар фольклорында қыз көрүмлік рәсімі күйеу жігіттің қалыңдығын ресми көріп, екі жақтың өзара келісімге келу, қыз ұзату мерзімін белгілеу кезеңін қамтиды. Токұзлама (Tokuzlama) – қызды ұзатар алдында арнайылап қалыңдыққа, отбасына тоғыз бұйымнан немесе сыйлықтан тұратын тарту беру рәсімі (Atmaca, Gozdas, 2025: 338). Үйлену кезіндегі сый-сыяпат алмасу Орта Азия халықтарының ішінде Өзбекстан, Тәжікстан аймақтарында жиі кездеседі. Бұның астарында қалыңдықтың неке рәсімі кезінде жаңа ортаға бейімделуін айқындайтын кезең екені айқындалады (Borozna, 2024: 66).

Башқұрт халқында қыз сыңсуы, яғни тақиямен қоштасуы арнайы рәсім ретінде жүзеге асқан. Башқұрт қызы тақиямен қоштасу үшін арнайы терек түбіне барып, теректің бұтақтарына шүберек қиындыларын байлап жүріп, қоштасу жырын орындайды. Сыңсудың мазмұны мына жолдардан көрінеді:

Тахыяларын талға элеп,
Талпынып-талпынып илай кыз бала.
Китәр генә юлын карай-карай,
Кайырылып-кайырылып илай кыз бала.
Такияларын талға іліп,
Төгіліп жылар кыз бала.
Кетер жолына карайлай,
Бүгіліп жылар кыз бала (Султангареева, 1998: 43).

Қыздың тақияны қимай жылауы туған үйін қимауын, үй ішімен қоштасуын білдірмейді. Бұның астарында терең әлеуметтік-мәдени мән жатыр. Қазақтың ұлттың танымында әйел адамның бас киімі отбасылық жағдайын, әлеуметтік дәрежесін танытады. Мәселен бөрік қыз балаға тән, сәукеле қалыңдықтың, орамал, шәлі, жаулық, кимешек келін мен аналардың киімі саналған. Ұзатылатын қыз бөрік немесе тақиясын ауыстыруы – қалыңдық, келін, ана болу кезеңіне өтудің символдық көрінісі. Сәукеле – ұзатылатын қыздың ғұрыптық киімі. Қырғыз халқында шокуло, буряттарда малгай, алтайлықтарда кураан борук, башқұрттарда кашмау, буряттарда малгай деп аталады. Түрікмендерде қызға башдан кигізу талас арқылы өткен. Күйеу жігіт жағы қыз басына башдан кигізуге ұмтылса, қалыңдық жағы кигізбей таласқан. Башқұрт халқында қызға кашмау кигізу сәтінде былай дейді:

Бисмиллахир-рахманир-рахим! Изгә сәгәткә!
Хуза кушкан әш!
Күңеләң саф
Һүзең хак булһын! (Султангареева, 1998: 86).

Түркі фольклорында қалыңдықтың қоштасу жырынан бөлек, оны туған-туыстарының жұбату өлеңдері де кездеседі. Фольклорлық мәтіннен алынған үлгілері

ұсынылды (Кесте 1). Қыздың сыңсуынан соң туған-туыстары, достары аяныш сезімін білдіре отырып, жұбатуды орындайды. Жұбатудың эмоциялық тұрғыда күші басым. Қазақ, қырғыз, ұйғыр халықтарының фольклорында жұбатуға тән ортақтық қалыңдықтың жаңа өмір бастайтынына көз жеткізуден көрінеді. Қасында серігі боларын, қатты уайымдамауын жұбату өлеңінде нақты беріледі.

Кесте 1 – Қалыңдықты жұбату өлеңдері

Қазақ фольклорындағы үлгісі	Қырғыз фольклорындағы үлгісі	Ұйғыр фольклорындағы үлгісі
Оқыра жүрген бурыл ат, Тұсыңда сенің бөгелді. Мінгенде атың боз ғана, Күйеуің жап-жас бозбала. Пайғамбар қызын ұзатқан, Солар бір салған жол ғана (Тал бесіктен жер бесікке дейін, 1995: 80)	Кара кырдан шыркырап, Коюн тушти кыз бурак. Кара суук чилдеде, Тоюн тушту кыз бурак. Қызыл кырдан шыркырап, Коюн тушту кыз бурак. Кычыраган чилдеде, Тоюн тушти кыз бурак. Кандай жерге барам деп, Капа болду кыз бурак. Алмалары топулдап, Тушкан жерге барасың (Қырғыз әл ырлары, 1967: 39)	Жиглимаң киз, жиглимаң, Хош болуңиз. Карчугидай жигиткә Кошулуриз. Жиглимаң киз, жиглимаң, Тойыңиз болди. Алтун гуллук кошугә Ойиңиз болди. Хош болуң бир, бир боз жигит Әргә тәгдиңиз. Мана әнди кут-мубарак, Ойгә келдиңиз (Алиева, 1989: 176)

Сыңсудың арғы тегі рәсімдік жылаудан туындағанын ескерсек, жоқтаумен сабақтас екенін айқындаймыз. Мәселен ұзатылатын қыз ата-анасымен, туыстарымен жекелей қоштасып, мұң-қайғысымен бөліседі (Mukhan et al., 2025: 171). Сыңсу мәтіндерінде қыздың ел-жұртымен қоштасуы, ішкі шерін шығаруы жаңа өмірге аттануын көрсетеді. Осы негізде ұзатылатын қызға байланысты рәсімдер фольклор мәтінінде көрініс тауып, дүниетанымдық, мифологиялық негіздерді айқындай түседі.

Үйлену ғұрпында келіннің жаңа ортаға бейімделуінде беташардың символдық маңызы жоғары. Беташар дәстүрі жаңа түскен жас келінді ортаға таныстыру, сонымен бірге ертедегі дүниетаным бойынша жаңа әлемге қосу мәнін білдіреді. Жалпы беташар дәстүрі бірнеше рәсімдердің жиынтығынан құралады: келіннің бетін бүркеу, келіннің бетін ашу, аяғына тері төсеу, отпен аластау және т.б. Келіннің бетін бүркеу рәсімі түркі, моңғол халықтарына ортақ. Уақытша оқшаулаудан туындаған рәсім қазақтарда шымылдық, өзбек халқында кушаяна, түріктерде дувак, татар халқында буркенчек, Сібір татарларында кожого деп аталған. Үйлену тойы кезінде шымылдық ішінде қалыңдық пен күйеу жігіттің бірге отыруы – символдық мәні терең, жұбайлық өмірдің басталуын білдіретін рәсім. Тарихи деректерге сүйенетін болсақ, келіннің жүзін әулет ақсақалдарына, үлкендеріне бірден көрсетілмейді. Келін балалы болғанға дейін немесе бірнеше айдан соң көрсету тәжірибесі де қазақ даласында орын алған. Осы негізде бет ашу ритуалы – символдық маңызы поэтикалық мәтінмен шектелмейтін, біртұтас рәсімдік құрылым. Келіннің жаңа әлеуметтік дәрежеге өтуін білдіретін, қоғам тарапынан қабылдауды жүзеге асыратын беташар фольклорлық әрі

функционалды жүйе ретінде анықталуымен ерекшеленеді. Яғни келін қыз күнінде оң жаққа, төрге отырса, тұрмысқа шыққан соң сол жаққа отырады. Өз кезегінде жаңа әлеуметтік мәртебені иеленгенін білдіреді.

Ғұрыптық жағынан келіннің бетіне ақ шымылдық жабу, оны ашу өлу мен тірілу концепциясына негізделген. Ертедегі архаикалық таным бойынша ұзатылған қыз өз әулеті немесе тайпасы үшін өлдіге саналып, жат ортада қайта туған адам деп қабылданады. Бұның астарында өлген адамға шымылдық құрып, бетін ақ матамен жабу дәстүрімен тікелей рәсімдік жағынан ұқсастық бар. Аталған рәсімдік әрекеттің ұқсастығы екі идеямен анықталады:

1. Қайта туу моделі. Жаңадан түскен келін шыр етіп дүниеге келген сәбимен тең дәрежеде сипатталады. Екеуі де төменгі әлемнен өтіп, жаңа әлеуметтік дәрежеге ие болады. Мәселен дүниеге келген сәбиге шашу шашылса, келінге де шашылады.

2. Жер – әйел аналогиясы. Ертегі дүниетанымда әйелді табиғатпен, Жер-анамен теңестіру кең таралған. Өйткені Жер – тіршіліктің бастауы, ритуалдық символизмнің нысаны.

Осы негізде аталған түсінік фольклор мен ғұрып арасындағы рәсімдердің түп-төркінін айқындап береді. Сонымен бірге отбасылық ғұрыптық фольклордың заманауи өзгерісі той салтындағы мата символикасына қатысты көрінеді. Заманауи қоғамдағы ақ мата рәсімдік атрибут ретінде түркілік сананың көрінісін береді. Осы негізде ақ мата – жаңа өмірге қадам басудың символдық көрінісі (Guigova, 2014: 130).

Келіннің бетіне шымылдық жабу өлімнің, қайтадан ашу жаңашылдықтың, тіршіліктің бастауын білдіреді. Осы негізде келіннің шымылдық астында отыруы түнек әлемге енуін, шымылдықтың ашылуы қайта өмірге келу мәнінде қабылданады.

Түркі халықтарының бай фольклорлық мұрасының ішінде беташар ғұрпының маңызы зор (Zholdybayev, Matyzhanov, 2024: 38). Ежелгі дүниетанымда бір тайпадан екінші тайпаға ұзатылған қалыңдық өлдіге саналып, беташар рәсімі жасалғанымен қоса, отпен аластау ритуалы жүзеге асады. От әрбір үйдің киесі, осыған сәйкес жаңа түскен келін үйдің қожайыны болу үшін сол үйдің киесінен рұқсат сұрауы керек. Содан кейін барып қана отана, отбасының иесі атанады.

Жаңа түскен келіннің бетін ашып, арнайы өлеңмен тілек айту дәстүрі – жалпытүркілік фольклорда жиі кездесе бермейтін ғұрыптық жырдың үлгісі. Башқұрт халқының фольклорында беташар дәстүріне ұқсас келіннің енесі айтатын өсиет өлең түрі кездеседі. Башқұрт халқының бет ашу ғұрпының орындалуы мүлде басқа. Той үстінде келін келін биін орындауы тиіс. Би кезінде келін міндетті түрде бармақтарын шертіп, бүйірлерін, иықтарын қозғалтуы керек. Би аяқталған соң келін күйеуінің туыстарына кесте орамал таратқан. Кесте алған әр адам келінге сыйлық атайды. Осыдан кейін барып келіннің енесі ортаға шығарып, биін орындап, өсиет ән айтқан:

Күн итегең куптырзап
Ауылсы булма, киленсәк,
Ауыз башың осталдап
Ошаксы булма, киленсәк!
Кәйнәң менән ирешмә,
Апһындарға бирешмә!

Кабағандан каптырма!
Төйлөгәндан типтермә!
Минең кеүек сәсән бул! (Нагаева, 1978: 69).

Бұндағы ауылсы булма, ошаксы булма деген тіркестер келінді өсек-аяңнан аулақ болуға үгіттейтін этикалық, моральдық норманы білдіреді. Апһындарға бирешмә дегенде абысындармен тату болып, әулет тұтастығын сақтау қажеттігін түсіндіреді. Ендігі бір жағынан жаңа түскен келіннің қайын жұртында қандай болуы керектігі өсиет өлеңде нақты берілген. Бұл да беташардың тәрбиелік, моральдық қызметін айқындай түседі. Қазақ фольклорында да келінге қарата былай дейді:

Ауыл көшіп қонғанда,
Мықтап байла уықты.
Ат мойнына тұмар тақ,
Қуанып қайның келгенде.
Шырағым ерте тұрып түндігіңді аш,
Ыңырсып ұйықта берме жата беріп.
Киізіңді қақ келін,
Атаңды бұрын жатқызып,
Түндігіңді жап келін (Тал бесіктен жер бесікке дейін, 1995: 137).

Беташар синкретті өнер түрі ретінде ғұрыптық танымен көркемдік мазмұнға ие. Тыңдаушысына жағымды көңіл-күй сыйлап, келінге арналған насихат, үгіт, ғибрат тәрбиелік қызметте жүзеге асады. Беташар жырының өміршеңдігі қазіргі кезде тойларда орындалуынан көрінеді. Жырдың халық дәстүрінде ұмытылмай бүгінге күнге дейін жалғасуы тәлімдік, ғибраттық мазмұнынан анықталады.

Фольклор поэтикасы ауыз әдебиетінің үлгісін танытатын мәтіндердің көркемдік әлемін қамтиды. Осы ретте үйлену ғұрып фольклорының мәтіндерінде көркемдік құралдарды қарастырудың маңызы жоғары. Үйлену ғұрып фольклорында жиі кездесетін көркемдік құралдардың бірі – психологиялық параллелизмдер. Табиғат пен адам күйін қатар бейнелейтін мына қолданыстарды келтіре аламыз: Аққу көнбес ешкімнің байлауына, Қайтар ән сап қалықтап жайлауына, Қыздан сорлы бар ма екен, Тәңірім-ай, Мал бергеннің кетеді айдауына, Анасынан айырылған қыз барады, Қара суға қан құйса ағар-кетер, Жат кісіге қыз берсең алар-кетер және т.б. Мәселен Қара суды жағалай қаз барады, Анасынан айырылған қыз барады деген қолданыстар су жағасындағы қаздар тізбегі мен анасынан айырылған қыздың хәлін салыстырыла сипатталады.

Теңеулер қыз сыңсуында гүлдің солуы, ағаштың құрауы арқылы бейнеленген. Мәселен: Аспанда ай едім шұбар болыппын; текшеде гүл едім неден солыппын, Ақ гүл едим қызыл гүлге шаттылар; азат басым бенде етип саттылар, Шықан жан, шыққан жан өлип барамын; бир дәсте гүл едим солып барамын дегенде ұзатылған қыздың ішкі қайғысы көрінеді. Татар қызының сыңсуында мынадай түрде беріледі:

Минем китер юлыма
Балан (калина) утырт, әнкәем
Балан беркөн корыса(кураса)
Балам, дигән, әткәем.

Минем китәр юлыма
Чаган (тропинка) утырт, әнкәем,
Чаган беркөн корыса,
Солдым диген, әткәем (Мухамедзянов, 1989: 17).

Қазақ халқының үйлену ғұрып фольклорында антитеза тәсілі қолданыс тапқан. Оған мына мысалдар үлгі бола алады: Өз елімде жүруші ем барқыт пішіп, Қалай жүрем жат елде сарқыт ішіп?! Өз елімде жүруші ем билік қылып, Енді қайтіп жүремін сәлем қылып.

Үйлену ғұрып фольклоры – қазақ халқының мәдениетінің көркемдік поэтикасын, мифтік дүниетанымын, поэтикалық ойлауын айқындайтын маңызды бағыт. Әр элементінде ғұрыптық рәсім ғана емес, ішкі дүниетанымдық қабат, мифтік поэтика көркемдік танымменқабаттасып жатыр. Осы ретте фольклор мәтіндерінде жиі кездесетін келіннің келбетін салыстыру үлгілерін төменде ұсынамыз (кесте 2).

Кесте 2 – Үйлену ғұрып фольклорындағы салыстыру

Қазақ фольклоры	**Қарақалпақ фольклоры**	**Татар фольклоры**	**Ұйғыр фольклоры**	**Өзбек фольклоры**
Тал шыбықтай бұралған Сыртың сұлу беліңіз, Мойның піскен алмадай, Шашың жібек талмадай, Бетің аппақ айнадай Етің жұмсақ майдадай, Қасың қиғаш қаламдай, Маңдайың жазық тараудай (Тал бесіктен жер бесікке дейін, 1995: 124)	Алдарыңа келип тұр, Ак маралдай бир бала. Келинжаннан асатуғын, Көкте жүрген кун ғана (Қарақалпақ фольклоры, 1980: 40)	Қашы да қара аның, Көзе дә қара аның, Мәк чәчәге ничәк нурлы, Иөзе дә шулай аның. Жөгөреп төштем мин инешке, Инеш буенда кешкән жимәшке Аты кызы кебек булса булыр, Жомахның эчэндэ фәреште (Татары Среднего Поволжья и Приуралья, 1967: 413)	Ойгә бир пәри кәлди, Жәннәттин нури киз кәлди. Тартугиңизни бериң Каскили гулиңиз кәлди (Уйгур орп-адаплири, 2009: 176)	Твоя невеста молода, Бела лицом она яр-яр, Сладкоречивая уста Как нарисованы, яр-яр. Ее певучие слова, Подобны сахару, яр-яр. Сапфиром кажется сперва Вел синь в глазах ее яр-яр (Узбекский народной фольклор, 2009: 460).

Түркі халықтарының өлең-жырларында сұрыпталған, тұрақталған поэтикалық өрнектер әйел сұлулығын бейнелеуде түстерді, табиғат құбылыстарын, қымбат тастарды үлгі етуімен жүзеге асқан. Беташар мәтіндерінде кездесетін келіннің келбетін суреттеу ажар-көркін күшейтуді, сонымен бірге тұрақты теңеулердің қалыптастыруды негіз етеді.

4. Зерттеу нәтижесі

Жүргізілген зерттеу барысында түркі халықтарындағы отбасылық ғұрып фольклоры – синкретті құбылыс. Біріншіден, үйлену фольклоры – қазақ халқының

отбасылық дәстүріндегі наным мен сенімнің, әлеуметтік қатынастардың көркем көрінісі. Зерттеуде қарастырылған фольклорлық мәтіндер түркі халықтарының ортақ этнографиялық мазмұн, көркемдік форма, сонымен бірге жанрлық ортақтық барын көрсетті. Түркі халықтарының құда түсу, қалың мал беру, қыз ұзату, келін түсіру, беташар сынды ұқсас салттар мен сабақтас жырлар әр халықтың дүниетанымдық, ұлттық, символикалық түсініктерін танытады.

Екіншіден, фольклорлық мәтіндер – ғұрыптың рәсімдік сипатын ғана емес, дәстүрдің мәнін, мазмұнын, эстетикалық маңызын ашатын мәдени феномендер. Үйлену фольклорының этнографиялық бастаулары салттық сипатпен ғана емес, тарихи жадты сақтау, мәдени кодтарды тасымалдау қызметтерімен де ерекшеленеді. Фольклор мәтіндерінің өміршеңдігі, бүгінгі күнге дейін жалғасуы түркі халықтарының дүниетанымымен, әлеуметтік маңызымен анықталады.

Үшіншіден, үйлену ғұрып фольклоры – жанрлық тұрғыда бай, қызметі жағынан күрделі, рәсімдік сипатынан мағынасы терең, көркемдік тұрғысында тұрақталған құбылыс. Зерттеуде қарастырылған психологиялық параллелизм, антитеза, теңеу, салыстыру сынды көркемдік құралдар үйлену ғұрып фольклорының поэтикалық қуатының молдығын танытады. Осы тұрғыда үйлену ғұрып фольклорының поэтикалық қызметі айқын көрінеді.

Үйлену салтына байланысты фольклорлық мәтіндердің этнографиялық негізі, жанрлық құрамы, сонымен бірге символдық мазмұны көркемдік аспектіде айқындалған. Отбасы ғұрыптарындағы фольклор элементтерінің маңызы мен рөлі мәтіндік формалар арқылы көрініс табады. Сыңсу, беташар өлеңдері уақыт өткен сайын әлеуметтік дәрежелерді реттейтін, қоғамдық мінез-құлықты бекітетін көркем механизм ретінде маңызы жоғары. Фольклордың поэтикалық құрылымындағы көркемдік құралдар мәтіннің есте сақталуына, ұрпақтан-ұрпаққа берілуіне ықпал етті.

5. Қорытынды

Қорытындылай келе, түркі халықтарының үйлену ғұрпына қатысты фольклорлық мәтіндердің жанрлық табиғаты, көркемдік аясы талданып, олардың бүгінгі мәдени кеңістіктегі өміршеңдігі айқындалды. Қыз көру, құда түсу, ұрын бару, қыз ұзату, келін түсіру тәрізді дәстүрлерге қатысты сыңсу, беташар, жұбату өлеңдері ғұрып фольклорының мәнін, көркемдік ерекшелігін кең көлемде танытады. Әр халықтың ұлттық дүниетанымындағы рәсімнің маңызы, оның фольклор мәтінінде берілуі, сонымен бірге эстетикалық ықпалы поэтикалық қолданыстармен айқындалады.

Үйлену ғұрып фольклорының жанрлық құрылымы отбасылық, моральдық, құндылықтық бағдарды қалыптастыруда маңызы жоғары. Құда түсу, қыз ұзату, ұрын бару сынды дәстүрлерге қатысты қалыптасқан түркі фольклоры жеке фольклорлық жүйе ретінде қарастырылды. Әр мәтіннің астарында рәсімнің көркемдік сипаты, символдық мәні бар.

Зерттеу барысында үйлену ғұрып фольклоры қазақ фольклорындағы көне, терең мағыналық жүкті сақтаған сала екені анықталды. Аталған фольклордың саласы көркем мәтіндердің жиынтығы емес, халықтың дүниетаным жүйесін, әлеуметтік дәрежесін, тұрмыс-салт формасын сақтап қалатын мәдени феномен ретінде мәні зор.

Үйлену ғұрып фольклорының ритуалдық мәнге, сонымен бірге көркемдік әрі поэтикалық бейнелеуімен ерекшеленеді. Фольклор ғұрыппен тікелей байланыса отырып, символдық, эстетикалық қызметі мифтік дүниетаныммен астаса қарастырылған. Зерттеу барысында адам өмірінің кезеңдері фольклорлық жүйеде онтологиялық мәнге ие. Осыған сәйкес түркі халықтарына тән ортақтық сипат айқындалады. Үйлену ғұрып фольклорының поэтикалық негізі мифтік санадан басталады. Сыңсу, беташар, жұбату жырларында символ, параллелизм, антитеза, салыстыру тәрізді құрылымдар қолданылып, түркі халықтарына ортақ этнографиялық, типологиялық сабақтастық айқындалды. Жинақтай келе, түркі халықтарының үйлену ғұрып фольклорындағы ғұрып пен фольклордың тығыз байланысы мазмұндық, типологиялық, эстетикалық сипаттарымен анықталды.

Әдебиеттер:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. – 492 б.
2. Алиева М.М. Үйғыр фольклорының жанрлары. – Алматы: Ғылым, 1989. – 176 б.
3. Бардаханова С.С. Бурят фольклорының шағын жанрлары. Мақалдар, жұмбақтар, ақ тілектер. – Улан-Удэ: Бурят кітап баспасы, 1982. – 208 б.
4. Гүлденген алқаптың шыны мен қиялы. Өзбек халық фольклоры. – Мәскеу: Еуразия мәдениеті, 2009. – 592 б.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық. 5-том / Жинаған, баспаға даярлаған Ә. Тәжімұратов. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1980. – 467 б.
6. Қырғыз халық жырлары / А. Тоқамбаева, Б. Кебекова. – Фрунзе, 1967. – 316 б.
7. Мухамедзянов Р.М. Татар фольклоры жанрларының ерекшелігі. – Уфа, 1989. – 82 б.
8. Нагаева Л.И. Оңтүстік-шығыс башқұрттарының үйлену тойындағы билері // Башқұрттардың мәдениеті мен тұрмысы. – Уфа, 1978. – 101 б.
9. Тал бесіктен жер бесікке дейін (Қазақтың отбасылық ғұрып жырлары) / Құрастырған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған К. Ісләмжанұлы. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
10. Орта Еділ бойы мен Орал маңы татарлары. – Мәскеу: Ғылым, 1967. – 533 б.
11. Үйғырлардың әдет-ғұрыптары. Үйғырлардың ғұрыптары мен дәстүрлері. – Алматы, 2008. – 396 б.
12. Атмаджа Е., Гөздаш Р. Оңтүстік Қырым татарларының үйлену тойы рәсімдерінің эволюциясы: өткеннен бүгінге дейін // Трамес: гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар журналы. – 2025. – 29-том, № 4. – 331-349-бб. – DOI: https://doi.org/10.3176/tr.2025.4.02.
13. Борозна Н.Г. Тәжікстан мен Өзбекстанның оңтүстік аудандарындағы өзбек-дүрмендердің дәстүрлі үйлену тойы рәсімінің кейбір ерекшеліктері // Кеңес Одағындағы туыстық пен неке. – Рутледж, 2024. – 60-73-бб. – DOI: https://doi.org/10.4324/9781003535140-5.
14. Деви А.П., Мачдалена С., Мухтадин Т., Шмелькова В.В. Сунда этносының дәстүрлі неке рәсіміндегі «Савер» поэзиясындағы иллокутивтік сөйлеу актілері // Тіл зерттеулерінің теориясы мен практикасы. – 2024. – 14-том, № 10. – 3237-3246-бб. – DOI: https://doi.org/10.17507/tpls.1410.27.
15. Гуигова Р. Болгар үйлену тойындағы ғұрыптық зат ретіндегі ақ матаны қазіргі зерттеулерде қарастыру: антропологиялық тәсіл // Фольклор: электрондық фольклор журналы. – 2014. – № 59. – 121-144-бб. – DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2014.59.guigova.
16. Картаева Т., Ашимова С. Неке суы және қазақтың дәстүрлі неке рәсіміндегі ата-бабадан келе жатқан ғұрыптар мен исламдық рәсімдердің тоғысуы // Фольклор (14060957). – 2025. – № 95. – 129-162-бб.
17. Картал А. Анадолыдағы неке ғұрыптарының мәдени кодтары: ауызша мәдениет аясында ғұрыптан сөзге дейін // Діндер. – 2025. – 16-том, № 6. – 716-741-бб. – DOI: https://doi.org/10.3390/rel16060716.
18. Крашенинникова Ю. Орыс үйлену тойы рәсімінің ғұрыптық диалогтарындағы мифологиялық мәтіндер мен контекстер (XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы материалдар негізінде) // Фольклор (14060957). – 2026. – № 98. – 65-84-бб. – DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2026.98.krasheninnikova.

19. Мұхан А., Матыжанов К., Бұғыбаева З., Тойшанұлы А. Қазақ фольклорындағы үйлену тойы рәсімі: кеше және бүгін // Фольклор (14060957). – 2025. – № 95. – 163-178-бб. – DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2025.95.kazakh.

20. Талиева К., Каныбекова А., Жумалиев С., Станалиева Г. Түркі эпостары мен жекелеген еуропалық шығармалардағы (ертегілер, аңыздар) неке мотивтерінің символикасы мен қызметтері және олардың қазіргі көркем прозадағы трансформациясы // Әдебиеттану мақалалары. – 2025. – № 13. – 215-238-бб. – DOI: https://doi.org/10.31648/pl.11878.

21. Жолдыбаев О., Матыжанов К. Орталық Азия түркілерінің үйлену ғұрпы фольклорының салыстырмалы поэтикасы // Сыни шолу. – 2024. – 36-том, № 4. – 33-45-бб. – DOI: https://doi.org/10.3167/cs.2024.360404.

References:

1. Aiymbetov Q. (1988). Folk wisdom. Nukus: Karakalpakstan. (In Karakalpak)

2. Alieva M. M. (1989). Genres of Uyghur folklore. Almaty: Nauka. (In Russian)

3. Atmaca E., Gözdaş R. (2025). The evolution of wedding ceremonies of south crimean tatars: from past to present. Trames: A Journal of the Humanities and Social Sciences, 29(4), 331-349. https://doi.org/10.3176/tr.2025.4.02 (In English)

4. Bardakhanova S. S. (1982). Minor genres of Buryat folklore: Proverbs, riddles, and blessings. Ulan-Ude: Buryat Book Publishing House. (In Russian)

5. Dewi A. P., Machdalena S., Muhtadin T., Shmelkova V.V. (2024). Illocutionary speech acts in Sawér poetry of the Sundanese ethnic traditional marriage ceremony. Theory and Practice in Language Studies, 14(10), 3237-3246. https://doi.org/10.17507/tpls.1410.27 (In English)

6. Guigova R. (2014). Contemporary Research on the White Cloth as a Ritual Item in the Bulgarian Wedding: Anthropological Approach. Folklore: Electronic Journal of Folklore, (59), 121-144. https://doi.org/10.7592/FEJF2014.59.guigova (In English)

7. Islyamzhanuly K. (Ed.). (1995). From cradle to grave: Kazakh family ritual songs. Almaty: Ana tili. (In Kazakh)

8. Karakalpak folklore (Vol. 5, A. Tazhimuratov, Ed.). (1980). Nukus: Karakalpakstan. (In Karakalpak)

9. Kartaeva T., Ashimova S. (2025). The wedding water (neke sui) and the blending of ancestral and Islamic rituals in the Kazakh traditional marriage. Folklore, 95, 129–162. (In English)

10. Kartal A. (2025). Cultural codes of marriage rituals in Anatolia: From ritual to word in the context of oral culture. Religions, 16(6), 716-741. https://doi.org/10.3390/rel16060716 (In English)

11. Krasheninnikova Y. (2026). Mythological Texts and Contexts in the Ritual Dialogues of the Russian Wedding Ceremony (Based on Materials of the 19th-Early 20th Century). Folklore (14060957), 98, 65-84. https://doi.org/10.7592/FEJF2026.98.krasheninnikova (In English)

12. Kyrgyz folk songs (A. Tokambaeva, B. Kebekova, Eds.). (1967). Frunze. (In Kyrgyz)

13. Mukhamedzyanov R. M. (1989). Specific features of Tatar folklore genres. Ufa. (In Russian)

14. Mukhan A., Matyzhanov K., Bugybayeva Z., Toishanuly A. (2025). The wedding ceremony in kazakh folklore: yesterday and today. Folklore (14060957), 95, 163-178. https://doi.org/10.7592/FEJF2025.95.kazakh (In English)

15. Nagaeva L. I. (1978). Wedding dances of the southeastern Bashkirs. In Culture and everyday life of the Bashkirs. Ufa. (In Russian)

16. Once upon a time in the blooming valleys: Uzbek folk folklore. (2009). Moscow: Kultura Evraziya. (In Russian)

17. Talieva K., Kanybekova A., Zhumaliev S., Stanalieva G. (2025). Symbolism and Functions of Marriage Motifs in Turkic Epics and Selected European Works (Fairy Tales, Legends) and Their Transformation in Modern Narrative Fiction. Papers in Literature, (13), 215-238. https://doi.org/10.31648/pl.11878 (In English)

18. Tatars of the Middle Volga region and the Urals. (1967). Moscow: Nauka. (In Russian)

19. Uyghur customs and traditions. (2008). Almaty. (In Russian)

20. Zholdybayev O., Matyzhanov K. (2024). Comparative poetics of wedding ritual folklore of Central Asian Turks. Critical Survey, 36(4), 33-45. https://doi.org/10.3167/cs.2024.360404 (In English)

21. Zhunisov A. (1994). From the temporal world to eternity. Almaty: Qainar. (In Kazakh)

IRSTI 17.71.91 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-16

D. Zhylkybayev[1]*, İ. Dilek[2]
[1]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
[2] Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey
E-mail: [1]doskhan.zhq@mail.ru, [2]altaykagan@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-6062-7584, [2]0000-0003-3697-4088

The totemic foundations of the dog image in Divan Lugat at-Turk: A mythological reconstruction

Abstract. This article investigates the mythological and possible totemic foundations of the dog image in Mahmud al-Kashgari's Divan Lugat at-Turk. Although the dictionary does not explicitly identify the dog, or any other animal, as a totem, its lexical entries and accompanying explanations preserve elements of an archaic Turkic worldview. Comparing these records with later folklore, ethnography and archaeological evidence from Kazakh and other Turkic traditions, the study reconstructs aspects of the dog's earlier mythological significance. Drawing on classical and structural approaches to totemism, it applies four analytical criteria: ritual, mediation between worlds, genealogy and social classification. Particular attention is paid to the dog's presence in burial traditions, practices associated with an infant's first forty days, protective rituals and accounts of human creation. Recurring narratives of canine ancestry, marriage to a dog and communities of dog-like people are examined alongside the dictionary's account of barak, an extraordinary hunting dog said to hatch from an eagle's egg. The comparison suggests that the dog's ancestral role is articulated most explicitly in certain Kyrgyz genealogical narratives, while related motifs survive in transformed forms elsewhere. Rather than proposing that the dog was a common totem of all Turkic peoples, the article identifies overlapping mythological patterns consistent with elements of a totemic worldview and traces their subsequent reinterpretation across folklore genres.

Acknowledgment: This article was prepared with funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the 2025–2027 research grant AP26100871, «Deep Roots of Independence: The Idea of National Liberation in Early Twentieth-Century Folk Literature».

Keywords: totemism, dog, barak, mythological reconstruction, Turkic folklore.

Д. Жылқыбаев[1*], И. Дилек[2]
[1]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан,
[2] Анкара Хаджы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
E-mail: [1]doskhan.zhq@mail.ru, [2]altaykagan@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-6062-7584, [2]0000-0003-3697-4088

«Диуани лұғат ат-түрік» еңбегіндегі «ит» бейнесінің тотемдік негіздері: мифологиялық реконструкция

Аңдатпа. Мақалада М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік (Түрік сөздігі)» еңбегіндегі ит бейнесінің мифологиялық және тотемдік негіздері қарастырылады. Ескерткіште ешбір жануар, оның ішінде ит те тотем ретінде тікелей сипатталмағанымен, оған қатысты лексемалар мен түсіндірмелерде көне түркілік танымның архаикалық қабаттары сақталған. Осы сөздік деректерін кейінгі фольклорлық,

* ***Cite us correctly:***
D. Zhylkybayev, İ. Dilek. The totemic foundations of the dog image in Divan Lugat at-Turk: A mythological reconstruction // "Keruen". - 2026. No. 3, (92 vol.). - B. 257-271. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-16.

этнографиялық және археологиялық материалдармен салыстыра қарастырып, иттің архаикалық семантикасын анықтауға және оның тотемдік сипатын тануға тырыстық. Дәстүрлі және структуралистік тотемизм теориялары негізінде иттің ғұрыптық, медиаторлық, генеалогиялық және классификациялық функциялары сараланды. Қазақ және басқа да бірқатар түркі халықтарының миф, ертегі, ырым-тыйым, ритуалдық дәстүрлері негізінде иттің тұрмыстық және мифологиялық келбеті ажыратылды. Оның ритуалдарда (жерлеу, баланы қырқынан шығару, емдік-қорғаныштық амалдар) қолданысы арқылы арғы дүниемен байланысы ашылса, генеалогиялық критерий негізінде иттің арғы тектік сипаты айшықталды. Сонымен қатар, итке байланысты ертегілік және мифтік тұрақты модельдер жүйеленді. Мифтік уақытта қалыптасқан ит образының сакралды бейнесінің кейінгі трансформациясы мен семантикалық көмескіленуі де мақаланың негізгі көтерген мәселелерінің бірі. Осы ізденістер негізінде М.Қашқари еңбегіндегі ит және онымен қатар аталатын жан-жануарлар туралы лексемалар мен түсіндірмелерді талдай отырып, көне түркілік дүниетанымдағы ит бейнесінің тотемдік негізін реконструкциялауды басты мақсат етіп отырмыз.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2027 жылдарға арналған AP26100871 «Тәуелсіздіктің терең тамырлары: XX ғасыр басындағы халық әдебиетіндегі ұлт-азаттық идеясы» гранттық ғылыми-зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: тотемизм, ит, барақ, мифологиялық реконструкция, түркі фольклоры.

Д. Жылкыбаев[1]*, И. Дилек[2]

[1]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан,
[2]Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Анкара, Турция
E-mail: [1]doskhan.zhq@mail.ru, [2]altaykagan@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-6062-7584, [2]0000-0003-3697-4088

Тотемические основы образа собаки в «Диван лугат ат-турк»: мифологическая реконструкция

Аннотация. В статье рассматриваются мифологические и тотемические основы образа собаки в труде М. Кашгари «Диван лугат ат-турк» («Словарь тюркских наречий»). Несмотря на то что в памятнике ни одно животное, в том числе собака, непосредственно не характеризуется как тотем, в связанных с ним лексемах и толкованиях сохранились архаические пласты древнетюркского мировоззрения. Путем сопоставления данных словаря с более поздними фольклорными, этнографическими и археологическими материалами предпринята попытка выявить архаическую семантику образа собаки и определить его тотемические признаки. На основе традиционных и структуралистских теорий тотемизма анализируются ритуальная, медиаторная, генеалогическая и классификационная функции образа собаки. На материале мифов, сказок, поверий, запретов и ритуальных традиций казахского и ряда других тюркских народов разграничиваются бытовой и мифологический аспекты данного образа. Связь собаки с потусторонним миром раскрывается через ее участие в ритуалах, связанных с погребальной обрядностью, обрядом, связанным с первыми сорока днями жизни младенца, а также лечебно-охранительными практиками; генеалогический критерий позволяет выявить представления о собаке как о мифологическом предке. Кроме того, систематизируются устойчивые сказочные и мифологические модели, связанные с образом собаки. Одной из основных проблем, рассматриваемых в статье, является последующая трансформация сакрального образа собаки, сформировавшегося в мифологическое время, и постепенное затемнение его первоначальной семантики. На основе проведенного исследования главной целью статьи является реконструкция тотемических основ образа собаки в древнетюркском мировоззрении посредством анализа содержащихся в труде М. Кашгари лексем и толкований, связанных с собакой и другими упоминаемыми наряду с ней животными.

Благодарность. Статья опубликована в рамках финансирования грантового научно-исследовательского проекта AP26100871 «Глубокие корни независимости: национально-освободительная идея в народной литературе начала XX века», реализуемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2025–2027 годы.

Ключевые слова: тотемизм, собака, барак, мифологическая реконструкция, тюркский фольклор.

1. Introduction

Mahmud al-Kashgari's Divan Lugat at-Turk, compiled in Baghdad in 1072–1074, is among the major monuments of eleventh-century Turkic intellectual culture. Its importance extends beyond lexicography: its entries, proverbs, verse and ethnographic explanations offer evidence of medieval Turkic customs, beliefs, ritual practices and conceptions of the world. Some entries describe everyday realities; others retain traces of mythological concepts and magical practices.

The dictionary has been widely examined from historical, linguistic, dialectological and ethnolinguistic perspectives. Its mythological materials, however, still warrant more focused investigation. The descriptions of animals are particularly valuable when read alongside later narratives. In Kazakh traditions, for example, the dog's possible early totemic meanings have become less explicit, whereas its symbolic, cultic and fairy-tale associations remain prominent.

This article aims to reconstruct the possible totemic foundations of the dog image in the early Turkic worldview through a comparative reading of al-Kashgari's lexical evidence and the folkloric, ethnographic and archaeological records of several Turkic peoples. Its objectives are to identify dog-related lexemes, including barak; examine their mythological meanings; investigate the dog's ritual and mediating roles; assess narratives of canine ancestry; and explore the classificatory meanings of such figures as It eli («land of dogs»), Itaaly and It-Barak. The reconstruction treats these materials as evidence of possible mythological connections, not as proof that all Turkic peoples shared one canine totem.

2. Research Methods and Materials

2.1 Materials

The principal source is al-Kashgari's eleventh-century dictionary, particularly its animal-related entries and explanations, cited here from A. Q. Egeubay's Kazakh translation in the Adebi zhadigerler series (2007a–c). Comparative sources include Kazakh myths, epic narratives, legends, ritual folklore and beliefs, especially texts published in the hundred-volume Babalar sozi, as well as selected traditions of other Turkic peoples. Archaeological studies provide an additional basis for comparison. The theoretical framework draws on works by Chokan Valikhanov, Seit Kaskabasov, Serikbol Kondybai, James G. Frazer, Claude Lévi-Strauss, Alan Dundes, Émile Durkheim, Mircea Eliade and Jean-Paul Roux (Roux, 1966); broader comparative perspectives from Boas (2010) and Dundes (1980) are also relevant.

2.2 Methods

The study combines intertextual and historical-comparative approaches with semantic analysis and mythological reconstruction. Intertextual comparison identifies correspondences between the dictionary and Kazakh myths; historical comparison examines related folklore and rituals among different Turkic populations. Semantic analysis focuses on the ritual and mythological roles assigned to animals. Mythological reconstruction is employed to formulate hypotheses about meanings that may have become obscured or transformed in later traditions. Because narrative parallels do not establish direct historical continuity on their own, the proposed reconstructions are distinguished from the documentary evidence on which they rest.

3. Discussion

Durkheim considered totemism in relation to elementary forms of religious life and emphasized the totem as a sacred symbol of a community and an expression of collective identity (Durkheim, 1995). Frazer associated the totem with an animal or plant regarded as having a special relationship with a social group; kinship, ritual restrictions, ancestry and sacred status figure prominently in this approach (Frazer, 1910). Lévi-Strauss criticized explanations that reduced totemism to a primitive religion or literal human–animal kinship, stressing its role as a classificatory system (Lévi-Strauss, 1963). These approaches do not provide a single universal test for determining whether a particular animal held totemic status. Accordingly, this article uses four complementary analytical criteria:

- *Ritual:* Does the animal participate in rituals and ceremonial practices?
- *Mediatory:* Is it represented as linking this world with another world?
- *Genealogical:* Is it depicted as the ancestor of a person or community?
- *Classificatory:* Does its image distinguish a particular group from other communities?

An overlap between several criteria may indicate an archaic totemic stratum, but no individual criterion is treated as sufficient proof. Kaskabasov, discussing archaic myth, emphasizes mythic time and the perceived unity of human beings and nature (Kaskabasov, 2014a: 73). Such a worldview provides a context in which kinship with an animal can become imaginable. Eliade's account of the reinterpretation of myths likewise helps explain how a once-sacred image may acquire new meanings when religious and cultural frameworks change (Eliade, 1963). Here, therefore, the dog is not presumed to have been an absolute or universal Turkic totem; rather, particular traces of totemic thought are sought in the surviving evidence.

3.1 Reconstructing the Dog's Totemic Foundations

The dictionary contains 43 dog-related textual records identified in the present study. The following selected entries are especially pertinent. The lexical headings retain the spelling used in the cited Kazakh edition, followed by a practical Latin transliteration; the English glosses are translated by the authors from A. Q. Egeubay's Kazakh edition and should not be regarded as verbatim translations of the original eleventh-century manuscript:

ИТЛЫҒ (itlygh): a household with a dog (Adebi zhadigerler, 2007a: 126).

ҰЛЫТҒАН (ulytghan): one who makes a dog howl (Adebi zhadigerler, 2007a: 185).

ЫТЛАДЫ (ytlady): to compare someone to a dog, or insult someone by calling them a dog (Adebi zhadigerler, 2007a: 334).

БАРАҚ (barak): a shaggy, exceptionally swift hunting dog. According to the tradition recorded by al-Kashgari, an aged eagle lays two eggs: a barak hatches from one, while the other produces the eagle's final chick (Adebi zhadigerler, 2007a: 433).

КЕСГҮК (kesgük): a collar or strap fastened around a dog's neck (Adebi zhadigerler, 2007b: 421).

ҰЛЫДЫ (ulydy): «howled,» said of a wolf, a frightened dog howling at night, or a person crying out in severe distress. A proverb states that when a wolf howls on the steppe, the dog at home feels pain within; the accompanying explanation interprets this as the sympathy and mutual assistance expected of close relatives (Adebi zhadigerler, 2007c: 345).

ШАҚЫР (shaqyr): light-eyed. An accompanying saying contrasts a light-eyed dog that can match a horse with a light-eyed horse that cannot match a dog (Adebi zhadigerler, 2007a: 418).

ШЫҒРЫ (shyghry): a verse depicting a falconer on a fine horse pursuing game, accompanied by a long-eared, slender-waisted tazy used in hunting (Adebi zhadigerler, 2007a: 479).

The dog-and-wolf proverb conveys an association of kinship, although the dictionary does not develop either animal's mythological role. The barak entry is more unusual. Its account of a hunting dog emerging from an eagle's egg describes a mythical birth rather than ordinary animal reproduction. It also connects the dog with a bird that carries sacred associations in Turkic traditions. This relationship becomes relevant to the horse–bird–dog grouping discussed below.

The dog's cultural meanings are nonetheless ambivalent. Alongside associations of fidelity and protection, al-Kashgari records its use as an insult, and Kazakh expressions similarly alternate between praising someone as faithful «like a dog» and condemning conduct as «dog-like.» The dictionary's pejorative explanation of qanshyq («bitch») provides another example. Such contrasting meanings show the complexity of the image; on their own, they cannot establish either its antiquity or its former totemic status.

Kaskabasov describes an early stratum of myths concerned with the origins of objects, animals, people and heavenly bodies, followed in his periodization by later polytheistic and monotheistic developments (Kaskabasov, 2014a: 73–74). Within this interpretive framework, the dog's protective and creative roles may preserve features associated with earlier patron-spirit beliefs, while some negative evaluations may reflect subsequent reinterpretations. This remains a historical hypothesis rather than a directly documented sequence.

3.2 Creation, burial and mediation between worlds

The Kazakh myth Kisi ham it («The Human and the Dog») presents the dog as the guardian of the as-yet-lifeless human body. God forms a human being from clay, leaves the body in the dog's care and departs to obtain a soul. The devil attempts to corrupt the body, but the dog resists. The devil sends bitter cold against the initially hairless animal; after overcoming its resistance, he spits on the human body. In the story, this act accounts for human suffering and sin. God then gives the person a soul and provides the dog with a warm coat so that it may accompany human beings (Babalar sozi, 2011a: 123). Another Kazakh myth relates that the dog was formed from clay removed from the human navel during creation (Babalar sozi, 2011a: 267). In both narratives, the animal's origin or original duty is closely connected with humanity.

A comparable Sakha narrative recounts that Yürüng Aiyy Toyon placed newly made human bodies inside a stone house and appointed guards to keep an evil spirit away. Promised a warm coat, a guard allows the spirit to enter and defile the bodies. Yürüng Aiyy Toyon transforms the guard into a dog and turns the bodies inside out, thereby explaining why human impurity is hidden within (Mify narodov mira, 1992: 687). The parallels concern the guardian, the unanimated human body and the warm coat, although the dog's actions differ between the narratives.

The dog's participation in human creation also appears in the Kazakh fairy tale Qulanaijarqyn. An elderly couple owns a bay mare whose foals are repeatedly devoured by a monstrous old woman, zhalmauyz kempir. When the couple decides to slaughter the mare, the tazy warns her and helps her escape. At the decisive moment, the mare and the hound transform into swans and fly away. Later, the hound asks the mare to create a human who can become their owner. She instructs it to bring five handfuls of earth from a human footprint, from which a new person is made; the rest of the tale follows Qulanaijarqyn (Babalar sozi, 2011b: 119–121). Although this is a fairy tale, its combination of animal helpers, metamorphosis and the creation of a person suggests an underlying mythological pattern. The central point for the present study is the cooperation of the mare and hound in obtaining a human being.

Other practices also associate the dog with a child's well-being, including fumigation with dog hair, bathing involving a dog's skull and a custom in which a child was rolled on the spot where a dead dog had lain. A Sakha example more directly connects the dog with fertility and the granting of life. Citing A. Savvin's archival materials, S. Nikiforova describes Yt Aiyyhyta, a patron spirit or deity of dogs who could also bestow a soul upon a child. In the reported rite, a woman seeking to conceive prepares a birch-bark shelter for a dog giving birth, covers the animal with her own clothing, hangs jewelry around its neck and shares food with it; the dog's acceptance of the food is taken as a favorable sign (Nikiforova, 2010: 97). These examples invite comparison with the Kazakh belief in patron spirits, later often expressed through the concept of a pir. The parallels are typological and do not, in themselves, establish a common ritual origin.

The connection with the beginning of life leads to another possible role: mediation between the living and the dead. Across the materials considered here, the dog appears both as a guardian associated with the creation or protection of human life and as an animal encountered at the boundary of death. The latter association is particularly visible in Sayan–Altai traditions.

E. Yamaeva examines a striking burial motif in the Teleut epic Keziyke, an Altaian–Teleut version related to Qozy Korpesh–Bayan Sulu. When the hero's mother asks who will bury her, he answers that a black puppy will do so. After her death, a black puppy is cut open, and later Bayan Sulu likewise uses a black puppy's blood in preparing Keziyke's body for burial. Yamaeva observes that the repeated motif has no obvious counterpart in present-day Altaian burial practice and suggests that it may preserve a forgotten ritual element (Yamaeva, 2021: 96). The corresponding Kazakh epic does not contain this dog-related episode. Nevertheless, other Kazakh materials connect the animal with death and the world beyond.

The Kazakh expression it olgen zher, literally «the place where a dog died,» now denotes a very distant place. Kondybai proposes an additional mythological reading: the expression may refer to the land of the dead, while the dog may represent a soul associated with the other world (Kondybai, 2024: 838). Related expressions, such as it bailasa turmaityn zher («a place where even a tethered dog would not remain») and it arqasy qiyan («extremely far away»), invite similar interpretation, although their everyday meanings cannot by themselves demonstrate an original reference to the dead. In the Altai epic Er

Samyr, a more explicit image occurs: according to İ. Dilek, Erlik's underworld is guarded by two dogs, one with six eyes and the other with eight. Er Samyr passes them after offering milk and tying a ritual knot of horsehair to a tree (Dilek, 1998). Here the dogs' role as guardians of an otherworldly boundary is part of the narrative itself.

Archaeological evidence provides an independent, though not unambiguous, line of comparison. E. Akymbek and M. Shagyrbayev survey dog burials in Kazakhstan from prehistoric to medieval contexts and discuss changing interpretations of dogs as protectors, guardians and potential guides between worlds. They interpret the dog buried near the entrance to the Koskuduk settlement in relation to the protection of a place and the symbolic abandonment of an earlier settlement. They also discuss dog burials associated with humans at Orlov and Zevakino and the suggestion, attributed to F. Kh. Arslanova, that early Turkic groups practised forms of dog veneration. Later ethnographic accounts of burying a valued dog near the home may be compared with these finds (Akymbek & Shagyrbayev, 2022). The archaeological record documents burial practices; the assignment of one continuous meaning to those practices across periods remains interpretive.

Dog burials also raise the question of the Kazakh notion of zheti qazyna («seven treasures»). Lists differ, but recurrent elements include a fine horse, a hunting eagle and a tazy, alongside weapons or other possessions. One possible interpretation advanced here is that an earlier form of the expression referred to the valued belongings of a young man, potentially including things that accompanied the deceased. Burials involving horses at Berel, weapons, birds at Kuryk and combinations of such grave goods at Araltobe offer grounds for comparison. They do not, however, demonstrate that zheti qazyna historically denoted a fixed group of seven burial objects. The more securely observable pattern is the recurrent pairing of the horse, bird and dog in the cultural materials considered.

A narrative recorded by Valikhanov, «The Legend of the Dead and the Living and Their Friendship» reinforces this pattern. A deceased young man befriends a living youth and tells him how he died. He instructs the youth to send his killer and the killer's black horse to him in the next world, then to sacrifice people and possessions found in a newly erected yurt, including a hawk and a black tazy wearing a collar. When the youth later returns to the dead man, those he has sent are present beside him (Valikhanov, 1985: 48–70). The narrative presents the possibility that earthly companions and possessions continue to serve their owner after death; its actions are reported here as part of the story, not as evidence of a general historical custom.

Al-Kashgari's hunting verse likewise brings together a mounted hunter, a bird of prey and a tazy (Adebi zhadigerler, 2007a: 479). In a Kazakh legend about Asan Qaigy, his father Sabit releases a black horse, black eagle and black tazy before his death. He leaves their bridle, jesses and collar to his unborn son, who will later be able to summon the animals at Mount Bulgyr (Babalar sozi, 2012: 145). In life, this triad signifies the hunter's valued companions; in narratives involving death, it may acquire an additional otherworldly meaning. Its recurrence suggests a recognizable configuration, although the functions of the three animals should not automatically be assumed to be identical.

Their potential roles can be differentiated. A belief cited by Kurmambaeva holds that the departing soul becomes a bird, flies to the tree of life and alights on the branch associated

with the person's name (Kurmambaeva, 2020: 131). Masked and horned horses found in Altai burial contexts have also been interpreted in relation to journeys beyond death: Francfort associates their visual imagery with an extraordinary mount, while Samashev and Zhumatayev discuss horses accompanying deceased people in funerary contexts (Francfort, 1998: 315; Samashev & Zhumatayev, 2015: 254). Against this background, the dog's guarding and guiding functions may be understood as related aspects of a possible mediatory role. A horse can represent transport; a bird may evoke an upper world; and the dog may guard or guide at a boundary. This differentiation is a comparative hypothesis, not a meaning explicitly stated in al-Kashgari's hunting verse.

Kazakh beliefs about canine howling provide a further, more tentative parallel. A dog howling towards the shanyraq (the roof opening of a yurt) can be interpreted as an omen concerning the household. Prolonged howling is sometimes regarded unfavorably, whereas interrupted howling may receive a positive interpretation. The contrast has a typological resemblance to a customary distinction between interrupted pouring of water over a guest's hands and uninterrupted pouring during the washing of a corpse. The resemblance cannot establish a historical relationship between these practices. Similarly, al-Kashgari's ulytghan entry merely denotes a person who makes a dog howl; any connection with death comes from comparison with later beliefs, not from the dictionary's lexical gloss itself.

The same liminal symbolism may be explored through the significance attributed to the first and last forty days of life. The Kazakh ritual qyrqynan shygharu marks the end of an infant's first forty days; Kurmambaeva also records a belief that the soul leaves the body forty days before death (Kurmambaeva, 2020: 131). Within this belief system, the dog's association with omens may be read alongside its involvement in the infant's transition into social life. Such an interpretation concerns culturally ascribed perceptions of the soul, not an assertion that dogs literally perceive human death.

3.3 The «itkoylek» rite and the puppy-substitution motif

The itkoylek, literally «dog shirt,» is the infant's first garment in Kazakh tradition. It is worn during the period preceding qyrqynan shygharu. In one version of the subsequent rite, sweets are placed inside the shirt, which is then tied around a dog's neck. Village children chase and catch the dog, share the sweets and return the garment to the family. The practice, known as it quu («chasing the dog»), has been explained through a belief that the dog, imagined as an animal with «forty souls,» carries misfortune away from the child (Qazaqtyng etnografiyalyq kategoriyalar..., 2012).

An interpretation discussed by Z. Nauryzbayeva, drawing on Kondybai, suggests an earlier mythological stratum behind explanations that the dog merely removes the child's bad luck or undesirable behavior. In this reading, an infant younger than forty days is perceived as not yet fully established in the world of the living. Kondybai connects the garment and the accompanying dog to three mythological possibilities: the dog as the embodiment of an unborn soul, as a guardian of the other world and as a manifestation of a deceased person's soul (Kondybai, 2024: 837). These associations make the rite relevant to the mediatory criterion, although the historical relationship between them remains open to investigation.

Kondybai also cites a recurrent Kazakh fairy-tale episode in which a ruler's younger wife gives birth to two children. The barren senior wife, aided by a witch, steals the infants,

replaces them with puppies and spreads the claim that the younger wife has given birth to dogs. The younger wife and the puppies are expelled while the real children are concealed elsewhere. Kondybai relates this episode to the idea that the infants have not yet fully entered the human world (Kondybai, 2024: 837). The substitution is also found in the epic Munglyq–Zarlyq, the Bashkir tale The Black Puppy, the Uzbek tale The Shining Enchanted Dish and the Kazakh Story of Qudaibergen and Kunsulu.

These narratives often combine four elements: a ruler longing for offspring, a younger wife who gives birth, an envious senior wife, and the substitution of puppies for the newborn children. The association between the first and fourth elements is particularly significant. In the reconstruction proposed here, the puppy may once have served as a substitute intended to protect a vulnerable child from the evil eye or from personified death. This hypothesis can be considered alongside Kazakh protective customs involving intentionally unremarkable names, a child's distinctive tuft of hair, soot applied to the forehead or an ornament designed to divert attention. In the worldview represented by these practices, the evil eye need not result from deliberate malice; admiring or intense attention may also be considered dangerous.

Another pertinent Kazakh practice is balany satyp alu, the ritual «purchase of a child,» sometimes undertaken by a family whose earlier children have not survived. In the form described in the cited ethnographic account, the parents make an arrangement with an older female ritual specialist (qushnash kempir). After the child's birth she claims that the parents have stolen her child and carries the infant away beneath the lattice wall of the yurt. The parents publicly appear to submit, then ceremonially buy the child back. The ethnographic encyclopedia interprets the act as an attempt to deceive death (Qazaqtyng etnografiyalyq kategoriyalar..., 2012). This interpretation is compatible with narratives in which death, as in traditions concerning Aldashy-Azhal, is personified and can be misled or resisted.

The comparative material also describes a nineteenth-century Sakha practice in which an infant was apparently stolen and a puppy left in its place (Yegizbayeva et al., 2023: 110). The proposed shared logic is substitution: a child who must be protected is presented to dangerous forces as something other than a human infant.

The familiar fairy-tale episode may therefore allow a different hypothetical reconstruction. The senior wife's apparent malice in the surviving story could be a reinterpretation of an earlier protective act: announcing that puppies rather than children had been born would conceal the infants from the evil eye or death. This possibility is considered here in the light of Vladimir Propp's approach to the reinterpretation of ritual in fairy tales (Propp, 1946); it should not be confused with the senior wife's stated motivation in the extant tale, which is envy. In the ritual, an older woman helps preserve the child; in the fairy tale, aspects of that role may have been divided between the hostile senior wife and other older female characters. This proposed change of narrative function requires further comparative testing.

The itkoylek rite offers another potential stage in such a transformation. The first infant garment is known by cognate dog-related names among several Turkic peoples, including Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Karakalpaks, Bashkirs and Khakas. Among the Kazakh, Kyrgyz and Khakas, accounts describe placing the garment on a dog's head before putting it on

the infant. We suggest that literal substitution by a puppy and symbolic substitution by a «dog shirt» may preserve related protective ideas in different forms. After forty days, tying the garment to a dog that runs away could symbolically transfer the threat away from the settlement. The sequence is a proposed reconstruction, not an established history of the ritual.

Taken together, the creation narratives, dog-associated birth practices, protective rites and funerary evidence place the animal at several perceived thresholds between life and death. This combination provides the strongest basis in the present study for considering the ritual and mediatory dimensions together.

3.4 Canine ancestry and the classification of communities

The genealogical evidence begins with a Tibetan document found at Dunhuang and dated to approximately the second half of the eighth century. In his study of the text, F. Venturi describes an account of two Turkic travelers who lose their way beyond a desert and mountain range and encounter a young woman among dogs. A narrative explains that the first dog descended from the sky and produced a black dog and a red dog. When a female wolf proves an unsuitable mate, the dogs abduct a young Turkic woman. Their sons are born as dogs and their daughters as human beings; their descendants are said to form groups distinguished as «red-snouted» and «black-snouted» (Venturi, 2008: 9). Venturi does not claim that the text traces the ancestry of all Turks to dogs. Its importance here lies in the combination of canine genealogy, group differentiation and a remote, difficult-to-reach setting.

Kyrgyz material provides a notable comparison. In Sketches of Dzungaria, Valikhanov records a tradition describing Kyrgyz descent from a red taigan (hound) and a princess accompanied by forty female attendants, and comments on its archaic character (Valikhanov, 2010: 347). O. Karataev and K. Zhanybekova likewise discuss the «red dog» in Kyrgyz mythology, linking genealogical traditions, ethnonyms and canine protective rituals to totemic beliefs (Karataev & Dzhanybekova, 2024: 60–61). In the evidence considered here, these traditions express canine ancestry more directly than the corresponding Kazakh narratives. The recurrence of a red dog is a suggestive parallel with the Tibetan account but is not sufficient to prove that the narratives descend from one documented source.

The black dog of the Tibetan account has a potential parallel in Anatolian fairy tales. In a study of two stories involving marriage to a black dog, F. Çolak proposes that their fantastic plots preserve elements of a dog-ancestor myth (Çolak, 2024). A related marriage motif appears in an Altai fairy tale discussed by İ. Dilek. In The Yellow Dog, an old man's youngest daughter marries a yellow dog; her husband later reveals his human identity by removing the skin that gives him canine form. When her sisters burn the skin, the couple ascend to the sky (Dilek, 2007: 215). These texts share an identifiable pattern – a male figure in canine form and a human bride – while differing in color, plot and the representation of descent.

Çolak›s reading is important because it encourages examination of genealogical meanings that may survive as marriage motifs after the original explanatory setting has been forgotten. Nevertheless, animal marriage occurs in many narrative contexts; it is not, by itself, evidence of historical dog worship or descent. Within the corpus studied here, its

significance grows when considered together with explicitly genealogical narratives and images of dog-identified peoples.

This comparison returns us to al-Kashgari's barak. The dictionary describes its extraordinary origin from an eagle's egg, while Çolak draws attention to possible connections between barak, black-dog tales and traditions concerning canine ancestors (Çolak, 2024). The barak episode also links two members of the horse–bird–dog grouping through a single mythical origin: the dog and eagle emerge from the eagle's two eggs. This is a narrative relationship, however, and must be distinguished from a claim that the dictionary explicitly presents barak as the ancestor of a community.

In the Oghuzname tradition, Oghuz Khan is said to encounter a northern people called the It-Barak, whose men resemble dogs while their women are described as beautiful. The version discussed here does not expressly trace this people's descent to a canine ancestor. It is consequently more useful, for present purposes, as evidence of classification through animal imagery than as direct genealogical testimony.

A comparable community appears in the Manas tradition. The version attributed to S. Orozbakov recounts how a companion of Manas spent three years in a country named Itaaly, whose women were human and whose men were dogs (Manas Encyclopedia, 1995: 247). Kazakh narratives of the «land of dogs» retain the same contrast. In Tobet, two fugitives escaping from Itzhekken, a remote place of exile, lose their way and come upon livestock guarded by a large dog. A woman receives them and describes the inhabitants: daughters are born as humans, sons as dogs (Babalar sozi, 2011a: 54). In The Itelgi Clan, the poet Zhiembet unexpectedly reaches this country after falling into disfavor with Esim Khan (Babalar sozi, 2011a: 57). In It eli, a traveler likewise encounters it by chance (Babalar sozi, 2011a: 57).

The repeated setting deserves attention. Neither the travelers in the Tibetan narrative nor the protagonists of these Kazakh stories deliberately seek out the dog-identified community. They reach it after losing their way or traveling into unfamiliar territory. The desert and mountains of the Tibetan account, like the remote country in Kazakh myth, may mark a boundary between everyday geography and mythological space. The narrative then identifies a group through a striking bodily or reproductive distinction: men take canine form, whereas women remain human. The shift from an origin story to the portrayal of a distant and unusual community is a plausible model of narrative transformation, although the materials do not establish its historical chronology.

A separate Kazakh etiological account, in which the dog is created from clay removed from the human navel, strengthens the idea of closeness between humans and dogs but does not itself constitute a genealogical myth (Babalar sozi, 2011a: 267). Valikhanov associated the weakening or reinterpretation of certain Kyrgyz traditions concerning dogs with Islamic ideas about ritual impurity (Valikhanov, 1985: 55). Çolak similarly discusses the transformation of older mythic patterns within later religious and fairy-tale contexts, while Kaskabasov describes the reinterpretation of earlier spirit figures under monotheistic frameworks (Kaskabasov, 2014b: 17). These interpretations suggest one possible context for semantic change; they should not be taken to imply that Islam affected all Turkic communities, or all canine traditions, in the same way.

Across the compared materials, genealogy and classification frequently overlap. The Tibetan account and certain Kyrgyz traditions refer to descent, whereas the It-Barak, Itaaly and Kazakh «land of dogs» narratives foreground features used to distinguish a community from outsiders. We propose that some of these stories may preserve differently transformed elements of an earlier dog-ancestor motif. The genealogical link is clearer in some sources than in others; its extension to the entire corpus remains a reconstruction rather than a documented historical fact.

4. Results

4.1. Lexical evidence. Dog-related entries in Divan Lugat at-Turk encompass ordinary usage and material potentially relevant to mythology. The barak entry, in particular, preserves an extraordinary birth narrative linking the hunting dog with the eagle. It therefore provides a distinct lexical starting point for comparison with later traditions.

4.2. Ritual and mediation. Kazakh and other Turkic myths, protective practices, infant rites, epics and burial evidence place dogs in contexts associated with the beginnings and endings of human life. Read alongside the recurring horse–bird–dog grouping, these materials support a hypothesis that guarding and guiding could be related dimensions of the dog's perceived mediatory role. Their precise historical relationships require further investigation.

4.3. Genealogy. The Tibetan narrative, Kyrgyz traditions and selected Anatolian and Altai tales share elements of canine ancestry or marriage between a human woman and a male in canine form. The Kyrgyz accounts examined preserve relatively explicit genealogical statements; the analogous meaning of the fairy-tale motifs elsewhere remains interpretive.

4.4. Classification. Accounts of It-Barak, Itaaly and It eli distinguish particular communities through canine imagery, especially the recurring pattern of canine men and human women. Together with the genealogical evidence, they make it possible to propose a model in which an ancestral motif is preserved, reinterpreted or fragmented into other narrative forms. The four criteria identify overlapping features of possible totemic thought; they do not establish the dog as a universal Turkic totem.

5. Conclusion

A comparative reading of al-Kashgari's dictionary and later Turkic materials reveals several layers of meaning associated with the dog that cannot be reduced to its everyday role. The dictionary itself does not designate any animal as a totem. It does, however, preserve distinctive elements most notably the myth of the barak, born from an eagle's egg that become significant when examined alongside later narratives and practices.

In Kazakh creation myths, the dog guards the human body or is created from the same material as a human being. Its appearances in infant-protection rites, stories about the soul, funerary traditions and accounts of otherworldly guardianship suggest a recurrent association with boundaries between forms of existence. Within the horse–bird–dog configuration, the dog's proposed role as guardian and guide complements, but is not equivalent to, meanings attributed to the horse and bird.

The genealogical evidence is unevenly preserved. Certain Kyrgyz traditions explicitly describe descent involving a dog, while Anatolian and Altai animal-marriage tales and

Kazakh stories of canine communities preserve comparable narrative elements without necessarily stating that descent. The It-Barak, Itaaly and It eli materials are especially revealing at the classificatory level: communities are identified by canine features after genealogical explanations have become less visible or are absent from the surviving text. Their relationship to a common dog-ancestor tradition is a hypothesis for further comparative testing, not a demonstrated single line of transmission.

It would therefore be unwarranted to claim that the dog was a shared totem of all Turkic peoples. The more defensible conclusion is that dog-related lexemes, myths, rituals and community narratives preserve overlapping archaic features consistent with elements of a totemic worldview. Their comparison illustrates the value of mythological reconstruction while also revealing its evidentiary limits. Extending this approach to the dictionary's wider zoomorphic vocabulary, including the horse and various birds, may make it possible to reconstruct broader patterns in early Turkic mythological thought.

References:

1. Adebi zhadigerler. (2007a). Zhiyrma tomdyq, 2-t.: Mahmut Qashqari. Turik sozdigi [Literary monuments: Twenty-volume collection, Vol. 2: Mahmud al-Kashgari, Turkic dictionary] (A. Q. Egeubay, Trans., introduction and notes). Almaty: Taimas baspa uyi. (In Kazakh).

2. Adebi zhadigerler. (2007b). Zhiyrma tomdyq, 3-t.: Mahmut Qashqari. Turik sozdigi [Literary monuments: Twenty-volume collection, Vol. 3: Mahmud al-Kashgari, Turkic dictionary] (A. Q. Egeubay, Trans., introduction and notes). Almaty: Taimas baspa uyi. (In Kazakh).

3. Adebi zhadigerler. (2007c). Zhiyrma tomdyq, 4-t.: Mahmut Qashqari. Turik sozdigi [Literary monuments: Twenty-volume collection, Vol. 4: Mahmud al-Kashgari, Turkic dictionary] (A. Q. Egeubay, Trans., introduction and notes). Almaty: Taimas baspa uyi. (In Kazakh).

4. Akymbek E. Sh., Shagyrbaev M. S. (2022). Obryad zakhoroneniya sobaki u drevnego i srednevekovogo naseleniya Kazakhstana (po materialam srednevekovogo gorodishcha Koskuduk) [Dog burial rites among the ancient and medieval population of Kazakhstan (based on the medieval settlement of Koskuduk)]. Turkic Studies Journal, 4(3), 17–43. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-17-43 (In Russian).

5. Babalar sozi. (2011a). Zhuztomdyq, 78-t.: Qazaq mifteri [Words of the ancestors: Hundred-volume collection, Vol. 78: Kazakh myths]. Astana: Foliant. (In Kazakh).

6. Babalar sozi. (2011b). Zhuztomdyq, 74-t.: Qiyal-ghazhaiyp ertegiler [Words of the ancestors: Hundred-volume collection, Vol. 74: Wonder tales]. Astana: Foliant. (In Kazakh).

7. Babalar sozi. (2012). Zhuztomdyq, 85-t.: Tarihi anyzdar [Words of the ancestors: Hundred-volume collection, Vol. 85: Historical legends]. Astana: Foliant. (In Kazakh).

8. Boas F. (2010). The mind of primitive man. Cambridge University Press. (Original work published 1911). (In English)

9. Çolak F. (2024). Köpek ata mitiyle bağlantılı iki masal [Two tales related to the dog-ancestor myth]. In XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu: Məruzələr kitabı (Vol. I). Baku. (In Turkish).

10. Dilek İ. (1998). Altay Türk kayçılık geleneği ve kayçı N. U. Ulagaşev [The Altai Turkic epic-singing tradition and the singer N. U. Ulagashev]. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 5, 309–360. (In Turkish).

11. Dilek İ. (2007). Sibirya Türk masallarında hayvanla evlenme [Marriage to an animal in Siberian Turkic fairy tales]. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 22, 207–218. (In Turkish).

12. Dundes A. (1980). Interpreting folklore. Indiana University Press. (In English)

13. Durkheim É. (1995). The elementary forms of religious life (K. E. Fields, Trans.). Free Press. (Original work published 1912). (In English)

14. Eliade M. (1963). Myth and reality. Harper & Row. (In English)

15. Francfort H.-P. (1998). Central Asian petroglyphs: Between Indo-Iranian and shamanistic interpretations. In C. Chippindale & P. S. C. Taçon (Eds.), The archaeology of rock-art (pp. 302–318). Cambridge University Press. (In English)

16. Frazer J. G. (1910). Totemism and exogamy: A treatise on certain early forms of superstition and society (Vol. 1). Macmillan. (In English)

17. Karataev O., Dzhanybekova K. R. (2024). «Krasnye sobaki» v kyrgyzskoi mifologii i proiskhozhdenie totemisticheskikh verovanii ["Red dogs" in Kyrgyz mythology and the origin of totemistic beliefs]. Izvestiya Natsionalnoi akademii nauk Kyrgyzskoi Respubliki [Proceedings of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic], 3, 60–72. https://ilim.uia.gov.kg/index.php/main/en/article/view/484 (In Russian).

18. Kaskabasov S. (2014a). Tangdamaly, 1-t.: Qazaqtyng halyq prozasy. Zertteuler [Selected works, Vol. 1: Kazakh folk prose: Studies]. Astana: Foliant. (In Kazakh).

19. Kaskabasov S. (2014b). Tangdamaly, 2-t.: Mifologiya. Folklor. Adebiet. Zertteuler [Selected works, Vol. 2: Mythology, folklore, literature: Studies]. Astana: Foliant. (In Kazakh).

20. Kondybai S. (2024). Argyqazaq mifologiyasy [Proto-Kazakh mythology] (2nd expanded ed.). Almaty: Arys. (In Kazakh).

21. Kurmambaeva Zh. B. (2020). Qazaq tilindegi san ataularynyng lingvomadeniettanymdyq negizi [The linguocultural foundations of number terms in Kazakh] (Doctoral dissertation). Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty. (In Kazakh).

22. Lévi-Strauss C. (1963). Totemism (R. Needham, Trans.). Beacon Press. (Original work published 1962). (In English)

23. Manas entsiklopediyasy. (1995). 1-t. [Manas encyclopedia, Vol. 1] (A. Karypkulov et al., Eds.). Bishkek: Kyrgyz Entsiklopediyasy Bashky redaktsiyasy. (In Kyrgyz).

24. Mify narodov mira: Entsiklopediya. (1992). 2-e izd., t. 2: K–Ya [Myths of the peoples of the world: Encyclopedia] (S. A. Tokarev, Ed.). Moscow: Sovetskaya entsiklopediya. (In Russian).

25. Nikiforova S. V. (2010). Simvolika zhenskikh ukrasheniy: kulturnye kody traditsionnoy povsednevnosti sakha (yakutov) [The symbolism of women's ornaments: Cultural codes in traditional Sakha (Yakut) daily life]. St Petersburg: Asterion. (In Russian).

26. Propp V. Ya. (1946). Istoricheskie korni volshebnoi skazki [Historical roots of the wonder tale]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta. (In Russian).

27. Qazaqtyng etnografiyalyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyng dasturli zhuyesi. (2012). 3-t.: K–Q [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and terms, Vol. 3]. Almaty: RPK Slon DPS. (In Kazakh).

28. Roux J.-P. (1966). Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques [Sacred fauna and flora in Altaic societies]. Paris: Adrien-Maisonneuve. (In French).

29. Samashev Z. S., Zhumatayev R. S. (2015). A horse in a burial-memorial ceremony of ancient nomads in the Kazakh Altai region. European Journal of Science and Theology, 11(4), 243–256. (In English)

30. Valikhanov Ch. Ch. (1985). Sledy shamanstva u kirgizov [Traces of shamanism among the Kyrgyz]. In Sobranie sochineniy v pyati tomakh [Collected works in five volumes] (Vol. 4). Alma-Ata: Kazakh Soviet Encyclopedia. (In Russian).

31. Valikhanov Ch. Ch. (2010). Sobranie sochineniy [Collected works] (Vol. 3). Almaty: Alatau. (In Russian).

32. Venturi F. (2008). An old Tibetan document on the Uighurs: A new translation and interpretation. Journal of Asian History, 42(1), 1–35. (In English)

33. Yamaeva E. E. (2021). Ob odnom epizode pogrebalnogo obryada, svyazannogo s sobakoy, v teleutskom skazanii « Keziyke»: K probleme tyurkskogo (oguzskogo) i indoiranskogo kulturnogo naslediya [A dog-related burial-ritual episode in the Teleut epic Keziyke: Turkic and Indo-Iranian cultural heritage]. Yazyki i folklor korennykh narodov Sibiri, 2(42), 94–101. https://doi.org/10.25205/2312-6337-2021-2-94-101 (In Russian).

34. Yegizbayeva M. K., Karimov M. K., Kozgambaeva G. B., Beisegulova A. K., Soikina N. Y. (2023). Kazakh pregnancy, childbirth and childcare traditions. Journal of Ethnology and Folkloristics, 17(2), 100–116. https://doi.org/10.2478/jef-2023-0020 (In English)

Әдебиеттер:

1. Акымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. (2022). Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тұрғындарындағы ит жерлеу ғұрпы (ортағасырлық Қоскұдық қалашығы материалдары бойынша) // Turkic Studies Journal. – 4(3). – 17–43-бб. DOI: 10.32523/2664-5157-2022-3-17-43.

2. Әдеби жәдігерлер. (2007a). Жиырма томдық. 2-т.: Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі / көне түркі тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған А. Қ. Егеубай. – Алматы: Таймас баспа үйі.

3. Әдеби жәдігерлер. (2007b). Жиырма томдық. 3-т.: Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі / көне түркі тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған А. Қ. Егеубай. – Алматы: Таймас баспа үйі.

4. Әдеби жәдігерлер. (2007c). Жиырма томдық. 4-т.: Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі / көне түркі тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған А. Қ. Егеубай. – Алматы: Таймас баспа үйі.

5. Бабалар сөзі. (2011a). Жүзтомдық. 78-т.: Қазақ мифтері. – Астана: Фолиант.
6. Бабалар сөзі. (2011b). Жүзтомдық. 74-т.: Қиял-ғажайып ертегілер. – Астана: Фолиант.
7. Бабалар сөзі. (2012). Жүзтомдық. 85-т.: Тарихи аңыздар. – Астана: Фолиант.
8. Валиханов Ч. Ч. (1985). Қырғыздардағы шамандықтың іздері // Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының Бас редакциясы.
9. Валиханов Ч. Ч. (2010). Шығармалар жинағы. 3-т. – Алматы: Алатау.
10. Каратаев О., Жаныбекова К. Р. (2024). Қырғыз мифологиясындағы «қызыл иттер» және тотемистік наным-сенімдердің шығу тегі // Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. – № 3. – 60–72-бб. https://ilim.uia.gov.kg/index.php/main/en/article/view/484
11. Курмамбаева Ж. Б. (2020). Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті.
12. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. (2012). Энциклопедия. 3-т.: К–Қ. – Алматы: РПК «Слон» DPS.
13. Қасқабасов С. (2014a). Таңдамалы. 1-т.: Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – Астана: Фолиант.
14. Қасқабасов С. (2014b). Таңдамалы. 2-т.: Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – Астана: Фолиант.
15. Қондыбай С. (2024). Арғықазақ мифологиясы. 2-басылым, толықтырылған. – Алматы: Арыс.
16. «Манас» энциклопедиясы. (1995). 1-т. / бас ред. А. Карыпкулов және т.б. – Бішкек: Кыргыз Энциклопедиясы Башкы редакциясы.
17. Әлем халықтарының мифтері: Энциклопедия. (1992). 2-басылым. 2-т.: К–Я / бас ред. С. А. Токарев. – Мәскеу: Советская энциклопедия.
18. Никифорова С.В. (2010). Әйел әшекейлерінің символикасы: саха (якут) халқының дәстүрлі күнделікті өміріндегі мәдени кодтар. – Санкт-Петербург: Астерион.
19. Пропп В.Я. (1946). Қиял-ғажайып ертегінің тарихи тамырлары. – Ленинград: Ленинград мемлекеттік университетінің баспасы.
20. Ямаева Е. Е. (2021). Телеуіттердің «Кёзийке» жырындағы итке байланысты жерлеу ғұрпының бір эпизоды туралы: түркілік (оғыздық) және үнді-ирандық мәдени мұра мәселесіне // Сібір байырғы халықтарының тілдері мен фольклоры. – 2(42). – 94–101-бб. DOI: 10.25205/2312-6337-2021-2-94-101
21. Боас Ф. (2010). Алғашқы қауым адамының санасы. – Cambridge University Press. (Түпнұсқа 1911 жылы жарық көрген).
22. Чолак Ф. (2024). Ит-баба мифімен байланысты екі ертегі // XI Халықаралық Түркі дүниесін зерттеу симпозиумы: Баяндамалар кітабы. I том. – Баку.
23. Дилек И. (1998). Алтай түріктерінің эпос айту дәстүрі және жыршы Н. У. Ұлағашев // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – № 5. – 309–360-бб.
24. Дилек И. (2007). Сібір түркі ертегілеріндегі жануармен некелесу // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – № 22. – 207–218-бб.
25. Дандес А. (1980). Фольклорды интерпретациялау. – Indiana University Press.
26. Дюркгейм Э. (1995). Діни өмірдің қарапайым формалары / ауд. К. Э. Филдс. – Free Press. (Түпнұсқа 1912 жылы жарық көрген).
27. Элиаде М. (1963). Миф және шындық. – Harper & Row.
28. Франкфор А.-П. (1998). Орталық Азия петроглифтері: үнді-ирандық және шамандық интерпретациялар аралығында // Жартас өнерінің археологиясы / ред. К. Чиппиндейл, П. С. К. Такон. – Cambridge University Press. – 302–318-бб.
29. Фрэзер Дж. Г. (1910). Тотемизм және экзогамия: ырымшылдық пен қоғамның кейбір ерте формалары туралы зерттеу. 1-т. – Macmillan.
30. Леви-Стросс К. (1963). Тотемизм / ауд. Р. Нидэм. – Beacon Press. (Түпнұсқа 1962 жылы жарық көрген).
31. Ру Ж.-П. (1966). Алтай қоғамдарындағы киелі фауна мен флора. – Париж: Adrien-Maisonneuve.
32. Самашев З. С., Жұматаев Р. С. (2015). Қазақ Алтайы өңіріндегі ежелгі көшпелілердің жерлеуеске алу ғұрпындағы жылқы // European Journal of Science and Theology. – 11(4). – 243–256-бб.
33. Вентури Ф. (2008). Ұйғырлар туралы көне тибет құжаты: жаңа аударма және интерпретация // Journal of Asian History. – 42(1). – 1–35-бб.
34. Егізбаева М. К., Каримов М. К., Қозғамбаева Г. Б., Бейсегулова А. К., Сойкина Н. Ю. (2023). Қазақтардың жүктілік, босану және бала күту дәстүрлері // Journal of Ethnology and Folkloristics. – 17(2). – 100–116-бб. DOI: 10.2478/jef-2023-0020.

IRSTI 17.81.31 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-17

G.M. Toktar[1] , O. Abdimanuly[2]*, A.I. Tatibekova[3]
[1,2] Kazakh National University named Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan
[3]Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]toktar.gulbanu@mail.ru, [2]abdimanuly@rambler.ru, [3]tatibekovaainura@gmail.com
ORCID: [1]0009-0001-4502-2540, [2]0000-0001-9134-5132, [3] 0009-0002-3877-0935

Artistic features of Zhusipbek Aimauytuly's translation "Dameli"

Abstract. Zhusipbek Aimauytuly is a prominent representative of Kazakh literature and one of the founders of the professional school of literary translation in Kazakhstan. His translation activities were aimed at raising the spiritual and intellectual level of Kazakh society and expanding the scope of national prose and drama. This study analyzes the artistic features of Dameli, a work preserved in the rare collection of translations by Zhusipbek Aimauytuly, one of the first representatives of the Alash intelligentsia to engage actively in literary translation. The work is among the lesser-known translations that have gradually fallen out of scholarly and literary circulation. Aimauytuly produced nearly thirty translations, many of whose original texts have not been located, while others have received limited scholarly attention. Therefore, his translation from French has recently been reconsidered as an important example of early twentieth-century literary translation. This article examines Aimauytuly's translation, produced in 1928, through a comparative analysis with the original text, focusing on the processes of adaptation, abridgement, and cultural transfer in literary translation. The primary research materials comprise the relevant edition of the original work and the Kazakh translation published in 1928. The two texts are comparatively analyzed in terms of their compositional structure, plot development, character system, and cultural and linguistic units. The study identifies several principal translation strategies, including textual abridgement, content restructuring, cultural adaptation, explicitation, and adjustment to the target reader's expectations. While retaining selected artistic and cultural elements of the original, the translator shortened certain episodes and descriptions and brought them closer to the literary and cultural context of the Kazakh readership. From this perspective, the 1928 translation can be understood not merely as a linguistic transformation but also as a process of transferring the source text into a new literary and cultural environment. The findings contribute to a broader understanding of Aimauytuly's translation practice within the history of literary translation, adaptation, and cultural transfer in Kazakh literature.

Acknowledgment: The article was written within the framework of the scientific project AP26103883 «The Principle of National Spirit and the Nature of Innovative Perception in the Artistic Representation of the Idea of Independence in Kazakh Literature of the 20th and Early 21st Centuries» funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: literary translation, adaptation, abridgement, domestication, cultural transfer, literary translation studies, comparative textual analysis.

Г.М. Тоқтар[1], Ө. Әбдиманұлы [2]*, А.И. Тәтібекова[3]
[1, 2]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3] Алматы Технологиялық Университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]toktar.gulbanu@mail.ru , [2]abdimanuly@rambler.ru, [3]tatibekovaainura@gmail.com
ORCID: [1]0009-0001-4502-2540, [2] 0000-0001-9134-5132, [3]0009-0002-3877-0935

Жүсіпбек Аймауытұлының «Дәмелі» аудармасындағы көркемдік ерекшеліктер

Аңдатпа. Жүсіпбек Аймауытұлы – қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі әрі ұлттық көркем аударма мектебінің қалыптасуына елеулі үлес қосқан қаламгерлердің бірі. Оның аудармашылық қызметі қазақ

* ***Cite us correctly:***
G.M. Toktar , O. Abdimanuly, A.I. Tatibekova. Artistic features of Zhusipbek Aimauytuly's translation "Dameli" // "Keruen". - 2026. No. 3, (92 vol.). - B. 272-283. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-17.

оқырманын әлем әдебиетінің көркем үлгілерімен таныстыруға, ұлттық проза мен драматургияның өрісін кеңейтуге бағытталды. Мақалада Жүсіпбек Аймауытұлының аз зерттелген аудармаларының бірі – «Дәмелі» шығармасының көркемдік ерекшеліктері қарастырылады. XX ғасырдың алғашқы ширегінде тәржімаланған бұл туынды қаламгердің аудармашылық тәжірибесін және сол кезеңдегі қазақ көркем аудармасының даму ерекшеліктерін танытатын маңызды еңбектердің қатарына жатады. Жүсіпбек Аймауытұлы отызға жуық шығарма аударғанымен, олардың бірқатарының түпнұсқалары анықталмаған, ал кейбірі ғылыми айналымда жеткілікті зерттелмеген. Осыған байланысты «Дәмелі» аудармасын түпнұсқа мен тәржіма арақатынасы, көркемдік бейімдеу және ұлттық әдеби-мәдени контекст тұрғысынан зерттеу өзекті болып табылады. Бұл мақала Жүсіпбек Аймауытұлының 1928 жылы жүзеге асырған аудармасын түпнұсқа мәтінмен салыстыру негізінде көркем аударманың бейімдеу, ықшамдау және мәдени трансфер үдерістерін зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі материалы ретінде түпнұсқа шығарманың тиісті басылымы мен 1928 жылғы қазақша аударма мәтіні алынып, олардың композициялық құрылымы, сюжеттік желісі, кейіпкерлер жүйесі, мәдени-тілдік бірліктері салыстырмалы түрде талданды. Зерттеу барысында негізгі аударма стратегиялары ретінде мәтінді ықшамдау, мазмұндық қайта ұйымдастыру, мәдени тұрғыдан бейімдеу, түсіндіру және оқырманның қабылдауына сәйкестендіру тәсілдері айқындалды. Аудармашы түпнұсқаның жекелеген көркемдік және мәдени компоненттерін сақтай отырып, кейбір эпизодтар мен сипаттамаларды қысқартып, ұлттық әдеби-мәдени контекске жақындатқан. Осы тұрғыдан алғанда, 1928 жылғы аударма тек тілдік трансформация емес, сонымен бірге түпнұсқа мәтінді жаңа әдеби және мәдени ортаға көшіру үдерісі ретінде сипатталады. Зерттеу нәтижелері Аймауытұлының аудармашылық тәжірибесін қазақ әдебиетіндегі көркем аударма, бейімдеу және мәдени трансфер тарихы аясында қарастыруға мүмкіндік береді.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комиететі қаржыландыратын AP26103883 «Тәуелсіздік идеясын XX-XXI ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиетінде көркем бейнелеудегі ұлттық рух ұстанымы мен жаңашыл таным табиғаты» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кілт сөздер: көркем аударма, бейімдеу, ықшамдау, доместикация, мәдени трансфер, әдеби аударма, салыстырмалы мәтіндік талдау.

Г.М. Токтар[1], О. Абдиманулы[2]*, А.И. Татибекова[3]

[1, 2]Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[3]Алматинский Технологический университет, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]toktar.gulbanu@mail.ru , [2]abdimanuly@rambler.ru, [3] tatibekovaainura@gmail.com
ORCID: [1]0009-0001-4502-2540, [2]0000-0001-9134-5132, [3]0009-0002-3877-0935

Художественные особенности перевода «Дамели» Жусипбека Аймауытулы

Аннотация. Жусипбек Аймауытулы – выдающийся представитель казахской литературы и один из основоположников профессиональной школы художественного перевода в Казахстане. Его переводческая деятельность была направлена на повышение духовно-интеллектуального уровня казахского общества и расширение возможностей национальной прозы и драматургии. В настоящем исследовании анализируются художественные особенности произведения «Дамели», сохранившегося в редком фонде переводов Жусипбека Аймауытулы, одного из первых представителей алашской интеллигенции, активно обратившихся к художественному переводу. Данное произведение относится к числу малоизвестных переводов, которые постепенно вышли из научного и литературного оборота. Аймауытулы выполнил около тридцати переводов, однако оригиналы многих из них до сих пор не обнаружены, тогда как другие получили ограниченное внимание в научных исследованиях. В связи с этим его перевод с французского языка в последнее время рассматривается как значимый пример художественного перевода начала XX века. В статье перевод Аймауытулы, выполненный в 1928 году, исследуется посредством сопоставительного анализа с оригинальным текстом с акцентом на процессы адаптации, сокращения и культурного трансфера в художественном переводе. Основным

исследовательским материалом послужили соответствующее издание оригинального произведения и казахский перевод, опубликованный в 1928 году. Оба текста подвергнуты сравнительному анализу с точки зрения композиционной структуры, развития сюжета, системы персонажей, а также культурно-языковых единиц. В ходе исследования выявлены основные переводческие стратегии, включая текстовое сокращение, содержательную перестройку, культурную адаптацию, экспликацию и ориентацию на ожидания целевого читателя. Сохраняя отдельные художественные и культурные элементы оригинала, переводчик сокращает некоторые эпизоды и описания и адаптирует их к литературному и культурному контексту казахского читателя. С этой точки зрения перевод 1928 года может рассматриваться не только как лингвистическая трансформация, но и как процесс переноса исходного текста в новую литературную и культурную среду. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию переводческой практики Аймауытулы в контексте истории художественного перевода, адаптации и культурного трансфера в казахской литературе.

Благодарность. Статья была написана в рамках научного проекта AP26103883 «Принцип национального духа и природа новаторского познания в художественном отображении идеи независимости в казахской литературе XX – начала XXI веков», финансируемого Комитетом науки.

Ключевые слова: художественный перевод, адаптация, сокращение, доместикация, культурный трансфер, теория художественного перевода, сравнительный текстовый анализ.

1. Introduction

Translation art is a complex art that brings peoples closer together, introducing them to literature and culture. Artistic translation strengthens literary ties. «Translation is a complex and interesting art form. Translation is a challenging and responsible task that is not available to everyone». (Kazybek, 2021) [translated by the author] The national intellectual produced around thirty translations, but the originals of most of them were never found, and even when they were found, they were forgotten. Therefore, this translation from French is being studied within the framework of new literary translations. Through interaction, national literature is closely related to world literature. Part of comparative literature is artistic translation, so it is important to systematically explore the connection between the two. On the basis of spiritual value, the national intelligentsia recognized world literature and paid special attention to the history of its translation in our country. In the era of globalization, it is necessary to translate into the native language works that touch on issues of human value. The meaning stated in the original is reflected in our language in a different way, that is, while maintaining the genre, content, semantic side, translation into another language has its own difficulties. Efforts are currently being made on new artistic interpretations. The article explores the artistic elements of the work, its format, as well as the distinctions between Eastern and Western literature. An analysis was conducted on the central theme of the original work, the culturally specific concepts of the people, psychological ideas, and the main theme present in the translation. Regarding the quality of both the original and its translation, Western literature often presents thoughts in concise, clear sentences, whereas the national intelligentsia adeptly captures the customs of similar cultures. This article continues to hold significance with respect to translation, publication, promotion, and the artistic identity of the legacy of world literature.

Therefore, if you pay attention to these issues when analyzing the translation, this will allow you to systematically analyze the translation. The translator skillfully conveys the meaning and artistic intent of the original text. Basic information in the original, national concepts of this people, concepts related to mental psychology, genre specificity, the

relationship of the work to the literary movement and direction, its features in the translated language, that is, taking into account the challenges of time, the purpose of the translation, the degree of correspondence between the original and the translated text, an important scientific and practical value is an attempt to determine the connection between the position of the author and the translator, goals and interests in the application of translation rules. It is worth noting that each of Alash's writers was engaged in artistic translation, especially on the basis of the formation of national consciousness in the twentieth century. Representatives of the national intelligentsia spoke the Kazakh language in close contact with the literature and culture of not only the Eastern classics, but also the West (Tusupova, 2023: 164). Alash writers were very close to Western poets and writers in Western literature, familiarized themselves with their works, and spoke the literary treasures of the West in their native language. Although Russian literature was the closest to Western literature, Alash intellectuals knew from that time that the richest heritage of knowledge was in Europe. Therefore, they translated Western works of art and became familiar with their literary heritage.

Zhusipbek Aimauytuly translated the work «Dameli» by the master of world literature, Duchenne, by transforming the elements that contradicted national and Islamic worldviews while still preserving the author's position. In translating this Western work into Kazakh, he successfully harmonized the distinct lifestyle and psychological concepts characteristic of Eastern peoples with the internal linguistic laws of the Kazakh language, the national psychology and genre specificities in this translation still require systematic research. The primary scientific problem in translating world literature into Kazakh is the development of a scientific theory for adopting the artistic achievements of foreign cultures in the era of globalization enriching them through the aesthetic capabilities of the Kazakh language while preserving national identity

2. Research Methods and Materials

The problem of translating a text from one language to another has not lost its relevance from ancient times to the present day. This is a problem that is considered in the framework of linguistics, literary studies, psychology, and philosophy. Translating stories based on humor and sarcasm is especially difficult. This work by the French writer Duchenne won an award in Algeria. While serving in Algeria, he got acquainted with the culture and traditions of the Muslim country and was amazed by the custom of giving away a bride. Then the work «Dameli» was written. Zhusipbek Aimauytuly removed many parts of the work when translating it. This is because the French writer portrayed Islam as cruel and harsh.

When writing an article, the importance of mastering world literature in their native language using methods of interpretation, description, and analysis is justified. Artistic features of literary translation, cultural and literary features, study of the artistic language - show how the main parts of the work of art are written, to what extent.

The author individually studies the form of each genre to express his idea. It is methodically impractical to universally apply general theoretical provisions, methods and techniques for translating the original text of art. Then it is analyzed and evaluated with the comparison of representations in the translation. On this occasion, literary critic T. Esembekov and A. Abdrasilovna say: «If literary scholars consider translation as a literary

process and propose a theory of literary translation, then linguists demand the formation of a system of compliance with the norms of correspondence between the original and the translation» (Esembekov, 2006: 55). Depending on the artistic features of each genre, he studies its main literature, language, direction, course, language of writing, mental features of the country, customs, traditions, worldview. Therefore, depending on the genre of translation, it is necessary to conduct a study of the features of the genre in the literature of the two countries. In addition, within the genre, the author has many features, such as the skill of transmitting his ideas, the style of constructing speech. This question is also within the scope of comprehensive research. It is important to study, study these processes that occur during the translation process. And academician Z. Kabdolov says about the topic and the idea of translation: «If the topic were a phenomenon of life described by the writer, then the idea would be the thought that the writer would like to tell about the phenomenon of life he describes, the assessment that he gave to the phenomenon of life» (Aimauytuly,1997: 74).

3. Discussion

According to the famous scientist from the country Hayastan Levon Mkrtchyan:... ... world language is a language that can convey world culture,...» it is clear that the national language is not just words or dictionaries. Language is primarily fiction and scholarly books in that language and the ideas and insights that exist in that language. We do not translate into Armenian because we still cannot read M. Sholokhov. There is another very important aspect of this issue - the Armenian language, the desire that the Armenian word coincide with the ideas of the great novel» (Aimauytuly, 1997: 46). For the correct translation, it is necessary to know the culture, customs, customs, mentality, language of this people.

At the forefront of educational activities based on the reconstruction of the country's educational fund after gaining sovereignty has always been the issue of literary translation. Because if we speak the Kazakh language of masterpieces of world literature and consolidate universal values, then you can widely promote your spiritual values by translating your literature into a foreign language.

In the XIX century, the art of translation was new for the Kazakh people. One of the first steps of the Kazakh intelligentsia in the translation art was Zhusipbek Aimauytuly. As a translator, he made a lot of efforts to expand the creative connection between Kazakh literature and Russian and world classical literature. Alash intellectuals maintained literary and cultural contacts not only with Russian but also with Western European literature. The novel «Dameli» by the French writer Ferdinand Duchenne, beginning with «Thank God, may glory bless him» (Duchenne, 1926: 7), was translated into Kazakh and transferred to a higher level. The work was published in French in 1921 under the name «Tamilla» translated into Russian by Trotskaya in 1926 at the publishing house «Thought» and published a version in Kazakh by Zhusipbek Aimauytuly in 1928 under the name «Dameli»

The French writer Ferdinand Duchenne worked in Algeria, but did not know or hear about the Arab people. He writes about the atrocities that, as a Christian, affected a person's life due to the shortcomings of the Muslim religion, Sharia. The work of art tells that the Arab girl Dameli was ignorant due to the lack of education, that the life of an uneducated person is dark, he has no future, that he is under the escort of everyone, especially for the

girl it is important to study. The main idea of the translation of Zhusipbek Aimauytuly is that it is literature that is a powerful tool for improving the consciousness of the people, and it was with this literature that the struggle for the future of the country began. Developing the literature of other countries, the writer develops our national literature. Zhusipbek Aimauytuly answered the question «Who is the Kazakh enemy?» translated from Duchenne. In the preface to the work, Zhusipbek says: «This story is a novel by the French poet Ferdinand Dusen (Duchenne), which received a prize at a literary competition in Algeria.... We hope that this story will not be useless for students, including for demonstrating a difficult female life. After all, wrote about the life and life of the poor, who hit the pockets of ordinary pilgrims and bled to death. Their life, customs, behavior belong to the Kazakhs. They also sell their daughter to cattle, they also get a lot of money. They are also lazy, ignorant. Even their khoja and mullahs are oblivious to the falsehood». The basic idea here is that family values, a man and a woman respecting each other, marriage is not a toy anyone can lose, but it consists only of God-given promises that two people can love and respect each other. Family as a small state, where there should be cohesion, respect, culture.

In the preface to the book «Praise be to Allah, may he be exalted!» (Thank God, praise be!) And in the preface: «You can make your wife anything but a corpse» (Whatever you want to do except a corpse) We feel a spark of thought (Aubakirova, 2015: 5).

No one advances from a place of poverty, one must fight to reach a high peak. If you are educated, you will grow, prosper, and rise. You will achieve your dream and goal without difficulty. The educated have a bright future. He urges all Kazakhs to wake up from their slumber and move forward, saying that with education you can conquer many milestones. These words of the leader of Alash are not for the sake of personal interests, but for the sake of all Kazakhs. Our literature and culture are what make us famous to the whole world. That is why we need to develop our spiritual treasures. And to develop, we need to establish contacts with other countries and learn from them. Education is not only for keeping up with other countries, but also for spiritual renewal, spiritual enrichment of a person, and deep thinking. If you are ignorant, your day will be like a grave. That is why the main idea of Zhusipbek Aimauytuly is to call for knowledge, to get rid of ignorance. We often hear about how his noble hope, which he wanted to awaken his nation through the power of his pen, was awakened as a child.

The translation, which was translated with concern for the future of girls, is «Dameli's work». The main idea of the translation is that girls, if they are independent and educated, will be free from the shackles of the old and learn to take responsibility for their own lives. This work depicts the unhappy life of a Muslim girl who was abused by her father. The translation is similar to Zhusipbek's novel «Akbilek». Because both are about the unhappy lives of Muslim girls. In a letter to Mashkhur Zhusip, the writer says: «It's been two and a half months since I left home. Whatever you do, I finished writing a novel while lying in «Kiluat», which is twice as big as «Kartkhozha» as you saw. «He undoubtedly translated «Dameli» while lying in «Kiluat», as he himself said. Zhusipbek Aimauytuly beautifully depicts women's equality in his works. It was natural for Zhusipbek Aimauytuly to admire «Dameli», translate it, and make it speak Kazakh. Because the bitter life of the main character, Dameli, and the difficult moments she experienced are skillfully depicted.

Dameli is portrayed not merely as a victim of misfortune, but as a character striving to overcome it.

The work begins with the exchange of money between Dameli's father and the young man who sold him for one hundred and fifty dills. The atmosphere around the house during Dameli's long journey is very attractively described, which is commendable for the author of the work, and then for the translator. «Mustafa is holding Inkar's daughter by the bridle and putting her on a white mule. Instead of a mule, a soft, red-haired man with a thick back has been placed on it. Dameli sits down in this large nest, dangling her belt, and writing the folds of her cloak. Bathed in the rosy light of the dawn, she looks at her houses and barns that are still on the same path, without looking back».

Zhusipbek Aimauytuly himself, as a translator, writes about this work: «This work in our hands is a novel by the French poet Ferdinand Duchenne, which won a prize at the literary competition in Algeria. We have edited, edited, changed, removed many parts and are presenting it to you. We hope that this story will not be useless in showing the hard life of students, including women. After all, what he wrote is the life and lifestyle of the Bedouins, who steal the pockets of ordinary pilgrims and make them bleed. Their life, customs, and behavior are exactly the same as Kazakhs. They also sell their daughters to foreigners, they also take many wives. They are also lazy and ignorant. Their masters, mullahs, and religious leaders also spread false Sharia and do not control their behavior. If he cannot sell his daughter back, her father will throw her out. These customs existed in the Kazakhs in the past (during the reign of khans and kings), but today they have become outdated and have long since disappeared. Not only that, but even the bride is being showered with water. When you read about the day Arab women saw, the Kazakh woman on this day will be grateful and her ribs will be bent».

Yesterday's Alash intellectuals were interested in European civilization, which was considered advanced countries. The translation of various works and textbooks related to the literature and culture of large countries into the Kazakh language and the creation of textbooks is also a manifestation of that good intention. Zhusipbek Aimauytuly's translation of a work from a French poet also proves this statement. The work contains many motifs common to all writers. In particular, it can be seen between Dameli and Zein, who is her husband's mistress. This tradition exists in both Kazakhs and Arabs. The emotional conflict between the two women makes the work more and more enjoyable to read. In the translation, Dameli's suffering and her father's betrayal are presented as if they were the writer's own work. Dameli's suffering and Akbilek's struggle for her fate are one plot. Only two girls are people with the same fate living in two different countries. Sometimes Dameli and Akbilek seem like one person.

The entire work in French and Russian is condemned by Sharia and depicts Muslims as ignorant. The Kazakh version presents these issues differently. Zhusipbek Aimauytuly does not insult the Arab people, like Christian writers, because he is a kindred people. In the preface to the translation, Zhusipbek Aimauytuly says: «... For fiction to flourish, you need to take an example from the best artists in Europe. You can not be afraid of someone else's literature. At least we see that we grew up differently, look back and look forward...,» - says the main reason why he received the essay: «... ... What Duchenne (Duchesne) wrote is the

life and life of the poor, knocking out the pockets of ordinary pilgrims. Their life, customs, behavior belong to the Kazakhs. They also sell their daughter in the thickness, get a lot of money. They are also lazy, ignorant. Their khoja, mullahs, ishans also do not pay attention to lies... The Bedouin man is even worse than the Kazakh...» (Aimauytuly,1997: 5). The identity of the Kazakh and Arab peoples from this work of art is evidence that the writer became a victim of ignorance, referring to the Sharia religion.

Universal translation rules cannot be applied to any literary genre, literary work. In addition, it is necessary to take into account the specifics of the genre, including the artistic story we are considering (composition, plot structure, etc.). Because in Western literature in the genre of storytelling, short words, collected thought are put forward in the first place. And in the novel, long sentences are more common, characteristic of the epic style. Such special features must be taken into account when evaluating the translation.

There are many reasons why a translator should pay attention to the genre features of the translated work. «... The genre structure, like the battery, has amazing and multifaceted content power. It was concentrated on the development of the genre over the centuries and millennia» (Aubakirova, 2015: 125) – G. Gachev and V. Kozhinova pointed out. «The literary genre by origin preserves and determines the most stable, «eternal» signs of the development of literature» (Aimauytuly, 2013:129), says M. Bakhtin. Therefore, when translating, it is important to pay attention to the features of the genre nature. When studying such specific features of the genre as volume, narrative horizon, composition, number of characters, plot, chronotopes, you can simultaneously compare and compare literary options that have similar features in the literature of other countries.

4. Results

As for the quality of the translation, first need to compare the original and the translation and understand the differences in it.

Table 1. «Dameli» Comparative Table of the Original and the Translation

Comparison Parameters	Original (French / Russian Versions)	Zh. Aimauytuly's Translation («Dameli»)
Introductory Section	The text begins with the praise of Allah.	The praise of Allah section is omitted (no introduction).
Structural Volume	Consists of 27 parts.	Consists of only 17 parts (structurally abbreviated).
Word Count	Contains 31,851 words.	Contains 14,075 words (only 44% of the original text).
Character Names	Foreign versions *Akli, Mezian, Munne, Yamina*.	Domesticated Kazakh versions *Akylbai, Mazen, Zein, Zhamila*.
Omitted Plots	Sections such as «Makuda», «In the Forest», and «A Piece of Bread» are fully included.	hese sections are completely excluded from the text.
Themes Addressed	Arab society, hostages in the forest, looting, and making a living through misconduct.	Kazakh village life, women's inequality, women's rights, and the loss of national family values.

Reason for Reduction	Authentic description of Arab society life and its negative habits	Ideas alien to the Kazakh mentality (bride price (qalyn mal), looting, etc.) were filtered out for educational and moral purposes.
Artistic Features	Original plot and narrative style.	Extensive use of metaphors, symbols, word-play, and deep emotional/psychological tone.

Character names in the work «Dameli» to align with the phonetic and linguistic laws of the Kazakh language Akli – Akylbai (this name brings the character's wisdom, intellect, and nature closer to the Kazakh traditional understanding), Mezian – Mazen, Munne – Zein, Yamina – Zhamila.This is not merely a mechanical substitution of names, but an authorial and psychological step designed to prevent readers from alienating the foreign work, allowing them to perceive it as a creation of their own cultural environment. The study of Russian fables translated into Kazakh reveals several tendencies that highlight both cultural adaptation and the reinforcement of national identity. First, the translations often expand the original texts by replacing abstract, generalised, and philosophical expressions with more explicit and culturally resonant language for the Kazakh audience. Second, the translated works foreground ideas associated with national values and cultural identity. Third, one of the dominant strategies employed in these translations is domestication. Within Yerdembekov's conceptual framework, this strategy involves adapting the source text to the cultural and linguistic norms of the Kazakh audience through the use of culture-specific vocabulary, symbolic imagery, and culturally marked metaphors (Yerdembekov, 2025: 11).

The differences between the original Russian texts and their Kazakh translations can be explained by cultural, historical, and linguistic factors. The structural expansion of the Kazakh texts may reflect the translator's intention to make the content more accessible and culturally comprehensible to the target audience (Bashirov, 2024: 8). Such expansion often involves the addition of explanations and culturally specific references, transforming the translations from literal renderings into culturally adapted versions of the source texts.

A similar tendency can be observed in S. Mukanov's literary translations, which combine Soviet ideological reinterpretation with the preservation of the original authors' names, biographies, works, language, style, genre-specific contributions, artistic value, and place in literary history (Yersainova, 2026: 2519).

Although «Dameli» is a forgotten work, it is a translation of great significance among Kazakh writers. Literary researcher Mukhtar Magauin positively assessed «Dameli» as a work that clearly shows risk and hope. Tursyn Zhurtbay, a scholar of Alash, who studied the prose and dramaturgy of Zhusipbek Aimauytuly, studied the plot structure of «Dameli». He says that the translation of «Dameli» deeply reflects the spiritual and cultural values, family relationships, and national characteristics of the Kazakh people, and has a place in Kazakh literature.

It highlights the traditions of the Kazakh people, the issue of women's inequality, and women's rights. The artistic details of village life, the loss of family values, and the psychology of the characters are very clear. To achieve a psychological goal, metaphors and symbols, wordplay, and emotional tone are widely used.

The main reason for the writer's translation of this work is determined by certain goals. For example, the original sections «Makuda», «Ormanda», «Bir tilim nan» describe the society of the Arab people, the social situation, life and traditions of Arab women dancing at the weddings of the rich, hostages in the forest. None of them are found in translation. Because some ideas alien to the Kazakh mentality were excluded from the work. Did not include two topics. The first of them is a place where they buy thickness for cattle, the second is Arab misconduct: Arab girls making a living, looting (Aimauytuly, 1990: 89).

Zhusipbek believed that some of the shortcomings of the Arabs in the work did not need to be introduced. Secondly, the translator recognized the shortcomings in the Arab society as unusual and unnecessary for the Kazakh people. The writer needed to demonstrate the traditions and culture of the nation. The question in the translation of Zh. Aimauytuly is only why some lives, life forms, habits of the Arab people were generally removed from translation.

5. Conclusion

In his translation work, Zhusipbek Aimauytuly pursued the method of «semantic and artistic» transformation rather than a «literal» approach. While preserving the original author's core idea, he brought it closer to the mentality, worldview, and cultural perception of the Kazakh reader.The revival of the forgotten works of the Alash intelligentsia is the main object. Translation, publication, promotion of the heritage of world literature perform their ideological function. With their skill, the Alash intelligentsia translated the work at a high level, but retained the main idea and clearly demonstrated that the Arabs are similar to the Kazakhs.

A difficult task in translation is to accurately find analogues of meanings and words associated with the national mentality. Features of the translation of Zh. Aimauytuly: when translating, he paid special attention to an understandable and clear presentation of the work, especially turning to the method of finding an alternative, that is, he tried to use linguistic and semantic elements corresponding to other language units in the Kazakh language. The author selectively translated not any literary work, but works necessary for Kazakh society and life that awaken the mind, that is, he selected phenomena close to Kazakhs in someone else's life. The writer's principle of «accuracy is needed in the translation of fiction» does not imply a literal, accurate translation. One of the current problems of that time was that Arab and Kazakh girls were sold to cattle and were not included in their love. Each translation by Zhusipbek Aimauytuly is filled with propaganda. Newly discovered translations include the work of Zhusipbek Aimauytuly Dameli. However, this translation has been published and published since ancient times, but subsequently became forgotten due to the fact that it came out in small copies. But so far this work has not lost its significance, it remains relevant.

The basis of Independence has developed all spheres of spiritual life. Informed the Kazakh public about the current literary process (Yusup, 2007). It is no coincidence that the Alash intelligentsia pays special attention to artistic translation. They are convinced that world literature changes not only education and science, but also the whole world (Tokshylykova, 2019: 233).

References:

1. Aimauytuly Zh. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy [Five-volume collection of works]. – Almaty: Nauka, 1997. – Vol. 2. – 272 p. (In Kazakh)

2. Aimauytuly Zh. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. 3-tom [Six-volume collection of works. Vol. 3]. – Almaty: El-shezhire, 2013. – 384 p. (In Kazakh)

3. Aimauytuly Zh. F. Duchenne. Dameli / ed. S. Dauyutuly // Parasat. – 1990. – No. 3–8. – P. 4–16. (In Kazakh)

4. Aubakirova K.A. Zhusipbek Aimauytulynyn audarmalary: tupnuska zhane madeni-korkem ykpaldastyk [Translations of Zhusipbek Aimauytuly: Original and cultural-artistic interaction]. – Astana, 2015. (In Kazakh)

5. Bashirov, N., Kamzabekuly, D., Daribayev, S., Sutzhanov, S., & Omarova, S. (2024). Intelligence of Kazakh: Idea of national liberation in literary works of Alash figures (XIX-XX). Scientific Herald of Uzhhorod University. Series Physics, 55, 1290–1297. (In English)

6. Duchenne F. Tamilla / trans. M.A. Trotsky. – L.: Mysl, 1926. – 224 p. (In Russian)

7. Duchenne F. Tamilla / trans. M.A. Trotsky. – L.: Mysl, 1926. – 226 p. (In Russian)

8. Dyurishin D. Theory of Comparative Study of Literature. – Moscow: Progress, 1979. – 295 p. (In Russian)

9. Esembekov T., Abdrasilkyzy A. Ezhelgi adebi matinderdi Kazakh tiline audaru maseleleri // Audarma teoriasy men tazhiribiesinin zhane salystyrmaly adebiettanudyn ozekti maseleleri: Respublikalyk gylymy konferencia materialdary // [Problems of translating ancient literary texts into Kazakh. // Actual problems of translation theory and practice and comparative literary studies: Proceedings of the Republican scientific theoretical conference]. – Almaty, 2006. – P. 19-39. (In Kazakh)

10. Yerdembekov B., Kassymova A., Aubakirova K. *, Tulebayeva K. Implementation of the Alash Idea in Literary Translations (On the Example of Contemporary Kazakh Literature)//Open Cultural Studies. – 2025. URL: https://doi.org/10.1515/culture-2025-0052 (In English)

11. Yersainova A.,Baibolov A., Yerkegaliyeva G., Samenkyzy U., Beisenuly Zh *, Tagudretova B. Ideological Labeling, Binary Oppositions, and Canon Formation in Sabit Mukanov's Critical Discourse on Writers of the Alash Period //ISSN 1799-2591 (print); ISSN 2053-0692 (online) Theory and Practice in Language Studies, Vol. 16, No. 7, pp. 2509-2521, July 2026 DOI: https://doi.org/10.17507/tpls.1607.33 (In English)

12. Yusup K. Alem adebietin kazaksha soiletuge tilimizdin kudireti zhetedi [Our language has the power to convey world literature in Kazakh] // Astana Khabary. – 2007. – November 17. – No. 187. (In Kazakh)

13. Қazybek G.K. Tauelsiz Kazakhstandagy audarmatanu akhualy [The State of Translation Studies in Independent Kazakhstan] / Eurasian Journal of Philology: Science & Education, 2021, v. 184, n. 4, p. 219, doi. 10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph21 (In Kazakh)

14. Tokshylykova G.B., Kalibekuly T., Karimova G. The reflection of famine in modern Kazakh novels // IJASOS – International E-Journal of Advances in Social Sciences. – 2019. – Vol. V. – Issue 15. – P. 231–239. – URL: http://ijasos.ocerintjournals.org/en/pub/article/641983 (In English)

15. Tusupova G.B., Daurenbekova L.N. Alash kezenindegi audarma: Zh. Aimauytulynyn Dzh. London angimelerin kazak tiline tungysh audarushy [Translation in the Alash period: Zh. Aimauytuly as the first translator of J. London's stories into Kazakh] // Khabarshy. A.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute. – Astana, 2023. – No. 3. (In Kazakh)

Әдебиеттер:

1. Аймауытұлы Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 2-т. – 272 б.

2. Аймауытұлы Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 3-т. – 384 б.

3. Аймауытұлы Ж. Ф. Дюшен. Дәмелі / әзірлеген С. Дәуітұлы // Парасат. – 1990. – № 3–8. – 4–16-бб.

4. Әубәкірова Қ. Ә. Жүсіпбек Аймауытұлының аудармалары: түпнұсқа және мәдени-көркем ықпалдастық. – Астана, 2015.

5. Баширов Н., Қамзабекұлы Д., Дәрібаев С., Сүтжанов С., Омарова С. Қазақ зиялылары: Алаш қайраткерлерінің әдеби шығармаларындағы ұлт-азаттық идеясы (XIX–XX) // Scientific Herald of Uzhhorod University. Series Physics. – 2024. – № 55. – 1290–1297-бб.

6. Дюришин Д. Әдебиетті салыстырмалы зерттеу теориясы. – Мәскеу: Прогресс, 1979. – 295 б.

7. Дюшен Ф. Тамилла / ауд. М. А. Троцкий. – Ленинград: Мысль, 1926. – 224 б.

8. Дюшен Ф. Тамилла / ауд. М. А. Троцкий. – Ленинград: Мысль, 1926. – 226 б.

9. Ердембеков Б., Касымова А., Аубакирова А., Төлебаева К. Алаш идеясының әдеби аудармаларда жүзеге асуы (қазіргі қазақ әдебиеті мысалында) // Open Cultural Studies. – 2025. – DOI: https://doi.org/10.1515/culture-2025-0052

10. Ерсайынова А., Байболов А., Еркегалиева Г., Сәменқызы Ұ., Бейсенұлы Ж., Тагудретова Б. Сәбит Мұқановтың Алаш кезеңі жазушылары туралы әдеби-сыни дискурсындағы идеологиялық айдар тағу, бинарлы оппозициялар және канонның қалыптасуы // Theory and Practice in Language Studies. – 2026. – Vol. 16. – No. 7. – P. 2509–2521. – DOI: https://doi.org/10.17507/tpls.1607.33

11. Есембеков Т., Әбдірәсілқызы А. Ежелгі әдеби мәтіндерді қазақ тіліне аудару мәселелері // Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2006. – 19–39-бб.

12. Қазыбек Г. К. Тәуелсіз Қазақстандағы аударматану ахуалы // Филологиялық Еуразия журналы: Ғылым және Білім. – 2021. – Т. 184. – № 4. – 219 б. – DOI: 10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph21

13. Токшылықова Г. Б., Қалибекұлы Т., Каримова Г. Қазіргі қазақ романдарындағы ашаршылықтың көрінісі // IJASOS – International E-Journal of Advances in Social Sciences. – 2019. – Т. V. – № 15. – 231–239-бб. – URL: http://ijasos.ocerintjournals.org/en/pub/article/641983

14. Түсіпова Г. Б., Дәуренбекова Л. Н. Алаш кезеңіндегі аударма: Ж. Аймауытұлы – Дж. Лондон әңгімелерін қазақ тіліне тұңғыш аударушы // А. Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – Астана, 2023. – № 3.

15. Юсуп К. Әлем әдебиетін қазақша сөйлетуге тіліміздің құдіреті жетеді // Астана хабары. – 2007. – 17 қараша. – № 187.

ҒТАМР: 18.45.45. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-18

А.О. Мұқан[1*], Ж.Е. Тұрмағанбет[2]

[1]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
[2]Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан,
E-mail: [1]amankeldi.mukan@gmail.com, [2]tzhans@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-1402-6063, [2]0009-0008-5919-1717

Қазіргі қазақ театрындағы Т. Жаманқұловтың феномені

Аңдатпа. Бұл мақалада М. Әуезов атындағы Қазақ ұлттық драма театрының көрнекті тұлғасы, актер, режиссер, Қазақстанның халық артисі, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері Тұңғышбай Қадырұлы Жаманқұловтың шығармашылық болмысы мен кәсіби феномені ғылыми тұрғыда қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде оның ұлттық театр сахнасында қалыптастырған орындаушылық мектебі, актерлік шеберлігінің стильдік және эстетикалық ерекшеліктері, сонымен қатар режиссерлік-педагогикалық қызметінің кәсіби мәдениетке қосқан үлесі талданады. Мақалада Т.Жаманқұловтың сахналық бейне жасаудағы көркемдік ізденістері мен ұлттық театр дәстүрін жаңаша интерпретациялау бағытындағы еңбектері сараланады. М. Әуезов атындағы Қазақ ұлттық драма театрының ғасырлық тарихындағы кәсіби сабақтастық үрдісі контексінде актердің орындаушылық табиғаты мен шығармашылық эволюциясы ашылады. Зерттеу барысында актердің репертуарлық палитрасындағы елеулі рөлдері – И. Оразбаевтың «Шыңғысхан», Б. Римованың «Абай десем...», Қ. Ысқақтың «Жан қимақ», М. Әуезовтің «Еңлік – Кебек», М. Байсеркеновтың «Абылай ханның ақырғы күндері», Р. Мұқановаңың «Мәңгілік бала бейне», Ә. Кекілбаевтың «Абылай хан», К. Аширдің «Қабыл – Адам Ата перзенті», М. Әуезов пен Н. Оразалиннің «Қилы заман», Кафканың «Құбылыс», И. Ғайыптың «Естайдың Қорланы» және басқа да туындылардағы кейіпкерлер жүйесі талданып, актердің көркемдік әдіс-тәсілдері, бейне тудырудағы психологиялық дәлдігі мен сахналық синтетизмі айқындалады. Сонымен қатар, Т. Жаманқұловтың режиссерлік қырынан К. Гоццидің «Турандот ханшайым», К. Шахимарденнің «Томирис», Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша», Гаджибейлидің «Аршын Мал-Алан» сияқты спектакльдердегі қоюшы ретінде ұлттық театр кеңістігіне енгізген жаңашыл шешімдері мен көркемдік концепциялары сарапталады. Мақала Тұңғышбай Жаманқұлов шығармашылығын қазақ театр өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысқан феномені ретінде қарастырып, оның орындаушылық мектебінің теориялық және практикалық қырларын айқындауды мақсат етеді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR31715839 «Әдебиеттану мен өнертану саласындағы іргелі зерттеулер: академиялық сабақтастық пен жаңа парадигмалар» жобасын іске асыру аясында орындалды.

Кілт сөздер: Тұңғышбай Жаманқұлов, актер, театр, сахна, спектакль, режиссер, рөл, орындаушылық өнер, кейіпкер, образ.

A.E. Mukan[1*], Zh.E. Turmaganbet[2]

[1]Institute of Literature and Art named after M.O.Auezov,
[2]Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]amankeldi.mukan@gmail.com, [2]tzhans@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-1402-6063, [2]0009-0008-5919-1717

T. Zhamankulov's Acting Phenomenon in Contemporary Kazakh Theatre

Abstract. This article examines the creative individuality and professional phenomenon of Tungyshbai Kadyruly Zhamankulov – a prominent figure of the M.Auezov Kazakh National Drama Theatre, actor,

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А.О. Мұқан, Ж.Е. Тұрмағанбет. Қазіргі қазақ театрындағы Т. Жаманқұловтың феномені // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 284-305. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-18.

director, People's Artist of Kazakhstan, and laureate of the State Prize of the Republic of Kazakhstan. The object of the study is his acting school formed on the national stage, the stylistic and aesthetic features of his performance mastery, as well as the contribution of his directing and pedagogical activity to the development of Kazakhstan's theatrical culture.The article analyzes Zhamankulov's artistic pursuits in creating stage images and his efforts to reinterpret the traditions of the national theatre in a modern context. Within the century-long history of the M. Auezov Theatre, the research reveals the nature of his acting talent and the stages of his creative evolution. The study explores Zhamankulov's significant repertoire, including major roles in the following productions: I.Orazbaev's Chingis Khan, B. Rimova's When I Say "Abai"…, K. Yskak's Self-Sacrifice, M. Auezov's Enlik-Kebek, M. Baiserkenov's The Last Days of Abylai Khan, R. Mukanova's The Eternal Child, A. Kekilbaev's Abylai Khan, K. Ashir's Kabil – Son of Adam, M. Auezov and N. Orazalin's The Age of Turmoil, F. Kafka's The Metamorphosis, I. Gaiyp's Korlan of Estay, among others. His artistic techniques, psychological precision, and the synthetic nature of his stage embodiment are analyzed in detail. Special attention is given to Zhamankulov's directing work – his productions of C. Gozzi's Princess Turandot, K.Shakhimardan's Tomiris, Sh.Murtaza's The Moon and Aisha, and U.Hajibeyli's Arshin Mal Alan, which demonstrate innovative directorial decisions and original artistic concepts. Thus, the article considers Tungyshbai Zhamankulov's artistic legacy as a phenomenon that harmoniously combines tradition and innovation within Kazakh theatre art, aiming to identify the theoretical and practical aspects of his acting methodology.

Acknowledgments: The article was carried out within the framework of the project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR31715839 "Fundamental Research in Literary and Art Studies: Academic Continuity and New Paradigms".

Keywords: Tungyshbai Zhamankulov, actor, theater, stage, performance, director, role, performing arts, hero, image.

А.О. Мукан[1]*, Ж.Е. Турмаганбет[2]

[1]Институт литературы и искусства имени М.Ауэзова,
[2]Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова,
Алматы, Казахстан
E-mail: [1]amankeldi.mukan@gmail.com, [2]tzhans@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-1402-6063, [2]0009-0008-5919-1717

Актёрский феномен Т. Жаманкулова в современном казахском театре

Аннотация. В данной статье рассматривается творческая индивидуальность и профессиональный феномен выдающегося деятеля М. Ауэзовского Казахского национального драматического театра – актёра, режиссёра, Народного артиста Казахстана, лауреата Государственной премии Республики Казахстан Тунгышбая Кадыровича Жаманкулова. Объектом исследования выступает его актёрская школа, сформированная на национальной сцене, стилистические и эстетические особенности исполнительского мастерства, а также вклад режиссёрско-педагогической деятельности в развитие отечественной театральной культуры. В статье анализируются художественные поиски Т.Жаманкулова в создании сценического образа и его усилия по обновлению традиций национального театра через современную интерпретацию. В контексте вековой истории М. Ауэзовского театра раскрываются природа его актёрского дарования и этапы творческой эволюции. В ходе исследования рассматривается репертуар актёра, включающий значимые роли в спектаклях: И. Оразбаева «Чингисхан», Б. Римовой «Когда говорю "Абай"...», К. Ысхака «Жан кимák», М. Ауэзова «Енлик – Кебек», М. Байсеркенова «Последние дни Абылай-хана», Р. Мукановой «Вечный ребёнок», А. Кекильбаева «Абылай хан», К. Ашира «Кáбыл — сын Адама», М. Ауэзова и Н. Оразалина «Смутное время», Ф. Кафки «Превращение», И. Гайыпа «Корлан Естая» и других постановках. Анализируются его художественные приёмы, психологическая точность и синтетизм сценического воплощения образов. Особое внимание уделено режиссёрской деятельности Т. Жаманкулова — его постановкам К. Гоцци «Принцесса

Турандот», К. Шахимардана «Томирис», Ш. Муртазы «Ай и Айша», У. Гаджибейли «Аршин Мал-Алан», где проявились новаторские режиссёрские решения и оригинальные художественные концепции. Таким образом, статья рассматривает творчество Тунгышбая Жаманкулова как феномен, соединяющий традиции и новаторство в казахском театральном искусстве, и направлена на выявление теоретических и практических аспектов его актёрской школы.

Благодарности: Статья выполнена в рамках реализации проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR31715839 «Фундаментальные исследования в области литературоведения и искусствоведения: академическая преемственность и новые парадигмы».

Ключевые слова: Тунгышбай Жаманкулов, актер, театр, сцена, спектакль, режиссер, роль, исполнительское искусство, герой, образ.

1. Кіріспе

Өнер – өмірдің айнасы. Өнер туындысы табиғаттың қайталанбас әдемілігі мен сұлулығы, адам санасын сол ғажайып көрініс қайта қалпына келтіру арқылы дүниеге келеді. Адам сол табиғаттың сұлулығына елітіп, еліктеп сол көзбен көрген сұлулықты жүрегімен сезініп барынша ұқсатып жасауға талпынады. Өзін таңдандырған ғажап көріністі барынша жеткізе суреттеген қылқалам шеберлері, ақындар, жазушылар, актерлер мен әншілер заманында асқақ туындыларды дүниеге алып келді және сахнадан орындайды. Адам қолымен жасалған барлық өнер, мәдениет туындылары шынайылықтың, сұлулықтың көшірмесі болады. Сол көшірмені айнытпай жасай алған адамдардың бойындағы талантты кейінгі ұрпақ үшін тәжірибе, үлгі болып көпшілікті таңдандырады, рух береді, ұрпақтардың жадына сақталып оқулықтарға енеді. Қазақтың сахна және экрандық өнерінде өзіндік ізі қалған, ұлт өнері мен мәдениетінің әр саласында өзінің азаматтық позициясымен көрінген қоғамдық өмірдің қайнаған бел ортасында жүрген Қазақстанның халық артисі, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Тұңғышбай Қадырұлы Жаманқұловтың мерейлі жасқа толуына байланысты алынған бұл зерттеу мақаланың мақсаты орындаушылық өнерімен танылған өнер тарланының шеберлік қырлары, орындаушылық феноменінің зерттеу. «Ақын боламын деп жүріп ән салуға әуестендім, ән салған боп жүріп инженер болуды аңсадым, инженер боламын деп жүріп театрдан бір-ақ шықтым. Мен осы театрға, өнерге түскен дән шығармын...» (Әл-Тарази, 2001: 34) – дегендей театрға өмір тәжірибесінен өтіп дайындықпен келген екен. Белгілі драматург Дулат Исабеков Тұңғышбай інісінің мерейтойы жайлы «Егемен Қазақстан» газетіне жазған шағын мерейтойлық мақаласында: «Оның шығармашылық жолына, суреткер-актер әрі режиссерлік жолына тоқталып жату тым ұзақ, Тараздан Меккеге дейін жаяу шыққанмен бірдей: «бала актер» Тараз болса, «дара актер» – Мекке. Тұңғышбай талай-талай жол азабын тартып, осы аралықты жаяу жүріп өтті» (Исабеков. 2023)–дейді. Біз мерейтой иесінің өмірі мен шығармашылығына тереңірек тоқтала отырып, сол «тым ұзақ» жолын таратып жазу күн тәртібіндегі маңызды тақырыптың бірі. Өнер адамының бойындағы шығармашылықтың бастау көзі, өнерге деген құлшыныс, сахнадағы адам рухының еркіндігінен туындайтын сан алуан сахналық образдар әлемі заманымыздың Т.Жаманқұловтай дара сахна суреткерінің өмірі мен шығармашылығы мысалында сипатталуы кейінгі буын зерттеушілерге, оқырмандарға қызықты болады деген ойдамыз.

2. Материал және әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Белгілі өнер саңлағының өмірі және шығармашылығын зерттеу әдісі етіп автор өзі көріп тамашалап, ой елегінен өткізген суреткердің сахналық ізденістеріне театртанушылық, өмірбаяндық жолын қоғамдық өмірмен байланыстыра қарастыру үшін хронологиялық, салыстырмалы-тарихи жүйелеулер негізгі бағдарға алынды. Актерлік сомдаған образдары мен режиссерлік шеберлік мәселесіне байланысты сараптамалық, дискурстық, нарративтік, эмпирикалық әдістер қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Сан қырлы шығармашылық бағытта еңбек еткен өнер иесі Т. Жаманқұловтың өмірі мен шығармашылығын зерттеу жұмысына негіз етіп алынған материал сахна шеберінің актерлік қырын ашатын сахнада сомдалған көркем образдар галереясы, режиссурасы арқылы сахнаға шыққан спектакльдерін талдау және қойылымдардың видеотаспаларын қарастырылды. Суреткердің әр жылдары жазып баспадан шығарған «Сөз», «Наз», «Шер» т.б. кітаптары, БАҚ бетінде жарияланған сұхбаттары мен мақалалары, актерлік және режиссерлік еңбегін сараптаған театр сыншыларының рецензиялары, ғылыми мақалалар мен монографиялық зерттеулер алынды.

3. Талқылануы

Тұңғышбай Қадырұлы Жаманқұлов (1948.2.10) Жамбыл облысы Байзақ ауданының Абай ауылында дүниеге келген. Қазақи ортада өскен Тұңғышбайдың адами ұстанымы мен рухани болмысы бала күнінен қалыптаса бастады. Ол өзінің өмір жолында ерекше ықпал еткен «ата мен апа баласы» болу дәстүрін, қазақ мәдениетінде бұл – баланың тәрбиесін рухани-адамгершілік негізде қалыптастыратын терең мәнді ұғымын сезінген жан. Ол: «Мен еркін өсіп, именбей ас ішіп, иілмей көп алдынан өтсем, көпке дейін артымнан атам тіреп тұрғандай болатын. Менің пірім – төлін жатқа бермейтін, жаулыққа айдап салмайтын, ел ішінде дербес мемлекет – атам мен апам еді» (Әл-Тарази, 2001: 48), – деп еске алады. Бұл сөздер актердің дүниетанымындағы рухани іргетастың қайдан бастау алғанына жетелейді. «Ата баласы» атану – отбасындағы ерекше мәртебе, дара мінез бен еркіндік қалыптастыратын әлеуметтік орта. Мұндай тәрбие моделі баланың бойына сенім, жауапкершілік, ар-намыс сияқты қасиеттерді сіңірген. Тұңғышбайдың әкесі Қадыр туралы айтқан естеліктері де оның азаматтық көзқарасының қалыптасу жолына меңзейді: «Сталинге қатты еліктейтін, өмір бойы галифе шалбар мен китель киіп өткен әкем Қадыр Мойынты-Шу темір жолын, кейін Шолақтау, Көктал, Жаңатас, Байжантас телімдерін салуға ат салысқан» (Тоқпанов, 2005: 133), – дейді ол. Мұнда ұқыптылық, еңбекқорлық, тәртіп пен намысқа негізделген өмір салты жатыр. Жаманқұловтың тұлғалық болмысы мен өнердегі шынайылығы осы отбасылық құндылықтармен тікелей сабақтас. Балалық шағынан сіңген үлкенге құрмет, сөзге беріктік және әділдікке ұмтылыс кейін оның сахналық бейнелерінде де терең көрініс тапты.

Тумысынан елгезек, жаңалыққа құмар, естігенін тез меңгеретін бала Тұңғышбайдың зеректігі алғашқы мектеп жылдарынан-ақ көзге түскен. Өз естелігінде ол: «Бойым тез өсті ме, әлде менен басқалардың бәрі бәкене болды ма... балалар тұтығып тұрғанда мен судыратып шығам» (Әл-Тарази, 2001: 36), – деп жазады.

Табиғи алғырлық пен қағілездік кейін оның шығармашылық және интеллектуалдық болмысының қалыптасуына негіз болды. Балалық шағынан еңбексүйгіштікке бейім болған Тұңғышбай теміржолшы әкесіне қолғабыс етіп, тұрмыстың ауыртпалығын ерте сезінді. Сол еңбектен тапқан алғашқы жалақысына анасының домбыра сатып әперуі – оның өнерге деген ішкі ұмтылысының алғашқы нышаны еді. «Қолыма тұңғыш қалам ұстатқан әкем еді, домбыра ұстатқан анам болды, ал оның қазақы қоңыр үнін көкейіме құйып берген атам мен апам...» (Әл-Тарази, 2001: 52), – деген естелік Тұңғышбай шығармашылығының отбасылық, дәстүрлі тәрбиеден бастау алғанын айғақтайды. Қазақы құндылықтарға сүйенген осындай орта оның рухани қалыптасуына, эстетикалық талғамының дамуына және сахна өнеріндегі дара тұлғалық болмысының қалыптасуына шешуші әсер етті.

Бала жастан әдебиет пен өнерге бейім болу – қазақ ауылындағы табиғи құбылыс. Соғыстан кейінгі ұрпақтың балалық және бозбалалық шағы – ел еңсесін тіктеуге ұмтылған қоғамның еңбекпен, үмітпен өрілген кезеңі еді. Сол дәуірдің рухани өмірі шектеулі ақпарат көздерімен – газет-журнал, радио мен сирек ұйымдастырылатын концерттер арқылы тарайтын. Ал басты рухани азық — «кірәсін шамның алакеуім жарығының айналасына жиналған атам-әжем, әке-шешем жылап отырып тыңдайтын ертегі-қисса, жырлар» болатын (Жаманқұлов, 2020). Осындай ортада өскен Тұңғышбайдың қиял әлемі мен көркемдік талғамы да ауыз әдебиеті арқылы қалыптасты. Өзінің естелігінде ол ауылға айына бір рет келетін киноның өзіне қызықсыз болғанын айтады: «Атамның қиссалары мен хикаяттарының қасында фильмдер дәмсіз, шылғи өтірік сияқты көрінетін» (Әл-Тарази, 2001: 31). Бұл де оның көркем сөздің қуатына, ауызша баяндаудың эмоционалды әсеріне ерте еліткенінің айғағы. Тұңғышбайдың кейінгі шешендік қабілеті, көркем баяндау мәнері мен сахна тіліндегі шеберлігі осы рухани тәжірибеден тамыр тартқан. Атасы мен апасының әңгімешілдігі мен ұлттық поэтикалық дәстүрдің ықпалы оны сөз қадірін түсінуге, көркем ойлауға баулыды. Ұлт мәдениетінде ұрпақ тәрбиесінің іргелі мектебі болған, бүгінде сиреп бара жатқан рухани сабақтастық бұл тұста да тайға таңба басқандай.

Тұңғышбайдың бойы мен ойы толыса келе, оның қызығушылық өрісі де кеңейіп, поэзия мен сахна өнеріне бет бұрады. Өлең жазып, ән айту арқылы шығармашылыққа алғашқы қадам жасаған ол, алғашында әсер етпеген кино әлеміне кейін ерекше қызығушылық танытады. Әсіресе, сол кезеңде қазақ көрермені арасында кең тараған үнді фильмдері мен Радж Капур сынды актерлердің бейнелері жас Тұңғышбайдың эстетикалық талғамын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Өз естелігінде ол: «Ерімбет ағаның ерекше ықыласы мен парасатынан болар, көбіміз әдебиетке үйір болып, тіпті өлең де жазып, ақындардың ауылына көрші қонған кездеріміз де болды... Өнер алды – қызыл тілге ғашық еткен осы Ерімбет ағамыз еді» (Әл-Тарази, 2001: 134), – деп жазады. Бұл ұстазы кейін де шәкірті Тұңғышбайдың өмірін өнерге түбегейлі бет бұруда ерекше рөл атқарды.

Танымал театр режиссері Асқар Тоқпанов Жамбыл облыстық драма театрына спектакль қоюға келген сәтте, Тұңғышбайдың ұстазы Ерімбет ағай талантты шәкіртін сырттай таныстырып, режиссерге оның өнерге бейім қабілеті туралы жылы мінездеме береді. Осы кездесудің Тұңғышбай Жаманқұловтың болашақ кәсіби бағытын

түбегейлі айқындауда шешуші рөл атқарғаны анық. Өнерге құштар жасөспірімнің шығармашылық өрісін кеңейтіп, талантының ұшталуына ықпал еткен тұлғалардың бірі – мектеп мұғалімдері. Тұңғышбай бұл туралы: «Мектебімізде драма үйірмесі болған жоқ, бірақ поэзия, көркемөнерпаздар үйірмесі өте жақсы жұмыс істеді. Ән сабағы мен оның үйірмесін жүргізген қазаққа бергісіз Отто Рудольфович Фриманды өмірі ұмытпаймын, ал бізді өлең-жырға тәнті еткен, өзімізден бір-екі-ақ жас үлкен ЫбырайымШайқысыламовты еске алам» (Әл-Тарази, 2001: 134), – деп еске алады. Сондай-ақ, сынып жетекшісі Құдиярбек ағай, мектеп директоры Тасжүреков секілді ұлағатты ұстаздар, ауылдағы еңбек адамдары мен отбасының ықпалы оның тұлғалық қалыптасуына негіз болды. Өзінің балалық шақтағы, өнерге алғаш қадам басқан кездегі есте қалған әсерлерін жинақтай келе Тұңғышбайдың «Жыл он екі айда мектепте, клубта өтетін ойын-сауық пен көркемөнерпаздардың концертінен менің фамилиям түспейтін. Мектептің радиоторабынан да шырылдап кеп жатқаным» (Әл-Тарази, 2001: 52)- деген ойынан балалықтың базарынан олжалы оралған бозбалалық кезеңдегі түрлі кедергілерге қарамастан Тұңғышбайдың азамат болып қалыптасу, өсу жолын көреміз. Кейін Тұңғышбай өз шығармашылық жолының бастауы туралы: «Дала кеземін деп әншіл боп, далада тудым деп өлеңшіл боп, ақыры аудандық газеттің ақын қызметкері Лесбек Шолпанқұловтың меншігіне айналдым да, еріксіз штаттан тыс тілші болып шыға келдім» (Әл-Тарази, 2001: 70), – деп жазады. Бұл да болса Тұңғышбайдың өнер, ғылым атты сан-салаға бөлінген болашақ айналысатын қызметінің негізгі қадамдарының алғашқы баспалдағы болатын.

Алматыға баруды ұмытып, оқуын алыстан арбаламай жақыннан тауып, Жамбыл қаласындағы Гидромелиоративтік-құрылыс институтының механика факультетіне түсіп, инженерлік мамандықтың шылбырынан ұстаған Тұңғышбай физика мен математика, химия мен сопрамат секілді өнер ауылына үш қайнаса сорпасы қосылмайтын пәндерді игеруге арнайды. Студенттік өмірдің алғашқы жылдарында таңдаған мамандығының қыр-сырына тереңдей еніп, оқу-тоқудың қызығын студент жастардың шығармашылығымен қатар жалғастырады. Тіпті өнерге түбегейлі бет бұрмас бұрын сол институттың алғашқы екі курсын да тәмәмдап үлгереді.

Т. Жаманқұловтың актерлік өнерге келуі алдын ала жоспарланған немесе мақсатты шешімнің нәтижесі емес, тағдырдың өзіндік бұрылысы еді. Механика факультетінің озат студенті ретінде техника ғылымдарының қыр-сырына дендеп жүрген Тұңғышбайдың бойындағы өнерге деген құштарлық кенеттен оянды. Бұл өзгеріске себеп болған тұлға – Жамбыл облыстық драма театрына М. Әуезовтің «Абай» пьесасын қоюға келген әйгілі режиссер, профессор Асқар Тоқпановпен кездесуі. Сол сәттен бастап Тұңғышбайдың өмір жолы түбегейлі өзгеріске ұшырады. Өзі кейін есіне алатындай, Асқар Тоқпанов оның бойындағы табиғи талант пен өнерге деген ішкі қуатты оятты. «Мен ол кісіні әлі күнге дейін Пайғамбар санаймын» – деген (Тоқпанов, 2005) Тұңғышбайдың сөзі ұстазға деген терең құрметтің ғана емес, тағдырлы тәлімнің де куәсі. Өнердің киесін, сахнаның тазалығын өмірлік ұстаным еткен Асқар Тоқпанов шәкіртіне де осы қағиданы дарыта білді. «Асқар ағам – мені ұлы сахнаға итеріп шығарған, бойыма батылдық дәнін еккен, шындық жолында күресуді аманат еткен соңғы Тәлімгерім еді» (Тоқпанов, 2005: 140) – деген актер естелігі де

осының айғағы. Ұстазының өнердегі адалдық пен әділет жолындағы күресі, кәсіби биік талғамы мен адамдық тазалығы Тұңғышбайдың азаматтық және шығармашылық болмысын қалыптастырды. Журналист Н. Аралбайұлына берген сұхбатында ол өзін «шындық пен әділетті іздеп аланғасар болып жүрген адаммын» деп сипаттайды (Аралбайұлы, 2022). Бұл сөздер Тұңғышбайдың өмірлік ұстанымына айналғандай. Театр мен қоғамдағы жалғандыққа қарсы күресте ол да ұстазы секілді сынға түсіп, бірақ сынбаған тұлға ретінде көрінеді. Осы қырынан алғанда, Т. Жаманқұлов – Асқар Тоқпанов дәстүрін жалғаған, өнердегі шындық пен адамгершілік ұстанымының символына айналған сахна саңлағы.

Маңдай терін сығып жон арқасын сылып алған осы екі сабақ болмаса басқаларын тәп-тәуір аяқтаған Тұңғышбайдың тынысы келесі курсқа келгенде ашылып сала береді. Ол өзі: «Екініші курсқа, сөзге жеткенде ғана менің «сарайым» ашылып, Тараздағы өзімнің техникалық вузма қайтамын ба деген үрейлі ойымнан бастаған мені Хадиша апам театрға орыс тіліне тәржімәшілікке жұмысқа тұрғызды» (Тоқпанов. 2005: 78) – дейді. «Актер шеберлігі» пәнінің негізгі мақсаты мен міндеттерін осы жерде ұғынып сол курста А.Чеховтың «Аю» пьесасынан Сидоровты орындап ұстаздар қауымының көңілінен шығады. Осы сәттен бастап сахнада образ жасау, ролді орындауда оның астарын ашу, сахналық әрекеттің сахналық сөзбен тығыз қабысуы секілді актерлік жұмыс қалыбын, зерттеу нысанының бағыт-бағдарына тереңдеп енеді. Оқуда озат болып алдыңғылар қатарынан көрініп, лениндік стипендия алатын, театрдан ілеспе аудармаға, кейін үшінші курстан актерлік құрамға қабылданып алатын айлығы бар жағдайы түзеліп алаңсыз шығармашылық айдынында жүзеді. Осылай жалғасқан оқу-тоқу жылдарын қорытындылар кезде Тұңғышбай дипломдық жұмыстардың басты рольдері: А.Островскийдің «Кешіккен махаббатында» Николайды, Б.Майлиннің «Жалбырында» Жалбыр рольдерін сомдайды. Театр мамандарының, ұстаздарының көзіне көрініп келешегінен үміт күттіретін актер мамандығы бойынша 1973 жылы Қазақ ұлттық консерваториясының (бұрынғы Алматы мемлекеттік өнер институты) «актерлік» факультетін үздік бағамен бітіреді.

4. Зерттеу нәтижесі

Т. Жамақұлов өзінің өмір жолы мен өнердегі шығармашылық жұмысын осы кезден бастап М. Әуезов атындағы Мемлекеттік академиялық драма театрымен ресми байланыстырады. 1970 жылы Мұхтар Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының актерлік құрамына студент кезінде алынып, шығармашылық өмірінің негізгі бөлігін осы театрға қызмет етуге арнады. Кәсіби сахнадағы Т. Жаманқұловтың алғашқы орындаған ролі 1971 жылдың көктемінде Қ. Мұқашевтің белгілі поэзияның құлагері Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығына арналған Қадыр Жетпісбаев режиссурасымен қойылған «Дала дастаны» спектаклінен эпизодтық Бейсенбай Көдесов деген революционер, ауыл мұғалімінің ролін орындаудан бастайды. Одан кейінгі кезекті ролі режиссер А. Пашковтың қойған башқұрт драматургі Х. Ибрагимовтың «Башмағым» комедиясында Із кесуші, Қ. Жетпісбаевтың режиссерлігімен қойған Қ. Мұхамеджановтың «Бөлтірік бөрік астында» комедиясында Арыстанның рольдерімен жалғасын тауып кете береді. Олар: Бақтығұл (Қ. Ысқақов «Таңғы

жаңғырық»), Мырзахмет (Т. Ахтанов «Жоғалған дос»), Демесін (Д. Исабеков «Кішкентай ауыл»), Көтібар, Сырым (М. Әуезов «Айман – Шолпан», «Қарагөз»), Жалмұхан (Ғ.Мүсірепов «Ақан сері – Ақтоқты»), Абылай хан (Ә. Кекілбаев «Абылай хан», М.Байсеркенов «Абылай ханның ақырғы күндері»), Әбутәліп (Ш. Айтматов «Ғасырдан да ұзақ күн»), т.б. Бұл рольдерде Т.Жаманқұлов өзінің ұлттық және әлемдік театрдың актерлік мектебінің дәстүрін терең меңгерген, орындаушылық диапазоны кең актер екенін танытты. Сахнадағы жұмыстарында актер алыстан шабатын тынысы кең эпикалық тұлғалардан бастап заманның сан алуан кейіпкерлерінің образын сомдады. Театрдың әр жылдар тарихи жылнамасына бұл қойылған талантты спектакльдер мен Т.Жаманқұловтың орындаған рольдер жайлы аға буын театр зерттеушілері Б. Құндақбайұлы, А. Қадыров, Ә. Сығай, т.б. жұмыстарында тілге тиек болып орнықты бағасын алды. Эпикалық пландағы ұлттық фольклорлық материалдан бастап өзгерген уақыт пен қоғамның сан түрлі пландағы кейіпкерлерінің бейнесі сахна мен экраннан кейіптелді. Біз әріге бармай беріректе сахнаға шыққан бірнеше сахналық жұмыстарына тоқталмақпыз.

«Жетпіс бірінші жылдың көктемінде Қадыр Жетпісбаев «Дала дастаны» атты Ілияс Жансүгіровтің жастық шағынан елес беретін ақын Құдаш Мұқашевтің алғашқы пьесасын сахналады. Басты рольді – Ілиясты Әнуар орындайтын болды. Өздігінен жасалған алғашқы жұмысы болғандықтан ба, Әншөк барын салды. ... Премьера өте табысты өтті, ду қол шапалақтар, құшақ-құшақ гүлдер! Қадыр Жетпісбаевтың болса екі құлағы езуінде – мәз! Мұның мәнін кейін түсіндік қой. Сөйтсек, театр тірі организм болғандықтан да оған жаңа леп, жаңа үрдіс, жаңа эстетика, актерлік ойын өлшемінің өзге тәсілі қажет екен де! Соның уақыты келген екен де! Қадекең мен Әнуар сол өзгерістер мен талғамдық ауысымның басында болған екен ғой! Сол кезеңде дәуірлеп тұрған узурпаторлық режиссураның, актердің реквизит сынды оның қолындағы қуыршағы қалпының тозығы сонда-ақ жеткен екен де, оның бәрін кейін, «тамырымыз жуанданғанда» білдік қой! Талғамдық ауысымның жеткенін, соны алғаш театр тініне енгізбек болып жанталасқан Нұрмұхан Жантөриннің «ақылдан азап» шегіп, театрдан қуылуының себебі сол екенін де кей-і-ін ұғындық! (Әл Тарази, 2008: 45-46), – дейді. Бұл сол кездегі қазақ сахнасына, актерлік ойынға да келген соны лептің театр сахнасынан, режиссерінен өзіне байыздайтын тұрақ таппай жүрген кезі болғанын байқаған Тұңғышбайдың пайымы. Жаңалық жасауға жаңа күш – талантты, интеллектуалды актерлік күш келіп, есік қаққанымен әлі кіруге рұқсат жоқ кезі екен. Театр бір режиссердің аузына телміріп, сол екінші, үшінші режиссерлер жұмысы көрінбей қалып жатқан кездің көрінісі болатын. Ал Н. Жантөрин, Ә. Молдабеков секілді біртуар талантты актердің өзіндік ізденісіне, олардың шығармашылық жолындағы құбылыс болған қырларына, қазақ сахнасындағы сол кезде шешімін таппаған жолдардың бағасын беру келешектегі зерттеу жұмысының тақырыбы.

Осындай жас та болса замандас ағалардың жаңаша соққан жүрек лүпілінен жаралған қойылымдағы шағын эпизодтық роліден бастау алатын актер Т. Жаманқұловтың еліміздің бас театры сахнасындағы шығармашылық ғұмыры талай дәуірдің тұлғаларын, сан-алуан образдар галереясын сомдауға мүмкіндік алды. Бұл 1970-ші жылдар қазақ сахна өнеріне жаңа буын режиссерлердің, жас толқын

актерлердің, өткен тарихтан азаматтық батыл да салмақты үні басым заманауи драматургияның келуімен бірге отандық классикаға айналған шығармалардың қайталанып қойылған кезеңі. 1960-шы жылдардың аз ғана уақыт бой түзеткен жылымақ дәуірі кетіп, кеңестік заманның тоқырау деп аталатын кезіне өтіп сахнадағы геройлардың өмір сүруісі мен әрекет ету кеңістігін идеологиялық ұстанымммен өлшеп-пішіп берген сүрлеуімен жүріп өткен кезі.

«Өмірде де, рольдерімде де барымды, шынымды, жан айқайымды айттым» дейтін актер Тұңғышбайдың бар болмысын сахнада сомдаған рольдерінен көреміз. Олардың қатарында тарихи тұлғалар галереясы, соның ішінде қазақ халқының сындарлы сәтінде халқына жол көрсеткен, елі мен жұртына тұтқа болып билік айтқан хандар мен сұлтандардың рольдері актер Т. Жаманқұловтың қоржынында бір төбе. Әр қайсысы өзіндік ізденіс, таным-толғаныспен әрекет ететін: Абылай хандар, Әбілқайыр хан, Махамбет, Жәңгір хан, Сырым сұлтан мен Эдип патша, Қайыр хан, т.б. образдары қоғам мен уақыт талабынан туған суреткердің ізденістерінен болатын. Бұл рольдер театр мен кинодағы Т. Жаманқұловтың актерлік қырын, өзіндік даралығын жарқырата ашқан, сахна мен экраннан әрбір көрермен жадында сақталатындай келбеті биік, парасатты, биліктің тағында отырып елдікті әріден ойлайтын, елі-жері халықының жарқын болашағына сенімі мол, сол үшін аянбай тер төккен, нелер қиын-қыстау сындарлы сәттерді халқын топ бастаған серкеше соңына ілестірген тау тұлғалар болып халықтың жадында қалды. Мұнда театртанушы Анар Еркебай айтқандай, «The actor should not blindly imitate the form that is imposed from outside, he must immerse into the essence of the image performed, understand its gist, turn its experiences into his own» (Максим, Еркебай, Нұрсұлтан, 2019: 132). Бұл қағида Тұңғышбайдың әрбір тарихи образға жеке зерттеу мен шығармашылық көзқараспен келгенін дәлелдейді, оның сахнадағы шынайылығы мен ұлттық бояуын айқындайды.

Ғұлама жазушы-драматург М. Әуезовтің 125 жылдық мерейтойы жылында бас театрдың арнайы қойылымдарының бірі ұлы Абайдың Ғақлия сөздерінің негізінде режиссер Ж. Жұманбайдың сахналық нұсқасын дайындап қойған «Қара» спектаклінде актер Т. Жаманқұлов Бірінші кейіпкерді сомдады. Спектакльдің көп санды кейіпкерлерінің ішінде аталы сөзімен елдікке бастайтын, барлық болмыс-бітімінен іштегі терең философиялық мәнін ашуға күш салды. Ұлы Абайдың «Қара сөздерінен» туындаған «Қара» атты драма-диалогы, спектакльдің мәтіндік негізі тұтастай Ұлы Абайдың қара сөздерінен тұрады. Мағынасы терең, әр алуан бөліктен тұратын «Қара сөздерін» бір тұтас сахнаға лайықтаған және спектакльдің қоюшы режиссері Ж. Жұманбай актер Т. Жаманқұловтың адами-шығармашылық болмысын өзінің ұжымдық спектаклінің протогонист-актері ретінде енгізеді. Кеше мен бүгінгі өмірді жалғастырған, тек қазаққа ғана тән емес, барша адамзат үшін маңызды ой түйетін бұл шығарманың жанрын автор «драма-диалог» деп анықтап, Ұлы ақын, философ ретінде елге кең танылған жалқы Абай Құнанбайұлы бұл спектакльде көптеген Абайлардың өзді-өзімен болатын драмалық диалогына айналған. Орындаушылар саны сахнадан 30 актер – 30 Абай болып өзара диалогке түседі. Ж. Жұманбай спектаклінің назар аударарлық бірнеше ерекшеліктер атап кетеміз. Алдымен, бұл қойылым «Абай – Қазақ, Қазақ – Абай» деген ажырамас ұғымда оқылған. Абайдың

барлық шығармашылығы, қара сөздері өзінің халқына арналғандықтан, оны театрдың 30 актерінің бәрі Абай болып орындауы осындай ойларға жетелейді.

Осы ауқымды спектакль «Ей, мұсылмандар! ...» деп жас жағынан Бірінші кейіпкерді орындайтын актер Т. Жаманқұловтың саңқ еткен қаратпа сөзінен басталады. Қобыздың зарлы үнінің сүйемелімен басталатын 28-ші қара сөзде өзінің шарықтау шегіне жетеді. Бәрі шеңбердің ішінде құрсаулы тар кісенге таңулы топтың басы болып шығып дәрет алып тазарғаннан кейін актерлердің ұйлығып тұрып бастайтын бұл сахнасы үлкен динамикалық даму үстінде көрерменді өзінің энергетикалық тұңғиық та терең ой-салмағымен 34-ші қара сөздегі «Адам баласына адам баласының бәрі – дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің – бәрі бірдей, ахиретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, көрден махшарда сұралуың – бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне қаупің, екі дүниенің жақсылығына рахатың – бәрі бірдей екен. Бес күндік өмірің бар ма, жоқ па?» (Абай (Ибраһим), 2005: 120), – деген ойдың айтылуымен еселеп артады. Қиямет күн келіп, сұрақ-жауапқа тартылар сәттегі пендеге қойылар сұрақтар Абайдың қуатты тілімен барлық актерлердің бірге орындауында залға қойылатын үлкен сұрақ болып құлақта жаңғырады... Бұған дейінгі әзіл, қалжың, ойнақы, ашу-ызамен айтылған талай сөз, астарлы ой, жекеленген эмоциялық серпілістер бірнеше қабат күшке, еселенген қайрат пен жігерге көбейтіліп автордың айтпақ ойымен режиссер сахнадан көрерменді көміп тастағандай.

«Кемел ақын, кемеңгер ойшыл» атты зерттеу мақаласында академик Зәки Ахметов: «Абай шығармаларының мағнасын терең бойлап ұғып-түсіне алсақ, өткен заманды, елдің жайын, халықтың тағдырын, ой-арманын тани аламыз. Және сол арқылы қазіргі заманды, кешегі мен бүгінгіні, келешегімізді де бағдарлаймыз» (Ахметов, 1995: 46) – деген екен. Ғалымның ойын қазақ театрының сахнасына қойылған Ж. Жұманбайдың жаңа спектаклі толығымен дәлелдей түсті. Театр өзінің репертуарына енгізген жаңа қойылымында ертеңіне зор үмітпен көз тіккен ұрпаққа, бүгінгі қоғамның кейбір жағымсыз көзқарасынан арылуға бастайтын жол, бағыт сілтейді. Абай осы кезге дейін де елдің, ұлттың болмыс-бітімін танытқан, арман тілегін анықтап бере алған, алға басқан қадамының бағдарын айқындаған алып тұлға бола алған. Актер Т. Жаманқұловтың отыздың бірі болып сомдайтын Бірінші орындаушысы спектакльдің өн бойында ұжымдық шығармашылық ойында көпшіліктен дараланбаса да өзіндік салмақ жігері, актерлік орындаушылық келбетімен сахналық іс-әрекеттің басы-қасында, алдыңғы шебінен бой көрсетіп ортақ шығармашылыққа біріңғай көңіл-күй мен ерекше серпіліс беріп отырды.

Адамның баласы – жер бетін мекен еткен барлық тіршілік иесінің ішіндегі ең ақылды, ең саналы, ең епті, ең қауіптісі саналады. Табиғат және Адам арасындағы шеті мен шегі жоқ тылсым жұмбақтардың шымылдығын ашуға арналған қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік көркем дүниелердің бірі Оралхан Бөкейдің – «Қар қызы» повесі адам бойында әлі терең үңіліп қарастыратын жұмбақтың тереңіне үңіледі. Жазушы қаламынан туындаған оның шығармашылық ізденісін танытатын кең танылған туынды өткен ғасырдың 70-80 жылдары жазып, редакциялық тұрғыдан қайта толықтырылған «Қар қызы» повесінде табиғат-ананың аясын мекен еткен

адамдар жайлы айтқан ойлары бүгінгі күні де өзектілігінен айырылған жоқ. Табиғатты негізгі айтпақ ойына фон ретінде қарастыра отырып, автор адам жанының жұмбақ қырлары мен көзден таса сырларын, оның ішкі жан дүниесінің түкпірінде жатқан сырларын ашуға үңіледі. Күнделікті күйбең тірлікте байқала бермейтін пенденің қиын-қыстау сәттегі ерекше ашылатын «мені» жайлы терең философиялық толғамы. Бастысы Оралханның бұл шығармадағы кейіпкерлерінің заманы, тыныс-тіршілігі актер Т.Жаманқұловтың жасымен, заманымен жақын келетін актердің осы кездегі көңіл-күйін де жақыннан берген шығармадан болуы.

Халқымыздың түсінігінде, қоршаған ортамен қарым-қатынаста сақталуы тиіс экотепе-теңдіктің XXI ғасырда да бұзылмауы керектігі күн тәртібінде. Автор О.Бөкейдің ізімен режиссер Ж. Жұманбайдың қойған «Қар қызы» спектаклі көрерменге, адамдарға жер бетіндегі Қоңқай шалды сипаттау арқылы қоғамдағы кереғар қылықтар мен келеңсіздіктерді меңзейді, абай болуға шақырады. «Түсінбейтін не бар. Ол адастырады, мен тауып аламын. Монданақтай жердің бетін, бір жақсы, бір жамандық жайлаған. Ал егер мен осы Айыртаудан көшіп кетсем, Қоңқай зәлімнің жеңгені ғой. Осылайша андысып өмір жалғасады. Тегінде, сенің де өз Қоңқайың бар. Басқалардың да...» дейтін Сиыршы шалдың сөзі арқылы театр көрерменге ой тастайды, ойлансын, құлағы түрік жүрсін дейді. Десекте, Т.Жаманқұловтың Қоңқайы – өзі басынан өткен және өткізіп жатқан сан-алуан өмір тәжірибесінің жинағындай, сол қоғамның әр кездегі әділетсіздігі пен әлімжеттілігіне қарсы тұратын өзіндік «қоңқайшылдық» табиғатына үңілуі арқылы ашылған театр сахнасындағы сирек кездесетін рольдерінің бірі.

О. Бөкейдің М. Әуезов атындағы Қазақ ұлттық драма театры сахнасына қойылған «Қар қызы» спектаклінде Қоңқайдың бейнесі актердің табиғаты мен болмыс-бітіміне сай келетін, ішкі және сыртқы көңіл күйінен дерек беретін бірбеткей, тоңмінез, қоғам мен адамдар ортасы түсіне бермейтін, оның аты естілгенде үрпиіп үрке қарайтын жұмбақ бейне болып көрермен есінде қалды. Актер Т. Жаманқұлов бұл кісікиік сұсты, санасына өткеннің жазылмастай жарақаты қалған жалғыздықтың символындай Қоңқайдай кейіпкерімен есте қалды.

XX ғасырдың соңғы ширегінде қалың көрермендер үшін «Тамаша» ойын-сауық отауының орны ерекше болатын. «Тамаша» алғаш рет 1978 жылдың желтоқсанында орталық телевизиядан бағдарлама түрінде эфирге шығады. Тек арада төрт жылдан кейін ғана «Тамаша ойын-сауық отауы» ретінде Республика сарайының сахнасында қалың көрермендерге қойылады. Тұқаңның курстас досы әрі сахнадағы әріптесі ҚР Еңбек сіңірген әртісі Қадырбек Демесін бір сұхбатында: «Бұның негізін құрған 4 адамды айырықша атап өтемін. Олар – режиссер марқұм Лұқпан Есен, редактор Қойшығұл Жылқышиев және екі актер. Қазір Еңбек сіңірген әртістер, ол кезде жай ғана әртіс – Құдайберген Сұлтанбаев пен Тұңғышбай Жаманқұлов. Олар «Тамашаның» түп қазығын қадаған!» (Тамаша ойын-сауық отауына 30 жыл толды. 2008), – деген еді. Бұл академиялық театрдағы актерлікке қосымша жұмыс, бірақ театрдағы актерлік рольдерінен гөрі танымалдыққа қалың көрермендерге танымалдылыққа төте бастайтын жол болды. Халық тұрмысына телевизияның кеңінен кіріп, экраннан ел ішінде болып жатқан талай қызықты ситуацияларды

«нағашы – жиен» болып қаузай бастаған кез болатын. Бұл – ел-жұрттың ықыласы мен ризашылығы ерекше ауған жоба болды. Десекте, Т. Жаманқұловтың шығармашылық өмірінің бұл кезеңіндегі жетістіктеріне өкпесі жоқ болса да, негізгі айналысатын ісі – театрдағы актерлігіне тұсау боларын, кері ықпалын білгендіктен өзінің өмірлік ісіне толығымен қайта оралғандығын көреміз.

Тұңғышбай Жаманқұлов – еліміздің кино өнерінде өзіндік із тастаған бүгінгі аға буын актерлеріміздің бірі һәм бірегейі. Ол осы кезеңге дейін ірілі-ұсақты 50-ден аса фильмге түсіп, отандық экрандық өнердің дамуына да елеулі үлес қосты: Чекист («Отқа оранған Орал»), Тәңірберген («Қан мен тер»), Әбілқайыр («Жаушы»), Оразмерген («Ақырғы аманат»), Болат («Тарғыл қауын»), Әзімхан («Қаралы сұлу»), Қайырхан («Отырардың күйреуі»), Құнанбай («Жас Абай») бейнелерін өзіне тән ерекше шеберлікпен сомдап шықты. «Отырардың күйреуі» фильміндегі Қайырхан ролі үшін Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды.

Бүгінгі отандық театр өнері, орындаушылық өнердің хал-жайы Т. Жаманқұловтың ылғи назарында және әрбір кездесуінде осы мәселелер төңірегінде әңгіме өрбітіп отырады. Жастарға айтары мол, білгісі, алғысы келетін өнерлі өрендерге берері бар сахна шеберінің әңгімелеу стилі, баяндауы қызықты. Әңгіме тақырыбы театр болғанда сахналық мәдениеттің сақталуы, орындаушының интеллектуалдық деңгейін көтеру, өзін-өзі жетілдіру актердің ішкі және сыртқы мәдениетін жетілдіру бәрі-бәрі толғандырады. Қазіргі театрдың тынысы жайлы пікірін білгісі келген сұраққа: «Жастар өнерге жеңіл-желпі келеді. Ұлтжандылық, үлкен тұлғалық қасиетке талпыну, дайындығы аз. Актер етікші емес. Ол халықтың алдына шығатын терең адам болуы керек. Сөйлегенде оның тереңдігі көрініп тұру керек. Сөз айтқан бөлек. Маған бір кітаптың сөзін қалай жаттайсыз? деген режиссерге ренжимін. Қарағым, мен сөз жаттамаймын, ол менің сөзім болып кеткен, «Абылайда» Абылай болып, «Қан мен терде» Тәңірберген болып өмір сүрдім. Кейіпкердің өмірін ойнамайды, кейіпкердің өмірін сүру керек» (Аралбайұлы. 2023), – дейді. Бұл – аға актердің, сахна шеберінің бүгінгі сахнаға келіп жатқан жастарға қарата айтқан ақылы.

Бәрі жақсы білетін, елге танылған актер Т. Жаманқұловтың режиссер мамандығын игеру мәселесі жеке тақырып болып зерттеуді қажет етеді. Тұңғышбай-актерден – Тұңғышбай-режиссерге қалай қадам жасалды? Бұл заңдылық болатын. Осы жағына зер салғанда актерден режиссер шығуы бұл қазақ театрында жиі кездесетін көрініс. Соның ішінде актерлік жұмысын педагогикамен қатар алып жүрген Т.Жаманқұловтан режиссерлік жұмыс нәтижесін күтуіміз орынды. Алдымен, өзі сахнада орындаушы бола жүріп, талай режиссердің қойылымдарына қатысуы қайталанбас құнды тәжірибе болды. Екіншіден, сол актерлік өмірінің алғашқы қадамынан бастап шеберлігін педагогикамен ұштастыруы оның режиссер ретінде танылуына жол ашты. Оның педагогикалық қызметі 1974 жылдан басталады. Алдымен М. Әуезов атындағы Мемлекеттік академиялық қазақ драма театры жанында екі жылдық Театр студиясында шәкірт тәрбиелеп, олардың дипломдық спектакльдерін таңдап, сахнада режиссерлік шешімдерімен, декорация, жарық, музыка, дыбыспен әрлеу жұмыстарының бәріне араласып, спектакль қою жұмысының үдерісін толыққанды жүріп өтеді. Сол Театр студиясын бітіруші түлектердің дипломдық жұмысы ретінде

орыс-кеңес жазушысы М.Горькийдің «Шыңырау түбінде» және испандық танымал драматург Гарсиа Лорканың «Бернарда Альбаның үйі» т.б. спектакльдерін қояды.

1979 жылдан ол Алматы мемлекеттік театр көркемсурет институтында (Қазіргі Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясында) актерлік шеберлік бойынша сабақ беріп, жеке курс жүргізе бастайды. Ол жерде өзінің ұстазы КСРО халық артисі Х.Бөкееваның шеберханасына ассистент болып бастаған Тұңғышбай өзінің актерлік тобының оқу-ағартушылық, дипломдық жұмыстарына таңдап алған пьесалармен жұмыс барысында сахна кеңістігін игеру, жастарға сахнада роль сомдау, характерлерді ашу, әріптестерімен әрекет кеңістігін анықтау, мизансцена түзу, спектакльдің формасы мен көркемдік шешімін анықтау, т.б. секілді режиссерге қажет әдіс-тәсілдерді тереңдете меңгеруге тура келді. Жалпы театр қойылымына кірісудің негіздерін тәжірибеден жақсы меңгерген актер-педагогтен – режиссер-педагогке өту жолында талай актерлік курсын аяқтандырған Т.Жаманқұловтың жетекшілігінде оқу бітіріп, дипломдық жұмыстарына алынған сан алуан бағыттағы драма, трагедия, комедия спектакльдерінің қоюшы режиссері болып қалыптасты.

Т. Жаманқұловты үлкен театрдың режиссері еткен осы шәкірттерімен сәтті жұмыс тәжірибесі болды. 1994 жылы оқу бітірген актерлер құрамы шәкірттерінің ішіндегі Т. Жаманқұловтың ұстаздық һәм режиссерлік қырын ерекше танытқан топ болды. Кезінде, Т. Жаманқұлов өзі оқу бітіргенде топтан қызыл дипломмен жалғыз өзі ғана Бас театрға актер болып қабылданған болатын. Бұл жолы театр Т.Жаманқұловтан 8 оқу бітіруші шәкіртін театрдың актерлік труппа құрамына қабылдап, академиялық театрдың құрамына жаңа леп болып кірді. Оқу бітіргендегі дипломдық жұмыстары кәсіби театрдың репертуарына енгізілді. Бас театрдың сахнасындағы тұсаукесер қойылымы итальяндық del arte комедиясының шебері драматург К. Гоццидің «Турандот ханшайым» спектаклі мен қырғыз драматургі М. Ғапаровтың «Тұзды шөл» қойылымдарынан бастау алған болатын. Бұл талантты шәкірттерінің арқасында бас режиссер Ә.Мәмбетовтың ұсынысымен үлкен сахнаның репертуарына айналды.

Одан кейінгі жылдары Т. Жаманқұлов – режиссер ретінде шығармашылық аяқ алысы кеңейіп еліміздің көптеген театрларында режиссерлік қолтаңбасымен көрерменге танылды. Олар: Н. Бекежанов атындағы Қызылорда облыстық музыкалы драма театрында Қ. Шахимарданның «Томирисі», Т. Ахтановтың «Ант» драмасы, А. Токпанов атындағы Жамбыл облыстық қазақ драма театрында Ш. Мұртазаның «Тұрар. Сталинге хаты» мен У.Шекспирдің «Гамлеті», Батыс Қазақстан облыстық музыкалық драма театрында Д. Исабековтың «Бонапарттың үйленуі», Шығыс Қазақстан облыстық драма театрында Қ. Ысқақ, Қ. Шахимарденнің «Қазақтар», І. Омаров атындағы Қостанай облыстық драма театрында Қ. Ысқақ пен Қ. Шахимарденнің «Қазақтар», М. Әуезов атындағы Қазақ ұлттық драма театрында Қ. Шахимарданның «Томирисі»Ү. Гаджибековтың «Аршын мал алан» музыкалық комедиясы және Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» спектаклін сахналады. Бұл спектакльдер бүгінгі заманның көтерген тақырыбының өзектілігі, өткір режиссурасына негізделген отандық театр өнерінің көркемдік деңгейін көтеруге үлес қосатын туындылар ретінде театрлар тарихына енді.

Т. Жаманқұловтың М. Әуезов атындағы драма театрының сахнасына режиссер ретінде қойған соңғы кездің елеулі туындыларының бірі – белгілі қаламгер, қоғам қайраткері Ш. Мұртазаның танымал «Ай мен Айша» және «Мылтықсыз майдан» повесі бойынша сахналық нұсқасын Е. Жуасбек түзген «Ай мен Айша» спектаклі. Бұл қойылым – суреткер Т. Жаманқұловтың азаматтық, суреткерлік, шығармашылық өмірінде маңызды орын алады. Жастық шағы отқа оранған аға ұрпақтың баласы болып сол әкелер майданға аттанған кезде елдің тұтқасы болып қалған аналардың жанкешті еңбегі мен ұрпағы үшін алысқан тылдағы әйел-аналардың қаһармандық келбетіне бағышталған туынды. Инсценировка авторы Е. Жуасбек қаламгердің прозалық туындыларынан соғыс жылдарының тылдағы ел адамдарын, олардың шалғайда жатып майданның барлық ауыртпалығын бастан кешуін, соның ішінде – «халық жауы» атанып, айдауда дүниеден өткен отағасының аманаты – үш баласын аман-сау сақтап қалуы жолындағы Айшаның арпалысы және оның отбасының қиындыққа толы күрес жолын тартымды етіп беруге тырысады. Бұл шығармада жазушы саяси-идеологияның құрбандығына айналған өзінің әулетінің тарихын жеке басының тағдырын суреттеу арқылы оқырман қауымға ұсынған жазушыны Т. Жаманқұлов шығарманы сахнаға қоюмен бірге өзі сол спектакльден Мамайдың бейнесін сомдады.

Қаламгердің күрделі туындысын сахнаға шығаруда алдына мақсат еткен негізгі ойы «өзінің көңілі қалаған туындымен» режиссер ретінде жұмыс жасауға ниетті болуы осы спектаклінен көрінеді. Режиссер майданға кеткен Отан қорғаушылардың жанкешті азаматтарынан бөлек тылда соғыстан бой тасалаған дезертирлердің жыртқыш қорқауларша тасадан тартып, күн көрсетпеген мылтықсыз майданындағы жан ұшыра шырылдаған Айшаның ұрпағын сақтап қалу үшін арпалысын ашып көрсетеді. Қорғансыз Айшаның тағдыры арқылы көрсетілген барша ел-жұрттың, қарапайым еңбек адамдарының, бар ауыртпалықты мойнына артқан Ананың тағдырын барынша шынайы көрсетуге күш салған. Қаламгер Шерхан Мұртазаның: «...Анамның аты Айша еді. Түсімде ылғи балалық шағымды көремін. Түсімде ылғи туған үйімді көремін. Түсіме ылғи Айша кіреді ...» деген романға кіріспе жазбасы режиссерге авторлық ойының астарын айқындап бергендей. Режиссер қойылымда қандай қиындықтардан да мойымай өткен халықтың рухының жасампаздығын барынша көрсетуге күш салады. «Бәрі отан үшін, бәрі жеңіс үшін!» (Мұртаза. 2005: 4)-деген жеңіске жетуде кеңестік басшылықтың жұмылдырған ұран-шақыруына барын салып еңбек еткен тылдағы ел батырларына, белі бесіктен шыққан баладан еңкейген кәріге дейін барша халықтың өлшеусіз ерлігіне қойылған ескерткіштей. Режиссер бұл спектаклімен халқымыздың руханият қоржынына өлшеусіз олжа салған өзі құрмет тұтатын ақылшы аға досы Шерхан Мұртазаның, оның кейіпкерлері болған қазақ халқының аяулы азаматтарының ұмытылмастай кейіпкерлеріне қойған ұмытылмастай белгісі болды.

Тұңғышбай Жаманқұлов 1993 - 2001 жылдары аралығында Мұхтар Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының бас директоры әрі көркемдік жетекшісі болды. Бұл тәуелсіздік алған Қазақстанның алғашқы жылдары, ел өмірінде іргелі өзгерістердің белең алған кезі. Көптеген мызғымас ұстанымдардың

келмеске кетуі, жаңалануы, сонымен бірге бұрыннан берік қалыптасқан тығыз экономикалық, шығармашылық байланыстардың еріксіз үзіліп әр тәуелсіз республика өз шаруасын өзі дөңгелетуге қам жасаған өмірдің қарбалас кезі болды. Театрлар мен өзге де шығармашылық ұжымдардың көркемдік келбеті кетіңкіреп, деңгей түсіп қиындыққа ұрынған кезде еліміздегі тәуелсіздік дәуірінің тұңғыш Мәдениет министрі Еркеғали Рахмадиев республиканың бас театрының тізгінін Тұңғышбайға ұстатады.

Бұл ұсыныс бекерден-бекерге болған жоқ. Театрдың жайы әбден кер кеткен заманға кез келіп, өзді-өзін қорғай алмай, өнерді Үкімет әрдайым қалдықты принциппен қаржыландырылып, реформа болса елдің соңында жасалынатын мәдениет саласына деген өзгерістер енгізуге мұршасы болмай жатқандағы 1992 жыл болатын. Дәл сол кезде «Нарық өнерді қарық қылды ма?» деген «Қазақ әдебиеті» газетіне жарияланған бір мақаласында Тұқаң:

«Бүгінгі өмір:
«Актер керек емес,
Шахтер керек.
Крамдс» корпорациясына,
Вахтер керектің» кері болып тұр» - деп өнердің құнын түсіріп жіберген заманның, қоғамның тынысын жазады. Одан әрі ойын жалғастыра келе: «…мен осылай әріптестерімнің аманаттарын ащы айтамын деп … жақпай қалып жүрген жайым бар - дей келе – Жоғары жақтағы кейбір ағаларыма, әріптестерімнің қамы үшін, осылай қаттырақ айтсам, оған өкінбеймін ешқашанда. Өкінетінім туған халқымның киелі өнері қор болып бара жатыр. Өкінем – соған өкінем. Өксісем – соған өксимін, ағайын...» (Жаманқұлов. 1992) - деп баяғының қара қылды қақ жарған төбе билерінше толғайды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылында жаңа қоғамдық саяси өмірге осылай белсенділігі мен абыройы, атағы елдің назарында болған Тұңғышбай Қадырұлына таңдаудың түсуі бекер болмаса керек. Бұл кезде ғасырлар бойы армандаған еркін ел, тәуелсіз мемлекет болып елге, Үкіметке, ірі мекемелерді жаңа форматтағы басқаратын тұлғалардың келуі қажеттілік болатын. Бұған дейін де өзінің театр мен кино экранда танылған актерлік жұмыстарымен көрермен жүрегінен орын алған Тұқаңның уақытқа, елде болып жатқан дәуірдің тарихи дамуына, қоғамдағы бұрын болмаған түбегейлі өзгерістерге көзқарасына, осы ортадағы қазақ театрының дамуына деген көзқарастарында батыл пікір айтқан белсенді қайраткерлік қырымен көрінген тұлғаны көреміз. Осыған байланысты, театртанушы Айзат Қадыралиеваның пікірі өте өзекті: «Тәуелсіз отыз жылдың ішінде көптеген пьесалардың дүниеге келуі болашақ ұрпақ еншісіне саф алтындай сақтаған салт-санасын, ақыл-кеңесін мұра етеді. Сол арқылы оның өсіп-дамуына ықпал жасайды. Классикалық және тарихи уақиғаларда қалыптасқан дәстүрлі бейнелерді жасау мен ұлттық патриоттық сезімін оятудағы қымбат дүниелеріміздің драматургия саласында жиі қолға алынып жатуы үлкен олжа» (Қадыралиева, 2025: 235) Бұл пікір Тұңғышбай Қадырұлының белсенділік пен шығармашылық бағыттағы қызметін нақтылап, оның тарихи рөлдерге, ұлттық театрдың дамуына және қоғамдағы маңызды өзгерістерге қосқан үлесін айқындайды.

Театр Т. Жаманқұловтың директор болған кезінде тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығынан сүрінбей өтті. «Өтпелі кезең» атанған қиындығы мол, елдің күйзеліп, тамақтың кейбірін карточкамен алатын кезінде театрдың актерлерінің жайы, шығармашылық ұжымның ішкі атмосферасы біркелкі болмаса да жинақы, ортақ мүддені шешуге арналған жоғары деңгейде ұйымшылдықпен өтті. Ғимараттың көптен тозығы жеткен сырт қасбетіне, су ағатын шатырына күрделі жөндеу жұмыстары жасалынып қажет кезінде министрге, қала әкіміне барып мәселеленің мәнісін түсіндіруге мүмкіндігін молынан пайдаланды. Өзінің сахна мен экран арқылы танымалдығын пайдалана отырып театрдың қажетін өтейді деген бар мүмкіндіктер пайдаланылды. Қаржы бөлетін Үкіметтен бөлек жеке компаниялардың басшыларына шығып, олардың көмегін театрға тартуға арналды. Жеке басының танымалдылығының арқасында театр актерлерінің біразы пәтерлі болып, айлықтарын уақытымен алып, сол кездегі еліміз театрларының көшін бастағаны анық

Осы кез театрдың шығармашылығына жаңа леп алып келген өзіндік ерекшеліктерімен тарихта жазылып қалды. Бұл театр сахнасында қойылған әрбір спектакльден көрінді. Уақыт талабына сай репертуарда жарық көрген барлық спектакльдерді емес, сол кездің жекеленген атауларды қарастырсақ: М. Метерлинктің «Соқырлар» (реж. Б. Атабаев), К. Гоццидің ауд. М. Сахатов, М. Ахметов «Турандот ханшайым» (реж. Т.әл-Тарази), И. Оразбаевтың «Шыңысхан» (реж. Б. Атабаев), А. Сүлейменовтің «Қыздай жесір – штат қысқарту» (реж. Ә. Рахимов), Б. Римованың «Абай десем...» (реж. Б.Атабаев), Қ. Ысқақтың «Жан қимақ» (реж. Б. Атабаев), А. Тасымбековтың «Кебенек киген аулар» (реж. Б. Атабаев), М. Әуезовтің «Еңлік – Кебек» (реж. Ж. Хаджиев), М. Байсеркеновтың «Абылайханның ақырғы күндері» (реж. М. Байсеркенов), Е.Замятиннің «Еділ патша» (реж. Ю. Коненкин), Р. Мұқановаңың «Мәңгілік бала бейне» (реж. Б. Атабаев), С.Балғабаевтың «Ғашықсыз ғасыр (реж. Ә. Рахимов), Ә. Кекілбаевтің «Абылай хан» (реж. Т. Аралбай), К. Аширдің «Қабыл – Адам Ата перзенті» (реж. К. Ашир), А. Сүлейменовтің «Кек» (реж. Ә. Рахимов), М. Жұмабаевтың (реж. Т.әл-Тарази) Шолпанның күнәсі» (реж. Қ. Сүгірбеков), М. Әуезов пен Н.Оразалиннің «Қилы заман» (реж. Ә. Рахимов), Кафканың ауд. Е.Әмірхан – Аманша «Құбылыс» (реж. Қ. Сүгірбеков), И. Ғайыптың «Естайдың Қорланы» (реж. Б. Атабаев, Б. Майлиннің «Сабатажж!» (реж.Ә. Рахимов), К. Шахимарденның «Томирис» (реж. Т.әл-Тарази) т.б. спектакльдері болды.

Театрдың осы бір шығармашылыққа толы кезеңі жайлы «Жазушы Роза Мұқановаңың бір күні» атты сұхбатында қаламгердің пікірі біздің де ойымызға үн қосады. Ол: «Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында театрда Әбіш Кекілбаевтың «Абылайханы», кинода Әкім Таразидың «Мұстафа Шоқайы» секілді тамаша туындылар жазылды. Ол уақытта театрлардың бәрі босап қалған, ешкім театрға келмейтін кез еді. Театрдың билеттері өтпейді. Сол кезде Тұңғышбай Жаманқұлов драматургтардың лабароториясын ашты. Егер сол лаборотория ашылмаса, «Мәңгілік бала бейне» жазылмаған болар еді. Ол соны ашып, көркемдік кеңес құрып, ең мықты деген пьесаларды таңдап, соларды сахналады. Биліктің «мынаны жаз, мынаны қой» деуге дәрмені болмады. Халықтың билет алуға ақшасы жоқ еді. Ол кезде азық-түлікті талонмен алып отырған уақыт. Сонда «Халықты тарту үшін мына шығармалар

керек»-деп соларды қойған кезде театрға халық сыймай кетті. Тұңғышбай – халықты театрға қайта жинап, өнерді өлтірмеуге күш салған ірі тұлға» (Мұқанова. 2017) – деген баға береді. Қаламгердің бұл сөзінде жан бар. Театр үшін жанкешті еңбек еткен Т.Жаманқұловтың осы кездегі ел алдындағы шығармашылық тұлға ретінде абыройы мен атақ-дәрежесі, театр басшысы ретіндегі атқарған жұмысы әлі өзінің лайықты бағасын алады деген ойдамыз.

1979 жылдан бастап Өнер институтында (қазіргі Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясында) актерлік шеберліктен сабақ беруді бастаған педагогикалық жолы күні бүгінге дейін үзілген емес. Т. Жаманқұловтың бұл жолды ұстазы КСРО халық артисі Хадиша Бөкеевадан бастау алып күні бүгінге дейін сол ұстаздың мектебі ретінде жалғастыруы. Осы аралықта Тұңғышбайдың шәкірттерінің ұсақ саны 200ге жетіпті. Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі барлық театрларында орындаушылық өнермен айналысатын бұл шәкірттер армиясы Т. Жаманқұловтың оңы мен солы, арты мен алдын ораған шынайы берілген жанұядай достық қатынас орнаған. Бұл ұстазы Тұңғышбай ағайларының басына қиындық туған кезде анық көрініс беріп жан-жақтан қолдау көрсету үшін келгендер қарасы көп болды. «Қазақстан Театр қайраткерлері одағы» қоғамдық ұйымның төрағасы қызметіне 2009 жылы сайланған Т. Жаманқұловтың бүгінде жұмысы бастан асады. Еліміздің көп санды театр картасында шашыла орналасқан шығармашылық ұжымдардың мұң-мұқтажы мен талап-тілегін, өзге де ұйымдастыру жұмыстарын жүргізуі көп күш қайрат пен жігерлілікті қажет етеді. Одақ тарпынан біраз жылдар бойы үзбей шығып келген «Театр.kz» журналының бетінде талай отандық сахна төріндегі жаңа қойылымдар тұсаукесері, аға буын сахна шеберлерін еске алулар, шығармашылық портреттер, дайджестер жарияланып келді. Соңғы кезде түрлі себептермен шықпай тұрған бұл отандық театр журналын келешекте қайта басылып шығатынына сеніміміз мол. Сонымен бірге Қазақстандық театр қайраткерлеріне жылда 27 наурыз - Халықаралық театр күні мерекесіне табысталатын «Еңлікгүл» марапаты да өнерпаздардың асыға күтетін өнер мерекесі. Әрбір жеңімпазға қомақты қаражат, арнайы статуэтка, сертификаттар табысталады. Бұл өнер мерекесі Тұңғышбай Қадырұлының жетекшілігінде ұйымдастыруымен және жіті қадағалауымен өтетін еліміздің театр саласының маңызды іс-шараларының бірі. Осының бәріне қаражат, уақыт тауып қиыннан-қиыстырып театр қайраткерлеріне мереке жасаған Тұңғышбайдың еңсесі биік.

Т. Жаманқұлов өзі жайлы түсірілген «Бірегей» бағдарламасына берген сұхбатында: «Білімге өзімді-өзім қамшыладым, Өнердің биігіне жетуге қамшыладым, Неге менің қолымнан келмейді, ол кісінің қолынан келіп тұрғанда? – деген ойлар болды» - дейді. Бұл жетпіс бесіне қадам басқан сахна саңлағы Тұңғышбай Жаманқұловтың бүгінгі күн биігіне шығып толғаған өмірлік ұстанымы болғаны анық. Өзін-өзі қамшыламаса нәтиже болар ма еді? Бұл тоқтаусыз ізденіске, белестен-белеске алға жылжуға, жаңа көкжиектерге ұмтылуға қанат бітіретін құбылыс. Осындай тынымсыз іздену кезінде ол өз заманының танымал шығармашылық жобасы болған «Тамаша» ойын-сауық отауында жетекші актер болып танылды, эстардамен ән айта жүріп сахна адамының өнеріне көреремн

назарын аудырды. Осында кездері кез келген сахнагер өнер адамы бара бермейтін ғылымға бет бұрды. Театртанушылық сала бойынша ғылыми-зерттеушілік жұмыс жазуды қолға алып қиындығына қарамастан абыроймен қорғап шығуы ерлікпен пара-пар еңбек болды. Тұңғышбай өзінің ғылыми-зерттеушілік жолға түсуін былай сипаттайды: «Хандар, билер, сұлтандардың рольдерін ойнадым, «ойнадым» деген сөз маған ұнамады, «кейіптедім, кейіпкердің өмірін сүрдім» деген дұрыс болар. Солардың айтатын аталы сөздерінің қадыр-қасиетін артқы сезіммен ұғына бастадым. Сол сөздердің астарын ұғынып оқ сияқты айтсаң сенің сахнадағы партнерің «дір» ете қалады екен. Аталы сөз естіген көрермен жым болады екен. Сол азын-аулақ жинақтаған ойларымды шатып-бұтып бірнеше мақала етіп жазып газетке жариялағанда белгілі театртанушы, өнертану докторы Бағыбек Құндақбайұлы «Жазғандарыңды оқып жүрмін, айтар ойың бар, оны қағазға түсіріп жаза аласың, сен тақырып алып кандидаттық диссертация жазып қорғасайшы» - деді. Сахнада, кинода танымалмын, атақ-абыройым да жеткілікті, енді қалғаны ғылым екен деп ертең жұрт күледі ғой деп басымды ала қашып едім, «Ей Мырқымбай! Сен әлі өзіңнің кім екеніңді білмей жүрсің. Алдымен кіріс, содан кейін көреміз дегені. Бұл мені намыстандырды, ойға қалдырды (Әл Тарази. 2008: 38) – дейді. Бұл іште бар сыр мен шерді сыртпен бөліскісі келген Тұңғышбайға қозғау салған әңгіменің ауаны.

Осы салада жүріп байқағанымыз, өнертану докторы Бағыбек Құндақбайұлы өзіне сеніп тапсырылған театртану ғылымына өмірін толығымен арнаған жанкешті тұлға. Кезінде ҰР ҰҒА М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қабырғасында ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналыса жүріп өзінің ізбасарларын дайындауда да елеулі еңбек етті. Өзіне, айналысқан ғылымына бейім, қолынан жазу, көргенін қағазға түйіндеп түсіре алатын шәкірт болады-ау деген жандарды жатпай-тұрмай қарап, іздеп өз кеңістігіне тартуға тырысты. Мұнымен ол тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары өмірінің соңына дейін айналысты. Шәкірт дайындау, оларды театртанушы етіп тәрбиелеу ісінде жетпей жатқан біраз кемшін тұстарға қарамастан өзіне қажетті мамандары ол театрдан, әдебиетшілер төңірегінен іздестіріп жүретінін байқадық. Театртанушы мамандығына деген академиялық ұстанымы мен талабы тым жоғары болса дағы шын таланттарды көргенде өзіне серік етуге әрекет еткен тұстарын көзіміз көрді. Ұстазымызбен араласқан 20 жылдан аса уақыт аралығында біздің театртанушылық ортаға біраз адамдар келіп, біраз адамдар кетті. Сөзсіз олардың бойында таланты, жазуға икемі болғанымен заманының қиын кезі, айлығы шайлығына жетпей күн кешкен ғылыми ортаның қағажау көрген халы көптеген талантты жандардың ортамызда қалуына кедергі келтіргені рас. Адамны бойындағы талантының кемдігі емес, күнкөрістен бойын жаза алмай тапсырған ғылыми жұмысты игере алмаған жандармен «ол Мырқымбайдан ештеңе шықпайды» - деп, қош айтысқанын біз де көрдік. Солардың ішінде театр сыншысы Бәкең – Бағыбек Құндақбайұлының тамырын дөп басып тапқан төл шәкірттерінің бірі һәм бірегейі бүгінгі мерейтой иесі – Тұңғышбай Жаманқұлов болатын.

Тұңғышбайды театрға келген кезінен білетін Б. Құндақбайұлының әр кездегі спектакльдерге жазған рецензиялары мен зерттеу мақалаларынан біліміз. Оның

сахнада, кино экранда сомдаған рольдерін санамалап, сипаттап айтып бере алатыны анық. Әрбір көрген спектаклі мен фильмі жайлы міндетті түрде жазып жүруді дағдыға айналдырған Бәкеңнің мұрағатында қаншама дүние жатқаны бізге беймәлім. Жылт етіп көрінген сахнадағы жаңалықты құлағы түрік ұстазымыздың міндетті түрде есепке тізіп отыруы заңдылық болатын. Тек қана өзі түртіп қана қоймай өзгелердің де жазу-сызуларына назар аударатын. Көңілінен шыққан театр өнері туралы мақалалар, рецензиялар, портреттер болса қиып алып жеке папкаларға салып жиыстыратын. Міне осындаң театрдың тынысын, жаңалығы мен өзекті мәселелеріне арналған жазбаларды деректанушылар секілді жиыстырған Бәкеңнің назарына Тұңғышбай жазған өткір мақалалар мен портреттер, оқырманға ой саларлық сұхбаттарымен іліккенін анық. Және Тұқаңмен әр кездескен сайын театрдың ортақ мәселесін шүйкелесе талқылап келіссе де келіспесе де ой бөлісуді қажет санайтын. Сондай кездесулерден ой түйген Бәкеңнің танымал актер Тұңғышбайды ғылымға тартуында, ғылыми жетекшісі болып бағыт-бағдар сілтеуі заңдылық болатын

Қазақ театрының табиғатында сөз өнерінің орны ерекше мәнге ие. Сөз өнерін дертпен теңеген халқымыздың бойындағы ерекше қасиетінің сахна өнеріндегі көрінісі, сахнадағы орындаушы – актердің сол өнерді шебер меңгеруі, театрдың даму тарихындағы шешендік өнерді алатын орны мен рөлі жайлы қызықты диссертациялық жұмыс Тұңғышбайдың күн тәртібінің бір маңызды бөлігіне айналды. «Ұлттық театрды дамытудағы шешендік өнердің орны» атты кандидаттық диссертация тақырыбын бекітіп, театр өнерін ұлттың ұлан ғайыр фольклорлық ауыз әдебиетімен, әр қайсысы театр ойынына бергісіз салт-дәстүрімен оны көркем де бейнелі баяндайтын шешенді тілімен байланыстыра отырып жазып шықты. Екі бірдей ғылыми саланың түйісетін жерінде инемен құдық қазған Тұңғышбай Қадырұлы өзіне артылған жауапкершілікті жақсы сезінді және барынша адал орындап шығуға күш салды. Олай етпеске ғылыми жетекшісі болған өнертану докторы Бағыбек Құндақбайұлы мен танымал фольклорист ғалым, академик Сейіт Қасқабасовтар жетекшілігі себеп болғаны анық. Диссертация құрылымын анықтап тарауларының жазылу бағытын әу дегеннен оңтайлы жоспарлап, бір ізділікпен зерделеп жазған ғылыми-зерттеу жұмысы осындай қос ғылыми жетекшінің бағыттауымен көздеген биігінен көріне алды. Диссертациялық кеңестің отырысында ашық қорғалып «өте жақсы» деген жоғары бағасын алған диссертация театр сахнасындағы күнде қолданатын тәжірибені теориялық тұрғыда зерделеп, көп ізденушілер бара бермейтін тақырыпты абыроймен қорғап шықты. Біз қазіргі сахнада жүрген қалың актерлер қауымының ішінен мыңнан бірі баратын батыл қадамға ізденуші Т.Жаманқұлов бара алғанын көреміз. Бұл, өзінің ер азаматтың бел ортадан асқан жас мөлшерінен, сахна мен экрандық өнердегі жанкешті еңбегімен жиған-терген танымалдығы, атынан ат үркетін атақ-дәрежесі мен танымалдығына қарамай оқу-іздену үшін қайтадан шәкірт болып партаға отыруға баруы. Бұл, ағысқа қарсы жүзуге, жанға қолайлы комфорттық кеңістіктен шығудан қорықпайтын, өзіне алынбас қамалдарды алуға талаптар қоюдан қаймықпайтын тынымсыз әрекет пен ізденіс үстінде шыңдалуды мақсат тұтқан күрерскер тұлғаның ерлікке парапар әрекетін көреміз.

Т. Жаманқұловтың қаламы жүйрік, осы кезге дейін төрт кітаптың авторы атанды. Жастық шақтан оқу, жазу-сызуға жақын болуы өзі және өнері, замандас аға-апалары туралы естелік жазуға қиындық тудырмаған секілді. Бұл қасиеті кейін ғылыми зерттеу жұмысын жазуға да жол ашып кандидаттық диссертация жазуға жол ашты. Әр жылдары жазғандары жинала келе «Сөз» атты 2 кітап, «Наз» атты кітаптарға жүк болды. Келесі «Мұң» атты кітабы да дайын болып қалған. Өзінің замандастары Ұлт театрының аға, орта буын шығармашылық тұлғаларының портреттері, өзінің әр жылдары БАҚ берген сұхбаттары жинақталып тұрған. Бірақ, жазылып біткен, көлемі 400 бетке жуық бұл кітабынан айырылып қалады. Басына іс түсіп шат-шәлекейге түсіп жатқан кезде ресми органның тергеушілері ноутбугін тексерген кезде дайын мәтінді жоқ етіп жібереді.Тұңғышбай ол кітабын енді қайта қалпына келтіріп жазуға қолы жүрмей қалғанын орны толмастай өкініш ретінде еске алады. «Қолжазбалар өртенбейді» демеуші ме еді М.Булгаковтың кейіпкері. Бұл өкініш те басылар, жаңа кітапты да көрерміз әлі.

5. Қорытынды

Шынайы өнер иесі жеткен биігін місе тұтып, ақсақал ақылшы болып тоқтап қалмаса керек. Тұңғышбайдың бір сұхбатынан осындай жасқа келдім, болдым деп тоқмейілсіп тоқтап қалар ойы жоқтығын көріп қуандық. Бөліскен жоспарлары да жеткілікті екен. Драматург Т. Ахтановтың «Антын» жаңа үрдісте қайта қойсам, В. Шекспирдің «Антоний мен Клеопатрасын» да сахналасам деген дәмелерім бар... Кезінде әлгі экс-басшының пәрменімен өз бетіммен, 70 жылдығыма орай дайындаған «Қуыршақтарыма» төл театрымның кіші залы да бұйырмап еді... Соны да сөйлетсем деймін...» (Жаманқұлов, 2020) - дегенді оқып «Дұрыс екен, Бәрекелде!»- дедік. Тұңғышбай Қадырұлының көңіл-күйіндегі сезім пернесін дөп тауып берген Дулат Исабековтың мына сөздері көңілге қонады, Ол: «Кешегі бала Тұңғышбай бұл күнде дара Тұңғышбайға айналып, жетпістің бесеуіне де жетіп қалыпты. Бұл жас – адамның ақыл-ойы орныққан, Гете айтқандай өткенге көз жүгіртіп, сол жолда орындай алмаған мақсаттарына шүйлігіп кірісетін жас. Бұл жас – ұйқы азайып, арман көбейетін жас. Арман-мақсатың түрткілеп ұйқыңды қашырса оған қапаланба, Тұңғышбай іні-досым!» (Исабеков, 2023) - деген екен.

2024 жылы қазан айының басында Ташкент қаласында өтіп жатқан халықаралық кинофестивалде Т. Жаманқұловқа Халықаралық ТҮРКСОЙ ұйымының төрағасы С. Раев «Түркі дүниесіне қосқан ерен еңбегі үшін» арнайы жоғары марапатын табыстады. Дәуіріміздің талантты тұлғасы актер, ұстаз, режиссер, ғалым, сегіз қырлы бір сырлы заманымыздың кең тынысты суреткері, тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Халық артисінің бірі, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, Тұңғышбай Қадырұлы Жаманқұловтың шығармашылығы ұлттық сахна өнерінің дамуы мен бүгінгі жетістіктерін бағамдауға мүмкіндік беретін маңызды көрсткіштердің бірі. Ұлттық актерлік өнерді, режиссураны, театр менеджментін, театр педагогикасын алға дамытудың басты факторы болып табылатын суреткердің жүріп өткен жолы арнайы зерттеу нысаны болуға лайық. Оған шығармашыл тұлғаның жүріп өткен шығармашылық жолындағы тәжірибелік мысалдары молынан жетеді.. Зерттеу отандық актерлік өнерді дамытудың басымдығы мен маңыздылығы мен

перспективалығын баса көрсетеді. Т. Жаманқұлов жасаған өнер жолын әрі қарай дамыту оны кеңінен насихаттаумен жүзеге аспақ. Сондықтан, болашақ зерттеушілер үшін сахна саңлағының өмір белестері мен суреткерлік жолы, шығармашылық мұрасы ұлт сахна өнеріне байланысты қосымша ізденістерге қозғау салады деген ойдамыз. Сахна шеберінің шығармашылық шабыты таймай әлі де талай сахна мен экрандық жұмыстарды сомдаудағы ізденістердің бел ортасында жүруі бұл тақырыпты одан әрі тереңнен қаза түсу қажеттігі растайды.

Тұңғышбай Жаманқұлов шығармашылығы қазақ ұлттық сахнасының көркемдік дәстүрін байытып, оның рухани және адамгершілік мәнін ашуда айрықша рөл атқарды. Ол өз шығармашылығында қоғамның келбетін, адам өмірінің құндылығын көрсету арқылы ұлттық театрымыздың эстетикалық және идеологиялық миссиясын нығайтты. Қазіргі қазақ театрлары, Бақыт Нұрпейіс атап өткендей, «рухани құндылықтарды, қоғамның келбетін, адам өмірінің маңызын көрсетудегі ізденістерін жалғастырып келеді» (Нұрпейіс, Құмарғалиева, 2024: 59) ал Жаманқұлов шығармашылығы осы ізденістердің көркемдік негізін қалыптастырып, ұлттық сахнаның шеберлік дәстүрін жаңа белеске көтерді. Оның әрбір спектаклі – көркемдік шеберлік пен рухани тереңдіктің үйлесімі, ұлттық театр өнерінің дамуына қосылған айқын үлес.

Әдебиеттер:

1. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 2-т.: Өлеңдер мен аудармалар. – 336 б.

2. Аралбайұлы Н. Сұхбат [бейнежазба]. – 2022. – URL: https://www.instagram.com/reel/CnzIvt0ocNp/

3. Аралбайұлы Н. [Бейнежазба]. – 2023. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=UuX141E4h1Q

4. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі: жинақ. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 271 б.

5. Әл-Тарази Тұңғышбай. Наз: ғұмырнамалық хикаят, қаз-қалпындағы құжаттар, мақала-портреттер. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2001. – 288 б.

6. Әл-Тарази Тұңғышбай. Сөз. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2008. – 2-т. – 280 б.

7. Жаманқұлов Т. Нарық өнерді қарық қылды ма? // Қазақ әдебиеті. – 1992. – 22 мамыр.

8. Жаманқұлов Т. Өнер – білектің емес, жүректің ісі. – 2020. – URL: https://egemen.kz/article/251124-tunhghyshbay-zhamanqulov-oner-%E2%80%93-bilektinh-emes-dgurektinh-isi

9. Исабеков Д. Тілегіне жеткен тұлға. – 2023. – URL: https://egemen.kz/article/349132-tilegine-dgetken-tulgha

10. Қадыралиева А. Елен Әлімжанның «Тақталас» комедиясындағы қоғам көрінісі (трайбализм мәселесі) // Керуен. – 2025. – 86-т., № 1. – 233-249-бб. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.1-17.

11. Максим А., Еркебай А., Нұрсұлтан Е. Шекспир трагедияларының заманауи интерпретациялары // Opción. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар журналы. – 2019. – 35-т., № 89. – 114-134-бб.

12. Мұқанова Р. Жазушы Роза Мұқановның бір күні. – 2017. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/zazusy-roza-muqanovanyn-bir-kuni__2975

13. Мұртаза Ш. Жеті томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 4-т.: Ай мен Айша: роман-дилогия. Бірінші, екінші кітаптар. – 448 б.

14. Нұрпейіс Б. К., Құмарғалиева Н. Қазақ театр режиссурасы ізденістеріндегі постдрамалық негіздемелер // *Орталық Азия өнер зерттеулері журналы*. – 2024. – 9-т., № 3. – 55–72-бб. – DOI: https://doi.org/10.47940/cajas.v9i3.921

15. «Тамаша» ойын-сауық отауына 30 жыл толды [бейнежазба]. – 2008. – URL: https://www.ktk.kz/kz/news/video/2008/11/19/34800/

16. Тоқпанов А. Қазақ сахнасының алдаспаны / құрастырған Қ. Уәли, Е. Ералы, А. Құлбаев, Г. Ауғанбаева. – Алматы: Өнер, 2005. – 240 б.

References:

1. Abai (Ibrahim) Kunanbayuly. (2005). Complete works in two volumes: Vol. 2. Poems and translations. Zhazushy. (in Kazakh).

2. Akhmetov Z. (1995). The poetic world of Abai: A collection. Ana Tili. (in Kazakh).

3. Al-Tarazi Tungyshbai. (2001). Naz: A biographical story, original documents, and portrait essays. Nurly Alem. (in Kazakh).

4. Al-Tarazi Tungyshbai. (2008). Words (Vol. 2). Nurly Alem. (in Kazakh).

5. Aralbayuly N. (2022). Interview [Video]. Instagram. https://www.instagram.com/reel/CnzIvt0ocNp/ (in Kazakh).

6. Aralbayuly N. (2023). Untitled video [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=UuX141E4h1Q (in Kazakh).

7. Isabekov D. (2023). A person who achieved their wish. Egemen Qazaqstan. https://egemen.kz/article/349132-tilegine-dgetken-tulgha (in Kazakh).

8. Kadyralieva A. E. (2025). Society in Elen Alimzhan's comedy Taktalas: The issue of tribalism. Keruen, 86(1), 233–249. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.1-17 (in Kazakh).

9. Maxim A., Yerkebay A., & Nursultan Y. (2019). Modern interpretations of Shakespearian tragedies. Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 35(89), 114-134. (in English).

10. Mukanova R. (2017). A day in the life of writer Roza Mukanova. Adebiportal. https://adebiportal.kz/kz/news/view/zazusy-roza-muqanovanyn-bir-kuni__2975 (in Kazakh).

11. Murtaza Sh. (2005). Seven-volume collection of works: Vol. 4. Ay and Aisha: A novel in two books. Qazyghurt. (in Kazakh).

12. Nurpeis B. K., Qumargalieva N. (2024). Postdramatic foundations in explorations of Kazakh theatre directing. Central Asian Journal of Art Studies, 9(3), 55-72. https://doi.org/10.47940/cajas.v9i3.921 (in Kazakh).

13. "Tamasha" entertainment programme celebrates its 30th anniversary [Video]. (2008). KTK. https://www.ktk.kz/kz/news/video/2008/11/19/34800/ (in Kazakh).

14. Tokpanov A. (2005). The vanguard of the Kazakh stage (Q.Uali, E.Eraly, A.Qulbayev, G. Auganbayeva, Comps.). Oner. (in Kazakh).

15. Zhamanqulov T. (1992, May 22). Did the market bring prosperity to art? Qazaq Adebieti. (in Kazakh).

16. Zhamanqulov T. (2020). Art is a matter of the heart, not physical strength. Egemen Qazaqstan. https://egemen.kz/article/251124-tunhghyshbay-zhamanqulov-oner-%E2%80%93-bilektinh-emes-dgurektinh-isi (in Kazakh).

ҒТАМР 18.31.31 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-19

М. Келсінбек[1*], А. Кенджакулова[2], Д. Шарипова[3]
[1,2,3]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]moldir_18-95@mail.ru, [2]ainura8883@mail.ru, [3]dilyarazam@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-8614-8812, [2]0000-0001-8559-6429, [3]0000-0002-8432-7339

Бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясында және визуалды зерттеулерде мәдени кодты зерделеу

Аңдатпа. Мақала бейнелеу өнеріндегі мәдени код ұғымын теориялық тұрғыдан тереңірек зерделеуге бағытталған. Бұл тақырыптың өзектілігі қазіргі ғылымда мәдени код ұғымының теориялық негіздерін нақтылай түсу қажеттілігінен және отандық өнертану ғылымындағы жинақталған бай тәжірибелік мәліметтерді жаңа ғылыми тұжырымдармен байланыстыру маңыздылығынан туындайды. Ғылыми жұмыстың мақсаты – өнертану ғылымы саласындағы және визуалды зерттеулердегі мәдени код ұғымын зерделеудің негіздерін жүйелеп, оны талдаудың төрт деңгейлі жаңа үлгісін ұсыну. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында семиотикалық, құрылымдық және мәдени антропологиялық әдістер кешенді түрде пайдаланылды. Жұмыстың теориялық негізі ретінде таңба мен мәдени кодты зерттеген ғалымдардың, соның ішінде отандық өнертанушылар Р. Ергалиева, Х. Труспекова және Д. Шарипованың еңбектері алынды. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, мәдени код – тарихи аспектіні, семиотикалық жүйені және рецепцияны біріктіретін қарым-қатынас құрал. Осыған сүйене отырып, өнер туындысын талдаудың төрт деңгейлі әдіснамалық үлгісі қалыптасты. Бірінші деңгей – туындыны визуалды қабылдау; екінші деңгей – оның көркемдік формасы мен композициялық құрылымын талдау; үшінші деңгей – қолданылған белгілер мен символдардың мәнін ашатын семиотикалық талдау; төртінші деңгей – шығарманың әлеуметтік-мәдени контексі мен тарихи астарын зерделеу. Қазақ бейнелеу өнерінің туындыларын мысалға ала отырып, ою-өрнек, киіз үй мен жан-жануарлар бейнесінің жай ғана тұрмыстық элемент болудан қалып, ұлттық болмыстың терең символдық кодына қалай айналғаны көрсетілді. Қазіргі заманауи әдістер мәдени кодты қатып қалған белгілер емес, көрерменнің назары мен түсінігі арқылы ғана жанданатын тірі жүйе ретінде қарастыруға жол ашады. Сонымен қатар мақалада цифрлық дәуірдегі мәдени кодтардың трансформациясы, өнер туындысының түпнұсқалық ерекшелігін сақтау және жасанды интеллект жағдайындағы өнердің болашағы секілді өзекті мәселелер қарастырылған. Зерттеудің тәжірибелік маңызы зор. Ол отандық өнертану ғылымының теориялық базасын одан әрі байытып, визуалды шығармаларды жүйелі талдаудың тиімді ғылыми әдістемесін ұсынады.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR31715839 «Әдебиеттану мен өнертану саласындағы іргелі зерттеулер: академиялық сабақтастық пен жаңа парадигмалар» жобасын іске асыру аясында орындалды.

Түйін сөздер: мәдени код, кескіндеме, сәулет өнері, архетип, визуалды зерттеулер, семиотика, таңба, символ, жасанды интеллект, цифрлық дәуір.

M. Kelsinbek[1*], A. Kenjakulova[2], D. Sharipova[3]
[1,2,3]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]moldir_18-95@mail.ru, [2]ainura8883@mail.ru, [3]dilyarazam@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-8614-8812, [2]0000-0001-8559-6429, [3]0000-0002-8432-7339

The study of cultural codes in the history and theory of fine arts and visual studies

Abstract. The article is devoted to an in-depth theoretical understanding of the concept of cultural code in the visual arts. The relevance of this topic is due to the need to clarify the theoretical foundations of the

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
М. Келсінбек, А. Кенджакулова, Д. Шарипова. Бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясында және визуалды зерттеулерде мәдени кодты зерделеу // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 306-328. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-19.

concept of cultural code in modern science, as well as the importance of correlating the extensive empirical material accumulated in Russian art criticism with the latest scientific approaches. The purpose of the scientific work is to systematize the basic principles of studying the cultural code in the field of art history and visual research, as well as to develop a new four-level model of its analysis. In the course of the research, an integrated approach was applied, combining semiotic, structural, and cultural-anthropological methods. The theoretical basis of the work was the works of scientists involved in the study of signs, symbols of the sign and the cultural code, including the work of Russian art historians R. Ergalieva, H. Truspekova and D. Sharipova. As the research results show, the cultural code is a communicative tool that integrates the historical aspect, the semiotic system and reception processes. Based on this, a four-level methodological model for analyzing a work of art was developed. The first level is the visual perception of the work; the second is the analysis of its artistic form and compositional structure; the third is a semiotic analysis that reveals the semantic content of the signs and symbols used; the fourth is the study of the socio–cultural context and historical background of the work. Using examples of Kazakh fine art, it is shown how the ornament, the image of a yurt and images of animals cease to be purely everyday elements and turn into a deep symbolic code of national existence. Modern methodological approaches make it possible to interpret the cultural code not as a frozen system of signs, but as a living structure that is actualized solely through the viewer's attention and interpretation. In addition, the article discusses such topical issues as the transformation of cultural codes in the digital age, the preservation of the authenticity of works of art and the prospects for the development of art in the context of the introduction of artificial intelligence. The research has significant practical value, as it enriches the theoretical base of Russian art criticism and offers an effective scientific methodology for the systematic analysis of visual works.

Acknowledgements: This work was carried out within the framework of the project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR31715839 "Fundamental Research in Literary and Art Studies: Academic Continuity and New Paradigms".

Keywords: cultural code, painting, architecture, archetype, visual research, semiotics, symbol, artificial intelligence, digital age.

М. Келсинбек[1*], А. Кенджакулова[2], Д. Шарипова[3]

[1,2,3]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]moldir_18-95@mail.ru, [2]ainura8883@mail.ru, [3]dilyarazam@mail.ru

ORCID: [1]0000-0001-8614-8812, [2]0000-0001-8559-6429, [3]0000-0002-8432-7339

Изучение культурного кода в истории и теории изобразительного искусства и визуальных исследованиях

Аннотация. Статья посвящена углубленному теоретическому осмыслению понятия культурного кода в изобразительном искусстве. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью уточнения теоретических оснований концепции культурного кода в современной науке, а также важностью соотнесения обширного эмпирического материала, накопленного в отечественном искусствоведении, с новейшими научными подходами. Цель научной работы состоит в систематизации базовых принципов изучения культурного кода в сфере искусствоведения и визуальных исследований, а также в разработке новой четырёхуровневой модели его анализа. В ходе исследования был применён комплексный подход, сочетающий семиотические, структурные и культурно-антропологические методы. Теоретической основой работы послужили труды учёных, занимающихся исследованием знаков, символов знак и культурного кода, в том числе работы отечественных искусствоведов Р. Ергалиевой, Х. Труспековой и Д. Шариповой. Как показывают результаты исследования, культурный код представляет собой коммуникативное средство, интегрирующее исторический аспект, семиотическую систему и процессы рецепции. На основании этого была разработана четырёхуровневая методологическая модель анализа произведения искусства. Первый уровень – визуальное восприятие произведения; второй – анализ его художественной формы и композиционного строения; третий – семиотический анализ, раскрывающий смысловое содержание используемых знаков и символов; четвёртый – изучение социокультурного контекста и исторической подоплёки произведения. На примерах произведений казахского изобразительного искусства показано, как орнамент, образ юрты и изображения животных

перестают быть сугубо бытовыми элементами и превращаются в глубинный символический код национального бытия. Современные методологические подходы позволяют трактовать культурный код не как застывшую систему знаков, а как живую структуру, которая актуализируется исключительно через внимание и интерпретацию зрителя. Кроме того, в статье рассматриваются такие актуальные проблемы, как трансформация культурных кодов в цифровую эпоху, сохранение аутентичности произведения искусства и перспективы развития искусства в условиях внедрения искусственного интеллекта. Исследование обладает значительной практической ценностью, поскольку обогащает теоретическую базу отечественного искусствоведения и предлагает эффективную научную методику системного анализа визуальных произведений.

Благодарность: Работа выполнена в рамках реализации проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR31715839 «Фундаментальные исследования в области литературоведения и искусствоведения: академическая преемственность и новые парадигмы».

Ключевые слова: культурный код, живопись, архитектура, архетип, визуальные исследования, семиотика, символ, искусственный интеллект, цифровая эпоха.

1. Кіріспе

Мәдениетті таңбалық жүйе ретінде зерттеу – қазіргі гуманитарлық білімнің өзекті бағыты. Сондықтан «мәдени код» ұғымы пәнаралық сипат алып, семиотика, философия, мәдениеттану, әдебиеттану және өнертану салаларында кеңінен қолданылып келеді. Дегенмен, ұғымның ауқымдылығы оның бірыңғай анықтамасын қалыптастыруға кедергі жасап, әр ғылымда әрқилы түсіндірілуіне әкелді. Мәселен, бейнелеу өнерін зерттеуде бұл категория әлі де жүйелі теориялық негізге ие емес, көбіне эмпирикалық сипаттау деңгейінде ғана қолданылады.

Бейнелеу өнерінің тілі бөлек – ондағы түс, пішін, композиция мен материалдың құрылымы әдеттегі сөйлеу тіліне ұқсамайды. Тіл білімінде сөз бен мағына арасындағы байланыс шартты нәрсе. Ал, кескіндеме мен мүсін өнерінде бейне мен мағына қатынасы тура ұқсастыққа, жанама белгілерге және символдық деңгейлерге бірдей негізделеді. Бұл ретте мәдени код визуалды белгілерді мағыналық тұрғыдан байытып, суретші мен көрермен арасындағы түсіністікті қалыптастырады.

Бүгінде бұл мәселеге көзқарас өзгерді. Дәстүрлі өнертану шығарманы өз алдына оқшау тұрған дүние деп білсе, қазіргі зерттеулер оны қоғамдық және мәдени қарым-қатынастың белсенді құралы ретінде қарастырады. Бұл жерде көрерменнің де орны бөлек. Өйткені, мәдени код дайын тұрған қатып қалған ұғым емес, ол шығарма мен көрерменнің сырласуынан, өзара үндесуінен туындайды. Содан да мәдени кодты түсіну үшін тек сыртқы пішінді зерттеу жеткіліксіз; өнер туындысын қабылдаудың әлеуметтік және психологиялық қырларына да үңілу қажет. Алайда, отандық өнертану ғылымында мәдени код категориясының теориялық шеңбері әлі де нақтылауды қажет етеді. Р.Ергалиева, Д.Шарипова, А. Юсупова сынды ғалымдардың зерттеулерінде ұлттық ою-өрнек, киіз үй мен зооморфтық мотивтердің өнердегі көркемдік трансформациясы мол деректер негізінде талданғанымен, бұл тұжырымдар біртұтас теориялық жүйеге біріктірілмеген. Зерттеулерде «код», «таңба» және «символ» ұғымдарының аражігі нақты ажыратылмайды, сондай-ақ мәдени кодты анықтаудың нақты әдістемесі ұсынылмай келеді. Сөйтіп, жинақталған мол эмпирикалық материал мен оның теориялық тұрғыдан пайымдалуы арасында белгілі бір алшақтық қалыптасып отыр.

Мақаланың негізгі мақсаты – осы олқылықтың орнын толтыру, яғни бейнелеу өнері мен визуалды зерттеулердегі «мәдени код» ұғымын теориялық тұрғыдан жүйелеп, оны талдаудың тиімді үлгісін ұсыну. Бұл ретте мәдени кодтың табиғатын, құрылымдық деңгейлерін және өнер туындысындағы қызметін айқындау көзделеді.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер айқындалды:

- Семиотика, құрылымдық антропология және постструктурализм бағыттарына сүйене отырып, бейнелеу өнеріндегі «код» ұғымының теориялық дамуын қарастыру;
- Отандық гуманитарлық ғылымда мәдени кодтың зерттелу деңгейіне шолу жасап, өнертану саласындағы теориялық кемшіліктерді көрсету;
- Мәдени кодты талдаудың төрт деңгейлі үлгісін ұсыну және оның әдістемелік негізін дәлелдеу;
- Цифрлық дәуірде мәдени кодтың өзгеру бағыттарын анықтау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы бейнелеу өнері мен визуалды зерттеулер аясында мәдени кодты талдаудың кешенді әдістемесін жүйелеумен сипатталады. Төрт деңгейлі үлгі (перцептивті, көркемдік-пішіндік, бейнелі-символдық, мәнмәтіндік) отандық өнертану ғылымында бұрыннан қалыптасқан тәсілдерді біртұтас бағытқа біріктіруді көздейді. Бұл тәсіл мәдени кодты сыртқы таңбалардың жиынтығы ретінде ғана емес, тарихи мәнмәтін, визуалды тіл мен көрерменнің пайымдауын қамтитын динамикалық жүйе ретінде қарастыруға жол ашады. Сонымен қатар, жұмыста визуалды антропологиядағы «визуалды сауаттылық» пен «визуалды тәжірибе» ұғымдары мәдени кодты талдауға алғаш рет бейімделіп отыр.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Бұл мақалада «мәдени код» ұғымының теориялық мәні мен оның қазіргі өнертану ғылымындағы орны қарастырылады. Зерттеу жұмысында ең алдымен бейнелеу өнері мен визуалды саладағы мәдени кодтың ғылыми мағынасы сипатталады. Содан соң Қазақстанның гуманитарлық ғылымындағы, соның ішінде өнертану ғылымындағы бұл ұғымның қолданылу деңгейі, зерттеу әдістері мен бар теориялық олқылықтардың ғылымға тигізер әсері сараланады. Аталған міндеттерді орындау үшін арнайы ғылыми әдістер кешені пайдаланылды.

Бұл мәселелерді шешу үшін өнер туындыларын жан-жақты талдауға көмектесетін тиімді әдістер қолданылады. Зерттеудің соңында ғаламтор мен цифрлық ортада мәдени белгілердің қалай өзгеріп жатқаны анықталады. Сондай-ақ, жаңа технологиялардың біз көріп жүрген бейнелер мен белгілердің мән-мағынасын қалай өзгертіп жатқанына баға беріледі.

Зерттеудің негізгі болжамы бойынша, бейнелеу өнеріндегі мәдени кодты тек таңба немесе дайын символ деп шектемей, оның пайда болуының тарихи кезеңін, визуалды тілі мен көрермен көзқарасын түйістіретін тірі қарым-қатынас құралы ретінде тану маңызды. Егер мәдени код ұғымын шығарма мен көрерменнің үйлесімінен туындайтын ашық жүйе ретінде түсінсек, бұл тәсіл ұлттық болмысты сақтау мен оны заманға сай жаңғыртудың тиімді жолына айналады. Сонымен қатар,

бүгінгі цифрлық технологиялар мәдени кодтың қолданыс аясын кеңейтіп, оған жаңа мағыналық реңктер берумен бірге, өнер туындысының түпнұсқалық сипаты мен оның өзіне тән шынайы болмысын («аурасын») жаңаша зерделеуді талап етеді.

Зерттеудің әдістемелік негізі мәдени кодтың күрделі табиғатын жан-жақты ашатын өзара байланысты тәсілдерден тұрады. Оның ішінде семиотикалық әдіс мәдени кодты таңбалық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде зерделеуге негіз болды. Зерттеу жұмысында Пирс пен Соссюр жіктемелері басшылыққа алынып, таңбаның бейнелік, индекстік және символдық деңгейлерінің өнер туындысындағы өзара ұштасу сипаты талданды. Бұл ретте визуалды белгілердің мәдени мәнге ие болу жолдары нақтыланды.

Мәдени кодты біртұтас жүйе ретінде зерделеп, оның ішкі деңгейлерін ажыратуда құрылымдық-функционалдық талдаудың көмегі зор болды. Бұл ретте Лотманның «екінші деңгейлі модельдеуші жүйелер» (Лотман, 2023: 8) және Леви-Стростың мифтік құрылымдар туралы ойлары негізге алынып, мәдени кодтың тілдік және бейнелік жүйелермен ұқсастықтары мен айырмашылықтары сараланды.

Өнер туындыларын өзіндік бір көркем мәтін ретінде түсіндіру және олардың астарлы мағыналық қабаттарын ашу үшін герменевтикалық тәсіл тиімді болды. Бұл бағыт Эконың «ашық шығарма» теориясымен ұштаса отырып, мәдени кодтың мағыналық икемділігін және көрерменнің сол мағынаны қабылдаудағы белсенді рөлін айқындап берді.

Визуалды-антропологиялық талдау мәдени кодты тек шығарманың ішкі құрылымымен шектемей, көрерменнің күнделікті өмірі мен туындыны түсіну деңгейі (визуалды сауаттылығы) тұрғысынан зерттеуге көмектесті. Бұл тәсіл мәдени кодты бір орында тұрып қалған қатып қалған ұғым емес, көрерменнің қабылдауына қарай үнемі өзгеріп, жаңарып отыратын тірі жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Батыс пен шығыс (соның ішінде қазақ) мәдениетіндегі кеңістікті қабылдау ерекшеліктерін салыстыру үшін салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Осының нәтижесінде түрлі халықтардың мәдениеттеріндегі өнерді түсіну кодтарының айырмашылықтары айқындалып, сызықтық және панорамалық бейнелеу үлгілерінің өнер тіліне тигізген әсері нақтыланды. Зерттеу барысында жинақталған мәліметтер теориялық модельдеу әдісі арқылы жүйеленіп, мәдени кодты талдаудың төрт деңгейлі үлгісі жасалды. Сондай-ақ, оның әр қабатының өзара байланысы мен иерархиялық құрылымы нақтыланды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеудің материалы ретінде бейнелеу өнеріндегі мәдени код мәселесіне арналған философиялық, семиотикалық, мәдениеттанулық және өнертанулық еңбектер қолданылды. Барлық пайдаланылған әдебиеттер бірнеше негізгі топқа жіктелді. Бірінші санатты мәдени кодтың теориялық негізін қалаған классикалық семиотикалық және философиялық зерттеулер құрады. Олардың қатарына Ф. де Соссюрдің, Ч.С. Пирстің, Ю.М. Лотманның, У.Эконың және В.Беньяминнің іргелі еңбектерін жатқызуға болады. Екінші топқа мәдени кодтың ұйымдастырылу

тетіктерін және таралу жолдарын қарастырған К.Леви-Строс, Р.Барт пен М.Фуконың зерттеулері кірді.

Ұлттық контексті айқындайтын отандық ғалымдардың еңбектері зерттеудегі ең ауқымды бөлікті құрайды. Фольклортану мен мифология саласында С.А. Қасқабасов, Б. Әзібаева, А. Жақсылықов, Е. Тұрсынов, С. Қондыбай, З. Ахметжанова және А. Қодардың ізденістері негізге алынды. Әдебиеттану бағытында М.В. Румянцеваның биоморфтық және заттық кодтарды қарастыратын жұмыстары ескерілді. Мәдениеттану саласында С. Ақатаев, Қ. Нұрланова, А. Досымбаеваның, сондай-ақ мәдени кодтың көпдеңгейлі құрылымын ұсынған С.Ш. Аязбекованың зерттеулері маңызға ие болды. Ұлттық мәдениеттің символдық және рәсімдік ерекшеліктері Ж.Н. Шайғозова, А.Наурызбаева, С.К. Жүнісов және Г.Т. Жұмасейітованың еңбектерінде көрініс тапқан.

Өнертану саласы бойынша Р.А. Ергалиеваның XX ғасырдағы Қазақстан кескіндемесіндегі эпостық негіз бен ою-өрнек трансформациясына қатысты тұжырымдамалары, Д.С. Шарипованың «дала», «киіз үй», «тау» кодтарына жасаған талдаулары және А.К. Юсупованың 1990 жылдардағы ұлттық құндылықтардың жаңғыруы туралы еңбектері зерделенді. Сәулет өнеріндегі мәдени код мәселесі Х.Х. Труспековаңың мақалаларында, ал киіз үй бейнесінің иконографиялық ерекшелігі М. Келсінбек пен Д.С. Шарипованың бірлескен зерттеуінде қарастырылған. Қосымша әдіснамалық тірек ретінде Т.В. Вдовина мен Е.Н. Полюдованың визуалды зерттеулер саласындағы жұмыстары қолданылды. Отандық жарияланымдардың басым болуы зерттеудің Қазақстанның мәдени кеңістігіне бағытталғанын көрсетеді. Дереккөздерді таңдау олардың мәдени кодтың табиғаты мен өнердегі қызметін түсіндірудегі маңыздылығына негізделді.

3. Талқылау

Ғылыми мақалада бейнелеу өнеріндегі мәдени код мәселесі теориялық тұрғыдан зерделеніп, оның отандық гуманитарлық ғылымдардағы зерттелу деңгейіне талдау жасалды. Алынған нәтижелер мен ғылыми тұжырымдарды бұған дейінгі еңбектермен салыстыра отырып, бірқатар маңызды мәселелерді талқылау қажеттігі туындайды. Зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі ретінде бейнелеу өнеріндегі мәдени кодты талдаудың төрт деңгейлі үлгісі ұсынылды. Бұл жүйе перцептивтік, көркемдік-пішіндік, бейнелі-символдық және мәнмәтіндік деңгейлерді қамтиды. Ұсынылған үлгінің теориялық негізі ретінде Ю.М. Лотманның «екінші деңгейлі модельдеуші жүйелер» тұжырымдамасы алынды. Ғалымның пайымдауынша, өнер табиғи тілдің негізінде құрылатын екінші деңгейлі тіл болып табылады (Константинов, 2016: 131). Осы тұрғыдан алғанда, біздің зерттеу жұмысымыздағы төрт деңгейлі үлгі Лотман теориясын бейнелеу өнерінің визуалды ерекшелігіне бейімдей отырып, оның құрылымдық деңгейлерін нақтылай түседі. Егер Лотман өнерді жалпы қарым-қатынас үшін қажет құрылым ретінде қарастырса, бұл үлгі көрерменнің туындымен алғашқы танысу сәтінен бастап мәнмәтіндік мағынасына дейінгі барлық кезеңдерін жүйелі түрде сипаттайды.

Зерттеу барысында мәдени кодты айқындаудың бірнеше ғылыми бағыттары (антропологиялық, семиотикалық-құрылымдық, әлеуметтанулық және өнертанулық тәсілдер) сараланды. Бұл әдіснамалық бағыттарды өзара салыстыру нәтижесінде олардың әрқайсысына тән өзіндік артықшылықтары мен шектеулері анықталды. К.Г. Юнг іліміне негізделген антропологиялық тәсіл мәдени кодты ұжымдық бейсаналық деңгейіндегі әмбебап архетиптік құрылымдар ретінде қарастырса, Р. Барт, К. Леви-Стросс, М.Фуко еңбектеріндегі семиотикалық-құрылымдық бағыт оны мәдени ұғымдардың белгілі бір жүйесі ретінде түсіндіреді. Осы ретте әлеуметтанулық тәсіл кодтың этностық бірегейлікті қалыптастырудағы рөліне назар аударса, өнертанулық амал оның визуалды табиғаты мен пішіндік ерекшелігіне басымдық береді. Тәжірибе көрсеткендей, аталған тәсілдердің ешқайсысы жеке алғанда бейнелеу өнеріндегі мәдени кодтың күрделі табиғатын толық қамти алмайды, сондықтан мақалада өнердің визуалды-семиотикалық сипатын біріктіретін жаңа анықтама ұсынылды. Бұл тұжырымдама бойынша мәдени код тарихи мәнмәтін, семиотикалық құрылым және перцептивтік акт, яғни көрерменнің қабылдауы мен интерпретациялау қабілеті сияқты үш іргелі факторды байланыстыратын ашық қарым-қатынас механизмі ретінде сипатталады.

Отандық ғылымда «мәдени код» ұғымының әртүрлі деңгейде зерделенгендігін айқындау арқылы зерттеудің тағы бір маңызды нәтижесіне қол жеткізілді. Бүгінгі таңда бұл термин фольклортану мен әдебиеттану салаларында жүйелі әрі терең талданған. Мәселен, С.А. Қасқабасов, Б. Әзібаева, А. Жақсылықов, Е. Тұрсынов, С. Қондыбай, З. Ахметжанова және А. Қодар сияқты ғалымдар өз еңбектерінде қазақ дүниетанымының мифологиялық және фольклорлық негіздерін жан-жақты ашса, М.В. Румянцева мәдени кодтың көпдеңгейлі құрылымын сипаттап, оның ішіндегі биоморфтық және заттық кодтардың атқаратын қызметін көрсетті (Румянцева, 2020: 91). Сонымен қатар мәдениеттану бағытында С. Ақатаев, Қ. Нұрланова, А. Досымбаева, С.Ш. Аязбекова, Ж.Н. Шайғозова, А. Наурызбаева, С.К. Жүнісов пен Г.Т. Жұмасейітованың зерттеулерінде бұл ұғым ұлттық болмыстың терең қабаттарын тану құралы ретінде нәтижелі қолданылып келеді, ал өнертану саласында бұл мәселе көбіне нақты көркемдік материалдарды талдау мен ұлттық бейнелеу өнерінің іс-тәжірибелік қырларын зерттеу тұрғысынан қарастырылады.

Зерттеудің нәтижелері цифрлық технологиялар дәуіріндегі мәдени кодтың трансформациясы мәселесін де айқындады. В. Беньяминнің техника мен технологияның дамыған дәуірінде өнер туындысының өзіндік бірегейлігі мен қасиетінің, яғни аурасының жоғалуы туралы теориясы бүгінгі цифрлық үдерістер жағдайында жаңаша мағынаға ие болып отыр (Беньямин, 1996). Ғаламтор, жасанды интеллект және блокчейн технологиялары мәдени кодтың таралу жолдары мен қабылдану тәсілдерін түбегейлі өзгертті. Бір жағынан, ұлттық мәдени белгілердің қолжетімділігі артып, оларды әлемдік цифрлық кеңістікке интеграциялау мүмкіндігі кеңейсе, екінші жағынан, генеративті технологиялардың дамуы мәдени кодтың тек сыртқы пішіні ғана көшіріліп, ішкі терең мазмұнынан айырылу қаупін туғызады.

Бұл өзекті мәселе отандық өнертану ғылымында әлі де болса толық зерделене қоймағандықтан, болашақ ізденістердің маңызды бағытына айналмақ.

4. Зерттеу нәтижесі

Бейнелеу өнері қарым-қатынастың ерекше құралы ретінде танылады. Филология ғылымында әрбір сөз белгілі бір мағынаға ие болса, кескіндеме, мүсін және графикада бейнелер терең ой мен сезімді жеткізеді. Бұл бейнелердің мағынасы мәнмәтінге байланысты үнемі өзгеріп отырады. Осы өнер түрлеріндегі мәдени кодтың қызметін түсіну үшін, алдымен туындының семиотикалық, яғни таңбалық сипатын айқындау қажет. Басты мәселе – кенеп бетіне түсірілген немесе әртүрлі материалдан жасалған өнер туындыларының көрерменге сол мән-мағынаны қандай жолмен жеткізетіндігінде. Бұл сұраққа жауап беру үшін «таңба» мен «бейне» ұғымдарының аражігін ажыратып алу керек.

Дәстүрлі семиотикада таңба белгілі бір заттың не ұғымның орнын басушы ретінде түсіндіріледі. Алайда, туындыдағы көркемдік бейне тек қана алмастыру қызметін атқармайды. Ол пішін мен мазмұнның ажырамас бірлігінен тұратын күрделі құбылыс. Швейцариялық лингвист Фердинанд де Соссюр «Жалпы лингвистика курсы» атты еңбегінде таңбаны «белгілеуші мен белгіленушінің бірлігі» ретінде қарастырады (Соссюр, 2004: 100). Көркем шығармашылық тұрғысынан алғанда, бұл бірлік мүлдем басқаша сипатқа ие болады. Табиғи тілде сөз бен заттың арасындағы байланыс шартты әрі салыстырмалы болса, бейнелеу өнерінде жағдай өзгеше. Мәселен, американдық философ Чарльз Сандерс Пирс «таңба» сөзін қабылдауға қолжетімді нысанды белгілеу үшін қолданады (Пирс, 2000: 178). Пирстің ойынша, таңбаның иконалық (объектіге тікелей ұқсас), индекстік (объектіге нұсқайтын) және символдық (объектімен мәдени байланысы бар) түрлері кездеседі. Көркем бейне дәл осы иконалық немесе индекстік деңгейден символдық деңгейге ауысқан сәтте пайда болады. Дәл осы өтпелі кезеңде өнер туындысының пішіні көпмағыналы терең мазмұнды тасымалдаушыға айналады.

Юрий Михайлович Лотманның «екінші деңгейлі модельдеуші жүйелер» тұжырымдамасы қарастырылып отырған мәселені түсінуде ерекше маңызға ие. Оның пайымдауынша, өнер – табиғи тілдің (бірінші деңгейлі модельдеуші жүйенің) негізінде құрылатын «екінші тіл». Ғалым тілді үш түрге бөледі: а) табиғи тілдер (орыс, француз, эстон, чех тілдері); ә) жасанды тілдер (ғылым тілдері, метатілдер, шартты белгілер тілдері); б) екінші деңгейлі тілдер (екінші деңгейлі модельдеуші жүйелер) – табиғи тілдік деңгейдің үстіне құрылатын коммуникациялық құрылымдар (миф, дін). Өнер осы үшінші санатқа жатады (Константинов, 2016: 131). Бұл тұрғыдан алғанда, бейнелеу өнерінің туындысы жай ғана өздігінен әрекет ететін нысан емес, керісінше, «әр алуан кодтарды сақтайтын, қабылдаған ақпаратты өзгерте алатын және жаңа мағыналар тудыруға қауқарлы күрделі құрылғы» болып табылады. Демек, көркем мәтін шындықты жай ғана қайталамайды, оның өзіндік мағына тудыру тәсілі бар.

Егер осы ойды жалғастыратын болсақ, қарапайым таңбадан толыққанды көркем бейнеге өту үдерісін оны қабылдаушы субъектісіз (көрерменсіз) елестету мүмкін емес. Бұл ретте итальяндық ғалым Умберто Эконың «ашық шығарма» теориясына сүйенген жөн. Эко эстетикалық хабарламаның икемді белгілер жүйесін

қолданатынын және оның көрерменді бірлесіп шығармашылықпен айналысуға шақыратынын айтады. Себебі, көркем мәтін тастан жасалған өзгермейтін объект емес, ол көрерменге кең ой өрісін сыйлайды. Алайда, бұл мүмкіндіктер туындының өз құрылымымен шектеледі. «Шығарманы әртүрлі түсінуге болады, өйткені оның мағынасы бір арнамен шектелмеген. Ондағы көпжақты белгілер оқырманға еркіндік береді. Осының арқасында әрбір адам туындыдан үнемі жаңа мағына іздеп, оны өзінше қабылдайды» (Эко, 2004: 171).

«Код» терминінің таралу тарихы көбіне техникалық және ақпараттық ғылымдармен байланыстырылады. Бастапқыда ол ақпаратты жеткізу, өңдеу және сақтауға арналған шартты белгілер жүйесі ретінде түсінілді. Бұл мағынада код хабарламаның нақты әрі бірмәнді болуын қамтамасыз етті. Алайда, XX ғасырдың ортасынан бастап бұл термин гуманитарлық ғылымдарға ауысып, оның мағынасы айтарлықтай кеңейді. Гуманитарлық салаға «код» ұғымы семиотика, мәдениеттану, философия және тіл білімі арқылы еніп, бұл ғылымдардың әрқайсысында өзіндік жаңа мағыналық реңктерге ие болды.

Кодты тек ақпаратты шифрлаудың қатып қалған алгоритмі ретінде қарастыру қазіргі заманда өте тар көзқарас болып табылады. Егер техникада код кез келген түсініксіздікті жоюға тырысса, мәдениетте, керісінше, көпмағыналылық оның негізгі сипатына айналады. Бұл бағытта Ю.М. Лотман бастаған Тарту-Мәскеу семиотикалық мектебі өкілдерінің қосқан үлесі зор. Ғалым «тіл — бұл код пен оның тарихының қосындысы. Коммуникацияны осылай түсінудің өзінде іргелі тұжырымдар жатыр» деп пайымдайды (Лотман, 1970: 15). Мәдениет кодтар, мәтіндер және таңбалар жүйесі ретінде қарастырылды. Кез келген нысан (тіл, ғұрып, өнер туындысы) мағынаға ие болып, мәнін ашып оқуды қажет етеді.

Клод Леви-Стросс негізін қалаған құрылымдық бағытта мәдени кодтар ойлау жүйесін реттейтін логикалық пішіндер ретінде сипатталады. «...егер белгілі бір этнографиялық жиынтықтың өзгелерден елеулі айырмашылығы болса, біз оны мәдениет деп атаймыз» (Леви-Стросс, 1985: 263). Леви-Стросс тіпті ертедегі қоғамдардың өзінде әлеуметтік қарым-қатынастар символдық жүйеге бағынатынын және тотемдік түсініктер қоғамдағы жіктелу тетігі болып табылатынын көрсетті.

Ролан Барт бұл бағытты одан әрі дамыта отырып, мәдени кодты мәтінді ұйымдастыратын негізгі құралдың бірі ретінде түсіндірді. Оның пайымдауынша, мәдени код ұжымдық білім мен даналықты танытады. Сондықтан кез келген ғылыми, діни, адамгершіліктік немесе күнделікті тұрмыстық мәтін осы кодқа сүйенеді. Ол тілдің жай ғана бейтарап қарым-қатынас құралы емес, әлеуметтік-мәдени мағыналар мен құндылықтар жинақталған идеологиялық құрылым екенін баса айтты. «Барт мәтіннің өзегіне айналып, оған негіз болатын «адам білімінің кодын» (тарихи, философиялық, психологиялық, әдеби және т.б.) арнайы «мәдени» код деп атайды. Бұл ретте ол кез келген кодтың мәдени сипатқа ие екенін және оның күнделікті санаға сіңген стереотиптер жиынтығынан құралатынын көрсетеді» (Полякова, 2013: 164). Ал У. Эко кодты белгілер жүйесі мен мағыналық блоктарды өзара байланыстыратын және белгілі бір ережелерге бағынатын «коммуникативтік келісімдер жүйесі» ретінде қарастырды. Эконың пайымдауынша, әртүрлі әлеуметтік топтар өздерінің

идеологиялық ұстанымдарына сай бір хабарламаны әртекті қабылдайды. Осы көзқарас кейіннен визуалды өнерді талдауда көрерменнің мәртебесін жаңа шыңға шығарды.

Постструктурализм шеңберінде «код» ұғымы бұдан да тереңірек зерттелді. Мишель Фуко кодтарды мәдениет тілін, қабылдау жүйесі мен құндылықтарын реттейтін негізгі құрылымдармен («эпистемалармен») байланыстырды. Өз кезегінде Жак Деррида мағынаның таусылмайтын табиғатын және оның белгілердің шексіз алмасуы барысында үнемі түрленіп, жаңа сипатқа ие болатынын көрсетті. Осылайша, гуманитарлық ғылымда «код» мәдени көпмәнділікке ие болып, өнер туындысын талдаудың жаңа көкжиектерін ашты. Қазіргі заманда мәдени код дайын санат емес. Ол тарихи мәтін, символдық құрылымдар және көрерменнің көзқарасы тоғысқан жерде қызмет ететін қарым-қатынас тәсілі ретінде қарастырылады. Міне, осы ғылыми тұжырымдар бейнелеу өнерін күрделі таңбалар жүйесі ретінде зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл жүйеде мәдени кодтар өнер туындысы мен көрерменді өзара байланыстыратын басты дәнекер қызметін атқарады.

Қазақстан мәдениетіне қатысты сыни еңбектерде «мәдени код» ұғымының теориялық табиғаты нақтыланбай, ол шығармашылық ерекшеліктерді жалпылама сипаттайтын құрал ретінде ғана пайдаланылып келеді. Бүгінгі отандық ғылымның пәнаралық сипаты бұл санатты жаңа қырынан анықтауды қажет етеді. Бұл бағыттағы іргелі ізденістер аталған ұғымның мазмұнын байытып, қазіргі көркемдік үрдістерді жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі гуманитарлық білім жүйесінде «мәдени код» ұғымын айқындаудың бірнеше негізгі бағыты қалыптасты. Соның алғашқысы – антропологиялық тәсіл. Бұл бағыт мәдени кодты ұжымдық бейсаналық негізіндегі әмбебап архетиптік құрылымдар жиынтығы ретінде қарастырады. К.Г. Юнг іліміне сүйенетін бұл тәсілде ұжымдық бейсана дегеніміз – бүкіл адамзатқа ортақ ішкі түйсік пен естеліктер қоры. Ол әрбір адамның бойында бар (Юнг, 2020: 8).

Екінші, семиотикалық-құрылымдық бағыт мәдени кодты мәдениет аясындағы таңбалардың пайда болуы мен оларды түсіну амалдарының жиынтығы деп біледі. Зерттеушілердің тұжырымдауынша, мәдени код – сан алуан таңбалық жүйелер арқылы қоғамдық нормаларды, құндылықтар мен мінез-құлық үлгілерін тарататын мәдени мағыналар жүйесі. Р. Барт, К. Леви-Стросс, М.Фуко сынды ғалымдар мәдени кодтың жұмыс істеу механизмдерін әртүрлі аспектілерде зерттеп, оның қоғамдық сананы қалыптастырудағы рөлін айқындады. Мишель Фуко кодтарды «эпистема» ұғымымен байланыстырады. Оның пайымдауынша, эпистемалар – нақты бір тарихи кезеңдегі мәдениет тілін, таным-қабылдауын, өзара алмасу мен құндылықтар жүйесін реттеп отыратын негізгі құрылымдар болып табылады. Бұл тұрғыдан алғанда, эпистема «тарихи априори», «білім кеңістігі» және «эпистемологиялық диспозиция» ретінде сипатталады» (Бокарева 2019: 7).

Өз кезегінде әлеуметтанулық бағыт мәдени кодтың әлеуметтік ортамен және бірегейлікпен байланысын алдынғы орынға қояды. Бұл бағыт аясында мәдени код адамның белгілі бір ұлтқа, этносқа немесе мәдени қауымдастыққа жататындығы туралы ақпарат сақталған «терең құрылым» ретінде қарастырылады. Ал, арнайы

зерделеуді қажет ететін өнертанулық тәсіл кодтың визуалды табиғатына басымдық береді. Бұл бағыт аясында мәдени код белгілі бір дәуірдің немесе ағымның стилін айқындайтын визуалды тіл элементтері ретінде түсіндіріледі. Қалыптасқан ғылыми бағыттардың өзіндік артықшылықтары бар болғанымен, кемшіліктері де жоқ емес. Сондықтан, бейнелеу өнерін визуалды-семиотикалық жүйе ретінде қарастыратын, оның құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктерін тұтас қамтитын жаңа анықтаманы ұсыну қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, бейнелеу өнеріндегі мәдени кодты таңбалық жүйенің символдық деңгейінде қызмет ететін, өнерді эстетикалық тұрғыда қабылдау үдерісінде мағыналық құрылымдарды өзектендіретін, визуалды белгілердің (форма, түс, композиция) тарихи қалыптасқан әрі әлеуметтік тұрғыдан бекітілген құрылымы ретінде анықтаған жөн. Себебі, мәдени код үш іргелі факторды біріктіретін ашық қарым-қатынас механизмі. Тарихи контекст, семиотикалық құрылым және перцептивтік акт (көрерменнің интерпретациялау қабілеті) өзара әрекеттесіп, бейнелеу өнері туындысының мағыналық өрісін үнемі жаңартып отырады.

«Мәдени код» ұғымының бейнелеу өнеріндегі рөлін түсіну үшін, оның Қазақстанның өзге гуманитарлық ғылымдарында зерттелу деңгейіне талдау жасау маңызды. Қазіргі таңда бұл тұжырымдама фольклортану, әдебиеттану және мәдениеттану аясында кеңінен қарастырылып келеді. Өз кезегінде, отандық өнертану саласында зерттеу материалдарының көптігіне қарамастан, аталған мәселені теориялық тұрғыдан пайымдау жағы әлі де тереңдетуді қажет етеді.

Қазақстанда «мәдени код» фольклор мен көркем әдебиет материалдары негізінде барынша жүйелі әрі терең зерттелді. С.А. Қасқабасов, Б. Әзібаева, А. Жақсылықов, Е. Тұрсынов, С. Қондыбай, З. Ахметжанова және А. Қодар сияқты ғалымдардың еңбектерінде қазақ дүниетанымының мифологиялық және фольклорлық негіздері терең зерделенді. Ғалымдар қазақтың дәстүрлі мәдениеті тұрақты екіұдай оппозициялар (өмір – өлім, өзгенікі – өзінікі, жоғары – төмен) жүйесіне, сондай-ақ ұжымдық бейсаналық кодтары ретінде қарастыруға болатын архетиптік бейнелерге негізделетінін дәлелдеді. Фольклортанушылар көшпелі сана үшін жануарлар (зооморфтық) және табиғат кодтарының түпнегізгі мәнге ие екенін айқындап берді. Бұл жүйеде жануарлар әлемі мен табиғат құбылыстары жай ғана фон емес, мәдени мағына тудыру үдерісінің белсенді қатысушылары ретінде көрінеді.

Аталған мәселені жүйелеуге М.В. Румянцева елеулі үлес қосты. Оның қазақ көркем әдебиеті материалдары негізіндегі ізденістерінде мәдени код көпдеңгейлі құрылым ретінде айқындалады. Ғалым биоморфтық және заттық кодтарды зерделей келе, олардың мәтін кеңістігін ұйымдастырудағы және этникалық мағыналарды жеткізудегі функционалдық рөлін ашып көрсетеді. Румянцеваның пайымдауынша, «мәдени кодтар арасындағы белгілердің ауысуы тілдік деңгейде метафора, метонимия, фразеологизм және бейнелі салыстырулар сияқты екіншілік атауларды тудырады. Метафоралық салыстырулар қоршаған ортаның әртүрлі санаттарын өзара байланыстыра отырып, әлем туралы жаңа білім мен түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді» (Румянцева 2020: 91). Осылайша, отандық фольклортану мен әдебиеттану ғылымы мәдени кодтарды анықтау мен оларды интерпретациялауда ауқымды әдістемелік тәжірибе жинақтады.

Мәдени код ұғымы қазақстандық мәдениеттануда дәстүрлі құндылықтар мен қазіргі заманғы жаңашыл үрдістерді зерттеу барысында қолданысқа енді. Мұнда бұл санат жекелеген мәтіндерді егжей-тегжейлі талдау үшін емес, негізінен ұлттық дүниетанымның терең қабаттарын сипаттау үшін пайдаланылады. С. Ақатаев, Қ. Нұрланова және А. Досымбаеваның зерттеулерінде мәдени код қазақ мәдениетінің бірегейлігін сақтайтын тұрақты мағыналар жиынтығы деп түсіндіріледі. Авторлар бұл концепцияны космогониялық түсініктер, кеңістік пен уақыт өлшемдері, салт-дәстүрлер мен туыстық байланыстар жүйесі тұрғысынан талдайды.

С.Ш. Аязбекованың зерттеулерінде қазақтың мәдени коды онтологиялық, семиотикалық, аксиологиялық және праксеологиялық (іс-әрекеттік) деңгейлерді қамтитын күрделі құрылым ретінде айқындалады. Мұндай көпөлшемді үлгі мәдени кодты символдардың механикалық жиынтығы емес, қоғам тынысы мен шығармашылық тәжірибені реттейтін іргелі тетік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Ж.Н. Шайғозова мен А. Наурызбаева өз еңбектерінде ұлттық мәдениеттің символдық мағыналарын зерделей келе, код арқылы түпнегізгі құндылықтардың трансформациялану және жеткізілу заңдылықтарын айқындайды. «Семиотикалық тұрғыдан қарасақ, туындының материалы, түсі мен құрылымы сияқты әрбір бөлшегі мәдени мағыналарды жеткізетін таңбалық құрал ретінде қызмет етеді» (Хазбулатов 2024: 9). Өз кезегінде С.К. Жүнісов пен Г.Т. Жұмасейітова мәдениеттің архаикалық қабаттарына үңіліп, ежелгі мәдени кодтың құрылымдық элементтері ретінде бақсылық сарындарды бөліп көрсетеді. Авторлар бақсылық мотивтердің отандық өнерде сан алуан көркемдік пішіндерде мезгіл-мезгіл жаңғырып отыратын терең архетиптік негіз ретінде сақталғанын негіздейді.

Мәдениеттанулық тәсіл мәдени кодты жүйе құраушы басты санат ретінде пайымдауға негіз қалады. Бұл қадам өнертану ғылымын туындылардағы этникалық мотивтерді үстірт тіркеумен шектелмей, олардың шығарма құрылымындағы функционалдық рөлін айқындауға бағыттайды. Әдебиеттану мен мәдениеттану салаларымен салыстырғанда, отандық өнертану ғылымында мәдени код санаты негізінен эмпирикалық деңгейде қарастырылады. Мұндағы ізденістердің өзегі бейнелеу өнері мен сәулет туындыларындағы «ұлттық», «этникалық» немесе «архетиптік» белгілерді анықтау мен сипаттауға бағытталған. Қазақстан бейнелеу өнерінің қалыптасуы мен дамуындағы этникалық кодтар жүйесі Р.А. Ергалиева жетекшілік еткен ғылыми жобалар аясында және автордың отандық өнердегі тәуелсіздік идеяларының орнығуын зерделейтін іргелі еңбектерінде жан-жақты қарастырылған (Ергалиева 2011: 9).

Бейнелеу өнері кеңістігінде бұл мәселені терең зерделеген ғалым қазақстандық суретшілердің XX ғасырдағы шығармашылығына тән дәстүрлі сананың тұрақты этникалық коды ретінде «эпостық негіз» тұжырымдамасын ұсынады. Р.А. Ергалиева өз еңбектерінде ұлттық ою-өрнектің заманауи кескіндемедегі трансформациясына ерекше мән береді. Ол өрнекті қолданудың абстрактілі, колористік және шынайы бағытын жіктейді. Зерттеуші ою-өрнектің тар этникалық шеңберден шығып, әмбебап көркемдік кодқа айналу үдерісін айқындайды, бұл бүгінгі өнердің даму тенденцияларын саралауда ерекше орын алады. «Ою-өрнектің ұлттық бірегейлікті

айқындаушы белгіден біртіндеп жалпыадамзаттық (әмбебап) мәдени код деңгейіне көтерілу үдерісі байқалады» (Ергалиева, 2017: 40).

Өз кезегінде Д.С. Шарипова қазақстандық кескіндеме өнеріндегі көркемдік әлем бейнесін қалыптастыратын іргелі кеңістік тұжырымдамаларына жүйелі талдау жасайды. Ол «дала», «киіз үй», «тау» сияқты кодтарды зерделей отырып, олардың әлеуметтік-мәдени контекстпен байланысын және уақыт ағымындағы трансформациясын ашып көрсетеді. Ал, А.К. Юсупова 1990 жылдардағы өнер үдерісіне назар аударып, бұл кезеңдегі рухани-ұлттық құндылықтардың қайта жаңғыруын және суретшілердің трансформацияланған архетиптер мен көне тотемдік символдарға бет бұру заңдылықтарын айқындайды. А.К. Юсупова 1990 жылдардағы өнердің басты өзегі ретінде рухани-ұлттық құндылықтардың қайта жаңғыруын атайды. Зерттеушінің пайымдауынша, бұл үдеріс суретшілердің өзіндік көркемдік пайымын архетиптермен, көне тотемдік белгілермен және сакральды культтердің трансформациялануымен ұштастырып, кенеп бетін мистикалық қуатпен толтыруы арқылы көрініс табады (Юсупова, 2009: 75).

Нақты бір мәдени кодты зерттеудің айқын мысалы ретінде М. Келсінбек пен Д.С. Шарипованың кескіндемедегі киіз үй бейнесіне арналған еңбегін атауға болады. Авторлар бұл бейненің этнографиялық зат деңгейінен ұлттық бірегейлік символына дейін эволюцияланып, отандық және әлемдік аудиторияға бірдей пайымдалатын іргелі иконографиялық кодқа айналғанын негіздейді. Сәулет өнеріндегі мәдени кодтар мәселесі Х.Х. Труспековаңың қазіргі Қазақстан сәулет өнеріне арналған ұжымдық монографияларында қарастырылған. Өз еңбектерінде Х.Х. Труспекова Қазақстан мәдениетінің қазіргі контекстінің қалыптасуына ықпал еткен жағдайларға да сипаттама берген. Ғалымның айтуынша, өткен дәуірдің стилистикалық бейнесі туындының концептуалды мақсатына сай соцреализм, неоимпрессионизм, символизм және примитивизм көркемдік тәжірибелеріне сүйене отырып айқындалады (Труспекова 2021: 249).

Х.Х. Труспекова ұлттық мәдени кодтардың маңызын Астана қаласының концепциясы мен оның негізгі ғимараттарын жобалау үдерісі арқылы ашып көрсетеді. Оның пайымдауында, «көптеген ғимараттардың архитектурасы қазіргі заманғы урбанизмдегі интернационалды стильге толық сәйкес болғанымен», бас қала сәулетіндегі «күмбездер мен цилиндрлік конструкциялардың кеңінен пайдаланылуы» басты ұлттық белгілердің бірі болып табылады («Лазурный квартал», «Сезам» кешендері).

XXI ғасырдағы Қазақстан сәулет өнеріндегі стильдік ізденістердің күрделі үдерістерін саралай келе, зерттеуші жаңа бағыттың жалпы парадигмасын ұсынады. Ғалымның пайымдауынша, «ұлттық бірегейлікті іздеудегі архитектуралық-көркем композицияларда аңыз, миф, тарих, тарихи-мәдени контекст пен аймақ табиғаты Еуразия көшпелілері санасының ұлттық мәдени кодтарын қалыптастырған факторлар ретінде Астананың маңызды ғимараттарының концептуалдық негізіне айналды» (Труспекова 2022: 197). Бұл парадигма «Хан Шатыр» сауда-ойын-сауық орталығының сәулеттік шешімінен де айқын көрінеді. Х.Х. Труспкованың пікірінше, «Хан Шатыр» нысаны «көшпелілердің мәдени кодтарын бойына толық сіңірген,

онда тек қазақтың дәстүрлі формасы ғана емес, тұтас көшпелілер әлемінің бейнесі бар». Осылайша, елорданың урбанистік нысандары «қазақ ұлттық мәдениеті мәтінін қайта ойластырудың өзіндік үлгісіне айналуда».

Х.Х. Труспекова мәдени код пен тарихи жадты ұштастыра отырып, аймақтағы кесенелердің сақталуы көшпелілердің ата-баба рухына тағзым ету дәстүрін айғақтайтынын атап көрсетеді. Өнертанушы қазақ санасындағы мәдени кодтардың заманауи урбанистік ландшафтпен байланысын негіздей отырып, халықтық жадтың жазба деректерде қатталмаған сакральды ақпаратты сақтайтынын тұжырымдайды. Сонымен бірге зерттеуші қазақ халқының Махамбет Өтемісұлы, Кенесары хан, Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов секілді ұлы тұлғалары мен зиялылары өз заманындағы қалалық мәдени ортада өзіндік қолтаңба қалдырғанын көрсетеді. Аталған тарихи тұлғалар қазақ қоғамының ұлттық санасына терең сіңген «естелік орындары» ретінде қазіргі таңда да халықтың мәдени болмысында маңызды рөл атқарып келеді.

Х.Х. Труспекова өз ізденістерінде инновациялық-эксперименталды көркемдік формалардың дәстүрлі мәдениетпен сабақтастығын зерделеп, заманауи өнер шеберлерінің этникалық кодты жаңғырту арқылы туындыларына тереңдік дарытатынын атап көрсетеді. Өзекті өнер туындыларының эмоционалды-семантикалық және философиялық астары ұлттық тамырларға иек арту үдерісінде анағұрлым күрделеніп, мазмұндана түседі.

Қазіргі зерттеулердің жай-күйіне жасалған шолуды қорытындылай келе, негізгі ғылыми проблеманы айқындау қажет. Отандық өнертанулық сыни мақалаларда, эсселер мен кейбір академиялық еңбектерде «мәдени код» ұғымы тым кең әрі бұлыңғыр мағынада қолданылуда. Көбіне бұл санат авторлық өнертанулық қолтаңбаға берілген жалпылама сипаттама немесе белгілі бір бағыттың тақырыптық өзегін белгілеу деңгейінде ғана шектеледі. Өнертанушылар жинақтаған ауқымды эмпирикалық материал мен оның теориялық тұрғыдан терең қорытылмауы арасындағы алшақтық әдістемелік деңгейде де айқын байқалады. Зерттеушілер «орнаменталды» немесе «зооморфтық» кодтарды сипаттағанда, семиотикалық теорияға сирек жүгінеді, сондай-ақ таңба, символ және тікелей код деңгейлерінің құрылымдық аражігін ажыратпайды. Мұндай үстірттік құнды ғылыми бақылаулардың жүйесіз қалуына әкеп соқтырады, соның салдарынан олар заманауи өнер құбылыстарын болжау мен талдауға негіз бола алатын біртұтас концептуалды жүйеге бірікпейді. Қазақстан өнертану ғылымы «мәдени код» санатын интуитивті қолдану деңгейінен нақты ғылыми-аналитикалық құралға айналдыруы тиіс. Бұл бұған дейін жинақталған материалдарды жалпылауды ғана емес, визуалды туындыларды күрделі кодтық жүйелер ретінде зерделеуге мүмкіндік беретін нақты әдістемені қалыптастыруды талап етеді.

Мақалада мәдени кодты талдаудың төрт деңгейлі моделі ұсынылады. Аталған модель перцептивтік, көркемдік-пішіндік, бейнелі-символдық және мәнмәтінді деңгейлерді қамтиды. Мұндағы әрбір келесі кезең алдыңғы деңгейдің мәнін жоққа шығармайды, қайта оны тереңдетіп, толықтыра түседі.

Мәдени кодтың алғашқы әрі ең негізгі деңгейі мәдениеттің кеңістік пен визуалды болмысты қабылдау ерекшелігін қалыптастыруымен байланысты. Біз

қоршаған ортаны «өзгермейтін қалпында» емес, белгілі бір мәдени сүзгіден өткізіп танимыз. Семиотикалық дәстүрде бұл құбылысты кейде мәдени бейсаналық деп те атайды. Осы орайда «мәдениет суретші мен көрерменнің қабылдау қабілетін қалай қалыптастырады?» деген заңды сұрақ туындайды. Оның жауабы кеңістікті бейнелеу үлгілерінің әртүрлілігінен байқалады. Классикалық Батыс Еуропа кескіндемесі мен дәстүрлі Шығыс өнерін салыстыру арқылы олардың арасындағы түбегейлі айырмашылықты аңғару қиын емес. Батыс дәстүрінде Ренессанс дәуірінен бастап сызықтық перспектива үстемдікке ие болды. Көрерменнің көзқарасы бір нүктеге бекітіліп, түйісу нүктесі бүкіл композицияны үйлестіретін негізгі тіреу нүктесіне айналып, кеңістіктің тереңдігі мен объектілердің масштабын анықтайды. Ал, көшпелі өмір салтына негізделген мәдениеттерде, соның ішінде қазақ дәстүрінде, мүлде өзгеше кеңістіктік ойлау жүйесі қалыптасқан. Мұнда сызықтық емес, панорамалық, яғни шеңберлік қабылдау үлгісі басым. Ұлан-ғайыр далада біртұтас түйісу нүктесі болмайды. ол төрт құбылаға бірдей ашық. Осындай координаттар жүйесінде тік сызық қасиетті (сакралды) мәнге ие (көк аспан – ата-бабалар рухы – Тәңірі), ал көлденең сызық жол, қозғалыс пен шексіздікті білдіреді. Бұл ерекшелік сәндік-қолданбалы өнерден айқын көрінеді: мұндағы ою-өрнектер тура перспектива заңдылықтарымен емес, көшпелі өмір ырғағындай шексіз қайталанатын айналмалы жүйемен салынады.

Талдаудың екінші деңгейі өнердің көркемдік тілімен (көркемдік-пішіндік код) тікелей байланысты. Егер бірінші деңгейде адам көргенің қалай түсінеді деген сұраққа жауап берілсе, екінші деңгейде көрген бейнені жазықтықта қалай бейнелейді деген мәселені қарастырады. Бұл кезеңде суретшінің саналы таңдауы алдыңғы орынға шығады.

Үшінші деңгей – иконографиялық код (бейнелер мен символдар деңгейі). Бұл – өнертану ғылымында ең терең зерттелген бағыт. Иконографиялық код танымал бейнелермен, сюжеттік желілермен, атрибуттармен символдармен тығыз байланысты. Олар белгілі бір мәдениет өкілдеріне түсінікті, мағынасы алдын ала айқындалған ұғымдарды тасымалдайды. Ең негізгі иконографиялық код ретінде қазақтың дәстүрлі ою-өрнек жүйесін қарастыруға болады. Р.А. Ергалиева негіздеп көрсеткендей, ою-өрнек – жай ғана декоративті әшекей емес, ол – ауқымды ақпараттық-семантикалық қазына. Ою-өрнектің әрбір элементі (қошқармүйіз, түйетабан, гүл, космогониялық белгілер) мифологиялық түсініктерге, шаруашылық құрылымға немесе әлеуметтік иерархияға сілтейтін өзіндік мағынаға ие. Иконографиялық код тұрақты емес, тарихи сипатқа ие, сондықтан оны талдау үнемі тарихи контекстпен салыстыра тексеруді талап етеді. «Ою-өрнек түрлерінің заманауи өнерде жаңаша бейнеленіп, өзгеруі – XX ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейін қазақ көркемдік мектебі үшін ұлттық бірегейлікті (идентификацияны) айқындайтын басты өлшем болып келеді» (Ергалиева, 2017: 11).

Талдаудың төртінші, ең терең деңгейі мәнмәтінді кодты зерделеумен тікелей байланысты. Бұл деңгей суреттің өзіне ғана қарап қоймай, оның айналасындағы жағдайды, туындының қай заманда, қандай қоғамда және кімнің билігі кезінде салынғанын зерттейді. Себебі, кез келген картина сол дәуірдің саясатын, әлеуметтік

жағдайын немесе соған деген наразылықты еріксіз көрсетеді. Мәнмәтінді код дегеніміз – өмірдегі шынайы оқиғалар мен заман тынысының сурет ішіне мағына болып енуі.

Қорыта айтқанда, бұл төрт деңгейлі жүйе (қабылдау – көркемдік-пішін – бейне мен символ – мәнмәтін) өнер туындысын толық түсінуге көмектеседі. Ол зерттеушіге суреттегі заттарды жай ғана тізіп шықпай, оның астарлы мағынасын терең талдауға жол ашады. Әр деңгей суреттің жаңа бір қырын көрсетеді. Ал, оларды бірге қарастырғанда, туындының суретші ішкі сезімі мен сол заманның талабына қалай жауап бергенін, яғни мәдени кодтың қалай жұмыс істейтінін анық көруге болады.

Дәстүрлі өнертану ғылымы өнер туындысына тек оқшауланған объект ретінде қараумен шектеледі. Ол көбіне «туындының авторы кім, ол қай стильде орындалған және мұнда не бейнеленген?» деген сұрақтар төңірегінде ғана жауап іздейді. Бұл тәсілдің классикалық ғылым үшін маңызы зор болғанымен, ол туындының қоғамға қалай әсер ететінін, кейбір мәдени кодтардың неліктен ғасырлар бойы сақталып, ал басқаларының тез ұмытылатынын және көрерменнің бейнелік мағынаны қалай қабылдайтынын толық түсіндіре алмайды. Себебі, классикалық өнертану шығарманың әлеуметтік қызметі мен оның идеологиялық жүктемесіне терең бойламайды. Дәл осы олқылықтың орнын толтыруды және аталған мәселелерді жүйелі зерделеуді қазіргі заманауи визуалды зерттеулер бағыты өз міндетіне алады.

«XX ғасырға дейін қоршаған ортаны танытудың ең басты жолы оны кенепке түсіру болды, ал сол суреттердің мән-мағынасын тек өнертанушылар ғана түсіндіріп бере алатын» (Вдовина, 2012: 17). XX ғасырда көркем бейнелерді сақтап қалатын өзге де тәсілдердің пайда болуына байланысты визуалды бейнелерді түсіндіру міндеті бұдан былай өнертанушылардың тар шеңберінде қалмай, көпсалалы ғылыми дискурстың нысанына айналды. Бұл тұрғыдан алғанда, визуалды зерттеулер – бейнеге заманның, саясат пен қоғамдық үдерістердің өзара байланыс алаңы ретінде қарайтын пәнаралық тәсіл. Мұнда өнер туындысы жай ғана пассивті көркем бейне емес, адамның ойы мен дүниетанымына ықпал ететін белсенді әлеуметтік күш ретінде қарастырылады. Осыған байланысты мәдени кодты зерттеудің де мәні өзгереді. Енді мәдени код – суреттің ішінде қатып қалған, өзгермейтін таңба емес. Керісінше, ол көрермен туындыға қарап, оны өз заманының тұрғысынан түсінген сәтте ғана жаңа мағына бере бастайтын тірі байланыс құралы.

Визуалды зерттеулер аясында өнер туындысын жай ғана сыртынан сипаттап қою жеткіліксіз. Оның орнына төрт негізгі кезеңнен тұратын кешенді талдау жүйесі қолданылады:

1. Бейненің жасалу тарихы: туындыны кім, қашан, неліктен және қандай техникалық тәсілдермен дүниеге әкелгенін анықтау.

2. Көркем бейненің өзіндік мазмұны: шығарманы дербес визуалды мәтін ретінде қарастырып, оның ішіндегі мәдени кодтардың барлық деңгейін ашу.

3. Бейненің қоғамда таралуы: туындының көрерменге жету жолын, оның көрмелерде, медиа кеңістікте қалай таратылғанын зерделеу.

4. Қабылдау және түсіну үдерісі: әртүрлі дәуір мен мәдениет өкілдерінің бұл бейнені қалай пайымдап, оған қандай мағына бергенін айқындау.

№1 кесте. Мәдени кодты түсінудегі көрермен факторының салыстырмалы талдауы

Салыстырмалы өлшемшарт	Дәстүрлі өнертану	Қазіргі визуалды зерттеулер
Көрерменнің ролі	Пассивті бақылаушы	Белсенді интерпретатор
Мағынаны қалыптастыру	Автор тарапынан	Көрермен және автор арасындағы диалог
Мәдени кодтың сипаты	Тұрақты, өзгемейтін	Динамикалық, мәнмәтінге байланысты
Түсіндіру еркіндігі	Бірмәнді	Көпмәнді, ашық
Негізгі өкілдері	Вёльфлин, Панофский	Эко, Лотман, Барт

Визуалды зерттеулер бағытының ғылымға қосқан басты үлестерінің бірі – өнер туындысын қабылдаудағы көрерменнің рөлін жаңаша түсіну. Заманауи визуалды зерттеулер мәдени код өздігінен өмір сүрмейді, ол тек көрермен туындымен бетпе-бет келген сәтте ғана жанданады деп тұжырымдайды. Бұған қоса, әртүрлі ортадан шыққан көрермендер бір кодтың әртүрлі мағыналық қабаттарын аша алады. Мысал ретінде қазақ ою-өрнегін алайық. Бір ғана бейнелік код әр көрермен үшін әртүрлі қызмет атқаруы мүмкін.

Жаһандану үдерісі бір ұлттық мәдениеттің ішінде мәдени таным деңгейі әртүрлі көрермен топтарының қалыптасуына әкелді. Бүгінде қоғамның бір бөлігі дәстүрлі мағыналарды жадында жақсы сақтаса, екіншілері олардан алшақтап қалған, ал үшіншілері сол кодтарды заманауи үлгіде қайта жаңғыртып жатыр.

Біздің зерттеуіміздің шеңберінде визуалды антропология бағытының әдіснамалық құндылығы өте жоғары. Антропология мен визуалды зерттеулердің түйісуінде пайда болған бұл пән адамдардың қоршаған болмысты қабылдау үшін бейнелерді қалай тудыратынын және оларды қалай пайдаланатынын зерттейді. Визуалды антрополог өнер туындыларымен (музейлік жәдігерлермен) ғана шектелмейді, ол адам өміріндегі барлық визуалды кеңістікті: фотография, кино, жарнама, тұрмыстық заттар мен ғұрыптық іс-әрекеттерді тұтас қамтиды.

Мәдени кодты терең талдау үшін визуалды антропология екі маңызды ұғымды ұсынады:

1. Визуалды сауаттылық. Ол дегеніміз – адамның өз мәдениеті шеңберіндегі бейнелерді «оқи» және түсіне алу қабілеті. «адамның көрген бейнелерін саналы түрде қабылдап, олардың ішкі құрылымы мен мазмұнын талдай білу, сондай-ақ заманауи визуалды тілде жаңа көркем бейнелерді сауатты тудыра алу қабілеті» (Полюдова, 2012: 17).

2. Визуалды тәжірибе. Бұл ұғым бейнелерді жасау мен қабылдауды жай ғана сырттай тамашалау (эстетикалық ләззат алу) емес, күнделікті өмірдің ажырамас әрекеті ретінде қарастыру. Осы тұрғыдан алғанда, мәдени код – бұл жай ғана дайын мағыналардың жиынтығы емес. Ол – адамдардың өмірде бағдарлануына, өз бірегейлігін сезінуіне және «өзім» мен «өзге» арасындағы мәдени шекараны айқындауына көмектесетін негізгі құрал.

Осылайша, зерттеу назарын тек дайын туындыдан оны бақылайтын көрерменге, таза эстетикадан күнделікті тәжірибеге аудару мәдени кодтың жаңа қырларын ашады. Біз кодқа тек қатып қалған ұлттық белгілер жиынтығы ретінде қарауды тоқтатамыз. Керісінше, оны адамдардың бір-бірін түсінуі немесе өз ерекшелігін көрсетуі үшін қолданатын икемді, құбылмалы әрі заманға сай үнемі жаңарып отыратын маңызды ресурсы ретінде қабылдай бастаймыз.

Өнердегі мәдени код туралы айтқанда, ұлттық болмыс (бірегейлік) мәселесі міндетті түрде алдымыздан шығады. Бұл кездейсоқ емес, себебі қоғам қандай да бір тығырыққа тірелгенде немесе үлкен өзгерістерді бастан кешкенде, адамдар өз түп-тамырын іздеп, ата-бабадан қалған ұлттық кодқа сүйене бастайды. Тәуелсіздігін жаңа алып, өзін қайта танып жатқан Қазақстан үшін бұл өте өзекті мәселе болды.

Қазақ кескіндемесінде мәдени код арқылы өз болмысын іздеу үдерісі Тәуелсіздік алған жылдардан бері тоқтаған емес. Зерттеуші А.К. Юсупова айтқандай, 1990-жылдардағы өнер ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртуға ұмтылды. Суретшілер көне бейнелер мен тотемдік белгілерге қайта оралып, бүгінгі күнді түсіну үшін өткен тарихқа үңілді. Кеңестік идеология құлағаннан кейін пайда болған рухани кеңістікті толтыру үшін қазақ суретшілері мәдени кодтың семантикалық қабаттарын біртіндеп аша бастады. Алайда, өткенге оралу оңай болмады. Р.А. Ергалиева атап өткендей, қарапайым ою-өрнекті жай ғана көшіре салу өнерді тереңдетпейді. Ою-өрнек ұлттық шеңберден шығып, бүкіл адамзат түсінетін деңгейге көтерілуі үшін суретшіге үлкен ізденіс керек. Мәдени кодпен шынайы жұмыс суретші оны заманауи өнер тіліне икемдеп, басқа мәдениет өкілдері де түсінетіндей етіп өзгерткенде ғана басталады. Бұл ретте киіз үй бейнесінің орны ерекше. Зерттеушілер М. Келсінбек пен Д. Шарипованың пайымдауынша, қазіргі өнерде киіз үй жай ғана тұрмыстық зат емес. «Ол халықтың рухани дүниесінің, тарихи жадының және мәдени кодының көрінісі» (Келсинбек, 2025: 202). Бүгінде суретшілер оны ең күтпеген жерлерде – қала көріністерінде, заманауи суреттерде, тіпті цифрлық өнерде қолданып жүр. Киіз үйді көрген кезде кез келген отандық көрермен оны бірден таниды және іштей жылылықты сезінеді. Сондықтан, бұл бейне дәстүр мен бүгінгі күннің, ұлттық пен жаһандық құндылықтардың арасын жалғап тұрған алтын көпір іспетті.

Бүгінгі таңда мәдени код мүлдем жаңа, тіпті ең күрделі сын-қатерге – цифрлық төңкеріске тап болды. Өнер туындыларының кенеп пен бояудан ғаламтор кеңістігіне ауысуы олардың тек таралу жолын ғана емес, болмыс-тәбиғатын да түбегейлі өзгертті. Ғаламтор, жасанды интеллект және блокчейн дәуірінде мәдени кодтың қандай күйге түскенін бөлек қарастыру керек.

Мәдени белгілер цифрлық ортаға көшкенде екі үлкен өзгеріс байқалады. Біріншіден, ғаламторда «түпнұсқа» деген ұғым жоғалады. Бұрын көрермен суретті тамашалау үшін мұражайға баратын, суретшінің шеберханасына бас сұғатын немесе кітап, энциклопедия бетін ашатын. Яғни, туындымен белгілі бір жерде және белгілі бір уақытта кездесетін. Ал, қазір кез-келген бейне миллиондаған данамен лезде тарап, кез келген жерде қолжетімді болып отыр. Бұл мәдени кодтың нақты бір түпнұсқаға ғана байланып қалмайтынын көрсетеді. Ол ғаламторда өз бетінше өмір сүре бастайды, әртүрлі сайттар мен әлеуметтік желілердің алгоритмдеріне,

парақшаның сипатына және оқырмандардың талғамына қарай құбылып, өзгеріп отырады. Екіншіден, ғаламтор мәдени кодты қолданудың жаңа жолдарын ашты. Мысалы, танымал ұлттық бейнелерді пайдаланып жасалған қарапайым әзіл-қалжың сипаттағы желілік суреттер бүгінде цифрлық фольклордың бір бөлігіне айналды. Бұл жерде код өте жылдам әрі әзіл-ирония арқылы қабылданады. Мұндай қабылдау классикалық картинаның алдында ұзақ тұрып, ой жүгірткеннен мүлдем бөлек. Желідегі мәдени код – бұл енді терең философиялық құрылым емес, шексіз ақпарат тасқыны ішінде «бұл біздің дүние ғой» деп өз болмысымызды бірден аңғартатын ұлттық нышан ғана.

Бұл өзгерістер бізді белгілі философ Вальтер Беньяминнің атақты теориясына қайта үңілуге мәжбүр етеді. Ол кезінде: «Суреттің көшірмелері көбейген сайын, оның бойындағы қайталанбас қасиеті, яғни өзіне ғана тән ерекше «аурасы» (рухани қуаты) жоғалады», – деп жазған болатын (Вальтер, 1996: 22). Қазіргі заманда бұл пікір жаңаша сипат алып отыр. Бір жағынан, суреттердің ғаламторда шексіз көшірілуі олардың қадірін қашырып, жай ғана экрандағы пикселдер жиынтығына айналдырғаны жасырын емес. Екінші жағынан, блокчейн технологиясы (соның ішінде NFT) өнер туындысына сол жоғалған «аураны» қайтаруға тырысып бағуда. Бірақ бұл жолы ол суреттің өзінде емес, оның ешкім өзгерте алмайтын цифрлық кодында, яғни виртуалды куәлігінде сақталады. Мұндай жағдай мәдени кодтың айналасында екіұдай қайшылық тудырады:

Жағымды жағы: Ұлттық белгілеріміз бұрынғыдан да қолжетімді бола түсті. Енді кез келген суретші өзінің NFT жобасында киіз үй мен ою-өрнекті еркін қолданып, оны әлемдік цифрлық нарыққа шығара алады.

Қауіпті жағы: Сонымен қатар, ұлттық кодтардың тым жеңілдеп, тіпті мағынасының бұрмалану қаупі бар. Ол ішкі тереңдігі жоқ, тек сырт көзге ғана әдемі көрінетін жылтырақ суретке айналып барады. Себебі, қазіргі виртуалды нарық туындының мәдени астарын түсінуге емес, көрерменнің көз алдындағы жылдам әсерге ғана иек артады.

Ең үлкен сын-қатерді бүгінгі таңда генеративті жасанды интеллект (ЖИ) тудырып отыр. Миллиондаған дайын суреттерді негізге ала отырып қалыптасқан жасанды интеллект кез келген стильді айнытпай салып, тіпті «ұлттық нақышты» да оңай қайталай алады. Сондықтан, мәдени кодтың тек сыртқы формасы ғана көшіріліп, ішкі мән-мағынасынан айырылған құрғақ шаблонға айналу қаупі бар.

Ұлттық кодтың өміршеңдігін сақтау – оны сыртқы әлемге көрсетпей қорғауды білдірмейді. Керісінше, өз құндылықтарымызды қорғай отырып, оларды цифрлық кеңістікке саналы әрі сауатты түрде бейімдей алуымыз қажет. Осылайша, визуалды зерттеулер әдісі мәдени кодқа жаңа қырынан қарауға жол ашса, заманауи технологиялар оның алдына күрделі сұрақтар қойып отыр. Дегенмен, бір нәрсені нақты айтуға болады: мәдени код мағынаны жеткізуші алтын көпір ретінде ешқашан ескірмейді, ол тек жаңа заманның тілінде сөйлеуді үйренеді.

5. Қорытынды

Бейнелеу өнеріндегі мәдени код – бұл уақыт өте келе қалыптасып, қоғамда орныққан көркем белгілердің (пішін, түс, композиция және материал) жүйесі. Ол үш

негізгі тірекке сүйенеді: тарихи кезең, таңбалар жүйесі және көрерменнің қабылдау деңгейі. Осы үшеуі үйлесімін тапқанда өнер туындысының мағынасы үнемі жаңарып, кеңейіп отырады.

Мақалада мәдени кодты төрт қадам (деңгей) арқылы талдау ұсынылады:

1. Перцептивтік деңгей: адамдардың қоршаған ортаны, кеңістікті қалай көріп, қалай сезінетінін зерттейді.

2. Көркемдік-пішіндік деңгей: суретшінің өз ойын жеткізу үшін қандай түстерді, сызықтар мен бейнелерді таңдағанын талдайды.

3. Бейнелі-символдық деңгей: шығармадағы дәстүрлі белгілер мен бейнелерді (мысалы, ұлттық нақыштарды) және олардың уақыт өте келе қалай өзгергенін қарастырады.

4. Мәнмәтіндік деңгей: суреттің қандай әлеуметтік, саяси және мәдени ортада дүниеге келгенін, сол заманның суретке қалай әсер еткенін анықтайды.

Бұл әдіс отандық өнертану ғылымын жай ғана «суретте не бейнеленгенін» суреттеу деңгейінен, оның ішкі мәнін ғылыми тұрғыдан терең талдау деңгейіне көтереді.

Қазақстан өнеріне көз жүгіртсек, бұл кодтардың ұлттық болмысымызды сақтауда қаншалықты маңызды екенін көреміз. Мысалы, біздің дәстүрлі ою-өрнектеріміз, киіз үй, жан-жануарлар мен ғарыш әлемін бейнелейтін белгілер – жай ғана тарихтан қалған әдемі жәдігерлер емес. Олар бүгінде үлкен философиялық мағынасы бар, терең нышандар. Р.Ергалиева, Д.Шарипова, Х.Труспекова сияқты зерттеушілердің еңбектерінде бұл кодтардың қолөнер деңгейінен қазіргі кескіндеме мен сәулет өнеріндегі философиялық символдар деңгейіне көтерілгені дәлелденген. Дегенмен, отандық өнертану ғылымында әлі де нақтылық жетіспейді: ғалымдар таңба, символ және код деген сөздердің айырмашылығын жиі шатастырады. Бұл олқылықты түзету үшін өнертануды өзге ғылым салаларымен (мысалы, философия, әлеуметтанумен) байланыстыра отырып зерттеу керек. Сонымен қатар, қазіргі заманауи зерттеулер мәдени кодты түсінуде көрерменнің рөлі өте зор екендігін алға тартады. Өнер туындысындағы код – бұл өзгермейтін, қатып қалған дүние емес. Ол адам суретке қарап, оның мағынасы туралы ойланғанда ғана «тіріліп», нақты мәнге ие болады.

Цифрлық технологиялар заманы өнердің де, мәдени кодтың да сипатын мүлдем өзгертті. Қазір кез келген суретті ғаламторда миллиондаған данамен еш қиындықсыз көшіре салуға болады. Мұндай жағдайда өнер туындысы өзіне ғана тән ерекше қасиетін, яғни «қайталанбас сезімін» (ғалым Вальтер Беньямин мұны өнердің «аурасы» деп атаған) жоғалтып алады. Бұл мәселені шешу блокчейн мен NFT технологиялары ғаламтордағы суреттің «түпнұсқа» екенін дәлелдейтін цифрлық қолтаңба ретінде көмекке келуде. Онымен қоса, цифрлық технологиялардың дамуына байланысты пайда болған жасанды интеллект (ЖИ) ұлттық нақыштар мен өнер туындыларының тек сыртқы көрінісін ғана айнытпай көшіреді, бірақ оның ішіндегі терең мағынасы мен жанын жеткізе алмайды. Сондықтан бүгінгі таңда мәдени кодты сақтап қалу үшін мұражайда сақтаудың қажеттігі жоқ. Керісінше, оны заманауи ғаламтор пен жаңа технологиялар әлеміне икемдеп, заман талабына сай жаңғырту керек.

Қорыта айтқанда, зерттеу нәтижелері бейнелеу өнеріндегі мәдени код мәселесін теориялық тұрғыдан тереңдету қажеттігін және оны пәнаралық деңгейде зерделеудің маңыздылығын көрсетеді. Жұмыста ұсынылған төрт деңгейлі үлгі отандық өнертану ғылымындағы теориялық-әдіснамалық бағыттарды толықтыруға негіз болса, мәдени кодтың жаңа анықтамасында таңба, символ және код ұғымдарының құрылымдық аражігі нақты ажыратылды. Зерттеудің тәжірибелік мәні – өнер туындыларын талдаудың жүйелі әдістемесін ұсыну арқылы отандық өнертану ғылымының талдау ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді. Бұған қоса, заманауи технологиялардың ықпалы мен мәдени кодтың виртуалды кеңістіктегі трансформациясы сияқты мәселелер алдағы уақытта да арнайы зерттеуді қажет етеді.

Болашақта бұл бағытты дамыту үшін мәдени белгілердің цифрлық ортада қалай өзгеретінін, жасанды интеллектің осы кодтарға қалай әсер ететінін, виртуалды және иммерсивті технологияларда мәдени кодтың қандай жаңа рөл атқаратынын зерттеу қажет. Сонымен бірге қазақтың дәстүрлі мәдени кодын әлемдік өнер контексімен салыстыра отырып зерделеудің маңызы зор. Егер бұл мәселелерді тек өнертану тұрғысынан емес, өзге де ғылымдармен байланыстыра отырып пәнаралық деңгейде зерттесек, отандық өнертану ғылымының теориялық негізі нығая түседі. Ең бастысы, бұл қадам бізге өзіміздің ұлттық мәдени мұрамызды бүкіл әлемдік цифрлық кеңістікте дұрыс әрі тиімді танытудың стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости / пер. с нем. С.А. Ромашко. – Москва : Медиум, 1996. – 121 с.

2. Бокарева О.Б. Генезис гуманитарных наук у М. Фуко, понятие «эпистемы» и программа археологии знания // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2019. – Т. 2, № 2. – С. 6–10. – DOI: 10.24411/2500-1000-2019-10561.

3. Вдовина Т.В. Визуальные исследования: основные методологические подходы // Вестник РУДН. Серия: Социология. – 2012. – № 1. – С. 16-26.

4. Ергалиева Р.А. Орнаментальные реминисценции в живописи Казахстана // Естественно-гуманитарные исследования. – 2017. – № 4 (18). – С. 39-44.

5. Ергалиева Р.А. Этнические коды и претворение идеи независимости в живописи Казахстана (1959-1960). Основные этапы и типологические закономерности // Теуелсіздік идеясы және көркем мәдениет. – Алматы : Signet Print, 2011. – Кн. 6. – С. 8-76.

6. Ергалиева Р.А., Кенджакулова А.Б. К вопросу интерпретации орнаментальных форм в живописи Казахстана // Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования : сб. ст. по материалам IV Междунар. науч.-практ. конф. – Москва : Интернаука, 2017. – № 4 (3). – С. 11-15.

7. Константинов М.В. Генезис понятия «вторичная моделирующая система» у Ю. М. Лотмана // Гілея: научный вестник. – 2016. – Вып. 115. – С. 130-134.

8. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – Москва : Наука, 1985. – 399 с.

9. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – Москва : Эксмо, 2023. – 233 с.

10. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения / пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. – Москва : Логос, 2000. – 448 с.

11. Полюдова Е.Н. Визуальная культура и современное художественное образование // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2012. – № 3. – С. 12-22.

12. Полякова Т.А. Произведение и текст в концепции Р. Барта // Гуманитарные и социальные науки. – 2013. – № 6. – С. 161-170.

13. Румянцева М.В. Соматический культурный код в художественной картине мира русских и казахских писателей // Вестник Калмыцкого университета. – 2020. – № 3 (47). – С. 90-96.

14. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / пер. с фр. А. М. Сухотина. – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 258 с.

15. Труспекова Х.Х. Реконструкция национальной истории в мифологическом сознании казахских художников // Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. – 2021. – Т. 4, № 392. – С. 243-251. – DOI: 10.32014/2021.2518-1467.158.

16. Труспекова Х. Х. Современные стили в архитектуре Казахстана XXI века. – Алматы : Evo Press, 2022. – 298 с.

17. Умберто Э. Открытое произведение: форма и неопределенность в современной поэтике. – Санкт-Петербург : Академический проект, 2004. – 384 с.

18. Хазбулатов А., Чжихуэй Л., Шайгозова Ж. Нашивка в ритуале и повседневной практике тюркских народов // Фарос (Theological Journal). – 2024. – Т. 105, тематический вып. 3. – С. 1-11. – ISSN 2414-3324.

19. Юсупова А.К. Живопись Казахстана 1980-1990-х гг. – Астана : Фолиант, 2009. – 152 с.

20. Юнг К.Г. Архетипы и коллективное бессознательное / Карл Густав Юнг ; [перевод А. Чечиной]. — Москва : Издательство АСТ, 2020. – 496 с.

21. Келсинбек М., Шарипова Д. Культурные и символические коды образа жилища в живописи // Central Asian Journal of Art Studies. – 2025. – Т. 10, № 4. – С. 196-201. – DOI: 10.47940/cajas.v10i4.1120.

Reference:

1. Benjamin V. (1996). The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. Moscow: Medium. (In Russian)

2. Bokareva O.B. (2019). The genesis of the humanities in M. Foucault: The concept of “episteme” and the program of the archaeology of knowledge. International Journal of Humanities and Natural Sciences, 2(2), 6–10. https://doi.org/10.24411/2500-1000-2019-10561 (In Russian)

3. Vdovina T.V. (2012). Visual studies: Basic methodological approaches. RUDN Journal of Sociology, (1), 16-26. (In Russian)

4. Ergalieva R. A. (2017). Ornamental reminiscences in the painting of Kazakhstan. Natural Science and Humanities Research, 4(18), 39-44. (In Russian)

5. Ergalieva R. A. (2011). Ethnic codes and the embodiment of the idea of independence in the painting of Kazakhstan (1959-1960): Main stages and typological patterns. In The Idea of Independence and Artistic Culture (Book 6, pp. 8-76). Almaty: Signet Print. (In Russian)

6. Ergalieva R. A., Kendzhakulova, A. B. (2017). On the interpretation of ornamental forms in the painting of Kazakhstan. In Cultural Studies, Art History, and Philology: Contemporary Perspectives and Scientific Research. Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference (Vol. 4, No. 3, pp. 11-15). Moscow: Internauka. (In Russian)

7. Konstantino M. V. (2016). The genesis of Yu.M. Lotman’s concept of the “secondary modeling system.” Gileya: Scientific Bulletin, (115), 130–134. (In Russian)

8. Lévi-Strauss C. (1985). Structural Anthropology. Moscow: Nauka. (In Russian)

9. Lotman, Yu. M. (2023). The Structure of the Artistic Text. Moscow: Eksmo. (In Russian)

10. Peirce Ch. S. (2000). Selected Philosophical Works. Moscow: Logos. (In Russian)

11. Polyudova E. N. (2012). Visual culture and contemporary art education. Bulletin of Moscow State University of Culture and Arts, (3), 12-22. (In Russian)

12. Polyakova T. A. (2013). The work and the text in R. Barthes’s concept. Humanities and Social Sciences, (6), 161-170. (In Russian)

13. Rumyantseva M. V. (2020). The somatic cultural code in the artistic worldview of Russian and Kazakh writers. Bulletin of Kalmyk University, 3(47), 90–96. (In Russian)

14. Saussure F. de. (2004). Course in General Linguistics. Moscow: Editorial URSS. (In Russian)

15. Truspekova Kh. Kh. (2021). Reconstruction of national history in the mythological consciousness of Kazakh artists. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 4(392), 243-251. https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.158 (In Russian)

16. Truspekova Kh.Kh. (2022). Contemporary Styles in the Architecture of Twenty-First-Century Kazakhstan. Almaty: Evo Press. (In Russian)

17. Eco U. (2004). The Open Work: Form and Indeterminacy in Contemporary Poetics. Saint Petersburg: Academic Project. (In Russian)

18. Khazbulatov A., Li Zhihui, Shaigozova Zh. (2024). Appliqué in the rituals and everyday practices of Turkic peoples. Pharos: Journal of Theology, 105(3), 1–11. ISSN 2414-3324. (In Russian)

19. Yusupova A.K. (2009). Painting of Kazakhstan in the 1980s and 1990s. Astana: Foliant. (In Russian)

20. Jung C.G. (2020). Archetypes and the Collective Unconscious (A.Chechina, Trans.). Moscow: AST Publishing House. (In Russian)

21. Kelsinbek M., Sharipova D. (2025). Cultural and symbolic codes of the dwelling image in painting. Central Asian Journal of Art Studies, 10(4), 196–201. https://doi.org/10.47940/cajas.v10i4.1120 (In Russian)

МРНТИ 18.41.85 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-20

А.К. Омарова[1*], А.Ж. Каztуганова[2], Д.А. Нурбаева[3]
[1,3]Казахская национальная консерватория им. Курмангазы, Алматы, Казахстан
[1,2]Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]aklima_k_omarova@mail.ru, [2]ainur_zhasaganbergen@mail.ru, [3]d.nurbayeva@mail.ru
ORCID ID: [1]0000-0002-8681-2207, [2]0000-0003-1248-2759, [3]0000-0003-4671-5397

Искусство исполнителей в научном наследии Т. Бекхожиной

Аннотация. В статье актуализирован процесс постижения мира исполнителей через обращение к научному наследию Талиги Бекхожиной (1919-1995), внесшей значительный вклад в развитие этномузыкологии Казахстана. В ее трудах представлены разные виды музыкального творчества – фольклорные напевы, айтыс, жыр, песни, кюйи, их нотные записи по-прежнему востребованы в исследовательской практике, однако фигуры записанных этнографом исполнителей – этнофоров – остаются вне поля зрения. В этом отношении перспективность избранной темы предопределена тем, что сама Т. Бекхожина обращала внимание как на музыкальные тексты, так и на информаторов (и в целом исполнительское искусство): аккумулируя важные данные, фиксировала особенности их творческой деятельности, индивидуальной манеры, места в национальной культуре. Цель исследования – на основе систематизации трудов ученого, посвященных изучению исполнительской культуры, раскрыть научно-познавательное и общекультурное значение собранных ею сведений о представителях устной и письменной традиций в музыкальном искусстве. Основные направления их обобщения обозначены посредством анализа материалов о певцах и профессиональных исполнителях (прежде всего, кюйши и исполнителях на сыбызгы) и выявления подходов, использованных при создании их творческих портретов, а также выводов, связанных с их репертуарным фондом. Методологическую основу составили герменевтический и аксиологический подходы, примененные к анализу сведений об исполнителях, содержащихся в рукописях Т. Бекхожиной, ее статьях, опубликованных в периодической печати, и энциклопедических справочных изданиях. В результате установлено, что Т.Бекхожина воспринимала певца, инструменталиста не изолированно от конкретного событийного ряда, а во взаимосвязи с исполнительской средой, музыкальным произведением, репертуаром и историко-культурным контекстом. В ее активе – публикации не только о малоизученных в научной литературе или забытых традиционных музыкантах, но и о представителях академического (в первую очередь, вокального) искусства. Выявление методологических принципов Т. Бекхожиной в изучении исполнительской культуры и уточнение ее вклада в сохранение и введение в научный оборот образцов национального музыкального наследия придают значимость аннотируемой статье. Полученные результаты могут быть использованы при изучении истории казахской музыки устной и сформировавшейся в советский период письменной традиции, при разработке учебно-методических пособий, систематизации исполнительского фонда и в научных проектах, направленных на сохранение легенд и сведений, связанных с кюйями.

Благодарность: Статья выполнена в рамках реализации проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR27101897 (2025-2026) «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования».

Ключевые слова: музыкально-этнографический сборник, исполнитель, периодическая печать, рукопись, этномузыкология.

---

* ***Укажите правильную ссылку:***
А.К. Омарова, А.Ж. Каztуганова, Д.А. Нурбаева. Искусство исполнителей в научном наследии Т. Бекхожиной // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 329-342. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-20.

А.Қ. Омарова[1*], А.Ж. Қазтуғанова[2], Д.А. Нұрбаева[3]
[1,3]Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан
[1,2]М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]aklima_k_omarova@mail.ru, [2]ainur-zhasaganbergen@mail.ru, [3]d.nurbayeva@mail.ru
ORCID ID: [1]0000-0002-8681-2207, [2]0000-0003-1248-2759, [3]0000-0003-4671-5397

Т. Бекхожинаның ғылыми мұрасындағы орындаушылық өнер

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан этномузыкатану ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан Талиға Бекхожинаның (1919-1995) ғылыми мұрасына сүйене отырып, орындаушылар әлемін тану үдерісінің өзектілігі анықталған. Ғалымның еңбектерінде музыкалық шығармашылықтың сан алуан түрлері – фольклорлық сарындар, айтыс, жыр, ән, күй кеңінен қамтылып, олардың ноталық жазбалары бүгінгі зерттеу тәжірибесінде де өз маңызын жоғалтқан жоқ. Алайда этнограф ғалым жазып алған орындаушы-этнофорлардың тұлғасы осы уақытқа дейін зерттеу назарынан тыс қалып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, тақырыптың өзектілігі Т. Бекхожинаның музыкалық мәтіндермен қатар, оларды жеткізушілерге және тұтастай алғанда орындаушылық өнерге де назар аударуымен айқындалады. Ол маңызды деректерді жинақтай отырып, орындаушылардың шығармашылық қызметінің ерекшеліктерін, өзіндік орындаушылық мәнерін және ұлттық мәдениеттегі орнын жүйелі түрде қағаз бетіне түсіріп отырған. Зерттеудің мақсаты – ғалымның орындаушылық мәдениеттіне арналған еңбектерін жүйелеу негізінде оның музыкалық өнердегі ауызша және жазбаша дәстүр өкілдері туралы жинақтаған мәліметтерінің ғылыми-танымдық әрі мәдени маңызын ашу. Материалдарды жинақтаудың негізгі бағыттары әншілер мен кәсіби орындаушылар, ең алдымен, күйші және сыбызғышылары туралы деректерді талдау, олардың шығармашылық бейнесін қалыптастыруда қолданылған тәсілдерді айқындау, сондай-ақ орындаушылардың репертуарлық қорына қатысты тұжырымдарды саралау арқылы белгіленді. Зерттеудің әдіснамалық негізін Т. Бекхожинаның қолжазбаларында, баспасөз беттерінде жарық көрген мақалаларында және энциклопедиялық анықтамалық басылымдарда қамтылған орындаушылар туралы мәліметтерді талдауға қолданылған герменевтикалық және аксиологиялық тәсілдер құрады. Зерттеу нәтижесінде Т. Бекхожинаның әнші мен күйшіні белгілі бір оқиғалар желісінен бөлек қарастырмай, оларды орындаушылық ортамен, музыкалық туындымен, репертуармен және тарихи-мәдени контекспен өзара байланыста танығаны анықталды. Ғалымның зерттеу мұрасында ғылыми әдебиетте аз зерттелген немесе ұмыт қалған дәстүрлі музыканттар туралы ғана емес, академиялық өнер өкілдері, ең алдымен, вокалдық өнер шеберлері туралы да жарияланымдар бар. Т. Бекхожинаның орындаушылық мәдениетті зерттеудегі әдіснамалық ұстанымдарын айқындау және оның ұлттық музыкалық мұра үлгілерін сақтап, ғылыми айналымға енгізуге қосқан үлесін нақтылау осы мақаланың ғылыми маңызын айқындайды. Зерттеу нәтижелерін қазақ музыкасының ауызша дәстүрі мен кеңестік кезеңде қалыптасқан жазбаша дәстүрінің тарихын зерделеуде, оқу-әдістемелік құралдар әзірлеуде, орындаушылық мұраны жүйелеуде, сондай-ақ күйлерге қатысты аңыздар мен деректерді сақтау және зерттеуге бағытталған ғылыми жобаларда пайдалануға болады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR27101897 (2025-2026) «Қазақстанның әдебиеттану, фольклортану және өнертану экожүйесін цифрлық трансформациялау: пәнаралық зерттеулер» жобасын іске асыру аясында орындалды.

Кілт сөздер: музыкалық-этнографиялық жинақ, орындаушы, баспасөз басылымдары, қолжазба, этномузыкатану.

A.K. Omarova[1*], A.Zh. Kaztuganova[2], D.A. Nurbayeva[3]
[1,3]Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan
[1,2]Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]aklima_k_omarova@mail.ru, [2]ainur-zhasaganbergen@mail.ru, [3]d.nurbayeva@mail.ru
ORCID ID: [1]0000-0002-8681-2207, [2]0000-0003-1248-2759, [3]0000-0003-4671-5397

The Art of Performance in the Scholarly Legacy of T. Bekkhozhina

Abstract. The article actualized the process of comprehending the world of performers through an appeal to the scientific heritage of Taliga Bekhozhina (1919-1995), who made a significant contribution to the development

of ethnomusicology in Kazakhstan. Her works present different types of musical creativity - folklore tunes, aitys, zhyr, songs, kuy, their musical notations are still in demand in research practice, but the figures of the performers recorded by the ethnographer – ethnophores – remain out of sight. In this regard, the prospects of the chosen topic are predetermined by the fact that T. Bekhozhina herself paid attention to both musical texts and informants (and, in general, performing arts): accumulating important data, she recorded the features of their creative activity, individual manner, and place in national culture. The purpose of the study is, based on the systematization of the scientist's works devoted to the study of performing culture, to reveal the scientific, cognitive and cultural significance of the information she has collected about representatives of oral and written traditions in musical art. The main directions of their generalization are indicated by analyzing materials about singers and professional performers (primarily kuyshi and performers in sybyzgy) and identifying the approaches used to create their creative portraits, as well as conclusions related to their repertoire fund. The methodological basis was made up of hermeneutic and axiological approaches applied to the analysis of information about performers contained in the manuscripts of T. Bekhozhina, her articles published in periodicals and encyclopedic reference publications. As a result, it was established that T. Bekhozhina perceived the singer, instrumentalist not in isolation from a specific event series, but in relationship with the performing environment, musical work, repertoire and historical and cultural context. Her assets include publications not only about little-studied in scientific literature or forgotten traditional musicians, but also about representatives of academic (primarily vocal) art. The identification of the methodological principles of T. Bekhozhina in the study of performing culture and the clarification of its contribution to the preservation and introduction of samples of the national musical heritage into scientific circulation give the significance of the annotated article. The results obtained can be used in the study of the history of Kazakh oral music and the written tradition formed in the Soviet period, in the development of teaching aids, the systematization of the performing fund and in scientific projects aimed at preserving legends and information related to kuy.

Acknowledgments: This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR27101897 (2025-2026) "Digital transformation of the ecosystem of literary, folklore and art studies of Kazakhstan: interdisciplinary research".

Keywords: music-ethnographic collection, performer, periodical press, manuscript, ethnomusicology.

1. Введение

«Счастье принадлежит тем, кто самодостаточен…» (Kenny, 1992: 5). Справедливость этого высказывания подтверждает и судьба Талиги Бекхожиной[1] . Ее самодостаточность проявилась не только в способности противостоять жизненным испытаниям, но и в умении сохранять внутреннюю целостность, верность убеждениям и избранному делу. Именно эти качества позволили ей занять достойное место в отечественном музыковедении, оставить научное наследие, не утратившее значимости и в наши дни.

Самодостаточность Талиги Бекхожиной проявлялась не в индифферентном отношении к званиям и общественному признанию, а в четком осознании собственной миссии – сохранять то, что имеет отношение к национальному музыкальному наследию, и всемерно содействовать передаче его будущим поколениям. Широко известные в сообществе фольклористов и музыкантов (профессионалов и

[1] Бекхожина Талига (11.12.1919, г. Семипалатинск – 17.09.1995, г. Алматы) – музыковед-фольклорист. До войны училась в оперной студии МГК им. П.И. Чайковского (класс Народной артистки СССР, певицы Н.Л. Дорлиак). В 1941-1958 – солистка Каз. гос. филармонии им. Жамбыла, в 1963 – окончила Алма-Атинскую консерваторию как музыковед (кл. проф. И.И. Дубовского). В 1962-1980 годы – науч. сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова АН КазССР, с 1980 – на творческой работе. Награждена медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (1951), «За освоение целинных земель» (1962), «Тридцать лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (1975).

любителей) сборники «Қазақтың 200 әні», «Қазына», «Аманат», а также «Даламның назды саздары» (опубликован после ухода из жизни) стали не только результатом многолетнего и упорного научного труда, но и воплощением ее самодостаточности. Именно в служении казахской культуре видится смысл, обеспечивший состояние внутренней гармонии.

Жизненный путь Талиги Бекхожиной – действительно яркий пример стойкости и духовной силы. Именно они позволили преодолеть испытания, которые в такой концентрации не всегда оставляют пространство для творчества и полной самореализации: последствия политических репрессий, сиротство, голод, трудности в период обучения за пределами Казахстана, годы Великой Отечественной войны… И в тоже время – новый профиль творчески активной деятельности и, главное – готовность, несмотря на тяжесть личных утрат, обрести призвание в науке, в опоре на собственные силы и волю. Все это свидетельствует о неординарности ее личности. В научную сферу Т.Бекхожина пришла позже многих коллег (в том числе младших), но сумела безошибочно определить основной вектор, смысл профессиональной жизнедеятельности, сохраняя и утверждая его в последующем без особых внешних проявлений, но с исключительной самоотверженностью.

Чем глубже знакомишься с фактами ее биографии, тем отчетливее понимаешь, что активная работа не ограничивалась собиранием, систематизацией и публикацией образцов музыкального фольклора. Т.Бекхожина обращалась к малоизученным и перспективным направлениям музыкознания, выходившим за рамки традиционных исследований того времени. Именно поэтому многие из «поднятых» ею научных проблем сохраняют актуальность и сегодня, продолжая привлекать внимание и открывая новые возможности для их дальнейшего изучения.

2. Методы и материалы

2.1 Методы исследования

При подготовке статьи были привлечены материалы – рукописи Талиги Бекхожиной, хранящиеся в архиве Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, её статьи, опубликованные в периодической печати в 1960-1980-х годах и практически не представленные в современных исследованиях, а также портреты исполнителей, опубликованные в энциклопедических изданиях, но оставшиеся без должного внимания.

При изучении и интерпретации собранных материалов был использован герменевтический подход, а для выявления и актуализации их культурно-ценностного содержания – аксиологический метод.

2.2 Материалы исследования

На разных этапах жизни и научно-творческой деятельности Талиги Бекхожиной её результаты становились предметом изучения со стороны журналистов, музыковедов, филологов, искусствоведов и исполнителей. В разной степени освещались её этнографическая и музыкальная деятельность, вклад в развитие казахской этномузыкологии, работа по собиранию и освоению песенного и эпического наследия, роль в исследовании музыкального наследия Абая и Шакарима, искусства игры на сыбызгы, а также малоизвестные факты биографии.

В частности, этнографические сборники Т. Бекхожиной и её научная стезя характеризуются И. Земцовским, Г. Омаровой, С. Асипулы, Г. Кузбаковой. Их значимость для музыкального абаеведения и шакаримоведения показана в исследовании А. Сабыровой. Вопросы традиции исполнения на сыбызгы и разновидностей инструмента рассмотрены в статье Т. Мукушева. Кроме того, важные страницы жизни исследователя-фольклориста нашли отражение в статьях и воспоминаниях Б. Каракулова, А. Бердибай, К. Асеновой, Е. Прогнаевского. Эти работы влючены в посвященный ей том «Хранитель степных сокровищ: Талига Бекхожина» из серии «Казахские музыковеды» (Казахские музыковеды, 2024).

Конечно, исполнители, чье творчество представлено в музыкально-этнографических сборниках Т. Бекхожиной, обращали на себя внимание. Например, И. Земцовский пишет о жыршы, исполнявших эпические произведения: «Т. Бекхожиной посчастливилось записать от незаурядных исполнителей эпоса образцы эпических песен, причем нередко мелодия их представлена в сборнике не одной-двумя строками, а целиком, с фиксацией реального исполнения всей песни (см. №№1-2, песни-басни 15, 17 и другие). Замечу еще, что это первые музыкальные публикации песен-сказок и песен-басен казахов» (Земцовский, 1974: 96).

Отметим оставшийся в последующем без должного развития тезис Г. Омаровой: «Особо нужно сказать о тех разделах в книгах Бекхожиной, которые называются “Примечания”. За этими примечаниями, написанными мелким шрифтом, лежит огромная работа по записи и систематизации сведений об авторах и исполнителях традиционной музыки. Ценность этих сведений мы начинаем понимать только сегодня [...]. Если собрать воедино всю информацию, […] получится еще одна большая и замечательная книга, в которую войдут имена таких знаменитых традиционных музыкантов, как Шоже, Балкы-базар, Сугир, Кошеней, Рустембек, Нартай, Ережеп Аманжолов, Тауке Саптаяков, Кенжекожа Кулмырзаев, Кутбай Дурбаев, Ахат Кудайбердыев, Шанак Аугамбаев и многие-многие другие» (Омарова, 2000: 19).

А. Сабырова подчеркивала: «Общение с людьми близкого окружения – дочерью Көкбая – Қалыш, знатоками песен и творчества Абая и Шакарима – Ниязбеком Алдамжаровым, сообщителем двух кюев Берикбола Копенулы (Ағашаяқ) явилось серьезным подготовительным этапом к работе над сборником песен Шакарима “Аманат” (Алматы: Өнер, 1989)» (Омарова, 2000: 101-102).

Перечисленные работы позволяют определить перспективные траектории в научном освоении наследия Талиги Бекхожиной. Вместе с тем её деятельность по собиранию традиционной музыки, сохранению сведений об исполнителях, изучению музыкального наследия в его историко-культурном контексте и введению выявленных материалов в научный оборот по-прежнему требует комплексного осмысления. В связи с этим одним из основных направлений настоящего исследования является выявление новых аспектов научной деятельности Т.Бекхожиной как собирателя и хранителя национального музыкального наследия, а также исследователя традиционной исполнительской культуры на основе анализа ранее опубликованных и сохранившихся в архиве работ.

3. Обсуждение

Принятое в этномузыкологии восприятие исполнительского искусства как исследовательского метода позволяет изучать традиционную музыку в контексте её естественной среды бытования и исполнительской практики. С этой точки зрения в научно-исследовательском опыте Талиги Бекхожиной можно отметить стремление к непосредственной работе с исполнителями, а также к рассмотрению их собственно исполнительских особенностей, содержания кюйев и связанных с ними легенд во взаимосвязи. Она не только собирала сведения о кюйши, сыбызгистах и других народных музыкантов из разных регионов, но и фиксировала их репертуар, особенности исполнительской манеры, а также легенды и предания, связанные с кюйями. Таким образом в «живой» практике Т.Бекхожиной проявлены черты этномузыковедческого подхода, предполагающего рассмотрение музыкального произведения в неразрывной связи с его исполнителем, исполнительской средой и традиционным культурным контекстом. В этом отношении индивидуальный опыт Т. Бекхожиной может быть соотнесён с научными концепциями, рассматривающими исполнительское искусство как один из методов этномузыковедческого исследования.

Солистка хора Т. Бекхожина,
Дирижер Б. Байкадамов
Государственная филармония
им. Жамбыла (1953-55)

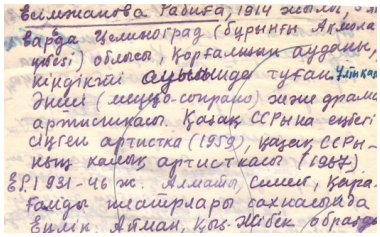
Т. Бекхожина с коллегами – фольклористами-филологами: О. Нурмагамбетовой, У. Субханбердиной, Е. Турсыновым, Р. Бердибаевым, М. Байдильдаевым
Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

Оригиналы обеих фотографий хранятся в архиве ИЛИ им. М.О. Ауэзова

Добавим, что, по мнению исследователей, «этномузыкология широко использует исполнительское искусство как средство изучения культур и ценностей народов мира. Прежде всего, это реализуется посредством исследовательского метода “обучения исполнению”, основанного на освоении навыков игры на инструменте или исполнения вокальной традиции. Однако в последние годы ряд видных исследователей в области этномузыкологии стали специально изучать роль исполнительского искусства в научных исследованиях, в особенности концепцию “бимузыкальности” (*bimusicality*) как исследовательского метода» (McKerrell, 2022: 12).

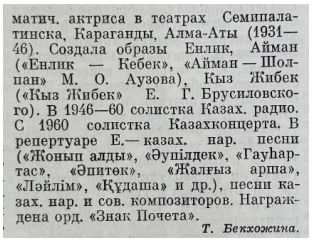
В этом контексте представляют интерес статьи Талиги Бекхожиной о деятелях культуры Казахстана, вошедшие в четырехтомную энциклопедию «Казахская ССР» (1989) (Қазақ ССР. 4 томдық қысқаша энциклопедия, 1989). Перечень персоналий показателен, так как отражает не только понимание непреходящего значения национальных традиций. Особого внимания заслуживает тот факт, что наряду с широко известными именами для энциклопедии Т.Бекхожиной подготовлены статьи о музыкантах, чье творчество и впоследствии оставалось (по разным причинам, но незаслуженно) на периферии научных изысканий. В такой форме ею был зафиксирован их вклад в процветание казахского искусства, объясняющий сегодняшнюю внимательность исследователей к их творческим фигурам.

Среди них – певцы Али Курманов, Урия Турдыкулова, Шабал Бейсекова, Биби Артыкова, Рабига Есимжанова, композитор-фронтовик Али Базанов, кюйши, исполнитель шертпе-кюйев, дирижер, композитор-фронтовик Малик Жаппасбаев, композитор Аблахат Есбаев, кюйши-домбрист Аккыз (Мугилсин Ахметкызы), Народная артистка Казахской ССР, кобызистка Фатима Балгаева, а также учитель Исы Байзакова Кудайберген Альсеитов. Сегодня их роль в истории культуры становится предметом многочисленных научных исследований, а биографии и творческий путь находят освещение в современных изданиях (в том числе и электронных).

Концертное выступление
Р. Есимжановой

матич. актриса в театрах Семипалатинска, Караганды, Алма-Аты (1931—46). Создала образы Енлик, Айман («Енлик — Кебек», «Айман — Шолпан» М. О. Ауэзова), Кыз Жибек («Кыз Жибек» Е. Г. Брусиловского). В 1946—60 солистка Казах. радио. С 1960 солистка Казахконцерта. В репертуаре Е.— казах. нар. песни («Жоныш алды», «Әуілдек», «Гауһартас», «Әпитөк», «Жалғыз арша», «Лөйлім», «Құдаша» и др.), песни казах. нар. и сов. композиторов. Награждена орд. «Знак Почета».

Т. Бекхожина.

«Певец Муслим Асылбеков» (1974) – эта работа Талиги Бекхожиной всесторонне раскрывает творческий «облик» представителя оперного театра (Бекхожина, 1974). Автор начинает повествование с характеристики искусства оперы и требований, предъявляемых к профессиональному певцу, а затем показывает, каким образом эти качества нашли воплощение в исполнительстве Муслима Асылбекова. В такой последовательности личность артиста включается в процесс развития национальной оперной школы.

Основные этапы творческого становления певца подтверждаются конкретными биографическими фактами. Талига Бекхожина подчеркивает, что обучение в Московской государственной консерватории имени П.И. Чайковского, знакомство с выдающимися образцами мирового искусства и накопленный опыт сыграли определяющую роль в формировании его мастерства: «Посещал спектакли всемирно известных Государственного академического Большого театра, Музыкального театра имени К.С. Станиславского и В.И. Немировича-Данченко, слушал выступления

выдающихся певцов, многому у них учился» (Бекхожина, 1974). Так исследователь указывает на воздействие лучших традиций мирового исполнительского искусства.

Годы Великой Отечественной войны охарактеризованы Талигой Бекхожиной как важный этап не только биографии, но и творческой судьбы певца. Несмотря на тяжелое ранение, полученное на фронте, Муслим Асылбеков не оставил сцену. Работа сначала на Казахском радио, а затем в Государственной филармонии имени Джамбула представлена автором как «свидетельство» преданности призванию, силы духа и стойкости. Отмечается также, что именно в этот период его репертуар значительно пополнился произведениями патриотической направленности.

В ряду ценных фрагментов текста – анализ исполнительских возможностей М. Асылбекова. Т. Бекхожина дает конкретную характеристику вокальным данным: «Голос Муслима охватывал две с половиной октавы. Нижний предел начинался от фа малой октавы, а верхний свободно достигал ля второй октавы» (Бекхожина, 1974). Наряду с этим автор обращает внимание на постепенное совершенствование техники певца и обогащение тембровой палитры его голоса. Подобный подход убеждает: материал воспринимается не столько как биографический очерк, а как профессиональная музыковедческая разработка, основанная на анализе вокального искусства исполнителя.

Специальный акцент сделан Т.Бекхожиной на актерском даровании Муслима Асылбекова, оно характеризуется на примере сценического воплощения образа Жиенкула. Автор приводит сведения о том, что певец воспринимал этот персонаж оперы М.Тулебаева «Биржан и Сара» не просто как отрицательного героя, а как типичного представителя определенной общественной среды, что соответствует степени творческого осмысления им роли. М.Асылбеков делился: «Показывать Жиенкула лишь как жалкого и ничтожного мужа Сары было бы слишком поверхностным. Мне хотелось представить его типичным представителем эпохи господства биев и волостных правителей» (Бекхожина, 1974). Обоснованность такого решения подтверждается высокой оценкой Мухтара Ауэзова: «Вот это настоящий тип» (Бекхожина, 1974). Приведенные «свидетельства» подтверждают: Талига Бекхожина воспринимала вокал в неразрывной связи с закономерностями создания сценического образа.

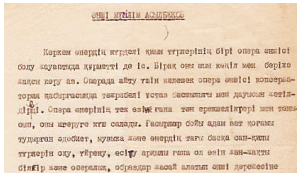
Не менее обстоятельно в статье анализируется специфика воплощения отрицательных персонажей в целом. Т.Бекхожина замечает, что каждому из них Муслим Асылбеков сумел придать индивидуальный характер и психологическую достоверность. Так, характеризуя образ Киякбая в опере «Камар сулу» Е. Рахмадиева, по словам автора, артист «с присущей только ему выразительностью раскрывает и грубую жестокость, и невежественную ограниченность этого персонажа» (Бекхожина, 1974). Т.е. вновь подчеркивается главное: творческая индивидуальность певца проявлялась в высоком уровне как вокального исполнительства, так и актерского перевоплощения.

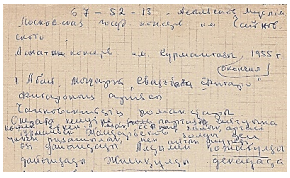
Наряду с анализом оперной деятельности в исследуемое «поле» введена и концертная практика М.Асылбекова, особенности его трактовки казахских народных и народно-профессиональных песен. Автор сообщает, что репертуар артиста

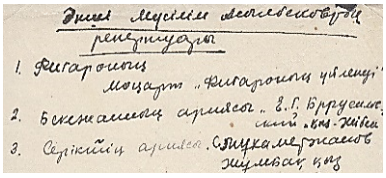
насчитывал несколько сотен произведений, а интерпретация сочинений народных композиторов отличалась высоким профессионализмом, тонким пониманием национального музыкального стиля и бережным отношением к певческим традициям.

Анализируемая рукопись Талиги Бекхожиной представляет собой не просто биографический очерк: творческий «облик» Муслима Асылбекова воссоздается во взаимодействии вокального мастерства и актерского дарования, репертуарных предпочтений и персонального вклада в развитие казахского оперного искусства. Благодаря такому комплексному подходу автору удалось создать научно объективный и достойный «портрет» певца-современника.

Столь профессионально точный анализ исполнительских проблем во многом обусловлен тем, что первоначальное академическое образование Т. Бекхожиной было связано с вокальным искусством в непосредственном общении с Н.Л. Дорлиак. Именно это позволило позднее успешно объединить музыковедческий подход с основанным на практике пониманием специфики исполнительства, объективно оценить голос, аппарат и вокальную технику, сценическую версию в воплощении образа, принципы формирования репертуара и др. Такое сочетание общетеоретической подготовки и личного практического опыта придало ее работе особую достоверность и научную убедительность.

Статья Талиги Бекхожиной «Опера и балет» (1965) посвящена истории становления музыкального театра, жанровым особенностям оперы, балета, а также этапам развития казахского музыкально-театрального искусства. Излагая сложные вопросы в доступной, но логичной форме, автор последовательно раскрывает взаимосвязь мировых и национальных традиций (Бекхожина, 1965).

Стремление показать точки пересечения мирового и национального оперного искусства является еще одной из отличительных особенностей работы. Т. Бекхожина обращает внимание на восприятие казахской публикой произведений Жоржа Бизе, Джузеппе Верди и Джакомо Пуччини, а также приводит в качестве примера творческие достижения ведущих исполнителей – Куляш Байсеитовой, Ермека Серкебаева и Розы Жамановой, блистательно исполнявших главные партии. Т.е. освоение классического репертуара трактуется как важный фактор становления и утверждения казахской оперы.

Данная статья Талиги Бекхожиной в контексте времени ее создания предстает одной из наиболее показательных работ, где музыкально-театральное искусство интерпретируется в единстве исторического, теоретического и национально-культурологического аспектов. Сопоставляя закономерности и тенденции

музыкального театра в мире с процессом появления в Казахстане оперы и балета, автор предлагает читателю систематизированный материал, что важно и с познавательной, и с методологической точки зрения.

Научная особенность этой публикации видится в том, что Талига Бекхожина освещает историю театра не изолированно, а «в связке» с общекультурным процессом. При этом казахские опера и балет трактуются ею не как локальный, а как закономерный этап эволюции мирового музыкально-театрального искусства. Такой разворот «свидетельствует» о принципах мышления: восприятие и оценка национальной культуры как неотъемлемой части всеобщего художественного наследия, соответствующие современным реалиям, были проявлены более полувека назад.

Очевидно, что творческая деятельность Талиги Бекхожиной должна быть прокомментирована как целостное явление, актуализировавшее задачи постижения, просветительства и популяризации искусства. Ее труды обнаруживают свое значение не только для изучения истории музыки, но и для отечественного музыкознания, для адекватной передачи культурного наследия последующим поколениям.

Труды Талиги Бекхожиной представляют особую значимость во многом потому, что в них сохранены имена многих кюйши, сыбызгыстов и других народных исполнителей, которые до настоящего времени редко упоминались в научной литературе либо были вовсе забыты. Собирая сведения у старожилов, исполнителей и знатоков родословных в различных регионах Казахстана, исследователь фиксировала ценные данные о представителях казахской традиционной инструментальной музыки и вводила их в научный оборот. Ярким примером является её статья, посвящённая кюйши Куйлибаю. В настоящее время это – один из немногих сохранившихся уникальных научных источников, содержащих сведения о жизни и творчестве Куйлибая.

По данным Т. Бекхожиной: «Судя по имеющимся у нас немногочисленным сведениям, Куйлибай был выдающимся домбристом, оставившим после себя множество кюйев. Он жил во второй половине XIX – начале XX века. Происходил из рода Амангул племени Найман, проживал на станции Жанама, относившейся к Семипалатинскому уезду. К настоящему времени нам удалось обнаружить кюйи этого автора “Үш қоңыр”, “Аққудың қанат қаққаны”, “Жорға аю”, “Асықалша – Құттыбике”. По своим музыкальным особенностям они относятся к группе кюйев Центрального Казахстана. Как и большинство казахских кюйев, эти произведения имеют программный характер; в их основе лежат народные легенды и сказания, а также реальные события из жизни» (Бекхожина, 2020: 97).

Подобные материалы наглядно свидетельствуют о том, что Талига Бекхожина была не просто собирательницей музыкального наследия, но и скрупулёзным исследователем, сумевшим восстановить малоизвестные и забытые страницы национальной кюйевой традиции и сохранить их для последующих поколений.

Поскольку сведения о традиционных музыкантах имеют важное историко-этнографическое и музыковедческое значение для последующих исследований, приведем упоминаемые в трудах Т.Бекхожиной имена домбристов и сыбызгистов,

многие из которых сегодня остаются малоизвестными широкой общественности.

Домбристы		Сыбызгисты		Информаторы
Ақбұзау	Бағаналы Саятөлеков	Жантелі	**Тілеке**	Әлімхан Жеттікбаев
Монтай (Баймұхамед Тоғызов)	Күйлібай	Ашубай	Ораз	Сүлеймен Қырқабаев
Біткенбай	Ырысбай	Шанақ	Шерубай	Мағрипа Дүсіпова
Бейсембі Дөненбайұлы	Тілепалды Дайырбеков	Жапаш	Қашқын	Бөгіс Жанжігітов
Бүркітбай	Ақбұзау Дүсіпов	Қасқа	Бурабай	Жылыспай Шерубайұлы
Оспан Бейсембіұлы	Қасымжан Өтемісов	Мұса бақсы		Сағидолла Нұралин
Әбділ Қырбаев	Аманжол Сүйінішәлиев	Биқан Шерубаев		
Тастағанов Мұқали	Төлеген Бекенов	Шанақ Ауғанбаев		
Сағадиев Бекбосын	Жігітек Сырымбайұлы	Оспанғали Қожабергенов		
Сатпақов Қуанышбай	Кәрмен Қожақанұлы	Құттыкелдінің Сүлеймені		
Бекен Төлегенов	Қазыбек Серікбаев	Олжамұраттың Тотиы		
Қанай Тәтіков	Жұмаш Торғаев	Мұсаның Бегісі		

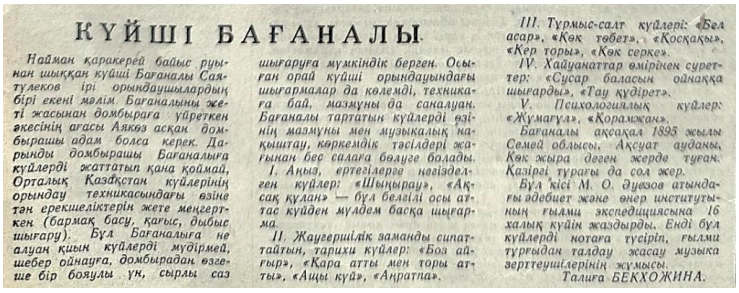
Разумеется, этот перечень не является исчерпывающим. Круг упоминаемых носителей инструментальных традиций значительно шире: здесь приведена лишь основная часть имён.

Таким образом, имена, сохранившиеся благодаря Т.Бекхожиной, представляют собой ценный материал, позволяющий дополнить историю казахского традиционного кюйевого и искусства игры на сыбызгы, проследить преемственность исполнительских школ и ввести в научный оборот новые сведения.

А в статье, посвящённой Баганалы Саятулекову, автор классифицирует его кюи по пяти основным направлениям, учитывая их содержание, музыкальную выразительность и художественные приёмы: «I. Кюйи, основанные на легендах и сказаниях: “Шыңырау”, “Ақсақ құлан” – это совершенно другое произведение, не имеющее отношения к широко известному одноимённому кюйю. II. Исторические кюйи, отражающие эпоху военных столкновений: “Боз айғыр”, “Қара атты мен торы атты”, “Ащы күй”, “Аңыратпа”. III. Бытовые и обрядовые кюйи: “Бел асар”, “Көк төбет”, “Қосқақы”, “Кер торы”, “Көк серке”. IV. Кюйи, изображающие картины из жизни животных: “Сусар баласын ойнаққа шығарды”, “Тауқұдірет”. V. Психологические кюйи: “Жұмағұл”, “Қорамжан”» (Бекхожина, 1964). Следует отметить, что отдельные направления из пяти представленных, в настоящее время изучаются исследователями как самостоятельные проблемы (Еркін, 2020).

Подобная классификация свидетельствует о том, что наследие кюйевого искусства характеризуется не только с тематической точки зрения, но и с учётом его

художественно-образной системы и музыкальных особенностей. Иными словами, исследователь воспринимала кюй как целостное единство фольклорного содержания и музыкального произведения, систематизируя его на основе взаимосвязанных содержательных и художественно-выразительных критериев.

КҮЙШІ БАҒАНАЛЫ

Найман қаракерей байыс руынан шыққан күйші Бағаналы Саятулеков ірі орындаушылардың бірі екені мәлім. Бағаналының жеті жасынан домбырға үйреткен әкесінің ағасы Аяқөз асқан домбырашы адам болса керек. Дарынды домбырашы Бағаналыға күйлерді жаттатып қана қоймай, Орталық Қазақстан күйлерінің орындау техникасындағы өзіне тән ерекшеліктерін жете меңгерткен (бармақ басу, қағыс, бұбыс шығару). Бұл Бағаналыға не алуан қиын күйлерді мүдірмей, шебер ойнауға, домбырадан өзгеше бір бояулы үн, сырлы саз шығаруға мүмкіндік берген. Осыған орай күйші орындаушылық шығармалар да көлемді, техникаға бай, мазмұны да саналуан. Бағаналы тартатын күйлердің өзінің мазмұны мен музыкалық нақыштау, көркемдік тәсілдері жағынан бес салаға бөлуге болады.

I. Аңыз, ертегілерге негізделген күйлер: «Шыңырау», «Ақсақ құлан» — бұл белгілі осы аттас күйден мүлдем басқа шығарма.

II. Жаугершілік заманды сипаттайтын, тарихи күйлер: «Боз айғыр», «Қара атты мен торы аттым», «Ащы күй», «Аңратпа».

III. Тұрмыс-салт күйлері: «Бел асар», «Көк төбет», «Қосқақы», «Кер торы», «Көк серке».

IV. Хайуанаттар өмірінен суреттер: «Сұсар баласын оңаққа шығарды», «Тау күдіреті».

V. Психологиялық күйлер: «Жұмақұл», «Қоранжан».

Бағаналы ақсақал 1895 жылы Семей облысы, Ақсуат ауданы, Көк жыра деген жерде туған. Қазіргі тұрағы да сол жер.

Бұл кісі М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми экспедициясына 16 халық күйін жаздырды. Енді бұл күйлерді нотаға түсіріп, ғылыми тұрғыдан талдау жасау музыка зерттеушілерінің жұмысы.

Талиға БЕКХОЖИНА.

«Қазақ әдебиеті» (1964)

Баганалы Саятулеков

Одной из важных проблем, поднятых ею, является угроза забвения кюйев, сопровождаемых легендами. Автор отмечает сокращение числа исполнителей, сохраняющих традицию исполнения таких произведений. Она пишет, что, если прежде кюйи исполнялись вместе с сопровождающими их легендами и преданиями, то со временем эта традиция в некоторых регионах Казахстана была утрачена. В частности, в Западном Казахстане программный характер кюйев постепенно уступил место лирико-эмоциональному содержанию. Вместе с тем в Восточном Казахстане традиция исполнения легенд и сказаний в музыкальном сопровождении сохранялась значительно дольше, а сами произведения стали рассматриваться как самостоятельный жанр народного фольклора.

Представляется, что сегодня эта проблема приобрела ещё большую остроту. По мере ослабления традиционной культурной среды сокращается и число исполнителей, способных передавать из поколения в поколение легенды, связанные с кюйями. Нередко сам кюй сохраняется, тогда как содержание его легенды и исполнительский контекст постепенно забываются. В результате исторический и культурный смысл произведения уже не может быть раскрыт в полной мере.

На современном этапе сохранение кюйев, связанных с легендами, должно осуществляться по нескольким направлениям. Во-первых, необходимо вводить в научный оборот экспедиционные материалы, хранящиеся в архивных фондах. Во-вторых, важно оцифровывать наследие исполнителей старшего поколения и создавать специализированные электронные фонды. В-третьих, в системе образования следует уделять особое внимание изучению истории кюйя и связанных с ним легенд и преданий. Реализация этих мер позволит сохранить кюйевое наследие не только как совокупность музыкальных произведений, но и как важнейшую часть национальной традиции и памяти в культуре.

4. Результаты исследования

Проведённое исследование позволяет заключить, что научно-творческое наследие Талиги Бекхожиной имеет существенное значение для изучения истории казахской традиционной музыки, исполнительской культуры и отечественного музыкознания.

Характерной особенностью ее научного метода можно считать комплексное рассмотрение изучаемого явления в историческом и социокультурном контекстах. Исследователь не ограничивалась изложением биографических фактов, а стремилась раскрыть творческую лабораторию музыкантов, приметы их исполнительского мастерства, индивидуального мышления и роли в традиции. Такой подход отражал не только уровень ее общемузыковедческой подготовки, но и решимость профессионально постигать прошлое и настоящее в искусстве.

Сохранение духовного наследия воспринимается как главное дело жизни Талиги Бекхожиной. Именно поэтому многогранность ее самоотдачи определяется не количеством опубликованных работ, а их значимостью, введением в научный оборот имен, произведений, исследовательских проблем, качеством их осмысления, способностью видеть и открывать связующие нити.

5. Заключение

Предпринятый обзор разных сфер самореализации исследователя-практика убеждает: ее научные изыскания значительно шире рамок какого-либо одного научного профиля. Как фольклорист, музыковед, музыкальный критик, искусствовед и просветитель, Талига Бекхожина охватила широкий круг вопросов, связанных с историей и теорией казахской художественной культуры, внесла свой вклад в активы исторической памяти. Масштаб ее интересов в науке проявился в собирании и публикации образцов казахского фольклора, систематизации легенд кюйев, создании творческих портретов (композиторов и исполнителей), изучении истории театра, а также в стремлении сделать сложные музыковедческие проблемы доступными широкому кругу читателей.

Таким образом, показан пример подлинной самодостаточности личности, для которой «высшей ценностью» оказались не внешние (или официально принятые) параметры, а цельность, верность избранному делу и осознание ответственности за сохранение национального музыкального наследия. Именно эта внутренняя самодостаточность как нравственная основа жизнедеятельности Талиги Бекхожиной позволила ей создать труды, научная, культурная, общественная ценность которых уже незыблема.

Литература:

1. Бекхожина Т. Күйші Бағаналы // Қазақ әдебиеті. 1964. 20 наурыз.

2. Бекхожина Т. Күйші Күйлібай // Көне күйлерді жүйелеу және іріктеу жұмыстарының өзекті мәселелері: ғылыми-тәжірибелік дөңгелек үстел материалдары. – Алматы: Brand Book, 2020. – 168 б.

3. Бекхожина Т. Мүсілім Асылбеков. Рукопись. 16.02.1974.

4. Бекхожина Т. Опера мен балет // Қазақстан әйелдері. – 1965. – №5. – С.22.

5. Еркин Е. Священные понятия, связанные с дикими животными и птицами в казахском фольклоре // «Keruen» scientific journalM.O.Auezov Institute of Literature and Art. Volume 1, Number 66 (2020). – С.67-73.

6. Земцовский И. «200 казахских песен» // Советская музыка. – 1974. – №3. – С.96.

7. Kenny A. Aristotle on the Perfect Life. – Oxford: Clarendon Press, 1992. –173 p.

8. Казахские музыковеды. Книга 4: Хранитель степных сокровищ: Талига Бекхожина / Сост. и ответств. редакторы: Казтуганова А.Ж., Омарова А.К. – Алматы, 2024. – 328 с.

9. Қазақ ССР. 4 томдық қысқаша энциклопедия. Т.4. – Алматы: Қаз. Сов. Энциклопед. Бас. редак., 1989. – 720 б.

10. McKerrell S. (2022). Towards practice research in ethnomusicology. Ethnomusicology Forum, 31(1). – pp.10-27. https://doi.org/10.1080/17411912.2021.1964374

11 Мұқышев Т. Т.Бекхожина еңбегіндегі сыбызғышылық дәстүр және сыбызғының түрлері // Этнокультурные традиции в музыке: Матер. междунар. конф., посв. памяти Т.Бекхожиной / Сост. А.И.Мухамбетова, Г.Н.Омарова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – С.230-235.

12. Омарова Г. Вклад Талиги Бекхожиной в казахское этномузыкознание // Этнокультурные традиции в музыке: Матер. междунар. конф., посв. памяти Т.Бекхожиной / Сост. А.И.Мухамбетова, Г.Н.Омарова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – С.15-21.

13. Сабырова А. Талига Бекхожина и музыкальное абаеведение // Этнокультурные традиции в музыке: Матер. междунар. конф., посв. памяти Т.Бекхожиной / Сост. А.И.Мухамбетова, Г.Н.Омарова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – С.100-120.

References:

1. Bekkhozhina T. (1964). Baghanaly the kuishi. Qazaq Adebieti, March 20. (In Kazakh).

2. Bekkhozhina T. (2020). Kuilibai the kuishi. In Current issues in the systematization and selection of ancient kuis: Proceedings of the scientific and practical round table (p. 168). Brand Book. (In Kazakh).

3. Bekkhozhina T. (1974, February 16). Musilim Asylbekov [Manuscript]. (In Kazakh).

4. Bekkhozhina T. (1965). Opera and ballet. Qazaqstan Aielderi, (5), 22. (In Kazakh).

5. Yerkin E. (2020). Sacred concepts associated with wild animals and birds in Kazakh folklore. Keruen Scientific Journal of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art, 1(66), 67-73. (In Russian).

6. Zemtsovsky I. (1974). “200 Kazakh songs.” Sovetskaya Muzyka, (3), 96. (In Russian).

7. Kenny A. (1992). Aristotle on the perfect life. Clarendon Press. (In English).

8. Kaztuganova A.Zh., Omarova A.K. (Eds.). (2024). Kazakh musicologists: Keeper of the treasures of the steppe – Taliga Bekkhozhina (Book 4). Almaty. (In Kazakh and Russian).

9. The Kazakh SSR: A concise encyclopedia in four volumes (Vol. 4). (1989). Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia. (In Kazakh).

10. McKerrell S. (2022). Towards practice research in ethnomusicology. Ethnomusicology Forum, 31(1), 10–27. https://doi.org/10.1080/17411912.2021.1964374 (In English).

11. Mukyshev T. (2000). The sybyzgy tradition and types of sybyzgy in the works of T. Bekkhozhina. In A. I. Mukhambetova & G. N. Omarova (Eds.), Ethnocultural traditions in music: Proceedings of the international conference dedicated to the memory of T. Bekkhozhina (pp. 230-235). Daik-Press. (In Russian).

12. Omarova G. (2000). Taliga Bekkhozhina’s contribution to Kazakh ethnomusicology. In A. I. Mukhambetova & G. N. Omarova (Eds.), Ethnocultural traditions in music: Proceedings of the international conference dedicated to the memory of T. Bekkhozhina (pp. 15-21). Daik-Press. (In Russian).

13. Sabyrova A. (2000). Taliga Bekkhozhina and musical Abai studies. In A. I. Mukhambetova & G. N. Omarova (Eds.), Ethnocultural traditions in music: Proceedings of the international conference dedicated to the memory of T.Bekkhozhina (pp. 100-120). Daik-Press. (In Russian).

ҒТАМР 18.41.09 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-21

Б.Ж. Тұрмағамбетова[1*], А.Н. Үлкенбаева[2]
[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан
[2]Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]bakyt_tur.zhol@mail.ru, [2]guka020@inbox.ru
ORCID ID: [1]0000-0002-2391-6922, [2]0009-0004-6622-2383

Д. Нұрпейісованың өмірі мен шығармашылығына қатысты архивтік материалдардың игерілуі

Аңдатпа. Қазақтың ұлттық музыка өнерінде «күй атасы» Құрманғазы Сағырбайұлының ең дарынды, ең сүйікті шәкірті Дина Кенжекызының өмір жолы мен шығармашылық мұрасының әлі де зерттелмей келген тұстары бар. Дина он жыл бойы жанына еріп репертуарын, орындау шеберлігін үйренген ұстазының күйлерін өмір бойы насихаттады. Сол мақсаты жолында Құрманғазының мұрасын ұрпаққа жеткізем деп жетпіс алты жасында Алматыға қоныс аударып, республиканың мәдени өміріне белсене араласады. Бірақ та, қарт Дина жиырма жылға жуық уақыт астанада, әйгілі өнерпаздармен концерттер қойып, ірі қоғам қайраткері, композитор Ахмет Қуанұлымен қарым-қатынаста болса да, оның өмір жолы мен күйлерінің шығу тарихы туралы кейбір ақпараттар жеткіліксіз деңгейде қалды. Күйшіге қатысты естеліктерде жазылғандай, өзі туралы әңгімелеп беруді сұраса, ол ұстазына қатысты оқиғаларды қызықты етіп баяндайтын болған. Күйшінің көзі тірісінде өзіне арналған очерк жарияланғанына қарамастан, табылған материалдар көрсеткендей бірқатар күйлерінің шығу тарихы мен атауы кеңестік идеологияға сәйкес және ақпарат жетіспеушілігінен бұрмаланған. Осы жәйтке архивтік материалдар (құжаттардың) негізінде жаңаша баға беру бұл жұмыстың негізгі идеясын анықтайды. Сонымен бірге қазақтың дәстүрлі күй мұрасын тарихи шындық тұрғысынан қайта қарастырудың өзектілігін айқындайды. Мақалада Дина Кенжекызы Нұрпейісоваға қатысты Ресей мемлекеттік кинофотоқұжаттар архивінен (Мәскеу облысының Красногорск қ.), Астрахань облысының мемлекеттік қазыналық «Астрахань облысы мемлекеттік архиві», Тәшкент қаласындағы Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотофоноқұжаттар архиві, Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Орталық мемлекеттік архиві» және Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық ұлт аспаптар оркестрі архиві, Атырау облыстық және Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінен табылған фотосуреттер, фономатериалдар, қолжазбалар мен құжаттардың деректік құндылығын ғылыми тұрғыда айқындау және күйшінің өмірбаяны мен шығармашылығын жаңа қырынан зерделеу мақаланың негізгі мақсаты боп табылады. Зерттеменің ғылыми маңыздылығы табылған архивтік материалдар арқылы күйшінің өмірбаяны мен кейбір күйлерінің шығу тарихына қатысты мәліметтердің нақтыланып, тарихи және өнертанулық тұрғыдан қайта бағалануында.

Кілт сөздер: күй, күйші, Дина Нұрпейісова, домбырада орындаушылық, архив материалдары, фотосурет, қолжазба, фономатериал.

B.Zh. Turmagambetova[1*], A.N. Ulkenbayeva[2]
[1]Atyrau University named after K.Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan
[2]Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]bakyt_tur.zhol@mail.ru, [2]guka020@inbox.ru
ORCID ID: [1]0000-0002-2391-6922, [2]0009-0004-6622-2383

Exploring Archival Materials on the Life and Work of D. Nurpeisova

Abstract. Several aspects of the life and creative legacy of Dina Kenzhekyzy Nurpeisova, the most gifted and beloved disciple of the outstanding küyshi Kurmangazy Sagyrbayuly, widely recognized as the “father

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Б.Ж. Тұрмағамбетова, А.Н. Үлкенбаева. Д. Нұрпейісованың өмірі мен шығармашылығына қатысты архивтік материалдардың игерілуі // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 343-358. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-21.

of the Kazakh küy," remain insufficiently studied in the history of Kazakh national musical art. For ten years, Dina accompanied her teacher, mastering his performance techniques and repertoire, and subsequently devoted her entire life to preserving and promoting his küys. Seeking to preserve Kurmangazy's artistic heritage and pass it on to future generations, she moved to Alma-Ata at the age of seventy-six, where she became actively involved in the cultural life of the republic. However, although Dina Nurpeisova lived in the capital for nearly two decades, performed alongside distinguished musicians, and maintained close professional and creative ties with the prominent public figure and composer Akhmet Kuanovich Zhubanov, many aspects of her biography and the history of the composition of several of her küys remain insufficiently explored. According to the recollections of her contemporaries, whenever she was asked to speak about her own life, she would instead enthusiastically recount stories about her teacher. Although an essay dedicated to Dina Nurpeisova was published during her lifetime, newly identified archival materials demonstrate that the origins and even the titles of a number of her works were distorted under the influence of Soviet ideology and as a consequence of the lack of reliable historical information. Reassessing these issues on the basis of archival documents constitutes the central objective of the present study and highlights the importance of revisiting the traditional heritage of the Kazakh küy from the perspective of historical authenticity. The primary aim of this article is to determine the scholarly source value of photographs, audio recordings, manuscripts, and archival documents relating to Dina Kenzhekyzy Nurpeisova that have been identified in the Russian State Archive of Film and Photo Documents (Krasnogorsk, Moscow Region), the State Archive of Astrakhan Region, the Central State Archive of Cinema, Photo and Sound Documents of the Republic of Uzbekistan (Tashkent), the Central State Archive of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan (Almaty), the archive of the Kurmangazy Kazakh State Academic Orchestra of Folk Instruments, as well as the Atyrau Regional Museum of History and Local Lore and the West Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore. Drawing upon these archival materials, the study offers a new interpretation of the biography and creative heritage of Dina Nurpeisova. The scientific significance of the research lies in clarifying previously insufficiently studied facts concerning the biography of the eminent küyshi and the history of the creation of several of her küys, as well as in their re-evaluation from historical and musicological perspectives on the basis of newly discovered archival evidence.

Keywords: küy, küyshi, Dina Nurpeisova, dombra performance, archival materials, photograph, manuscript, audio documents.

Б.Ж. Турмагамбетова[1*], А.Н.Улкенбаева[2]

[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Казахстан

[2]Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]bakyt_tur.zhol@mail.ru, [2]guka020@inbox.ru

ORCID ID: [1]0000-0002-2391-6922, [2]0009-0004-6622-2383

Освоение архивных материалов, связанных с жизнью и творчеством Д. Нурпеисовой

Аннотация. В истории казахского национального музыкального искусства до настоящего времени остаются недостаточно изученными отдельные аспекты жизненного пути и творческого наследия Дины Кенжекызы Нурпеисовой – наиболее талантливой и любимой ученицы великого кюйши Курмангазы Сагырбайулы, признанного «отцом казахского кюя». На протяжении десяти лет Дина сопровождала своего учителя, перенимая его исполнительское мастерство и репертуар, а затем всю свою жизнь посвятила популяризации его кюев. Стремясь сохранить и передать потомкам творческое наследие Курмангазы, в возрасте семидесяти шести лет она переехала в Алма-Ату, где активно включилась в культурную жизнь республики. Однако, несмотря на то что Дина Нурпеисова около двадцати лет проживала в столице, выступала с концертами вместе с выдающимися мастерами искусства и поддерживала тесные творческие и профессиональные связи с видным общественным деятелем и композитором Ахметом Куановичем Жубановым, ряд вопросов, связанных с ее жизненным путем и историей создания отдельных кюев, до настоящего времени остается недостаточно изученным. Согласно воспоминаниям современников, когда Дину Нурпеисову просили рассказать о собственной жизни,

она чаще всего увлеченно повествовала о своем учителе. Несмотря на публикацию еще при ее жизни посвященного ей очерка, выявленные архивные материалы свидетельствуют о том, что сведения об истории создания и названиях ряда ее произведений были искажены под влиянием советской идеологии, а также вследствие недостатка достоверной информации. Переосмысление этих вопросов на основе архивных документов составляет основную концепцию настоящего исследования и одновременно подчеркивает актуальность пересмотра наследия казахской кюевой традиции с позиций исторической достоверности. Основной целью статьи является определение источниковедческой ценности фотографий, фонодокументов, рукописей и других архивных материалов, выявленных в Российском государственном архиве кинофотодокументов (г. Красногорск, Московская область), Государственном казенном учреждении Астраханской области «Государственный архив Астраханской области», Центральном государственном архиве кинофотофонодокументов Республики Узбекистан (г. Ташкент), Центральном государственном архиве Министерства культуры и спорта Республики Казахстан (г. Алматы), архиве Казахского государственного академического оркестра народных инструментов имени Курмангазы, а также в Атырауском областном историко-краеведческом музее и Западно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. На основе этих материалов предпринята попытка по-новому осмыслить биографию и творческое наследие Дины Нурпеисовой. Научная значимость исследования заключается в уточнении сведений о биографии выдающейся кюйши и истории создания отдельных кюев, а также в их переосмыслении с позиций исторической науки и музыкознания на основе вновь выявленных архивных материалов.

Ключевые слова: кюй, кюйши, Дина Нурпеисова, домбровое исполнительство, архивные материалы, фотография, рукопись, фонодокументы.

1. Кіріспе

Дәстүрлі күйшілік өнердің тарихы ұрпақтан ұрпаққа рухани азық болар, тағлымы түгесілмейтін өнегелі тұлғаларға кенде емес. Солардың арасында бес жасынан домбыра ұстап, тоқсан жылға жуық халқының шаттығында қуанышы, мұңайғанда сүйеніші, қайғысына жұбанышы болып, өнерге қалтқысыз қызмет еткен Дина Кенжеқызы Нұрпейісованың мұрасы ұрпақтар ұмытпайтын бағалы құндылық.

Бүгінге дейін ол туралы жазылған мақалалар, ғылыми зерттемелер көптеп кездеседі. Және де тұлғаға арналған күйлер мен өлеңдер, салынған картиналар, повестер, көркем фильм, әсіресе деректі фильмдер көп. Десек те, композитор өмірінің әлі де зерттелмей, арнайы назар аударылмай келген тұстары бар. Соңғы жылдары композиторға қатысты деректердің табылуы оларды жүйелі түрде салыстыра отырып, ғылыми пайымдаулар жасауға жетеледі.

Күйшінің өмірі мен өнер жолы тарихи-мәдени ерекшеліктеріне қарай алғаш рет үш кезеңге бөлініп қарастырылған еді (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021). Жастық шағындағы Құрманғазыдан тәлім алып, орындаушылығының шыңдалған кезі әрі шығармашылық болмысы қалыптасуының бастапқы кезеңі; екінші Ресей кезеңі (1922-1937), алғашқы шығармашылық белестері; соңғысы, еліміздің астанасындағы кезең – ұлттық және бүкілодақтық деңгейде танылуы, Алматыдағы ұстаздық және концерттік қызметі. Бұндай кезеңдеу дәулескер музыканттың тұлғалық және шығармашылық даму үдерісін, тарихи даму жолын жүйелі түсінуге, қарастыруға негіз қалайды.

Композитор өмірінің кемел әрі соңғы кезеңі ел астанасында әдеби, мәдени ортада өтсе де, шығармашылығы мен өміріндегі кейбір маңызды жәйттер көлеңкелі күйінде қалып отыр. Мәселен, оның екінші рет тұрмыс құруы және

балалары туралы, жас кезіндегі жолдасы Нұралымен (Шәпек) түскен фотосуреті, Мәскеуде халық аспаптарында орындаушылардың Бүкілодақтық байқауында алған лауреаттық Дипломы мен оның хаттамасы, Алматыдағы концерттік қызметі кезіндегі фотосуреттер, Динаның қолтаңбасы сақталған құжаттар мен шәкірті Ғ.Әлжановтың музейге жазған естелік хаты және т.б. деректердің табылуы – күйші туралы көптеген беймәлім боп келген материалдардың музыкатануда ғылыми айналымға түсіп, оның өмірнамасын жаңа мәліметтермен толықтыруға, сонан соң кейбір жәйттерді нақтылауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі уақытта композитордың орындауында жеткен Құрманғазы, Дәулеткерей, Мәменнің күйлері, өзінің отызға жуық күйлері мен олардың тақырыптық-мазмұндық табиғаты, орындаушылық қолтаңбасы, шебер техникасы музыкалық тұрғыдан зерттелуде. Ал аталған бағыттардың бәрін қамтитын және музыканттың өмірін тарихи-өмірбаяндық, деректанулық тұрғысынан жүйелі қарастыру тақырыптың өзектілігін танытады.

Зерттеудің негізгі мақсаты Дина Нұрпейісованың өмірі мен күй мұрасына қатысты кейбір мәселелерді архивтен табылған құнды деректер мен жарық көрген еңбектермен кешенді түрде саралап, олардағы ғылыми құндылықты анықтау болып табылады.

2. Зерттеу материалдары мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері

Қазақстанның Батыс аймағының Бөкей ордасының күйшілік дәстүрін зерттеген музыкатанушылар А. Жұбанов, Қ. Ахмедияров, А. Тоқтағанның ғылыми еңбектері мен ноталық жинақтары әдістемелік негіз ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында тарихи әдіс, деректанулық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ елімізден және шетелдердің архивтерінен табылған фотосуреттер мен фономатериалдарды, қолжазба мен құжаттарды мен бүгінге дейін әртүрлі бағытта жарық көрген мақалалар мен еңбектер жүйеленіп, кешенді түрде сараланды.

Тәшкент қаласында[1], 1944 жыл

Қазақ Мемлекеттік филармониясының жас артистерімен[2], 1953 жыл

[1] Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотофоноқұжаттар архивінен 2021 жылы алынды (Тәшкент қ.).

[2] Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Орталық мемлекеттік архивінен» 2021 жылы алынды (Алматы қ.)

2.2 Материалға сипаттама

Мақалада екі ғасыр арасындағы қазақ күй керуенінің көшін жалғастырушы және оны өз қолтаңбасымен жаңғыртушы айтулы өнер иесі Дина Кенжекызы Нұрпейісованың өміріне және күйлеріне қатысты мәселелер қозғалады. Әрбір мәнжәйға қатысты нақты архивтік деректер, құжаттар немесе ғылыми еңбектерден мәліметтер ұсынылады. Сонымен бірге күйшіні көзкөрген замандастарының, шәкірттерінің естелік мақалалары, өлкетанушылардың батыс аймағының дәулескер күйшілері туралы жинақтарынан алынған ақпараттар ұсынылады. Мақалада Мәскеу, Тәшкент, Алматы, Атырау және т.б. облыстық, жеке архивтерден алынған фотосуреттер беріледі.

Мақаланың деректік негізін Қазақстанның халық әртісі, профессор Айгүл Үлкенбаеваның жетекшілігімен жарық көрген «Түркі әлемінің ұлы композиторы Дина Нұрпейісова» атты ғылыми-танымдық кітапты әзірлеу барысында еліміздің және шетелдің архивтері мен облыстық музей қорларынан жиналған әртүрлі материалдар құрайды (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021). Бұл екі кітап құнды архивтік материалдармен қазақ-орыс және түрік-ағылшын тілдерінде жарық көрді және мұнда Динаның дүниеге келген жылынан қайтыс болғанға дейінгі аралық мүмкіндігінше хронологиялық тұрғыда беріліп, көпшілік оқырман үшін жатық, түсінікті тілмен жазылды.

Қазақ радиосының «Алтын қорында»Дина Нұрпейісованың өз орындауында Құрманғазының «Ұзақ Ақжелең», «Батыр қыз»/«Төремұрат», «Қайран шешем», «Терісқақпай», Дәулеткерейдің «Көркем ханым», Мәменнің[3] «Ақшолпан» күйлері. Өзінің авторлық жиырма туындысы: «Тарту» (немесе «Сәлемдеме»), «Бұлбұл», «Қарақасқа ат», «Көгентүп», «Он алтыншы жыл» (немесе «Набор»), «Жігер», «Меңдіқара», Жаңа бозшолақ», «Қосалқа», «Науысқы», «Мерекелік күй» (немесе «Мереке»), «Ана бұйрығы» (немесе «Майдандағы балама»), «Әсем Қоңыр», «Науайы», «Партия туралы күй», «Сауыншы», «Сегізінші март», «Еңбек ері», «Қазақстанға – 30 жыл», «Домалатпай» күйлері сақталған. Сонымен бірге Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық халық аспаптар оркестрінің кітапхана қорында Динаның «Той бастар», «Өттің дәурен», «Сталин туралы күй», «Партия туралы күй», «Науайы» күйлерінің оркестрлік партитуралары музыкалық тұрғыдан талданды.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған фотолар (56 фото) мен бейне/дыбыстық жазба материалдарында Дина Нұрпейісоваға арналған құжаттық фильмдерде өз орындауындағы күйлердің үзінділері сақталған. Дыбыстық үнтаспада сақталған күйлерге келсек, әртүрлі деңгейдегі сападағы күйлер арасынан жоғарыда аталған туындыларынан басқа «Сталин туралы күй» (қараңыз: №97р-1 қоры), «Ерке ер» («Еңбек ері» болуы мүмкін, тізімде қате кеткен деп ойлаймыз) (қараңыз: №352р-2 және №549-5) күйлері сақталған.

[3] Мәмен Ерғалиұлы (1859-1931) – он төрт жасынан өнерімен танылған Батыс Қазақстанға белгілі күйші. Д.Нұрпейісова секілді ол да Құрманғазымен кездесіп, оны ұстаз тұтып, өнерін үлгі қылған. М.Ерғалиұлының «Ақшолпан», «Қайғылы қара», «Қаражан ханым», «Дүрбелең» т.б. күйлері бар (Ұлы Даланың көне сарындары, 2020: 846)

Біртуар музыкант Д. Нұрпейісова туралы мәлімет, мақалалар отыз томдық «Үлкен Кеңес Энциклопедиясында» (30-том, 1974), алты томдық «Музыкалық Энциклопедияда» (3-том, 1976), және Қазақстанның баспаларынан шыққан беделді энциклопедияларда жарияланды.

Дина Нұрпейісованың (1861-1955) ұлттық музыка мәдениетіне сіңірген еңбегі орасан зор. Астрахань жерінде өмір сүрген уақытта ол музыкант ретінде алғаш рет әртүрлі ұлттар арасында танылып, мойындалды. 1934 жылы Володар ауданының үлкен бір селосы Марфинода халық өнерпаздарының конкурсына қатысып, 1-орын алады. Ал 1937 жылы Ставрополь аймағындағы конкурстан 1-орынға ие болады. «1937 жылдың күзінде Дина көркемөнерпазшылардың екінші слетіне қатысушы ретінде Алматыға келеді, ол үлкен табысқа ие болады» (Жұбанов, 2022: 169).

Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филармониясының артисі халықтық аспаптық өнердің ең таңдаулы үлгілерін сақтап жеткізгені үшін Қазақстан Республикасының «Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген өнер қайраткері» деген құрметті атағын алады (1937). 1940 жылы өнерді дамытудағы жетістігі үшін және Қазақ КСР-інің 20 жылдығына орай «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталады. Осы жылы ол Қазақ КСР Композиторлар Одағының мүшесі болды және сол жылдың сәуір айында КСРО Кеңес Композиторлар Одағының мүшелігіне қабылданды. «Қазақ КСР-інің халық артисі» (1944). Дина өмірден өткенше домбыра өнерінде халықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, мол музыкалық мұра қалдырған, түркітілдес ұлттардың тарихында өнерімен оған теңдес әйел импровизатор күйші (яғни, аспапта шебер орындаушы) болған жоқ десек қателеспейміз.

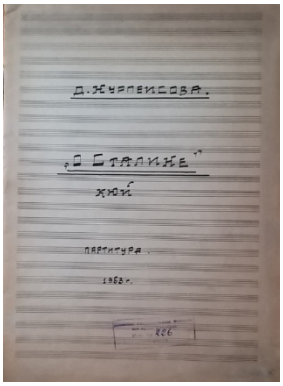
3.Талқылау

Күйші өміріндегі мына бір жәйт туралы табылған деректер көптеген бұлыңғыр боп келген сұрақтарды нақтылауға мүмкіндік берді. Ол жолдасы Бесқасқа (Беріш) руынан Мақатұлы Нұрпейіс қайтыс болғаннан кейін әмеңгерлік салт бойынша оның інісі Нұралымен бас қосуы туралы оқиға. Зерттемемізде алғашқы дереккөз ретінде академик А.Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» кітабынан Динаға арналған өмірбаяндық-шығармашылық очеркіне сүйенеміз (ары қарай – очерк). Онда: «Кенже сүйікті қызы Динаны ұзатқанда қызының басқа жасауларына қоса, үш болысқа аты шыққан, Қарақасқа деген ат береді. Кенже сияқты Нұралының атқа құмарлығы болмаса да атасының берген киітін құрметтеп, баптап, бағады. Ал Динаға қарақасқа ат өзінің жас кезін, бақытты шағын еске түсіретін ескерткіш сияқты болады. Кенже Динаны Нұрпейістің үйіне ұзатқан соң, бірнеше жылдан кейін қайтыс болады. ...Ат Динаға сүйікті әкесінің көзіндей көрінетін» (Жұбанов, 2002: 165). Бір күні қарақасқа ат ауырып, сосын өліп қалады. Қайғырған Дина оған күй арнайды. Аяулы әкесі сыйлаған сүйікті атына арналған осы күй туралы архив материалдарында мынадай мәлеметтер бар.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі кино-фотоқұжаттар мен дыбыстық жазба материалдарында Дина Нұрпейісованың шығармашылық жолына арналған бірнеше құжаттық фильмдер бар. Онда 1942 жылы түсірілген бейнетаспада: «Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген әртісі Дина Нұрпейісова В.И. Лениннің қайтыс болғанына 18 жыл толуына арналған митингте президиумда

Ленинге арналған күйді орындайды» деп орыс тілінде хабарлап, осы күйді ойнауын экраннан жібереді (қараңыз: № 1106 қоры).

Сол секілді қордың құжатында (қараңыз: № 352 қоры) он минуттық бейнефильмнің 8'12" минутында күйші «Науысқыны» орындап отырғанын фонға жіберіп, журналист бұл шығарма Сталинге арналады деп хабарлаған. Ал осы «Қарақасқа ат» күйінің бұрмалану тарихын мына дерек жалғастыра түседі. 1953 жылы күй Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің репертуарына еніп, бірақ партитурада «Сталин туралы» («О Сталине») деп жазылған. Көріп отырғанымыздай, «Қарақасқа ат» туындысы бірде «Сталин туралы», бірде «Лениннің туған күніне арналған» күй делінуі сол кезеңнің саяси идеологиясына қарай бұрмаланып отырған. Бұл тұста орындап беру мен арнап күй шығару екі түрлі ұғым екенін түсінеміз. Алғашқысы бұрыннан бар шығарманы белгілі бір беделді тұлғаға арнап орындауды білдірсе, екіншісі сол адамның құрметіне тың күй шығаруды білдіреді. Бірақ тарихтан жеткеніндей, автор туындысының шығу тарихы жоғарыда баяндалғандай өзінің сүйікті атына арналған.

«Қарақасқа ат» күйі «О Сталине» боп оркестрге түсті[1], 1953 жыл

1950 жыл[2]

Осы кезеңде Дина өмірлік серігінің қазасын да қайсарлықпен көтеріп, басына түскен қасірет салмағына қайыспайды. Атырау облыстық музейінің қорындағы құжаттарда күйеуі қайтыс болғанда іште қалған сәбиін (оның артындағы «көзі», «жұрнағы» болсын деген ниетпен есімін «Жұрынбай» атайды) өмірге әкелген соң онымен бірге Нұрпейістің басқа әйелден туған Жамал, Қайрош атты екі қызын бірге тәрбиелейді. Тарихтан белгілі болғандай, ол құжат алар кезде, қазақтың келіндерінің атасының атын атамайтын салтын сақтап, фамилиясына күйеуі Нұрпейістің есімін жаздырып жібереді.

Әкесіз жетім қалған бала-шағаны ру аясынан ажыратпай, қараусыз, қамқорлықсыз қалдырмауды көздейтін қазақтың ежелден келе жатқан әмеңгерлік салты бойынша, жесір қалған Дина да Нұрпейіс әулетінен ажырамаған. Ал Нұрпейістің Нұралы есімді кіші інісі отбасылы болғанымен, бала сүймейді. Осы кезде Нұралының жары

[1] Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық ұлт аспаптар оркестрі архиві (Алматы қ.)
[2] ҚР Орталық мемлекеттік архивінен 2021 жылы алынды (Алматы қ.)

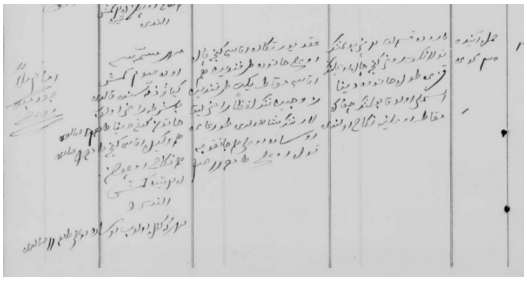
Ұлмекен сәбилердің жетім атанбауын ойлап, абысынының ақылды, ұстамды адам екенін білгендіктен, күйеуіне Динаны әйелдікке алуға кеңес береді. Бұл ұсынысты (ел ішінде Шәпек атанып кеткен) Нұралының туыстары да қолдайды. Сондықтан, бала-шағасының қамы үшін, бұл ұсынысты Дина да қабыл алады. Дегенмен оған: «Мен әуелден саған емес, ағаңа тұрмысқа шыққанмын, ендеше мен оның шаңырағын құлатып, сенің үйіңе барып тұрмаймын. Үй-күйім, түтінім бөлек, төбе астында жеке шаңырақ болып балаларыммен қала беремін, бірге тұрамын десең, осында өзің келесің», – деп талап қояды (Әлімгереев , 2014: 271).

Осы неке туралы РФ Астрахань облысының мемлекеттік қазыналық «Астрахань облысы мемлекеттік архивінде» сақталған тың құжат табылды. Журналист Қ.Құттымұратұлы «Дина күйші туралы тың деректер» мақаласында өзі тапқан күйші өміріне қатысты қадым жазуымен қағазға түскен құжатты аударып, кеңінен баяндаған. Құжатты журналист архивтегі Бөкей ордасы мешіттерінің метірке кітаптарынан тапқан. Бұл дерек 1895 жылы 30 хамал айындағы Дина Кенжеқызы мен Шәпектің некесін қию кезінде қадым жазуында мынадай мәтінмен қағазға түскен: «төлеңгіт руынан Кенже Шалұлының қызы, жесір әйел Динаны Шәпек Мақатұлына некелеген, неке рәсіміне қыз тарапынан әкесі Кенже, күйеу тарапынан әкесі Мақат қатысқан», әрі қарай жұбайлардың өз разылығымен шыққандығына куә болған екі адам есімі мен қалыңмал ретінде 10 сом күміс аталғандығы, неке құтпасын белгілі молда, ахун Жұбан Жүрдібекұлының қиғандығы туралы дерек берген (Құттымұратұлы, 2021).

Мұндағы мәтіннен біз күйші туралы бірнеше ақпаратты оқимыз. Біріншіден, Динаның атасының есімі Шал екендігін, екіншіден, 34 жасында екінші рет тұрмыс құрғанда мешітке куәгер ретінде әкесі Кенженің қатысқандығын, үшіншіден, Кенже (қайын атасы Мақат та) осы уақытта өмірде болған. Күйші өмірден өткеннен кейін оның руы туралы естеліктер, пікірлер, мақалаларда әртүрлі жазылып жүр. Сондықтан құжатта руының төленгіт екені де нақты айтылған, бұл төртінші айқын дерек.

«Күйшінің саналы өмірі Нарын, Бекетай, Толыбай аудандарында, Батыс Қазақстандағы Айбас, Азғыр жерінде, сондай-ақ, Дыңғызыл, Сасықтауда өтті. Қазіргі Атырау облысының Исатай ауданына қарасты жердегі Динаның Шәпекпен бірге тұрған жері, күні бүгінге дейін «Шәпек қыстауы» деп аталады. Қазіргі уақытта, осы жерде Динаның домбыра ұстаған бейнесімен ескерткіш қойылған» (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021).

Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қорында сақтаулы деректерде күйшінің он төрт құрсақ көтергендігі, бірақ сәбилерінің біразы жастай шетінегендігі туралы жазылған. Атыраулық құжаттарда оның Жамал, Қайрош, Бақтылы, Әсем, Қоңыр, Салиха қыздарының және Жұрынбай, Қабдолмұрат (Мұрат), Қажымұрат, Қатимұрат, Омар деген ұлдарының аттары келтірілген. Бір назар аударатын жәйт, ананың балаларының саны мен есімдері әртүрлі дереккөздерде әрқилы аталады. Ұсынылып отырған Дина мен Шәпектің бір сәбиінің шетінеген фотосуреті Орал қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорынан алынды. Бұл тұлғаның біз білетін фотосуреттерінің арасындағы ең жас кезіндегі түсірілген бейнесі болып отыр. Онда шетінеп кеткен сәбиді табытқа салып, әке-анасының қоштасып тұрған сәті қалған.

Шапек пен Динаның некеге отырғаны туралы архив мәліметі

Шәпек пен Динаның қайтыс болған ұлымен қоштасу сәті

Академик Ахмет Жұбанов Құрманғазының шәкіртімен соңғы рет кездесуін 1888 жылы деп жазған. Күй атасы Динаның отбасына келіп, сүйікті шәкіртіне домбырадан қол үзбеуді тапсырып, өзінің арманын іске асырып, ұлттық мұраны байытуды аманаттайды. Құрманғазы Динаға: «Егер бір адамға сенің сол қолың мен менің оң қолымды берсе, ондай адамға ешкім теңдесе алмас еді!» – деген сөзі арқылы бағасын да, батасын да береді.

Осы өсиет сөз жас орындаушының таланты мен сенімін бекітіп, көпке біржола мойындатты. Құрманғазы оның бойынан ұлттық дәстүрдің жалғастығын танып, домбыра өнерін байыту мен дамыту, сақтау ісінде үлкен үмітін білдірді. Қазақ әйелінің отбасы алдындағы парызы аса маңызды саналатын тұста аспаптық музыкамен шұғылдану, домбырада ойнау өнерін дамыту оңай емес еді. Басына түскен тағдырдың ауыртпалығына қарамастан, ұстазының өсиетін демеу еткен Дина, асқақ қалыпта өмір кешті. Ол отбасылы күйінде де түйемен желіп жүріп, қазақтың шексіз, шетсіз даласының елді мекендерін аралап, өзінің домбырашылық шеберлігін паш етті.

Халық Динаны жақсы отанасы ретінде ғана емес, ғажап домбырашы ретінде де ерекше құрметтеген.

Бөкей ордасының күйшілік дәстүрін жалғастырған күйші ұстазының асқақ мінезді, шабытқа толы жарқын екпіні мен нәзік лиризмге толы Дәулеткерей мұрасынан алған өзгеше қолтаңбаны өз шығармашылығы арқылы біріктіріп, дамыта түскенін күйтанушылар: «Dina Nurpeisova organically molds into a unified whole the achievements of two main directions of the dombra music from Western Kazakhstan – the bright temperament of the style of Kurmangazy with the soft lyricism of Dauletkerey», – деп тұжырымдайды (Toktagan және т.б., 2021: 126). Ал музыкатанушы С.Өтеғалиева тұлғаның халықтық аспаптық музыканы дамытуға қосқан мұрасын теориялық тұрғыда талдап, ұлтымыздың қайталанбас дарынды күйші қыздарының бірі әрі бірегейі дей келе: «Ол музыкада өзінің қайталанбайтын дара стилін дүниеге әкелді» (Өтеғалиева, 2013: 19), – деп түйіндейді.

Еңбек Қызыл Ту орденімен марапаттау салтанаты, 1940 жыл[1]

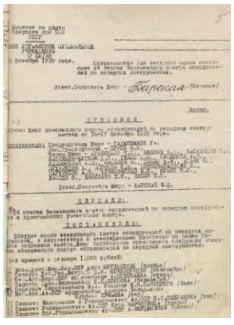

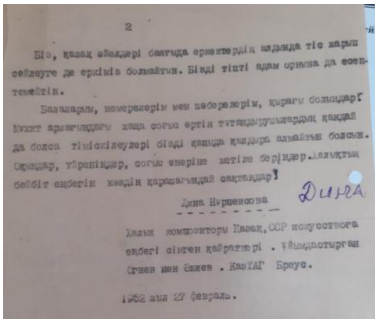
Сайлау күнгі дауыс беру сәті, 1946 жыл[2]

Соңғы жылдардың ізденісі нәтижесінде Мәскеудің Ресей Мемлекеттік Әдебиет және өнер архивінде 82 жыл сақталған өте құнды құжаттар табылды. Ол 1939 жылы Бүкілодақтық халық аспаптарында орындаушылардың байқауында 1-орынға үздік болып марапатталған тоғыз музыканттың бірі Дина Нұрпейісоваға берілген Диплом. Мәскеу сахнасындағы күйшінің тарихи жеңісі жайында атақты кеңестік этномузыкатанушы ғалым, профессор В.М. Беляев: «Бұл байқау ұлттық музыка аспаптарының мәдениетті дамытудағы маңызын көтерді. Қазақтың домбыра аспабында жоғары деңгейдегі орындаушылық шеберлік көрсеткен «домбыраның Жамбылы» Дина Нұрпейісованың өнері осындай аспаптарды сақтаудың, дамытудың жарқын үлгісі» (аударған – біз), – деп шабытпен жазды (Беляев, 1939: 108).

Халық аспаптарында орындаушылардың Бүкілодақтық конкурсының Дипломы мен Хаттамасы. Мәскеу қ. 1939 жыл[1]

Күйшінің қолтаңбасы, 1952 жыл[2]

Архивтен табылған дипломмен бірге Қазылар алқасының жеңімпаздарға шығарған қаулысы шыққан Хаттамасы да сақталыпты. Хаттамада Одақ елдерінен жиналған екі жүзден аса музыканттың арасынан суырылып шыққан тоғыздың алғашқысы боп күй-Ананың есімінің тұруы оның оза шапқан хас жүйрік екенін, қазылар алқасының құрметін байқатады (Хаттамада көрсетілгендей ұйымдастырушылар тарапынан 1-орын алған жүлдегерлерге 1500 рубль сыйақы тағайындалған). Одақ халқына

[1] ҚР Орталық мемлекеттік архивінен 2021 жылы алынды (Алматы қ.)
[2] ҚР Орталық мемлекеттік архивінен 2021 жылы алынды (Алматы қ.)

өнерімен танымал болған Динаны 1940 жылы апрельде КСРО Композиторлар Одағының мүшелігіне қабылдайды. Бұл тұлға өнеріне көрсетілген үлкен құрмет еді.

Отандық музыкатануда композитордың «Науысқы» және «Науайы» күйлері туралы әртүрлі пікірлер бар. 1944 жылдың қаңтар-ақпан айларында Тәшкентте өткен «Бес республиканың халық таланттарының жұлдыздары» атты Орта Азияның елдерінің музыкасының декадасына қатысқан мыңға жуық өнерпаздар арасында еліміздің барған топтың арасында Дина Нұрпейісова да болды. Қазақстан делегациясының өнер көрсетілімі сәтті өтті. Соғыс жылдары Қазақстан композиторлары мен өнер шеберлері тудырған ең үздік өнер үлгілері он күн бойына көрермен назарына ұсынылды. Көрермендер мен тыңдаушылар Дина күйшінің тамаша орындаушылық шеберлігіне куә болды, қазақ күйінің арынды, жағымды, дыбыстарын жүрекке жеткізе білген дарынды домбырашы биік шығармашылық талантымен тыңдаушыларын қайран қалдырды. Күйшінің техникалық шеберлігі туралы Ленинград консерваториясының профессоры, музыкатанушы, Өзбек КСР-інің еңбек сіңірген өнер қайраткері А. Островскийдің таңданыспен жазған мақаласы көпшілікке таныс. Тәшкент сапарындағы күндерде композитордың «Науайы» («Науаи») атты жаңа күйі туды. Қазақ КСР-інің халық әртісі, күйші, профессор Қ. Ахмедияровтың айтуынша, күй өзбек халқының атақты ақыны Әлішер Науайыға арналған және де: «Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының фонотекалық қорынан іздестіргенімізде, бұл күйді «Науаи» деген атпен ұшырастырдық. Сол себепті осылай деп атағанымыз өте орынды болатын тәрізді. Күйдің ішкі құрылысынан, музыкалық тақырыбынан негізінен өзбек халқының сазымен қатар орыстың халық әндерінің әуендеріне ұқсас буындар мен ырғақтар құлаққа анық шалынады» (Дина. Әсем қоңыр, 1997: 130).

Ал музыкатанушы ғалым Ғ. Бисенова мынадай пікір білдіреді «Осы күйде Дина қолданған шеберлік әдістері оның бұдан бұрынғы домбырашылық өнерінде байқалмайтын-ды. Динаның осы күйдегі оң қолының штрих қағыстарынан түркімен, қырғыз және өзбек халық музыканттарының тәсілдеріне тән ұқсастық байқалады. Бұл Динаның аталмыш күйі Тәшкентте өткен онкүндік кезінде туысқан халықтардың өнерін бағалап, құрметтеу сезімінен туған болар деген ойға мегзейді. Сөйтіп, байқау Өзбекстанның ұлы ақыны әрі ойшылы Науаидың туған жерінде өткендіктен Дина жаңа шығармасын – «Науаи» күйін соған арнайды» (Дина. Әсем қоңыр, 1997: 22).

Автордың орындауындағы «Науайы» күйін тыңдау барысында ғалым Ғ. Бисенованың Динаның «Науысқы» күйін сипаттағанын аңғарамыз. Қазақстанның халық артисі, профессор Айгүл Үлкенбаева «Науысқы» күйін 1983 жылы I Республикалық Құрманғазы конкурсында алғаш рет орындайтын болып, профессор Қаршыға Ахмедияровтың қолынан үйренеді. Байқауда қалың жұртшылық бұл күйді тұңғыш рет тыңдаған болатын. Күйші А.Үлкенбаева екі күйді салыстыра отырып былай тұжырым жасады: «Дина Нұрпейісованың «Науысқы» және «Науайы» күйлері сипаты жағынан екеуі екі бөлек шығарма. Күйлер әртүрлі бұрауда, кварталық және квинталық. Сондай-ақ олардың тақырыбы, формасы, ойнау әдісі бір-біріне мүлде ұқсамайды. Мысалы, «Науысқы» күйінде оң қолды ойнату тәсілі пайдаланатын болса, «Науайы» күйінде бұл тәсіл мүлдем қолданылмайды. Осы айтылған кәсіби

маман пікірін ескере отырып, Дина Нұрпейісованың өзіне ғана тән қайталанбас техникасы жайлы музыкатанушылар А. Островский мен Ғ. Бисенова пікірлері Динаның Тәшкентте «Науысқы» күйін орындағандығын айғақтайды. Зерттеушілер айтқандай, «Алтын қорда» Динаның өз орындауындағы «Науайы» атты күйі де бар. Тәшкент сапарында ақын Әлішер Науайыға арнап шығарылған күй осы болуы әбден мүмкін».

Ауызша-кәсіби жалғасқан дәстүрде бір күйдің бірнеше аталуы жиі кездеседі. Мысалы, Динаның өзінің «Ана бұйрығы» атты күйі ел арасында кейде «Майдандағы балама» делінсе, «Он алтыншы жыл» күйі «Набор» атымен де аталған. Шамасы, сахнада көп ойналмайтын «Науайы» күйін бұрын естімеген музыканттар Ғ.Бейсенованың сипаттауынан кейін, «Науайы» мен «Науысқы» – бір күйдің екі түрлі атауы деп түсінсе керек. Соңғы жылдары бұл шығарманың шығарылуы туралы басқа да пікірлер бар. Онда XIII–XIV ғасырларда қазақ даласында өмір сүрген көптеген музыкалық шығармалар тудырған Науайы атты күйшінің осыған ұқсас күйі болған делінеді. Ал Дина өзінің «Науайы» күйін аспаптық музыка дәстүрі бойынша шығарған.

Домбыра музыкасын зерттеушілер мен орындаушылар «Науысқы» күйін орындаудағы Дина Нұрпейісованың қолтаңбасы бөлек екендігін мойындайды. Алайда, күй мамандарының арасында басқа да пікірлер бар, мысалы Айтолқын Тоқтағанның пікірінше, күйдің авторы Құрманғазы Сағырбайұлы болуы мүмкін (Тоқтаған, 2017).

Композитордың 1944 жылы Тәшкент сапарында шығарған тағы брі күйі – «Әсем Қоңыр». Алғашқы очеркте: «Ол өзінің немересі Қоңырын есіне алып, оған арналған «Әсемқоңыр» күйін шығарады» (Жұбанов, 2002: 169), – деген. Осы нұсқа жарты ғасырға жуық уақыт насихатталып келді. Күйдің шығу тарихы туралы немересі Бағила Бишаева өз естелігінде баяндаған. Оның әңгімесінің негізінде К. Бекетаевтың мақаласы жарияланған. Динаның Қоңыр атты қызы жастай күйеуге шығып, төрт баласымен ерте жесір қалады. 1944 жылы оның екінші жары Қайыржан да қайтыс болғанда ішінде қалған баласының көзі соқыр болып туады. Бұл жайсыз хабарды естіген Дина қызы үшін уайымдап: «Менің байғұс Қоңырымның жесір қалғанымен қоймай, Құдай оның баласына мынадай тағдыр берді» – деп қамығады. Дүниеден өтерінің алдында Дина қызына қарап: «Құлыным, мен жақында бұл өмірден кететінімді сезіп жүрмін. Сен қанша қиындық көрсең де қайыспай көтердің. Мен сенің де, сенің қызың Бағиланың да бақытты болатынына сенемін. Сен бұған ешуақытта мойынсұнба. Сендердің бақытты болашақтарың үшін мен өлмес ескерткіш орнаттым. Сендердің «өмірлерің жарқын болсыншы» – деген тілекпен бұл шығармама «Әсем қоңыр» деген ат бердім» – дейді (Бекетаев, 2004: 248-249). Бағиланың болашақтағы жарқын өміріне деген үлкен сеніммен ол би ырғағы тән лирикалық сипаттағы туындысын арнайды. Өмірдің өзі куә болғандай, Бағила бойжетіп, тұрмыс құрып, ана атанып, әжесінің батасы өмір шындығына айналады.

Дина Кенжеқызы орындаушылық жолында ұстазын бір сәтке есінен шығармай, шығармалары туралы әңгімелеп, жас ұрпаққа өнерін насихаттап кетті. Ол Құрманғазыдан алған тәлімі туралы «Ұлы ұстаз» атты мақаласында былай еске алған:

«Әр кездескен сайын менің жан әлемім байи түсті. Әрбір кездесуде мен дәулескер күйшіден, бір нәрсе үйреніп қалуға тырыстым. Ол менің домбыра тартқанымды өте жақсы көрді, бірнеше рет мені ең озық, ең таңдаулы шәкіртім деп айтқан. Оның әрбір ескертпесі мен үшін заңдылық болды. Патша түрмесі де, жандармның қудалауы да қажыта алмаған ақ шашты, бірақ сергек саналы қария бізді өз халқын сүйіп, тыңдауға үйретті. Ол әрдайым тыңдаушыларың ізіңнен қалмайтындай шеберлік құдіретпен ойнауды өсиет етті» (аударған – біз) (Нурпеисова, 1938).

Күйшінің өз ізбасарларына келсек, Алматыдағы ұстаздық қызметі туралы мәліметтер мен ең жақын шәкірттерінің фотосы осыған дейін жарияланған болатын (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021). Олардың арасынан Динаның сүйікті шәкірті Ғылман Әлжановтың 1966 жылы 8-тамызда жазған ұстазы туралы естелігіне тоқталмақпыз. Атыраудан облыстық музей ашылатын кезде жан-жаққа материалдар жинастырылатыны туралы хабар таратылған кезде шәкірті бұл хатын музейге жазған. Мұнда зерттеушілер мен орындаушылар үшін өте қызықты әрі құнды мәліметтер бар.

Ғ. Әлжанов кейін Динаның қолынан үйренген отызға жуық туындысының ішінен «Домалатпай», «Көген түп», «Қарақасқа ат», «Жеңіс», «Тойбастар», «Адайдың» Дина тартқан нұсқасы, «Жігер» т.б. күйлерді күйтабаққа жаздырып шығарған. Және де «Кейін бұл күйлердің бәрін профессор А.Жұбанов менен жазып алып, нотасын жариялады» – деп жазады. Домбырашының айтуынша «...«16-жыл», «Әсем Қоңыр», «Партия туралы күй», «Той бастар» тәрізді күйлерін қазақтың Құрманғазы ұлт музыка аспаптары оркестріне тұңғыш рет үйретіп бергенімді естігенде Дина шешей қатты қуанды», – деген.

Ғылман Әлжанов 1937 жылы ұстазымен қалай кездескенін, оның үйінде тұрып, қолынан күйлерін қалай үйренгенін, қарт Динаның орындаушылық техникалық шеберлігін дәл байқап, маңызды тұстарын суреттеп жеткізген. Бастапқыда А. Жұбанов «Сені Динаның күйлерін үйренуге бөліп отырмыз. Қасыңда сенімен бірге домбырашылар Нұрқиса Тілендиев, Рүстембек Омаров, Әлмұрат Өтеғұловтар да болады. Бәрің Динаның күйін үйреніп шығатын болыңдар» – деп жіберген төрт талантты домбырашыдан бәрі біртіндеп кетіп қалып, кейін өзі ғана қалады. Бұл тапсырмаға жауапкершілікпен қараған Ғылман Дина күйшінің бір баласына айналады. Хатта қарт домбырашының екпініне таңдана былай жазған: «домбыраны да аса көп күйлеп, баптамай қолына ала салып пернелерін әрі-бері жылжытып құлағын күйге келтіріп алып, құйындата жөнелетін. Бір ғажабы, ол кісінің домбырасының пернелері бос байланғандықтан, көбіне көшіп жүретін. Бірақ сол пернемен жымын білдірмей, күйдің әр нақышын бабына келтіре тартқанына қайран қалушы едік».

Сонымен бірге мына жолдардың ғалымдар үшін маңызы зор: «Дина тәрізді жаны күйші, ғажайып домбырашының күй тартудағы машығын, бармақ приемдарын игеріп алу көп музыкалық зейін, зерде тілейтін ауыр да азапты жұмыс екенін мен өз тәжірибемнен өткердім. Дина әрбір күйді өзінше, ешбір күйшіге ұқсамайтын, тек өзіне ғана тән стильмен тартатын. Сол кездегі белгілі күйшілер Уап Қабиғожин, Қали Жантілеуов, Науша Бөкейханов, Ұлықпан Мұхитовтармен салыстырғанда, Динаның күй тарту шеберлігі өз алдына бөлек дара тұратын. Дина тартысында қоңыр саз

бен ойнақылық тең түсіп жататын. Сосын, оның бір тартқан күйінің нақышы, соны екінші рет тартқанда алғашқы тартқанымен дәлме-дәл болып шықпайтын. Күйдің көп жерін әрбір сәт, әр реңкпен құбылтып тартқанды ұнатушы еді».

Біздің түсінігімізге тұлғаның «көшіп жүрген» пернелерге қарамай дыбысты дәл, таза алуы, қазақтың ұлттық тембридеалы «қоңыр саз» бен ойнақылықты тең түсіретіні, саусақтардың бармақ тәсілдерінің күрделілігі өз алдына назар аударатын жәйттер. Және де хаттағы автордың нақыш деп жазғаны нұсқалылықты ма, ырғақты ма әлде әуендік-ырғақтық мотивтерді айтып отыр ма, оны әр күйдің орындалған нұсқаларын өзара салыстыра отырып, анықтау мамандар алдындағы парыз болып отыр.

Туған топырағындағы өзіне дейінгі күй дәстүрін меңгеру, Батыс Қазақстанның ең таңдаулы батырлық, ерлік рухын бойына сіңіру арқылы өнердің биік шыңына жету жолы Динаға Кенжекызына оңай соққан жоқ. Бірақ ол бұл өнер сынағынан мүдірмей өтіп қана қоймай оны жаңа мазмұн бояумен байытты. Сондықтан да композитордың музыкасы өскелең ұрпақтың жадында күні бүгін де өміршең. Оның күйлері мен орындау шеберлігіндегі түпнұсқалық дәстүрін Меңдіғали Сүлейменов, Қисмет Меңдіғалиев, Науша Бөкейханов, Меңетай Кенженов, Ерғали Ещанов, Охаб Қабиғожин, Лұқпан Мұхитов, Қали Жантілеуов, Төлеген Аршанов, Фазыл Сұлтанов, Төлеген Бошанқұлов, Мұрат Өскенбаев, Ғылман Әлжанов, Ғибатолла Масалимов, Оразғали Сүйінбеков, Ишанғали Жанханов, Шамғұл Ыбырайымов, Смағұл Көшекбаев, Ғалым Жаңбыршин, Бақыт Қарабалина, Зәмзам Есжанова, Ғылман Қайрошев, Шәмшиддин Шәріпов, Нариман Үлкенбаев, Ғатау Ибішев, Рысбай Ғабдиев, Қаршыға Ахмедияров. т.б. кейінгі домбыра өнерінің шеберлері жалғастырған.

4. Зерттеу нәтижесі

Мақалада ұсынылған әртүрлі архивтік материалдар күйші, композитор Дина Нұрпейісованың шығармашылық феноменін тарихи, дәстүрлі орындаушылық тұрғысынан және музыкатанушылық тұрғыдан кешенді зерттеуге негіз береді. Мұнда берілген архивтік құжаттар, фотофономатериалдар, деректі және дыбыссыз фильмдер, қолжазбалар күйшінің мұрасын әртүрлі қырынан кешенді зерттеуге мүмкіндік туғызады. Бұл материалдардың бір бөлігі отандық ғылым саласына алғаш рет енгізіліп, зерттеу нысанына айналып отыр.

1930-1940 жылдары Динаның орындауындағы «Қайран, шешем» (Құрманғазы), «Әсем Қоңыр», «Науысқы», «Қызыл қайың» (Құрманғазы), «Сауыншы», «Бұлбұл» күйлері шыққан күйтабақтар Павлодар қаласындағы «Шафер Үй музейінде» сақталғандығы анықталды және ғылыми айналымға енгізілді (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021).

ҚР Орталық мемлекеттік архивінде сақталған 56 фотосурет мен бейне/дыбыстық жазба материалдарының арасында дыбыссыз фильмдерде күйші бейнесі түсіріліп, ол туралы журналистің дауысымен әңгімеленген (қараңыз: №610, №1457, №630, №1106-қорлары). Мысалы, 1946 жылғы түсірілген бейнефильмде «Науысқыны» орындап отырғанын Сталинге арналады деп хабарлағандығы анықталды. Дыбыстық үнтаспада сақталған күйлердің сапасы әртүрлі және олардың арасынан жоғарыда

аталған туындыларынан басқа «Сталин туралы күй» (қараңыз: №97р-1 қоры), «Ерке ер» («Еңбек ері» болуы мүмкін) (қараңыз: №352р-2 және №549-5 қорлары) күйлері сақталғандығына көз жеткіздік (бұл шығармалардың дыбысталу сапасы өте төмен болғандықтан талдау нысанына алынбады). сонымен бірге, «Қарақасқа ат», «Әсем қоңыр» және «Науысқы» туындыларына қатысы бар жарияланған және архивтен табылған ақпараттарды салыстыра талдау қорытындысында олардың тарихына байланысты жазылып келген бірқатар пікірлер жаңа көзқараспен сараланды және материалдар негізінде нақтыланды. Отандық музыкатану саласына ғылыми айналымға ұсынылған Динаның шәкірті Ғ.Әлжановтың естелігі бойынша музыкатану тұрғысынан бірқатар жәйттердің ғылыми тұрғыдан зерттеудің жаңа бағыттарын айқындайды.

5. Қорытынды

Тұжырымдай айтқанда, зерттеу барысында архивтік материалдар (фоно және бейнежазбалар мен ноталар, мерзімді баспасөз беттерінен, естеліктерді жүйелі талдау нәтижесінде негізінде Дина Нұрпейісованың өмірі мен шығармашылығына қатысты бірқатар ғылыми тұжырымдар жасалды. Табылған фоножазбалар, бейнефильмдер мен партитураны салыстырып талдау арқылы «Қарақасқа ат» күйінің 1940-1950 жылдардың кеңестік саяси ахуалына байланысты кеңес үкіметінің жетекшісі В.И. Ленин мен кеңес мемлекетінің басшысы И.В.Сталинге арналған туынды ретінде түсіндіріліп кеткендігі анықталды; Бөкей ордасындағы мешіттің метрика кітабынан Дина мен Нұралы Мақатұлының некеге отырған уақыты 1895 жыл екендігі нақтыланып, күйшінің екінші рет тұрмыс құруы мен осы маңызды оқиғаға әкесі Кенже Шалұлының қатысуы күйшінің өміріне қатысты мәліметтерді толықтырды. Сонымен бірге осы құжатта күйшінің руының төленгіт екендігі көрсетіліп, бұл тақырыптағы әртүрлі пікірлерді нақтылайтын маңызды дерек ұсынылды. Осы тақырыпқа қатысты табылған тағы бір материалдарда Динаның он бір баласының есімі жазылған. Ал Орал қаласындағы музейдің ғылыми қорынан табылған Нұралы мен Динаның қайтыс болған сәбиімен қоштасу сәті тарихтағы Динаның ең жас кезіндегі фотосуреті болып табылатындығы айқындалды.

Мақалада «Науайы»/«Науаи» және «Науысқы» күйіне қатысты айтылған пікірлерді саралай келе, бүгінгі «Науысқы» күйінің «Науаи» деп нотаға түсірілгені (Дина. Әсем қоңыр, 1997: 100-105) анықталды және «Науысқыны» орындаған шеберлігін сипаттаған авторлардың күй атын шатастырып жазғандығы байқалды. Талдау нәтижесі күйлердің құлақ бұрауы да, болмыс-бітімі, табиғаты екі түрлі туынды екендігін көрсетуге мүмкіндік берді. Сол секілді «Әсем Қоңыр» туындысы туралы жарияланған очерк, естелік, мақалалады салыстырмалы талдау оның Дина Нұрпейісованың қызы Қоңырға арналғаны туралы тұжырым жасауға негіз болды.

Мәскеу архивінен алынған құжаттардың арасынан күйшінің 1939 жылғы Бүкілодақтың байқауда алған Дипломы мен байқау қаулысы шыққан Хаттама фотосы ұсынылды.

Дина Кенжеқызының баласындай болып батасын алған, қолынан отыз шақты күй үйренген шәкірті Ғылман Әлжановтың естелік хатындағы ұстазының орындаушылық шеберлігіне қатысты ғылыми айналымға енгізілген бірқатар жаңа деректер күйшінің

орындаушылық шеберлігін музыкатану тұрғысынан жүйелі зерттеудің келешегін айқындайды.

Әдебиеттер:

1. Әлімгереев Ө. Атырау ақтаңгерлері. – Атырау: Ағатай, 2014. – 351 б. ISBN 978-601-7405-73-1.
2. Бекетаев К. Сом алтынның сынығы // Дина күйші жинағы /құраст. К. Орынғали. – Алматы: Арыс, 2004. – Б.248-249.
3. Беляев В. Смотр народных музыкантов // Советская музыка. – 1939. – № 11. – 100-108 с.
4. Дина. Әсем қоңыр /Құраст. Қ Ахмедияров, Ғ.Ахмедияров. – Алматы: Өлке, 1997. – 132 б. ISBN 5-7667-2135-8
5. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 328 б. ISBN 9965-441-71-5
6. Құттымұратұлы Қ. Дина күйші туралы тың деректер // Egemen Qazaqstan. – 2021. – 23 шілде. – № 137. – Б. 12.
7. Нурпеисова Д. Великий учитель / Социалистическая Алма-Ата. – 1938. – 23 апр.
8. Өтегалиева С. Халық күйшісі – Дина Нұрпейісова: стиль ерекшеліктері // Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының хабаршысы. – 2013. – № 1. – 19-23 бб.
9. Тоқтаған А. Некоторые особенности музыкальной стилистики и исполнительской манеры Дины Нурпеисовой // Вопросы инструментоведения. Вып. 11: сборник статей и материалов XI Международного инструментоведческого конгресса «Благодатовские чтения» (Санкт-Петербург, 23–25 октября 2017 г.) / отв. ред. И.В. Мациевский; ред.-сост. Д. Булатова, А. Никаноров, А. Тимошенко. – СПб.: Российский институт истории искусств, 2017-2018. – С. 111-118.
10. Toktagan, A. A., Bazheneeva, S. O., Ibragim, D. T., Maldybaeva, R. S. (2021). Kazakh Dombra Music and Dina Nurpeisova's Compositions / Music Scholarship, (4), 126-137. https://doi.org/10.33779/2782-3598.2021.4.126-137
11. Түркі әлемінің ұлы композитор. Дина Нұрпейісова. (2021) 1. – Алматы: Brand Book. – 176 б. ISBN 978-601-06-7562-9
12. Ұлы Даланың көне сарындары. 3 томдық Антология. (2020). – Т.2.: Көне аспаптық әуендер. Дәстүрлі күй өнері / Жауапты ред. Қазтуғанова А.Ж. – Алматы: Brand book 2020. – 1184 б. ISBN 978-601-08-0111-0. (in Kaz., Russ., Eng.)

References:

1. Alimgereyev O. (2014). Prominent figures of Atyrau. Agatai. ISBN 978-601-7405-73-1. (in Kazakh).
2. Beketayev K. (2004). A fragment of pure gold. In K. Oryngali (Ed.), Dina the kuishi (pp. 248-249). Arys. (in Kazakh).
3. Belyayev V. (1939). A review of folk musicians. Sovetskaya muzyka, (11), 100-108. (in Russian).
4. Akhmediyarov K., & Akhmediyarov G. (Eds.). (1997). Dina: Asem qonyr. Olke. ISBN 5-7667-2135-8. (in Kazakh).
5. Zhubanov A. (2002). The strings of the centuries. Daik-Press. ISBN 9965-441-71-5. (in Kazakh).
6. Kuttymuratuly K. (2021, July 23). New information about Dina the kuishi. Egemen Qazaqstan, (137), 12. (in Kazakh).
7. Nurpeisova D. (1938, April 23). The great teacher. Sotsialisticheskaya Alma-Ata. (in Russian).
8. Otegaliyeva S. (2013). Folk kuishi Dina Nurpeisova: Stylistic features. Bulletin of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory, (1), 19-23. (in Kazakh).
9. Toktagan A. (2017-2018). Some features of Dina Nurpeisova's musical style and performance manner. In I. V. Matsievsky (Ed.), D. Bulatova, A. Nikanorov, A. Timoshenko (Comp. Eds.), Issues in organology: Collection of articles and materials of the 11th International Congress on Organology "Blagodatov Readings" (St. Petersburg, October 23-25, 2017) (Issue 11, pp. 111-118). Russian Institute of Art History. (in Russian).
10. Toktagan A. A., Bazheneeva S. O., Ibragim D. T., & Maldybaeva R. S. (2021). Kazakh dombra music and Dina Nurpeisova's compositions. Music Scholarship, (4), 126-137. https://doi.org/10.33779/2782-3598.2021.4.126-137 (in English).
11. The great composer of the Turkic world: Dina Nurpeisova (Vol. 1). (2021). Brand Book. ISBN 978-601-06-7562-9. (in Kazakh).
12. Kaztuganova A.Zh. (Ed.). (2020). Ancient melodies of the Great Steppe: Ancient instrumental melodies and the traditional art of kui (Vol. 2). Brand Book. ISBN 978-601-08-0111-0. (in Kazakh, Russian, and English).

IRSTI 18.11 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-22

M.Ye. Zhanguzhinova[1*], T.U. Kashaganova[2], A.R. Altynbekova[3]
[1]Moholy-Nagy University of Art and Design, Budapest, Hungary
[2]Temirbek Zhurgenov, Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
[3]South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan
E-mail: [1]meruyert.zhan@gmail.com, [2]t.kashaganova67@gmail.com, [3]aialtin2014@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-9124-4099, [2]0000-0003-2113-0640, [3]0009-0000-8926-6929

Artificial Intelligence as a Creative Tool in Generative Costume Scenography

Abstract. The contemporary development of theatrical art is characterized by the active integration of digital technologies, which transform traditional approaches to visual images of the characters. The visualization of a character in costume design is no longer regarded solely as an artistic process and increasingly relies on innovative technologies. This research aims to analyze the role of artificial intelligence (AI) as an innovative means in the development of contemporary generative costume scenography. The central ideas of the work focus on the convergence of neural network modeling and classical principles of theatrical aesthetics. The scientific significance lies in theoretically justifying methods for using generative algorithms to create character visuals, thereby expanding the conceptual framework of scenographic studies. In contrast, the practical significance of the research is expressed in the enhancement of artistic exploration in visualizing images of the characters, grounded in a clearly articulated conceptual framework of scenographic ideas. The methodology is based on systematic art-historical analysis and the method of comparative modeling. The evidence shows that AI expands the range of creative exploration, enabling the synthesis of complex historical and imaginative contexts. The main findings confirm that neural networks redefine artistic practice by broadening the scope of stylistic and genre innovation. The value of the research is determined by its contribution to the development of digital costume design and the actualization of the conceptual framework in this field. The practical significance of the study lies in advancing interactive teaching methodologies in costume design education, enabling the modernization of pedagogical practices through the integration of innovative approaches.

Keywords: neural network modeling, stage costume design, character visual image, digitalization, generative costume scenography, artificial intelligence in art.

М.Е. Жангужинова[1*], Т.У. Кашағанова[2], А.Р. Алтынбекова[3]
[1]Мохоли-Наги өнер және дизайн университеті, Будапешт, Мажарстан
[2]Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
[3]М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ. Қазақстан
E-mail: [1]meruyert.zhan@gmail.com, [2]t.kashaganova67@gmail.com, [3]aialtin2014@.mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-9124-4099, [2]0000-0003-2113-0640, [3]0009-0000-8926-6929

Генеративті костюм сценографиясында жасанды интеллектіні шығармашылық құрал ретінде қолдану

Аңдатпа. Қазіргі театр өнерінің дамуы цифрлық технологиялардың белсенді енгізілуімен сипатталады, олар сахналық бейнені визуализациялаудың дәстүрлі тәсілдерін трансформациялайды.

*** *Cite us correctly:***
M.Ye. Zhanguzhinova, T.U. Kashaganova, A.R. Altynbekova. Artificial Intelligence as a Creative Tool in Generative Costume Scenography // "Keruen". - 2026. No. 3, (92 vol.). - B. 359-374. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-22.

Кейіпкерді костюмнің генеративті сценографиясында визуализациялау тек көркемдік үдеріс болудан қалып, барған сайын инновациялық технологияларға сүйенеді. Зерттеудің мақсаты – қазіргі заманғы генеративті костюм сценографиясында жасанды интеллектіні (ЖИ) инновациялық құрал ретінде қолдану рөлін зерделеу. Жұмыстың негізгі идеялары нейрожелілік модельдеу мен театр эстетикасының классикалық қағидаттарының конвергенциясына бағытталған. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы генеративті алгоритмдерді сахналық бейнені құруда қолдану әдістерін теориялық тұрғыдан негіздеуде көрініс табады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы драматургиялық кейіпкерді визуализациялау үдерісіндегі шығармашылық ізденістерді нақты тұжырымдалған сценографиялық идеяның теориялық тұжырымдамасына сүйене отырып оңтайландыруда айқындалады. Методологиясы жүйелі өнертанулық талдау мен салыстырмалы модельдеу әдісіне негізделген. Зерттеу барысында ЖИ шығармашылық ізденістің вариативтілігін кеңейтетіні анықталды, күрделі тарихи және қиял-ғажайып контекстілерді синтездеуге мүмкіндік береді. Негізгі нәтижелер нейрожелілердің суретшінің рөлін трансформациялап, стильдік және жанрлық шешімдердің мүмкіндіктерін кеңейтетінін дәлелдейді. Зерттеудің құндылығы – цифрлық генеративті костюм сценографиясының дамуына қосқан үлесінде және осы саладағы ұғымдық аппаратты өзектендіруінде. Жұмыстың практикалық маңызы костюм суретшілерін даярлау үдерісінде интерактивті педагогикалық әдістерді жаңғырту мүмкіндігінде айқындалады.

Кілт сөздер: нейрожелілік модельдеу, сахналық костюмді жобалау, кейіпкерді визуализациялау, цифрландыру, костюмнің генеративті сценографиясы, өнердегі жасанды интеллект.

М.Е. Жангужинова[1*], Т.У. Кашаганова[2], А.Р. Алтынбекова[3]

[1]Мохоли-Наги университет искусства и дизайна, Будапешт, Венгрия

[2]Казахская Национальная Академия Искусств им. Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан

[3]Южно-Казахстанский университет им.М.Ауезова, г.Шымкент, Казахстан

E-mail: [1]meruyert.zhan@gmail.com, [2]t.kashaganova67@gmail.com, [3]aialtin2014@.mail.ru

ORCID: [1]0000-0002-9124-4099, [2]0000-0003-2113-0640, [3]0009-0000-8926-6929

Использование искусственного интеллекта как творческого инструмента в генеративной костюмной сценографии

Аннотация. Современное развитие театрального искусства характеризуется активным внедрением цифровых технологий, которые трансформируют традиционные подходы к визуализации сценического образа. Визуализация персонажа в генеративной сценографии костюма перестаёт быть исключительно художественным процессом и всё чаще опирается на инновационные технологии. Цель исследования заключается в исследовании роли искусственного интеллекта (ИИ) как инновационного инструмента в современной генеративной сценографии костюма. Основные идеи работы сфокусированы на конвергенции нейросетевого моделирования и классических принципов театральной эстетики. Научная значимость заключается в теоретическом обосновании методов применения генеративных алгоритмов в создании сценического образа. Практическая значимость исследования заключается в оптимизации творческих поисков визуализации драматургического персонажа на основе четко сформулированной теоретической концепции сценографической идеи. Методология базируется на системном искусствоведческом анализе и методе сравнительного моделирования. В ходе исследования выявлено, что ИИ способствует расширению вариативности творческого поиска, позволяя синтезировать сложные исторические и фантазийные контексты. Основные результаты подтверждают, что нейросети трансформируют роль художника расширяя возможности стилевых и жанровых решений. Ценность исследования определяется вкладом в развитие цифровой генеративной сценографии костюма и актуализацией понятийного аппарата в этой области. Практическое значение итогов работы заключается в возможности модернизации интерактивных педагогических методов в учебном процессе при обучении художников по костюмам.

Ключевые слова: нейросетевое моделирование, проектирование сценического костюма, визуализация персонажа, цифровизация, генеративная сценография костюма, искусственный интеллект в искусстве.

1. Introduction

In the context of digitalization, the theme of artificial intelligence expands the range of artistic thinking and experimental forms of visual dialogue between art, technology, and theatre.

The problem of the study lies in the fact that today, in the educational process in universities, there is no methodology for teaching disciplines on the visualization of a stage character in the generative scenography of a costume using artificial intelligence tools.

The relevance of the research task lies in the fact that it is necessary:

1. To form a methodology and model for designing stage costumes using AI tools for the educational process in the process of teaching students - future set designers, make-up artists, and theater costume designers.

2. The developed toolkit is intended for teaching purposes in design and art disciplines, in order to develop students' project competencies.

3. In the educational process of studying artificial intelligence tools, students should learn how to make a stage synopsis or analysis of a play, which contains: a comparative analysis of dramatic works; an analysis of past and current productions and costume models in classical or experimental theaters; artistic features of changes in form, color, and individual details; the impact of a particular color or accessory in the expression of the character's personality; historical and cultural context.

4. As a result of the knowledge gained and the competencies formed, the student must learn to formulate and independently create a visualization of cultural codes, as well as emotional and dramatic features of a stage character through a costume.

The experience of predecessors, documented in the art-historical works of authors such as K. Khalykov and S. Karzhaubaeva, demonstrates that the key *problematic* field has always been the correlation between the technical realization of a sketch and the depth and multidimensionality of dramaturgical intent (Khalykov 2021: 86; Karzhaubaeva et al., 2023: 37). The conducted study revealed that existing tools generally focus either on the historical-theoretical aspects of costume or on purely software-based solutions (e.g., Marvelous Designer or CLO 3D), while ignoring the qualitative leap offered by neural network modeling.

Object of study: the process of stage costume design using digital technologies.

Subject of study: methods and results of neural network modeling for visual images of the characters.

Research objectives:

• To identify AI tools for the visual image of the character in generative costume scenography.

• To develop and test a Model of Integration of Neural Network Modeling into the Traditional System of Visual image of the character for Generative Costume Scenography.

• To evaluate the artistic and practical value of AI-generated results using examples from student scenographers' work.

The manuscript employed a comprehensive set of research methods: general scientific *methods* (analysis, synthesis, induction, deduction) and specific art-historical *approaches*, including systemic, comparative-historical, and semiotic analysis of the visual image of

the character as a sign system. The principal method used in the study is practical neural network modeling (based on Midjourney and Stable Diffusion), followed by art-historical interpretation of the results.

The hypothesis of the study rests on the assumption that neural network modeling functions not as an alternative to the academic sketch but as an AI-based tool of intellectual synthesis, allowing the overcoming of professional inertia and expanding the range of creative exploration.

The study's scientific novelty lies in a specific result: a step-by-step model for developing a stage character's costume image using generative AI is proposed, and its criteria for artistic evaluation are systematized.

Generative costume design refers to costumes created through algorithmic processes, where artificial intelligence generates stylistic forms, textures, and concepts rather than relying solely on manual design.

Digital costume created entirely within a digital environment, without physical embodiment, as exemplified by fully 3Dmodeled attire in CGI films such as *Avatar* and by character "skins" in video games.

Hybrid costume design can be exemplified by theatrical productions where traditional costumes are enhanced with digital projections or AR elements, and by performances in which fabric and accessories interact with sensory systems and multimedia content.

This article shows the potential of applying these recommendations in educational programs at theatre and art universities to improve the efficiency of professional creative teams in preparing stage productions and film projects.

2. Research Methods and Materials

In this section, we studied AI case tools for visualizing stage characters in generative costume scenography on the topic of Kazakh literary and folklore heritage (fairy tales, epics, legends, plays, etc.). The use of computer programs for statistical analysis of SPSS data consisted of several stages. Comparison of neural networks showed that in *Midjourney* and *Stable Diffusion*, the scores for "ethnocultural authenticity" turned out to be statistically higher.

The validity of the conclusions and the effectiveness of the applied research methods are substantiated by the formation of a representative database. The research material consisted of a complex of visual data, structured across three key aspects: quantitative, qualitative, and technological.

1. Quantitative indicators of the sample: The total volume of analyzed material includes:

• *Generative dataset (150 iterations):* Digital visualizations created in AI systems Midjourney (v. 6.0) and Stable Diffusion. Work with AI was based on the methods of linguistic modeling (prompt engineering), comparative analysis, semiotic method, iconographic analysis, project-experimental method, and testing using literary primary sources. Each of the ten second-year students developed a costume for their character based on the literary and folklore heritage of Kazakh fairy tales, epics, or legends. As a result, a total of 150 iterations were generated. The generation process included a sequential evaluation of 15 generations (iterations) per sketch. Validation and evaluation of the obtained images were

carried out according to specific criteria, including measurements: figurative and aesthetic compliance, accuracy of transmission of the source, semiotic completeness, proportions, color scheme, texture of materials. The assessment of these parameters was carried out directly by the performers - students, that is, the authors – developers, and under the guidance of the supervisor. The final works were evaluated by a commission of teachers of the Department of Scenography and a group of independent experts, specialized specialists.

• *Comparative (control) dataset (20 sketches):* Authorial concept art created by traditional digital means (Adobe Photoshop, Procreate), serving as a benchmark for verifying the artistic solutions generated by AI.

• *Project-technical package:* Professional documentation including specialized texture maps and standardized color palettes developed for the realization of stage costumes.

2. *Qualitative characteristics and thematic structure:* The substantive part of the material was classified according to genre-thematic categories, covering the evolution of Kazakh literary and folkloric heritage, which are presented below in Table 1: Primary Sources for the Generation of Character Images from Literary and Folkloric Heritage.

Table 1. Primary Sources for Generating Character Images from Literary and Folkloric Heritage

Genre-thematic Categories	***Kazakh literary and folkloric heritage***
Classical Dramaturgy	• Mukhtar Auezov – "Enlik–Kebek", "Aiman–Sholpan", "Karagoz"; • Gabit Musrepov – "Kozy Korpesh – Bayan Sulu", "Akan Seri – Aktokty"; • Beimbet Mailin; Saken Seifullin; Ilyas Zhansugurov; (Karzhaubaeva et al., 2023: 38)
Kazakh Folk Tales and Myths	Er Tostik, Aldar Kose, Zhirenshe Sheshen, Ajdahar, Shaharistan Dastandary (Asanova, 2024: 25)
Plays Based on the Kazakh Epic	Kobylandy batyr, Alpamys batyr, Er Tostik, Ajdyn batyr, Er Targyn, Kyz Zhibek; (Zhanguzhinova et al., 2022: 245)
Ritual-Mythological and Syncretic Forms	Kozy Korpesh – Bayan sulu, Kambar batyr (Asanova, 2024: 25)
Folkloric Theatrical Compositions	Batyrlar zhyry, Anyzdar alemy (Nurzhasarova, 2005: 23)
Contemporary Kazakhstani Science Fiction and Fantasy	Yilmaz Nurgaliev – series "Dastan and Arman"; Zaure Turekhanova – "Amina Turan in the Land of Nomads"; Zira Naurzbayeva and Lilia Kalaus – "In search of the golden bowl: The Adventures of Batu and His Friends"; Timur Yermashev – "Qaira tirilgen afsana" / "The Legend revived" (Zhanguzhinova et al., 2022: 245)

3. Verification and Reliability of the Material. As a result of the conducted empirical study, the qualitative value of the sample was identified and determined by two fundamental criteria:

1. Ethnocultural Authenticity: The iterations are based on a profound analysis of the national context, which ensures the preservation of the identity of the visual image when employing global digital tools.

2. Semiotic Validity: The generated images correspond to the semiotics of the visual image of the character (color symbolism, ornamental load, silhouette signification) – degree of Study and Software Tools. During a review analysis of existing works describing AI as

a means of auxiliary graphics, the analysis indicates that this study introduces an element of cognitive novelty.

Within the framework of this study, the assessment of the parameters *"ethnocultural authenticity"* and *"semiotic validity"* was carried out using the developed 5-point interval scale. The introduction of a quantitative measurement scale made it possible to translate the qualitative characteristics of visual art into verifiable metrics:

1. *5 points* – absolute compliance (full preservation of ethno-cultural identity, unmistakable reflection of national semiotics, absence of digital AI artifacts);
2. *4 points* – insignificant deviations (high authenticity with minimal errors in the detailing of the ornament or silhouette);
3. *3 points* – partial correspondence (basic ethno-cultural markers are recognizable, but there are generalizations inherent in global AI algorithms);
4. *2 points* – low correspondence (serious distortions of the cultural context, eclecticism, substitution of national codes with universal patterns);
5. *1 point* – complete discrepancy (ethnocultural identity and semiotics of the stage character are completely lost).

To minimize the subjective factor and ensure the objectivity of the results, an expert panel was formed, which included 7 independent specialists. The selection of experts was carried out based on their professional profile: the group included specialists in the field of scenography and costume design (3 people), experts in traditional culture and ethnography (2 people), as well as specialists in the field of digital art and generative graphics (2 people).

Statistical analysis of the results of the examination demonstrated a high level of agreement with experts' opinions. The degree of agreement was checked by calculating *the Kendall concordance coefficient (W),* the value of which was $W = $ 0.84 (with a significance level of $p < $0.01). Such a high index of inter-rater agreement suggests that the developed evaluation criteria (semiotics of the silhouette, color symbolism, ornamental load) have clear objective markers that can be read by specialists independently of each other.

Unlike most existing studies, where artificial intelligence is positioned exclusively as a means of "auxiliary graphics" for the rapid generation of sketches, this study introduces an element of cognitive novelty, representing neural networks as an intelligent tool for co-authorship.

The experiment proved that the final quality and authenticity of a visual image directly depend on the degree of knowledge and IT competencies of the operator (prompt engineer). A deep preliminary analysis of the national context and mastery of linguistic modeling methods made it possible to overcome the "averaging" and globalization of images embedded in the Midjourney and Stable Diffusion algorithms. The study identifies a set of AI tools for visualizing images of the characters in generative costume scenography, presented in Table 2 below.

Table 2.
AI Toolkit for Visualizing Images of the Characters in Generative Costume Scenography

Title	*Primary Function*	*Description*
AI Toolkit for ideas and artistic concepts (image, epoch, style)		
CHAT GPT	• dramaturgy • character design	Generates ideas and text descriptions of visual images of the characters; forms the concept of costume, era, symbolism, and image of characters
Midjourney	concept development	Creates expressive visual concepts of the visual image of the characters and costumes, considering the era, style, and artistic metaphors
DALL-E	sketching	Creates visual concepts for visual images of the characters; allows you to experiment with the shape, color, and style of costumes
Artbreeder	character design	Creates visual images of the characters, variations of appearance and costumes, as well as quick visualization of artistic concepts of characters
AI Toolkit for sketching and costume development		
Stable Diffusion (by means of ControlNet)	sketching	Designs stage costumes with precise control of posture, silhouette, and structural details. Creates prototypes of visual costumes based on text, diagrams, and sketches.
Adobe Sensei	image design	Develops styles, shapes, and textures while maintaining the author's creative solutions.
AI Painter	pictorial sketching	Creates artistic sketches of hand-effect costumes, detailed and expressive visual concepts in a traditional style
GAN (AI-trained models)	artistic styling	Generates unique visual sketches of stage costumes.
AI Toolkit for creation of fabrics, textures, and color		
Adobe Sensei	image design	Creates costume sketches, automatically selects colors, adjusts images, creates masks, and accurately visualizes details.
DeepArt, Prisma	stylization	Stylizes costume sketches, imitates pictorial, graphic, and decorative art techniques, and improves fabrics and textures with a unique and expressive visual style.
Evoto.AI	detailing	Improves the visual accuracy of costume sketches, carefully works out texture, textiles, and chromatic schemes in the development of stage costumes.
AI Toolkit for presentation of the costume in motion		
RunwayML	motion	Visualizes images of the characters in dynamic movement, creates animations and concept art of costumes in theatrical practice, and generates costume scenography.
Kaiber. AI	visual shaping	Visualizes the dynamic movement of visual images of the characters, creates animations and concept art of costumes, and generates performance costumes in theatrical productions.
Autodesk Generative Design	structural formation	Generates complex costume designs, models structural frameworks, adapts dynamic stage performance, and combines with graphic editing environments.

Magnific AI	3D concept development	Creates and refines three-dimensional concept models, enhances details, and transforms costume images using text input.
AI Toolkit for stage presentation for director and production team		
Colorize.cc, Evoto.AI, Artisto	artistic styling	Stylizes and perfects costume sketches, enhances color, restores and transforms conceptual images into artistic styles, and creates presentations for the stage director and production team.
Canva	presentation	Generates collages, mood boards, and complex design albums, and visualizes theatrical costume concepts.
Beautiful.AI	• concept development • presentation design	Creates a visual structure, concept, images of visual image of the characters, and costume design.

Thus, while studying AI-based tools for the visualization of visual images of the characters, the main *taxonomic groups* with criteria for prompts were identified, depending on their aims, tasks, and functions within generative costume scenography:

• *dea and artistic concept (image, epoch, style),* with an emphasis on dramaturgy and character development, visual concept, quick sketches, and personas. Criterion: *Dramaturgical accuracy* – correspondence to epoch, social status, age, and character of the hero. The costume must "tell" the story even before the actor speaks (Daniele & Song 2019: 157; Manovich 2024: 4).

• *Sketch and costume development*, producing professional sketches, artistic refinement, painterly drafts, and authorial style. Criterion: *Stage functionality* – consideration of movement specifics (whether the actor needs to jump, fence, or change quickly) (Schaffland et al., 2020: 45; Lewis 2019: 2).

• *Fabrics, textures, color*, providing representation of image work, stylization, and detailing. Criterion: *Materiality and tactility* – clear understanding of fabric type (velvet, silk, torn burlap). AI must convey how light will fall on the surface (Zhanguzhinova 2024: 290; Selvi et al., 2025: 2).

• *Costume in motion/stage space, forming costume dynamics*, plasticity of the image, construction, and 3D concepts. Criterion: *Silhouette legibility* – on stage, silhouette is more important than small details. The spectator from the last row must recognize the character by outline (Clark & Sood 2022: 8; Selvi et al., 2025: 4; Zhanguzhinova, 2024: 290).

• *Presentations for the director and production team*, conceptualizing the overall representation of artistic styles, presentations, and idea delivery. Criterion: *Color dramaturgy* – interaction of costume color with intended lighting and stage decorations (He 2023: 147; Choi 2022: 3).

The *research methodology* is based on a comprehensive approach; therefore, the following *methods* were employed: comparative analysis, prompt engineering, semiotic method, and approbation. Considering the above, the central *research question* of this study is: "How do generative design algorithms transform the traditional methodology of creating a visual image of the character, and are they capable of ensuring the artistic integrity of costumes in accordance with dramaturgical intent?"

Based on the findings of both theoretical and empirical analysis, the *research thesis* can be formulated as follows: in the context of digitalization, neural network models function as

effective AI-based tools for expanding artistic thinking in generative costume scenography, enabling the creation of visually expressive and conceptually profound images of the characters. Their application integrates dramaturgical expressiveness, cultural codes, and experimental forms of visual dialogue between art, technology, and theatre.

Drawing on previously obtained data, the following *stages of research* were identified:

1. Analytical-preparatory stage – formation of a textual descriptor of the character based on dramaturgical analysis.

2. Generative stage – multi-step neural network modeling of visual concepts.

3. Art-historical selection – expert evaluation and selection of images possessing artistic value.

4. Final design stage – refinement of the digital image into a working sketch suitable for material realization.

The research tasks were addressed through the following *methodical approaches*:

• Prompt engineering method – linguistic modeling: encoding art-historical categories into technical queries for AI.

• Comparative analysis method – juxtaposition of generative design results with canonical principles of theatrical aesthetics.

• Semiotic method – analysis of costume as a system of signs transmitting the inner state of the character.

• Iconographic analysis method – applied to the study of visual sources (epic illustrations, archival photographs of theatrical productions) to ensure historical and artistic authenticity of the designed images.

• Project-experimental method – employed in the creation of technical documentation (texture maps and palettes), enabling the translation of abstract digital iterations into practical design.

• Approbation method – experimental implementation of digital sketches in the process of virtual prototyping of stage costumes.

Thus, while *studying methods* of the visual image of the character by using AI generative costume scenography, a system of criteria for evaluating the "digital costume" is expected to be developed. These criteria are essential for ensuring reproducibility of results and for identifying patterns of AI's influence on the architectonics of the visual image of the character. Considering the specificity of the research object, this will allow the transition from random generation to the conscious application of artificial intelligence in generative costume scenography to be documented.

2.1 Materials

The analysis of the theoretical foundation of the study allows existing works to be distributed across three key vectors: theory of theatrical costume, digital transformation of art, and applied use of artificial intelligence.

Fundamentals of generative costume scenography. The basis for understanding the nature of the visual image of the character remains the works of both domestic and international classics. The research of M. Zhanguzhinova and M. Nurzhasarova established a methodology for analyzing costume as a socio-cultural code. In Kazakhstani art studies, A. Asanova's work holds fundamental significance, as it examines in detail the semantics of

traditional costume, which is critically important when employing AI for the interpretation of national imagery (Asanova 2024: 20). However, these studies are limited to the pre-digital era (Zhanguzhinova et al., 2022: 245; Nurzhasarova 2005: 45).

Digitalization and contemporary generative costume scenography. New approaches to design are presented in the works of Selvi, P., Santhiya, M., Madhumitha, M., Shrimathi, V.A., Choi, K.-H., and Lewis, J., who examine the impact of 3D technologies on the materiality of clothing (Selvi et al., 2025: 2; Choi 2022: 2; Lewis 2019: 3). Issues of digital aesthetics in the Kazakhstani context are raised in publications by scholars in the fields of art and culture, where the transition to screen-based forms of art is documented (Khalykov 2021: 87).

Artificial intelligence in art. The influence of neural networks on visual creativity is actively discussed in the works of L. Manovich, who introduces the concept of "AI Aesthetics", and M. Ridley. These authors analyze AI as a tool of generation but hardly address the specificity of stage costume design, which requires consideration of actor dynamics and theatrical laws (Manovich & Arielli 2024: 4; Ridley 2020: 10).

Thus, the above literature review served as the basis for identifying gaps and the scholarly contributions of all authors to the study of generative costume scenography. Despite the presence of significant works, modern scholarship demonstrates the following deficiencies:

1. The absence of methodologies linking linguistic prompts of neural networks with art-historical categories of theatrical costume composition.
2. Insufficient exploration of authorship and artistic integrity in the transition from "machine-generated" sketches to material embodiment.

This study addresses these gaps by proposing an authorial Model of Integration of Neural Network Modeling into the Traditional System of Visual Image of the character for Generative Costume Scenography. In this study, AI is approached as part of the scenographic process, while the costume designer retains the key role.

3. Discussion

This allows us to argue that the AI generates hyperdetailed images, such as multilayered fabric simulations and microornamental detailing, which are difficult to reproduce manually at the sketch stage. For example, three-dimensional textured details of a suit, which can be made on a 3D printer, are visually depicted by AI so that they can be implemented. This establishes a new level of detail, comparable to traditional costume sketches.

However, limitations were identified: despite its technological superiority, AI still requires an art-historical filter to correctly interpret ethnographic and historical codes, confirming the irreplaceable role of human intelligence in creating profound artistic meaning.

4. Results

Through empirical analysis, research materials and methods were examined, and *primary sources for generating images of characters from literary and folkloric heritage were identified, along with AI tools for the visual image of the character in generative costume scenography and taxonomic groups with criteria for prompts.*

Scientific proposition 1. The AI toolkit for the visual image of the character in generative costume scenography includes the following stages: analysis and concept (pre-

AI), textual description (Prompt Engineering – Linguistic Modeling: Encoding Artistic-Historical Categories into Technical Queries for AI), iterative generation, detailing and technical refinement, elimination of limitations, and methodological risks. Analysis and Concept (Pre-AI). The formation of a visual image in neural network generation represents a multi-stage process beginning at the pre-conceptual stage ("Pre-AI") and based on analytical modeling of the character. Psychological and semantic elaboration of the image determines the choice of stylistic and visual strategy, which is subsequently formalized into a structured textual prompt. Final verification ensures that the generated result corresponds to the initial concept, whereby neural network generation functions not as a random act but as a controlled method of creating a conceptually coherent visual object. Example of textual description (Prompt Engineering):

Scientific proposition 2. For achieving high-quality results, the following formula is proposed – the authorial Model of Integration of Neural Network Modeling into the Traditional System of Visual image of the character for Generative Costume Scenography (see Scheme 1).

Below is an example of Prompt Engineering – linguistic modeling for Midjourney (v6+), constructed according to the proposed formula: *young male warrior, dragon-themed costume, dark fantasy aesthetic, three-quarter view, studio gray background, asymmetrical armor with dragon-shaped shoulder pauldron, sculpted metallic scales, blackened steel and leather, dragon scale textures, crimson sash around waist, layered fabrics, ritual ornament near the eye inspired by dragon symbolism, cinematic lighting, high realism, ultra-detailed fabric and metal, theatrical costume design, concept art, dramatic mood, sharp focus, realistic proportions --v 6 --style raw --ar 2:3 --q 2.*

Below is a sketch of the stage costume for the character Dragon, created with the use of AI-based tools by second-year student Berikkyzy Symbat, specializing in Theatre, Film, and TV Makeup, within the discipline of Character Design Development, under the supervision of M. Ye. Zhanguzhinova (see Fig. 1).

Figure 1. Sketch of the stage costume for the character Dragon, created by Symbat Berikkyzy.

As shown in Figure 1, the stages of designing costume sketches for the character were carried out using various AI tools: from analysis and concept formation (pre-AI), textual description (Prompt Engineering), detailing and technical refinement, elimination of limitations and methodological risks, as well as adjustments of final photographs on the actor-model.

In the educational process of working on the character of the Dragon for the Kazakh fairy tale, the student carried out several stages of work:

At the research stage, various literary works on the chosen topic were studied, and all theatrical performances in children's theaters in Kazakhstan were analyzed. Dragon costumes in different productions were studied for their shapes, colors, texture of fabrics, silhouettes, materials, style, and artistic solution.

At the theoretical stage, the student developed a synopsis of research for the character of the Dragon. The descriptive characteristics included: the character's personality, the role in the play, gender, temperament, color scheme, texture of materials, description of shapes and silhouette lines.

At the comparative stage, preliminary exploratory sketches and copies of works on productions in children's academic and experimental theaters were created.

At the creative stage, several sketches for the character Dragon were developed by hand on their own.

At the stage of sketch processing, sketches for the Dragon character were generated in AI. To do this, a prompt was developed based on the text that was compiled in the synopsis. In the process of generating a sketch, adjustments were made to improve the visual solution. Each student made at least 15 adjustments in the process of generating sketches. At the stage of editing the sketch, the student improved shapes, shades of color, texture, and silhouette.

At the stage of tailoring the costume, the student made several fittings of the product on the actor. In the process of fitting, changes were made to the fit of the product on the figure and detailed adjustments.

Thus, the generation of sketches of theatrical costumes using AI helps to summarize the existing global experience in theater design, improve the visual effect using AI tools, while not losing the author's intention.

Iterative generation. In neural network practice, the optimal visual result is achieved through iterative refinement, where the initial generation serves as a starting point for subsequent corrections. Mechanisms of local variations (Vary / Region) allow modification of individual elements of the image without disrupting the overall composition. Functions of frame extension (Zoom Out, Outpainting) enable the expansion of the image beyond its original boundaries while maintaining the visual integrity of the figure and environment. The image-to-image method employs a preliminary sketch as a structural basis for overlaying volume, detailing, and texture. The combined application of these approaches transforms the generation process into a controlled research cycle, enhancing authorial control over the outcome and improving the quality of the final visual solution.

Detailing and technical refinement. At the final stage of neural network generation, the image is integrated into professional graphic editors and AI-based post-processing tools to adapt it to production and presentation requirements. Upscaling increases resolution and

detail for printing or large-format display, while orthographic projections are created for complex object structures to facilitate interpretation. Color correction ensures alignment with the artistic palette of the project. Post-processing translates the generated result from the conceptual level into the applied domain, ensuring both functional and aesthetic suitability.

Elimination of limitations and methodological risks. Experimental application of neural network modeling in generative costume scenography reveals fundamental constraints: "pattern hallucinations" render some visually convincing elements technologically or anatomically unrealizable, requiring expert filtering by the costume designer. Additionally, neural network images should be regarded as preliminary material requiring authorial refinement to ensure compliance with copyright. These findings summarize the results of AI applications and their theoretical interpretation within the context of contemporary generative costume scenography. The findings of the Independent-Samples T-Test suggest that the use of AI (based on diffusion models) reduces the prefiguration stage (search for visual metaphors). Unlike the traditional "mood board" method, AI synthesizes the visual image of the character not discretely but syncretically, combining historical cut, texture, and the emotional state of the hero within a single iteration.

Scientific proposition 3. Neural network modeling introduces into art studies the concept of the "dynamic sketch", which is not a static canon but a variable visual environment.

Comparative analysis. In contrast to classical approaches described in the works of K. Khalykov, where the sketch is a rigid fixation of the artist's intent, our results demonstrate a "diffusion of meanings." While L. Manovich considers AI as a tool for processing large datasets, in the context of costume design, we documented the ability of algorithms to "intuitively" select textures simulating stage lighting – a capacity previously regarded as the exclusive prerogative of artistic sensibility (Khalykov 2021: 100; Manovich & Arielli 2024: 13).

Thus, comparative analysis has shown that the gap identified in the literature review – the absence of a connection between textual prompts and costume semiotics – is overcome through the development of a "visual tag lexicon."

5. Conclusion

The study was tested based on term papers of students - set designers, make-up artists, and theatrical costume designers. The hypothesis was confirmed by the fact that student-crafted work carries the author's intention, while AI tools synthesize the world's best practices and expand the variability of generative costume scenography.

Knowledge:

1. Mastering the principles of generative graphics and artificial intelligence algorithms.
2. Understanding prompt engineering techniques for visualizing stage costume and scenery.
3. Knowledge of the ethical and cultural aspects of the use of AI in the theatrical arts.

Skills:

1. Formulate artistic problems and translate them into parameters for generative models.
2. Analyze and adjust digital sketches, adapting them to the dramatic context.
3. Integrate AI results into the traditional stage image development process.

Skills:

4. Work with Midjourney, Stable Diffusion, and similar tools.
5. Critically evaluate AI-generated visual solutions.
6. Create a synopsis and analytical comment on the generated thumbnails.

During the study, the following key scientific results were obtained:

1. Five-stage design algorithm – an end-to-end method for visualizing a stage character has been developed and tested, transforming the generation from a random act into a controlled process. The algorithm includes five consecutive phases: pre-generative analysis ("Pre-AI"), linguistic modeling (prompt engineering), iterative synthesis, technical detailing, and verification of methodological risks.

2. Controllability of the creative act – at the analytical stage of "Pre-AI", the factor of randomness is completely excluded. Semantic encoding of artistic-historical categories into technical prompts transforms work with neural networks into a strictly controlled method of creating a conceptually integral visual object.

3. The author's integrative model is a mathematical and artistic formula (model) that organically integrates neural network modeling into the traditional (classical) costume design system.

4. The concept of "dynamic sketch" has been introduced into scientific circulation as a new form of visualization in scenography, replacing static graphics with a variable digital environment.

This study was aimed at substantiating the effectiveness of artificial intelligence as an innovative tool in generative costume scenography. To achieve this goal, a comprehensive methodology was applied, combining neural network modeling (using Midjourney, Stable Diffusion, and others) with systematic art-historical analysis.

The integration of AI into the process of stage costume design enables the attainment of a qualitatively new level of detail and expands the range of creative exploration. The main findings of the study can be summarized as follows:

Artificial intelligence transforms the method of sketching from a linear process into iterative synthesis, where the designer controls parameters of style, texture, and semantics through prompt engineering. The success of a project in generative costume scenography is largely determined by the precision and competence of linguistic modeling for the AI prompt. This allows us to argue that neural networks are capable of correctly operating with categories of theatrical aesthetics.

AI tends to shorten conceptual exploration without affecting artistic integrity. The findings open broad perspectives for further research in the field of digital anthropology of theatre.

The proposed methodology can be incorporated into higher education curricula (such as at the T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts) within the program Scenography. Practical application of the study's outcomes in professional theatre studios and film production will optimize pre-production processes and enhance the competitiveness of visual content. Future development of the topic lies in the exploration of ethical aspects of authorship in generative art and the creation of specialized neural network models trained on local ethnocultural material.

References:

1. Asanova S. Zh. (2024) Kazahskij nacional'nyj kostjum: tradicii i sovremennost' [Kazakh national costume: Traditions and modernity]. Almaty: Akademija dizajna i tehnologii "Symbat" (In Russian).

2. Choi K.-H. (2022) 3D dynamic fashion design development using digital technology and its potential in online platforms: Fashion and Textiles, 9(1), Article 2. DOI: 10.1186/s40691-021-00286-1 (In English).

3. Clark L., Sood D. (2022). Working Backwards: Creating a Character Backstory Generation System Using Idealized Creative Writing Outputs. FDG '22: Proceedings of the 17th International Conference on the Foundations of Digital Games, September, Article No.: 29, 19p. DOI: 10.1145/3555858.3555867 (In English).

4. Daniele A., Yi-Zhe Song. (2019) AI + Art = Human. AIES '19: Proceedings of the 2019 AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society, 155-161p. DOI: 10.1145/3306618.3314233 (In English).

5. Karzhaubaeva S. K., Zhanguzhinova M. E., Karamoldaeva D. O., Kazhnabieva B. A. (2023) Qazaq teatr sakhnasynyn tekhnikalyq zhangyrtu kezenderi men tekhnikalyq zhabyqtaluy ozekti maseleleri [Topical issues of the stages of technical modernization and technical equipment of the Kazakh theatre stage]. QazBSQA Habarshysy. Saulet zhane dizajn, 1 (87). S. 35-45p. DOI: 10.51488/1680-080X/2023.1-04 (In Kazakh).

6. Khalykov K. Z. (2021) Obraznye sostavljajushhie celostnosti v scenografii i kinodizajne: fenomeny, ponjatija, kriterii [Figurative components of integrity in scenography and film design: Phenomena, concepts, criteria]. Central Asian Journal of Art Studies, 6(1), 85-106p. DOI:10.47940/cajas.v6i1.375. (In Russian).

7. Lewis J. (2019) The new costume designer: An exploration of digital and physical technologies for costume development (Master's thesis, Massey University, College of Creative Arts, Wellington, New Zealand) (In English).

8. Manovich L., Arielli E. (2024) Artificial aesthetics: Generative AI, art, and visual media. https://manovich.net/index.php/projects/artificial-aesthetics (In English).

9. Nurzhasarova M. A. (2005). Teoreticheskie i metodologicheskie principy proektirovanija sovremennoj odezhdy na osnove tradicionnogo kazahskogo kostjuma [Theoretical and methodological principles of designing modern clothing based on traditional Kazakh costume] (Abstract of dissertation for the degree of Doctor of Technical Sciences), Moscow, 46p. (In Russian)

10. Ridley M. (2020) How innovation works: And why it flourishes in freedom. Harper (In English).

11. Selvi P., Santhiya M., Madhumitha M., Shrimathi V. A. (2025). New technologies in costume and fashion design: From 3D creation to product passports. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, 12(9), 819-830p. https://www.jetir.org (In English).

12. Schaffland A., Tri Hiep Bui, Vornberger O., Heidemann G. (2020) New Interactive Methods for Image Registration with Applications in Repeat Photography. SUMAC'20: Proceedings of the 2nd Workshop on Structuring and Understanding of Multimedia Heritage Contents, October 2020, 41-48p. DOI: 10.1145/3423323.3425749 (In English).

13. Xiaojiao He. (2023) Automatic Recognition System of Landscape Portrait Photography on Account of AI. APIT '23: Proceedings of the 2023 5th Asia Pacific Information Technology Conference, February 2023, 146-151p. DOI: 10.1145/3588155.3588179 (In English).

14. Zhanguzhinova M. E., Erbol A., Kurmargalieva N. R. (2022) Scenicheskij kostjum kak vospitatel'nyj instrument scenografii v uslovijah kreativnoj industrii [Stage costume as an educational tool of scenography in the context of the creative industry]. Keruen, 75(2), 241-258p. DOI: 10.53871/2078-8134.2022.2-21 (In Russian).

15. Zhanguzhinova M. (2024) Artificial intelligence in education: A review of the creative process of learning students in art educational programs. Central Asian Journal of Art Studies, 9(2), 289-307p. DOI:10.47940/cajas.v9i2.858. (In English).

Әдебиеттер:

1. Асанова С. Ж. (2024). Қазақ ұлттық киімі: дәстүрлер мен қазіргі заман. – Алматы: Дизайн және технология академиясы "Сымбат".

2. Жангужинова М. Е., Ербол А., Курмаргалиева Н. Р. (2022). Сахналық костюм – шығармашылық индустриядағы сценографияның білім беру құралы ретінде // Керуен. Т. 75, № 2. –241- 258 бб. DOI: 10.53871/2078-8134.2022.2-21

3. Қаржаубаева С. К., Жангужинова М. Е., Карамолдаева Д. О., Кажнабиева Б. А. (2023). Қазақ театр сахнасының техникалық жаңғырту кезеңдері мен техникалық жабдықталуы өзекті мәселелері // QazBSQA Хабаршысы. Сәулет және дизайн. № 1 (87). – 35-45 бб. DOI:10.51488/1680-080X/2023.1-04

4. Нұржасарова М. А. (2005). Дәстүрлі қазақ киіміне негізделген заманауи киім дизайнының теориялық және әдістемелік принциптері: автор. диссертация. … Доктор Техн. Ғылым. – Мәскеу, – 46 б.

5. Халықов Қ. З. (2021). Сценография мен фильм дизайнындағы тұтастықтың фигуративті компоненттері: құбылыстар, ұғымдар, критерийлер // Central Asian Journal of Art Studies. Т. 6, № 1. – 85-106 бб. DOI:10.47940/cajas.v6i1.375.

6. Чой К.-Х. (2022) Цифрлық технологиялар мен оның онлайн платформалардағы әлеуетін пайдаланып 3D динамикалық сән дизайнын дамыту. Сән және тоқыма, 9(1), 2 б. DOI: 10.1186/s40691-021-00286-1.

7. Кларк Л., Суд Д. (2022). Кері бағытта жұмыс істеу: Идеализацияланған шығармашылық жазу нәтижелерін пайдаланып кейіпкерлердің тарихын генерациялау жүйесін құру. FDG '22: Цифрлық ойындардың негіздері жөніндегі 17-ші халықаралық конференцияның материалдары, қыркүйек, мақала No: 29, – 19 б. DOI: 10.1145/3555858.3555867.

8. Даниеле А., И-Чжэ Сонг. (2019). AI + Өнер = Адам. AIES '19: 2019 жылғы AAAI/ACM AI, этика және қоғам конференциясының материалдары, – 155-161 б. DOI: 10.1145/3306618.3314233.

9. Льюис Дж. (2019). Жаңа костюм дизайнері: Костюм әзірлеу үшін цифрлық және физикалық технологияларды зерттеу (магистрлік диссертация, Мэсси университеті, Шығармашылық өнер колледжі, – Веллингтон, Жаңа Зеландия).

10. Манович Л., Ариелли Е. (2024). Жасанды эстетика: генеративті жасанды интеллект, өнер және визуалды медиа. https://manovich.net/index.php/projects/artificial-aesthetics.

11. Ридли М. (2020). Инновация қалай жұмыс істейді: Және ол еркіндікте неге гүлденеді. – Харпер.

12. Селви П., Сантия М., Мадхумита М., Шримати В. А. (2025). Киім және сән дизайнындағы жаңа технологиялар: 3D жасаудан өнім төлқұжаттарына дейін. Жаңа технологиялар мен инновациялық зерттеулер журналы, 12(9), –819-830 бб. https://www.jetir.org.

13. Шаффланд А., Три Хиеп Буи, Ворнбергер О., Хайдеманн Г. (2020). Қайталанған фотосуретке қолдану арқылы кескінді тіркеудің жаңа интерактивті әдістері. SUMAC'20: Мультимедиялық мұра мазмұнын құрылымдау және түсіну бойынша 2-ші семинар материалдары, 2020 жылғы қазан, – 41-48 бб. DOI: 10.1145/3423323.3425749.

14. Сяоцзяо Хэ. (2023). Жасанды интеллект арқасында ландшафттық портрет фотографиясын автоматты тану жүйесі. APIT '23: 2023 жылғы 5-ші Азия-Тынық мұхиты ақпараттық технологиялар конференциясының материалдары, 2023 жылғы ақпан, – 146-151 бб. DOI: 10.1145/3588155.3588179.

15. Жангужинова М. (2024). Білім беру саласындағы жасанды интеллект: Өнер білім беру бағдарламаларындағы студенттердің оқу шығармашылық үдерісіне шолу. Орталық Азия өнертану журналы, 9(2), –289-307 бб. DOI:10.47940/cajas.v9i2.858.

МРНТИ 18.67.15 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-23

А.Ұ. Асқар[1*], А.К. Молдашева[2]
[1,2]Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова
Республика Казахстан, Алматы
e-mail: [1]ansar@kaznai.kz, [2]Aing-orr@mail.ru
ORCID ID: [1]0009-0002-4839-1429, [2]0000-0001-6747-177X

Управление в системе кинопроката и кинопоказа в контексте арт-менеджмента

Аннотация. Статья посвящена управлению системой кинопроката и кинопоказа в Республике Казахстан с позиций арт-менеджмента. Цель исследования - определить связь институциональных и экономических условий деятельности кинотеатров с их репертуарными решениями и культурными задачами. Исследование основано на качественном анализе научных публикаций, нормативных документов, заключения Агентства по защите и развитию конкуренции Республики Казахстан за период 2024-2025 годов и опубликованных отраслевых материалов. Применены институциональный анализ и тематическое сопоставление источников. Дополнительно сопоставлены опубликованные сведения о прокате казахстанских фильмов «Дәстүр», «Бауырына салу» и «Братья» с учётом их жанровой и тематической специфики.Рассмотрены структура локальных рынков, договорные условия доступа фильмов к экрану и финансовые ограничения организации показа. Научный вклад работы состоит в систематизации направлений и критериев оценки управления кинотеатром, связывающих условия включения фильма в прокат, организацию сеансов и взаимодействие с аудиторией. Обоснована необходимость учитывать наряду с финансовыми показателями разнообразие репертуара, доступность показов национального кино, регулярность специальных программ и повторное участие зрителей. Предложены рекомендации по обеспечению прозрачности репертуарных процедур и планированию культурных программ с учётом ресурсов площадки. Результаты могут использоваться при анализе деятельности кинотеатров и разработке управленческих решений. Эффективность предложенных мер требует проверки на данных конкретных площадок.

Ключевые слова: арт-менеджмент, кинопрокат, кинопоказ, кинотеатры Казахстана, репертуарная политика, развитие аудитории, национальное кино.

А.Ұ. Асқар[1*], А.К. Молдашева[2]
[1,2] Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Қазақстан Республикасы, Алматы
e-mail: [1]ansar@kaznai.kz, [2]Aing-orr@mail.ru
ORCID ID: [1]0009-0002-4839-1429, [2]0000-0001-6747-177X

Кинопрокат және кинокөрсетілім жүйесін арт-менеджмент контексінде басқару

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы кинопрокат және кинокөрсетілім жүйесін басқару арт-менеджмент тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – кинотеатрлардың қызметін институционалдық және олардың экономикалық жағдайларының репертуарлық шешімдерімен, сондай-

* ***Укажите правильную ссылку:***
А.Ұ. Асқар, А.К. Молдашева. Управление в системе кинопроката и кинопоказа в контексте арт-менеджмента // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 375-390. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-23

ақ мәдени міндеттерімен байланысын анықтау. Зерттеу ғылыми жарияланымдарды, нормативтік құжаттарды, Қазақстан Республикасы Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігінің 2024-2025 жылдар кезеңін қамтитын қорытындысын және жарияланған салалық материалдарды сапалық талдауға негізделген. Институционалдық талдау және дереккөздерді тақырыптық тұрғыдан салыстыру әдістері қолданылды. Сонымен қатар қазақстандық «Дәстүр», «Бауырына салу» және «Братья» фильмдерінің прокаты туралы жарияланған мәліметтер олардың жанрлық және тақырыптық ерекшеліктерін ескере отырып салыстырылды. Жергілікті нарық құрылымы, фильмдерді экранға шығару жөніндегі шартты талаптар және кинокөрсетілімді ұйымдастырудың қаржыға қатысты шектеулері қарастырылды. Жұмыстың ғылыми үлесі фильмді прокатқа енгізу шарттарын, сеанстарды ұйымдастыруды және аудиториямен өзара әрекеттесуді байланыстыратын кинотеатрды басқаруды бағалау бағыттары мен өлшемдерін жүйелеуден тұрады. Қаржылық көрсеткіштермен қатар репертуардың әртүрлілігін, ұлттық кино көрсетілімдерінің қолжетімділігін, арнайы бағдарламалардың тұрақты өткізілуін және көрермендердің қайта қатысуын ескеру қажеттілігі негізделді. Репертуарды қалыптастыру рәсімдерінің ашықтығын қамтамасыз ету, кинотеатрдың ресурстарын ескере отырып мәдени бағдарламаларды жоспарлау жөнінде ұсыныстар әзірленді. Зерттеу нәтижелерін кинотеатрлар қызметін талдау мен басқарушылық шешімдерді әзірлеу барысында пайдалануға болады. Ұсынылған шаралардың тиімділігі нақты әр кинотеатрдың жағдайына байланысты қайта қарастыруды қажет етеді.

Кілт сөздер: арт-менеджмент, кинопрокат, кино көрсету, Қазақстан кинотеатрлары, репертуарлық саясат, аудиторияны дамыту, ұлттық кино.

A.U. Askar[1*], A.K. Moldasheva[2]
[1,2] Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Kazakhstan, Almaty
e-mail: [1]ansar@kaznai.kz, [2]Aing-orr@mail.ru
ORCID ID: [1]0009-0002-4839-1429, [2]0000-0001-6747-177X

Management of Film Distribution and Exhibition in the Context of Arts Management

Abstract. This article examines the management of film distribution and exhibition in the Republic of Kazakhstan from an arts management perspective. The study aims to identify the relationship between the institutional and economic conditions of cinema operations and their programming decisions and cultural objectives. The research draws on a qualitative analysis of scholarly publications, regulatory documents, the report of the Agency for Protection and Development of Competition of the Republic of Kazakhstan covering 2024-2025, and published industry materials. Institutional analysis and thematic comparison of sources are employed. Published information on the theatrical release of the Kazakhstani films *Dastur*, *Bauyryna Salu*, and *Brothers* is also compared, taking into account their distinctive genres and themes. The study examines local market structures, contractual conditions governing films' access to cinema screens, and financial constraints on the organisation of screenings. Its scholarly contribution lies in systematising the dimensions and criteria for assessing cinema management by linking the conditions for a film's inclusion in theatrical distribution, the organisation of screenings, and audience engagement. The findings demonstrate the need to consider, alongside financial indicators, programming diversity, access to screenings of national films, the regularity of special programmes, and repeat audience attendance. Recommendations are proposed to ensure transparency in programming procedures and to plan cultural programmes in line with each venue's resources. The results may inform the analysis of cinema operations and the development of management decisions. The effectiveness of the proposed measures requires validation using data from individual venues.

Keywords: arts management, film distribution, film exhibition, cinemas in Kazakhstan, programming policy, audience development, national cinema.

1. Введение

Система кинопроката и кинопоказа связывает производство фильма с его зрительской аудиторией. Решения, принимаемые на этом этапе, определяют, какие произведения становятся доступными зрителю и в каких условиях происходит их просмотр. В настоящем исследовании данная система рассматривается как поле арт-менеджмента, в котором пересекаются культурные, институциональные и управленческие задачи.

Актуальность исследования связана с необходимостью согласования коммерческой устойчивости кинотеатральных площадок и культурной миссии кинопоказа. При составлении расписания кинотеатр учитывает ожидаемые сборы, договорные обязательства и доступность залов. Вместе с тем выбор фильмов и условий их демонстрации влияет на содержание культурного предложения. Возникает вопрос о том, какие критерии позволяют оценивать управленческие решения с учётом обеих сторон деятельности площадки.

Теоретическим основанием такой постановки вопроса служит понимание арт-менеджмента как деятельности, объединяющей экономические и социокультурные цели (Джумадилова, 2016, с. 105-106). Применительно к кинотеатру существенен подход П. Макдональда, рассматривающего программирование фильмов как участие в формировании кинокультуры (McDonald, 2010). Исследование Б. Уэсселс дополняет эту перспективу анализом отношений зрителя с фильмами, площадками и другими участниками культурной жизни (Wessels, 2023). Эти положения задают основания для изучения кинотеатра как культурного посредника.

В Казахстане рассматриваемая проблема связана с развитием национального кинобизнеса и условиями распространения его продукции. Г.Абикеева исследует становление кинобизнеса во взаимосвязи с восстановлением проката, а А.Омаров и Н.Мұқышева обращаются к современным проблемам прокатной инфраструктуры и регионального доступа к фильмам (Абикеева, 2022; Омаров, Мұқышева, 2025). В настоящей работе внимание сосредоточено на управлении показом: каким образом отраслевые условия учитываются в решениях конкретной площадки и как эти решения соотносятся с её культурными задачами.

Целью исследования является анализ управленческих механизмов системы кинопроката и кинопоказа в Республике Казахстан в контексте арт-менеджмента. Для достижения цели поставлены три задачи: определить институциональные и экономические ограничения организации показа; рассмотреть их связь с репертуарной политикой, доступностью национального кино и работой со зрителем, привлекая конкретные прокатные случаи казахстанских фильмов; предложить направления и критерии оценки деятельности кинотеатра, учитывающие финансовые и культурные задачи.

Основной исследовательский вопрос заключается в том, как соотнести условия функционирования казахстанского кинорынка с решениями кинотеатра по формированию программы и взаимодействию с аудиторией. Для его рассмотрения сопоставляются научные подходы и опубликованные материалы о национальной практике. Такое сопоставление направлено на обоснование критериев управленческой оценки, применимых к дальнейшему изучению отдельных площадок.

2. Материалы и методы исследования

2.1 Методы исследования

Исследование основано на качественном анализе документов и научных публикаций, посвящённых управлению кинопрокатом и кинопоказом. Объектом анализа выступают управленческие отношения между производителями фильмов, дистрибьюторами и кинотеатрами, а также решения, определяющие репертуар и взаимодействие со зрителем. Методологический подход объединяет институциональный, сравнительный и культурно-экономический анализ. Такое сочетание позволяет рассмотреть финансовые условия деятельности кинотеатров во взаимосвязи с их культурными задачами.

Базовым методом исследования выступает институциональный анализ, который позволяет рассмотреть систему кинопроката и кинопоказа как совокупность устойчивых правил, норм и практик, регулирующих взаимодействие между основными участниками рынка - продюсерами, дистрибьюторами, кинотеатральными сетями и зрительской аудиторией. Данный метод применяется к Закону Республики Казахстан «О кинематографии», Концепции культурной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы и заключению Агентства по защите и развитию конкуренции о состоянии рынка услуг кинопроката за период с 1 января 2024 года до 1 января 2026 года. Анализ охватывает распределение функций участников рынка, договорные условия предоставления прав на показ, порядок включения фильмов в прокат и изменения расписания сеансов. При рассмотрении заключения Агентства разграничиваются обращения участников рынка, установленные обстоятельства и меры, принятые по результатам анализа.

Существенную роль в исследовании играет сравнительно-аналитический метод, применяемый для сопоставления казахстанской модели кинопоказа с международной практикой. Сопоставление проводится по следующим направлениям: принципы формирования репертуара, развитие аудитории, организация специальных показов и обсуждений, взаимодействие с культурными и образовательными организациями. Теоретическими ориентирами служат исследование репертуарного программирования П.Макдональда, работы Б.Уэсселс и П.Меррингтона с соавторами о зрительской аудитории и доступности кинопоказа, а также исследование И. Дж. Гюрбюз о программе Kino Türkiye. Зарубежные исследования используются для выделения аналитических критериев и обсуждения казахстанского материала с учётом различий между коммерческими кинотеатрами, специализированными площадками и культурными программами.

Для анализа экономических параметров функционирования кинотеатров применяется культурно-экономический анализ, позволяющий соотнести структуру расходов и распределение билетной выручки с возможностями реализации репертуарных и культурных задач. Источником сведений о расходах и сезонности является публикация «Экономика кинотеатров в Казахстане: факты, цифры и международная практика», размещённая Kazinform 21 января 2026 года на основе информации Ассоциации «Альянс кинотеатров Казахстана». Приведённые в ней показатели рассматриваются как отраслевые оценки профессионального объединения,

а не как результаты авторского обследования кинотеатров. Сведения о распределении кассовых сборов сопоставляются с описанием договорных отношений в заключении Агентства по защите и развитию конкуренции. При представлении числовых данных указываются источник, база расчёта и ограничения их интерпретации.

Для систематизации материалов используется тематический анализ содержания документов и публикаций. Аналитическими категориями выступают финансовые и договорные ограничения, репертуарная политика, доступность национального кино, работа со зрителем, событийные форматы и культурная функция кинотеатра. Анализ предусматривает выделение относящихся к этим категориям положений, сопоставление сведений из разных источников и определение их значения для управления кинопоказом. Методологическая интерпретация опирается на отечественные исследования арт-менеджмента Ж. Джумадиловой и А. Тоқпана и Е. Скакова. Это позволяет рассматривать деятельность кинотеатра в связи с художественными, организационными и экономическими задачами управления. Авторские обобщения отделяются от выводов цитируемых исследователей и оценок участников отрасли.

Для рассмотрения конкретных прокатных случаев применяется сравнительный анализ опубликованных сведений о фильмах «Дәстүр», «Бауырына салу» и «Братья». Картины отобраны целенаправленно: они представляют разные жанровые и тематические направления казахстанского кино, а их прокат отражён в доступных публикациях. Сопоставление проводится по художественной проблематике, жанровой форме, последовательности фестивального и кинотеатрального показа, датам выхода и опубликованным оценкам кассовых сборов. Сведения о содержании произведений рассматриваются по описаниям и критическим материалам; самостоятельный покадровый анализ фильмов не проводится. Поскольку показатели сборов относятся к разным периодам и источникам, они используются для характеристики отдельных случаев, а не для прямого сравнения коммерческой эффективности. Причины различий не устанавливаются без данных о расписаниях, рекламных расходах и охвате проката.

Ограничения исследования обусловлены использованием опубликованных материалов и отсутствием собственных интервью, наблюдений и доступа к внутренней финансовой отчётности кинотеатров. Исследование не предполагает статистической проверки сезонности доходов или измерения влияния отдельных управленческих решений на посещаемость. Документы культурной политики характеризуют нормативные ориентиры, но сами по себе не подтверждают их реализацию в практике конкретных площадок. Поэтому выводы относятся к выявленным в источниках условиям и практикам управления; предложения по их совершенствованию формулируются как авторские рекомендации, требующие последующей эмпирической проверки.

2.2 Материалы исследования

Источниковую базу исследования составляют 20 материалов: одиннадцать научных публикаций, два нормативных документа Республики Казахстан, заключение Агентства по защите и развитию конкуренции и одна отраслевая публикация.

Методологическую основу арт-менеджерского подхода формируют работы Ж. Джумадиловой «Актуальные методологические проблемы арт-менеджмента» и А. Тоқпана и Е. Скакова «Арт-менеджмент как механизм развития креативных индустрий» (Джумадилова, 2016; Тоқпан, Скаков, 2026). Первая позволяет определить специфику управления искусством и связь экономических и социокультурных целей; вторая рассматривает интеграцию художественных, управленческих и экономических компетенций в условиях Казахстана. В настоящем исследовании эти работы служат основанием для анализа кинотеатра как организации, управленческие решения которой затрагивают финансовую устойчивость, содержание репертуара и условия культурного участия зрителей.

Для изучения репертуарной политики привлечена статья П. Макдональда о программировании кинопоказа и формировании кинокультуры в Великобритании (McDonald, 2010). Материал позволяет рассмотреть отбор и сочетание фильмов как самостоятельную управленческую и культурную деятельность. Теоретическая база анализа аудитории представлена исследованием Б. Уэсселс о формировании отношений зрителей с кино и работой П. Меррингтона, М. Ханчарда и Б. Уэсселс о региональном неравенстве доступа к кинопоказу (Wessels, 2023; Merrington, Hanchard, Wessels, 2021). Эти публикации используются для рассмотрения связи зрительских практик с репертуаром, типом площадки и её территориальной доступностью.

Международный материал о сочетании репертуарного программирования и развития аудитории представлен исследованием И. Дж.Гюрбюз, посвящённым сотрудничеству German Films и Goethe-Institut в рамках программы Kino Türkiye за 2015-2024 годы (Gürbüz, 2026). Работа используется для анализа тематических программ, обсуждений после показов и институциональных партнёрств. Поскольку предметом данной публикации является культурная программа международного обмена, её результаты сопоставляются с казахстанским материалом на уровне организационных принципов и форм взаимодействия со зрителем.

Для обоснования содержания обсуждений после показа привлечена работа Г. Аспандияркызы и Г.Т. Жумасеитовой о роли визуальных средств в формировании смысла и зрительского восприятия фильма (Аспандияркызы, Жумасеитова, 2024).

Казахстанский научный контекст раскрывается в исследованиях Г.Абикеевой «Кино как ведущая креативная индустрия Казахстана», А.Омарова и Н. Мұқышевой «Қазақстандағы кинопрокат жүйесінің қазіргі жағдайы мен өзекті мәселелері», а также М. Бакеевой и Ж.Пошанова «Казахстанский кинематограф в социокультурном пространстве современного зрителя» (Абикеева, 2022; Омаров, Мұқышева, 2025; Бакеева, Пошанов, 2024). Эти работы позволяют соотнести управление кинопоказом со становлением отечественного кинобизнеса, состоянием прокатной инфраструктуры и восприятием кино зрителями. Приводимые авторами исторические и количественные сведения рассматриваются с учётом периода и источников, указанных в соответствующих публикациях.

Дополнительным научным источником является статья А. Асқара и А. Молдашевой «Продюсерские механизмы управления музыкальным контентом и правами в казахстанском кинопроизводстве» (Асқар, Молдашева, 2026). Она

привлекается для рассмотрения координации правовых и организационных решений в аудиовизуальном проекте. Поскольку исследование посвящено музыкальному контенту в кинопроизводстве, его выводы используются в пределах данного предмета и не рассматриваются как непосредственное подтверждение практик управления кинотеатрами.

Нормативную основу составляют Закон Республики Казахстан от 3 января 2019 года № 212-VI «О кинематографии» и Концепция культурной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы, утверждённая постановлением Правительства от 28 марта 2023 года № 250. Закон используется для определения понятий и правовых условий деятельности участников кинорынка; Концепция - для установления государственных ориентиров развития культуры. Нормативные положения рассматриваются отдельно от сведений об их практической реализации.

Основным документальным источником сведений о современном состоянии рынка является заключение Агентства по защите и развитию конкуренции по результатам анализа рынка услуг кинопроката за период с 1 января 2024 года до 1 января 2026 года. В документе определены временные и географические границы анализа, описаны состав участников рынка, договорные отношения, распределение кассовых сборов и отдельные условия предоставления фильмам доступа к прокату. Для настоящего исследования особенно значимы материалы о включении фильмов в расписание, изменении сеансов и условиях рекламного сопровождения. Представленные в заключении сведения используются с сохранением разграничения между позициями участников рынка, установленными Агентством обстоятельствами и принятыми мерами.

Сведения о структуре расходов и сезонности выручки кинотеатров представлены в публикации Kazinform «Экономика кинотеатров в Казахстане: факты, цифры и международная практика» от 21 января 2026 года. Материал основан на информации Ассоциации «Альянс кинотеатров Казахстана» и используется как источник отраслевых оценок. Приведённые процентные показатели характеризуют опубликованную модель расходов, а распределение месяцев по сезонам - оценку профессионального объединения. Эти сведения не являются финансовой отчётностью конкретных кинотеатров или самостоятельным статистическим рядом, позволяющим проверить сезонные колебания доходов.

Материал для сопоставления прокатных случаев представлен публикациями о фильмах «Дәстүр» Куаныша Бейсека, «Бауырына салу» Асхата Кучинчирекова и «Братья» Дархана Тулегенова. Сообщение Н.Курмангазиновой используется для установления даты выхода «Дәстүр» и опубликованных сведений о его первых кассовых результатах (Курмангазинова, 2024). Материалы Государственного центра поддержки национального кино и Радио Азаттык содержат описание проблематики «Бауырына салу» и сведения о начале его показа в Казахстане (Государственный центр поддержки национального кино, б. г.; Радио Азаттык, 2024). Публикация А. Кульмухамедовой раскрывает последовательность фестивального и кинотеатрального показа «Братьев», а обзор Г. Байжановой предоставляет критический контекст и оценки сборов двух авторских драм (Кульмухамедова, 2024; Байжанова, 2024). Эти

материалы рассматриваются как документальные свидетельства и авторские оценки, а не как единая база финансовой отчётности. Архивные расписания по выбранным фильмам отсутствуют в источниковой базе, поэтому сравнение объёма экранного времени отечественных и зарубежных картин не проводится.

В исследовании используются опубликованные данные о казахстанском кинорынке, законодательные акты и научные работы по арт-менеджменту, репертуарной политике и зрительской аудитории. Их сопоставление позволяет определить, какие условия влияют на решения кинотеатров и как эти решения соотносятся с культурными задачами кинопоказа. Авторские выводы и рекомендации основаны на анализе указанных источников. Профессиональный опыт авторов не используется как самостоятельный источник данных.

3. Обсуждение

Материалы исследования позволяют связать управление кинопоказом с двумя вопросами: кто определяет условия доступа фильма к экрану и каким образом кинотеатр формирует возможности зрительского выбора. Финансовая устойчивость обеспечивает работу площадки, однако не характеризует полностью её культурную деятельность. Ж. Джумадилова рассматривает арт-менеджмент во взаимосвязи экономических и социокультурных целей, предостерегая от его сведения к маркетингу искусства (Джумадилова, 2016, с. 105-106). А. Тоқпан и Е. Скаков также связывают развитие креативных индустрий с сочетанием художественных, управленческих и экономических компетенций (Тоқпан, Скаков, 2026). Применительно к кинотеатру это означает необходимость оценивать не только доходность показа, но и организацию репертуара, доступность сеансов и содержание работы с аудиторией.

Заключение Агентства по защите и развитию конкуренции Республики Казахстан (АЗРК) за период с 1 января 2024 года по 1 января 2026 года конкретизирует институциональные условия такой деятельности. Агентство характеризует исследованные локальные рынки как высококонцентрированные. Для арт-менеджмента значение этого вывода состоит в том, что решения ограниченного числа операторов могут существенно влиять на условия встречи фильма со зрителем. Вместе с тем высокая концентрация сама по себе не доказывает ни ограниченности репертуара, ни дискриминации отдельных фильмов: для подобных выводов необходим анализ расписаний и договорных практик.

Таблица 1. Доли участников рынка услуг кинопоказа в Семее в 2024-2025 годах

Участник рынка / кинотеатр	2024 год, %	2025 год, %
ТОО «Qazyna Cinema» / Qazyna	50,7	32,3
ТОО «ALPI-B» / Smart Cinema	31,7	23,2
ТОО «Rabbit Cinema» / Rabbit Cinema	3,0	35,6
ИП «Газизбеков Е.Р.» / G Cinema Park	14,6	8,9

Источник: составлено авторами по таблице распределения объёмов оказанных услуг в заключении АЗРК. Показатели отражают доли стоимостного объёма услуг на локальном рынке, а не доли экранов или зрителей. Согласно документу, Rabbit Cinema начал деятельность 27 декабря 2024 года; поэтому показатели этого участника относятся к периодам разной продолжительности.

Пример Семея показывает, почему изменение рыночных долей следует интерпретировать с учётом истории конкретных площадок. Увеличение доли Rabbit Cinema сопровождается переходом от нескольких дней работы в 2024 году к следующему годовому периоду. Эти данные подтверждают изменение структуры предложения, но не позволяют объяснить его преимуществами репертуара, ценовой политикой или событийными программами. Вопрос о том, расширилось ли культурное предложение после появления нового участника, остаётся открытым. Для ответа необходимо сопоставить состав демонстрируемых фильмов, время сеансов, продолжительность проката и специальные программы действующих кинотеатров.

Иной механизм перераспределения долей представлен в Караганде. Здесь АЗРК связывает изменение положения участников с временным прекращением работы одного из кинотеатров после пожара.

Таблица 2. Доли участников рынка услуг кинопоказа в Караганде в 2024-2025 годах

Участник рынка / сеть	2024 год, %	2025 год, %
ТОО «Movie Art» / Kinoplexx	82,2	71,2
ТОО «Krg Cinema» / Sary Arka Cinema	17,8	28,8

Источник: составлено авторами по таблице распределения объёмов оказанных услуг в заключении АЗРК. В пояснительном тексте документа снижение доли ТОО «Movie Art» связано с пожаром в ТЦ City Mall и прекращением деятельности кинотеатра с 28 июля до 6 ноября 2025 года.

Карагандинский случай показывает зависимость локального кинопоказа от доступности конкретной инфраструктуры. Перераспределение долей вследствие закрытия площадки нельзя интерпретировать как подтверждение большей привлекательности управленческой модели конкурента. Для культурной функции кинотеатра здесь существенен другой вопрос: сохраняется ли возможность просмотра разных категорий фильмов при сокращении числа работающих площадок? Такой подход согласуется с исследованием П. Меррингтона, М. Ханчарда и Б. Уэсселс, в котором доступ к кинопоказу рассматривается с учётом местных условий и разнообразия предложения (Merrington, Hanchard, Wessels, 2021). Число кинотеатров и распределение их рыночных долей характеризуют инфраструктуру, но требуют дополнения сведениями о доступном зрителю репертуаре.

Связь структуры рынка с репертуарной политикой особенно заметна в рассмотренных АЗРК договорных отношениях. Документ содержит как сведения об изученных договорах сети Chaplin, так и материалы обращения в отношении Kinopark-Kinoplexx. Эти случаи нельзя объединять в характеристику всех кинотеатров Казахстана. Утверждения об одностороннем изменении расписания изложены в обращении участников рынка; отдельно Агентство сообщает о подтверждении требований оплаты рекламного бюджета и принятых мерах. Такое разграничение позволяет обсуждать конкретные управленческие процедуры без необоснованного распространения выводов на отрасль в целом.

Для арт-менеджмента прозрачность этих процедур имеет непосредственное культурное значение. П. Макдональд рассматривает программирование как

деятельность, участвующую в формировании кинокультуры посредством отбора и сочетания фильмов (McDonald, 2010). Включение картины в афишу представляет лишь один этап этой работы: время сеансов, продолжительность показа и информационное сопровождение определяют реальные возможности её просмотра. Предусмотренная в мерах АЗРК разработка публичного регламента включения фильмов в прокат, изменения сеансов и снятия с показа поэтому значима не только для договорных отношений, но и для предсказуемости репертуарной работы. При этом в заключении регламент обозначен как находящийся в разработке; оценивать последствия его применения по имеющимся материалам преждевременно.

Поддержку национального кино также целесообразно рассматривать через условия показа. Г. Абикеева связывает становление казахстанского кинобизнеса с восстановлением проката и развитием частного продюсирования (Абикеева, 2022), а А. Омаров и Н. Мұқышева рассматривают проблемы прокатной инфраструктуры и регионального доступа к отечественным фильмам (Омаров, Мұқышева, 2025). Эти работы позволяют поставить вопрос о согласовании производства национального кино с возможностями его демонстрации. На уровне кинотеатра поддержка может выражаться в доступном времени сеансов, сопровождении релиза и тематических программах. Её оценка требует учитывать условия просмотра и отклик аудитории; количество включённых в афишу отечественных картин недостаточно для вывода о результативности такой работы.

Работа со зрителем дополняет договорную и репертуарную стороны управления. Б. Уэсселс рассматривает формирование аудитории как развитие отношений человека с фильмами, площадками и участниками культурной жизни (Wessels, 2023). В казахстанском контексте этот подход соотносится с исследованием М. Бакеевой и Ж. Пошанова о месте национального кинематографа в социокультурном пространстве зрителя (Бакеева, Пошанов, 2024). Для кинотеатра такая постановка вопроса предполагает изучение причин повторного посещения, интереса к различным программам и препятствий для участия. Кассовые показатели фиксируют состоявшиеся покупки, но не объясняют, почему часть потенциальной аудитории не посещает площадку.

Сопоставление прокатных случаев «Дәстүр», «Бауырына салу» и «Братьев» уточняет содержание поддержки отечественного кино. Национальное производство включает произведения с различными художественными задачами и прокатными перспективами, поэтому единый способ их представления аудитории может оказаться недостаточным. В логике репертуарного программирования, предложенной П. Макдональдом, значимы отбор фильма и условия его включения в программу (McDonald, 2010). Для авторской драмы такими решениями могут стать тематическое сопровождение и обсуждение после просмотра; для жанровой картины - работа с уже сформированным интересом аудитории. Это направления управленческой работы, а не установленные причины различий кассовых результатов.

Событийные показы могут стать способом развития этих отношений. Исследование И. Дж. Гюрбюз о Kino Program Türkiye позволяет рассматривать тематическую связность программы, последовательность показов и диалог с

аудиторией как взаимосвязанные элементы культурной работы (Gürbüz, 2026). Для казахстанских кинотеатров этот опыт представляет основание для разработки циклов национального кино, встреч с создателями и обсуждений после просмотра. Однако программа международного культурного обмена действует в иных условиях, чем коммерческая сеть. Поэтому её опыт обосновывает направление работы, но не подтверждает заранее рост посещаемости или доходов казахстанских площадок.

Содержание обсуждений после показа может включать анализ художественного языка фильма. Г. Аспандияркызы и Г.Т. Жумасеитова рассматривают композицию, ракурс и другие визуальные приёмы как средства формирования смысла и эмоционального воздействия на зрителя (Аспандияркызы, Жумасеитова, 2024, с. 305-306). Для организации специальных программ это позволяет предложить обсуждения, посвящённые тому, как изображение участвует в раскрытии темы и характеров персонажей. Такое применение положений исследования является авторской рекомендацией; влияние подобных обсуждений на посещаемость и повторное участие зрителей требует отдельной проверки.

Финансовая осуществимость таких решений требует отдельной оценки. Опубликованные Kazinform сведения Ассоциации «Альянс кинотеатров Казахстана» характеризуют расходы и сезонные ограничения отрасли с позиции профессионального объединения (Kazinform, 2026). Они объясняют необходимость соотносить культурные программы с ресурсами площадки, однако не заменяют её финансовую отчётность. Предложенное Ж. Джумадиловой сопоставление реальной, идеальной и оптимальной моделей управления позволяет определить последовательность действий: описать существующие ограничения, сформулировать культурные задачи и выбрать меры, которые кинотеатр способен поддерживать регулярно (Джумадилова, 2016, с. 106). Разовая акция и устойчивая программа работы со зрителем в этом отношении требуют разных организационных решений.

Собственный вклад исследования состоит в соединении анализа условий доступа фильма к экрану с анализом организации его показа и взаимодействия с аудиторией. Применительно к казахстанскому материалу это позволяет рассматривать прозрачность договорных процедур, распределение сеансов и сопровождение репертуара как связанные задачи арт-менеджмента. Представленные случаи АЗРК обосновывают необходимость учитывать особенности локального рынка, однако не позволяют установить эффективность конкретных культурных программ. Следующий этап проверки предложенного подхода требует данных о расписаниях, посещаемости и повторном участии зрителей на отдельных площадках.

4. Результаты

Анализ выбранных материалов позволил выделить три взаимосвязанных направления управления кинопоказом в Казахстане: финансовое обеспечение деятельности кинотеатра, договорные условия доступа фильмов к экрану и организация работы со зрителем. Собственный результат исследования заключается в систематизации этих направлений и разработке схемы оценки управленческих решений, учитывающей экономические показатели и культурные задачи площадки. Числовые сведения, приведённые ниже, заимствованы из опубликованных источников и не являются результатами авторского обследования кинотеатров.

Финансовые условия кинопоказа рассмотрены на основе оценок Ассоциации «Альянс кинотеатров Казахстана», опубликованных Kazinform 21 января 2026 года. Основные статьи расходов представлены в таблице 3.

Таблица 3. Опубликованная оценка структуры расходов кинотеатра

Статья расходов	Доля от выручки, %
Отчисления дистрибьютору за право показа	50
Аренда помещений	12-20
Фонд оплаты труда	13-15
Техническое обслуживание и запчасти	4-6
Коммунальные услуги	2-4
Амортизация основных средств и прочие расходы	6-8

Источник: информация Ассоциации «Альянс кинотеатров Казахстана», опубликованная Kazinform 21 января 2026 года. Расчёт в публикации относится к условиям стабильной выручки и высокого сезона. Данные не характеризуют расходы каждого кинотеатра; методика формирования отраслевой оценки и состав обследованных организаций в публикации не раскрыты.

В том же источнике к высокому сезону отнесены январь, март и декабрь, к среднему - май, июль, октябрь и ноябрь, к низкому - февраль, апрель, июнь, август и сентябрь. Эта классификация используется как отраслевой ориентир для календарного планирования, а не как установленная авторами сезонная закономерность (Kazinform, 2026).

Сопоставление представленных статей расходов показывает необходимость разграничения билетных сборов, поступлений кинотеатра после расчётов с дистрибьютором и финансового результата площадки. Эти показатели не взаимозаменяемы: доля кинотеатра в кассовых сборах должна обеспечивать покрытие его собственных расходов. Поэтому распределение сборов в пропорции около 50/50 само по себе не позволяет судить о прибыльности показа.

Договорный характер распределения доходов подтверждается заключением Агентства по защите и развитию конкуренции, охватывающим период с 1 января 2024 года до 1 января 2026 года. В документе описана последовательность расчётов, кинотеатр перечисляет согласованную долю дистрибьютору, который затем рассчитывается с производителем фильма. Следовательно, оставшуюся после отчислений кинотеатру часть сборов нельзя автоматически считать доходом продюсера. Размер его поступлений зависит от отдельного договора с дистрибьютором (АЗРК, 2026).

Конкретным казахстанским примером зависимости доступа к прокату от организационных условий являются материалы АЗРК о сети Kinopark-Kinoplexx. При рассмотрении вопроса рекламного сопровождения Агентство указало стоимость продвижения от 20 до 60 млн тенге и подтвердило по результатам опроса ряда кинопроизводителей доводы о необходимости оплаты рекламного бюджета. В заключении сообщается о мерах по прекращению обязательных платежей за выпуск

фильмов и навязывания рекламы. Также описана разработка публичного регламента включения фильмов в график релизов, изменения сеансов и снятия картин с проката; на июль 2026 года регламент находился на стадии разработки. Этот случай позволяет выделить прозрачность условий проката как самостоятельный предмет управленческой оценки.

Различия между культурной значимостью фильма, его выходом в кинотеатральный прокат и коммерческим результатом рассмотрены на примере трёх казахстанских картин: «Дәстүр» Куаныша Бейсека, «Бауырына салу» Асхата Кучинчирекова и «Братья» Дархана Тулегенова. Эти случаи выбраны для сопоставления разных жанровых и тематических направлений отечественного кино и способов его продвижения к зрителю. Анализ основан на опубликованных сообщениях о релизах и прокатных результатах; архивные расписания кинотеатров по данным фильмам в исследовании не представлены.

«Дәстүр» сочетает социальную проблематику с выразительными средствами хоррора. История насилия и принудительного брака получает жанровое воплощение, в котором знакомая зрителю социальная среда становится пространством угрозы. Фильм вышел в казахстанский прокат 28 декабря 2023 года и продолжал демонстрироваться в начале 2024 года. По сообщению издания «Власть», ссылающегося на Meloman Media, его сборы за первую неделю превысили 1 млрд тенге. Этот случай показывает возможность значительного коммерческого отклика на казахстанскую картину, обращающуюся к общественно значимой теме через популярную жанровую форму. Однако размер сборов не позволяет отдельно определить влияние содержания фильма, рекламной кампании, праздничного периода и распределения сеансов на результат проката. (Курмангазинова, 2024).

«Бауырына салу» обращается к отношениям ребёнка с родителями через традицию воспитания у бабушки. Тематический центр картины - переживание семейной принадлежности и восстановление отношений после утраты близкого человека. Государственный центр поддержки национального кино представил фильм как историю, связанную с казахской традицией и личным опытом режиссёра (Государственный центр поддержки национального кино, б. г.). Кинотеатральный показ в Казахстане начался 18 июля 2024 года (Радио Азаттык, 2024). В итоговом обзоре Галии Байжановой опубликована оценка сборов около 6 млн тенге. Сопоставление фестивального признания и этой оценки позволяет разграничить культурную заметность произведения и масштаб его коммерческого распространения. Небольшие сборы сами по себе не доказывают отсутствия зрительского интереса: для такого вывода необходимы сведения об охвате проката, расписании и информировании аудитории (Байжанова, 2024).

«Братья» рассматривают поиск семейной связи через историю воспитанника детского дома. Согласно публикации Айгерим Кульмухамедовой, картина вышла в казахстанский прокат 22 августа 2024 года после участия в международных фестивалях (Кульмухамедова, 2024). В обзоре Галии Байжановой её сборы оцениваются в 63 млн тенге. Пример позволяет рассматривать фестивальный и кинотеатральный показ как разные этапы обращения произведения: признание в профессиональной

среде предшествует его встрече с местной аудиторией, но не определяет заранее результат этой встречи. Различие опубликованных сборов двух авторских драм также показывает, что их нельзя объединять в одну категорию с одинаковой прокатной перспективой (Байжанова, 2024).

Рассмотренные случаи конкретизируют содержание репертуарного разнообразия. Оно предполагает доступ к фильмам, различающимся художественными задачами, жанровыми средствами и способами обращения к зрителю. Посредническая функция кинотеатра заключается в организации этой встречи: включении произведения в программу, предоставлении экранного времени и сопровождении показа. Опубликованные сведения позволяют установить различия прокатных результатов, однако не дают основания приписывать их исключительно решениям кинотеатров. Сравнение возможностей отечественных и зарубежных картин требует отдельного массива расписаний за одинаковые периоды и по одним и тем же площадкам.

Литература:

1. Абикеева Г. Кино как ведущая креативная индустрия Казахстана // Central Asian Journal of Art Studies. – 2022. – Т. 7, № 1. – С. 54-66. - DOI: 10.47940/cajas.v7i1.545.

2. Агентство по защите и развитию конкуренции Республики Казахстан. Заключение по результатам анализа состояния конкуренции на рынке услуг кинопроката на территории Республики Казахстан за период с 1 января 2024 года до 1 января 2026 года [Электронный ресурс]. – Астана, 2026. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/zk/documents/details/1052402?lang=ru (дата обращения: 07.10.2026).

3. Аспандияркызы Г., Жумасеитова Г. Т. Кинематографический кадр как инструмент выражения смысла в кино // Керуен. – 2024. – Т. 83, № 2. – С. 297-307. – DOI: 10.53871/2078-8134.2024.2-23.

4. Асқар А., Молдашева А. Продюсерские механизмы управления музыкальным контентом и правами в казахстанском кинопроизводстве // Central Asian Journal of Art Studies. – 2026. – Т. 11, № 1. – С. 248-265. – DOI: 10.47940/cajas.v11i1.1173.

5. Байжанова Г. Год хорроров и неудавшихся мюзиклов: каким было казахстанское кино в 2024 году [Электронный ресурс] // Курсив. – 2024. – 30 декабря. – URL: https://kz.kursiv.media/2024-12-30/lfst-glbj-2024-kazakh-cinema/ (дата обращения: 10.05.2026).

6. Бакеева М., Пошанов Ж. Казахстанский кинематограф в социокультурном пространстве современного зрителя // Central Asian Journal of Art Studies. – 2024. – Т. 9, № 4. – С. 155-173. – DOI: 10.47940/cajas.v9i4.934.

7. Государственный центр поддержки национального кино. Фильм «Бауырына салу» выходит в прокат уже завтра [Электронный ресурс]. – Б. г. – URL: https://kazakhcinema.kz/tpost/1yv1zu7ua1-film-bauirina-salu-vihodit-v-prokat-uzhe (дата обращения: 10.05.2026).

8. Гюрбюз И. Дж. Кураторская дипломатия и развитие аудитории в культурной политике в сфере кино: «Герман Филмз» и программа «Кино Турция» // Журнал культурного менеджмента и культурной политики. – 2026. – Т. 12, № 1. – С. 93-111. – DOI: 10.1177/27018466261449826.

9. Джумадилова Ж. Актуальные методологические проблемы арт-менеджмента // Central Asian Journal of Art Studies. – 2016. – Т. 1, № 4. – С. 103-109. – URL: https://cajas.kz/journal/article/view/113 (дата обращения: 10.05.2026).

10. Кульмухамедова А. Сколько заработали фильмы, снятые за бюджетные деньги [Электронный ресурс] // Курсив. – 2024. – 30 августа. – URL: https://kz.kursiv.media/2024-08-30/print1049-klmh-cinema/ (дата обращения: 10.05.2026).

11. Курмангазинова Н. За неделю проката фильм «Дәстүр» собрал более 1 млрд тенге [Электронный ресурс] // Власть. – 2024. – 8 января. – URL: https://vlast.kz/novosti/58282-za-nedelu-prokata-film-dstr-sobral-bolee-1-mlrd-tenge.html (дата обращения: 10.05.2026).

12. Макдональд П. Что в программе? Программирование кинопоказов, структурированный выбор и формирование кинокультуры в современной Великобритании // Журнал британского кино и телевидения. – 2010. – Т. 7, № 2. – С. 264-298. - DOI: 10.3366/jbctv.2010.0006.

13. Меррингтон П., Ханчард М., Уэсселс Б. Неравенство в региональном кинопоказе: политика, место и аудитории // Журнал британского кино и телевидения. – 2021. – Т. 18, № 2. – С. 198-222. - DOI: 10.3366/jbctv.2021.0566.

14. О кинематографии: Закон Республики Казахстан от 3 января 2019 года № 212-VI ЗРК [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система «Әділет». – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000212 (дата обращения: 07.05.2026).

15. Об утверждении Концепции культурной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы: постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 250 [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система «Әділет». – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000250 (дата обращения: 07.05.2026).

16. Омаров Ә., Мұқышева Н. Қазақстандағы кинопрокат жүйесінің қазіргі жағдайы мен өзекті мәселелері [Текущее состояние и актуальные проблемы системы кинопроката в Казахстане] // Central Asian Journal of Art Studies. – 2025. – Т. 10, № 4. – С. 69-88. – DOI: 10.47940/cajas.v10i4.1116.

17. Радио Азаттык. «Бауырына салу». В Казахстане в прокат вышел фильм о казахской традиции отдавать ребёнка на воспитание родным [Электронный ресурс]. – 2024. – 26 июля. – URL: https://www.azattyqasia.org/a/33052273.html (дата обращения: 08.05.2026).

18. Тоқпан А., Скаков Е. Арт-менеджмент как механизм развития креативных индустрий // Central Asian Journal of Art Studies. – 2026. – Т. 11, № 1. – С. 266-286. – DOI: 10.47940/cajas.v11i1.1210.

19. Уэсселс Б. Как формируются аудитории: теоретическое осмысление аудиторий через развитие их отношений с кино // Участие: журнал исследований аудитории и восприятия. – 2023. – Т. 19, № 2. – С. 285-303. – URL: https://www.participations.org/19-02-16-wessels.pdf (дата обращения: 07.04.2026).

20. Экономика кинотеатров в Казахстане: факты, цифры и международная практика [Электронный ресурс] // Kazinform. – 2026. – 21 января. – URL: https://www.inform.kz/ru/ekonomika-kinoteatrov-v-kazahstane-fakti-tsifri-i-mezhdunarodnaya-praktika-e6365c (дата обращения: 07.10.2026).

References:

1. Abikeyeva G. (2022). Cinema as Kazakhstan's leading creative industry. Central Asian Journal of Art Studies, vol. 7, no. 1, pp. 54-66. DOI: 10.47940/cajas.v7i1.545. (In Russian).

2. Agency for Protection and Development of Competition of the Republic of Kazakhstan. (2026). Report on the assessment of competition in the film distribution services market in the Republic of Kazakhstan for the period from January 1, 2024, to January 1, 2026. [Electronic resource]. Astana. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/zk/documents/details/1052402?lang=ru (accessed: October 7, 2026). (In Russian).

3. Aspandiyarkyzy G., Zhumaseitova G. T. (2024). The cinematic shot as a means of conveying meaning in film. Keruen, vol. 83, no. 2, pp. 297-307. DOI: 10.53871/2078-8134.2024.2-23. (In Russian).

4. Askar A., Moldasheva A. (2026). Production mechanisms for managing music content and rights in Kazakhstan's film production. Central Asian Journal of Art Studies, vol. 11, no. 1, pp. 248-265. DOI: 10.47940/cajas.v11i1.1173. (In Russian).

5. Baizhanova G. (2024, December 30). A year of horror films and unsuccessful musicals: Kazakhstan's cinema in 2024. [Electronic resource]. Kursiv. URL: https://kz.kursiv.media/2024-12-30/lfst-glbj-2024-kazakh-cinema/ (accessed: May 10, 2026). (In Russian).

6. Bakeeva M., Poshanov Zh. (2024). Kazakhstan's cinema in the sociocultural space of the contemporary viewer. Central Asian Journal of Art Studies, vol. 9, no. 4, pp. 155-173. DOI: 10.47940/cajas.v9i4.934. (In Russian).

7. State Center for Support of National Cinema. (n.d.). "Bauyryna Salu" opens in cinemas tomorrow. [Electronic resource]. URL: https://kazakhcinema.kz/tpost/1yv1zu7ua1-film-bauirina-salu-vihodit-v-prokat-uzhe (accessed: May 10, 2026). (In Russian).

8. Dzhumadilova Zh. (2016). Current methodological issues in arts management. Central Asian Journal of Art Studies, vol. 1, no. 4, pp. 103-109. URL: https://cajas.kz/journal/article/view/113 (accessed: May 10, 2026). (In Russian).

9. Kulmukhamedova A. (2024, August 30). How much did publicly funded films earn? [Electronic resource]. Kursiv. URL: https://kz.kursiv.media/2024-08-30/print1049-klmh-cinema/ (accessed: May 10, 2026). (In Russian).

10. Kurmangazinova N. (2024, January 8). “Dastur” grossed more than one billion tenge in one week of theatrical release. [Electronic resource]. Vlast. URL: https://vlast.kz/novosti/58282-za-nedelu-prokata-film-dstr-sobral-bolee-1-mlrd-tenge.html (accessed: May 10, 2026). (In Russian).

11. On cinematography: Law of the Republic of Kazakhstan No. 212-VI of January 3, 2019. (2019). [Electronic resource]. Adilet Information and Legal System. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000212 (accessed: May 7, 2026). (In Russian).

12. On approval of the Cultural Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2023 to 2029: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 250 of March 28, 2023. (2023). [Electronic resource]. Adilet Information and Legal System. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000250 (accessed: May 7, 2026). (In Russian).

13. Omarov A., Mukysheva N. (2025). The current state and pressing issues of the film distribution system in Kazakhstan. Central Asian Journal of Art Studies, vol. 10, no. 4, pp. 69-88. DOI: 10.47940/cajas.v10i4.1116. (In Kazakh).

14. Radio Azattyq. (2024, July 26). “Bauyryna Salu”: A film about the Kazakh tradition of entrusting a child’s upbringing to relatives opens in Kazakhstan. [Electronic resource]. URL: https://www.azattyqasia.org/a/33052273.html (accessed: May 8, 2026). (In Russian).

15. Tokpan A., Skakov E. (2026). Arts management as a mechanism for developing the creative industries. Central Asian Journal of Art Studies, vol. 11, no. 1, pp. 266-286. DOI: 10.47940/cajas.v11i1.1210. (In Russian).

16. The economics of cinemas in Kazakhstan: Facts, figures and international practice. (2026, January 21). [Electronic resource]. Kazinform. URL: https://www.inform.kz/ru/ekonomika-kinoteatrov-v-kazahstane-fakti-tsifri-i-mezhdunarodnaya-praktika-e6365c (accessed: October 7, 2026). (In Russian).

17. Gürbüz İ. C. (2026). Curatorial diplomacy and audience development in film-based cultural policy: German Films and the Kino Program Türkiye. Journal of Cultural Management and Cultural Policy, vol. 12, no. 1, pp. 93-111. DOI: 10.1177/27018466261449826. (In English).

18. McDonald P. (2010). What’s on? Film programming, structured choice and the production of cinema culture in contemporary Britain. Journal of British Cinema and Television, vol. 7, no. 2, pp. 264-298. DOI: 10.3366/jbctv.2010.0006. (In English).

19. Merrington P., Hanchard M., Wessels B. (2021). Inequalities in regional film exhibition: Policy, place and audiences. Journal of British Cinema and Television, vol. 18, no. 2, pp. 198-222. DOI: 10.3366/jbctv.2021.0566. (In English).

20. Wessels B. (2023). How audiences form: Theorising audiences through how they develop relationships with film. Participations: Journal of Audience and Reception Studies, vol. 19, no. 2, pp. 285-303. URL: https://www.participations.org/19-02-16-wessels.pdf (accessed: April 7, 2026). (In English).

IRSTI 18.71.91 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-24

Y. Tursunova
PhD, Independent Researcher, Istanbul, Türkiye
e-mail: enliktursunova88@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7087-5433

Kazakh Carpets: Artistic Heritage and Cultural Memory

Abstract. This article examines the artistic and cultural significance of the Kazakh carpet in the traditional society of the eighteenth and nineteenth centuries. The study aims to determine how the carpet's materials, weaving techniques, compositional structure, ornaments, colour harmony, and context of use shaped its artistic meaning. The sources include historical documents, travellers' accounts, materials related to Kazakh customary law, examples of oral literature, and published descriptions of carpets held in museum collections in Kazakhstan. Kazakh carpets were analysed using formal-stylistic, comparative-typological, semantic, and historical source-analysis methods. Particular attention was paid to the structure of the central field and borders, the arrangement of ornaments, the repetition of geometric and zoomorphic motifs, and the artistic functions of red, yellow, green, and dark colours. The weaving characteristics of pile and flatwoven carpets were also considered. The findings demonstrate that the Kazakh carpet was not merely a household object or a work of decorative art. As an important part of a bride's trousseau, it reflected the social standing of her family; it was also used as a valuable object in gift exchange and customary compensation practices and functioned as a symbol of prestige at ceremonial gatherings. The carpet embodied women's collective labour, craftsmanship, and artistic experience. It therefore served as an artistic heritage object that preserved the cultural memory of the family, lineage, and community. The scientific novelty of the study lies in interpreting the Kazakh carpet not simply as a collection of ornaments but as an integral work of art in which artistic composition, weaving technology, social function, and cultural memory are closely interconnected.

Acknowledgements. The author thanks the museums and researchers whose published catalogues and studies made this synthesis possible. No external funding was received for this research.

Keywords: Kazakh carpet, decorative and applied art, artistic composition, cultural memory.

Е. Турсунова
PhD, Тәуелсіз зерттеуші, Ыстанбұл, Түркия
e-mail: enliktursunova88@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7087-5433

Қазақ кілемі: көркем мұра және мәдени жады

Аңдатпа. Мақалада қазақ кілемінің XVIII–XIX ғасырлардағы дәстүрлі қоғамдағы көркемдік және мәдени маңызы зерттелді. Зерттеудің мақсаты – кілемнің материалы, тоқу әдісі, композициялық құрылысы, ою-өрнектері, түс үйлесімі мен қолданылу ортасы оның көркемдік мазмұнын қалай қалыптастырғанын анықтау. Зерттеу барысында тарихи құжаттар, саяхатшылардың жазбалары, қазақтың әдет-ғұрып құқығына қатысты деректер, ауыз әдебиеті үлгілері және Қазақстан музейлеріндегі кілемдер туралы жарияланған материалдар пайдаланылды. Қазақ кілемдері формалық-стильдік, салыстырмалы-типологиялық, семантикалық және тарихи-деректанулық әдістер арқылы талданды. Кілемнің орталық алаңы мен жиектерінің құрылымына, ою-өрнектердің орналасу тәртібіне, геометриялық және зооморфтік

* ***Cite us correctly:***
Y. Tursunova. Kazakh Carpets: Artistic Heritage and Cultural Memory // "Keruen". - 2026. No. 3, (92 vol.). - B. 391-401. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-24.

сарындардың қайталануына, сондай-ақ қызыл, сары, жасыл және күңгірт түстердің көркемдік қызметіне назар аударылды. Сонымен бірге түкті және тақыр кілемдердің тоқылу ерекшеліктері қарастырылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ кілемінің тек тұрмыстық бұйым немесе сәндік өнер туындысы болмағаны анықталды. Ол қыз жасауының маңызды бөлігі ретінде отбасының әлеуметтік жағдайын танытқан, сый алмасу мен дәстүрлі құқықтық өтем кезінде құнды зат ретінде қолданылған және салтанатты жиындарда беделдің белгісіне айналған. Кілемнің жасалуына әйелдердің ұжымдық еңбегі, шеберлігі мен көркемдік тәжірибесі жинақталған. Сондықтан ол отбасы, әулет және қауым туралы мәдени жадты сақтайтын көркем мұра қызметін атқарған. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақ кілемін ою-өрнектер жиынтығы ретінде ғана емес, оның көркемдік құрылысы, тоқу технологиясы, әлеуметтік қызметі және мәдени жады өзара байланысқан тұтас өнер туындысы ретінде қарастырудан көрінеді.

Алғыс: Автор осы зерттеуді жүзеге асыруға негіз болған жарияланған каталогтар мен ғылыми еңбектерді ұсынған музейлер мен зерттеушілерге алғысын білдіреді. Зерттеу сыртқы қаржыландырусыз орындалды.

Кілт сөздер: қазақ кілемі, сәндік-қолданбалы өнер, көркем композиция, мәдени жады.

Е. Турсунова
PhD, Независимый исследователь, Стамбул, Турция
e-mail: enliktursunova88@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7087-5433

Казахский ковёр: художественное наследие и культурная память

Аннотация. В статье исследуется художественное и культурное значение казахского ковра в традиционном обществе XVIII–XIX веков. Цель исследования – определить, каким образом материал, техника ткачества, композиционное построение, орнаментальные мотивы, цветовая гамма и сфера использования ковра формировали его художественное содержание. В ходе исследования были использованы исторические документы, путевые записки путешественников, источники по казахскому обычному праву, образцы устного народного творчества, а также опубликованные материалы о коврах, хранящихся в музеях Казахстана. Казахские ковры проанализированы с применением формально-стилистического, сравнительно-типологического, семантического и историко-источниковедческого методов. Особое внимание уделено структуре центрального поля и каймы ковра, принципам расположения орнаментов, повторяемости геометрических и зооморфных мотивов, а также художественной функции красного, жёлтого, зелёного и тёмных цветов. Кроме того, рассмотрены особенности изготовления ворсовых и безворсовых ковров. Результаты исследования показали, что казахский ковёр являлся не только предметом быта или произведением декоративно-прикладного искусства. Будучи важной частью приданого невесты, он отражал социальное положение семьи, использовался как ценная вещь при обмене дарами и выплате возмещения в рамках традиционного права, а также служил символом престижа во время торжественных собраний. В создании ковра воплощались коллективный труд женщин, их мастерство и художественный опыт. Поэтому ковёр выступал художественным наследием, сохраняющим культурную память о семье, роде и общине. Научная новизна исследования заключается в рассмотрении казахского ковра не только как совокупности орнаментальных мотивов, но и как целостного произведения искусства, в котором взаимосвязаны художественное построение, технология ткачества, социальные функции и культурная память.

Благодарность. Автор выражает благодарность музеям и исследователям, чьи опубликованные каталоги и научные труды послужили источниковой основой для данного исследования. Исследование выполнено без внешнего финансирования.

Ключевые слова: казахский ковёр, декоративно-прикладное искусство, художественная композиция, культурная память.

1. Introduction

The study of Kazakh material culture has long been shaped by ethnographic description and the classification of craft techniques. Felt objects, leatherwork, jewellery and woven textiles were commonly discussed in terms of use, regional distribution and ornament. This scholarship documented an endangered visual tradition, but it also encouraged a division between the object's form and its social biography. For art history, the key problem is not simply what a carpet was used for, but how weaving structure, proportion, rhythm, colour and motif transformed wool into an image-bearing surface. The carpet should therefore be read as a designed visual whole: a central field framed by borders, organized through repetition and contrast, and activated by the conditions in which it was displayed. Material-culture theory remains useful here because artistic value was produced not only in making but also in circulation, ceremony and recollection (Mauss, 1925; Appadurai, 1986).

Kazakh carpets include pile and flatwoven forms produced from wool and, in some examples, cotton threads. They insulated and articulated the interior of the dwelling, covered floors, hung on walls and accompanied movement between seasonal settlements (Alimbay, 2012a: 302). Yet these functions were also visual. A carpet created a bounded ornamental plane within the flexible architecture of the yurt; its scale, dense surface and chromatic contrasts reorganized interior space. Pile structure intensified colour and tactile depth, while flatweave emphasized linear rhythm and the clarity of stepped geometric forms. The main centres of production were associated with the Syr Darya, Southern Kazakhstan and Jetisu, where settled and semi-settled environments supported specialist weaving practices (Zhanibekov, 2011: 31).

The artistic language of these textiles was inseparable from their movement through society. A technically accomplished and visually coherent carpet could form part of a bride's trousseau, enter ceremonial gift exchange, accompany prizes at feasts and horse races, or appear in compensation practices. Such contexts gave the ornament visibility and made quality publicly legible. Composition and colour therefore did more than decorate a useful textile: they communicated the household's labour resources, the weaver's mastery and the prestige of those who owned, displayed or presented the object.

The relevance of this study lies in bringing the analysis of visual form into closer relation with production and social use. Technical classification and motif cataloguing document important features, but do not by themselves explain how artistic qualities acquired meaning in exchange and display. Combining formal-stylistic analysis, source criticism and ethnohistorical reconstruction offers three advantages: it relates texture and technique to compositional choices; distinguishes documented uses from symbolic interpretation; and explains how the same object could acquire different meanings in domestic, ceremonial and legal settings. The methodological contribution lies in this integration, rather than in the invention of new individual methods. It also provides a basis for museum descriptions that connect formal features with provenance and contexts of use.

Cultural memory is understood here as the transmission of shared knowledge, values and obligations through material forms and repeated practices. This perspective helps explain how carpets connected inherited visual patterns with weaving skills and social relationships. Composition and colour provided a repertoire for reproduction; collective

making transmitted practical knowledge; and trousseau preparation, ceremonial giving and compensation associated objects with kinship and honour. Studying these relationships makes it possible to examine the carpet's role in cultural transmission without assigning a fixed symbolic meaning to every motif. In this article, cultural memory serves as an interpretive framework for the published material and historical accounts, rather than as a claim that each carpet preserves a recoverable record of particular events.

The aim of this article is to interpret the Kazakh carpet as an artistic system and a medium of cultural memory in eighteenth- and nineteenth-century traditional society. Four objectives follow from this aim: to identify the relationship between weaving technique and visual form; to analyse the organization of field, border, motif, rhythm and colour; to determine how ceremonial and legal circulation affected the perception of artistic value; and to trace the late nineteenth-century shift from socially embedded textile to market commodity and heritage object. The article's contribution is an integrated reading in which formal qualities and social functions are treated as mutually constitutive rather than as separate subjects.

The chronological scope of the study covers the period from the early eighteenth century to the final decades of the nineteenth century. This period was marked by post-Dzungar recovery, the continued vitality of traditional institutions and their gradual transformation under imperial influence (Kasenova, 2018: 31). Geographically, the study focuses on historical Southern Kazakhstan, including Turkistan, Shymkent, Kyzylorda, Taraz and Zhetisu. The carpet-weaving traditions of these regions make it possible to examine Kazakh material culture and social history in close connection with one another.

2. Research Methods and Materials

The source base of the study consists of several groups of materials. The first group includes works by nineteenth-century Kazakh intellectuals. Among them are Y. Altynsarin's essay on Kazakh matchmaking and marriage customs (Altynsarin, 1870), as well as Sh. Valikhanov's ethnographic notes and historical-cultural observations (Valikhanov, 1985). These sources are important for understanding family relations, customary norms and social obligations in traditional Kazakh society.

The second group comprises the writings of Russian imperial officials, travellers and researchers. In particular, the study draws on A. Dobrosmyslov's work on the Turgay region (Dobrosmyslov, 1904), A. Levshin's three-volume description of the Kazakh steppe (Levshin, 1832), and materials of the Imperial Russian Geographical Society. These works contain valuable information on Kazakh everyday life, economy, customary law, material culture and exchange practices.

The third group consists of Kazakh oral and literary traditions. Special attention is given to the political and social poetry of Bukhar Zhyrau, preserved in the collection *Bes Gasyr Zhyrlaidy* (1989: 384*)*. The study also draws on Makhambet Otemisuly's poem "Qaly kilem, qara nar" (Otemisuly, 2002: 60). Materials of oral tradition help to reveal traditional ideas about honour, obligation, gift-giving, prestige and social relations.

The material corpus consists of published descriptions and reproductions of carpets in the collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Alimbay, 2012b; Alimbay, 2020). Because inventory-level technical data and provenance are

unevenly published, the article does not claim a complete catalogue or direct attribution of individual objects. Instead, it analyses recurrent formal features documented across museum-based scholarship: pile and flatwoven structures, field-and-border organization, modular medallions, horn-derived and geometric motifs, and dominant colour relationships.

Methodologically, the study combines formal art-historical analysis, comparative-typological analysis, semantic interpretation and critical source analysis. Formal analysis addresses scale, proportion, field-border hierarchy, symmetry, repetition, contour, colour contrast and surface texture. Comparative-typological analysis distinguishes pile and flatwoven solutions and considers regional preferences without assigning a motif mechanically to a single clan. Semantic interpretation relates recurring forms to culturally documented concepts while avoiding fixed one-to-one readings unsupported by provenance. Critical source analysis assesses the date, authorship and colonial or institutional viewpoint of written evidence.

Ethnohistorical reconstruction is used to place visual objects within the settings in which they acquired meaning: the yurt interior, a bride's trousseau, compensation, gift exchange, migration and public ceremony. This contextual approach helps explain why the same carpet could operate as furnishing, image, valuable property and mnemonic object. It also prevents ritual references from being reduced to decorative symbolism alone.

The unit of analysis is therefore not an isolated motif but the relationship among technique, composition, colour and use. Density, pile height, dimensions and material composition indicate labour and tactile effect; the arrangement of the central field and border reveals visual hierarchy; repetition generates rhythm; and display or exchange converts these formal properties into socially recognized value. This method aligns the article with ethno-art studies at the intersection of art history and ethnography.

2.1 Materials

The historiography of Kazakh carpet weaving may be divided, in broad terms, into three main periods. The first is the period of Russian imperial ethnography, from the mid-nineteenth to the early twentieth century. During this period, the earliest systematic written accounts of Kazakh material life were produced. Members of the Imperial Russian Geographical Society and other Russian imperial researchers, including A. Dobrosmyslov (1904), left valuable descriptions of Kazakh everyday life, customary practices, legal norms and material culture. The importance of these sources lies in their contextual character. Imperial observers did not describe the carpet only as a handicraft object; they often mentioned it in connection with blood compensation, bride-price, a bride's trousseau, gifts presented at feasts and weddings, and prizes awarded in horse races. For this reason, their materials make it possible to consider the economic, legal and status-related functions of the carpet within a wider social setting. At the same time, these works must be used critically, since they were written within the framework of colonial administration and often reflected Orientalist assumptions and the perspective of an outside observer.

The second period is associated with Soviet ethnography. In this period, Kazakh handicrafts, including carpet weaving, were studied more thoroughly from technical, typological and artistic perspectives. The work of M. Mukanov (1979), as well as O. Zhanibekov's studies (1982; 2011), occupy an important place in describing carpet-

weaving techniques, the continuity of craft traditions, ornamental systems and regional features. However, under Soviet ideological conditions, scholarly attention was directed mainly toward artisanal labour, folk creativity and the artistic qualities of the object. As a result, the role of the carpet in customary law, prestige economy and the regulation of social relations remained outside the main focus of analysis.

Research since independence has increasingly reconsidered Kazakh textiles through symbolism, regional specificity, museum heritage and living craft. Alimbay's museum-based typology clarified the relationship among type, composition and semantics (Alimbay, 2020). Studies of ornament have also emphasized the transformation of inherited forms in contemporary decorative art (Zhubanova, 2021). More recent scholarship has sharpened the art-historical agenda. Shaygozova's study of endangered pile-carpet weaving connects artistic continuity with safeguarding and intergenerational transmission (Shaygozova, 2023). A semiotic analysis of Kazakh ornament treats recurring forms as an ethno-symbolic code but also cautions that meaning emerges within a broader visual system (Shaygozova et al., 2024). In 2025, regional and intraethnic studies proposed a differentiated approach based on technique, compositional structure and colour rather than motif names alone (Shaygozova, 2025a; 2025b). These works make it possible to move beyond a purely socio-economic reading. The remaining gap concerns how formal organization and social circulation jointly generated artistic authority in the eighteenth and nineteenth centuries; the present article addresses that relationship.

3. Discussion

The findings demonstrate that the artistic and social dimensions of the Kazakh carpet are analytically distinct but historically inseparable. Technique transformed fibre into a textured surface; composition transformed that surface into a coherent image; and circulation made artistic quality publicly meaningful. In a bride's trousseau, the carpet embodied value within marriage exchange and made women's collective labour visible. In compensation and gift exchange, its portability, durability and visual distinction made it suitable for restoring relations or confirming honour. At feasts, weddings and horse races, display turned pattern, colour and scale into a public language of prestige.

The historical evidence helps distinguish the carpet's different contexts of value. Altynsarin describes a wealthy bride's trousseau containing up to fifty carpets, including twenty large, particularly valuable pile carpets (Altynsarin, 1870: 105). Read alongside Levshin's account of marriage exchange, this example connects textile wealth with relations between affinal lineages (Levshin, 1832: 99–100). Zhanibekov's observation that a pile carpet was rarely completed by one woman alone further links its value to the organisation of collective labour (Zhanibekov, 2011: 31).

Compensation offers a different context. Accounts of qun describe restitution as part of the regulation of relations between lineages (Kenzhaliev, 1996; Levshin, 1832: 174). Dobrosmyslov records a carpet among the objects included in suiek qun in the Turgay region (Dobrosmyslov, 1904: 67). This establishes its inclusion in a documented compensation practice; the interpretation of that inclusion as a means of restoring social balance is the present study's reading of the evidence.

The place of the carpet in the trousseau can also be interpreted through the theory of gift exchange. Drawing on M. Mauss's theoretical framework, the carpet in the trousseau

may be understood as a form of "total prestation": it represented economic value, social status and a material means of strengthening relations between affinal lineages at the same time (Mauss, 1925: 38). Thus, the meaning of the carpet was not measured only by its price. It functioned as an object that strengthened new kinship ties, defined social obligations between two families and displayed the honour of the bride's side.

The display of carpets as prizes and gifts at feasts, weddings and horse races is close to what T. Veblen described as "conspicuous consumption", since the carpet functioned as a means of publicly displaying wealth and confirming social status (Veblen, 1899: 68). In Kazakh society, however, such display did not refer only to an individual. It represented the prestige of an entire family or lineage. The women's labour invested in the carpet, the wealth that made its public display possible and the ability to present it as a gift or prize all demonstrated the social strength of a lineage. In this way, the carpet became a material sign through which prestige was both displayed and publicly recognised.

The political and symbolic meaning of the carpet is also reflected in Kazakh oral and literary traditions. Bukhar Zhyrau, the counsellor of Abylai Khan, presents the qaly kilem as a sign of high status in his poetic description of migration: "Kosher edin kosh bastap / Koshkeninde qigashtap / Qatar-qatar nar tirkep / Qaly kilem zhaptyryp" ("You would lead the migration, moving along a winding course, lining up the camels in rows and covering them with fine pile carpets") (Bukhar Zhyrau, 1989: 384). A similar association appears in Makhambet Otemisuly's poem: "Qaly kilem, qara nar / Zharasady qatarga / Aruana zhisan zharasar / Uly kunde saparga" ("A fine pile carpet and a black camel make a fitting pair; gathered female camels are well suited for a journey on a great day") (Otemisuly, 2002: 60). In both poetic descriptions, the qaly kilem is presented not as an ordinary household textile but as a visible sign of ceremonial migration, prosperity and social prestige.

This integrated interpretation helps explain how carpets could transmit cultural memory as their contexts of use changed. The expansion of market exchange introduced new forms of circulation, while earlier associations could remain attached to the objects. The transmission of weaving skills could preserve knowledge of motif construction, counting, colour sequence, tension and proportion, together with the occasions for which carpets were made. Cultural memory can thus be understood as sustained through visual forms, practical skills and social use.

For museum and heritage studies, the implication is practical. Catalogues and exhibitions should document not only object name, material and approximate date, but also structure, knot or interlacing technique, field-border scheme, palette, motif transformation, repair history, provenance and contexts of use. Digital enlargement can reveal technical details, while oral testimony from living weavers can reconnect museum objects with embodied knowledge. The safeguarding perspective developed by Shaygozova (2023) is crucial: preserving a carpet without supporting the skills and vocabulary that produced it protects the object but not the full artistic tradition.

4. Results

The analysis identified five recurrent relationships between the visual structure of Kazakh carpets and their contexts of use.

First, weaving technique shaped texture and pattern definition. Pile weaving produced a dense surface with saturated colour and softened contours; flatweaving favoured sharper

transitions and stepped geometric forms. The contrast concerned the visual treatment of motifs as well as the physical structure of the textile.

Second, field-and-border organisation established compositional hierarchy. Central medallions, modular units, lattices or directional rows organised the field, while borders framed it. Symmetry and repetition maintained order; variations in spacing, contour and colour differentiated repeated units.

Third, ornamental meaning depended on compositional relationships. Horn-derived forms could be mirrored, joined or adapted into angular units. Their placement, scale and repetition shaped their visual role, so a motif name alone did not explain its function within the carpet.

Fourth, colour contrast reinforced the legibility of the pattern. Red-dominated fields were articulated by yellow and green accents and dark outlines that separated adjoining shapes. These relationships coordinated attention with ornamental rhythm (Mammadsadigova, 2020).

Fifth, social circulation gave carpets distinct forms of recognised value. In bridal trousseaux, they represented household resources and textile labour (Altynsarin, 1870: 105). Their documented inclusion in suiek qun connected them with compensation practices (Dobrosmyslov, 1904: 67), while ceremonial gifts and coverings for prize animals made prestige publicly visible (Zhanibekov, 2011: 65). In the second half of the nineteenth century, these uses increasingly coexisted with market exchange and formal craft instruction (Kasenova, 2018: 61; Asanova et al., 2012: 10). Together, the findings support an interpretation of cultural memory as transmitted through visual patterns, weaving knowledge and recurring practices of exchange and display.

5. Conclusion

The study concludes that the Kazakh carpet of the eighteenth and nineteenth centuries should be understood as a unified artistic system. Pile and flatwoven techniques generated different textures and formal possibilities; field-and-border organization created hierarchy; modular repetition established rhythm; and the interaction of saturated colours with dark contours secured visual clarity. Ornament operated relationally, acquiring meaning through composition and use rather than through isolated motif names.

The historical accounts link carpets with bridal trousseaux, compensation, ceremonial gifts, migration and public competitions. In these settings, textile labour and artistic quality contributed to family standing and lineage honour. Their growing market circulation in the nineteenth century added another context of value alongside established uses.

With regard to cultural memory, the analysis supports three connected conclusions. Visual memory was sustained through recurring compositional patterns and colour relationships; practical memory through the transmission of weaving skills; and social memory through the carpet's participation in trousseaux, ceremonial exchange and compensation. These findings suggest that cultural meanings could persist as the contexts of use changed. They do not establish uninterrupted continuity for every object or region. The study's contribution is to relate these forms of transmission to the carpet's artistic structure and documented social uses, with implications for preserving both objects and craft knowledge.

The scientific novelty of the article lies in combining formal-stylistic analysis with the social biography of the object. This approach avoids two reductions: treating the carpet only as an ethnographic household item or treating ornament as a self-contained symbolic code. For future research, inventory-based comparison, dye and fibre analysis, high-resolution documentation and recorded interviews with weavers are needed. Such work would support more reliable attribution, clarify regional clusters and strengthen the presentation of Kazakh carpet weaving as living artistic heritage.

References:

1. Alimbay N. Kilem [Carpet] // Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalary, ugymdary men ataularynyn dasturli zhuyesi: entsiklopediya [The traditional system of ethnographic categories, concepts and designations of the Kazakhs: Encyclopedia]. Vol. 3. Almaty: Slon, 2012a. P. 302–316. (In Kazakh)

2. Alimbay N. (scientific ed. and project leader). Qazaq kilemderi men toqyma buiymdary. Qazaqstan Respublikasy Memlekettik Ortalyq muzeii kollektsiyasynan (gylymi katalog) [Kazakh carpets and textile products from the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan: Scientific catalogue]. Almaty: ICOS, 2012b. 387 p. (In Kazakh)

3. Alimbay N. Dasturli qazaq kilemderi men kilem buiymdary: turleri, kompozitsiyasy zhane semantikasy (Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettik muzeiinin materialdary negizinde) [Traditional Kazakh carpets and carpet products: Types, composition and semantics (based on materials from the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)] // Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Filosofiya, madeniettanu zhane sayasattanu seriyasy [Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philosophy, Cultural Studies and Political Science Series]. 2020. Vol. 74, No. 4. P. 55–71. DOI: 10.26577/jpcp.2020.v74.i4.06. (In Kazakh)

4. Altynsarin Y. Ocherk ob obychayakh svatovstva i zhenit'by u kirgizov Orenburgskogo vedomstva [An essay on the customs of matchmaking and marriage among the Kirghiz of the Orenburg department] // Zapiski Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva [Proceedings of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society]. 1870. No. 1. P. 101–122. (In Russian)

5. Appadurai A. (ed.). The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 329 p. (In English)

6. Asanova B., Ptitsina A., Abdigapparova U. Qazaq ulttyq oiu-ornekterinin tarikhy men teoriyasy [History and theory of Kazakh national ornaments]. 2nd ed. Astana: Foliant, 2012. 208 p. (In Kazakh)

7. Bukhar Zhyrau. Bes gasyr zhyrlaidy: XV gasyrdan XX gasyrdyn basyna deiingi qazaq aqyn-zhyraularynyn shygarmalary [Five centuries of poetry: Works of Kazakh poets and zhyraus from the fifteenth century to the early twentieth century] / comp. M. Magauin. Vol. 1. Almaty: Zhazushy, 1989. 384 p. (In Kazakh)

8. Dobrosmyslov A. I. Sudebnoe ustroistvo u kirgiz Turgaiskoi oblasti v XVIII–XIX vekakh [The judicial system among the Kirghiz of the Turgay region in the eighteenth and nineteenth centuries]. Kazan: Tipo-litografiya Imperatorskogo Kazanskogo universiteta, 1904. 106 p. (In Russian)

9. Zhanibekov O. Tandamaly shygarmalar [Selected works]. Vol. 2. Almaty: KazAkparat, 2011. 322 p. (In Kazakh)

10. Zhanibekov O. Qazaq qolonerinin madenieti [The culture of Kazakh handicraft]. Almaty: Oner, 1982. 144 p. (In Kazakh)

11. Kasenova K. XIX gasyrdan XXI gasyrdyn basyna deiingi qazaq kilem toqu onerinin qalyptasu zhane damu tarikhy[The history of the formation and development of Kazakh carpet weaving from the nineteenth to the early twenty-first century]: Candidate dissertation. Kazan: Kazan State Institute of Culture, 2018. 218 p. (In Kazakh)

12. Kenzhaliev Z. Koshpeli qazaq qogamyndagy dasturli quqyqtyq madeniet [Traditional legal culture in nomadic Kazakh society]. Almaty: Zheti Zhargy, 1996. 192 p. (In Kazakh)

13. Levshin A. Opisanie kirgiz-kazakhskih i kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Vols. I–III. St. Petersburg: Karl Kray, 1832. 264 p. (In Russian)

14. Mammadsadigova G. Art features of the Kazakh carpets // Problems of Arts and Culture. 2020. No. 4 (74). URL: https://dergipark.anas.az/index.php/pac/article/view/3181. (In English)

15. Mauss M. The gift: The form and reason for exchange in archaic societies // L'Année Sociologique. 1925. Vol. 1. P. 30–186. (In English)

16. Mukanov M. Qazaqtyn ui kasipshiligindegi korkem qoloner [Kazakh domestic artistic crafts]. Almaty: Kazakhstan, 1979. 120 p. (In Kazakh)

17. Otemisuly M. Zhyr-Zhebe [Poetry-weapon]. Almaty: Daik-Press, 2002. 157 p. (In Kazakh)

18. Shaygozova Zh. N. K voprosu o regional'noi i rodoplemennoi spetsifike kazakhskikh kovrovykh izdelii [Exploring the regional and tribal specificity of Kazakh carpets] // Saryn. 2025a. Vol. 13, No. 2. P. 98–123. DOI: 10.59850/SARYN.2.13.2025.261. (In Russian)

19. Shaygozova Zh. N. Living heritage under threat: Supporting, protecting and safeguarding traditional crafts (on the example of Kazakh pile carpet weaving) // Bulletin of Kazakh National Women's Teacher Training University. 2023. Vol. 93, No. 1. P. 34–45. DOI: 10.52512/2306-5079-2023-93-1-34-45. (In English)

20. Shaygozova Zh. N. Traditional Qazaq carpets: Territorial and intraethnic features // Qazaq Historical Review. 2025b. Vol. 3, No. 3. P. 380–399. DOI: 10.69567/3007-0236.2025.3.380.399. (In English)

21. Shaygozova Zh. N., et al. Semioticheskii bazis kazakhskoi kul'tury: ornament kak etnoznakovyi kod [The semiotic basis of Kazakh culture: Ornament as an ethno-symbolic code] // Praxema. Problemy vizual'noi semiotiki [Praxema. Problems of Visual Semiotics]. 2024. No. 1 (39). P. 120–142. DOI: 10.23951/2312-7899-2024-1-120-142. (In Russian)

22. Valikhanov Sh. Sh. Sobranie sochinenii v piati tomakh [Collected works in five volumes]. Vol. 4. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi Sovetskoi entsiklopedii, 1985. 461 p. (In Russian)

23. Veblen T. The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions. New York: Macmillan, 1899. 400 p. (In English)

24. Zhubanova Z. Kazakh ornament: From traditions to the new combinations of shapes in contemporary art // Pedagogy and Psychology. 2021. No. 1 (46). P. 195–203. DOI: 10.51889/2021-1.2077-6861.26. (In English)

Әдебиеттер:

1. Әлімбай Н. Кілем // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. 3-том. – Алматы: Слон, 2012a. – 302–316 б.

2. Әлімбай, Н. (ғылыми ред. және жоба жетекшісі). Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі коллекциясынан (ғылыми каталог). – Алматы: ICOS, 2012b. – 387 б.

3. Әлімбай Н. Дәстүрлі қазақ кілемдері мен кілем бұйымдары: түрлері, композициясы және семантикасы (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің материалдары негізінде) // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы. – 2020. – 74-том, №4. – 55–71 б. https://doi.org/10.26577/jpcp.2020.v74.i4.06

4. Алтынсарин Ы. Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу және үйлену салттары туралы очерк // Императорлық Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің жазбалары. – 1870. – №1. – 101–122 б.

5. Аппадураи А. Заттардың әлеуметтік өмірі: мәдени перспективадағы тауарлар / ред. А. Аппадураи. – Кембридж: Кембридж университетінің баспасы, 1986. – 329 б.

6. Асанова Б., Птицина А., Әбдіғаппарова Ұ. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің тарихы мен теориясы. 2-басылым. – Астана: Фолиант, 2012. – 208 б.

7. Бұқар жырау. Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары / құраст. М. Мағауин. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.

8. Добросмыслов А.И. XVIII–XIX ғасырлардағы Торғай облысы қазақтарының сот жүйесі. – Қазан: Императорлық Қазан университетінің типо-литографиясы, 1904. – 106 б.

9. Жәнібеков Ө. Таңдамалы шығармалар. 2-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2011. – 322 б.

10. Жәнібеков Ө. Қазақ қолөнерінің мәдениеті. – Алматы: Өнер, 1982. – 144 б.

11. Қасенова К. XIX ғасырдан XXI ғасырдың басына дейінгі қазақ кілем тоқу өнерінің қалыптасу және даму тарихы: кандидаттық диссертация. – Қазан: Қазан мемлекеттік мәдениет институты, 2018. – 218 б.

12. Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 192 б.

13. Левшин А. Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы. I–III томдар. – Санкт-Петербург: Карл Край баспасы, 1832. – 264 б.

14. Маммадсадыгова Г. Қазақ кілемдерінің көркемдік ерекшеліктері // Өнер және мәдениет мәселелері. – 2020. – №4 (74).

15. Мосс М. Сый: архаикалық қоғамдардағы айырбастың формасы мен негіздері // Әлеуметтану жылнамасы. – 1925. – 1-том. – 30–186 б.

16. Мұқанов М. Қазақтың үй кәсіпшілігіндегі көркем қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1979. – 120 б.

17. Өтемісұлы М. Жыр-жебе. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 157 б.

18. Шайгозова Ж.Н. Қазақ кілем бұйымдарының аймақтық және ру-тайпалық ерекшеліктері мәселесіне // Saryn. – 2025a. – 13-том, №2. – 98–123 б.

19. Шайгозова Ж.Н. Жойылу қаупі төнген тірі мұра: дәстүрлі қолөнерді қолдау, қорғау және сақтау (қазақтың түкті кілем тоқу өнері мысалында) // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. – 2023. – 93-том, №1. – 34–45 б. https://doi.org/10.52512/2306-5079-2023-93-1-34-45

20. Шайгозова Ж.Н. Дәстүрлі қазақ кілемдері: аумақтық және этноішілік ерекшеліктері // Qazaq Historical Review. – 2025b. – 3-том, №3. – 380–399 б. https://doi.org/10.69567/3007-0236.2025.3.380.399

21. Шайгозова Ж.Н. және т.б. Қазақ мәдениетінің семиотикалық негізі: ою-өрнек этнотаңбалық код ретінде // Праксема. Визуалды семиотика мәселелері. – 2024. – №1 (39). – 120–142 б. https://doi.org/10.23951/2312-7899-2024-1-120-142

22. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Қазақ кеңес энциклопедиясының Бас редакциясы, 1985. – 461 б.

23. Веблен Т. Ауқатты тап теориясы: институттарды экономикалық зерттеу. – Нью-Йорк: Макмиллан, 1899. – 400 б.

24. Жұбанова З. Қазақ ою-өрнегі: дәстүрден қазіргі өнердегі пішіндердің жаңа үйлесіміне дейін // Педагогика және психология. – 2021. – №1 (46). – 195–203 б. https://doi.org/10.51889/2021-1.2077-6861.26

МРНТИ 18.01.39 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-25

А.Ж. Удербаев [1*], А. Мураткызы[2]
[1]КазНИТУ им. К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан,
[2]Национальная академия искусств имени Т. Жургенева, Алматы, Казахстан
e-mail: [1]a.uderbaev@satbaev.university, [2]aidana.alaman@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-1787-8624, [2]0000-0002-0439-6706

Научно-публицистическое наследие К.И. Сатпаева в контексте развития науки, культуры и искусства Казахстана

Аннотация. В статье рассматривается научно-публицистическое наследие К.И. Сатпаева в связи с развитием науки, культуры и искусства Казахстана в XX веке. Основное внимание уделено содержанию его публикаций и выступлений, отражающих отношение учёного к проблемам научного прогресса, национального образования и художественной культуры. Отдельное место занимает вопрос формирования общественного авторитета Сатпаева и его отражения в научно-популярной и биографической литературе. Основную источниковую базу исследования составляют пятитомное полное академическое собрание трудов К.И. Сатпаева, опубликованное в 2024 году, и десятитомное собрание его трудов. В работе использованы контент-анализ, концептуальный, историко-культурный и сравнительно-аналитический методы. Рассмотрены особенности публицистических оценок Сатпаева, связанных со становлением профессионального искусства Казахстана, развитием музыкальной и театральной культуры, подготовкой национальных творческих кадров. На материалах академического издания изучено его участие в сохранении казахского музыкального фольклора и отношение к деятельности исследователей народной музыки. Установлено, что вопросы художественной культуры занимали заметное место в общественных интересах Сатпаева и находили отражение в его представлениях о развитии республики. Анализ публикаций разных лет позволил уточнить характер его культурно-просветительской деятельности и разграничить непосредственное участие учёного в сохранении музыкального наследия и его оценки достижений профессионального искусства. Рассмотрение образных характеристик Сатпаева выявило особенности формирования его публичного образа, в котором научные заслуги соединяются с представлениями о нравственном авторитете и общественном служении. Научное значение исследования состоит в расширении представлений о гуманитарной составляющей наследия К.И. Сатпаева и уточнении историко-культурных условий его общественного признания. Полученные результаты могут быть использованы при изучении истории казахстанской науки, национальной художественной культуры и научной коммуникации.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования «BR 24992920 – «Исследование научно-культурного наследия академика К.И. Сатпаева – путь к развитию научных школ Казахстана».

Ключевые слова: К.И. Сатпаев, научно-публицистическое наследие, художественная культура Казахстана, национальное искусство, научная коммуникация.

---

* ***Укажите правильную ссылку:***
А.Ж. Удербаев, А. Мураткызы. Научно-публицистическое наследие К.И. Сатпаева в контексте развития науки, культуры и искусства Казахстана // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - С. 402-421. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-25.

А.Ж. Үдербаев[1]*, А. Мұратқызы[2]
[1]Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]a.uderbaev@satbaev.unversity, [2]aidana.alaman@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-1787-8624, [2]0000-0002-0439-6706

Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-публицистикалық мұрасы Қазақстан ғылымы, мәдениеті мен өнерінің дамуы контексінде

Аңдатпа. Мақалада Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-публицистикалық мұрасы XX ғасырдағы Қазақстан ғылымының, мәдениеті мен өнерінің дамуы аясында қарастырылады. Ғалымның ғылыми прогресс, ұлттық білім беру жүйесі және көркемөнер мәдениеті мәселелеріне қатысты көзқарастарын танытатын жарияланымдары мен баяндамаларына баса назар аударылады. Сонымен қатар Сәтбаевтың қоғамдық беделінің қалыптасуы және оның тұлғалық бейнесінің ғылыми-көпшілік және өмірбаяндық әдебиетте көрініс табу ерекшеліктері зерттеледі. Зерттеудің негізгі дереккөзін 2024 жылы жарық көрген Қ.И. Сәтбаев шығармаларының бес томдық академиялық толық жинағы мен он томдық жинақ құрайды. Зерттеу барысында контент-талдау, концептуалдық талдау, тарихи-мәдени және салыстырмалы-талдамалық әдістер қолданылды. Сәтбаевтың Қазақстандағы кәсіби өнердің қалыптасуы, музыка және театр мәдениетінің дамуы, ұлттық шығармашылық кадрларды даярлау мәселелеріне қатысты публицистикалық пайымдаулары талданды. Академиялық басылым материалдары негізінде оның қазақ музыкалық фольклорын сақтауға қосқан үлесі мен халық музыкасын зерттеушілердің қызметіне берген бағасы қарастырылды. Зерттеу нәтижесінде көркемөнер мәдениеті мәселелерінің Сәтбаевтың қоғамдық мүдделері аясында елеулі орын алғаны және оның Қазақстанның дамуы туралы көзқарастарында көрініс тапқаны анықталды. Әр жылдары жарияланған еңбектерді талдау ғалымның мәдени-ағартушылық қызметінің сипатын нақтылауға, музыкалық мұраны сақтауға тікелей қатысуы мен кәсіби өнер жетістіктеріне берген бағасының ара-жігін ажыратуға мүмкіндік берді. Сәтбаев тұлғасына қатысты бейнелі сипаттамаларды қарастыру барысында оның ғылыми жетістіктері адамгершілік беделімен және қоғамға қызмет ету ұстанымымен сабақтастырылған қоғамдық бейнесінің қалыптасу ерекшеліктері айқындалды. Зерттеудің ғылыми маңызы Қ.И. Сәтбаев мұрасының гуманитарлық мазмұны туралы түсініктерді кеңейтумен және оның қоғамдық танылуының тарихи-мәдени алғышарттарын нақтылаумен анықталады. Алынған нәтижелер Қазақстан ғылымының тарихын, ұлттық көркемөнер мәдениетін және ғылыми коммуникация мәселелерін зерттеуде пайдаланылуы мүмкін.

Алғыс. Мақала «BR 24992920 – «Академик Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-мәдени мұраларын зерттеу – қазақстандық ғылыми мектептердің даму бағдары» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Қ.И. Сәтбаев, ғылыми-публицистикалық мұра, Қазақстанның көркемөнер мәдениеті, ұлттық өнер, ғылыми коммуникация.

A.Zh. Uderbaev[1]*, A. Muratkyzy[2]
[1]K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University (Satbayev University), Almaty, Kazakhstan
[2]T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]a.uderbaev@satbaev.unversity, [2]aidana.alaman@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-1787-8624, [2]0000-0002-0439-6706

The scientific and publicistic legacy of K.I. Satpayev in the context of the development of science, culture, and art in Kazakhstan

Annotation. This article examines the scientific and journalistic legacy of K.I. Satpayev in relation to the development of science, culture, and art in twentieth-century Kazakhstan. Particular attention is given to his

publications and speeches addressing scientific progress, national education, and artistic culture. The study also explores the formation of Satpayev's public reputation and the ways in which his image has been represented in popular science and biographical literature. The primary sources for this study are the five-volume Complete Academic Collection of K.I. Satpayev's Works, published in 2024, and the ten-volume collection of his works. The research employs content analysis, conceptual analysis, historical-cultural analysis, and comparative analytical methods. It examines Satpayev's assessments of the emergence of professional art in Kazakhstan, the development of musical and theatrical culture, and the training of national artistic personnel. Drawing on the academic edition, the study also considers his contribution to the preservation of Kazakh musical folklore and his attitude towards scholars engaged in the study of traditional music. The findings demonstrate that artistic culture occupied a significant place among Satpayev's public concerns and was reflected in his understanding of Kazakhstan's development. An examination of his publications from different periods clarifies the nature of his cultural and educational activities and distinguishes his direct involvement in preserving musical heritage from his assessments of achievements in professional art. The analysis of figurative descriptions of Satpayev further reveals how his public image developed through the association of scientific accomplishments with moral authority and a commitment to public service. The scholarly contribution of this study lies in broadening our understanding of the humanities-related dimensions of K.I. Satpayev's legacy and clarifying the historical and cultural circumstances underlying his public recognition. The findings may contribute to further research on the history of science in Kazakhstan, national artistic culture, and science communication.

Acknowledgement. The article was prepared within the framework of the PCF project: "BR 24992920 – "Research of the scientific and cultural heritage of academician K.I. Satpayev – the way to the development of scientific schools in Kazakhstan".

***Keywords**:* K.I. Satpayev, scientific and journalistic legacy, artistic culture of Kazakhstan, national art, science communication.

1. Введение

Казахстанскую науку, действительно, трудно представить без имени К.И. Сатпаева.

Академик Г.Р. Бекжанов, предваряя серию юбилейных изданий, посвященных 100-летию К.И. Сатпаева, писал: «В созвездии выдающихся сынов казахского народа нынешнего столетия одной из ярких личностей, а по выражению видного представителя казахской интеллигенции И.О. Омарова, – "звёздной личностью эпохи", несомненно является Каныш Имантавич Сатпаев – учёный-энциклопедист, обладавший глубокими знаниями не только в области геологии и других естественных наук, но и истории, литературы, этнографии» (Бекжанов, 1998: 6).

Многовекторность интеллектуального наследия К.И. Сатпаева позволяет рассматривать его деятельность в широком контексте культурно-исторических процессов развития нашей страны первой половины XX в.. Общеизвестно, что становление национальной академической науки происходило в условиях интенсивного развития профессионального искусства, формирования научных учреждений гуманитарного профиля, расширения культурно-просветительской деятельности. Во всех этих сложных процессах существенное значение имели научно-организационные инициативы и общественная позиция К.И. Сатпаева, рассматривавшего развитие науки и культуры как взаимосвязанные направления интеллектуального становления общества. Об этом свидетельствуют множество работ, подготовленных им в разных форматах (доклады, телеграммы, статьи, приветственные выступления и т.д.). Научно-публицистическое наследие ученого представляет интерес для изучения исторических представлений о роли

национального художественного наследия, профессионального искусства и культурного просвещения в общественном развитии Казахстана.

Обоснование связано с необходимостью развития казахстанской эпистемологии (науки о науке) и гносеологии для оптимального управления наукой и правильной научной политики трудов, написанных в научно-популярном жанре. Выбор темы объясняется тем, что глубину концептуального анализа, вслед за исследователями «Метафора в языке» и «Метафора в научном и художественном тексте», можно охарактеризовать как «способность высвечивать важные для обозначаемого концепта признаки» (Опарина, 1988: 72) "Звёздная" тема, освещающая весьма актуальные сюжеты и признаки для характеристики выдающегося учёного и системно соотнесенные с метафорическим концептом "звёздная личность" для более полного понимания творческой деятельности К.И. Сатпаева, сделали картину мира «К.И. Сатпаев» всё обширнее и отчётливее, а связи между её различными частями – всё более понятными. Но история данной темы, конечно же, этим не ограничивается.

Актуальность связана с инновационными методическими объяснениями популяризации известных/знаменитых учёных в рамках обозначенной темы, представленных международным коллективом авторов в жанре научно-популярного весьма объёмного пособия, где особое внимание уделяется феномену глобального распространения научной коммуникации и "звёздности" учёных благодаря определяющей роли их в создании научно-популярных книг и лекций.

Особую исследовательскую значимость в таком выбранном нами контексте приобретает искусствоведческая составляющая научно-публицистического наследия К.И. Сатпаева. Обращение к проблемам развития духовной культуры позволяет значительно расширить представления о его интересах и характере многогранной общественной деятельности. Исследование соответствующих публикаций, выступлений и документальных материалов предполагает рассмотрение нескольких взаимосвязанных проблем: исторических условий становления профессионального искусства в стране, сохранения и изучения традиционного художественного наследия, подготовки квалифицированных кадров, а также развития академических учреждений культуры. Анализ подобных направлений дает возможность определить место культурно-просветительских идей в научном мировоззрении ученого и крупного общественного деятеля, а также выявить особенности отражения проблем искусства в его публицистическом дискурсе.

Объектом исследования является роль знаменитых учёных в популяризаторской деятельности, что в целом можно говорить о взаимовлиянии сфер научной и общественной коммуникации, например, в Китае под «популяризацией» понимают широкий спектр взаимодействия науки с обществом (Массимиано, Брайан, 2018: 25-26).

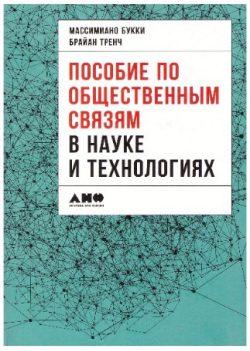
Примером сказанному могут служить научно-популярные произведения, посвященные лингвистике, о её прошлом, настоящем и будущем. Книги, подобные «Путешествию по карте языков мира», а также глава из книги «Язык и разум» написаны ярко и вполне доступно, побуждая юного читателя задуматься над многими вещами, о которых он раньше, может быть, не имел представления. Первое издание этой книги было выпущено ещё в советское время в 1976 году издательством

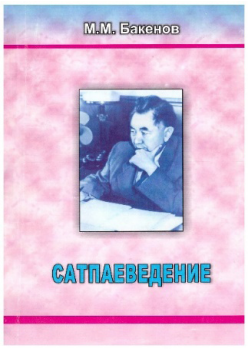
«Педагогика» почти невероятным сейчас тиражом в 200 тысяч экземпляров. Книга вышла в серии «Учёные – школьнику», а затем уже переиздана автором в 2003 году. В это же время в серии «Научные развлечения» вышли бестселлеры: выдающиеся книги Тома Тита «Научные забавы. Физика без приборов, химия без лаборатории», «Продолжаем научные забавы», «Забавы на досуге: 250 лучших игр», выдержавшие проверку временем, в оригинальном подарочном исполнении (Леонтьев, 2008: 7, 347).

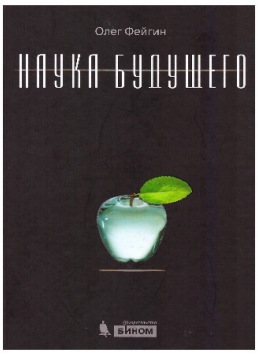
Гипотезой работы является предположение, что без звёздного статуса учёные не смогли бы занимать заметное место в массовой культуре.

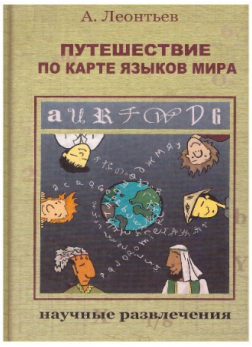
Деклан Фэи и Брюс Левенстайн в разделе «Учёные в популярной культуре. Сотворение знаменитостей» задаются вопросом: как можно объяснить всё чаще встречающийся звёздный статус учёных с учётом исторического контекста, акцента на актуальности и гендерных характеристик? Рассматривая некоторые ключевые вопросы этой темы, они замечают, что трансформация ученых в звёзд отражает усиление роли и распространения массмедиа. Видные учёные, обладавшие подходящими чертами личности, стали ранними примерами «медиатизации» науки – продолжающегося исторического процесса, в ходе которого в последние несколько десятилетий взаимосвязи науки и медиа всё более укреплялись (Franzen et.al., 2012).

Авторы раздела «Учёные в популярной культуре…» считают, что определение учёных как знаменитостей актуализирует такие вопросы как: «Кого из учёных, получивших широкую известность в вашей стране, вы могли бы назвать знаменитостью? Не порождают ли другие национальные и культурные контексты иной облик научной славы?»

Предметом исследования являются, сформулированные принципы анализа учёных как знаменитостей, разработанные и предложенные Декланом Фэи и Брюсом Левенстайном для глубинного анализа «звёздности» отдельных учёных.

С учётом обозначенной проблематики цель настоящего исследования заключается в определении историко-культурного значения научно-публицистического наследия К.И. Сатпаева в контексте развития науки, культуры и искусства Казахстана. Соответственно, особое внимание уделяется содержанию его публикаций и публичных выступлений, отражающих представления о научном прогрессе,

национальном культурном наследии и общественной значимости художественного творчества. Важным направлением анализа стало выявление логической взаимосвязи между личностью К.И. Сатпаева, его культурно-просветительской деятельностью и формированием знакового образа учёного. Сичтается, что данный подход позволяет конкретизировать культурно-исторические основания общественного признания ученого и определить место гуманитарной (а также искусствоведческой) проблематики в глубинных пластах его интеллектуального наследия.

Под рубрикой «Принципы анализа учёных…» утверждается, что совмещения определяющих характеристик «звёздности» с чертами ставших знаменитыми учёных второй половины 20 века обнаруживают явные признаки научных суперзвёзд, образуя систему координат, которую можно применить для построения глубинного анализа отдельных учёных или научных коллективов (Массимиано, Брайан, 2018: 220).

2. Методы и материалы

2.1 Материалы исследования

Источниковую основу исследования составили научно-публицистические произведения, общественно-политические статьи, доклады и выступления К.И. Сатпаева, посвящённые развитию науки, образования и культуры Казахстана. При этом корпус текстов сформирован на материале пятитомного академического полного собрания трудов учёного, подготовленного Институтом литературы и искусства. При изучении наследия Каныша Сатпаева особое внимание уделено публикациям раздела «Наука, образование и культура», а также его выступлениям и документальным материалам, связанным с организацией Академии наук Казахской ССР, становлением гуманитарных исследований и развитием национальной культуры.

Отбор источников осуществлен с учетом тематики публикаций, их жанровой принадлежности, времени их написания. Рассматриваемые материалы охватывают несколько направлений: организацию научных исследований и распространение знаний, вопросы национальной культуры и художественного наследия, научно-просветительскую деятельность Каныша Сатпаева и отражение его личности в общественном сознании. Такая систематизация обусловлена содержанием самих источников, в которых проблемы научного развития нередко рассматриваются во взаимосвязи с задачами образования и культурного строительства.

Отдельное место в исследовании отведено музыкальному наследию. В 1926 году А.В. Затаевич записал от К.И. Сатпаева 25 казахских народных песен, впоследствии включённых в сборник «500 казахских песен и кюев» (1931). Этот факт представляет интерес для истории музыкального фольклора, поскольку позволяет рассмотреть участие ученого в сохранении песенной традиции уже на этапе формирования профессиональных практик собирания и нотировки. Вопросы организации научных исследований, включая гуманитарные направления, изучаются нами по материалам доклада «Основные элементы плана научных работ Академии наук Казахской ССР в четвертом пятилетии» (1946) и работы «Академия наук Казахстана» (1950), опубликованных соответственно в третьем и четвёртом томах академического издания.

Исследовательская задача заключалась в выяснении места науки, культуры и отдельных видов искусства в публицистическом наследии К.И. Сатпаева, а также исторических обстоятельств и ситуаций, определявших содержание его культурно-просветительской деятельности. При обобщении результатов анализа учитывалось, что общественное признание учёного складывалось под воздействием целого ряда факторов, среди которых научные достижения, руководство исследовательскими учреждениями, участие в подготовке кадров и решение актуальных общественных задач. Важным представлялось установить, каким образом эти стороны его деятельности соотносились с формированием публичного образа Каныша Сатпаева.

2.2 Методы исследования

Исследование опирается на контент-анализ, концептуальный, историко-культурный, историко-функциональный и сравнительно-аналитический методы. Контент-анализ использован для выявления основных тематических направлений научно-публицистического наследия и систематизации сатпаевских текстов по контексту рассматриваемых научных проблем. Концептуальный анализ применён к образным выражениям и метафорам, встречающимся в публикациях ученого и, паралельно, в текстах о нем. Рассматривались их смысловое содержание, коммуникативная направленность и роль в передаче представлений о научном познании, природных богатствах Казахстана, общественном прогрессе и культурных ценностях.

При изучении публичного образа К.И. Сатпаева учтены положения Д. Фэи и Б. Левенстайна о научной знаменитости и механизмах общественного признания исследователей. При этом предложенная ими научная концепция использована с учётом исторической специфики Казахстана середины XX века. Существенное значение имели особенности организации советской науки, характер взаимодействия научных учреждений с государственными структурами, а также сложившиеся в тот период формы научной и общественной коммуникации. Это позволило соотнести представления о публичной известности учёного с конкретными обстоятельствами его научной биографии.

Историко-культурный анализ применён при рассмотрении научно-публицистических произведений в связи с процессами становления казахстанской академической науки и национальной художественной культуры. Историко-функциональный подход использован для изучения значения научно-организационных идей К.И. Сатпаева и их места в развитии общественных наук. Сопоставление публикаций учёного с документальными свидетельствами о деятельности научных учреждений позволило уточнить содержание его высказываний и определить их связь с практическими задачами исторического периода.

Искусствоведческая составляющая исследования связана прежде всего с историей сохранения и научного освоения казахского музыкального наследия. Материалы о сотрудничестве К.И. Сатпаева с А.В. Затаевичем рассматриваются с учётом особенностей традиционного исполнительства, практики записи фольклорных произведений и становления национального музыкознания. В анализе разграничиваются собственные публикации и выступления К. Сатпаева,

документальные свидетельства его участия в культурных процессах и последующие оценки этой деятельности, представленные в литературе разных жанров и форматов.

3. Обсуждение

1. В образе учёного смешиваются черты частной и публичной жизни

Идея о том, что известные фигуры личностей выполняют социальные функции, чрезвычайно важна для понимания феномена «звёздности».

В сферах научной коммуникации и публичной жизни К.И. Сатпаев в зените своей славы ассоциировался со «звёздной личностью». При этом данное метафорическое высказывание и её концептуальный анализ определяют статус мировоззренческих понятий в обыденном сознании людей, получая оценочный характер: «жұлдыз жарқылы», «ата из космоса», «звёздная личность эпохи», «звезда первой величины», «яркая звезда на небосклоне мировой науки», «звезда первостепенная», «человек со звезды», «горел звездой манящей», «звёздные минуты», «созвездие коллег» (Сатпаев, 2016: 183, 240, 308).

Оценочный характер концепта возникает обычно при введении в состав метафоры прилагательных-распространителей: «звезда первой величины», «яркая звезда на небосклоне мировой науки», «звезда первостепенная», «горел звездой манящей».

Если концепт – это своего рода «идея», «понятие», за которым может скрываться образ-представление, то «национальный концепт» («жұлдыз жарқылы», «ата из космоса», «Каныш-ага») – «самая общая, максимально абстрагированная, но конкретно репрезентируемая (языковому сознанию), подвергшаяся когнитивной обработке идея в совокупности всех валентных связей, отмеченных национально-культурной маркированностью» (Красных, 2003: 268).

Концепт «Каныш-аға!» (почтительное обращение к старшему и к непререкаемому авторитету) отмечен в книге, посвященной 90-летию известного ученого-эндокринолога, фронтового хирурга, ветерана ВОВ, профессора Беркутбая Айдарханова. В ней юбиляр благодарит судьбу за то, что его профессиональное становление было связано с именем его великого земляка – К.И. Сатпаева. Далее он рассказывает о своём возвращении с войны инвалидом 2 группы и, как вследствие материальных трудностей послевоенного периода и дефицита нормального питания, у него развился туберкулёз в тяжелой форме. Человек оказался в отчаянном положении – рекомендовали операцию. Каныш Имантаевич, узнав об этом самолично направил его в Москву к известному пульмонологу Главного управления Минздрава СССР, где после тщательного осмотра больному вместо операции назначили эффективную терапию. «Каныш Имантаевич спас меня от страшного недуга, кроме того, он из своих личных средств оказал мне финансовую поддержку, посоветовав усиленно питаться»: «Спасибо вам, Каныш-аға!» (Айдарханов, 2009: 48).

Этапы исследования направлены на то, чтобы понять и раскрыть значение жизненно определяющих ситуаций в судьбе Сатпаева, которых было немало. Например, если вышеизложенный эпизод для широкой общественности малоизвестный, то история со спасёнными детьми имела важное значение для истории и культуры Казахстана. В 30-годы, когда был голод, К.Сатпаев привёз десять ребятишек и поселил их у себя в доме в Карсакпае. Среди них был Кемаль

Акишев, будущий знаменитый археолог, который нашёл «Алтын Адама» – «Золотого человека», впоследствии ставшего символом Независимого Казахстана. Кемаль Акишев был сыном папиной сестры, – рассказывает дочь ученого Меиз Канышовна в интервью под названием «Герой своего времени», данном журналисту Е.Ф. Брусиловской. Интервью состоит из нескольких частей, художественно-эмоциональные заголовки которых являются примером того, что сообщение персонифицировано человеком, чьё мнение дорого читателям: «Человек со звезды», «Божественная наука», «Борьба за Большой Джезказган», «Романтика больших дорог», «В кругу семьи» (– А каким отец был дома, в семье?), «Превратности судьбы» (Сатпаев, 2016: 369-380).

– Родители Кемаля умерли, и он вырос в нашей семье, которая заботилась о нём. Отец мне запомнился большим, красивым, жизнерадостным человеком, – с особой теплотой вспоминает дочь Меиз Сатпаева. – Когда он возглавил наш институт геологии, занялся металлогеническими картами, до которых у него раньше руки не доходили. Это прогнозные карты, своего рода компас, который должен был указывать геологам-поисковикам путь к богатствам земных недр. За эту работу в 1958 году он получил Ленинскую премию. Знаете, он всегда жил, как говорится по гамбургскому счёту, предъявляя высочайшие требования к себе и к своим товарищам. Он считал, что всё должно быть по высшим меркам. Он верил в талантливость своего народа. Мой сын помнит деда, говорит о нём – «ата из космоса».

Таким образом, черты частной и публичной жизни позволяют выделить в судьбе выдающегося ученого две группы контекстов, которые условно можно назвать традиционными и нетрадиционными, в которых смешиваются черты частной и публичной жизни в образе ученого.

Традиционный контекст характеризуется опорой на «традиционную» частную жизнь вообще человека какой-либо профессии, а нетрадиционный контекст расширяет свои границы, создавая определённый, свойственный ему мир, где происходят жизненные ситуации, которые обнаруживают тесную связь человека с его мировоззрением, являя в случае с К.И. Сатпаевым пример гармоничного единства творческой и общественной деятельности «Героя своего времени», предъявлявшего высочайшие требования, прежде всего, к себе, затем к своим коллегам, соратникам и близким товарищам.

Степень изученности проблемы. Обозначенные методы исследования метафорических выражений, перешедших в разряд афоризмов и прецедентных феноменов и, принадлежащих самому К.Сатпаеву, получили когнитивное осмысление в его языковом сознании: «родник изобилия» (запасы недр), «подземная сокровищница» (ресурсы земли), «снимаем замки с кладовых природы» (добыча полезных ископаемых), «подлинная весна человечества» (победа в ВОВ), «в созвездии союзных республик» (Казахстан), «спящая красавица» (полуостров Мангистау), «Мой народ выше меня» (казахский народ) предпринимаются впервые (Сатпаев, 2024).

2. Учёный – востребованный культурный ресурс.

Обзор литературы. По мнению 17-ти известных авторов «по общественным связям в науке и технологиях» актуальное состояние столь быстро развивающейся

области как коммуникация между наукой и обществом подтверждается фактами «Учёные в культуре знаменитостей»: 1. учёные Дж. Пеппер и Дж Вудс в Англии, Паоло Мантегацца в Италии, стали звёздами своей эпохи, благодаря популяризаторским книгам и лекциям (Lightman, 2007); 2. The New York Times называла американского астрофизика Нейла Деграсса Тайсона, директора нью-йоркского планетария и автора нескольких популярных книг по астрофизике «космической звездой» (Martel, 2004: 5); 3. журнал Nature одарил Сьюзан Гринфилд, профессора из Оксфорда, бывшую главу Королевского института Великобритании и автора нескольких популярных книг, титулом «звезда нейронауки» (Nature, 2004: 9), а журнал Sciense назвал её «вспыхнувшей научной рок-звездой» (Bohannon, 2005: 962); 4. во Франции известный канадский астрофизик Хьюберт Ривз, автор множества научно-популярных книг и телепрограмм и активный защитник природы в газете Le Monde (Le Monde, 2010: 16) назван «летописцем звёзд». Газета The Independent утверждала, что это были времена, когда наукой правили её медиасуперзвёзды» (Connor, 2001: 11)

«Все, кто знал К.И. Сатпаева, отмечали широту его научных интересов – он глубоко разбирался не только в своей специальности – геологии, но и во многих других науках: археологии, истории, языкознании, литературе», – отмечал член Академии наук СССР Н.В. Мельников. Статьи и выступления К.И. Сатпаева, имеющие общественно-политический и научно-популярный характер, касаются главных направлений его деятельности: проблем минерально-сырьевых ресурсов Казахстана, науки, а также культуры и истории страны. Так, картина мира «К.И. Сатпаев» формировалась в результате когнитивного освоения и систематизации знаний, накопленных в конкретной профессиональной сфере.

В научно-публицистическом наследии К.И. Сатпаева значительное место занимают вопросы развития национальной культуры. Обращаясь к ним, учёный систематически уделяет внимание достижениям казахской литературы, музыки и театрального искусства, связывая их с общими прогрессивными изменениями в общественной жизни страны. Так, в статье «Наука и культура возрождённого казахского народа» (1945) К.Сатпаев отмечает открытие государственной консерватории, подготовку национальных музыкальных кадров, развитие драматического, оперного и балетного театров. Особо им отмечается репертуар казахстанских театров, включавший наряду с произведениями отечественных драматургов и композиторов русскую и зарубежную классику. В этих оценках прослеживается внимание учёного к становлению профессиональной художественной культуры, расширению её жанрового состава и развитию творческих связей. Примечательно, что достижения казахского искусства Каныш Сатпаев всегда рассматривает в одном ряду с успехами науки и образования. Такая последовательность изложения характеризует его представления о культурном развитии республики, в которых профессиональное искусство занимает существенное место среди достижений национальной общественной жизни.

В газетных статьях-очерках, публичных выступлениях проявились основополагающие черты личности К.И. Сатпаева, источник его неиссякаемой энергии: беспредельная любовь к Казахстану, надежда видеть родной край в числе

самых развитых цивилизованных государств и всеми силами способствовать расцвету Родины, своего народа.

Вопросы развития национального искусства получили обстоятельное освещение в работе К.И. Сатпаева «Академия наук Казахстана» (1950). Рассматривая достижения страны в области культуры, учёный отмечает заметные успехи казахского музыкального и театрального искуства. Особое внимание он уделяет становлению профессионального искусства, развитию оперного и драматического театров, расширению их репертуара. В числе наиболее ярких представителей художественной культуры Каныш Имантаевич называет К. Байсеитову, М. Тулебаева, Е. Брусиловского, А. Жубанова, К. Куанышпаева, С. Кожамкулова, Ш. Айманова, Ж. Омарову, Ш. Жиенкулову и др. При этом примечателен сам выбор имён, представляющих разные области художественного творчества (композиторскую деятельность, музыкальное и театральное исполнительство, сценическое искусство). Оценивая успехи национальной культуры, К.Сатпаев обращается к конкретным творческим достижениям, получившим общественное признание. Отдельно он отмечает репертуар казахстанских театров, где наряду с произведениями отечественных авторов ставились пьесы и оперы русских и зарубежных классиков. В этих наблюдениях отразились характерные для середины XX века процессы динамики в казахском искусстве, освоения новых жанров и развития национальных исполнительских традиций.

Для нашего исследования существенно и то, как К.Сатпаев характеризует достижения художественной культуры через творчество её выдающихся представителей. Названные им композиторы, певцы и актёры во многом определяли художественную жизнь Казахстана того времени, а их имена постепенно приобретали общенациональную известность. Сходные закономерности обнаруживаются и в формировании общественного авторитета самого ученого. Его признание было связано с результатами научных исследований, организаторской деятельностью и участием в решении важных для республики задач. Таким образом, обращение учёного к достижениям национального искусства представляет интерес и для понимания исторических условий, в которых складывалась известность представителей казахстанской науки и культуры.

Индивидуально-авторский концепт «Спящая красавица».

Художественная концептуальная метафора «спящая красавица», как и выражение «Мой народ выше меня» стали культурными константами в аспекте «наука и историческая память» или «прецедентными феноменами», параметры и признаки которых следующие:

1) они хорошо известны всем представителям национально-лингвокультурного сообщества («имеют сверхличностный характер»);

2) актуальны в когнитивном (познавательном) и эмоциональном плане;

3) обращение (апелляция) к ним постоянно возобновляется в речи представителей того или иного национально-лингвокультурного сообщества.

Главной дифференцирующей характеристикой прецедентных феноменов являются их способность 1) выполнять роль эталона культуры; 2) функционировать как свёрнутая метафора; 3) выступать как символ такого феномена.

Некоторые поэтические концепты могут выступать историческими символами, которые рождаются как концентрированные выражения содержания легенд и преданий, характерных для различных жанров фольклора. Специфика языкового символа связана с картиной мира, фоновыми знаниями и прагматикой.

В очерках документальной повести «Маңғыстау деген бұл аймақ» – «Мангистау: становление индустрии и люди» авторы пишут, что у местных жителей издавна ходит легенда о том, что северно-восточную часть впадины Карагие называют Уйкылы (спящий), и что об особом ландшафте и своеобразной красоте этой местности нашими предками сложено немало песен и сказаний. Очевидно, считают авторы, совершенно прав был известный академик К.И. Сатпаев, назвавший эту землю «спящей красавицей». Жители края, не зная истинных причин этого явления, просто называли эту землю «священной» и никому не могла в голову прийти мысль, что древняя земля Мангистау хранит под собой огромные богатства (Спанов, Сатыбалдиев, 1999: 145-6).

В очерке «У истоков разведки» авторы приводят объяснение происхождению первого («спящая») и второго («красавица») компонентов поэтического концепта: «Теперь пора бы вернуться к выяснению «секретов» священной земли «Уйкылы».

В местности Карагие наличие урана вызывает у людей сонное состояние, отсюда прагматическое «уйкылы». Относительно второй части («красавица») – это фоновая художественная зарисовка красот природы: «горные скалы серо-жёлтого цвета, опоясывающиеся бушующими волнами седого Каспия, равнины, закованных панцирем розового ракушечника – ресницы Лунной красавицы впадины Карагие – меловых отбросов хребтов Актау – Каратау и плато Устюрт…» (Спанов, Сатыбалдиев, 1999: 148).

В повести о Мангистау документально описан реальный эпизод, который объясняет, почему история данного поэтического символа в будущем получило своё продолжение уже как название крупного художественного произведения. Во время поездки академика И.Бока, одного из верных соратников К.И. Сатпаева в Мангистау, его проводником был пятиклассник, будущий народный писатель и известный государственный деятель Абиш Кекильбаев. Этот эпизод из своей жизни писатель потом мастерски описал в своей знаменитой книге – «Уйқыдадығы арудын ояну» (Маңғыстау энциклопедиясы, 1997: 270).

Так выстраивается линия эстетического восприятия действительности: Уйкылы (спящая – впадина Карагие) – «Спящая красавица» – «Ресницы Лунной красавицы» - «Уйқыдадығы арудын ояну» – «Пробуждение спящей красавицы». Подобное восприятие действительности дополняет картину мира «К.И. Сатпаев» и пробуждает у читателя /слушателя эстетическое удовольствие и чувство радости, придавая его сознанию большее понимание культурных традиций своего народа и глубоких сущностных оснований «языкового образа», ставшего афоризмом: «Уйқыдағы арудын ояну» (1979г.).

«Так за семью замками намечалось пробуждение», по словам академика Сатпаева, “спящей красавицы” – Мангистау, для которого большое историческое значение имело бы освоение не только уже известных месторождений нефти и

газа, но и ускоренный поиск уранового сырья, сыгравшего значительную роль в создании и развитии территориально-промышленного комплекса региона (Спанов, Сатыбалдиев, 1999: 160).

Таким образом, подобные концептуальные метафоры, обладающие поэтическим потенциалом, постепенно выступают в роли символа и становятся привычными концептами – константами, а уже последующие поколения используют их, внося свой вклад в развитие и расширение их смысла, создают новые номинации с семантически центральными компонентами, что позволяет в аспекте «Учёный – востребованный культурный ресурс» сделать при анализе ряд наблюдений, важных для научных, литературных и историко-культурных процессов.

Вопросы художественной культуры в наследии К.И. Сатпаева получили освещение в исследовании С.В. Ананьевой, К.Н. Галай и А.С. Демченко, посвящённом стилевому своеобразию его работ о литературе, искусстве и эпистолярных текстов. Авторы обращают внимание на ранние публикации учёного, в частности на статью «О национальном театре Казахстана» (1927), в которой затрагиваются проблемы развития казахского сценического искусства, расширения жанрового репертуара и совершенствования профессионального мастерства. Отдельно отмечается постановка вопроса о создании национального балета (Ананьева и др., 2024: 50-51). Эти наблюдения представляют интерес для понимания культурных взглядов Сатпаева, сложившихся ещё в период становления профессионального казахского театра.

Особое место в культурных интересах К.И. Сатпаева занимала казахская народная музыка. Его знакомство с А.В. Затаевичем, посвятившим многие годы собиранию и изучению казахского музыкального фольклора, имело вполне конкретные результаты. В 1926 году Затаевич записал от Сатпаева 25 народных песен, которые впоследствии вошли в сборник «500 казахских песен и кюев» (1931). Этот эпизод заслуживает внимания с точки зрения истории национальной музыкальной культуры. Сатпаев хорошо знал песенное наследие своего народа и непосредственно участвовал в его передаче исследователю. Благодаря подобным записям сохранялись образцы традиционного репертуара, бытовавшего преимущественно в устной форме. В дальнейшем они становились материалом для изучения особенностей казахской мелодики, песенных жанров и исполнительских традиций. Участие Сатпаева в работе Затаевича свидетельствует о его близости к музыкальной культуре родной среды и понимании ценности народного художественного творчества.

Спустя более тридцати лет К.И. Сатпаев вновь обратился к имени А.В. Затаевича, на этот раз в связи с необходимостью поддержать его семью. В апреле 1958 года он направил письмо с просьбой назначить персональную пенсию дочери музыканта-этнографа Ольге Александровне Затаевич. Примечательно, что, обосновывая своё обращение, учёный подробно остановился на заслугах её отца перед казахской культурой. Он напомнил о многолетней собирательской работе А.В. Затаевича, результатом которой стали записи около 2350 народных песен и кюев, и подчеркнул значение этих материалов для становления профессиональной музыкальной культуры Казахстана. Содержание письма свидетельствует о том, что Каныш Сатпаев хорошо

представлял масштаб проделанной исследователем работы и высоко ценил её результаты. В данном случае внимание ученого к музыкальному наследию проявилось также в стремлении добиться признания заслуг человека, посвятившего жизнь его защите и сохранению. Оба эпизода, разделённые несколькими десятилетиями, дают основание говорить о последовательном интересе К.И. Сатпаева к судьбе казахской народной музыки и деятельности тех, кто занимался её собиранием и изучением.

В свою очередь символическая природа самой «звёздности» чрезвычайно важна; звёзды долго сохраняющие популярность, «глубоко и структурно связаны с идеологическим контекстом эпохи», а значит, их образ становится средством постижения сложных, но весьма интересных вопросов их времени.

3. Публичный образ ученого выстраивается вокруг дискурсов истины, разума и рациональности.

Степень изученности проблемы. При комплексном подходе к понятию «дискурс» выделяют несколько основных групп значений термина «дискурс». Среди них дискурс как функциональный стиль языка, авторский стиль, институциональные правила построения текстов; дискурс как процесс порождения и восприятия текстов/континуум речевой деятельности; дискурс как выразитель идеологии, особой ментальности; дискурс как сложное коммуникативное событие (Романтовский, 2024: 14-20).

Научная методология. В разных профессиях слава учёного связана с различными дискурсами. Но вне зависимости от профессии знаменитые учёные ассоциируются с дискурсом истины, разума, рациональности, прогресса (Levis, 2001).

Основание. Современные учёные, среди них признанный голландский физик и публицист Сандер Бэйс на страницах своих книг «Во славу науки. Любознательность, понимание, прогресс», «Уравнения: символы познания», «Очень специальная теория относительности…» в научно-популярной форме занимаются общефилософскими вопросами о поисках истины, о науке как основе культуры, о роли любознательности в процессе познания, о важности обучения и образования. В увлекательной повествовательной манере автор рассматривает основные положения и сложные вопросы науки, сформулированные в 20 веке. Книги С. Бэйса, как и книги О. Фейгина, писавшего в книге «Наука будущего» о том, что такое «искусственный интеллект» и, что в сферу влияния этого нового понятия сразу же попали компьютерные игры, интерактивное обучение, понимание письменной и устной информации, формирование стратегии и тактики поведения, поиск и доказательство правдоподобных решений и распознавание образов, призваны популяризировать фундаментальные положения науки в занимательном изложении, благодаря чему они становятся доступными самому широкому кругу читателей, интересующихся гуманитарными и естественными науками (Фейгин, 2017: 89, 246)

В публичных образах учёных эпистемологические составляющие смыкаются с идеей истины и представлением, что научные методы – это единственный ключ к открытию тайн природы (Fahy, 2012). Например, образ Стивена Хокинга строится по той же модели, по которой изображают выдающихся учёных прошлого, таких как Исаак Ньютон (Lawrence and Shapin, 1998). Подобным методом публичный образ

Ричарда Докинза строится на его приверженности истине. Он писал: «Если меня попросить одной фразой охарактеризовать мою роль как популяризатора науки, я бы назвал себя Защитником Объективной Истины». Фонд Ричарда Докинза в поддержку разума и науки определяет свою миссию как «поддержку научного образования, критического мышления и основанного на доказательствах понимания природы». Для Докинза и Хокинга слава строилась на приверженности надёжному знанию о природе, обозначенному как истина или наука (Массимиано, 2018: 224).

В исследовании Д.Фэи, посвящённом образам нобелевских лауреатов в публикациях журнала Scientific American, рассматривается взаимодействие научной репутации и личностных характеристик учёного в процессе формирования его общественной известности. Автор отмечает, что представление о выдающемся исследователе складывается под влиянием оценки его профессиональных заслуг и особенностей биографического повествования, в котором существенную роль приобретают индивидуальные качества личности (Fahy, 2018). Этот подход представляет интерес и при изучении научно-публицистического наследия К.И. Сатпаева. Однако применительно к казахстанскому материалу необходимо учитывать исторические условия становления национальной академической науки и общественное значение деятельности учёного. В данном случае научное признание тесно связано с его ролью в развитии исследовательских учреждений и участием в культурной жизни республики.

Рассмотренные выражения и другие, ставшие афоризмами, помогают расширять знания, передавать накопленный опыт через крылатые выражения, а в профессиональном дискурсе служат для создания новых метафорических и образных конструкций, которые помогают упростить сложные технические концепции.

Говоря о заслугах К.И. Сатпаева, нам, представителям своего поколения, в своё время не удастся по-настоящему увидеть и почувствовать его доброжелательное и чисто человеческое отношение к окружающим его людям. Но среди нас ещё есть очевидцы, непосредственно знавших его и хорошо знающих не только его научные труды и изобретения, но и его отношение к таким основополагающим понятиям как наука и истина.

К.И. Сатпаев считал, что важнейшим вопросом является вопрос о различии между рациональной истиной и действительностью, между познанием и убеждением, с которыми человеку постоянно приходится сталкиваться в процессе его жизнедеятельности, в том числе и в личной жизни. Для понимания концептуальной позиции К.И. Сатпаева в вопросах эпистемологии, обратимся к эпистолярному наследию К.И. Сатпаева, к его личным письмам. В первом письме к Таисии Алексеевне Кошкиной (до 1944 года) К.И. Сатпаев писал, что он убеждён, как раньше, так и теперь, что в основе действительно взаимной любви… должны лежать чувства взаимного уважения и симпатии, которые, в свою очередь, возникают на тождестве темпераментов, характеров, интеллектов и нравственных идеалов… что ещё при первом знакомстве он был удивлён простотой и непринуждённостью Её манер, а удивление, он отмечал, говорят, есть мать познания. Удивившись, он решил познать… (Сарсеке, 2017: 85-86).

Известно, что Аристотель ещё в (384-322 до н.э.) дал на это ответ, когда сказал, что философия начинается с некоего удивления или озадаченности**.** Почти все люди хотят постичь мир, в котором они живут, и многие из них строят теории разного рода, чтобы помочь себе осмыслить его в контексте своей и мировой культуры. «Познание – постепенное овладение знанием как актуализации знаков данной культуры в личном опыте. Познание как наука не только интеллектуальный процесс, в нём действуют все силы человека, волевое избрание, притяжение и отталкивание от истины. Философское познание, как творческий акт есть брак по любви…» (Колесов, 2015: 98).

Для К.И. Сатпаева путь к истине лежал через поиск научного познания, через разум, осваивающий необходимые навыки, творящий, думающий. Об этом подробно размышляет писатель-биограф М. Сарсеке в своих «Воспоминаниях-эссе о путях-дорогах к Сатпаеву», которые он назвал «Через тернии», частью выражения метафорического фразеологизма «через тернии к звёздам». В первой главке эссе «На подступах» автор, восхищённый своим героем, пишет, сравнивая его со звездой: «Слава Каныша Сатпаева, как яркая звезда, вспыхнула на небосклоне казахстанской науки в сороковые годы. С юных лет он был для меня образцом учёного, первопроходцем в неизведанные тайны. Поражали и очаровывали меня в нём и облик, напоминающий жюльверновских приключенческих романов, и пытливый блеск глаз, и неутомимость в поиске» (Сарсеке, 2017: 250).

Академик Г.Р. Бекжанов называя К.И. Сатпаева выдающимся геологом современности, эмоционально пишет, также используя «звёздную» тематику и направляя внимание читателя на тот период жизни, когда происходило становление молодого учёного. «Поражает, какое созвездие известных геологов занималось изучением Маинского месторождения, и сопричастность к этому Каныша Имантаевича, тогда ещё молодого исследователя. Есть основания думать о том, что Маинское месторождение оказало на геологическое образование К.И. Сатпаева неоценимое влияние» (Бекжанов,1998: 23).

Здесь необходимо подчеркнуть, что К.И. Сатпаев впоследствии искренне отдал должное памяти своим учителям, коллегам и лучшим представителям казахстанской школы геологов. М.М. Бакенов в учебном пособии «Сатпаеведение», также затрагивая «звёздную» тематику, в документальном портретном очерке «К.И. Сатпаев и созвездия выдающихся учёных» пишет о том, что временами в Алма-Ате собирался весь состав Президиума Академии наук СССР, и здесь решались основные проблемы отечественной науки и практики. По предложению К.И. Сатпаева правительство Казахстана разрешило Московскому геологоразведочному институту эвакуироваться в Семипалатинск, а Киевскому геологическому правлению – в Актюбинск.

Таким образом, Казахстан во время войны принял и охранял цвет науки Советского Союза. Отзывчивое и чуткое отношение К.И. Сатпаева к эвакуированным в военные годы в Казахстан учёным, специалистам и работникам искусства, позволило ему умело их трудоустроить, распределить и тактично вовлечь в повседневные дела и жизнь филиала. В результате любую консультацию и помощь этих специалистов можно было получить на месте, без выезда в центральные города (Бакенов, 2006: 132).

Содержание статьи М.М. Бакенова «В памяти народной», осмысливающей культурно-исторический контекст, связано с концептом Память, с идеей времени и жизнью человека, сумевшего оставить свой след в сердцах людей и сделать своё научное творчество и общественную деятельность культурным достоянием своего народа. Для более значимого понимания картины мира «К.И. Сатпаев», автор в качестве эпиграфа также приводит слова Ильяса Омарова: «К.И. Сатпаев был звёздной личностью нации, общества и эпохи». И далее: «После ухода из жизни звёздной личности нации и эпохи К.И. Сатпаева вышло Постановление «Об увековечении памяти К.И. Сатпаева».

Таким образом, в аспекте народной памяти знаменитости становятся главным полем, где создаются и исследуются смыслы культуры и общества. Достижениями знаменитых учёных могут быть не только их собственные книги и передачи, но и наука как таковая. Это обуславливает специфику его языкового сознания, которое отражает и структурирует профессиональные понятия, концепты.

4. Результаты

Изучение научно-публицистического наследия яркого ученого, организатора науки и крупного государственного деятеля К.И. Сатпаева выявило ряд особенностей его отношения к вопросам национальной культуры. Научное развитие Казахстана учёный связывал с состоянием образования, подготовкой специалистов, деятельностью научных институтов и культурными достижениями всей республики. Такой круг интересов объясняется характером его общественной и научно-организационной деятельности, выходившей далеко за пределы специализации.

1) Существенное место в публикациях К. Сатпаева занимают вопросы профессионального становления казахского искусства. Оценивая изменения в культурной жизни страны, он обращает внимание на развитие музыкального образования, театрального дела, композиторского творчества и исполнительства. При этом характер его суждений преимущественно историко-публицистический. Каныша Имантаевича интересуют достигнутые результаты, положение национального искусства в общественной жизни, деятельность наиболее известных представителей художественной культуры.

2) Следующий круг сатпаевских материалов тесно связан с вопросами сохранения традиционной музыкальной культуры. О личном участии К. Сатпаева в передаче песенного наследия и его заинтересованности в судьбе исследователей народной музыки свидетельствует множество достоверных документов как в наследии самого ученого, так и в научно-академических трудах, посвященных изучению творческой биографии ученого.

Рассмотренные источники дают возможность разграничить несколько сторон культурной деятельности Каныша Сатпаева. Его непосредственное участие в сохранении музыкального фольклора подтверждается документальными сведениями. Вопросы развития профессионального искусства получили отражение главным образом в публицистических оценках, а организация гуманитарных исследований составляла часть его деятельности на руководящих должностях в академической системе. Такое разграничение существенно для исторической оценки его заслуг,

поскольку позволяет избежать чрезмерного расширения представлений о личном участии учёного в отдельных процессах культурного развития.

3) Отдельные результаты достигнуты при изучении способов формирования публичного образа К.И. Сатпаева. В посвящённых ему воспоминаниях и биографических публикациях научное признание нередко получает образное выражение. Метафоры звезды и света подчёркивают исключительность его достижений, тогда как национально окрашенные обращения передают уважительное отношение к личности учёного, его человеческим качествам и общественному положению.

Примечательно, что и сам К.И. Сатпаев, характеризуя достижения науки и культуры, нередко обращался к именам конкретных людей. В его публицистике успехи целой отрасли связываются с трудом отдельных исследователей, писателей, композиторов и исполнителей. Отсюда возникает возможность сопоставления двух явлений: оценки общественных заслуг выдающихся деятелей культуры в произведениях Сатпаева и последующего формирования его собственного публичного образа.

5. Заключение

Обращение к научно-публицистическому наследию К.И. Сатпаева в широком контексте существенно меняет привычный ракурс изучения его исторической личности. Особый интерес представляет само понимание ученым общественного предназначения науки. Его деятельность разворачивалась в период глубоких преобразований, когда создание научных учреждений сопровождалось становлением новых форм национальной культурной жизни. Принадлежность к поколению казахской интеллигенции, принимавшему непосредственное участие в этих глубинных процессах эволюции, во многом определила широту его взглядов и характер общественных интересов. Поэтому гуманитарная составляющая наследия К. Сатпаева заслуживает изучения в связи с историей интеллектуальной среды Казахстана первой половины XX века.

Проведённое исследование побуждает уточнить применимость понятия «научная знаменитость» к исторической личности К. Сатпаева. Общественное признание учёного в советском Казахстане складывалось в иных условиях, чем известность представителей науки в современной медиакультуре. Оно было связано с положением науки в обществе, государственными задачами, деятельностью академических учреждений и представлениями о личной ответственности учёного. Без учёта этих обстоятельств обращение к современной теории научной известности неизбежно оставляет за пределами анализа существенные особенности эпохи.

Представляется весьма перспективным дальнейшее изучение научно-публицистического наследия К.И. Сатпаева на пересечении истории науки, литературоведения и искусствоведения. Особого внимания заслуживают жанровые и стилевые особенности его работ о культуре, характер авторской оценки художественных явлений, а также место этих публикаций в интеллектуальной истории Казахстана.

Исходя из вышеизложенного можно сказать, что обращение к культурному наследию К.И. Сатпаева помогает точнее понять, почему его личность сохранила

значение далеко за пределами профессионального научного сообщества. Историческая память об учёном складывалась на протяжении нескольких десятилетий, приобретая новые смыслы в общественном сознании. Изучение этого процесса требует внимательного отношения к источникам, историческим обстоятельствам и языку эпохи, в которой жил и работал Каныш Имантаевич Сатпаев.

Литература:

1. Ананьева С.В., Галай К.Н., Демченко А.С. Стилевое своеобразие исследований К.И. Сатпаева о литературе, искусстве и эпистолярного наследия ученого // Керуен. – 2024. – Т. 85, № 4. – С. 47–55. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-03.

2. Бакенов М.М. Сатпаеведение: учебное пособие. – Алматы: КазНТУ, 2006. – 168 с.

3. Бекжанов Г.Р. К.И. Сатпаев — выдающийся геолог современности. – Алматы: Ғылым, 1998. – 116 с.

4. Колесов В.В. Концептуальный анализ текста // Лингвистика начала XXI века: коллективная монография. – Санкт-Петербург, 2015. – (Концептуальный и лингвальный миры; вып. 7).

5. Коннор С. Юноша из Бингли «бросал интеллектуальные гранаты» в науку // Индепендент. – 2001. – 23 августа. – С. 11. – URL: https://www.independent.co.uk/news/science/boy-from-bingley-lobbed-intellectual-grenades-at-science-9227101.html.

6. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – Москва: Гнозис, 2003. – ISBN 5-94244-004-2.

7. Леонтьев А.А. Путешествие по карте языков мира. – Москва: Издательский дом Мещерякова, 2008. – 352 с.

8. Льюис Т. Воплощённые эксперты: Роберт Хьюз, культурные исследования и знаменитый интеллектуал // Континуум. – 2001. – Т. 15, № 2. – С. 233-247. – DOI: https://doi.org/10.1080/713657805.

9 .Мартел Н. Загадки жизни, времени и пространства (и зелёной слизи) // Нью-Йорк таймс. – 2004. – 28 сентября. – С. E5.

10. Опарина Е.О. Концептуальная метафора // Метафора в языке и тексте. – Москва: Наука, 1988.

11. Пособие по общественным связям в науке и технологиях / под ред. М. Букки, Б. Тренча; пер. с англ. – Москва: Альпина нон-фикшн, 2018. – 592 с.

12. Романтовский А.В. Интернет-комментарии в электронных СМИ: комплексный дискурсивный подход: монография. – Москва: ФЛИНТА, 2024. – 190 с. – ISBN 978-5-9765-5378-1.

13. Сарсеке М. Уроки Сатпаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 461 с.

14. Сатпаев К. Жизнь, достойная подражания. — Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 441 с.

15. Сатпаев К.И. Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание сочинений: в 5 т. – Алматы: Атамұра, 2024. – Т. 1-5.

16. Сатпаев К.И. Собрание трудов. Т. 8: Научно-популярные и общественно-политические статьи, выступления. – Алматы, 2024. – 305 с.

17. Сатпаев К.И. Собрание трудов. Т. 9: Публицистика. Материалы к библиографии. – Алматы, 2024. – 363 с.

18. Спанов А., Сатыбалдиев Е. Этот край – Мангистау: Мангистау: становление индустрии и люди. – Астана: Парасат, 1999. – 377 с. – ISBN 5-7667-4775-6.

19. Фейгин О.О. Наука будущего. – Москва: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2017. – 248 с.

20. Фэи Д. Лауреат как знаменитый гений: как Джон Хорган из журнала «Сайентифик Американ» изображал нобелевских лауреатов // Общественное понимание науки. – 2018. – Т. 27, № 4. – С. 433-445. – DOI: https://doi.org/10.1177/0963662518762663.

21. Францен М., Вайнгарт П., Рёддер С. Исследование влияния научной коммуникации на производство научного знания: введение // Связь науки с медиа: публичная коммуникация и её последствия / под ред. С. Рёддер, М. Францен, П. Вайнгарта. – Дордрехт: Шпрингер, 2012. – С. 3-14. – (Ежегодник социологии наук; т. 28). – DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-2085-5_1.

22. Энциклопедия Мангистау. – Алматы: Атамұра, 1997. – 384 с.

References:

1. Ananyeva S.V., Galay K.N., Demchenko A.S. (2024). Stylistic features of K.I. Satpayev's studies on literature and art and the scientist's epistolary heritage. Keruen, 85(4), 47–55. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-03. (In Russian)

2. Bakenov M.M. (2006). Satpayev studies: A textbook. Almaty: KazNTU. 168 p. (In Russian)

3. Bekzhanov G. R. (1998). K.I. Satpayev: An outstanding geologist of our time. Almaty: Gylym. 116 p. (In Russian)

4. Kolesov V.V. (2015). Conceptual analysis of text. In Linguistics of the early twenty-first century: A collective monograph. St. Petersburg. (Conceptual and Linguistic Worlds, Issue 7). (In Russian)

5. Connor S. (2001, August 23). Boy from Bingley 'lobbed intellectual grenades' at science. The Independent, p. 11. https://www.independent.co.uk/news/science/boy-from-bingley-lobbed-intellectual-grenades-at-science-9227101.html. (In English)

6. Krasnykh V.V. (2003). "One of us" among "others": Myth or reality? Moscow: Gnozis. ISBN 5-94244-004-2. (In Russian)

7. Leontiev A.A. (2008). A journey across the map of the world's languages. Moscow: Meshcheryakov Publishing House. 352 p. (In Russian)

8. Lewis T. (2001). Embodied experts: Robert Hughes, cultural studies and the celebrity intellectual. Continuum, 15(2), 233–247. https://doi.org/10.1080/713657805. (In English)

9. Martel N. (2004, September 28). Mysteries of life, time and space (and green slime). The New York Times, p. E5. (In English)

10. Oparina E. O. (1988). Conceptual metaphor. In Metaphor in language and text. Moscow: Nauka. (In Russian)

11. Bucchi M., Trench B. (Eds.). (2018). Handbook of public communication of science and technology (Russian translation). Moscow: Alpina Non-Fiction. 592 p. (In Russian)

12. Romantovsky A. V. (2024). Online comments in electronic media: An integrated discursive approach: A monograph. Moscow: FLINTA. 190 p. ISBN 978-5-9765-5378-1. (In Russian)

13. Sarseke M. (2017). Lessons from Satpayev. Almaty: Qazaq Universiteti. 461 p. (In Russian)

14. Satpayev K. (2016). A life worthy of emulation. Almaty: Qazaq Universiteti. 441 p. (In Russian)

15. Satpayev K. I. (2024). Kanysh Satpayev. Complete academic collected works (Vols. 1-5). Almaty: Atamura. [Language requires verification]

16. Satpayev K.I. (2024). Collected works. Vol. 8: Popular science and sociopolitical articles and speeches. Almaty. 305 p. (In Russian)

17. Satpayev K.I. (2024). Collected works. Vol. 9: Publicistic writings. Bibliographic materials. Almaty. 363 p. (In Russian)

18. Spanov A., Satybaldiev E. (1999). This land is Mangystau: Mangystau: Industrial development and its people. Astana: Parasat. 377 p. ISBN 5-7667-4775-6. (In Russian)

19. Feigin O.O. (2017). Science of the future. Moscow: BINOM. Laboratoriya Znaniy. 248 p. (In Russian)

20. Fahy D. (2018). The laureate as celebrity genius: How Scientific American's John Horgan portrayed Nobel Prize winners. Public Understanding of Science, 27(4), 433–445. https://doi.org/10.1177/0963662518762663. (In English)

21. Franzen M., Weingart P., Rödder S. (2012). Exploring the impact of science communication on scientific knowledge production: An introduction. In S. Rödder, M. Franzen, & P. Weingart (Eds.), The sciences' media connection – Public communication and its repercussions (pp. 3-14). Dordrecht: Springer. (Sociology of the Sciences Yearbook, Vol. 28). https://doi.org/10.1007/978-94-007-2085-5_1. (In English)

22. Encyclopedia of Mangystau. (1997). Almaty: Atamura. 384 p. (In Kazakh)

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: ***Ж. Рахметова***

Басуға 24.09.2026 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100¹⁄₁₆. Офсеттік басылым.
26,37 баспа табақ. Таралымы 500 дана.